

מודורה שנייה
מורחבת ומתקנת

ביקורת נוסח המקרא

עמנואל טוב

ספריית האנציקלופדיה המקראית
מוסד ביאליק • ירושלים

עמנואל טוב

ביקורת נוסח המקרא

מחבר

ספריית האנציקלופדיה המקראית

סדרת ספרים על המקרא ועולמו מיסודה של
האנציקלופדיה המקראית

בעריכת שמואל אחיטוב
הבאה לדפוס והפקה: גאולה כהן

לא

ביקורת

נוסח

המקרא

פרקי מבוא

מאת

עמנואל טוב

מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת

מוסד ביאליק • ירושלים

ספר זה מופיע בתמיכתם האדיבה של ד"ר דוד וימימה יסלזון,
של קרן פרי ושל משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות

תרגום ועריכת לשון: רונאלה מרדלר

תורגם מתוך: *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (Third edition, revised
& expanded; Minneapolis: Fortress Press, 2012)

מסת"ב 978-965-536-123-0 ISBN

©

כל הזכויות למהדורה העברית שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשע"ד
הדפסה: ארט פלוס – דפוס ירוק, ירושלים
www.bialik-publishing.co.il

הקדמה

כ"ד שנים חלפו מאז פרסום המהדורה הראשונה של ספר זה (1989) ובתקופה זו חלו שינויים רבים בהבנת תחומי משנה רבים בביקורת נוסח המקרא. רוב התחומים של חקר הנוסח יונקים עתה מן המידע שבמגילות מדבר יהודה שפורסמו בינתיים במלואן. באותה תקופה גם הופיעו מחקרים טקסטואליים רבים מאד כפי שניתן לראות מתוך החיבורים מן העשור האחרון המצוטטים בספר זה. כמו כן, גם חוקרי המקרא שאינם מצויים בכל רזי ביקורת הנוסח מרבים עתה להיעזר במידע הטקסטואלי. כל ההתפתחויות הללו חייבו אותי להירתם להכנת המהדורה השנייה של ספרי, ונוספה עליהן העובדה שדעותיי השתנו על עניינים רבים, מהם עקרוניים מהם קטנים.

מהדורה זו דומה רק בחיצוניותה לקודמתה. מבנה הספר לא השתנה, אך נוספו פרקים, חלקי פרקים וסעיפים. רוב הטבלאות והלוחות נשארו בעינם, אך כי אלה ואלה הורחבו. הרבה דיונים דומים לאלה שבמהדורה הראשונה, ובכל זאת הוכנסו בהם שינויים רבים בפרטים גדולים כקטנים. למותר לציין שהספרות המקצועית עודכנה והורחבה בהרבה. מעבר לדמיונות אלה ימצא הקורא אלפי הבדלים בין שתי המהדורות, שהחשובים בהם הם:

- הוספת "הסבר מונחים ומושגים" (עמ' 367 – 375). המילים המוסברות במדור זה מסומנות בטקסט בסימן "+" עליון (למשל, מסורה קטנה⁺).

- הוספת "מדריך דידקטי קצר" (עמ' נא – נב) המכוון את הקוראים.

- הוספת הפרק העשירי, "כלים ממוחשבים לחקר ביקורת הנוסח" (עמ' 361 – 365) המתאר את השימוש בכלים אלה בחקר ביקורת הנוסח. נוסף על כך, הביבליוגרפיות לשמונת הפרקים הראשונים כוללות סעיפים המוקדשים ל"כלים אלקטרוניים" (למשל, עמ' 26).

- שכתוב מקיף של הפרק השלישי ("תולדות נוסח המקרא"), במיוחד בסעיפים ב ("צורתו של נוסח המקרא בתקופות קדומות") ו-ג ("קווים בהתפתחות נוסח המקרא"), כולל תת-סעיפים על "תיאוריות טקסטואליות" (1) ו"המיתוס בדבר ייצוב נוסח המקרא" (2). נוסף גם דיון על "מקומו המרכזי של נה"מ במסורת ובמחקר" (4א).

- הרחבת הפרק התשיעי ("מהדורות המקרא") מ-7 ל-27 עמודים. פרק זה כולל סקירה מפורטת של כל המהדורות וכן הדרכה מעשית בשימוש במהדורות הביקורתיות.

תוכנו של ספר זה עבר גלגולים רבים במשך נדודיו בשפות השונות. ראשיתו במהדורה העברית הראשונה שיצאה במוסד ביאליק (1989), ובעקבותיה באו מהדורות באנגלית (1992, 2001, 2012), בגרמנית (1997) וברוסית (2001). המהדורה הנוכחית מעדכנת ומתקנת לא רק את המהדורה העברית הראשונה

אלא גם את המהדורה האנגלית האחרונה (2012), והיא משמשת אפוא כגרסה המעודכנת ביותר של ספר זה.

חובה נעימה לי להודות לכל אלה שעזרו לי בהבאת המלאכה לידי גמר. ד"ר רונאלה מרדלר תרגמה את המהדורה האנגלית (2012) במיומנות ובטוב טעם וגם ערכה את כל הספר עריכת לשון. אני מודה לה על עבודתה המהירה והמסורה ועל הערותיה בענייני תוכן. נתמזל מזלי וזכיתי לקריאה מדוקדקת של שני קוראים. ד"ר נועם מזרחי מאוניברסיטת ת"א העיר על אידיוקים לא מעטים וזיכני בהערות רבות לגופו של עניין. כמו כן, מר חננאל שפירא, תלמידו של ד"ר מיכאל סיגל מהאוניברסיטה העברית ש"הריץ" את הספר בשיעוריו, מנע ממני שגיאות רבות מסוגים שונים. למותר להדגיש שכל השגיאות הנוטות נזקפות לחובת המחבר. גם ספר על ביקורת הנוסח לא יימלט משגיאות.

בעזרת הייעוץ המועיל של ד"ר רות קלמנטס יכולתי להתקין לדפוס את הנוסח האלקטרוני של מהדורה זאת. אני חייב תודה מיוחדת לגב' אור בן צבי שהגיהה חלקים ניכרים של הספר ואף הכינה את שני המפתחות הראשונים. חן חן גם לבני אריאל שכתב את תכנת המפתוח לערכים העבריים.

בהוצאה לאור תמכו ביד נדיבה ד"ר דוד וימימה יסלזון וכן קרן פרי באוניברסיטה העברית.

הוצאת הספרים של מוסד ביאליק ליוותה את תהליך ההוצאה לאור בהתמדה ובנאמנות. אני אסיר תודה לעורך ספריית "האנציקלופדיה המקראית", פרופ' שמואל אחיטוב, "אחי הטוב", על הייעוץ והעזרה לאורך כל הדרך. כמו כן, אני מודה לאורית אלירז, האחראית על הפרסום וההפקה במוסד ביאליק ולגאולה כהן על קריאתה המדוקדקת את כתב-היד, הבאתו לדפוס והפקתו. יעמדו כולם על הברכה.

ירושלים, ערב חג מתן תורה תשע"ג

עמנואל טוב

תוכן העניינים

א	הקדמה
יד	רשימת הטבלאות
טז	רשימת הלוחות
יח	קיצורים ומקורות
יח	א. קיצורים כללים וסימנים
כ	ב. כתבייד מקראיים אחדים
כ	ג. מהדורות מקראיות אחדות
כב	ד. טקסטים ממדבר יהודה
כב	ה. מהדורות של טקסטים המצוטטים בספר זה
כג	ו. קיצורים ביבליוגרפיים
נא	מדריך דידקטי קצר
1	פרק ראשון: מבוא
2	א. הצורך לעסוק בביקורת נוסח המקרא
2	1. הבדלים בין עדיהנוסח הרבים
4	(א) סדר הספרים
4	(ב) החלוקה לפרקים
5	(ג) סידור הטקסט
5	(ד) החלוקה לפסוקים
6	(ה) מילים ואותיות
6	(ו) ניקוד וטעמים
7	(ז) הערות המסורה

7	(ח) מהדורות שונות המתבססות על אותו כ"י
7	(ט) טעויות דפוס
8	2. טעויות, תיקונים ושינויים בכל הטקסטים כולל נה"מ
10	3. נה"מ אינו משקף את 'הנוסח המקורי' של ספרי המקרא
11	4. הבדלים בין כתובים מקבילים במקרא
16	ב. גישה מודרנית לביקורת הנוסח
18	ג. ראשית החקירה הביקורתית של נוסח המקרא
19	ד. נוסח, קנון וקדושת הנוסח
20	ה. מידת הסובייקטיביות של מבוא זה
21	פרק שני: עדי נוסח המקרא
21	א. עדי הנוסח העבריים
22	1. טקסטים קדם־מסורתיים ונוסח המסורה ('קבוצת נה"מ')
24	(א) תשתית האותיות: טקסטים קדם־מסורתיים ונה"מ
24	(1) הרקע
25	(2) התפתחות נוסח האותיות
34	(3) המוצא
35	(4) התייעוד
36	(5) חשיבות ההבדלים בין כתבי-היד מימה"ב
37	(ב) הניקוד
38	(1) הרקע
40	(2) שיטות ניקוד
41	(3) הבדלים בין שיטות הניקוד
43	(4) אופיו של הניקוד הטברני
45	(ג) סימנים וסימונים בטקסט
46	(1) חלוקת הטקסט: פרשיות, פסוקים, פרקים ופרשות
48	(2) פסקא באמצע פסוק

ה	תוכן העניינים
48	(3) נו"נין הפוכות
49	(4) ניקוד מלמעלה ומלמטה (puncta extraordinaria)
50	(5) אותיות תלויות (litterae suspensae)
51	(6) אותיות מיוחדות
51	(7) כתיב וקרי
56	(8) סבירין
56	(9) תיקוני סופרים
58	(10) עיטורי סופרים
58	(11) סידור הטקסט
59	(ד) הטעמים
62	(ה) הערות המסורה
62	(1) תוכן
64	(2) חיבורי המסורה
65	(3) מהדורות של המסורה
66	(4) חשיבות המסורה
66	(ו) מהדורות של נה"מ
70	2. נוסחים טרום-שומרוניים והתורה השומרונית ("קבוצת שומ'")
71	(א) הרקע
72	(ב) תאריך ומוצא
74	(ג) כתבייד ומהדורות
75	(ד) מהות הנוסח
76	(1) רכיבים קדומים (טרום-שומרוניים) בשומ'
84	(2) רכיבים שומרוניים
85	(3) כתיב
87	(ה) טקסטים טרום-שומרוניים
90	3. הטקסטים המקראיים שנמצאו במדבר יהודה
91	(א) הרקע

92	(ב) הממצא
95	(ג) זמן של המגילות
96	(ד) פרסום המגילות
96	(ה) 'אסכולת סופרים קומראנית'
97	(1) תכונות הכתיב
98	(2) תכונות מורפולוגיות
99	(3) מנהגי סופרים
100	(4) התאמות להקשר
100	(5) עקיבות וניתוח סטטיסטי
101	(ו) הבדלי גרסה במגילות קומראן
104	(ז) מיון המגילות לפי אופיין הטקסטואלי
107	(ח) תרומת המגילות לחקר המקרא
107	4. עדי נוסח נוספים
107	(א) לוחיות כסף זעירות מכתף הנום
107	(ב) פפירוס נֶשׁ
108	(ג) תפילין ומזוזות ממדבר יהודה
108	(ד) ספר התורה מבית הכנסת של סְרוּס ותורתו של ר' מאיר
	(ה) מובאות מקראיות במגילות לא־מקראיות ובחיבורי ה'מקרא
110	המשוכתב'
111	(ו) מקורות שאבדו
111	ב. התרגומים העתיקים
111	1. השימוש בתרגומים העתיקים בביקורת הנוסח
111	(א) הרקע
113	(ב) פרשנות
113	(1) פרשנות לשונית
115	(2) פרשנות לפי ההקשר

ז	תוכן העניינים	
115	(3) פרשנות תיאולוגית	
117	(4) קווים מדרשיים	
117	(ג) ייצוג מבנים עבריים בתרגום	
117	(ד) תופעות פנים-תרגומיות	
117	(ה) שחזור המקור העברי	
122	2. הממצא	
122	(א) תרגום השבעים	
123	(1) שמו ואופיו של התרגום	
124	(2) היקף	
124	(3) סדר הספרים	
125	(4) צורתו המקורית של תה"ש, מוצאו, וזמנו	
126	(5) התייעוד	
128	(6) מהדורות	
129	(7) כלי עזר לשימוש בתה"ש	
129	(8) המקור העברי של תה"ש וערכו הטקסטואלי	
135	(ב) העיבודים (רביזיות) של תרגום השבעים	
135	(1) הרקע	
135	(2) הגורמים להיווצרות העיבודים	
136	(3) אופיים של העיבודים	
136	(4) עיבודים קדם-הכספליים	
139	(5) הכספלה	
140	(6) עיבודים בתר-הכספליים : לוקיאנוס	
141	(ג) התרגומים הארמיים (ת"א, ת"י, ת"פ, ת"נ, ת"י)	
143	(1) תרגומים לתורה	
143	(2) תרגום נביאים	
144	(3) תרגום כתובים	

144	(ד) הפשיטתא
146	(ה) הוולגטה
147	(ו) התרגום (תפסיר) של רב סעדיה גאון
149	פרק שלישי: תולדות נוסח המקרא
149	א. היחס שבין עדי הנוסח
149	1. היחס שבין עדי הנוסח במחקר עד לשנת 1947
151	2. היחס שבין עדי הנוסח במחקר אחרי 1947
152	3. גישה חדשה
154	4. מקומו המרכזי של נה"מ במסורת ובמחקר
155	ב. צורתו של נוסח המקרא בתקופות קדומות
155	1. ההכרח להביע דעה על הנוסח המקורי
157	2. שני דגמים
157	(א) ריבוי נוסחים קדמונים
159	(ב) נוסח מקורי או סדרה של נוסחים (מקוריים) מחייבים
161	(ג) הגדרת הנוסח(ים) המקורי(ים) (המחייב[ים])
163	ג. קווים בהתפתחות נוסח המקרא
164	1. תיאוריות טקסטואליות
168	2. המיתוס בדבר ייצוב נוסח המקרא
174	3. תיאור חדש
175	(א) התקופה הקדומה עד 250 לפני סה"נ
177	(ב) התקופה משנת 250 לפני סה"נ ועד 132 – 135 לסה"נ
187	פרק רביעי: העתקת ספרי המקרא ומסירתם מדור לדור
187	א. הרקע והמסגרת הכרונולוגית
189	ב. העתקת ספרי המקרא

ט	תוכן העניינים
189	1. חומרים, צורה והיקף
191	2. מנהגי הכתיבה
192	(א) הפרדה בין מילים
193	(ב) אותיות סופיות ולא־סופיות
193	(ג) חלוקה פנימית של הטקסט
197	(ד) סידור הטקסט בצלעות
198	(ה) תיקון שגיאות
200	(ו) סימני סופרים
201	(ז) שמות אלוהות
201	(ח) שבירת מילים
201	3. הכתב
202	(א) הרקע
202	(ב) שינוי הכתב
203	4. הכתיב
204	(א) הרקע
205	(ב) שיטות כתיב שונות בטקסטים המקראיים
207	(ג) הכתיב של קבוצת נה"מ
213	5. מנהגי סופרים
213	נספח: תפילין ומזוזות שנמצאו במדבר יהודה
214	ג. תהליכים שבמסירת הנוסח
214	1. הרקע
216	2. הברלים שנוצרו במהלך המסירה הטקסטואלית
216	(א) חיסורים
219	(ב) הוספות
221	(ג) חילופים
232	(ד) הברלי סדר

232	(ה) פרשנות הסופרים-מעתיקים
232	3. הבדלי גרסה המשקפים שינויי תוכן
233	(א) שינויים פרשניים
247	(ב) שינויים לשוניים-סגנוניים
248	(ג) יצירת גרסאות נרדפות
249	(ד) הרמוניזציות
249	(ה) הכנסת הערות מבהירות ופרשניות בתוך הטקסט
251	(ו) שינויים והוספות בדרך המדרש
253	פרק חמישי: תיאוריה ומעשה בביקורת הנוסח
253	א. תיאוריית ביקורת הנוסח
255	ב. פעולת ביקורת הנוסח
257	ג. סוגי גרסאות
257	1. גרסאות המיועדות להערכה טקסטואלית (גרסאות תולדיות)
	2. גרסאות שאינן מיועדות להערכה טקסטואלית
258	(גרסאות לא-תולדיות)
261	פרק שישי: הערכת הגרסאות
261	א. הרקע
262	ב. כללים טקסטואליים
264	1. קריטריונים חיצוניים
264	(א) מעמד בלתי שווה של מקורות טקסטואליים
264	(ב) העדפת נה"מ
265	(ג) תיעוד רחב
266	(ד) גילם של עדי הנוסח
267	2. קריטריונים פנימיים

יא	תוכן העניינים
267	(א) Lectio Difficilior Praeferenda/Praevalet/Praestat
269	(ב) Lectio Brevior (Brevis) Potior
271	(ג) התאמה לקטעים מקבילים (הרמוניזציה)
271	(ד) שינויים פרשניים
274	ג. גרסאות עדיפות
275	פרק שביעי: ביקורת הנוסח והביקורת הספרותית
275	א. הרקע
278	ב. הממצא
	1. שתי שכבות ספרותיות של ירמיה: מג' 4QJer ^{b,d} ותה"ש*
278	כנגד נה"מ+
285	2. שתי שכבות ספרותיות של יהושע: תה"ש* ונה"מ+
286	(א) הנוסח הקצר של תה"ש* לעומת הנוסח הארוך של נה"מ+
	(ב) כמה רכיבים ארוכים בתה"ש* השונים מנה"מ+ ולרוב קדומים
286	מנה"מ
290	(ג) הרצף השונה בפרקים ח – ט בתה"ש* ובנה"מ+
291	(ד) שינויים תיאולוגיים ואידאולוגיים
291	3. שתי שכבות ספרותיות ביחזקאל: תה"ש* ונה"מ+
293	4. שכבות ספרותיות שונות בשמ"א: נה"מ+, תה"ש* ומג' 4QSam ^a
293	(א) שתי שכבות ספרותיות בשמ"א טז – יח בתה"ש* ובנה"מ+
	(ב) שתיים או שלוש שכבות ספרותיות בשמ"א ב בנה"מ+,
295	תה"ש* ובמג' 4QSam ^a
296	5. שתי מהדורות ספרותיות של משלי: תה"ש* ונה"מ+
298	6. שיטות כרונולוגיות שונות בבראשית ה ו-יא: נה"מ+, שומ' ותה"ש*
298	7. ספר מלכים בתה"ש* (מלכויות ג – ד)
301	8. הבדלי רצף בין תה"ש* לנה"מ+

302	9. מהדורות ספרותיות שונות של מל"ב כ // ישעיה לח ?
304	10. הנוסח הארוך והקצר של שמ"א יא : מג' 4QSam ^a ונה"מ+, תה"ש
	11. שתי מהדורות ספרותיות של שופ' ו במג' 4QJudg ^a כנגד נה"מ+
305	ותה"ש ?
	12. שתי מהדורות ספרותיות של דברים ה במג' 4QPhyl A, B, J כנגד
306	נה"מ+ ותה"ש ?
307	13. מהדורות ספרותיות שונות של יהושע : 4QJosh ^a , נה"מ+ ותה"ש
	14. מהדורות ספרותיות שונות של שמות לה — מ : תה"ש* כנגד נה"מ+,
308	שומ'
309	15א. מהדורות ספרותיות שונות של אסתר : תה"ש* ונה"מ+
310	15ב. מהדורות ספרותיות שונות של אסתר : תה"ש A-Text ונה"מ+
311	16. מהדורות ספרותיות שונות של דניאל : תה"ש* ונה"מ+
312	17. עזרא—נחמיה : תה"ש* ונה"מ+
312	18. חיבורים דמויי מקרא
314	19. מהדורות ספרותיות שונות של דברי הימים בתה"ש* ונה"מ+ ?
314	20. מהדורות ספרותיות שונות של במדבר בתה"ש* ובנה"מ+ ?
314	21. מהדורות ספרותיות שונות של שומ' כנגד נה"מ+ ותה"ש
315	22. מהדורות ספרותיות שונות של תהלים קנא : תה"ש ומג' 11QPs ^a
315	23. מהדורה פרשנית של התורה במגילות 4QRP ^{a-e}
316	24. הבדלים ספרותיים קטנים
317	ג. הערכת הנתונים

319 פרק שמיני: הצעות תיקון

319	א. הרקע
322	ב. סוגים שונים של הצעות תיקון
322	1. הצעות תיקון לפי ההקשר
326	2. הצעות תיקון לשוניות

יג	תוכן העניינים
326	(א) דקדוק
327	(ב) מקבילות בשפות הקרובות, בייחוד באוגריתית
330	3. הצעות תיקון מטעמי משקל
333	פרק תשיעי: מהדורות המקרא
333	א. הרקע
340	ב. מהדורות מדעיות (ביקורתיות)
342	1. סדרת ה-Biblia Hebraica
350	2. מהדורת מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית
353	3. מהדורות אקלקטיות
358	4. כל המהדורות הקיימות
359	5. מהדורות חלופיות בעתיד?
361	פרק עשירי: כלים ממוחשבים לחקר ביקורת הנוסח
362	א. הכלים הקיימים
363	ב. קטגוריות של מידע
364	ג. מידע שסומן מראש
367	הסבר מונחים ומושגים
377	מפתחות
377	א. מפתח הכתובים
394	ב. מפתח האישים
405	ג. מפתח העניינים
413	לוחות
V	תוכן העניינים באנגלית

רשימת הטבלאות

פרק ראשון

1. נה"מ של בר' י 1 – 29 בהשוואה לכתוב המקביל בנה"מ של דה"א
11 א 4 – 23
2. נה"מ של תה' יד בהשוואה למקבילה בנה"מ של תה' נג
13

פרק שני

1. הבדלים בין כ"י ל ובין מג' יש"ב ביש' מח 17 – מט 21
2. סוגים של הבדלים בין מג' יש"ב ובין כ"י ל
3. הבדלים בין כ"י ל ובין מובאות מקראיות בספרות חז"ל
4. הבדלים בין כתבייד של נה"מ מימה"ב
5. מובאות ב-BH מתוך כתבייד מימה"ב (על פי קניקוט 1776 – 1780)
6. הבדלים בניקוד בין כ"י ל ובין כ"י בבלי-תימני
7. הבדלים אחדים בין שיטות בן אשר ובן נפתלי
8. ניקודים טברניים בהשוואה לתעתיקים יווניים ולטיניים
9. רשימות במהדורת פֶּרְנַסְדוֹרֶף של 'אכלה ואכלה' (מבחר)
10. שינויים הרמוניסטיים קטנים בשומ'
11. תיקונים של כתיבים חריגים בשומ'
12. החלפת צורות 'חריגות' בצורות רגילות בשומ'
13. התאמות דקדוקיות בשומ'
14. הבדלי תוכן בין שומ' ובין נה"מ +
15. הבדלים בין נה"מ ושומ' בתורת הצורות
16. מילים נרדפות בנה"מ ובשומ'
17. הבדלים בין נה"מ ושומ' באותיות הגרוניות
18. הבדלים בכתיב בין נה"מ ושומ' בבראשית מט
19. טקסט טרום-שומרוני מושווה לנה"מ⁺ ולשומ'
20. מגילות מקראיות שנמצאו בקומראן (2009)
20א. מגילות מקראיות שנמצאו באתרים במדבר יהודה פרט לקומראן
21. שינויי פרטים במג' יש"א בהשפעת ההקשר
22. הבדלים ממוינים בין נה"מ למג' יש"א ביש' א 1 – 8
23. הבדלים בין נה"מ למג' 4QSam^a בשמ"א א 22 – 28
24. הבדלים נבחרים בין נה"מ לספר התורה מבית הכנסת של סָוּרוֹס
25. הבדלי גרסה המשוחזרים מתוך התרגומים העתיקים
26. אופיים הטקסטואלי והספרותי של ספרי תה"ש
133

פרק רביעי

1. הכתיב המקורי המשוער של פסוקים אחדים בשירת הים (שמות טו) 206
2. השוואת כתיבם של כתובים מקבילים בנה"מ (שמ"ב כג//דה"א יא) 208
3. הכתיבים דוד/דויד בנה"מ 209
4. חוסר עקיבות בנה"מ בכתיבן של מילים המופיעות בהקשר אחד 210
5. חוסר עקיבות בנה"מ בכתיבן של מילים בעלות אותו משקל דקדוקי 210
6. כתיבים בלתי רגילים בנה"מ 211
7. החלפת המרכיב התיאופורי 'בעל' במרכיב אחר 239

פרק שביעי

1. הבדלים בין נה"מ+ למצע העברי המשוחזר של תה"ש* בירמיה כז 281
2. מגילות 4QJer^{b,d} ביחסן לתה"ש* ולנה"מ+ בירמיה 284
3. חיסורים של תה"ש* ביהו' כ 1 – 6 288
4. שתי גרסאות של סיפור דוד וגלית 294
5. תוספת ארוכה במג' 4QSam^a בשמ"א יא 304
6. ההיעדרות של שופ' ו 7 – 10 ממג' 4QJudg^a 306
7. מג' 4QJosh^a טור א 1 – 4 (= יהו' ח 34 – 35, ד 18 – ה 2 – 7) 307
8. הערכות טקסטואליות של הבדלים ספרותיים 318

פרק שמיני

1. גרסאות במגילות קומראן שהוצעו בעבר כתיקונים 321

פרק תשיעי

1. מקורותיהן של מהדורות המקרא העיקריות 336
2. קיצורים וסימנים נפוצים ב- BHQ-BHS-BH 345

רשימת הלוחות

- *1. מגילה II מתוך שתי מגילות הכסף הזעירות שנמצאו בכתף הנוס בירושלים ומכילות את ברכת הכוהנים (במ' ו 24 – 26). תרשים ותעתיק על פי: ג' ברקאי, "ברכת הכוהנים על לוחיות כסף מכתף הנוס בירושלים", קתדרה לתולדות ארץ-ישראל ויישובה נב (תשמ"ט) 37 – 76.
- *2. מגילה של ספר שמות ממערה 4 בקומראן הכתובה בכתב העברי (4QpaleoExod^m), טור I (שמ' ו 25 – 16). צילום PAM 42.582.
- *3. מג' ישעיה השלמה ממערה 1 בקומראן (מג' יש"א), טור XXVIII (יש' לד 1 – לו 2).
- *4. מג' ישעיה השלמה ממערה 1 בקומראן (מג' יש"א), טור XXXIII (יש' מ 2 – 28).
- *5. מג' ישעיה השלמה ממערה 1 בקומראן (מג' יש"א), טור XXXIII (יש' מ 2 – 28): M. Burrows, *The Dead Sea Scrolls of St. Mark's Monastery* (New Haven 1950).
- *6. מגילת ישעיה הקצרה ממערה 1 בקומראן (מג' יש"ב), טור XXI (יש' מח 17 – מט 15).
- *7. קטע מתוך ספר תהלים ממערה 4 בקומראן, מג' 4QPs^b, טורים XX – XXIII (תה' קב 10 – קג 11). לסידור הטקסט ראו עמ' 197.
- *8. מג' המזמורים ממערה 11 בקומראן, 11QPs^a, טורים IX – X (תה' קיט 59 – 73, 82 – 96), שפורסמה בתוך *DJD IV* (Oxford 1965).
- *9. מג' ירמיה ממערה 4 בקומראן, 4QJer^c, טור XXI (יר' ל 17 – לא 4), שפורסמה בתוך *DJD XV* (Oxford 1997). צילום PAM 43.103.
- *10 ו-10א*. תפילין (4QPhyl J verso) מקומראן (דב' ה 24 – 32, ו 2 – 3). הצילום והתעתיק פורסמו בתוך *DJD VI* (Oxford 1977).
- *11. כתר ארם צובא, עמ' ז (דב' לא 28 – לב 14).
- *12. כתר ארם צובא, עמ' מח (שופ' ה 25 – ו 10).
- *13. כתביד לנינגרד B19^A (שמ' יד 28 – טו 14).
- *14. כתביד בניקוד ארץ-ישראלי מגניזת קהיר (תה' עא 5 – עב 4): Cambridge University Library T-S 12, 196.
- *15. כתביד בניקוד בבלי 'פשוט' מגניזת קהיר, אג 11 (EC 11), עם הערות מסורה (דה"א ג 15 – ד 8), Cambridge University Library T-S Box A38,5.
- *16. טבלה של טעמי המקרא שצורפה ל-BHS.
- *17. כתביד של התורה השומרונית (במ' לד 26 – לה 8) שנכתב בידי הסופר אבי-ברכהתה בשנת 1215/6 (הספרייה הלאומית, ירושלים, Sam. 2° 6).

- *18. מהדורת קניקוט (1776 – 1780) של בר' מט 6 – 14.
- *19. שמ' כ 13 – 20 (נה"מ כ 14 – 17 [18 – 21]) בתורה השומרונית, לפי מהדורת א' טל ומ' פלורנטיין, חמישה חומשי תורה: נוסח שומרון ונוסח המסורה (תל אביב 2010).
- *20. כתביד B (Cod. Vat. Gr. 1209) א' Vaticanus של תרגום השבעים (שמ"א יז 44 – יח 22) מתוך: *Bibliorum SS. graecorum codex Vaticanus 1209 (cod. B) denovo phototypice expressus iussa et cura praesidium bybliothecae Vaticanae, pars prima, Vetus Testamentum*, vol. I (Mediolani 1905) 333.
- *21. מהדורת גטינגן של תרגום השבעים (יר' א 1 – 5): J. Ziegler, *Ieremias, Baruch, Threni, Epistula Ieremiae, Septuaginta, Vetus Testamentum graecum auctoritate societatis litterarum göttingensis editum*, vol. XV (2nd ed.; Göttingen 1976).
- *22. מג' תרי עשר היוונית מנחל חָכָר (זכ' ח 19 – ט 5) מתוך: *DJD VIII* (Oxford 1990). תצלום רשות העתיקות 204.602.
- *23. כתביד Berlin Or. Fol. 1–4 לנביאים (יש' א 1 – 4) = כתביד 150 לפי קניקוט (1776 – 1780).
- *24. כתביד נְאוֹפִיטִי (Neophyti) 1 מספריית הוותיקן של אחד מתרגומי ארץ-ישראל לתורה (ויק' טו 31 – טז 11), מתוך: תרגום ארץ ישראל לתורה, כתב יד ותקן (ניאופיטי 1) (ירושלים תשל"א) 230.
- *25. הפשיטתא (איכה ג 41 – ה 22), כתביד אֶמְבְּרוֹזִיאָנוּס (Milan, Ambrosian Lib.-) *Translatio Syra-Pescitto, Veteris Testamenti ex codice* (rary, B. 21 Inf. מתוך: *Ambrosiano* (Milan 1876–1883).
- *26. מקראות גדולות, מהדורה שנייה, בר' מב 3 – 20 (ונציה רפ"ד – רפ"ה [1524 – 1525]).
- *27. *Biblia Hebraica* (3rd [7th] edition: Stuttgart, 1951) (בר' כב 18 – כג 13).
- *28. *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (ed. W. Rudolph & K. Elliger; Stuttgart 1967–1977) (יש' א 10 – 21). ראו עמ' 343.
- *29. *Biblia Hebraica Quinta* (ed. A. Schenker; Stuttgart 2004–) (אס' א 1 – 3).
- *30. מהדורת מפעל המקרא (יש' א 7 – 12) מתוך: מ' גושן-גוטשטיין, ספר ישעיהו: תורה נביאים כתובים, מהדורת האוניברסיטה העברית בירושלים (ירושלים 1995).
- *31. התפתחות הכתב העברי, מתוך: י' נוה, ראשית תולדותיו של האלפכית: מבוא לאפיגרפיה ולפליאוגרפיה שמית-מערבית (ירושלים תשמ"ט) 75.
- *32. התפתחות הכתב המרובע, מתוך מחקרו של: F.M. Cross, Jr., "The Development of the Jewish Scripts," in *Essays in Honor of W.F. Albright*, 137, figure 1.

קיצורים ומקורות

א. קיצורים כלליים וסימנים

אס"ק	אסכולת סופרים קומראנית ⁺
דמוינה"מ ⁺	טקסט מקומראן הדומה לנה"מ באופיו הטקסטואלי
ו	וולגטה ← עמ' 146
כ'	כתיב ⁺
מ"ג	מסורה גדולה ⁺
מה"מ	מהד' מפעל המקרא ← עמ' 350
מילה ⁺	הפניה למושג המתפרש ב'הסבר מונחים ומושגים' (עמ' 367 – 375)
מ"ק	מסורה קטנה ⁺
מק"ג	מקראות גדולות
מק"ג-1	מהדורת מקראות גדולות 1516 – 1517
מק"ג-2	מהדורת מקראות גדולות 1524 – 1525
נה"מ	נוסח המסורה ⁺
נה"מ ⁺	כלל הממצא של נה"מ, התרגומים הארמיים, פ, ו ← עמ' 27
נה"מ-כ"י	כתבייד של נה"מ המצוטטים מתוך המהדורות של קניקוט ⁺
	1776-1780 רדה רוסי ⁺ 1784 – 1788
פ	פשיטתא ⁺
פ"ח	פשר חבקוק
ק'	קרי ⁺
קאיגה-ת'	קאיגה-תיאודוטיאן ⁺ (kaige-Theodotion)
קב' נה"מ	= נה"מ ⁺ ← עמ' 27
קב' שומ'	החומש השומרוני ⁺ יחד עם המגילות הטרומש-שומרוניות ⁺
שומ'	החומש השומרוני ⁺

קיצורים ומקורות	יט
ת"א	תרגום אונקלוס ← עמ' 143
תה"ש	תרגום השבעים (← עמ' 127 בדבר פרטים על כ"י"י S,B,A)
תה"ש*	הנוסח המקורי המשוער של תה"ש ⁺ כפי ששוחזר במהדורות גטינגן ⁺ ו- Rahlfs-Hanhart, <i>Septuaginta</i>
תה"ש-לוק'	המסורת הלוקיאנית ⁺ של תה"ש
ת"י	תרגום יונתן לנביאים ← עמ' 143
ת"י'	תרגום התורה המיוחס ליונתן ← עמ' 143
ת"נ	תרגום גאופיטי ← עמ' 143
ת"פ	תרגום הפרגמנטים ← עמ' 143
B.M.	המוזיאון הבריטי (British Museum)
CD	ספר ברית דמשק, עותק מגניזת קהיר
OHB	Oxford Hebrew Bible ← עמ' 355
α	עקי'לס ← עמ' 136
θ'	תאודוטיון ← עמ' 138
σ'	סומכוס ← עמ' 138
[]	פרטים משוחזרים בטקסט שלא נשתמר בשלמות
//	טקסט מקביל
<	פרט חסר
< >	הוספה מאת המחבר
{ }	פרטים בנה"מ החסרים בתה"ש (למשל בעמ' 285)

ב. כתבייד מקראיים אחדים

א	כתר ארם צובא ⁺ ← עמ' 42
ק	כתבייד קהיר של הנביאים ← עמ' 43
ק3	כתבייד קהיר 3 מבית הכנסת הקראי בקהיר ← עמ' 43
ל	כתבייד לנינגרד ^{19A} + ← עמ' 43
נ	כתבייד 232 בסמינר התיאולוגי בניו יורק
ש1	כתבייד ששון 1053 ← עמ' 44

ג. מהדורות מקראיות אחדות

ברויאר, 1982–1977	מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים, מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו (ירושלים 1977 – 1982; מהדורה בכרך אחד: 1989)
–, חורב –	, תורה נביאים כתובים, מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו (ירושלים 1997)
גינצבורג	כ"ד גינצבורג, תורה נביאים כתובים, מדויק היטב על-פי המסרה ועל פי דפוסים ראשונים עם חלופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרגומים ישנים (לונדון 1894 – 1937; מהדורת צילום של מהד' 1926: ירושלים 1970)
דותן 2001	תורה נביאים וכתובים, <i>Biblia Hebraica Leningradensia</i> (Peabody, MA 2001) = עיבוד של מהדורת 'עדי' (להלן)
כהן	מ' כהן, מקראות גדולות הכתר; ← עמ' כה
כתר ירושלים	כתר ירושלים, תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בשיטת הרב מרדכי ברויאר (ירושלים 2000); למהדורה זאת מתלווה גלצר, הארות (תשס"ב) ← עמ' כד
לִטְרִיס	M.H. Letteris, תורה נביאים וכתובים, מדויק היטב על-פי המסרה (וינה 1852; מהדורה בשני טורים: 1904)
מקראות גדולות:	
מק"ג-1	ארבעה ועשרים, חומש עם תרגום אונקלוס ועם פירוש רש"י וגו' (בעריכת Felix Pratensis; ונציה 1516 – 1517); ← עמ' 68 – 69

שער יהוה החדש ... החומש עם תרגום ופ' רש"י ון' עזרא והנביאים הראשונים וגו' (בעריכת יעקב בן חיים; ונציה 1524 – 1525); ← עמ' 68 – 69	מק"ג-2
תורה נביאים כתובים (תל אביב: סיני, 1949, 1960)	סיני
ספר תורה נביאים וכתובים מדויק היטיב על-פי המסורה (בעריכת נ"ה סניית'; לונדון 1958)	סג'ית'
א' דותן, תורה נביאים וכתובים מדויקים היטיב על פי הניקוד הטעמים והמסורה של אהרן בן משה בן אשר בכתב יד לנינגרד (תל אביב 1973 [1986]); ← דותן 2001	עדי
תורה נביאים וכתובים הוצאת ירושלים, מוגהים לפי המסורה עפ"י בן אשר (בעריכת מ"ד קאסוטו; ירושלים 1953) = תנ"ך ירושלים	קאסוטו
מ' קורן, תורה נביאים וכתובים (ירושלים 1962, 1966)	קורן
א' יוסף, תורה נביאים וכתובים, סימנים (ירושלים 2008)	תנ"ך סימנים
<i>Biblia Hebraica</i> (^{1, 2} ed. R. Kittel; Leipzig 1906, 1909–1913; ³ ed. R. Kittel & P. Kahle; Stuttgart 1929–1937) ← עמ' 343	BH
<i>Biblia Hebraica Stuttgartensia</i> (ed. W. Rudolph & K. Elliger; Stuttgart 1967–1977) ← עמ' 343	BHS
<i>Biblia Hebraica Quinta</i> (ed. A. Schenker; Stuttgart (2004–) ← עמ' 343	BHQ
<i>Hebrew University Bible</i> ← עמ' 350	HUB
← עמ' לז	Kennicott, 1776–1780
<i>JPS Hebrew-English Tanakh, The Traditional He- brew Text and the New JPS Translation</i> (² Phila- delphia: Jewish Publication Society, 1999)	NJPS
← עמ' מח Walton, <i>Polyglotta</i> (1653–1657)	Walton

ד. טקסטים ממדבר יהודה

בציטוט הטקסטים ממדבר יהודה המובאים בספר זה משמשים הסימנים הדיאקריטיים האלה:

- אֹ אות שלא נשתמרה במלואה, אך ניתנת לזיהוי בסבירות
- אֱ אות שנשתמר ממנה חלק קטן או מזערי
- [א] אות ששוחזרה (לא נשתמרה על גבי הקלף)
- {א} אות שנמחקה

הטקסטים ממדבר יהודה מסומנים באופן זה:

• מספר המערה (לגבי קומראן: מערות 1 – 11)

• האתר (Q = קומראן; Mas = מצדה; Hev = נחל חֶבֶר; Mur = ואדי מַרְפֵּעָאֵת)

• הספר המקראי (למשל, Gen[esis] = בראשית)

• מספר העותק (למשל, העותק הראשון מכל חיבור שנתגלה באתר נקרא ^a)

קטעי פפירוס מסומנים בתור pap, וטקסטים הכתובים בכתב העברי הקדום⁺ מסומנים בתור paleo (למשל, 4QpaleoExod^m).

הספרות הצמודות לקיצורי האתרים, כגון 4Q175 (פריט 175 ממערה 4 בקומראן) מתייחסות למספרים הסידוריים של הטקסטים ברשימת האינדנטר שפורסמה בידי Tov, *Revised Lists* (2010). הטקסטים המקראיים מצוטטים מתוך הכרכים בסדרת DJD. הפרטים הביבליוגרפיים בכרך XXXIX בסדרה וגם Tov, *Revised Lists* מפנים לכרכים אלה. ← Ulrich, BQS

ה. מהדורות של טקסטים המצוטטים בספר זה

נה"מ	BHS, BHQ ← עמ' 343
נה"מ-כ"י	כ"י בודדים של נה"מ מצוטטים לפי האוספים של קניקוט ⁺ 1776 – 1780 וְדָה רוֹסִי ⁺ (1784 – 1788)
תה"ש	הנוסח המקורי המשוער של תה"ש כפי ששוחזר בסדרת גֵּטִינְגֶן ⁺ או אצל Rahlfs–Hanhart, <i>Septuaginta</i>

הכרכים בסדרת ג'טינג'ן ⁺ , אם הופיעו, בסדרת קמברידג' ⁺ , או מהדורת Rahlfs–Hanhart, <i>Septuaginta</i>	תה"ש-כ"י
מהדורות ג'טינג'ן וקמברידג'	תה"ש-לוק'
מהדורת לידן (← עמ' 145, הערה 256) או מהדורת Lee (← עמ' 145, הערה 257)	פ
מהדורת שפּרֶבֶר ← עמ' 142, הערה 250	ת"א, ת"י
מהדורת רידר ← עמ' 142, הערה 250	ת"י
מהדורת דִּיאָז מַצ'וֹ ← עמ' 143, הערה 253	ת"נ
מהדורת קליין ← עמ' 142, הערה 250	ת"פ
מהדורת נֶבֶר ← עמ' 146	ו, ו-כ"י
מהד' טל-פלורנטין 2010 (כמעט זהה ל-טל 1994) ← עמ' כד שומ'	

ו. קיצורים ביבליוגרפיים

ברשימה שלהלן מובאים קיצורים ביבליוגרפיים של מחקרים המצוטטים תכופות. בפרקי הספר עצמם מובאים פריטים ביבליוגרפיים רבים, במיוחד בראש כל סעיף.

אחיטוב, הכתב	ש' אחיטוב, הכתב והמכתב (ספריית האנציקלופדיה המקראית ד; ירושלים תשס"ה)
אליהו בחור, מסורת המסורת	Elias Levita, <i>Massoreth Ha-Massoreth</i> (Venice: Bomberg, 1538; ed. C.D. Ginsburg; London 1867; repr. New York 1968)
בן-חיים, נוסח שומרון	ד' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה (ירושלים 1956 – 1979)
ברויאר, כתר ארם צובה	מ' ברויאר, כתר ארם-צובה והנוסח המקובל של המקרא (ירושלים תשל"ז)
גושן-גוטשטיין, דוגמה	מ' גושן-גוטשטיין, ספר ישעיהו, פרקים לדוגמה עם מבוא (ירושלים תשכ"ה)
–, ישעיהו –	ספר ישעיהו: תורה נביאים כתובים, מהד' האוניברסיטה העברית בירושלים (ירושלים 1995)
גושן-טלמון, יחזקאל –	וש' טלמון, ספר יחזקאל: תורה נביאים כתובים, מהדורת האוניברסיטה העברית בירושלים (ירושלים 2004)
גייגר, המקרא ותרגומיו	א' גייגר, המקרא ותרגומיו, תרגם י"ל ברוך (ירושלים תשל"ב)

כד	קיצורים ומקורות
גלצר, "כתר ארם צובה"	מ' גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה", ספונות ד (י"ט) (ירושלים תשמ"ט) 167 – 276
–, הארות –	, כתר ירושלים, תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים: הארות לנוסח ולמלאכת הספר (ירושלים תשס"ב)
ד"ר רוסי	← עיין בחלק האנגלי
הברמן, כתב	א"מ הברמן, כתב לשון וספר: עיונים בתולדות הכתב העברי, בירורי לשון, כתבייד עבריים מצויירים (ירושלים תשל"ג)
ויס, מחקרי מקרא	ר' ויס, מחקרי מקרא: בחינות נוסח ולשון (ירושלים תשמ"א)
טוב, "תגליות"	ע' טוב, "נוסח המסורה לאור תגליות מדבר יהודה וספרות חז"ל", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יד (2004) 119 – 139
–, "עיונים"	, "פנים רבות למקרא: עיונים בתרגום השבעים וב-4QReworked Pentateuch", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יח (2008) 133 – 148
–, "ארמית"	, "התרגומים הארמיים, הפשיטתא, והוולגטה למקרא למול נוסח המסורה", ישראל: מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין (בעריכת ר"י זר ו' עופר; ירושלים תשע"א) 319 – 334
–, טלמון–רבין, ירמיהו –	, ש' טלמון, ח' רבין, תורה נביאים כתובים, מהדורת האוניברסיטה העברית בירושלים: ספר ירמיהו (ירושלים 1997)
טורסיני, כרך הלשון	נ"ה טורסיני, הלשון והספר: כרך הלשון (ירושלים תשי"ד)
–, כתבי המקרא –	, באילו דרכים ובאיזו מידה ניתן להגיע לנוסח המקורי של כתבי המקרא, דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך א, חוברת 1 (ירושלים תשכ"ד)
טל 1994	א' טל, חמישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון (תל אביב 1994)
טל–פלורנטין 2010	א' טל ומ' פלורנטין, חמישה חומשי תורה: נוסח שומרון ונוסח המסורה (תל אביב 2010)
ייבין, מסורה	י' ייבין, המסורה למקרא (ירושלים תשס"ג)
ילין, הדקדוק	י"י ילין, הדקדוק כיסוד בהלכה (ירושלים 1973)
מ' כהן, "קדושת הנוסח"	מ' כהן, "האידיאה בדבר קדושת הנוסח לאותיותיו וביקורת הטכסט", דעות מז (תשל"ח) 83 – 101; הודפס מחדש: המקרא ואנחנו (בעריכת א' סימון; תל אביב 1979) 42 – 60
–, "כתיב"	, "הכתיב של התורה השומרונית", בית מקרא ס"ד (תשל"ו) 54 – 70; סו (תשל"ו) 361 – 391
–, "דפוסי המקרא"	, "לדמותם הקונסוננטית של דפוסי המקרא הראשונים", ספר השנה של אוניברסיטת בראילן יח – יט (1981) 47 – 67

- , "נוסח המסורה" – , "מהו 'נוסח המסורה', ומה היקף אחיזתו בתולדות המסירה של ימה"ב", עיוני מקרא ופרשנות ב (רמת'גן תשמ"ו) 229 – 256
- , מקראות גדולות הכתר – , מקראות גדולות הכתר: מהדורת יסוד חדשה, ההדרה מדעית על-פי כתבי יד עתיקים, נוסח המסורה המדויק של המקרא עם מסורה גדולה ומסורה קטנה על-פי 'כתר ארם'צובה', 13 כרכים, טרם הושלם (רמת גן 1992 – 2011)
- , "מבוא" – , מקראות גדולות הכתר: יהושע–שופטים (תשנ"ב) 16 * – 99*
- כשר, כתב מ' כשר, כתב התורה ואותיותיה: חלק ראשון: ספר תורה בכתב עברי ואשורי, תורה שלמה, כד (ירושלים 1978)
- ליברמן, יונית מושקוביץ–חמיאל ש' ליברמן, יונית ויונות בארץ ישראל (ירושלים תשכ"ג) י"צ מושקוביץ וח' חמיאל, פרקי מבוא למקרא א' (ירושלים 1987)
- מזור, תה"ש ל' מזור, עיונים בתרגום השבעים לספר יהושע: תרומתו להכרת המסירה הטקסטואלית של הספר ולהתפתחותו הספרותית והרעיונית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ד
- נוה, ראשית נוה, ראשית תולדותיו של האלפבית: מבוא לאפיגרפיה ולפליאוגרפיה שמית'מערבית (ירושלים תשמ"ט)
- סגל, מבוא המקרא סגל, מבוא המקרא (ירושלים תשל"ז)
- עופר, "כתר ירושלים" י' עופר, "הגהת נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים", לשוננו ס"ד (2002) 181 – 206
- עיוני מקרא ופרשנות א' עיוני מקרא ופרשנות א', מנחות זכרון לאריה טוויג (בעריכת א' סימון ומ' גושן-גוטשטיין; רמת גן 1980)
- פנקובר, יעקב בן חיים י' פנקובר, יעקב בן חיים וצמיחת מהדורת המקראות הגדולות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1982
- , "תורה" – , "כתביד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגיהו מישאל בן עזיאל (כתביד קג)", תרביץ נח (תשמ"ט) 49 – 74
- , נוסח התורה – , נוסח התורה בכתר ארם'צובה: עדות חדשה (רמת גן תשנ"ג)
- קו התפר על קו התפר, בין ביקורת הנוסח לביקורת הספרותית (בעריכת צ' טלשיר וד' עמארה; באר שבע יח [2005])
- קוטשר, לשון י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח (ירושלים תשי"ט)

מ' קיסטר, עורך, מגילות קומראן, מבואות ומחקרים (ירושלים תשס"ט)	קיסטר, מגילות
← עיין בחלק הלועזי	קניקוט 1776–1780
ח' רבין, עורך, מחקרים בכתר ארם-צובה (ירושלים תש"ך)	רבין, מחקרים
א' רופא, "החשיבות ההיסטורית של גירסאות משניות בנוסחי המקרא", בית מקרא מג (1998) 218 – 226	רופא, "החשיבות ההיסטורית"
שד"ל, ספר ישעיה מתורגם איטלקית ומפורש עברית (פרובה 1855 ; ד"צ ירושלים 1966)	שד"ל, ישעיה

Aejmelaeus, *Trail*

A. Aejmelaeus, *On the Trail of the Septuagint Translators: Collected Essays* (revised and expanded edition; Leuven/Paris/Dudley, MA 2007)

Albrektson, *Text*

B. Albrektson, *Text, Translation, Theology: Selected Essays on the Hebrew Bible* (SOTSMS; Farnham/Burlington, VT 2010)

Andersen–Forbes, *Spelling*

F.I. Andersen & A.D. Forbes, *Spelling in the Hebrew Bible* (BibOr 41; Rome 1986)

Andersen–Freedman, "4QSam^b"

F.I. Andersen & D.N. Freedman, "Another Look at 4QSam^b", *RevQ* 14 (1989) 7–29

Ap-Thomas, *Primer*

D.R. Ap-Thomas, *A Primer of Old Testament Text Criticism* (2nd ed.; FBBS 14; Philadelphia 1966)

Archaeology of the Books of Samuel

Archaeology of the Books of Samuel: The Entangling of the Textual and Literary History (ed. P. Hugo & A. Schenker; VTSup 132; Leiden 2010)

Barr, *Comparative Philology*

J. Barr, *Comparative Philology and the Text of the Old Testament* (Oxford 1968; Winona Lake, IN 1987, "with additions and corrections")

—, *Variable Spellings*

—, *The Variable Spellings of the Hebrew Bible* (The Schweich Lectures of the British Academy; Oxford 1989)

Barth–Steck, *Exegese*

H. Barth & O.H. Steck, *Exegese des Alten Testaments: Leitfaden der Methodik: Ein Arbeitsbuch für Proseminare, Seminare und Vorlesungen* (13th ed.; Neukirchen/Vluyn 1993)

Barthélemy, *Devanciers*

D. Barthélemy, *Les devanciers d'Aquila* (VTSup 10; Leiden 1963)

—, *Études*

—, *Études d'histoire du texte de l'Ancien Testament* (OBO 21; Fribourg/Göttingen 1978)

- , *Interim Report*
— et al., *Preliminary and Interim Report on the Hebrew Old Testament Text Project*, 1–5 (1st; 2nd ed.; New York: United Bible Societies, 1974, 1979–1980)
- , *Critique textuelle 1982*
—, *Critique textuelle de l'Ancien Testament, 1. Josué–Esther* (OBO 50/1; Fribourg/Göttingen 1982)
- , *Critique textuelle 1986*
—, *Critique textuelle de l'Ancien Testament, 2. Isaïe, Jérémie, Lamentations* (OBO 50/2; Fribourg/Göttingen 1986)
- , *Critique textuelle 1992*
—, *Critique textuelle de l'Ancien Testament, 3. Ézéchiel, Daniel et les 12 Prophètes* (OBO 50/3; Fribourg/Göttingen 1992)
- , *Critique textuelle 2005*
—, *Critique textuelle de l'Ancien Testament, 4. Psaumes* (OBO 50/4; Fribourg/Göttingen 2005)
- BDB
F. Brown, S.R. Driver, & C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (Oxford 1907)
- Beit-Arié, “Practices”
M. Beit-Arié, “Some Technical Practices Employed in Hebrew Dated Medieval Manuscripts”, *Litterae textuales* (Codicologica 2, Éléments pour une codicologie comparée; Leiden 1978) 72–92
- Ben-Hayyim, *Grammar of Samaritan Hebrew*
—, *A Grammar of Samaritan Hebrew, Based on the Recitation of the Law in Comparison with the Tiberian and Other Jewish Traditions* (Jerusalem/Winona Lake, IN, 2000)
- Bentzen, *Introduction*
A. Bentzen, *Introduction to the Old Testament*, I–II (7th ed.; Copenhagen 1967)
- Biblia Qumranica*
Biblia Qumranica, Vol. 3B, Minor Prophets (ed. B. Ego et al.; Leiden 2004)
- Biblical Canons*
The Biblical Canons (ed. J.M. Auwers & H.J. de Jonge; BETL 163; Leuven 2003)
- BJ*
La Sainte Bible, traduite en français sous la direction de l'École Biblique de Jérusalem (Paris 1956; 2nd ed., 1973)
- de Boer, *Samuel*
P.A.H. de Boer, *Research into the Text of 1 Samuel I–XVI: A Contribution to the Study of the Books of Samuel* (Amsterdam 1938)
- Bogaert, “Septante”
P.-M. Bogaert, “Septante et versions grecques”, *DBSup* (Paris 1993) XII.536–692
- Borbone, *Osea*
P.G. Borbone, *Il libro del profeta Osea: Edizione critica del testo ebraico* (Quaderni di Henoch 2; Torino [1990])

- Brekelmans, *Questions*
Questions disputées d'Ancien Testament: Méthode et théologie (ed. C. Brekelmans; rev. ed.; BETL 33; Leuven 1989)
- Brennpunkt
Im Brennpunkt: Die Septuaginta: Studien zur Entstehung und Bedeutung der griechischen Bibel (ed. H.-J. Fabry & U. Offerhaus; Stuttgart/Berlin 2001)
- Brock, *Bibliography*
 S.P. Brock et al., *A Classified Bibliography of the Septuagint* (Leiden 1973)
- Brooke, *New Qumran Texts*
New Qumran Texts and Studies: Proceedings of the First Meeting of the International Organization for Qumran Studies, Paris 1992 (ed. G.J. Brooke with F. García Martínez; STDJ 15; Leiden/New York 1994)
- , "E Pluribus Unum"
 —, "E Pluribus Unum: Textual Variety and Definitive Interpretation in the Qumran Scrolls", in *Historical Context* (2000) 107–119
- , "Demise"
 —, "The Qumran Scrolls and the Demise of the Distinction between Higher and Lower Criticism", in *New Directions in Qumran Studies: Proceedings of the Bristol Colloquium on the Dead Sea Scrolls, 8–10 September 2003* (ed. J.G. Campbell et al.; Library of Second Temple Studies 52; London 2005) 26–42
- Brotzman, *Textual Criticism*
 E.R. Brotzman, *Old Testament Textual Criticism: A Practical Introduction* (Grand Rapids, MI 1994)
- Burney, *Kings*
 C.F. Burney, *Notes on the Hebrew Text of the Book of Kings* (Oxford 1903; repr. New York 1970)
- , *Judges*
 —, *The Book of Judges* (Oxford 1909; repr. New York 1970)
- Cappellus, *Critica Sacra*
 L. Cappellus, *Critica Sacra sive de variis quae in sacris Veteris Testamenti libris occurrunt lectionibus libri sex* (Paris 1650; Halle 1775–[1786])
- CATSS
Computer-Assisted Tools for Septuagint Studies (Philadelphia/Jerusalem, directed by R.A. Kraft & E. Tov)
- Chiesa, "Appunti"
 B. Chiesa, "Appunti di storia della critica del testo dell'Antico Testamento ebraico", *Henoah* 12 (1990) 3–14
- Childs, *Introduction*
 B.S. Childs, *Introduction to the Old Testament as Scripture* (London 1979)
- Clines, *Esther*
 D.J.A. Clines, *The Esther Scroll: The Story of the Story* (JSOTSup 30; Sheffield 1984)

- , *Dictionary*
 —, *The Dictionary of Classical Hebrew* (Sheffield 1993–)
- Cogan, “Assyriological Perspective”
 M. Cogan, “Some Text-Critical Issues in the Hebrew Bible from an Assyriological Perspective”, *Textus* 22 (2005) 1–20
- Cohen–Freedman, “Snaith”
 M.B. Cohen & D.B. Freedman, “The Snaith Bible: A Critical Examination of the Hebrew Bible Published in 1958 by the British and Foreign Bible Society”, *HUCA* 45 (1974) 97–132
- Cohn, *Tefillin*
 Y.B. Cohn, *Tangled Up in Text: Tefillin and the Ancient World* (Brown Judaic Studies 361; Providence, RI 2008)
- Complutensian Polyglot
Biblia Sacra Polyglotta, complectentia Vetus Testamentum, etc. (in Complutenti Universitate, 1514–1517)
- Cook, “Relationship”
 J. Cook, “The Relationship between Textual Criticism, Literary Criticism and Exegesis: An Interactive One?”, *Textus* 24 (2009) 119–32
- Cornill, *Ezechiel*
 C.H. Cornill, *Das Buch des Propheten Ezechiel* (Leipzig 1886)
- Cox, *VI Congress*
VI Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies (ed. C.E. Cox; SBLSCS 23; Atlanta 1987)
- , *VII Congress*
VII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies (ed. C.E. Cox; SBLSCS 31; Atlanta 1991)
- Crawford–Joosten–Ulrich, *OHB*
 S.W. Crawford, J. Joosten & E. Ulrich, “Sample Editions of the Oxford Hebrew Bible: Deuteronomy 32:1-9, 1 Kings 11:1-8, and Jeremiah 27:1-10 (34 G)”, *VT* 58 (2008) 352–366
- Cross, “Evolution”
 F.M. Cross, “The Evolution of a Theory of Local Texts”, in Cross–Talmon, *QHBT* (1975) 306–320
- , *ALQ*^{1,3}
 —, *The Ancient Library of Qumrân and Modern Biblical Studies* (London 1958); *The Ancient Library of Qumran* (3rd ed.; Sheffield 1995)
- , “Fixation”
 —, “The Fixation of the Text and Canon of the Hebrew Bible”, in id., *From Epic to Canaan: History and Literature in Ancient Israel* (Baltimore/London 1998) 205–18
- Cross–Freedman, *Studies*
 — & D.N. Freedman, *Studies in Ancient Yahwistic Poetry* (Baltimore 1950; 2nd ed. Missoula, MT 1975)
- Cross–Talmon, *QHBT*
Qumran and the History of the Biblical Text (ed. F.M. Cross & S. Talmon; Cambridge, MA/London 1975)

- Crown, *The Samaritans*
The Samaritans (ed. A.D. Crown; Tübingen 1989)
- , *Samaritan Scribes*
 —, *Samaritan Scribes and Manuscripts* (TSAJ 80; Tübingen 2001)
- Daley, *Textual Basis*
 S.C. Daley, *The Textual Basis of English Translations of the Hebrew Bible*, Ph.D. diss., Hebrew University, Jerusalem, 2007
- Davidson, *Hebrew Text*
 S. Davidson, *The Hebrew Text of the Old Testament, Revised from Critical Sources; Being an Attempt to Present a Purer and More Correct Text than the Received One of Van der Hooght; by the Aid of the Best Existing Materials* (London 1855)
- Debel, “Variant Literary Editions”
 H. Debel, “Greek ‘Variant Literary Editions’ to the Hebrew Bible?” *JSJ* 41 (2010) 161–190
- Deist, *Text*
 F.E. Deist, *Towards the Text of the Old Testament* (Pretoria 1978; 2nd ed. 1981)
- , *Witnesses*
 —, *Witnesses to the Old Testament: Introducing Old Testament Textual Criticism* (The Literature of the Old Testament, vol. 5; Pretoria 1988)
- Delitzsch, *Lese- und Schreibfehler*
 F. Delitzsch, *Die Lese- und Schreibfehler im Alten Testament nebst den dem Schrifttexte einverleibten Randnoten Klassifiziert* (Berlin/Leipzig 1920)
- De Septuaginta*
De Septuaginta, Studies in Honour of J. W. Wevers on His Sixty-Fifth Birthday (ed. A. Pietersma & C. Cox; Mississauga, Ont 1984)
- Díez Merino, *Biblia babilónica*
 L. Díez Merino, *La Biblia babilónica* (Madrid 1975)
- Diggers at the Well*
Diggers at the Well: Proceedings of a Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira (ed. T. Muraoka & J.F. Elwolde; Leiden 2000)
- DJD*
Discoveries in the Judaean Desert (of Jordan), I–XL (Oxford 1955–2010)
- DJD I*
 D. Barthélemy & J.T. Milik, *Qumran Cave I* (DJD I; Oxford 1955)
- DJD II*
 P. Benoit, O.P., J.T. Milik, & R. de Vaux, *Les grottes de Murabba‘ât* (DJD II; Oxford 1961)
- DJD III*
 M. Baillet et al., *Les ‘petites grottes’ de Qumrân* (DJD III; Oxford 1962)
- DJD IV*
 J.A. Sanders, *The Psalms Scroll of Qumrân Cave 11 (11QPs^a)* (DJD IV; Oxford 1965)

- DJD VI
R. de Vaux & J.T. Milik, *Qumrân grotte 4.II: I. Archéologie, II. Tefillin, Mezuzot et Targums (4Q128–4Q157)* (DJD VI; Oxford 1977)
- DJD VII
M. Baillet, *Qumrân grotte 4.III (4Q482–4Q520)* (DJD VII; Oxford 1982)
- DJD VIII
E. Tov with the collaboration of R.A. Kraft, *The Greek Minor Prophets Scroll from Nahal Hever (8HevXIIgr) (The Seiyal Collection I)* (DJD VIII; Oxford 1990)
- DJD IX
P.W. Skehan, E. Ulrich & J.E. Sanderson, *Qumran Cave 4.IV: Palaeo-Hebrew and Greek Biblical Manuscripts* (DJD IX; Oxford 1992)
- DJD XI
E. Eshel et al., in consultation with J. VanderKam & M. Brady, *Qumran Cave 4.VI: Poetical and Liturgical Texts, Part 1* (DJD XI; Oxford 1998)
- DJD XII
Qumran Cave 4.VII: Genesis to Numbers (ed. E. Ulrich & F.M. Cross; DJD XII; Oxford 1994)
- DJD XIV
Qumran Cave 4.IX: Deuteronomy, Joshua, Judges, Kings (ed. E. Ulrich & F.M. Cross; DJD XIV; Oxford 1995)
- DJD XVII
F.M. Cross, D.W. Parry, R. Saley, & E. Ulrich, *Qumran Cave 4.XII: 1–2 Samuel* (DJD XVII; Oxford 2005)
- DJD XXIII
F. García Martínez, E.J.C. Tigchelaar & A.S. van der Woude, *Qumran Cave 11.II: 11Q2–18, 11Q20–30* (DJD XXIII; Oxford 1998)
- DJD XXXII
E. Ulrich & P.W. Flint, *Qumran Cave 1.II, Parts 1–2: The Isaiah Scrolls* (DJD XXXII; Oxford 2010)
- DJD XXXVIII
J. Charlesworth et al., in consultation with J. VanderKam & M. Brady, *Miscellaneous Texts from the Judaean Desert* (DJD XXXVIII; Oxford 2000)
- DJD XXXIX
E. Tov et al., *The Texts from the Judaean Desert: Indices and an Introduction to the Discoveries in the Judaean Desert Series* (DJD XXXIX; Oxford 2002)
- Dogniez, *Bibliography*
C. Dogniez, *Bibliography of the Septuagint = Bibliographie de la Septante 1970–1993* (VTSup 60; Leiden/New York 1995)
- Donner-Röllig
H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, vol. I (Wiesbaden 1966)

- Dorival–Harl–Munnich, *Septante*
G. Dorival, M. Harl & O. Munnich, *La Bible grecque des Septante: Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien* (Paris 1988)
- G.R. Driver, “Glosses”
G.R. Driver, “Glosses in the Hebrew Text of the Old Testament”, *L’Ancien Testament et l’Orient* (Orientalia et Biblica Lovaniensia 1; Louvain 1957) 123–61
- S.R. Driver, *Introduction*
S.R. Driver, *An Introduction to the Literature of the Old Testament* (5th ed.; Edinburgh 1898; New York 1956)
- , *Samuel*
—, *Notes on the Hebrew Text and the Topography of the Books of Samuel, with an Introduction on Hebrew Palaeography and the Ancient Versions* (2nd ed.; Oxford 1913)
- Duhm, *Jesaja*
B. Duhm, *Das Buch Jesaja* (HAT; Göttingen 1902)
- Eichhorn, *Einleitung*
J.G. Eichhorn, *Einleitung in das Alte Testament* (Leipzig 1780–1783; 2nd ed.: Leipzig 1787 and Reutlingen 1790; 3rd ed.: Leipzig 1803; 4th ed.: Göttingen 1823)
- Eissfeldt, *Introduction*
O. Eissfeldt, *The Old Testament, An Introduction, Including the Apocrypha and Pseudepigrapha, and also the Works of Similar Type from Qumran: The History of the Formation of the Old Testament* (trans. P.R. Ackroyd; Oxford 1965)
- Elias Levita, *Massoreth Ha-Massoreth*
Elias Levita, *Massoreth Ha-Massoreth* (Venice: D. Bomberg, 1538; ed. C.D. Ginsburg: London: Longmans 1867; repr. New York 1968)
- Epp, *Perspectives*
E.J. Epp, *Perspectives on New Testament Textual Criticism: Collected Essays 1962–2004* (NovTSup 116; Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005)
- Eshel, “4QDeut^a”
E. Eshel, “4QDeut^a: A Text That Has Undergone Harmonistic Editing”, *HUCA* 62 (1991) 117–154
- Essays in Honor of W.F. Albright*
The Bible and the Ancient Near East: Essays in Honor of William Foxwell Albright (ed. G.E. Wright; Garden City, NY 1965)
- Field, *Hexapla*
F. Field, *Origenis Hexaplorum quae supersunt sive veterum interpretum graecorum in totum Vetus Testamentum fragmenta* (Oxford 1875)
- Fischer, *Text*
A.A. Fischer, *Der Text des Alten Testaments: Neubearbeitung der Einführung in die Biblia Hebraica von Ernst Würthwein* (Stuttgart 2009)
- Fishbane, *Biblical Interpretation*
M. Fishbane, *Biblical Interpretation in Ancient Israel* (Oxford 1985)

- , *Sha'arei Talmon*
'Sha'arei Talmon': Studies in the Bible, Qumran, and the Ancient Near East Presented to Shemaryahu Talmon (ed. M. Fishbane et al.; Winona Lake, IN 1992)
- Fitzmyer, *Dead Sea Scrolls*
 J.A. Fitzmyer, *The Dead Sea Scrolls: Major Publications and Tools for Study, Revised Edition* (SBLRBS 20; Atlanta 1990)
- Flint–VanderKam, *DSS*
The Dead Sea Scrolls after Fifty Years: A Comprehensive Assessment, vols. 1–2 (ed. P.W. Flint & J.C. VanderKam; Leiden/Boston 1998, 1999)
- Flores Florentino
Flores Florentino: Dead Sea Scrolls and Other Early Jewish Studies in Honour of Florentino García Martínez (ed. A. Hilhorst et al.; JSJSup 122; Leiden 2007)
- Florilegium Lovaniense
Florilegium Lovaniense: Studies in Septuagint and Textual Criticism in Honour of Florentino García Martínez (ed. H. Ausloos et al.; BETL 224; Leuven/Paris/Dudley, MA 2008)
- Fox, *Esther*
 M.V. Fox, *The Redaction of the Books of Esther* (SBLMS 40; Atlanta 1991)
- Freedman–Mathews, *Leviticus*
 D.N. Freedman & K.A. Mathews, *The Paleo-Hebrew Leviticus Scroll (11QpaleoLev)* (Winona Lake, IN 1985)
- Gaster, “Buch Josua”
 M. Gaster, “Das Buch Josua in hebräisch-samaritanischer Rezension”, *ZDMG* 62 (1908) 209–79, 494–549
- Gentry, “Text”
 P.J. Gentry, “The Text of the Old Testament”, *JETS* 52 (2009) 19–45
- Gesenius, *Handwörterbuch (HW)*
 W. Gesenius, *Hebräisch-Deutsches Handwörterbuch über die Schriften des Alten Testaments* (Leipzig 1810–1812)
- , *Pent. Sam.*
 —, *De Pentateuchi Samaritani origine indole et auctoritate commentatio philologico-critica* (Halle 1815)
- , *Thesaurus*
 —, *Thesaurus philologicus criticus linguae hebraeae et chaldaee Veteris Testamenti*, I–III (2nd ed.; Leipzig 1829–1858)
- Gesenius–Kautzsch
 E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar* (2nd ed.; Oxford 1910)
- Ginsburg, *Massorah*
 C.D. Ginsburg, *The Massorah Compiled from Manuscripts, Alphabetically and Lexically Arranged*, I–IV (London/Vienna 1880–1905; repr. Jerusalem 1971)

- , *Introduction*
 —, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible* (London 1897; repr. New York 1966)
- Glassius, *Philologia*
Salomonis Glassii Philologia Sacra his temporibus accomodata ... II, 1, Critica Sacra (ed. G.L. Bauer; Leipzig 1795)
- Gooding, "Text and Midrash"
 D.W. Gooding, "Problems of Text and Midrash in the Third Book of Reigns", *Textus* 7 (1969) 1–29
- , *Relics*
 —, *Relics of Ancient Exegesis: A Study of the Miscellanies in 3 Reigns 2* (SOTSMS 4; Cambridge 1976)
- Goodwin, *Text-Restoration*
 D.W. Goodwin, *Text-Restoration Methods in Contemporary U.S.A. Biblical Scholarship* (Naples 1969)
- Gordis, *Biblical Text*
 R. Gordis, *The Biblical Text in the Making: A Study of the Kethib-Qere* (Philadelphia 1937; repr. New York 1971)
- Goshen-Gottstein, "History"
 M.H. Goshen-Gottstein, "The History of the Bible-Text and Comparative Semitics", *VT* 7 (1957) 195–201
- , "Biblical Manuscripts"
 —, "Hebrew Biblical Manuscripts: Their History and Their Place in the HUBP Edition", *Bib* 48 (1967) 243–90; repr. in Cross–Talmon, *QHBT*, 42–89
- , *Biblia Rabbinica*
 —, *Introduction to Biblia Rabbinica: A Reprint of the 1525 Venice Edition Edited by Jacob Ben Hayim Ibn Adoniya* (Jerusalem 1972)
- , "Editions"
 —, "Editions of the Hebrew Bible: Past and Future", in Fishbane, *Sha'arei Talmon* (1992) 221–242
- Gray, *Hebrew Poetry*
 G.B. Gray, *The Forms of Hebrew Poetry* (London 1915; repr. New York 1972)
- Greenberg, "Stabilization"
 M. Greenberg, "The Stabilization of the Text of the Hebrew Bible Reviewed in the Light of the Biblical Materials from the Judean Desert", *JAOS* 76 (1956) 157–167
- , "Ancient Versions"
 —, "The Use of the Ancient Versions for Interpreting the Hebrew Text: A Sampling from Ezechiel ii 1 – iii 11", in *Congress Volume Göttingen 1977* (VTSup 29; Leiden 1978) 131–148
- Greenspoon–Munnich, *VIII Congress*
VIII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies (ed. L. Greenspoon & O. Munnich; SBLSCS 41; Atlanta 1992)

- Grossman, *Rediscovering*
Rediscovering the Dead Sea Scrolls: An Assessment of Old and New Approaches and Methods (ed. M.L. Grossman; Grand Rapids, MI/Cambridge 2010)
- Hall, *Companion*
 F.W. Hall, *A Companion to Classical Texts* (Oxford 1913; repr. Chicago 1970)
- HALOT
 L. Koehler & W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (trans. M.E.J. Richardson et al.; Leiden 1994–2000), based on earlier German editions: 1953; 2nd ed.: 1958; 3rd ed.: 1967–1996
- Hatch–Redpath (= HR), *Concordance*
 E. Hatch & H.A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament* (Oxford 1897–1906; repr. Graz 1954; 2nd ed.: ed. R.A. Kraft & E. Tov; Grand Rapids, MI 1998)
- Haupt, *Critical Edition*
A Critical Edition of the Hebrew Text, Printed in Colors, Exhibiting the Composite Structure of the Book (ed. P. Haupt; Leipzig/Baltimore/London 1893–1904)
- , *Polychrome Bible*
The Polychrome Bible: The Sacred Books of the Old and New Testaments: A New English Translation, Printed in Colors, Exhibiting the Composite Structure of the Book (ed. P. Haupt; London/New York/Stuttgart 1897–1899)
- Hayes, *Introduction*
 J.H. Hayes, *An Introduction to Old Testament Study* (Nashville 1979)
- Hendel, *Genesis 1–11*
 R.S. Hendel, *The Text of Genesis 1–11: Textual Studies and Critical Edition* (New York/Oxford 1998)
- , “Samuel”
 —, “Plural Texts and Literary Criticism: For Instance, 1 Samuel 17”, *Textus* 23 (2007) 97–114
- , “Prologue”
 —, “The Oxford Hebrew Bible; Prologue to a New Critical Edition”, *VT* 58 (2008) 324–351
- Historical Context*
The Dead Sea Scrolls in Their Historical Context (ed. T.H. Lim et al.; London/New York 2000)
- Hognessius, *The Text of 2 Chronicles 1–16*
 K. Hognessius, *The Text of 2 Chronicles 1–16: A Critical Edition with Textual Commentary* (ConBOT 51; Stockholm 2003)
- Holladay, *Jeremiah*
 W.L. Holladay, *Jeremiah, 1–2* (Hermeneia; Philadelphia/Minneapolis 1986, 1989)
- HOTTP
Hebrew Old Testament Text Project → Barthélemy, Interim Report

- Houbigant, *Notae criticae*
A.F. Houbigant, *Notae criticae in universos Veteris Testamenti libros* (Frankfurt 1777)
- Hugo, *Élie*
P. Hugo, *Les deux visages d'Élie: Texte massorétique et Septante dans l'histoire la plus ancienne du texte de 1 Rois 17–18* (OBO 217; Fribourg/Göttingen 2005)
- , “Le grec ancien”
—, “Le grec ancien des livres des Règles: Une histoire et un bilan de la recherche”, in *Sôfer Mahîr* (2006) 113–141
- Hummel, “Enclitic *Mem*”
H.D. Hummel, “Enclitic *Mem* in Early Northwest Semitic, Especially Hebrew”, *JBL* 76 (1957) 85–107
- Hutzli, *Hanna*
J. Hutzli, *Die Erzählung von Hanna und Samuel: textkritische und literarische Analyse von 1. Samuel 1–2 unter Berücksichtigung des Kontextes* (ATANT 89; Zürich 2007)
- , “Textänderungen”
—, “Theologische Textänderungen im Massoretischen Text und in der Septuaginta von 1–2 Sam”, in *Archaeology of the Books of Samuel*, 213–236
- IDBSup
The Interpreter's Dictionary of the Bible: Supplementary Volume (Nashville 1976)
- Japhet, *Chronicles*
S. Japhet, *I & II Chronicles, A Commentary* (OTL; Louisville, KY 1993)
- JB
The Jerusalem Bible (Garden City, NY 1970)
- Jellicoe, *SMS*
S. Jellicoe, *The Septuagint and Modern Study* (Oxford 1968)
- Jepsen, “Aufgaben”
A. Jepsen, “Von den Aufgaben der alttestamentlichen Textkritik”, *VTSup* 9 (1962) 332–341
- Jobes, *Esther*
K.H. Jobes, *The Alpha-Text of Esther: Its Character and Relationship to the Masoretic Text* (SBLDS 153; Atlanta 1996)
- Kahle, “Untersuchungen”
P. Kahle, “Untersuchungen zur Geschichte des Pentateuchtextes”, *TSK* 88 (1915) 399–439; repr. in id., *Opera Minora* (Leiden 1956) 3–37
- , *Cairo Geniza*
—, *The Cairo Geniza* (2nd ed.; Oxford 1959)
- Karrer–Kraus, *Septuaginta*
Die Septuaginta: Texte, Kontexte, Lebenswelten: Internationale Fachtagung veranstaltet von Septuaginta Deutsch (LXX.D), Wuppertal 20.–23. Juli 2006 (ed. M. Karrer & W. Kraus; WUNT 219; Tübingen 2008)
- Kartveit, *Samaritans*
M. Kartveit, *The Origin of the Samaritans* (VTSup 128; Leiden/Boston 2009)

- Kennicott, *Dissertation*
 B. Kennicott, *The State of the Printed Text of the Old Testament Considered: A Dissertation in Two Parts* (Oxford 1753–1759) = id., *Dissertatio secunda super ratione textus hebraici Veteris Testamenti* (trans. G.A. Teller; Leipzig 1765)
- , 1776–1780
 —, *Vetus Testamentum hebraicum, cum variis lectionibus*, I–II (Oxford 1776–1780)
- , *Dissertatio generalis*
 —, *ibid.*, appendix to vol. II: *Dissertatio generalis in Vetus Testamentum Hebraicum, cum variis lectionibus ex codicibus manuscriptis et impressis* (= Brunovici 1783)
- van Keulen, *Two Versions*
 P.S.F. van Keulen, *Two Versions of the Solomon Narrative: An Inquiry into the Relationship between MT 1 Kgs. 2–11 and LXX 3 Reg. 2–11* (VTSup 104; Leiden/Boston 2005)
- K.-R. Kim, *Studies*
 K.-R. Kim, *Studies in the Relationship between the Samaritan Pentateuch and the Septuagint*, Ph.D. diss., Hebrew University, Jerusalem, 1994
- Kittel, *Notwendigkeit*
 R. Kittel, *Über die Notwendigkeit und Möglichkeit einer neuen Ausgabe der hebräischen Bibel: Studien und Erwägungen* (Leipzig 1901)
- Klein, *Textual Criticism*
 R.W. Klein, *Textual Criticism of the Old Testament: The Septuagint after Qumran* (GBS, Old Testament Series 4; Philadelphia 1974)
- Koenig, “L’activité herméneutique”
 J. Koenig, “L’activité herméneutique des scribes dans la transmission du texte de l’Ancien Testament”, *RHR* 161 (1962) 141–74; 162 (1962) 1–43
- , *L’herméneutique analogique*
 —, *L’herméneutique analogique du judaïsme antique d’après les témoins textuels d’Isaïe* (VTSup 33; Leiden 1982)
- König, *Einleitung*
 E. König, *Einleitung in das Alte Testament mit Einschluss der Apokryphen und der Pseudepigraphen Alten Testaments* (Bonn 1893)
- van der Kooij, *Textzeugen*
 A. van der Kooij, *Die alten Textzeugen des Jesajabuches: Ein Beitrag zur Textgeschichte des Alten Testaments* (OBO 35; Freiburg/Göttingen 1981)
- , “Textual Criticism”
 —, “Textual Criticism of the Hebrew Bible: Its Aim and Method”, in Paul, *Emanuel*, 729–739
- Kraus–Karrer, *Septuaginta*
Die Septuaginta—Texte, Theologien, Einflüsse: 2. Internationale Fachtagung veranstaltet von Septuaginta Deutsch (LXX.D), Wuppertal 23.–27.7 2008 (ed. W. Kraus & M. Karrer; WUNT 252; Tübingen 2010)

- Kreuzer, "Text"
 S. Kreuzer, "Text, Textgeschichte und Textkritik des Alten Testaments: Zum Stand der Forschung an der Wende des Jahrhunderts", *TLZ* 127 (2002) 127–156
- , "Textkritik"
 —, "Textkritik", in id. et al., *Proseminar: Ein Arbeitsbuch. Bd. I: Altes Testament* (2nd ed.; Stuttgart 2005) 26–48
- Kugel, *Biblical Poetry*
 J. Kugel, *The Idea of Biblical Poetry: Parallelism and Its History* (New Haven/London 1981)
- Kutscher, *Language*
 E.Y. Kutscher, *The Language and Linguistic Background of the Isaiah Scroll (1 Q Is^a)* (STDJ 6; Leiden 1974)
- de Lagarde, *Anmerkungen*
 P. de Lagarde, *Anmerkungen zur griechischen Übersetzung der Proverbien* (Leipzig 1863)
- Lamsa, *Holy Bible*
 G.M. Lamsa, *The Holy Bible from Ancient Eastern Manuscripts Containing the Old and New Testaments Translated from the Peshitta: The Authorized Bible of the Church of the East* (Nashville 1957)
- Lange, *From Qumran to Aleppo*
From Qumran to Aleppo: A Discussion with Emanuel Tov about the Textual History of Jewish Scriptures in Honor of His 65th Birthday (ed. A. Lange et al.; FRLANT 230; Göttingen 2009)
- , "They Confirmed"
 —, "'They Confirmed the Reading' (y. Ta'an. 4:68a): The Textual Standardization of Jewish Scriptures in the Second Temple Period", in id., *From Qumran to Aleppo*, 29–80
- , *Handbuch*
 —, *Handbuch der Textfunde vom Toten Meer, I: Die Handschriften biblischer Bücher von Qumran und den anderen Fundorten* (Tübingen 2009)
- , "Plurality"
 —, "The Textual Plurality of Jewish Scriptures in the Second Temple Period in Light of the Dead Sea Scrolls", in *Qumran and the Bible: Studying the Jewish and Christian Scriptures in Light of the Dead Sea Scrolls* (ed. N. David & A. Lange; CBET 57; Leuven 2010) 43–96
- Lemmelijn, *Plagues Narrative*
 B. Lemmelijn, *A Plague of Texts? A Text-Critical Study of the So-called 'Plagues Narrative' in Exodus 7:14–11:10* (OTS 56; Leiden/Boston 2009)
- Lieberman, *Hellenism*
 S. Lieberman, *Hellenism in Jewish Palestine* (2nd ed.; New York 1962)
- Lundblom, *Jeremiah*
 J.L. Lundblom, *Jeremiah*, 1–3 (AB; Garden City, NY 1999–2004)
- Lust, *Ezekiel*
Ezekiel and His Book: Textual and Literary Criticism and Their Interrelation (ed. J. Lust; BETL 74; Leuven 1986)

- , *Lexicon of the Septuagint*
Greek-English Lexicon of the Septuagint (ed. J. Lust et al.; rev. ed.; Stuttgart 2003)
- Maas, *Textual Criticism*
 P. Maas, *Textual Criticism* (trans. B. Flower; Oxford 1958) = *Textkritik*, in A. Gercke & E. Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, I, VII (3rd ed.; Leipzig 1957)
- Macuch, *Grammatik*
 R. Macuch, *Grammatik des samaritanischen Hebräisch* (Berlin 1969)
- Madrid Qumran Congress
The Madrid Qumran Congress: Proceedings of the International Congress on the Dead Sea Scrolls: Madrid, 18–21 March, 1991 (ed. J. Trebolle Barrera & L. Vegas Montaner; STDJ 11; Leiden/Madrid 1992)
- Margolis, “Scope”
 M.L. Margolis, “The Scope and Methodology of Biblical Philology”, *JQR* 1 (1910–1911) 5–41
- Martin, *Scribal Character*
 M. Martin, *The Scribal Character of the Dead Sea Scrolls*, I–II (Bibliothèque du Muséon 44; Louvain 1958)
- Mazor, “Origin”
 L. Mazor, “The Origin and Evolution of the Curse upon the Rebuilder of Jericho: A Contribution of Textual Criticism to Biblical Historiography”, *Textus* 14 (1988) 1–26
- , “Nomistic”
 —, “A Nomistic Re-Working of the Jericho Conquest Narrative Reflected in LXX to Joshua 6:1–20”, *Textus* 18 (1995) 47–62
- McCarter, *I Samuel, II Samuel*
 P.K. McCarter, *I Samuel, II Samuel* (AB 8; Garden City, NY 1980, 1984)
- , *Textual Criticism*
 —, *Textual Criticism: Recovering the Text of the Hebrew Bible* (GBS, Old Testament Series 11; Philadelphia 1986)
- McCarthy, *Tiqqune Sopherim*
 C. McCarthy, *The Tiqqune Sopherim and Other Theological Corrections in the Masoretic Text of the Old Testament* (OBO 36; Freiburg/Göttingen 1981)
- McKane, *Jeremiah*
 W. McKane, *A Critical and Exegetical Commentary on Jeremiah*, I–II (ICC; Edinburgh 1986, 1996)
- van der Meer, *Formation*
 M.N. van der Meer, *Formation and Reformulation: The Redaction of the Book of Joshua in the Light of the Oldest Textual Witnesses* (VTSup 102; Leiden/ Boston 2004)
- Mélanges Barthélemy
Mélanges Dominique Barthélemy, Études bibliques offertes à l’occasion de son 60e anniversaire (ed. P. Casetti et al.; OBO 38; Fribourg/Göttingen 1981)

- Morinus, *Exerc.*
J. Morinus, *Exercitationum biblicarum de hebraei graecique textus sinceritate libri duo* (Paris, 1633; 2nd ed. 1660)
- Mulder, *Mikra*
Mikra: Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity (ed. M.J. Mulder; CRINT, Section Two, vol. 1; Assen–Maastricht/Philadelphia 1988)
- NAB
New American Bible (Paterson, NJ 1970)
- NEB
The New English Bible with the Apocrypha (Oxford/Cambridge 1970)
- NETS
A New English Translation of the Septuagint and the Other Greek Translations Traditionally Included Under That Title (ed. A. Pietersma & B.G. Wright; Oxford 2007)
- NJPS
תנ"ך, *The Holy Scriptures, The New JPS Translation According to the Traditional Hebrew Text* (Philadelphia/New York/Jerusalem: Jewish Publication Society, 1988; 2nd ed., 1999)
- Noth, *Old Testament World*
M. Noth, *The Old Testament World* (trans. V.I. Gruhn; Philadelphia 1966)
- NRSV
The Holy Bible Containing the Old and New Testaments with the Apocryphal/Deuterocanonical Books, New Revised Standard Version (Glasgow/London 1989)
- Nyberg, "Problem"
H.S. Nyberg, "Das textkritische Problem des Alten Testaments am Hoseabuche demonstriert", *ZAW* 52 (1934) 241–54
- Oesch, *Petucha*
J.M. Oesch, *Petucha und Setuma: Untersuchungen zu einer überlieferten Gliederung im hebräischen Text des Alten Testaments* (OBO 27; Göttingen 1979)
- , "Skizze"
—, "Skizze einer synchronen und diachronen Gliederungskritik im Rahmen der alttestamentlichen Textkritik", in *Pericope I, Delimitation Criticism: A New Tool in Biblical Scholarship* (ed. M.C.A. Korpel & J.M. Oesch; Assen 2000) 197–229
- O'Flaherty, *Critical Study*
The Critical Study of Sacred Texts (ed. W.D. O'Flaherty; Berkeley Religious Studies 2; Berkeley, CA 1979)
- Okhlah we-Okhlah
Sefer Oklah we-Oklah (ed. F. Díaz Esteban; Madrid 1975)
- Olofsson, *Essays*
S. Olofsson, *Translation Technique and Theological Exegesis: Collected Essays on the Septuagint Version* (ConBOT 57; Winona Lake, IN 2009)

- Olshausen, *Psalmen*
J. Olshausen, *Die Psalmen* (KeH; Leipzig 1853)
- Owen, *Critica Sacra*
H. Owen, *Critica Sacra, Or a Short Introduction to Hebrew Criticism* (London 1774)
- Paul, *Emanuel*
Emanuel: Studies in Hebrew Bible, Septuagint, and Dead Sea Scrolls in Honor of Emanuel Tov (ed. S.M. Paul et al.; VTSup 94; Leiden/Boston 2003)
- Payne, "Old Testament Textual Criticism"
D.F. Payne, "Old Testament Textual Criticism: Its Principles and Practice Apropos of Recent English Versions", *TynBul* 25 (1974) 99–112
- Penkower, "Ben-Asher"
J. Penkower, "Ben-Asher, Aaron ben Moses", *Dictionary of Biblical Interpretation* (ed. J.H. Hayes; Nashville 1999) 1.117–119
- Pentateuch as Torah*
The Pentateuch as Torah: New Models for Understanding Its Promulgation and Acceptance (ed. G.N. Knoppers & B.M. Levinson; Winona Lake, IN 2007)
- Pericope IV*
Pericope IV: Unit Delimitation in Biblical Hebrew and Northwest Semitic Literature (ed. M.C.A. Korpel & J.M. Oesch; Assen 2003)
- Perles, *Analekten*
F. Perles, *Analekten zur Textkritik des Alten Testaments*, vol. I (Munich 1895); vol. II (Leipzig 1922)
- Pisano, *Additions or Omissions*
S. Pisano, S.J., *Additions or Omissions in the Books of Samuel: The Significant Pluses and Minuses in the Massoretic, LXX and Qumran Texts* (OBO 57; Freiburg/Göttingen 1984)
- Peters, *XII Congress*
XII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies (ed. M.K.H. Peters; SBLSCS 54; Atlanta 2006)
- Prijs, *Jüdische Tradition*
L. Prijs, *Jüdische Tradition in der Septuaginta* (Leiden 1948; repr. Hildesheim 1987)
- Qimron, *DSS*
E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls* (HSS 29; Atlanta 1986)
- Quest for Context and Meaning*
The Quest for Context and Meaning: Studies in Intertextuality in Honor of James A. Sanders (ed. C.A. Evans & S. Talmon; Leiden/New York/Cologne 1997)
- Rahlfs, *Septuaginta*
A. Rahlfs, *Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes* (Stuttgart 1935)
- Rahlfs–Hanhart, *Septuaginta*
A. Rahlfs & R. Hanhart, *Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes* (2nd ed.; Stuttgart 2006)

Reading the Present

Reading the Present in the Qumran Library: The Perception of the Contemporary by Means of Scriptural Interpretations (ed. K. De Troyer & A. Lange; SBLSymS 30; Leiden/Boston 2005)

REB

The Revised English Bible with the Apocrypha (Oxford/Cambridge 1989)

Reynolds–Wilson, *Scribes & Scholars*

L.D. Reynolds & N.G. Wilson, *Scribes & Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (3rd ed.; Oxford 1991)

Roberts, OTTV

B.J. Roberts, *The Old Testament Text and Versions: The Hebrew Text in Transmission and the History of the Ancient Versions* (Cardiff 1951)

—, “Hebrew Bible”

—, “The Hebrew Bible since 1937”, *JTS* NS 15 (1964) 253–64, repr. in *The Canon and Masorah of the Hebrew Bible: An Introductory Reader* (ed. S.Z. Leiman; New York 1974) 821–832

Rofé, “Nomistic Correction”

A. Rofé, “The Nomistic Correction in Biblical Manuscripts and Its Occurrence in 4QSam^a”, *RevQ* 14 (1989) 247–254

—, “4QMidrash Samuel?”

—, “4QMidrash Samuel?: Observations Concerning the Character of 4QSam^a”, *Textus* 19 (1998) 63–74

—, *Deuteronomy*

—, *Deuteronomy: Issues and Interpretation* (London 2002)

—, “Midrashic Traits”

—, “Midrashic Traits in 4Q51 (So-called 4QSam^a)”, in *Archaeology of the Books of Samuel* (2010) 75–88

Rosenmüller, *Handbuch*

E.F.C. Rosenmüller, *Handbuch für die Literatur der biblischen Kritik und Exegese*, vol. I (Göttingen 1797)

de Rossi, 1784–1788

J.B. de Rossi, *Variae lectiones Veteris Testamenti*, I–IV (Parma 1784–1788; repr. Amsterdam 1969)

RSV

The Bible, Containing the Old and New Testaments, Revised Standard Version (2nd ed.; New York 1971)

Rudolph, *Jeremia*

W. Rudolph, *Jeremia* (HAT 12; 2nd ed.; Tübingen 1958)

Saley, “4QJer^b”

R.J. Saley, “Reconstructing 4QJer^b According to the Text of the Old Greek”, *DSD* 17 (2010) 1–12

Salvesen, *Hexapla*

Origen's Hexapla and Fragments: Papers Presented at the Rich Seminar on the Hexapla, Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, 25th July–3rd August 1994 (ed. A. Salvesen; Tübingen 1998)

- Sanders, "HUB and BHQ"
J.A. Sanders, "The Hebrew University Bible and Biblia Hebraica Quinta", *JBL* 118 (1999) 518–526
- Sanderson, *Exodus Scroll*
J.E. Sanderson, *An Exodus Scroll from Qumran: 4QpaleoExod^m and the Samaritan Tradition* (HSS 30; Atlanta 1986)
- Schenker, *Septante*
A. Schenker, *Septante et texte Massorétique dans l'histoire la plus ancienne du texte de 1 Rois 2–14* (CahRB 48; Paris, 2000)
- , *Earliest Text*
—, *The Earliest Text of the Hebrew Bible: The Relationship between the Masoretic Text and the Hebrew Base of the Septuagint Reconsidered* (ed. A. Schenker; SBLSCS 52; Atlanta 2003)
- , "General Introduction"
—, *Biblia Hebraica Quinta* (ed. A. Schenker; Stuttgart 2004 –), *Part 18: General Introduction and Megilloth* (ed. P.B. Dirksen et al., 2004) VII–XXXVI
- , "Multiplicité"
—, "Est-ce que le livre de Jérémie fut publié dans une édition refondue au 2e siècle? La multiplicité textuelle peut-elle coexister avec l'édition unique d'un livre biblique?", in *Un carrefour dans l'histoire de la Bible: Du texte à la théologie au IIe siècle avant J.-C.* (ed. I. Himbaza & A. Schenker; OBO 233; Fribourg/Göttingen 2007) 58–74
- , "Ursprung"
—, "Der Ursprung des massoretischen Textes im Licht der literarischen Varianten im Bibeltext", *Textus* 23 (2007) 51–67
- Schiffman, *DSS*
The Dead Sea Scrolls: Fifty Years After Their Discovery: Proceedings of the Jerusalem Congress, July 20–25, 1997 (ed. L.H. Schiffman et al.; Jerusalem 2000)
- Schorch, "Korrekturen"
S. Schorch, "Die (sogenannten) anti-polytheistischen Korrekturen im samaritanischen Pentateuch", *Mitteilungen und Beiträge, Forschungsstelle Judentum, Theologische Fakultät Leipzig* 15/16 (Leipzig 1999) 4–21
- , *Euphemismen*
—, *Euphemismen in der Hebräischen Bibel* (Orientalia Biblica et Christiana 12; Wiesbaden 2000)
- , *Vokale*
—, *Die Vokale des Gesetzes: Die samaritanische Lesetradition als Textzeugin der Tora, 1. Das Buch Genesis* (BZAW 339; Berlin/New York, 2004)
- , "LXX"
—, "The Septuagint and the Vocalization of the Torah", in Peters, *XII Congress* (2006) 41–54
- Scr. Prac.* → Tov, *Scr. Prac.*

Scribes and Scrolls

Of Scribes and Scrolls: Studies on the Hebrew Bible, Intertestamental Judaism, and Christian Origins Presented to J. Strugnell (ed. H.W. Attridge et al.; College Theology Society Resources in Religion 5; Lanham, MD 1990)

Scrolls and Cognate Writings

Septuagint, Scrolls and Cognate Writings: Papers Presented to the International Symposium on the Septuagint and Its Relations to the Dead Sea Scrolls and Other Writings (Manchester, 1990) (ed. G.J. Brooke & B. Lindars, S.S.F.; SBLSCS 33; Atlanta 1992)

Sellin–Fohrer, *Einleitung*

E. Sellin & G. Fohrer, *Einleitung in das Alte Testament* (10th ed.; Heidelberg 1965)

Shenkel, *Chronology*

J.D. Shenkel, *Chronology and Recensional Development in the Greek Text of Kings* (HSM 1; Cambridge, MA 1968)

Sôfer Mahîr

Sôfer Mahîr: Essays in Honour of Adrian Schenker Offered by Editors of Biblia Hebraica Quinta (ed. Y.A.P. Goldman et al.; VTSup 110; Leiden/Boston 2006)

Sperber, *Bible*

A. Sperber, *The Bible in Aramaic Based on Old Manuscripts and Printed Texts, I–IVa* (Leiden 1959–1968)

—, *Grammar*

—, *A Historical Grammar of Biblical Hebrew: A Presentation of Problems with Suggestions to Their Solution* (Leiden 1966)

Steck, *Exegesis*

O.H. Steck, *Old Testament Exegesis: A Guide to the Methodology* (trans. J. D. Nogalski; SBLRBS 33; Atlanta 1995)

Steuernagel, *Einleitung*

C. Steuernagel, *Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament mit einem Anhang über die Apokryphen und Pseudepigraphen* (Tübingen 1912)

Stipp, “Textkritik”

H.J. Stipp, “Das Verhältnis von Textkritik und Literarkritik in neueren alttestamentlichen Veröffentlichungen”, *BZ NT* 34 (1990) 16–37

Sundberg, *Old Testament*

A. Sundberg, *The Old Testament of the Early Church* (HTS 20; Cambridge/London 1964)

Swete, *Introduction*

H.B. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek* (2nd ed.; Cambridge 1914)

Talmon, “Old Testament Text”

S. Talmon, “The Old Testament Text”, in *The Cambridge History of the Bible* (ed. R.P. Ackroyd & C.F. Evans; Cambridge 1970) I.159–199; repr. in Cross–Talmon, *QHBT* (1975) 1–41

- , *Qumran*
—, *The World of Qumran from Within: Collected Studies* (Jerusalem/Leiden 1989)
- , *Masada VI*
—, & Y. Yadin, *Masada VI: The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports, Hebrew Fragments from Masada* (Jerusalem 1999)
- , *Text*
—, *Text and Canon of the Hebrew Bible: Collected Studies* (Winona Lake, IN 2010)
- , “New Outlook”
—, *ibid.*, 19–84
- , “Synonymous Readings”
—, *ibid.*, 171–216
- , “Double Readings”
—, *ibid.*, 217–267
- , “Ancient Versions”
—, *ibid.*, 383–418
- Talshir, “Double Translations”
Z. Talshir, “Double Translations in the Septuagint”, in Cox, *VI Congress*, 21–63
- Taylor, *IX Congress*
IX Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies (ed. B.A. Taylor; SBLSCS 45; Atlanta 1997)
- , *X Congress*
X Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies: Oslo 1998 (ed. B.A. Taylor; SBLSCS 51; Atlanta 2001)
- Thackeray, *The Septuagint and Jewish Worship*
H.St.J. Thackeray, *The Septuagint and Jewish Worship* (Schweich Lectures 1920; London 1921)
- The Bible as Book*
The Bible as Book: The Hebrew Bible and the Judaean Desert Discoveries (ed. E.D. Herbert & E. Tov; London 2002)
- Thenius (Löhr), *Bücher Samuels*
O. Thenius, *Die Bücher Samuels erklärt* (ed. M. Löhr; KeH; 3rd ed.; Leipzig 1898)
- Theory and Practice*
Theory and Practice of Translation: Nobel Symposium 39, Stockholm 1976 (ed. L. Grähs et al.; Bern 1978)
- Tigay, *Models*
Empirical Models for Biblical Criticism (ed. J.H. Tigay; Philadelphia 1985)
- , *Deuteronomy*
—, *The JPS Torah Commentary: Deuteronomy* (Philadelphia 1996)
- Timpanaro, *Genesis*
S. Timpanaro, *The Genesis of Lachmann's Method* (2nd ed.; trans. G.W. Most; Chicago/London 2005) = *La genesi del metodo del Lachmann* (2nd ed.; Padova 1981)

- van der Toorn, *Scribal Culture*
K. van der Toorn, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible* (Cambridge, MA/London 2007)
- Tov, *Jeremiah–Baruch*
E. Tov, *The Septuagint Translation of Jeremiah and Baruch: A Discussion of an Early Revision of Jeremiah 29–52 and Baruch 1:1–3:8* (HSM 8; Missoula, MT 1976)
- , *Samuel*
The Hebrew and Greek Texts of Samuel, 1980 Proceedings IOSCS, Vienna (ed. E. Tov; Jerusalem 1980)
- , *TCU*
—, *The Text-Critical Use of the Septuagint in Biblical Research* (2nd ed.; Jerusalem Biblical Studies 8; Jerusalem 1997)
- , *Greek–Hebrew Bible*
—, *The Greek and Hebrew Bible: Collected Essays on the Septuagint* (VTSup 72; Leiden/Boston/Cologne 1999)
- , “Place”
—, “The Place of the Masoretic Text in Modern Text Editions of the Hebrew Bible: The Relevance of Canon”, in *The Canon Debate* (ed. L. McDonald & J.A. Sanders; Peabody, MA 2002) 234–251
- , *TCHB*²
—, *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (2nd ed.; Minneapolis/Assen 2001)
- , “Hannah”
—, “Different Editions of the Song of Hannah”, in id., *Greek–Hebrew Bible*, 433–455
- , “Electronic Resources” 2003
—, “Electronic Resources Relevant to the Textual Criticism of Hebrew Scripture”, *TC: A Journal of Biblical Textual Criticism* 8 (2003) [<http://purl.org/TC>]
- , *Scr. Prac.*
—, *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert* (STDJ 54; Leiden/Boston 2004)
- , *HB, GB, and Qumran*
—, *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran: Collected Essays* (TSAJ 121; Tübingen 2008)
- , “Textual Basis”
—, “The Textual Basis of Modern Translations of the Hebrew Bible: The Argument against Eclecticism”, *ibid.*, 92–106
- , “Large-Scale Differences”
—, “The Nature of the Large-Scale Differences between the LXX and MT S T V, Compared with Similar Evidence in Other Sources”, *ibid.*, 155–70
- , “Early Scrolls”
—, “The Writing of Early Scrolls: Implications for the Literary Analysis of Hebrew Scripture”, *ibid.*, 206–20
- , “Electronic Resources” 2008
—, “The Use of Computers in Biblical Research”, *ibid.*, 228–46

-
- , “Hebrew Scripture Editions”
 —, “Hebrew Scripture Editions: Philosophy and Praxis”, *ibid.*, 247–270
- , “Textual Harmonizations”
 —, “Textual Harmonizations in the Ancient Texts of Deuteronomy”, *ibid.*, 271–282
- , “Three Strange Books”
 —, “Three Strange Books of the LXX: 1 Kings, Esther, and Daniel Compared with Similar Rewritten Compositions from Qumran and Elsewhere”, *ibid.*, 283–305
- , “Deuteronomists”
 —, “The Septuagint and the Deuteronomists”, *ibid.*, 398–417
- , “Coincidental Textual Nature”
 —, “The Coincidental Textual Nature of the Collections of Ancient Scriptures”, *Congress Volume Ljubljana 2007* (VTSup 133; Leiden 2010) 153–169
- , “Consistency”
 —, “Some Reflections on Consistency in the Activity of Scribes and Translators”, in *Juda und Jerusalem in der Seleukidenzeit. Herrschaft – Widerstand – Identität: Festschrift für Heinz-Josef Fabry* (ed. U. Dahmen & J. Schnocks; BBB 159; Göttingen 2010) 325–337
- , *Revised Lists*
 —, *Revised Lists of the Texts from the Judaean Desert* (Leiden/Boston 2010)
- , “Diffusion”
 —, “Some Thoughts about the Diffusion of Biblical Manuscripts in Antiquity”, *Transmission* (2010) 151–172
- , “Post-Pentateuchal”
 —, “Reflections on the Septuagint with Special Attention Paid to the Post-Pentateuchal Translations”, in Kraus–Karrer, *Septuaginta* (2010) 3–22
- , “Literary Development”
 —, “Literary Development of the Book of Joshua as Reflected in the MT, the LXX, and 4QJosh^a”, in *The Book of Joshua* (ed. E. Noort; BETL 250; Leuven/Paris/Dudley, MA: Peeters, 2012) 65–85
- Tov–Pfann, *Companion Volume*
 E. Tov with the collaboration of S.J. Pfann, *Companion Volume to The Dead Sea Scrolls Microfiche Edition* (2nd ed.; Leiden 1995)
- Tradition of the Text*
Tradition of the Text: Studies Offered to Dominique Barthélemy in Celebration of His 70th Birthday (ed. G.J. Norton & S. Pisano; OBO 109; Freiburg/Göttingen 1991)
- Transmission*
The Dead Sea Scrolls: Transmission of Traditions and the Production of Texts (ed. S. Metso et al.; STDJ 92; Leiden 2010)
- Trebolle Barrera, *Biblia*
 J. Treballe Barrera, *La Biblia judía y la Biblia cristiana* (Madrid 1993)

-
- , *Jewish Bible*
 —, *The Jewish Bible and the Christian Bible: An Introduction to the History of the Bible* (trans. W.G.E. Watson; Leiden/Grand Rapids, MI 1998)
- Ulrich, *Josephus*
 E. Ulrich, *The Qumran Text of Samuel and Josephus* (HSM 19; Missoula, MT 1978)
- , “Joshua”
 —, “4QJoshua^a and Joshua’s First Altar in the Promised Land”, in Brooke, *New Qumran Texts* (1994) 89–104
- , *DSS*
 —, *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible* (Grand Rapids, MI/Leiden 1999)
- , “Developmental Composition”
 —, “The Developmental Composition of the Book of Isaiah: Light from 1QIsa^a on Additions in the MT”, *DSD* 8 (2001) 288–305
- , “Qualitative Assessment”
 —, “A Qualitative Assessment of the Textual Profile of 4QSam^a”, in Flores Florentino (2007) 147–161
- , *BQS*
 —, *The Biblical Qumran Scrolls: Transcriptions and Textual Variants* (VTSup 134; Leiden/Boston 2010)
- Van Seters, *Edited Bible*
 J. Van Seters, *The Edited Bible: The Curious History of the “Editor” in Biblical Criticism* (Winona Lake, IN 2006)
- Volz, “Arbeitsplan”
 P. Volz, “Ein Arbeitsplan für die Textkritik des Alten Testaments”, *ZAW* 54 (1936) 100–113
- Walters, “Hannah and Anna”
 S.D. Walters, “Hannah and Anna: The Greek and Hebrew Texts of I Samuel 1”, *JBL* 107 (1988) 385–412
- Walton, *Polyglotta*
 B. Walton, *Biblia Sacra Polyglotta complectentia textus originales, Hebraicum, cum Pentateucho Samaritano, Chaldaicum, Graecum; versionumque antiquarum, Samaritanae, Graecae LXXII Interpretum, Chaldaicae, Syriacae; Arabicae; Aethiopicae, Persicae, Vulg. Lat. etc.* (London 1653–57; repr. Graz, 1965)
- , *Prolegomena*
 —, *Polyglotta*, Prolegomena → Wrangham, *Prolegomena*
- Washburn, *Catalog*
 D.L. Washburn, *A Catalog of Biblical Passages in the Dead Sea Scrolls* (SBL Text-Critical Studies 2; Atlanta: SBL, 2002; Leiden/Boston 2003)
- Wegner, *Textual Criticism*
 P.D. Wegner, *A Student’s Guide to Textual Criticism of the Bible* (Downers Grove, IL 2006)

- Weil, *Massorah Gedolah ... Léningrad*
G.E. Weil, *Massorah Gedolah manuscript B.19a de Léningrad*, I (Rome 1971)
- Weingreen, *Introduction*
J. Weingreen, *Introduction to the Critical Study of the Text of the Hebrew Bible* (Oxford/New York 1982)
- Weis, "Jeremiah"
R.D. Weis, "The Textual Situation in the Book of Jeremiah", in *Sôfer Mahîr* (2006) 269–293
- Wellhausen, *Bücher Samuelis*
J. Wellhausen, *Der Text der Bücher Samuelis* (Göttingen 1871)
- Westcott–Hort, *NT*
B.F. Westcott & F.J.A. Hort, *The New Testament in the Original Greek*, I–II (2nd ed.; London/New York 1896)
- Wisdom of the Ancients*
Seeking Out the Wisdom of the Ancients: Essays Offered to Honor Michael V. Fox on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday (ed. R.L. Troxel et al.; Winona Lake, IN 2005)
- Wonneberger, *Understanding BHS*
R. Wonneberger, *Understanding BHS: A Manual for the Users of Biblia Hebraica Stuttgartensia* (trans. D.R. Daniels; SubBi 8; Rome 1984)
- Worth, *Biblical Studies*
R.H. Worth, Jr., *Biblical Studies on the Internet: A Resource Guide* (Jefferson, NC/London 2002)
- van der Woude, "Pluriformity and Uniformity"
A.S. van der Woude, "Pluriformity and Uniformity: Reflections on the Transmission of the Text of the Old Testament", in *Sacred History and Sacred Texts in Early Judaism: A Symposium in Honour of A.S. van der Woude* (ed. J.N. Brenner & F. García Martínez; Kampen 1992) 151–69
- Wrangham, *Prolegomena*
F. Wrangham, *Briani Waltoni S.T.P. in Biblia Polyglotta Prolegomena*, I–II (Cambridge 1828)
- Würthwein, *Text*
E. Würthwein, *Der Text des Alten Testaments: Eine Einführung in die Biblia Hebraica* (5th ed.; Stuttgart 1988)
- , *Text (English)*
—, *The Text of the Old Testament: An Introduction to the Biblia Hebraica* (2nd ed.; trans. E.F. Rhodes; Grand Rapids, 1995)
- Yeivin, *Introduction*
I. Yeivin, *Introduction to the Tiberian Masorah* (trans. and ed. E.J. Revell; SBLMasS 5; Missoula, MT 1980)
- Young, "Suffix –H"
I. Young, "Observations on the Third Person Masculine Singular Pronominal Suffix –H in Hebrew Biblical Texts", *HS* 42 (2001) 225–42
- , "Stabilization"
—, "The Stabilization of the Biblical Text in the Light of Qumran and Masada: A Challenge for Conventional Qumran Chronology?" *DSD* 9 (2002) 364–390

Zahn, "Rewritten Scripture"

M.M. Zahn, "Rewritten Scripture", *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls* (ed. T.H. Lim & J.J. Collins; Oxford 2010) 323–336

Zimmerli, *Ezekiel*

W. Zimmerli, *Ezekiel* (BK XIII; Neukirchen/Vluyn 1969)

—, *Ezekiel*

—, *Ezekiel*, 1, 2 (Hermeneia; Philadelphia 1979, 1983)

מדריך דידקטי קצר

מבוא זה לביקורת נוסח המקרא מציג לפי הגיונו הפנימי את עדי הנוסח השונים, את מסירת הנוסח העברי ואת תהליכי הניתוח של נתונים אלה. הוא אינו כתוב לפי שיטה דידקטית בדירוג עולה של מידת הקושי של תכניו. למשל, אפשר היה לפתוח את הספר בהשוואת נוסח המסורה (נה"מ) עם מגילות מדבר יהודה (פרק 3א2), נושא המדבר על ליבו של הקורא המכיר את נה"מ. בדיון זה אפשר היה להתמקד הן במגילות הזהות עם נה"מ הן במגילות הנבדלות ממנו. המגרעת של גישה זאת היא שהקורא לא יהיה מודע לרקען של שתי החטיבות. חיסרון נוסף הוא שהפרטים המושווים בשני המקורות הם בעלי חשיבות פחותה יותר במנותק מן הניתוח הכולל של נוסח המקרא.

לעומת זאת, הצגת התמונה בשלמותה לפי היגיון פנימי כפי שהיא מוצגת בספר זה, מגישה לפני הלומד את נוסח המקרא תובנות עמוקות על כל הטקסטים החל מן הפרק הראשון. באשר להשוואת נה"מ עם המגילות, היא תישא משמעות רבה יותר אם נתעמק תחילה במהותו של נה"מ, המקור המוכר ביותר שאליו מושווים כל הטקסטים האחרים. אנו דבקים אפוא ברעיון של הצגת הנתונים לפי היגיון פנימי ולא בהקדמת נושאים שיש להם כוח משיכה. בהתאם לאמור לעיל, הדיון מתחיל בנה"מ, בידיעה שהחלטה זאת בעייתית, שכן הדיון בנה"מ כולל לימוד נושאים סבוכים כגון ניקוד, טעמים, סימנים וסימונים בטקסט כגון כתיב/קרי, הנו"נין ההפוכות (עמ' 37 – 61) והערות המסורה (עמ' 62 – 66). הרהרתי באפשרות לחלק את הדיון בנה"מ לשני חלקים, תשתית האותיות שאפשר להשוותה עם מגילות מדבר יהודה והתרגומים העתיקים, והרכיבים של נה"מ מימה"ב כגון הניקוד. ברם, ההפרדה בין שני רובדי נה"מ אינה מעשית, שכן הם קשורים קשר הדוק. ← עמ' 23

אף שרבים מן הקוראים, ושמה מרביתם, יעדיפו לקרוא את הספר לפי סדר פרקיו, אולי המתחילים בתחום זה יעדיפו שיטה אחרת המתחשבת במידת הקושי השונה של הנושאים השונים. הקוראים המטיבים להכיר את נה"מ, מוזמנים להתחיל בהבדלים הפנימיים בתוך נה"מ, לעבור להבדלים בין נה"מ למקורות האחרים, ורק לאחר מכן לפנות ליתר חלקי הספר, לפי סדר זה:

א. טבלאות 1 – 2 בפרק 1, מציגות את המקבילות הפנימיות בתוך נה"מ, תצוגה המובילה להבנה שהשוואת כתובים מקבילים מחייבת את העיסוק בביקורת הנוסח.

ב. טבלאות 1 – 2, 21 – 23 בפרק 2 מדגימות את ההבדלים בין נה"מ למגילות קומראן.

ג. טבלאות 10 – 13 בפרק 2 מדגימות את ההבדלים בין נה"מ לתורה השומרונית (שומ').

ד. טבלה 26 בפרק 2 מסכמת את ההבדלים המקיפים בין נה"מ לתה"ש.

ה. טבלאות 7 – 8 בפרק 4 מציגות שינויים מגמתיים בנה"מ.

ו. טבלאות 1 – 7 בפרק 7 מדגימות הבדלים מקיפים בין נה"מ לעדי הנוסח האחרים.

לאחר עיון בטבלאות אלה, הקורא מוזמן לקרוא את הספר כולו החל בפרק 1, תוך השארת הדיונים המאתגרים שלהלן למועד מאוחר יותר: פרק 2א(1)(א) (פרטים טכניים על נה"מ), פרק 2א3(ה) ('אסכולת סופרים קומראנית'), פרק 2א4 (עדי נוסח נוספים), פרק 3ב (צורתו של נוסח המקרא בתקופות קדומות), פרק 6 (הערכת הגרסאות) ופרק 8 (הצעות תיקון).

מבוא

אל לו לבעל שכל ישר והיגיון לצפות שילמד מהרצאות או מאמרים אודות ביקורת הנוסח יותר ממה שיוכל למצוא בעצמו בזמנו הפנוי ובשקידה. עם זאת, ההרצאות והמאמרים יחסכו לו זמן שכן הם מציגים לפניו בצורה מידית שיקולים שיגיע אליהם בכל מקרה במוקדם או במאוחר.

A.E. Housman, "The Application of Thought to Textual Criticism",
Proceedings of the Classical Association 18 (1922) 67–84 (67)

ביבליוגרפיה כללית

י"מ גרינץ, מבואי מקרא, שיעורים בהתהוות ספרי המקרא (תל אביב תשל"ב); מ"צ סגל, מבוא המקרא, ד (ירושלים תש"ך) 842 – 977; מ' צפור, על מסירה ומסורת (תל אביב 2001)

Ap-Thomas, *Primer*; D. Barthélemy, "Text, Hebrew, History of", *IDBSup*, 878–884 = *Études*, 341–364; id., *Critique textuelle* 1982–2005; Brotzman, *Textual Criticism*; Cappellus, *Critica Sacra* (1650); Deist, *Text*; id., *Witnesses*; Eichhorn, *Einleitung*; Eissfeldt, *Introduction*, 669–719; Fischer, *Text*; Gentry, "Text"; D.C. Greetham, *Textual Scholarship: An Introduction* (New York/London 1992); Hendel, *Genesis 1–11*; Klein, *Textual Criticism*; van der Kooij, *Textzeugen*; McCarter, *Textual Criticism*; Kreuzer, "Text"; id., "Textkritik"; Mulder, *Mikra*; Noth, *Old Testament World*, 301–363; S. Pisano, S.J., *Introduzione alla critica testuale dell' Antico e del Nuovo Testamento* (5th ed.; Rome 2008); Reynolds–Wilson, *Scribes & Scholars*, 207–41; Roberts, *OTTV*; Steuernagel, *Einleitung*, 19–85; Talmon, "Old Testament Text"; J.A. Thompson, "Textual Criticism, Old Testament", *IDBSup*, 886–891; Trebelle, *Biblia*; Wegner, *Textual Criticism*; Weingreen, *Introduction*; Würthwein, *Text*; id., *Text (English)*

ביקורת הנוסח¹ עוסקת בטבעם ובמקורם של כל העדים של איזה חיבור או טקסט, ובמקרה שלנו ספרי המקרא. לעתים קרובות ינסה ניתוח מעין זה לגלות את צורתם המקורית של פרטים בחיבור, או אפילו של קטעים נרחבים, אף על פי שהמושג 'נוסח(ים) מקורי(ים)' דורש דיון לעצמו. ← פרק 3ב. בחקירה מעין זו מנסים החוקרים לתאר את הצורה שבה טקסטים הועלו על הכתב, שונו ונמסרו מדור לדור. החוקרים המביעים את דעתם על מקורות של גרסאות² בודדות

¹ גְּזֻזִּים, XXII (1810–1812) *Handwörterbuch* משתמש במונח Wortkritik (ביקורת המילה).

עושים זאת בהביעם דעה על ערכן ההשוואתי. השוואה זאת, העומדת במרכז של ביקורת הנוסח, מתייחסת לערכן של כל הגרסאות הכלולות בעדי הנוסח⁴. עם זאת, נראה שאין צורך לעמוד על ערכם ההשוואתי של כל ההבדלים בין עדי הנוסח, במיוחד כשמדובר בגרסאות יחידות או קבוצות של גרסאות שנוצרו בעת התפתחותם הספרותית של ספרי המקרא (דהיינו הבדלי גרסה ספרותיים או עריכתיים⁵) מאחר שאלה לא נבעו מתהליך מסירת הנוסח. ← קבוצה ב' בעמ' 258. אמנם הקושי בזיהוי גרסאות מסוג זה מסבך את כל התהליך של הערכת הגרסאות עד כדי כך שחלק מהחוקרים נמנעים לחלוטין מהבעת דעה על השוואת הגרסאות. לקורא המבין נהיר שהתיאור דלעיל מכוון לכל ההשתקפויות של נוסח המקרא, ובהן לא רק נוסח המסורה (נה"מ) אלא גם נוסחים רבים אחרים.

התגליות החשובות שנתגלו במדבר יהודה לא גרמו לשינויים בתיאור מטרותיה של ביקורת הנוסח. ברם היקף העדויות החדשות וטבען מסייעים לנו להבין טוב יותר את עדי הנוסח שהיו ידועים לפני 1947 ואת נקודות הממשק בין הפרשנות, ביקורת הנוסח והביקורת הספרותית.

אחד מפרותיה המעשיים של ביקורת הנוסח הוא יצירת כלים לפרשנות המקרא. מאחר שהפרשנות מתייחסת לטקסט כתוב בכתב־יד או במהדורה, יש לעמוד תחילה על טיבו של הטקסט כדי שנוכל לפרשו. באותה מידה גם הדיסציפלינות האחרות, כגון הניתוח ההיסטורי, הלשוני והגיאוגרפי, נשענות על טקסט כתוב. בכל אחת מן הדיסציפלינות הללו על החוקר להגדיר את הנוסח המשמש בסיס לניתוח. מי שנדרש לניתוחים כאלה יתייחס בהכרח לכלל המידע הטקסטואלי הידוע לנו. עם זאת, לעתים קרובות מדי אנו עדים להתבססותם של חוקרים על נה"מ בלבד, מאחר שרוב המהדורות וסדרות הפירושים למעשה מתמקדות בו. ← עמ' 358 – 359

מטרותיה ושיטותיה של ביקורת נוסח המקרא מתוארות ביתר פירוט בפרק 5א. לעומת זאת המשך הדיון בפרק הנוכחי עוסק בנושאי מבוא נוספים, ובהם 'נוסח, קנון וקדושת הטקסט' וכן 'מידת הסובייקטיביות של מבוא זה' (להלן ד, ה). בסעיף א ננסה להראות כיצד העיסוק בביקורת הנוסח חיוני לא רק לניתוח משווה של המקורות השונים של נוסח המקרא (1א, 2), אלא גם לעיסוק בנה"מ בפני עצמו (3א, 4).

א. הצורך לעסוק בביקורת נוסח המקרא

גורמים אחדים מחייבים את העיסוק בביקורת הנוסח במסגרת של חקר המקרא. לאור התמקדותם של חוקרים רבים בנה"מ (← עמ' 358 – 359) העיסוק בכלל עדי הנוסח הינו מחויב המציאות יותר מאי־פעם.

1. הבדלים בין עדי הנוסח הרבים

נוסח המקרא נמסר לנו במקורות רבים מהעת העתיקה ומימה"ב ואלה מוכרים לנו מתוך מהדורות מודרניות בלשונות רבות, בעיקר עברית. בידינו מגוון של קטעי מגילות קלף ופפירוס בנות אלפיים שנה ויותר בעברית, יוונית וארמית, וכן כתבייד בעברית ושפות אחרות מימה"ב. מקורות אלה מאירים את נוסח המקרא באור חדש, ומעידים על התפתחותו, ועל כן הם נקראים 'עדי נוסח'. כל עדי הנוסח הללו נבדלים זה מזה במידה זו או אחרת. מאחר שאף אחד מהם אינו משמש נוסח המקרא האחד והיחיד, יש צורך לחקור את כולם ולהתמקד בהבדלים ביניהם. מכאן שההשוואה בין הטקסטים השונים וניתוחם עומדים במוקד ביקורת הנוסח.

ביקורת הנוסח אינה מוגבלת לחקר ההבדלים בין עדי הנוסח השונים. כאלה ימצאו גם בין נציגיה השונים של מסורת טקסטואלית אחת, כגון קבוצת נה"מ, המתוארת לעתים קרובות כמקור העיקרי של נוסח המקרא. הבדלים אלה משתקפים בכל הנציגים של נה"מ מהעת העתיקה ומימה"ב, ואפילו במהדורות המודפסות ותרגומי המודרניים – להלן ח – ט, שכן אלה נשענים על מקורות שונים. ← עמ' 66 – 70. תחילה נבחן את המהדורות האלה (ראו פרטים ביבליוגרפיים בעמ' כ – כא) שכן הן בהישג יד.

אפשר היה לצפות שלא יהיו הבדלים בין המהדורות המודפסות מאחר שהמצאת הדפוס הייתה אמורה לאפשר האחדה של המסורת הטקסטואלית. ואמנם אין הדבר כך מאחר שכל מהדורות המקרא המודפסות – שכולן למעשה מהדורות של נה"מ – נשענות על כתבייד שונים מימה"ב או על שילוב של אחדים מהם. ← עמ' 66 – 70. לכן גם המהדורות נבדלות זו מזו. יתר על כן, מהדורות אלה משקפות לא רק את השוני בין כתבי היד מימה"ב, אלא גם את ההשקפות השונות של המהדירים. נוסף על כך, בחלקן נמצאות אף טעויות דפוס, ולפיכך אין בנמצא ולו מהדורה אחת שתהיה זהה לחברתה, למעט מהדורות מצולמות, או אלה הנשענות על נוסח ממוחשב זהה. רוב המהדורות אף משתנות בהדפסותיהן החוזרות מבלי ליידע את הקוראים. לדוגמה, אפשר להפנות לטעויות הדפוס השונות במהדורות השונות של סניית' וכן של Biblia Hebraica Stuttgartensia (= BHS) המוזכרות לקמן. אפשר גם להפנות להכרעות

2 ראו למשל את התרגומים המודרניים של "עד כי יבא שלה" בבר' מט 10 :

1. Until Shiloh come = נה"מ שילה (KJV).

2. (So long as) tribute (is brought) to him = שי לו (NEB ובאופן דומה NJPS, NRSV). כך גם האוספים המדרשיים ילקוט שמעוני ולקח טוב.

3. Until he receives what is his due (REB), Until he comes to whom it belongs (RSV) ובאופן דומה (JB), כולם מבוססים על "ש(י)לה" בדומה לתה"ש, פ, ת"א, ת"נ. דיון מפורט נמצא אצל Prijs, *Jüdische Tradition*, 67–70. דוגמאות נוספות נדונו בעמ' 367 – 376 במהדורה האנגלית.

השונות של עורכי המהדורות של עדי וקורן.³ מלכתחילה מהדורת BHS הופיעה חוברות חוברות ואלה תוקנו בהדפסה הסופית הנושאת את התאריכים 1967 – 1977. היא תוקנה שוב בשנת 1984, אך גם הדפסה זו אינה חפה מטעויות (ראו לקמן). יש לזכור כי מספר ההבדלים בין המהדורות השונות מזערי. יתר על כן, כולם נוגעים לפרטים קטנים ביותר, שאין להם השפעה על משמעות הכתוב. להלן יודגמו ההבדלים בין המהדורות הנפוצות ביותר של נה"מ.

(א) סדר הספרים

המהדורות השונות נבדלות ביניהן בסדרם של ספרים מסוימים: מיקומו של ספר דברי הימים וסדרם הפנימי של ספרי אמ"ת (איוב, משלי ותהלים) וחמש המגילות.⁴ ברוב המהדורות (מק"ג-1, מק"ג-2 [מקראות גדולות], לְטָרִיס, גִּינְצְבוּרְג, סיני, קאסוטו, סניית', קורן, עדי, BH, BHS) דברי הימים הוא הספר האחרון בכתובים. לעומתם, במהדורת ברויאר, המשקפת את סדר הספרים בכתביהיד א' רל',⁵ דברי הימים פותח את הכתובים. סדרם של ספרי אמ"ת במהדורת ברויאר (1977–1982), BH ו-BHS (תהלים, איוב, משלי [כך בבלי, בבא בתרא יד ע"ב]) נבדל מסדרם במק"ג-1, מק"ג-2, לְטָרִיס, גִּינְצְבוּרְג, סיני, קאסוטו, סניית', קורן, ועדי (תהלים, משלי, איוב). בחמש המגילות מוצאים שני סוגי סדר: רות, שיר השירים, קהלת, איכה, אסתר (ברויאר 1977–1982, BH) ; שיר השירים, רות, איכה, קהלת, אסתר (הדפסות אחדות של מק"ג-1, מק"ג-2 ; לְטָרִיס, גִּינְצְבוּרְג, סיני, קאסוטו, סניית', עדי). בהדפסות אחרות של מק"ג הוצמדו המגילות לספרי החומש השונים.

(ב) החלוקה לפרקים

החלוקה לפרקים נקבעה רק בימה"ב והיא נבדלת לפעמים בין המהדורות השונות. ← עמ' 47. לפעמים עורך של מהדורה מסוימת שיקע את הבנתו בסידור הטקסט בצרפו פסוק ל'פרק הבא', ואילו מהדורה אחרת הציבה אותו בתור הפסוק האחרון של הפרק. מספורי הפסוקים השונים של המהדורות משקפים הבדלי הבנה אלה.

לדוגמה, הפסוק "בעת ההיא נאם ה' אהיה לאלהים לכל משפחות..." מוצג במהדורות אחדות כיר' ל 25 (לְטָרִיס, סיני, ברויאר, קורן 1962, עדי 1973–1976), ובאחרות הוא מוצג כפסוק הפותח את פרק לא (קאסוטו, סניית', BH, BHS). שני ייצוגים אלה מתבססים על הבדלים בהבנת ההקשר.

3 למשל, מהדורת קורן העברית נבדלת מן המהדורה העברית-אנגלית במספור הפסוקים במעבר בין בר' לא רלב ובין יח' יג ריד. ← עמ' 5. ראו שם גם בנוגע להדפסות השונות של מהדורות עדי וקורן.

4 על ההבדלים בעניין זה בין כתביהיד והמהדורות ראו N.M. Sarna, "Bible", *EncJud* (Jerusalem 1971) 4.827–830.

הפסוק "ויבוא אלי אנשים ... לפני" פותח את יח' יד במהדורות לטריס, סיני, סניית', קורן 1962, עדי 1973–1976, ברויאר 1977–1997, BH, BHS. לעומת זאת, במהדורות קאסוטו הוא מסיים את פרק יג כפי שסומן על ידי הפרשה הסתומה⁵ לאחר פסוק זה. מהדורת גינצבורג מעמידה אותו בסוף פרק יג, אך מחשיבה אותו כיד 1. וכן הפסוק "וישכם לבן ... למקמו" מסיים את בר' לא במהדורת קורן 1962, אך פותח את פרק לב במהדורות לטריס, סניית', סיני, עדי 1973–1976, ברויאר 1977–1997.⁵ BHS.

(ג) סידור הטקסט

מאחר שסידור הטקסט כשירה או פרוזה נובע מהכרעת המהדיר, נבדלות המהדורות השונות גם בעניין זה. רוב המהדורות מסדרות את ספרי המקרא כפרוזה, כשרק חלקים מועטים מסודרים כשירה. לעומתן, מהדורות קאסוטו ולטריס (ברוב הדפסותיה) מציגות את ספרי אמ"ת (איוב, משלי, תהלים) כשירה. – עמ' 58. כנגד נוהג זה, מהדורת NJPS 1999, מסדרת את חלקי השירה "בשורות מקוטעות כמקובל בשירה במאות האחרונות" (עמ' xiv). מהדורת BH נוטה להציג כשירה קטעים רבים יותר מיתר המהדורות, כולל BHS, למשל שירת למך (בר' ד 22 – 23), ודברי האלוהים לרבקה (בר' כה 23). כמו כן, בניגוד ליתר המהדורות, מהדורת גינצבורג BHS מציגות את ברכת הכהנים (במ' ו 23 – 26) כשירה. פרשנות זאת בהצגת הטקסט כפרוזה או שירה משתקפת גם בספר ירמיה. רוב המהדורות, כולל סדרת BH, מציגות את ירמיה ז כולו כפרוזה, ורק סדרת BH מציגה את פס' 29 לבדו כשירה.

(ד) החלוקה לפסוקים

המהדורות השונות נבדלות לפעמים בעניין החלוקה לפסוקים וכן בהיקף הפסוקים. לדוגמה, הדיבר השישי, השביעי, השמיני והתשיעי בשמות כ ובדברים ה מובאים בכמה מהדורות כפסוק אחד (שמ' כ 12 או 13; דב' ה 17), ובאחרות כארבעה פסוקים נפרדים (שמ' כ 13 – 16; דב' ה 17 – 20). חוסר תאימות זה גורם גם להבדלים במספור הפסוקים. מהדורות לטריס, סיני, סניית', BH, BHS מביאות את ארבעת הדיברות הנזכרים בשמות כ כפסוקים נפרדים, ואילו מהדורות קאסוטו, עדי 1973–1976, קורן 1962 וברויאר 1977–1997 מביאות אותם כפסוק אחד. המהדורות אמנם אינן נוהגות באותה דרך לגבי הדיברות בדב' ה, אך התוצאה זהה. במהדורות לטריס, סיני, עדי 1976, קורן

5 דוגמאות נוספות של חלוקה בעייתית לפרקים נזכרו אצל פ' פינפר, מסורת התורה והנביאים : מאמר מדעי וספרותי על המסורת (וילנה 1906) 45 – 83 וכן אצל J.S. Penkower, "Verse Divisions in the Hebrew Bible", VT 50 (2000) 378–393 (388–93).

1962 וברויאר 1977–1997 הדיבורות השישי עד התשיעי מובאים כפסוק אחד. לעומת זאת במהדורות קאסוטו, סניית', BH, ר' BHS הם מובאים כארבעה פסוקים נפרדים בגלל שיטת הטעם העליון הנוהג בהם. המצב בספר דברים אף מסובך יותר שכן לעתים הדיבר השני ("לא יהיה לך אלהים אחרים על פני") פותח פסוק חדש, ה' 7 (מהדורות סיני, קאסוטו, סניית', קורן 1962, עדי 1976, ברויאר 1977–1997 BH, ר' BHS), ואולם הוא מובא כהמשך לפסוק 6 במהד' עדי 1973.⁶

(ה) מילים ואותיות

מספר ההבדלים באותיות ובמילים בין המהדורות קטן יחסית, כשרובם נוגעים לעניינים פעוטים כגון אמות-קריאה. ← עמ' 203 – 213:

דב' כג 2	(פצוע) דָּכָא	קאסוטו, סניית', עדי 1973–1976, ברויאר BHS, BH, 1997–1977
	(פצוע) דָּכָה	מק"ג-2, קורן 1962
שמ"א ל 30	בְּבוֹרֵעֶשֶׁן	קאסוטו, סניית', עדי 1973–1976, ברויאר BHS, 1997–1977
	בְּבוֹרֵעֶשֶׁן	לטריס, קורן 1962
בר' יד 1	כדלעמר	מק"ג-2, גינצבורג 1926, קורן 1962, עדי 1973–1976, ברויאר 1977–1997 BH, BHS
	כדלעמר	גינצבורג 1926, לטריס

אך מעט הבדלים נוגעים למילים שלמות, כגון:

מש' ח 16	שפטי ארץ	גינצבורג, קורן 1977
	שפטי צדק	לטריס, קאסוטו, עדי 1973–1976, קורן 1962, 1979, ברויאר 1977–1997 BH, BHS

רשימה מלאה מובאת בנספח למהדורת קורן.

(ו) ניקוד וטעמים

ההבדלים בענייני ניקוד⁶ וטעמים⁷ לרוב אינם משפיעים על משמעות הכתוב. רוב ההבדלים בתחום זה נוגעים לַגְעִיָּה⁸ בלבד.

הדוגמה הבאה מציגה הבדל בניקוד המשפיע על המשמעות:

יר' יא 2	ודברתם	לטריס, סיני, סניית', קורן 1962, ברויאר 1977–1997, ממ"ה
	ודברתם	עדי 1973–1976, BHS, BH

⁶ בהיבטים אחרים של מסורות כתיבה שונות של עשרת הדיבורות עסק מ' ברויאר, "חלוקת עשרת הדיבורות לפסוקים ולדיבורות", בתוך: ב"צ סגל, עשרת הדיבורות (ירושלים תשמ"ו) 223 – 254.

(ז) הערות המסורה

מהדורות המקרא מצטטות מתוך מנגנון הערות המסורה⁷ בעיקר את הערות הקרי⁸ והסבירין⁹, וכן את סימון הפרשיות כסתומות⁺ או פתוחות⁺, כשהן נבדלות ביניהן בכל הפרטים הללו. לדוגמה, Ginsburg, *Introduction*, 24 – 29 מבקר את חוסר הדיוק בסימון הפרשיות במהדורת בן-ליטש. ← עמ' 69

(ח) מהדורות שונות המתבססות על אותו כ"י

מאחר שהמהדורות נסמכות על כתבי-יד, שבחלקם קשים לקריאה, יש לצפות שהמהדירים יגיעו לקריאות שונות של אותו כתב-יד. חמש מהדורות שונות (המייצגות למעשה רק שתי מהדורות) של כתב-היד החשוב לִינגֶרד B19^A (ל) טוענות כי הן מציגות את נוסחו בצורה נאמנה (BH) ומהדורות המתוקנות BHS ו־BHQ וכן מהדורות עדי 1973 ודותן 2001). אף על פי כן, מהדורות אלה נבדלות זו מזו בפרטים רבים. הדבר נובע בחלקו מהקושי בפענוח פרטים בכתב-היד (בעיקר ניקוד וטעמים), ובחלקו מהבדלים בעקרונות העורכים (← המבואות למהדורות עדי 1973 ודותן 2001). נוסף על כך, כמה ממהדורות אלה מכילות גם טעויות דפוס.

(ט) טעויות דפוס

טעויות דפוס מתגלות במהדורות המוקדמות והחדשות כאחד. המהדורות הקדומות ביותר, הקודמות למק"ג-1 ומק"ג-2, טעו בהשמטת מילים ופסוקים וכן בהכפלתם.⁷ ← עמ' 67. אך גם המהדורות המאוחרות יותר מכילות טעויות.⁸ לדוגמה, במהדורת סניית' (לונדון 1958) אפשר למצוא:

שם' י 3	"אד מתי"	במקום	"עד מתי"
אס' ז 7	"על"	במקום	"אל"
אס' ז 8	"ובני"	במקום	"ופני"
אס' ח 5	"ככל"	במקום	"בכל"

טעויות דפוס רבות בהדפסות המוקדמות של BH (לדוגמה: 1949) תוקנו ב-BHS: יש' לה 1 "בחבצלת" (שאמור להיות "כחבצלת").⁹ ברם חלק מהטעויות והאידיוקים נותרו על כנם גם בהדפסה משנת 1984 של BHS 1967–.

7 J.G. Bidermannus, *Programma de mendis librorum et nominatim bibliorum hebraicorum diligentius cavendis* (Freiburg 1752); Kennicott, *Dissertation* (1753), Part the Second, 620–621; Ginsburg, *Introduction*, 779–976. בִּידֶרמָנוס רשם את הטעויות של מהדורת נפולי משנת 1487 ואילו גינצבורג סקר את הטעויות של כל המהדורות הקדומות.

8 למשל, ראו "Snaith" Cohen–Freedman.

9 I. Yeivin, "The New Edition of the Biblia Hebraica: Its Text and Massorah", *Textus* 7 (1969) 114–123. דותן 2001, עמ' X (← עמ' כ), מנתח שגיאות מסוג זה במהדורות BH ו־BHS.

1977,¹⁰ לדוגמה:

בר' לה 27	"הַבְּרוֹן"	במקום	"הַבְּרוֹן"
שמ"ב יד 30	"יהציתוה" (ק')	במקום	"יהציתוה"
דנ' יא 8	"תַּצְפוֹן"	במקום	"תַּצְפוֹן"

הבדלים קטנים אך משמעותיים אלה, שבין המהדורות המודרניות השונות של נה"מ, וגם טעויות הדפוס וגורמים רבים נוספים, מחייבים את העיסוק בביקורת הנוסח. בדיקת ההבדלים בין המהדורות המודרניות מגלה שרוב ההבדלים האלה חוזרים להבדלים בין כתביהיד מימה"ב שעליהן הן מתבססות. ואכן, הניתוח בפרק 2 יראה כי כתביהיד מימה"ב ומגילות מדבר יהודה מימי בית שני נבדלים בפרטים שונים החל באותיות בודדות וכלה במילים ופסוקים שלמים. כתביהיד של נה"מ מימה"ב נבדלים גם בטעמים⁺ ובפרטי המסורה⁺ (גרסאות כתיב וקרי' והחלוקה לפרשיות⁺). ההבדלים בין עדי הנוסח השונים, שבחלקם נוגעים לענייני תוכן, יודגמו בפרק 4.

2. טעויות, תיקונים ושינויים בכל הטקסטים כולל נה"מ

כל הטקסטים – עתיקים וחדשים כאחד – שנמסרו מדור לדור השתבשו בצורה זו או אחרת. בחיבורים מודרניים, המעבר מכתביהיד לדפוס קצר יחסית, ולפיכך פוחת הסיכוי לטעויות.¹¹ לעומת זאת, 'שיבושים' אלה (המונח המקצועי לכל סוגי הטעויות) תכופים יותר במקורות עתיקים, כגון המקרא, כתוצאה ממורכבות תהליך כתיבתם על פפירוס וקלף או מאורך תקופת מסירתם עד לעידן הדפוס. הסיבות לשיבושים רבות: המעבר מכתב עברי⁺ לכתב מרובע⁺, כתב יד לא ברור, חספוסים בפני הקלף או הפפירוס, החלפת אותיות באותיות הדומות בצורתן, היעדר סימון הניקוד, גבול בלתיברור בין מילים שגרם לחלוקת מילים⁺ שגויה, ותיקוני מעתיקים שהדורות הבאים לא הבינו וכיוצא בהם. אפשר להבחין בשיבושים וסוגים שונים של התערבות בטקסט בידי מעתיקים בכל עדי נוסח המקרא (בצורת שינויים, תיקונים וכיוצא בהם), ובכללם גם בקבוצת כתביהיד שנודעה בתור נה"מ⁺ מימה"ב ובדומיהם הקדם-

¹⁰ ראו 5–74, Wonneberger, *Understanding BHS*. כל השגיאות הללו תוקנו בהדפסות הבאות של BHS.

¹¹ לעומת זאת שגיאות רבות הוכנסו אל תוך כל המהדורות של Ulysses כתוצאה מאי-הבנת תיקוניו של המחבר (ג'יימס ג'ויס) בעלי ההגהה. שגיאות אלה באו על תיקון רק בשלב מאוחר למדי, במהדורה ביקורתית: James Joyce, *Ulysses: Student's Edition, The Corrected Text* (ed. H.W. Gabler et al.; Harmondsworth 1986).

מסורתיים¹² מן העולם העתיק.¹² הקורא שאינו בקי בביקורת הנוסח עשוי לחשוב שנה"מ או כל נוסח מקודש אחר אמור להיות נקי משיבושים מתוך הנחה שאלה הועתקו ונמסרו בקפדנות רבה. אכן, גישתם הקפדנית של סופרי נה"מ ובעלי המסורה¹³ בולטת בכמה מהטכניקות שלהם, ובכלל זה ספירת כל האותיות והמילים בנה"מ. ← עמ' 62. קשה יהיה להאמין אפוא כי טקסטים אלה בכלל השתבשו או כי הוכנסו בהם שינויים. אך חרף קפדנותם של בעלי המסורה אפשר למצוא שיבושים, שינויים ומחיקות גם בכתבייד שהועתקו ונוקדו בידי מעתיקים אלה. יתר על כן, בעלי המסורה והסופרים¹⁴ שקדמו להם פעלו בשלב מאוחר יחסית, כשהטקסט כבר הכיל טעויות וגרסאות מתוקנות. לפיכך באופן פרדוקסלי, הסופרים ובעלי המסורה עמלו כדי לשמר טקסט שהיה מעט משובש ומתוקן מלכתחילה. הדיון בפרקים הבאים יעסוק בשיבושים ותיקונים אלה שהוכנסו בכל כתביהיד של המקרא, ונה"מ בכללם.

קשה להציג עדות משכנעת לטעויות בנה"מ, אך דומה שכמה מהדוגמאות בסעיף 4 מספקות לפחות ראיות חלקיות. למשל, עוד בימה"ב, זיהה רד"ק שני זוגות אותיות הדומות בצורתן (דל"ת/רי"ש ויו"ד/וי"ו) העלולות להתחלף במקרא. בלשון ימינו ייאמר שאותיות אלה עלולות להשתבש. ← עמ' 16. לכן, אין מנוס מן ההנחה שבמקרים כאלה אחת משתי הגרסאות הדומות – המופיעות בכתובים מקבילים – תיחשב 'מקורית'¹⁵ או 'נכונה', בעוד מקבילתה תיחשב 'משובשת'. הנחה זאת נוגעת למשל לצמדי הגרסאות 'ודדנים' / 'ורודנים' וכן 'ע"בל' / 'עובל' שויבאו בטבלה 1.

רבות מהדוגמאות בספר זה משקפות את ההנחה שהנוסח נשתבש לפעמים מעט או הרבה. שיבושים כאלה יימצאו במגילות קומראן כשמשווים אותן לנה"מ,¹³ וכן בנה"מ כשמשווים אותו לנוסחים אחרים.¹⁴ בכל המקרים האלה ההשוואה בין נה"מ ומגילות קומראן מתבססת על נתונים טקסטואליים או בייקטיביים ותהליכי סופרים מוכרים.

ניתן לזהות שיבושים נוספים בנה"מ לא רק על סמך השוואה עם נוסחים אחרים, אלא גם מתוך פרטים בעייתיים בנה"מ עצמו.

שמ"א יג 1 נה"מ בן שנה שאול במלכו ושתי שנים מלך על ישראל
NRSV: Saul was ... old when he began to reign;
and he reigned ... two years over Israel

¹² לכאורה נראה כאילו גם המסורה שימרה תיקונים מסוג זה בלבוש של 'תיקוני הסופרים' בנה"מ ← עמ' 56 – 58, אבל רבות מבין גרסאות מתוקנות אלה כנראה לא הוכנסו לטקסט בתור תיקונים. לעומת זאת במקרים אחרים אפשר להבחין בתיקונים רבים בעדי הנוסח. ← עמ' 232 – 247

¹³ למשל, מג' יש"א ביש' יג 19 ← עמ' 226; כו 3 – 4 ← עמ' 222; ל 30 ← עמ' 224; מ 7 – 8 ← עמ' 218.

¹⁴ למשל, שמ"א א 24 ← עמ' 228; ד 21 – 22 ← עמ' 220; שמ"ב כג 31 ← עמ' 226; מל"ב יא 13 ← עמ' 220; יר' כג 33 ← עמ' 268; כט 26 ← עמ' 230; מא 9 ← עמ' 268.

תרגום ה-NRSV המודרני מצביע על הקושי בפסוק באמצעות הכנסת שלוש נקודות בשני המקרים,¹⁵ כשהוא מצמיד להן את ההערות הבאות: "המספר חסר בנוסח העברי"; "ישתי" אינו משקף את כל המספר. אכן מדובר בטעויות במסירת המילים בנה"מ, וכתוצאה מכך קשה להבין את ההקשר. הנוסח (הנכון?) שקדם לנה"מ הכיל, מן הסתם, מספר מתאים יותר לגילו של שאול בראשית מלכותו, דוגמת "שלושים שנה" (כך כתביהיד הלוקיאניים⁺ של תה"ש) שהתקבל בתרגום ה-REB, "עשרים ואחת שנה" בפשיטתא⁺, או "חמישים שנה" כפי שהוצע ע"י תרגום ה-NEB.

להלן שתי דוגמאות נוספות לטעויות מסוג זה.

שופ' טו 2 נה"מ לעזתים לאמר (בא שמשון הנה)
 תה"ש και ἀνηγγέλη (ms B: ἀπηγγέλη) τοῖς Γαζαῖς λέγοντες
 = ויגד לעזתים לאמר (= ת"י; ≈ 1, פ)

הגרסה היחידה שנראית מובנת בהקשר הנוכחי הינה זו של תה"ש ויתר התרגומים והיא אף נתקבלה בתרגומים המודרניים: NRSV: The Gazites were told, NJPS: The Gazites [learned] that ... שני תרגומים אלה משקפים את הפועל שנכלל בתה"ש.

יר' כו 1 נה"מ בראשית ממלכת יהויקם בן יאושיהו מלך יהודה היה הדבר הזה אל ירמיה מאת ה' לאמר = ת"י, ו

פסוק זה פותח את פרק כז המדבר על מאורעות שהתרחשו בימי המלך צדקיהו. ← פס' 3, 12; כח 1. לפיכך שמו של יהויקים אינו תואם את ההקשר, ונראה שפס' 1 הוכפל בטעות מן הכותרת של הפרק הקודם – כו. הפתיחה של פרק כז כנראה נוספה במקור של רוב עדי הנוסח בשלב קדום יחסית, ואילו הנוסח הראשוני, שבו חסרה הפתיחה, משתקף בתה"ש בלבד. ← עמ' 281. גרסת "צדקיה" שבפשיטתא (= NRSV) משקפת כנראה תיקון על סמן ההקשר.¹⁶

3. נה"מ אינו משקף את 'הנוסח המקורי' של ספרי המקרא

אחת מהנחות היסוד של חקר המקרא גורסת שפרטים רבים בנה"מ, על שלל צורותיו (כתבייד ומהדורות), אינם מייצגים את 'הנוסח המקורי' של ספרי המקרא.¹⁷ גם אם המושג 'הנוסח המקורי' לוט בערפל (← פרק 3ב), יש לשים לב להבדלים בין נה"מ ויתר עדי הנוסח. החוקרים ימשיכו להתלבט בדבר ראשוניותן של גרסאות שונות בנה"מ או ביתר עדי הנוסח. יחד עם זאת, לפי

15 NJPS וכן McCarter, *I Samuel*, 222 משתמשים באותה שיטה.

16 כסיכום לסעיף זה ראוי לצטט את דברי קניקוט: Kennicott, *Dissertation* (1753), *Part the First*, 269: "ועתה אם ודאי שיש שגיאות בנוסח המודפס של המקרא, הלא יותר לנו לגלותן?"

17 תובנה זאת חוזרת אל 384 – 385 (1650) Cappellus*. גם 278 – 283 (1823) Eichhorn* הבהיר בפרוטרוט מדוע אף 'כתבי היד הקדומים ביותר לא היו נטולי שגיאות' (כשם כותרת הסעיף שם).

הנראה אין להניח שנה"מ משקף טוב יותר את הנוסח המקורי, או עושה זאת במקרים רבים יותר מיתר הנוסחים. לא זאת, אף זאת: גם אם נניח שנה"מ משקף את 'הנוסח המקורי' של המקרא, עדיין יהיה עלינו להחליט איזה נציג של נוסח זה משקף את 'הנוסח המקורי', שכן נה"מ נשתמר במקורות שונים הנבדלים זה מזה בפרטים קטנים. ← פרק 1א2

4. הבדלים בין כתובים מקבילים במקרא

לעתים קרובות מכילים עדי הנוסח של ספרי המקרא נוסחאות מקבילות של אותה יחידה: מזמורים (תה' יח // שמ"ב כב; תה' יד // נג), רשימות יוחסין (עז' ב // נחמ' ז 6 – 72), קטעי ספרים (יר' נב // מל"ב כד 18 – כה 30; יש' לו 1 – לח 8 // מל"ב יח 13 – כ 11), ובמקרה אחד חלקים ניכרים של ספר שלם, ס' דברי הימים, המקבילים לספרי שמואל ומלכים. חלק ממקורות מקבילים אלה נשענים על טקסטים קדומים שנבדלו זה מזה עוד לפני ששולבו בספרי המקרא, ונוסף על כך כל אחד מהם השתנה במהלך מסירתו לאורך הדורות. בחלק מהמקרים אפשר בקלות לזהות את ההבדלים בין המקבילות בנה"מ, כמו למשל בכתובים המובאים בטבלה 1. בטבלה זו, החפיפות בין בר' י 1 – 29 ודה"א א 4 – 23 (בכללן גם הבדלים בפרטים) מסומנות בקו תחתון. הקטעים שאינם חופפים לא סומנו בסימון זה.

טבלה 1

נה"מ של בר' י 1 – 29 בהשוואה לכתוב המקביל בנה"מ של דה"א א 4 – 23

ואלה תולדות בני נח שם חם ויפת ויולדו להם בנים אחר המבול² בני יפת גמר ומגוג ומדי ויון ותבל ומשך ותירס³ ובני גמר אשכנז וריפת ותגרמה⁴ ובני יון אלישה ותרישיש כתיים ודדנים⁵ מאלה נפרדו איי הגוים בארצתם איש ללשנו למשפחתם בגויהם⁶ ובני חם כוש ומצרים ופוט וכנען⁷ ובני כוש סבא וחזילה וסבתה ורעמה וסבתכא ובני רעמה שבא ודרן⁸ וכוש ילד את נמרד הוא החל להיות גבר בארץ⁹ הוא היה גבר ציד לפני יהוה על כן יאמר כנמרד גבור ציד לפני יהוה¹⁰ ותהי ראשית ממלכתו בכל וארך ואכד וכלנה בארץ שנער¹¹ מן הארץ ההוא יצא אשור ויבן את נינוה ואת רחבת עיר ואת כלח¹² ואת רסן בין נינוה ובין כלח הוא העיר הגדלה¹³ ומצרים ילד את לודים ואת ענמים ואת להבים ואת נפתחים¹⁴ ואת פתרסים ואת כסלחים אשר יצאו משם פלשתים ואת כפתרים¹⁵ וכנען ילד את צידן בכרו ואת חת¹⁶ ואת היבוסי ואת האמרי ואת הגרגשי¹⁷ ואת החוי ואת הערקי ואת הסיני¹⁸ ואת הארודי ואת הצמרי ואת החמתי ואחר נפצו משפחות הכנעני¹⁹ ויהי גבול הכנעני מצידן באכה גררה עד עזה באכה סדמה ועמרה

ואדמה וצבים עד לשע²⁰ אלה בני חם למשפחתם ללשנתם בארצתם בגויהם²¹ ולשם ילד גם הוא אבי כל בני עבר אחי יפת הגדול²² בני שם עילם ואשור וארפכשד ולוד וארם²³ ובני ארם עוץ וחול וגתר ומש²⁴ וארפכשד ילד את שלח ושלח ילד את עבר²⁵ ולעבר ילד שני בנים שם האחד פלג כי בימיו נפלגה הארץ ושם אחיו יקטן²⁶ ויקטן ילד את אלמודד ואת שלף ואת חצרמות ואת ירח²⁷ ואת הדורם ואת אוזל ואת דקלה²⁸ ואת עובל ואת אבימאל ואת שבא²⁹ ואת אופר ואת חוילה ואת יובב כל אלה בני יקטן

להלן יירשמו ההבדלים בין נה"מ של בר' י 1 – 29 לנה"מ של דה"א א 4 – 23 בקטעים החופפים:

- 3 וריפת] וריפת דה"א א 6
- 3 ותגרמה] ותגרמה דה"א א 6
- 4 ותרשיש] ותרשישה דה"א א 7
- 4 ודדנים] ודדנים דה"א א 7
- 7 וסבתה ורעמה וסבתכא ובני רעמה] וסבתא ורעמא וסבתכא ובני רעמא דה"א א 9
- 8 נמרד] נמרוד דה"א א 10
- 8 גבר] גבור דה"א א 10
- 13 לודים] לודיים דה"א א 11 כ' (ק': לודים)
- 15 צידן] צידון דה"א א 13
- 23 (ו)בני ארם] < דה"א א 17
- 23 עוץ] ועוץ דה"א א 17
- 23 ומש] ומשך דה"א א 17
- 28 עובל] עיבל דה"א א 22
- 29 אופר] אופיר דה"א א 23

רמת ההתאמה בין שני הכתובים מראה בבירור כי יש קשר הדוק בין השניים.¹⁸ במקרה זה, קל להבחין בין הבדלים טקסטואליים להבדלים אחרים.¹⁹ הרשימה בדה"א א 4 – 23 מציגה את רשימות היחס בבראשית יחד עם קטעים נרטיביים אחדים. ההתאמה בין שתי הרשימות נוגעת לפרטים הקטנים ביותר, דבר המעיד על כך שיחידות אלה השתבשו אך מעט. הרשימות לא השתבשו כשבעל דברי הימים העתיק פרטים ממקור שהיה דומה מאד לספר בראשית, ולא בזמן מסירת הרשימות לאורך הדורות. ההבדלים היחידים בין שני

18 דה"א א מכיל סיכומים של רשימות יחס בבר' ה, י – יא, כה, לה – לו. גם בתוך הקטעים מבר' י, בעל דברי הימים קיצר, שכן הוא לא כלל את בר' י 5, 9 – 12, סוף 18, 19 – 21. שכתובו של בעל דברי הימים גם כלל את השמטת הכותרות והסיכומים בבראשית.

19 אם שני כתובים נבדלים בפרטים טקסטואליים אנו רשאים לתקן כתוב אחד לפי מקבילו (ראו את הדיון בפסוקים 4 ר' 28 בעמ' 15), אבל הבדלי התוכן בין הכתובים צריכים להישאר בעינם, שכן הם משקפים מחברים שונים.

הטקסטים נוגעים לענייני כתיב (11 פעם),²⁰ לשון (פס' 4), וי"ו נוספת (פס' 23) ומעט חילופי אותיות, שמן הסתם מקורם בטעות באחת הרשימות (פס' 3, 4, 23, 28). טבעו של חילוף אחד נותר ללא פתרון,²¹ אך את יתר ההבדלים ניתן לייחס לתהליכי ההעתקה והמסירה שיידונו בפרק 4.

היחס בין המזמורים המקבילים יד רנג (טבלה 2) סבוך יותר מזה שבין הטקסטים בטבלה 1. שניהם משקפים מזמור אחד שנמסר בשתי נוסחאות. נה"מ של תה' יד מוצג בטבלה, כשהחפיפות עם תה' נג מסומנות בקו תחתון. הקטעים שאינם חופפים לא סומנו בסימון זה.

טבלה 2

נה"מ של תה' יד בהשוואה למקבילה בנה"מ של תה' נג

למנצח לדוד אמר נבל בלבו אין אלהים השחיתו התעיבו עליה אין עשה טוב² יהוה משמים השקיף על בני אדם לראות היש משכיל דרש את אלהים³ הכל סר יחדו נאלחו אין עשה טוב אין גם אחד⁴ הלא ידעו כל פעלי און אכלי עמי אכלו לחם יהוה לא קראו⁵ שם פחדו פחד כי אלהים בדור צדיק⁶ עצת עני תבישו כי יהוה מחסהו⁷ מי יתן מציון ישועת ישראל בשוב יהוה שבות עמו יגל יעקב ישמח ישראל

הבדלים בין תה' יד (נה"מ) לתה' נג (נה"מ):

- 1 לדוד] על מחלת משכיל לדוד נג 1
- 1 התעיבו] והתעיבו נג 2
- עֲלֵיהָ] עָלָה נג 2
- 2 יהוה] אלהים נג 3
- 3 הכל] כלו נג 4
- 3 סָר] סָג נג 4
- 4 כל] < נג 5
- 4 יהוה] אלהים נג 5
- 5 פחד] + לא היה פחד נג 6
- 5 בְּדוֹר צָדִיק] פָּזַר נג 6

20 ספר דברי הימים תמיד מציג כתיב מלא יותר מאשר ספר בראשית. — עמ' 213
 21 בר' י 22 מזכיר את ארם בין חמשת בניו של שם, בעוד הפסוק הבא מזכיר את ארבעת בניו של ארם. לעומת זאת, בדה"א א 17 המילים "ובני ארם" אינן מיוצגות וגם נוספה וי"ו לפני "עוז", וכתוצאה מכך שם הוא אביהם של תשעה בנים. כנראה ההבדל בין שני הכתובים בטעות יסודי. לחילופין ייתכן שגרסת דברי הימים מכוונת, והיא משקפת דעה אחרת על מוצאם של הארמים. Japhet, *Chronicles*, 59 אינה מכריעה.

6 עצת עני תבישו [עצמות חֲנָף הַבְּשָׁתָה נג 6

6 יהוה] אלהים נג 6

6 מחסהו] מאסם נג 6

7 ישועת] ישועות נג 7

7 יהוה] אלהים נג 7

יש הברדלים ניכרים בין שני המזמורים בנה"מ, אך למעט פס' 6 הם משקפים אותו תוכן, ולפיכך הפרשנים מתייחסים אליהם כאל מזמור אחד. חוקרים אחדים מנסים לשחזר את הנוסח המקורי שעליו נשענים שני המזמורים.²² הנוסח המשותף לשני המזמורים יוצא נגד העמים המתכחשים לאלוהים והאוכלים את עמו. נוסח זה מסיים בתפילה לישועה שתצא מציון. ההברדלים בין שני המזמורים נובעים מתהליכי מסירה נפרדים, וכן מהערות פרשניות שהוכנסו בכל אחד מהם. לעתים קשה להפריד בין שני סוגי ההברדלים מאחר שאחדים עשויים להתפרש באופנים שונים.

את רוב ההברדלים יש לייחס לתהליכי ההעתקה והמסירה: — עמ' 216 – 252

עֲלִילָה [עָלָל (יד 1 // נג 2). לאחר צמד המילים "הַשְׁחִיתוּ הַתְּעִיבוּ" מתאימה יותר המילה עֲלִילָה מאשר עָלָל, הגורמת לחזרה טאוטולוגית. הדמיון הגרפי בין שתי המילים מקרב את הסבירות של החלפת אותיות בידי מעתיק.

סָר [סָג (יד 3 // נג 4). קשה להחליט איזו גרסה עדיפה, אך אין ספק כי אחת מהן הולידה את חברתה (גרסאות תולדות⁺).

בְּדוֹר צִדִּיק [פֶּזֶר (יד 5 // נג 6). סביר להניח שחילוף נוסח בין בד(ו)ר לִפְזֶר יצר מילים בעלות משמעות הפוכה. במזמור יד האל נמצא "בְּדוֹר צִדִּיק" (= במעגל הצדיקים? כך NJPS), ובמזמור נג, שמילת צִדִּיק אינה מופיעה בו, האל מפזר את עצמות "חֲנָף".

עֲצַת עֲנִי תְּבִישׁוּ [עֲצָמוֹת חֲנָף הַבְּשָׁתָה; מְחָסְהוּ [מְאָסָם (יד 6 // נג 6). שני המזמורים מציגים תמונה הפוכה. ההבדל הניכר ביותר הוא דחיית אלוהים את אויבי ישראל במזמור נג, בעוד במזמור יד אלוהים משמש "מחסה" לצדיקים. יחד עם זאת, יש דמיון גרפי רב בין המילים בשני המזמורים. גם אם בתה' יד יש פנייה מאשימה לרשעים המסכלים את עצת העני ובתה' נג הפנייה היא לאל המפזר את עצמות "הצרים עליך" (כך תרגם ה-NRSV), הרי הדמיון הגרפי בין שתי הגרסאות ניכר. על זאת ניתן להוסיף את הקירבה הפונטית בין החי"ת והאל"ף במילים מְאָסָם // מְחָסְהוּ. לשתי הגרסאות יש היגיון פנימי שונה, אך הדמיון הגרפי בינן מעיד על כך שהאחת הולידה את חברתה. — גרסאות תולדות⁺

הברדלים אחרים בין שני המזמורים נושאים אופי פרשני:

C.C. Torrey, "The Archetype of Psalms 14 and 53", *JBL* 46 (1927) 186–192; K. Budde, "Psalm 14 und 53", *JBL* 47 (1928) 160–183. שני חוקרים אלה מסכימים בהבנת גרסאות מסוימות כמקוריות, אך בפס' 5 דעותיהם חלוקות.

הכל [כלו (יד 3 // נג 4)

כל [< (יד 4 // נג 5).

פחד [לא היה פחד (יד 5 // נג 6). תוספת צלע⁺ בתה' נג, המקבילה לצלע הקודמת, מייצגת אולי קפץ גרסה⁺.

יש לשים לב גם לכותרת המורחבת של תה' נג 1, ולהחלפת שמות הוי"ה בתה' יד ב"אלהים" בתה' נג (נג 2, 4, 7) כנהוג ב"לקוט האלוהיסטי"⁺ (תה' מב – פט [או פג]).
Tov, "Coincidental Textual Nature", 164 – 166 ←

ניתוח הנתונים בשתי הטבלאות מראה כי לעתים קרובות קשה להכריע אם גרסה מסוימת משקפת התערבות פרשנית מצד המעתיקים או טעות סופרים. בהנחה שההבדלים בין הכתובים משקפים לעתים קרובות פעילות של מעתיקים, הרי שהכתובים המקבילים בתוך נה"מ משמשים מקור חשוב להבנת פעילותם של המעתיקים הקדומים,²³ בדומה להבדלים בין מגילות שונות של אותו כתוב. לפיכך, אף על פי שאין ראיה ישירה (כלומר, מגילות עתיקות) לשלבי המסירה הקדומים ביותר של המקרא, אפשר למצוא ראיות עקיפות לתהליך זה במקבילות בתוך נה"מ עצמו. דוגמאות כאלה משמרות גרסאות שנוצרו עוד בשלבי המסירה הקדומים. דוגמה לכך היא לוח העמים בנה"מ (בר' י // דה"א א). ← טבלה 1 לעיל

בר' י 4	נה"מ	ובני יון אלישה ותרשיש כתיים ורודנים (= ת"א, ת"י, ת"נ, ו, וכן ו בדה"א א 7) ²⁴
דה"א א 7	נה"מ	ובני יון אלישה ותרשיש כתיים ורודנים (= שומ' "ורודנים" ותה"ש Pódoi בבר' י 4)
בר' י 28	נה"מ	ואת עובל ואת אבימאל = פ; גם פ בכר' לו 23
דה"א א 22	נה"מ	ואת עיבל ואת אבימאל = בר' י 28 שומ', ת"א, ו; בר' לו 23 נה"מ, תה"ש, ת"א, ת"י, ת"נ, ו

הבדלים דומים אפשר למצוא בשתי הרשימות של גיבורי דוד בנה"מ:

שמ"ב כג 28 – 29 נה"מ	מהרי הנטפתי ²⁹ חֶלֶב בן בענה הנטפתי = ת"י, פ
דה"א יא 30 נה"מ	מהרי הנטפתי חֶלֶד בן בענה הנטפתי = תה"ש, ת, ו; ו בשמ"ב
כבר רד"ק יחס הבדלים מעין אלה לפעולת הסופרים בפירושו לדה"א א 7 ד"ה "ורודנים": ²⁵	

23 ראו הנתונים בעמ' 216 – 228 וכן Sperber, *Grammar*.

24 חילוף דומה משתקף ביח' כז 15 נה"מ, ת, ו דדן – תה"ש Pódoi. בכתביד עתיקים, בתרגומים מודרניים אחדים, וכן במהדורות לטריס וסיני ההבדלים בין הכתובים בוטלו על ידי שינוי הכתוב בדברי הימים א לפי ס' בראשית.

25 הסברו של רד"ק משקף את הדעה המובעת בבראשית רבה, לו 1 (עמ' 344 במהדורת תיאודור [ברלין 1903 – 1929]), ולפיה שתי צורות אלה משקפות חילופים פרשניים של אותו שם.

כתוב ברי"ש ראשונה. ובספר בראשית כתוב בשני דלתין "ודדנים". ולפי שהדל"ת והרי"ש קרובים בכתבן והרואים בספרי היחסים הנכתבים בימים הקדמונים יש שהיו קוראים בדל"ת ויש שהיו קוראים ברי"ש ונשארו השמות לפני בני אדם בדל"ת וברי"ש. לפיכך נכתב בספר בראשית באחת מהקריאות ונכתב בספר הזה באחרת להודיע כי הכל שם אחד ואם זה קורא בדל"ת וזה קורא ברי"ש. וכן "רבלתה" >מל"ב כה 6, 20; יר' לט 5; נב 9, 10, 26 < ברי"ש ו"דבלתה" >יח' ו 14 < בדל"ת ... וכן תשתנה הקריאה בוי"ו וביו"ד לפי שהם קרובים בכתביתן.

בפרק 4 יובאו דוגמאות נוספות להבדלים בין כתובים מקבילים.²⁶ ההבדלים בין תה' יח ושמ"ב כב, ובין יש' לו 1 – 38 ומל"ב יח 13 – כ 11 מפורטים במסכת סופרים ח, א–ב.

ב. גישה מודרנית לביקורת הנוסח

מאז גילויין של מגילות מדבר יהודה בשנת 1947, רבו מאד ידיעותינו על נוסח המקרא (← פרק 2, א 1 – 3). יש לזכור כי עד תגליות אלה התיעוד הקדום ביותר לנוסח המקרא בעברית היה טקסט ליטורגי קדום שאינו בגדר עדות לנוסח המקרא במובן הרגיל של המילה.²⁷ לכן כתביהיד של נה"מ מימה"ב שימשו העדות הקדומה ביותר למקרא בלשון המקור. מכאן שהמחקר עד 1947 התבסס על טקסטים שהועתקו קרוב ל-1,200 שנה לאחר שהתחבר אחרון ספרי המקרא. באותה התקופה הסתמכו החוקרים גם על כתבייד וקטעי פפירוס קדומים של תרגומי המקרא, בראשם תה"ש והוולג'טה, שנכתבו קרוב יותר לזמן חיבור ספרי המקרא. ברם תרגומים אלה מחייבים את שחזור מקורם העברי או הארמי, שחזור שתמיד יישאר בלתיודאי. ← עמ' 117 – 121. אם כן, גילוי המגילות במדבר יהודה קידם רבות את ידיעותינו על אודות עדי הנוסח הקדומים ותהליכי העתקת הכתובים ומסירתם.

הודות לתגליות אלה השתנתה הבנתנו את נוסח המקרא ואתה גם גישתנו לכתיבת מבוא זה. גישה זו אינה מורגשת ברוב ספרי המבוא שנכתבו עד כה. המבוא רביההשפעה של Roberts, OTTV, 1951 נכתב לאחר גילוי המגילות, אך מחבר זה לא הצליח לשלב את התגליות החדשות במבואו. גם ספרי מבוא נוספים, שנכתבו לאחר פרסומן של אחדות או רבות מהמגילות, משקפים את הגישה שנהגה לפני גילויין.²⁸ בפועל, רוב המגילות החשובות פורסמו אחרי

26 כתובים מקבילים אלה המריצו את פיתוחה של ביקורת הנוסח שכן הם חייבו את השוואת הכתובים. ראו במיוחד Kennicott, *Dissertation, Part the First compares I CHRON. XI with 2 SAM. V and XXIII* (1753); Owen, *Critica Sacra* (1774); I. Kalimi, *Chronicles, The Books of Chronicles: A Classified Bibliography* (Jerusalem 1990) 52–66

27 פפירוס נש המכיל את עשרת הדיברות (← עמ' 107).

28 Klein, *Textual Criticism* 1974; Deist, *Text* 1978; id., *Witnesses* 1988; McCarter, *Textual Criticism* 1986; Würthwein, *Text* 1988

הופעתם של ספרי מבוא אלה. לעומת ספרים אלה, המבואות העדכניים יותר של Wegner* (2006) ושל Fischer* (2009) מייחדים תשומת לב רבה לתגליות מדבר יהודה.

לדעתנו, התגליות החדשות ממדבר יהודה לא זו בלבד שהן מוסיפות מידע חדש בעל ערך רב, אלא הן גם מצריכות שינוי גישה מהותי אל הטקסטים שהיו ידועים עד שנת 1947. ← עמ' 152 – 154

התובנות החדשות ניכרות בעיקר בשינוי המשקל הניתן לעדי הנוסח השונים. מאז מאה י"ז ניתן משקל שווה לכל המקורות של נוסח המקרא. בעיקר נכון הדבר לתרגומים היווניים והלטיניים הן מאחר שכתבי־היד שלהם קדמו לכתבי־היד העבריים של נה"מ, הן מאחר שהיה להם מקום של כבוד בכנסייה ובמרכז הלימוד באירופה. משום כך, ניתן משקל רב לא רק לנה"מ אלא גם לנוסחים היווניים, הלטיניים, הארמיים – ובכללם הפשיטתא – ואף לתרגומים שנעשו מתה"ש (תרגומי־בת⁺, תרגומים משניים⁺) אם בלטינית, קופטית, חבשית, וארמנית. ← עמ' 128. לאחר זמן מה, הבינו החוקרים כי רוב המקורות הללו הם מקור חשוב להבנת פרשנות המקרא, ולא לשם הכרת הנוסחים שמתוכם הם תורגמו. חרף זאת, ניתן לתרגומים ראשוניים ומשניים אלה משקל רב בניתוחים טקסטואליים במחקרים שונים, בסדרות הפירושים ואף במהדורות בסדרת ה-BH²⁹. לדעתנו, גישה זו אבד עליה הכלח במחקר המודרני. לפיכך המבוא הנוכחי יתרכז בנוסחים שעדותם לגבי התפתחות נוסח המקרא מוכחת, והם נה"מ, מגילות מדבר יהודה, החומש השומרוני ותה"ש. משקל קטן יותר יינתן לתיאור מפורט של כתבי־היד של נה"מ מימה"ב ושל רוב התרגומים העתיקים המסייעים להבנת פרשנות הכתוב יותר מאשר להכרת תהליך מסירתו.

הדיסציפלינה של ביקורת הנוסח התפתחה כמדע עזר לפרשנות המקרא. ואכן פְּרוֹתִיָּה נלקחים בחשבון במלאכת הפרשנות הביקורתית. ברם גם אם מפרשי המקרא נעזרו בנתונים טקסטואליים באופן ניכר, עזרה זאת אינה באה לידי ביטוי בספרי העזר לביקורת הנוסח. שלא כבספרים אלה, יוחדו פרקים 6–8 במבוא זה לַפֶּן הפרשני. במסגרת זו ייוחד פרק 7 לחשיבות ביקורת הנוסח למחקר הספרותי של המקרא.

29 אף על פי כן, סדרת BH כמעט אינה כוללת הערות המפנות אך ורק לתרגומים הארמיים או הלטיניים או לאחד מתרגומי־בת⁺ של תה"ש. תיעוד כזה נזכר בדרך כלל בצירוף מקורות נוספים. ← טוב, "ארמית"

ג. ראשית החקירה הביקורתית של נוסח המקרא

Barthélemy, *Critique textuelle* 1992, *1–*63; B. Chiesa, "Appunti di storia della critica del testo dell'Antico Testamento ebraico", *Henoch* 12 (1990) 3–14; L. Diestel, *Geschichte des Alten Testaments in der christlichen Kirche* (Jena 1869); Eichhorn, *Einleitung*; Goshen-Gottstein, "Biblical Manuscripts"; K.F. Keil, *Manual of Historico-Critical Introduction to the Canonical Scriptures of the Old Testament*, vol. II (Edinburgh 1892); König, *Einleitung*; H.J. Kraus, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments* (3rd ed.; Neukirchen 1982); F. Laplanche, *L'Écriture, le sacré et l'histoire: Érudits et politiques protestants devant la Bible en France au XVIIe siècle* (Amsterdam/Maarssen 1986); Rosenmüller, *Handbuch*; Steuernagel, *Einleitung*, § 22

ההתעניינות בנוסח המקרא החלה עוד במאות הראשונות לסה"נ כשאבות הכנסייה החלו להשוות את הנוסח העברי עם תרגומיו השונים ליוונית. במאה ג' לסה"נ ערך אבה הכנסייה אֲרִיִּנְס מהדורה בת שישה טורים (ומכאן שמה: 'הַפְּסָלָה', ששת הטורים). מהדורה זו הכילה את הנוסח העברי, תעתיק ליוונית וארבעה תרגומים ליוונית. ← עמ' 139 – 140. כמוהו, גם אבה הכנסייה הירונימוס³⁰ כלל בפירושו הערות רבות על השוואת מילים בנוסח העברי עם מקבילותיהן בתרגומים היווניים והלטיניים. ← פרק 2, טבלה 8 (עמ' 44)

החקירה הביקורתית של היחס בין עדי הנוסח השונים החלה במאה י"ז עם הופעת הפולִיגלוטות³¹ (מהדורות רב־לשוניות של המקרא). מהדורות אלה עודדו את ההשוואה בין עדי הנוסח שהוצגו בהם בטורים מקבילים. הניתוחים המקיפים הראשונים שעסקו בנוסח היו של קָפֶּלוֹס, מורינוס ורישאר סימון.³⁰ הם התמקדו בנה"מ או בתרגומים העתיקים השונים, ושיקפו שמץ של הפולמוס הקתולי-פרוטסטנטי שהיה נוהג באותם זמנים. הקורא במונוגרפיה *Critica Sacra* של *Cappellus (1650) מתפעל מעומק הידע, כושר ההבנה והחוש הביקורתי של מלומד זה שזרע את הזרעים למחקר הביקורתי המודרני.

לאחר מחצית מאה י"ז, הופיעו מחקרים רבים נוספים שדנו בביקורת הנוסח, אך חשוב לציין כי בתקופה זו ביקורת הנוסח לא הופרדה מדיונים תאולוגיים, נוהג שימשיך עד למאה י"ח. שלושת המחקרים הנ"ל, יחד עם חיבוריהם של בוקסטורף (Buxtorf), גלֶסִיוס (Glassius), הוֹטִינְגֶר (Hottinger), אוֹבִּיגֶן (Houbigant), קֶנִיקוֹט (Kennicott) וכן דֶה רוֹסִי (de Rossi), תרמו רבות להתפתחות הגישה הביקורתית לחקר נוסח המקרא.³¹ המבוא (Einleitung) של *Eichhorn (1780 – 1823), שהשפיע רבות על הדורות הבאים אחריו, מוכר כמופת ללמדנות ותחכום במאה י"ח.³² משמות החוקרים הרבים שעסקו בתחום

30 Morinus, *Exerc.*; Cappellus, *Critica Sacra*; Richard Simon, *Histoire critique du Vieux Testament* (Paris 1680/Rotterdam 1685; repr. Frankfurt 1973) = *A Critical History of the Old Testament* (London 1682)

31 הפניות לחיבורים אלה נזכרות בביבליוגרפיה הכללית ובפרק 133.

32 מחקריהם של חוקרים אלה תוארו בפירוט בידי *Barthélemy 1992, *1; Rosenmüller*, Keil*, Childs, *Introduction*, 89–92

במאה י"ט, ראוי לציין במיוחד את דה לגרדה (de Lagarde), פֶּרְלֶס (Perles), קורניל (Cornill) וְוֶלְהָאוּזֶן (Wellhausen), שגילו כושר הבנה יוצא מגדר הרגיל בביקורת הנוסח (→ ביבליוגרפיה בעמ' כג – נ). מחקרים ראשונים אלה נשארים רלוונטיים עד היום בתחומים מסוימים של ביקורת הנוסח מאחר שהבעת דעה אינטואיטיבית על הרקע של ההבדלים בין הנוסחים חשובה באותה מידה כמו התחשבות במידע טקסטואלי מעודכן המושג מעיון בתגליות חדשות רבות (כגון מגילות מדבר יהודה). וְוֶלְהָאוּזֶן בספרו *Bücher Samuelis* וספרי המבוא של קֶנִיג* (König) ושטוֹיֶרְנֶגֶל* (Steuernagel) מציגים לקורא סוג זה של אינטואיציה. עם זאת, הדיון המודרני בתחום ביקורת הנוסח השתנה מאז בעיקר בשל גילויי המגילות במדבר יהודה, שהשפיעו כמעט על כל ענפי חקר הנוסח. על היבטים אחרים של תולדות החקירה של ביקורת הנוסח ראו בפרק 3א.

ד. נוסח, קנון וקדושת הנוסח

ספרי המקרא נתקבלו באופן הדרגתי כבני סמכא ובשלב כלשהו הם כונסו באספות שונות, כגון אלה של נה"מ, תה"ש ושומ'. תהליך זה נקרא קנוניזציה⁴, או כינוס הספרים אל תוך 'קנון' (אספה). תהליכי ההעתקה והעריכה החלו זמן רב לפני שהספר הוכר כבר סמכא (קנוני, מחייב). ניתן לראות דוגמה של העתקה קדומה בירמיה לו, שבו מתואר כיצד הנביא מכתב לסופרו ברוך בן נריה את תוכנה של מגילה (שנייה) מאחר שהמלך יהויקים שרף את קודמתה. יש לראות במגילה השנייה שלב שני בתהליך התפתחות הספר. ← עמ' 175, הערה 66. אי אפשר לשחזר את תוכן של המגילה הראשונה או השנייה, אך במקרים אחרים אנו יודעים יותר על תהליך התפתחות הספרים. ואכן בפרק 1ב7 נדון ביחס שבין שני שלבים בצמיחת ספר ירמיה המשתקפים בנה"מ ובתה"ש. שם נציע לראות בתה"ש (יחד עם מגילות 4QJer^{b,d}) עריכה שקדמה לזו המשתקפת בנה"מ שהפכה לקנונית במסורת היהודית. בפרק 7ב נביא דוגמאות נוספות להבדלים ספרותיים (עריכתיים) בין נה"מ לבין מקורות אחרים. על סמך ממצא זה, נטען כי אין להגביל את הדיון בתהליכי ההעתקה והמסירה לצורתם של ספרי המקרא כפי שהיא נשתמרה בתוך נה"מ. התיעוד מחייב אותנו להרחיב את אופק המחקר הרבה מעבר למסורת של נה"מ.

כשנכלול מקורות חדשים בדיון הטקסטואלי מעבר לנה"מ, נעיין אפוא במקורות נוספים, ולמעשה באספות שונות של כתבי הקודש. ← עמ' 276. אכן, חוקרים רבים טוענים שאין לראות את הספרים הכלולים בנה"מ כאוסף היחיד הרלוונטי לביקורת הנוסח. לטענתם, המושג 'כתבי הקודש' היה רחב יותר בימי קדם וכלל גם אספות נוספות. מאחר שביקורת נוסח המקרא עוסקת בכל כתבי

הקודש העבריים, הרי שיש להתחשב באספות נוספות דוגמת החומש השומרוני ואוסף מגילות קומראן וכן המקור העברי המשוער של תה"ש. כמה מהספרים באספות אלה גובשו עוד לפני גיבושו הספרותי הסופי של נה"מ, וחלקם גובשו בשלב מאוחר יותר. לכן יובאו לקורא בפרק 21 – 23 גם חיבורים שאינם כלולים בנה"מ כדוגמת מזמור קנא (הכלול בתה"ש ובמג' 11QPs^a), ההוספות העריכתיות של החומש השומרוני והתוספות הפרשניות הכלולות במגילות 'התורה המשוכתבת' (4QRP)³³.

לבסוף, אין בהכרח קשר בין קדושת ספרי המקרא ובין הקפדנות שנהגה במסירתם. אפילו התורה, שיוחסה לה קדושה מיוחדת בין כ"ד הספרים, לא הועתקה ביתר קפדנות מספרי המקרא האחרים, לא במגילות הקדם-מסורתיות³⁴, ולא ביתר המסורות הטקסטואליות. ← עמ' 183

ה. מידת הסובייקטיביות של מבוא זה

גם אם ננסה להיות אובייקטיביים ככל האפשר, הרי שהסובייקטיביות מחלחלת לכל פרקי הספר. תיאורי העובדות והמקורות הטקסטואליים בספר אמורים להיות אובייקטיביים, אבל הם מכילים גם רכיבים סובייקטיביים רבים, כגון: ההכרה באסכולת הסופרים מקומראן (← עמ' 96 – 101), הגדרת אופיין הטקסטואלי של מגילות קומראן (← עמ' 104 – 106) ותיאור ערכם המחקרי לביקורת הנוסח של התרגומים השונים (← עמ' 130 – 133, 141 – 147). זיהוי הבדלי גרסה³⁵ בתרגומים העתיקים נעשה בעזרת צירוף של קריטריונים אובייקטיביים ואינטואיציה. יש להדגיש כי בהערכת הבדלי הגרסה (← פרק 6) לא תיתכן כלל אובייקטיביות, ועל כל חוקר מוטלת החובה לפתח שיטת הערכה. ← עמ' 271 – 274. מעל לכול, כל חוקר עשוי לפקפק במה שנחשב בעיני חוקרים אחרים עובדה מוצקה. מכאן שהסובייקטיביות משפיעה על כל סעיף בספר זה, ועל הקורא לזכור זאת.

³³ עם זאת, הסטיות המקיפות מנה"מ בחיבורים משכתבי המקרא³⁶ (← עמ' 184) ובמגילות המקוצרות אינן נלקחות בחשבון בניתוח הטקסטואלי, אף כי אחדים מחיבורים אלה נחשבו לסמכותיים בעולם העתיק. ← ע' טוב, "סמכותן של המגילות המקראיות הקדומות", מגילות 10, 2013. סטיות קטנות מנה"מ ביצירות אלה כן נוגעות לביקורת הנוסח.

עדי נוסח המקרא

א. עדי הנוסח העבריים

עדי נוסח רבים, עבריים כמתורגמים, מספקים מידע על נוסח המקרא. במרכז הכובד של דיוננו עומדים המקורות העבריים הנסקרים בפרק הנוכחי, ויתר פרקי הספר מבוססים עליו ומפנים אליו תדיר.

הסקירה שלהלן מחולקת לשני מדורים, עדי הנוסח העבריים והתרגומים העתיקים. זה האחרון נשען על נתונים עקיפים, העולים משחזור מקורותיהם העבריים. בתוך כל מדור נשמר הסדר הכרונולוגי של המקורות במידת הדיוק האפשרי. סעיפים 1 ו-2 במדור א מנתחים את נוסח המסורה (נה"מ) והתורה השומרונית (שומ'), הידועים היטב מתוך מקורות מימה"ב, יחד עם גרסתם הקדומה והמוכרת פחות, היינו טקסטים קדם-מסורתיים וטרום-שומרוניים ממדבר יהודה. השימוש בשני מונחים שונים, 'קדם-מסורתי' ו'טרום-שומרוני', משקף הבדל מהותי בין השניים. הטקסטים הקדם-מסורתיים (או קדם-רבניים) הם גרסה קדומה של נה"מ אשר צורתו הסופית התקבעה בימה"ב והיא בעלת מאפיינים דומים לנה"מ. לעומתם הטקסטים הטרום-שומרוניים מקומראן לא היו זהים לחומש השומרוני, אלא זה האחרון התבסס על אחד מהם והוא המשיך להתפתח כנוסח שומרוני כיתתי. במילים אחרות, בעוד הטקסטים הקדם-מסורתיים שייכים לקבוצת נה"מ, הטקסטים הטרום-שומרוניים לא היו שומרוניים.

אחת המטרות של תיאור זה היא להעמיק את ההבנה שנוסח המקרא התפתח באופן דיאכרוני בכיוונים שונים, מתקופות קדומות ועד לימה"ב. בד בבד ברצוננו להעמיק את ההסתכלות הסינכרונית על נוסח המקרא על פני תקופות שונות, במיוחד בתקופת בית שני, המספקת לנו כמות גדולה יחסית של מקורות. לשם כך אנו מתרכזים בשכבות הקדומות של נה"מ ושומ', במגילות מדבר יהודה, ובמקור העברי של התרגומים העתיקים, בעיקר תה"ש. במסגרת זאת היינו רוצים להסיר מנה"מ ושומ' את קליפת הרכיבים מימה"ב שנוספו לנציגיהם הקדומים – במקרה של נה"מ: בעיקר הניקוד

והטעמים, אבל משימה זאת ישימה באופן חלקי בלבד. לפיכך נשארת השוואת המקורות מימי בית שני בחינת אידאל שאי אפשר להשיגו במלואו, שכן אין ודאות שנצליח לעמוד על צורתם הקמאית של נה"מ ושומ' ושנוכל לשחזר בצורה משביעת רצון את מקורם העברי של התרגומים העתיקים. משום שלא נוכל להפריד בוודאות בין השכבות השונות של נה"מ ושומ', נמשיך להתייחס אליהם כאל מקשה אחת תוך ניסיון מתמיד לחדור אל רבדיהם הקדומים.

1. טקסטים קדם-מסורתיים ונוסח המסורה ('קבוצת נה"מ')

ברוויאר, כתר ארם צובה (1976); גלצר, "כתר ארם צובה"; א"מ הברמן, "המקרא והקונקורדנציה", בתוך ש"א ליונשטם וי' בלאו, ארצות לשון המקרא (ירושלים 1957) א, עמ' ג – מו; י' ייבין, "מקרא, כתבי יד של המקרא", א"מ, ה (ירושלים תשכ"ח) 418 – 438; הנ"ל, ערך "מסורה", שם, עמ' 130 – 159; הנ"ל, כתבי יד של המקרא (ירושלים תשל"ב); הנ"ל, מסורה, תשס"ג; מ' כהן, "נוסח המסורה" (1986); רבין, מחקרים

Barthélemy, *Critique textuelle* 1992, vii–cxvi; Beit-Arié, "Practices"; A. Díez Macho, *Manuscriptos hebreos y arameos de la Biblia* (Studia Ephemeridis Augustinianum 5; Rome 1971); A. Dotan, "Masorah", *EncJud* (1971) 16.1401–82; Ginsburg, *Introduction*; Goshen-Gottstein, *Biblia Rabbinica*, 5–6; M.J. Mulder, "The Transmission of the Biblical Text", in id., *Mikra*, 87–135; A. Schenker, "Der Ursprung des massoretischen Textes im Licht der literarischen Varianten im Bibeltext", *Textus* 23 (2007) 51–67; A. Sperber, *Grammar*; Yeivin, *Introduction*

נלים אלקטרוניים: אקורדנס, BibleWorks, Logos. תוכנות אלה, ורבות נוספות, כוללות מודולות מקראית המבוססת על כתב-יד ל¹ או מהדורת BHS² נוהגות במידת-מה של חופש, למשל בקביעת צורות הכתיב³ לצורך חיפוש מילים. ← 2003, 2008, "Electronic Resources", Tov, תוכנת "מאגר התנ"ך", המופקת על ידי מפעל מקראות גדולות הכתר מטעם אוניברסיטת בראילן, מבוססת על כתב-יד א⁴ הנבדל מעט מכתב-יד ל.

המונח 'נוסח המסורה' מתייחס לקבוצת כתבי-יד הקשורים זה לזה קשר הדוק. הוא קרוי כך על שם הערות המסורה⁵ שבשולי הטקסט. מרבית הרכיבים של כתבי-יד הללו, לרבות צורתם הסופית, נקבעו בימי הביניים המוקדמים, אולם הם משמרים מסורת קדומה בהרבה. ← סעיף (ה). הערות המסורה, שהולבשו על תשתית האותיות⁶ של נה"מ, התפתחו מתוך מסורות קדומות ממאה ז' עד ל"א. במאה י' הגיעה מערכת המסורה לשיא פריחתה, תחת שרביטה של משפחת בן אשר בטבריה.

על פי רוב, המונח 'נוסח המסורה' מוסב על המסורת שקנתה את צורתה הסופית מידי אהרון בן אשר, מבעלי המסורה הטברנים, דהיינו רק על חלק מכתבי-יד השייכים לקבוצת נה"מ. מכיוון שכל המהדורות המודפסות ורוב כתבי-יד משקפים את מסורת בן אשר, השימוש במונח 'נוסח המסורה' אינו מדויק, שכן הוא מתייחס לחלק מסוים ממסורת נה"מ, המזוהה עם מסורת בן אשר. כדי להימנע מאי-דיוק זה, הבחין גושן-גוטשטיין* בין נה"מ בכללותו ובין נה"מ הטברני. חרף ההבחנה של גושן-גוטשטיין, המונח נוסח המסורה מתייחס בדרך כלל לנוסח המסורה הטברני.

1 עקרונית, שני מקורות אלה אמורים להיות זהים, היות ש-BHS מבוססת על כ"ל, אך למעשה הם שונים.
2 מונח זה משמש כאן לציון כל האותיות, ובהן אותיות אהוי.

המונח 'נוסח המסורה' אינו מדויק מסיבה נוספת, שכן נה"מ אינו מתועד במקור יחיד כלשהו. אדרבה, נה"מ הוא יחידה מופשטת המשתקפת במקורות מגוונים השונים זה מזה בפרטים רבים.³ היבט אחר המצביע על אי דיוקו של המונח 'נוסח המסורה' הוא העובדה כי הערות המסורה⁴ אינן נוגעות לכל כתבי-היד המסורתיים, כפי שהראה כהן* 1986. לפיכך מונחים כגון 'קבוצת נה"מ' או 'נוסחים מסורתיים' משקפים את הממצא בדיוק רב יותר. בספר זה אנו ממשיכים לנקוט את המונח המקובל 'נוסח המסורה' או 'נה"מ' בצד המונח 'קבוצת נה"מ'.

הרכיב העיקרי של נה"מ הוא האותיות, המתועדות למקוטעין בימי קדם בטקסטים ממדבר יהודה, ולנוסח זה הוספו כל יתר הרכיבים במשך ימה"ב המוקדמים. לפיכך אף שצורת נה"מ מימה"ב מאוחרת יחסית, מסגרת האותיות שלה משקפת מסורת עתיקה שהתקיימה במשך יותר מאלף שנה במקורות רבים, ובהם טקסטים רבים ממדבר יהודה מאתרים שמחוץ לקומראן, שהועתקו בתקופה שבין 50 לפני סה"נ ובין 115 לסה"נ. ← עמ' 27. בהתאם לזאת, חוקרים בדרך כלל מניחים שתשתית האותיות של נה"מ (המתועדת בתקופת בית שני) היא 'קדם-מסורתית', אף שלעתים הם מגדירים אותה, אנכרוניסטית, גם במונח 'נוסח המסורה'. המונחים 'קדם-רבני' ו'טקסטים רבניים' משמשים לעתים רחוקות יותר, למרות העובדה שהם מתארים את טבעו של נה"מ ושל קודמיו בדיוק רב יותר. ← עמ' 27

נה"מ מכיל את הרכיבים האלה:

1. תשתית האותיות המתועדת בטקסטים קדם-מסורתיים (קדם-רבניים) ממדבר יהודה: סעיף (א);
2. הניקוד: סעיף (ב);
3. סימנים וסימונים בטקסט: סעיף (ג);
4. הטעמים: סעיף (ד);
5. הערות המסורה: סעיף (ה).

נה"מ היה הצורה הרווחת ביותר של המקרא מאז התקבלותו על הקהילות היהודיות כנוסח המחייב לאותיותיו, כנראה במאה א' לסה"נ, וכמה מאות שנים מאוחר יותר בצירוף הניקוד, הטעמים והערות המסורה. בשל התקבלות זו, בתחילה של הנוסח הקדם-מסורתי על ידי היהדות הרבנית ומאוחר יותר של נה"מ על ידי כל חלקי העם היהודי, נה"מ מתועד במספר רב ביותר של מקורות. ידועים יותר מששת אלפים כתבי-יד השייכים לקבוצת נה"מ. לדברי Beitz, 72: '... מתוך 2,700 כ"י עבריים קיימים המוקדמים ל-1540 ידועים לנו

3 ראו הערה 7 להלן על האפשרות כי ביסודו של נה"מ עמד אבטיפוס יחיד.

שישה מצחפים⁺ מתוארכים ממאה י', שמונה ממאה י"א ו-22 ממאה י"ב, רובם מזרחיים. נוסף על כך, בין קטעי הגניזה נמצאו כשישים פרגמנטים קטנים של מצחפים מזרחיים המוקדמים ל-1200'. כמו כן, כל המהדורות המודפסות של המקרא (← פרק 9) מבוססות על נה"מ.

המצחפים המסורתיים, העשויים דפיסדפים בצורת ספר ← לוחות *11 – *15, נכתבו בידי סופרים בהתאם להלכות העוסקות בנהלי הכנת העור, מחיקה, כתיבה ותיקון. ← פרק 134-2

הרכיבים השונים של הטקסט הוכנסו בידי מומחים שונים. סופרים כתבו את נוסח האותיות, נקדנים הוסיפו את התנועות ואת הטעמים, ובעלי המסורה רשמו את הערות המסורה. ואולם בעלי המסורה היו מעורבים תכופות ברכיבים אחרים של נה"מ, ולכן המונח 'בעלי המסורה' אמור לעתים קרובות במי שהיו מעורבים בכל ההיבטים של העתקת כתביהיד מימה"ב.

(א) תשתית האותיות: טקסטים קדם-מסורתיים ונה"מ

טוב, "ארמית"; הנ"ל, "נוסח המקרא בבתי הכנסת הקדומים: עיונים בעקבות מגילות מדבר יהודה", מגילות א (2003) 185 – 201; הנ"ל, "תגליות"; מ' כהן, "נוסח המסורה" (1986); הנ"ל, "קווי יסוד לדמותו העיצורית של הטקסט בכתבי יד מקראיים מימי הביניים", עיוני מקרא ופרשנות א (רמת גן 1980) 123 – 182; מאורי, "מובאות מקראיות בספרות חז"ל", מחניים ע (תשכ"ב) 90–99; פנקובר, "תורה" (1988).

F.I. Andersen & D.N. Freedman, "Another Look at 4QSam^b", *RevQ* 14 (1989) 7–29; Goshen-Gottstein, "Biblical Manuscripts"; Lange, "Plurality" (2010); J. Penkower, "The Development of the Masoretic Bible", in *The Jewish Study Bible* (ed. A. Berlin & M.Z. Brettler; Oxford 2004) 2077–2084; Tov, "The Text of the Hebrew/Aramaic and Greek Bible Used in the Ancient Synagogues", *HB, GB, and Qumran* (2008) 171–188; E. Ulrich, "Two Perspectives on Two Pentateuchal Manuscripts from Masada", Paul, *Emanuel* (2003) 453–214. 464; Young, "Stabilization", וראו עוד הספרות בעמ' 214.

(1) הרקע

נציגו של נה"מ (קבוצת נה"מ) מתלכדים לקבוצה הדוקה (משפחה) של טקסטים השונים מעדי הנוסח האחרים. המקורות בקבוצת נה"מ חולקים מספר רב של גרסאות ותכונות מאפיינות, הגם שאי אפשר לזהות שום מאפיין טקסטואלי מיוחד בתוכן של נה"מ, להוציא ההעתקה הקפדנית, האיכות הטובה וקדמות הנוסח שלו ברוב ספרי המקרא. עם זאת, מבחינה חברתית-דתית נוסח זה מיוחד במינו, היות שבשלב מסוים הקבוצה שכונתה מאוחר יותר היהדות הרבנית, ושהייתה לה השפעה מכרעת בישראל, העדיפה אותו על פני נוסחים אחרים. משום כך, קבוצת נה"מ היא הגדולה בעדי נוסח המקרא. ממצב ההשתמרות של נה"מ מתברר שהנוסח, כולל סימני הסופרים בטקסט ← סעיף (ג), היה פחות או יותר קפוא לפחות מאז מאה ג' לפני סה"נ. בעת הערכת איכותו של נה"מ, יש לזכור כי העדפת נה"מ בתוך היהדות אין משמעה בהכרח שהוא מכיל את התיעוד הטוב (הקדום) ביותר של נוסח המקרא; הן המקור

העברי של תה"ש הן כתבי-יד אחדים מקומראן משקפים נוסחים מצוינים, שלעיתים קרובות טובים יותר או קדומים יותר מנה"מ. — עמ' 105, 130 — 133

כאשר נה"מ הפך לנוסח המרכזי, תחילה בתוך היהדות הרבנית ומאוחר יותר לכל עם ישראל, לא הותרו יותר שינויים, תוספות או השמטות — תתסעיף ג, אפילו לא בפרטים קטנים כגון השימוש באמות-הקריאה⁴. לפיכך במשך הדורות שימר נה"מ את נוסח המקרא בצורה המדויקת שבה נפוץ בזמן מסוים בחוג מסוים; הוא אפילו שימר דקדוקי סופרים כגון הנקודות המיוחדות⁵ וסימונים אחרים בטקסט (סעיף ג), שרובם לא נועדו לשימור עבור הדורות הבאים. בדיוק אותו (אותם) נוסח(ים) של נה"מ מתועד(ים) לראשונה במגילות ממצדה ובאתרים נוספים במדבר יהודה. הם הועתקו בין השנים 50 לפני סה"נ ל-115 לסה"נ, אבל הם כנראה חוזרים לנוסחים מוקדמים יותר. נוסחים דומים מאד להם (נוסחים דמויינה"מ⁶) נמצאו בקומראן מאמצע מאה ג' לפני סה"נ ואילך. לשתי קבוצות הטקסטים ראו תתסעיף (2).

לאחר שהנוסח הקדם-מסורתי הפך לנוסח המקובל, בייחוד בתוך הקבוצה שמתוכה התפתחה היהדות הרבנית, הוא הועתק פעמים רבות, בגלל מעמדו המרכזי. משום כך רוב התרגומים העתיקים התבססו על אחד מנציגיו השונים במקצת של נוסח זה: התרגומים הארמיים, הפשיטתא, העיבודים של תה"ש (ובתוכם קאניגה-תיאודוטיון⁷, עקי'ס⁸, סומכוס⁹ והטור החמישי בהפספלה¹⁰), והוולגטה¹¹. — מדור ב. בדומה לזה, נה"מ מצוטט באופן בלעדי בספרות חז"ל הקדומה והמאוחרת כאחת. — עמ' 31

(2) התפתחות נוסח האותיות

הממצא ממדבר יהודה מאפשר לנו לא רק להבין את המצב הטקסטואלי בעת העתקתן של מגילות אלה, אלא גם לשפר את הבנתנו את התפתחותו של נה"מ ולהניח קיומו של שלב לפני התייעוד המוקדם ביותר המצוי לפנינו. המקורות השונים של נוסח האותיות של נה"מ מצביעים על שלושה שלבים עיקריים המשקפים הסכמה גוברת והולכת בין המקורות השייכים לקבוצת נה"מ. כל שלב מתאפיין בסוג שונה של תיעוד במקורות. לשלושה שלבים אלה, המזוהים על בסיס הממצא, קדם שלב נוסף, משוער¹². אפשר לתאר את התפתחותה הפנימית של קבוצת נה"מ כבעלת יציבות טקסטואלית הולכת וגוברת, שאין לבלבל בינה ובין האפשרות לתהליך ייצוב נוסח המקרא בכללותו, רעיון שנדחה בפרק 2ג3. התיאור שלהלן נוגע רק לקודמיו של נה"מ (הטקסטים הקדם-מסורתיים) ולנה"מ עצמו, ולא להתפתחות נוסח המקרא בכללותו. — פרק 2ג3

א קיומו של שלב של נה"מ שקדם לממצא בכתבייד ממדבר יהודה הוא בגדר השערה. מוצאו של נה"מ אינו ברור, אך נוסחים דומים ודאי התקיימו לפני השלב המתועד בכתבייד, כלומר לפני הנוסחים דמויינה"מ מקומראן (250 לפני סה"נ בקירוב).

4 בהתאם לזאת, בספר זה הסימן נה"מ+מתייחס לנה"מ, התרגומים הארמיים, הפשיטתא והוולגטה.

5 תיאורן של תקופות אלה כאן שונה מתיאורן במהדורות קודמות של ספר זה.

כנראה אין קריטריונים טובים לקביעת תאריכו המקורי של נה"מ בהתבסס על תכניו. מכל מקום, תאריך זה שונה מספר לספר⁶ בקביעת תאריך זה או תאריכים אלה אל לנו להתחשב בתהליך הקנוניזציה⁺ של המקרא, שכן עותקים של נה"מ של כמה ספרים ודאי התקיימו לפני קביעתו של נה"מ כמקור ברסמכא.

איננו יודעים אם עלינו להניח קיומו של עותק אחד או יותר בשלב הראשון של נה"מ, כנראה במאה ה', ד' או בתחילת מאה ג' לפני סה"נ. אם היה נוסח יחיד, בהחלט ייתכן שהיה זה קודמו של ספר העֶזְרָה⁺ הנזכר בספרות חז"ל. ← עמ' 28 – 29, 171.⁷ מכל מקום, אם היה אי פעם אביטיפוס יחיד של נה"מ, אי אפשר לשחזרו לכל פרטיו. בשלב משוער ראשוני זה נה"מ ודאי היה כבר נוסח טוב, אף שלא נכתב באותה רמת דיוק המוצגת בתקופות מאוחרות יותר. הכתיב⁺ היה בלתי־עקיב ← פרק 4ב4, ולפחות ס' שמואל הכליל שגיאות רבות יחסית וניכרו בו נטיות תיאולוגיות. ← עמ' 183, 245 – 247. אף שאין כל עדות בכתבי־היד הנוגעת להבדלים הפנימיים בתוך קבוצת נה"מ בתקופה הראשונה, השוואה של טקסטים מקבילים בתוך נה"מ עצמו מלמדת שהבדלים כאלה בין עדי נוסח שונים היו קיימים כבר בשלב מוקדם. ← עמ' 11 – 16

3 השלב השני במסירה הטקסטואלית של נה"מ נמשך זמן רב. את ראשיתו וסופו קובעת נוכחותם של טקסטים במדבר יהודה שזמנם נע בין 250 לפני סה"נ בקירוב (הממצא הקדום ביותר מקומראן) למרד ברכוכבא (132 – 135 לסה"נ). הטקסטים עצמם (שנמצאו בוואדי מֶרְפֶּעֶאת, ואדי סְדִיר, נחל חֶרֶב, נחל ערוגות ונחל צֶאֱלִים) משויכים לתקופה שעד שנת 115 לסה"נ בקירוב. התיעוד המוקדם ביותר של נה"מ מציג תמונה אחידה למדי, הכוללת טקסטים דמויי־נה"מ מקומראן וטקסטים קדם־מסורתיים הוהים לנה"מ מימה"ב מאתרים אחרים במדבר יהודה. חורבן בית שני בשנת 70 לסה"נ, שאירע באמצע התקופה האמורה, לא עורר תהליך של ייצוב הנוסח, כפי שסוברים לעתים קרובות. הואיל והיהדות הרבנית הייתה הקבוצה היחידה ששרדה אחרי החורבן, גם הטקסטים שלה היו היחידים ששרדו. ← עמ' 172 – 174

העדים לשלב זה נחלקים לשתי קבוצות, המוגדרות בהתאמה למידת קרבתם לכ"י ל

6 אפשר להיעזר רק בעדויות בלתי־דאיות : (א) בהתבסס על כתיבו תוארך נה"מ בידי חוקרים שונים לתקופות שבין 350-1550 לפני סה"נ, 100-400 לפני סה"נ ולסוף מאה ג' או לתחילת מאה ב' לפני סה"נ. ← עמ' 208. חלק מתאריכים אלה מוקדמים וקודמים לשלב של התיעוד המצוי בדינו. (ב) הואיל ושלוש טקסטים בכתב העברי שנמצאו בקומראן קרובים לנה"מ (1QpaleoGen-Exod¹, 4QpaleoDeut¹), הם כנראה מספקים מידע על נה"מ מתקופה הקדומה לתיעוד שלו בכתבי־יד מסורתיים שנכתבו בכתב המרובע: הטקסטים הכתובים בכתב העברי הועתקו כנראה מטקסטים אחרים שנכתבו אף הם בכתב העברי, ולא מטקסטים שנכתבו בכתב המרובע, ומאפשרים לנו בזאת להשיג מידע הקשור לתקופה קדומה בתולדות נוסח המקרא. ← עמ' 201 – 203

7 בהתייחסו לנציגיו של נה"מ מימה"ב שיער דה לגרדה שכולם מעידים על קיומו של אביטיפוס יחיד בימי קדם, משום שכל העותקים משקפים את תכונות הסופרות המיוחדות שלו, כגון הניקוד מלמעלה ומלמטה⁺ יוצא הדופן וטעויות משותפות מיוחדות, למשל בשמואל. ← עמ' 165, 183. השערה זו הגיונית, אך תאריכו של אביטיפוס של כתבי־היד מימה"ב (נוסח האותיות בלבד) כנראה מאוחר ממאות ה' – ג' לפני סה"נ שנוכרו לעיל.

(כ"י לנינגרד B19^A ← לוח 13*) של נה"מ, הנציג השלם הטוב ביותר של הנוסח הימייני. הממצא של הקבוצה השנייה (ii) קדום יותר מזה של הקבוצה הראשונה (i), אך מבחינה טיפולוגית הוא משקף התפתחות מאוחרת יותר.

(i) כל 25 הטקסטים שנמצאו במדבר יהודה באתרים מלבד קומראן זהים כמעט לחלוטין לכ"י ל.⁸ טקסטים אלה נמצאו הן באתר הקדום ביותר, מצדה (טקסטים שנכתבו בין שנת 50 לפני סה"נ ל-30 לסה"נ),⁹ הן באתרים המאוחרים יותר, ואדי מרבעא, ואדי סדיר, נחל חָבֵר, נחל ערוגות ונחל צָאֵלִים, שזמנם תקופת מרד ברכוכבא, 132 – 135 לסה"נ (טקסטים שהועתקו בין השנים 20 ו-115 לסה"נ). אפשר להבחין בזהות זו בצורה הטובה ביותר באמצעות בחינה של הטקסטים השמורים היטב MasPs^a (סוף מאה א' לפני סה"נ), MasLev^b (30 לפני סה"נ – 30 לסה"נ), 5/6HevPs^a (50 – 68 לסה"נ) וכן MurXII (115 לסה"נ בקירוב), כפי שהראו *Young¹⁰ וכן Lange* 2010. אף שיש להכיר בקיומם של הבדלים אחדים בין כ"י ל ובין מקורות אחרים של נה"מ מימי הביניים, טבעם של הבדלים אלה הוא כטבעם של ההבדלים בין כ"י ל ובין הטקסטים ממדבר יהודה. היחס בין כ"י ל ובין הטקסטים הקדומים ממדבר יהודה הוא של זהות כמעט מוחלטת,¹¹ שכן תשתית האותיות של נה"מ השתנתה אך מעט במשך אלף שנים.

כמה תרגומים שנוצרו בתקופה זו משקפים את נה"מ: כמה מן התרגומים הארמיים וכן פ (במידה קטנה יותר), שנוצרו במשך השלב השני או השלישי של התפתחות נה"מ, וכן שני עיבודים של התרגום היווני העתיק⁺, קאִיגָה-תיאודוטיון⁺, המתוארכים כנראה לאמצע מאה א' לפני סה"נ, ועִקֵּלס⁺, המתוארך כנראה ל-125 לסה"נ. ← עמ' 136 – 138. למעשה, כל התרגומים שנוצרו במאה א' לסה"נ ואילך משקפים בהכרח את הנוסח העברי שלימים הפך לנה"מ של ימה"ב. נוסחים חלופיים שאפשר לתרגם מהם פשוט לא היו בנמצא בשעתם. זאת ועוד, התרגומים הארמיים היו הטקסטים המועדפים על ידי היהדות הרבנית ולפיכך התבססו בהכרח על נה"מ. כדי לשקף מצב זה, ננקוט את הסימון 'נה"מ' + (או קבוצת נה"מ) בהתייחס לעדויות המשולבות של נה"מ, התרגומים הארמיים, הפשיטתא והוולגטה.¹²

8 ההסכמה בין Mg^a MasLev^b, אחד מהמקורות בקבוצה זו, ובין כ"י ל נוגעת לתופעות ייחודיות בכתב, ובהן פרטים שבהם הכתיב במקום מסוים סוטה מן המוסכמות במקומות אחרים בספר, כגון הכתיב החסר 'תמי'מס' בוי' ט 2, 3 (טור I, 11, 13) וצורת הפעיל 'ויקרב' בוי' ט 9 (טור I, 21). בדומה לזאת, רק במגילת MasLev^b מופיעה הצורה 'הוא' (וי' י 17, יא 6), בעוד כל מגילות קומראן מציגות את הצורה יוצאת הדופן של נה"מ 'הוא' כ'היא'.

9 ראו במיוחד Mg^a MasPs^a ומג' MasLev^b (ראו מטה).

10 יאנג מתעד את מספר הבדלי הגרסה בהשוואה לנה"מ (כ"י ל) בכל טקסט, ואז מחשב את אחוז הבדלי הגרסה בכל טקסט על ידי חלוקת מספר המילים שנשמרו למספר הבדלי הגרסה. ככל שהתוצאה נמוכה יותר, גדולה הסטייה מכ"י ל. בדרך זו הוא מדגים את ההבדלים בין מעמדה של מגילות קומראן המרוחקות במידת-מה מנה"מ ובין מעמדה של מגילות מאתרים אחרים במדבר יהודה הזהות לנה"מ.

11 מחלוקת מסוימת שררה במחקר באשר למינוח המתאר בצורה הטובה ביותר את תשתית האותיות של הטקסטים הקדומים מסורתיים מן המאה האחרונה לפני סה"נ, אך זהותם הפנימית הכמעט מוחלטת נותרה בלתי מעוררת. ואולם בהתבסס על מחקרו על אודות MasGen^a ו-MasLev^a, ערער Ulrich* 2003, 456 על קרבתן של מגילות אלה לנה"מ.

12 עדותם של קאִיגָה - תיאודוטיון, עִקֵּלס, סומכוס והֶקֶספֶּלָה בדרך כלל מצטרפת לנה"מ, התרגומים הארמיים, הפשיטתא והוולגטה, ואולם מקורות אלה מקוטעים.

המפתח להבנת הרקע של המגילות השונות שנמצאו במדבר יהודה נעוץ בהתאמה שבין טבען ובין רקעם החברתי-דתי של האתרים הארכאולוגיים. ← Tov* 2008. המשותף לאתר הקדום יותר של מצדה (מגילות שנכתבו בין 50 לפני סה"נ ל-30 לסה"נ) ולאתרי בריכוכבא (מגילות שנכתבו בין 20 לפני סה"נ ובין 115 לסה"נ), בניגוד למגילות קומראן (הנדונות בעמ' 29),¹³ הוא שהאנשים שהותירו את המגילות באתרים אלה (מורדי מצדה ולוחמי בריכוכבא), צייתו להנחיות המרכז הרוחני בירושלים בכל האמור בענייני דת. הם השתמשו אך ורק בנוסח הקדש-מסורתי (קדש-רבני) שאימצה ההנהגה הרוחנית בירושלים. חוקרים אחדים אפילו מדגישים את השפעת הכוהנים על מנהיגי המרד. ← Tov* 2008, 177

בתור הסבר להיעדרם של הברדלים בין עותקי נה"מ בתקופות קדומות ובמשך המאות הצביע Tov* 2008 על מסורות חז"ל באשר לדיוק שבהעתקתן של המגילות,¹⁴ על מציאותן של ספר למופת של התורה בעצרה¹⁵ ועל תהליך תיקון של מגילות בהתאם לספר זה.¹⁶ בהתבסס על מסורות אלה הציע טוב* 2003 שמגילות מדבר יהודה היו למעשה 'ספרים מוגהים' שהופצו בעם. האחדות הטקסטואלית שתוארה מעלה החלה

13 הברדלים בין שני האתרים ניכרים במיוחד בהשוואה בין טקסטים מאותה תקופה. כל הטקסטים שהועתקו החל מראשית מאה א' לסה"נ ועד 65 לסה"נ מקומראן הם מסוגים שונים, ויש בהם רק מעט טקסטים דמויי-נה"מ, בעוד הטקסטים מאותה תקופה (עד 115 לסה"נ) מאתרי מדבר יהודה אחרים משקפים רק את נה"מ. ← Tov, "Diffusion"

14 הזהירות הקדונית במסירת נה"מ משתקפת היטב במילותיו של ר' ישמעאל: "בני הוי זהיר שמלאכתך מלאכת שמים היא, שמא תחסיר אות אחת או תתיר אות אחת, נמצאת אתה מחריב את כל העולם כולו" (בבלי, סוטה כ ע"א). דיוק זה נוגע גם לענייני כתיב, שכן נראה שהלכות שונות התבססו על כתיבן המדויק של המילים. למשל, מספר דפנות הסוכה (ארבע) נקבע בהתאם לכתיב הרגיל בנה"מ ספות (בבלי, סוכה ו ע"ב), בהתעלם מן הכתיב 'סוכות' בעל חמש האותיות (השוו מג' יש"א ביש' א 8 נעמ' 102) או 'סכת' (נחמ' ח 15) בשלוש האותיות.

15 מקורות חז"ל שמוצאם בתקופה מאוחרת למגילות מדבר יהודה מספקים תיאורים של תהליכים טקסטואליים מוקדמים יותר, שהיו נהוגים גם בזמנם. בתיאורים אלה אנו קוראים על ספר למופת של התורה שנמצא בעצרה ועל מגילות שהועתקו או תוקנו בהתאם לעותק זה. המונח 'ספר העזרה' (או 'ספר עזרה') אמור כנראה רק בתורה, אבל הגיוני שגם שאר ספרי המקרא נמצאו במקדש. לפרטים ראו Tov* 2008, 177-9.

הפקדתם ושימורם של ספרי הקודש במקדש, כעולה ממקומות שונים בספרות חז"ל, דומה לרעיון המודרני של פרסום. ← ליברמן, יונית, 213 – 224. לתהליך זה אפשר למצוא מקבילות ממצרים, יוון ורומי הקדומות. כך כבר I.19 (4th ed.; 1823). Eichhorn, *Einleitung*. ראו עוד: מ' הרץ, "מלאכת הסופר בתקופת המקרא: מגילות הספרים ואביוני הכתיבה", תרביץ נ (1980–1981) 65–87 (70–71); J. Leipoldt and S. Morenz, *Heilige Schriften: Betrachtungen zur Religionsgeschichte der antiken Mittelmeerwelt* (Leipzig 1953) 89–91, 165–71; R.T. Beckwith, *The Old Testament Canon of the New Testament Church and Its Background in Early Judaism* (London 1985) 80–86. למקבילות אלה במקורות חיצוניים היה תפקיד נכבד בטיעוניו של קוטר, לשון, 60 לטובת הנחת קיומו של ספר למופת במקדש.

16 בכמה מקומות מזכירה ספרות חז"ל "ספר מוגה". בית המקדש העסיק מגיהים מקצועיים שתפקידם היה לשמור על הדיוק בהעתקת הטקסט: "מגיהי ספרים שביירושלים היו נוטלין שכרן מתרומת הלשכה" (בבלי, כתובות קו ע"א). תיאור זה רומז שתהליך ההגהה שהתבסס על הספר למופת במקדש מומן מתקציב המקדש וסיפק אפוא 'הרשאת הדפסה'. זו הייתה הדרך היחידה להגן על הפצתם ההולמת של עותקים מדויקים של ספרי הקודש. מגילות אלה ודאי שימשו בכל מקום בישראל לקריאה בציבור וכן להוראה ציבורית ופרטית, כעולה מבבלי, פסחים קיב ע"א, שם אחת מהנחיותיו של ר' עקיבא לתלמידיו ר' שמעון היא "וכשאתה מלמד את בנך – למדהו בספר מוגה". עותק מדויק כזה הוא 'ספר המלך', שליווה את המלך בכל מקום שהלך אליו. ירושלמי, סנהדרין ב, יג ע"א, ספרי דברים קס (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 211) מספרים כי ספר זה עבר הגהה "מספר עזרה על פי בית דין של שבעים ואחד".

בנקודה מסוימת, וההנחה בדבר קיומו של עותק מרכזי היא אפוא מתבקשת.¹⁷
(ii) מגילות קומראן רבות, שהועתקו בין 250 לפני סה"נ בקירוב ובין 68 לסה"נ, דומות מאד לכ"י ל אך אינן זהות לו כטקסטים אחרים ממדבר יהודה, והן מהוות קבוצה גדולה בתוך מגילות קומראן. הן נקראות טקסטים 'דמויי-נה"מ'.¹⁸ ← עמ' 105.
4QGen^b (קטעים מתוך בר' א 1 – ד 11) זהה לכ"י ל, בעוד כל הטקסטים האחרים נבדלים מנה"מ בכמה פרטים קטנים ובכתיב¹⁹, אך תמיד קרובים מאד לנה"מ ושונים מעדי נוסח אחרים.²⁰ קרבה זו מודגמת בטבלה 1 ברישום הסטיות המועטות מנה"מ במג' יש"ב, ממאה א' לפני סה"נ. ← לוח 6.* טבלה 1 מדגימה את הקרבה הגדולה, לעתים כמעט זהות, בין שני טקסטים אלה. בטור XXI (יש' מח 17 – מט 15, שרידים של 20 פסוקים), מוצאים 20 הבדלים, כולם בזוטות: 9 הבדלים בכתיב ר-11 הבדלים זעירים, בעיקר לשוניים.²⁰

טבלה 1

הבדלים בין כ"י ל ובין מג' יש"ב ביש' מח 17 – מט 21 ²¹		
מג' יש"ב	כ"י ל	
מדריך	מְדִרִיךְ	מח 17
וּלְאֵ	לוא	18
שלמך	שְׁלֹמֶךְ	
הוצא[וה]	הוֹצִיאֹהָ	20
צר	צור	21
הת[פאר]	אֶתְפָּאֵר	מט 3
כלתי	כְּלִיתִי	4
אך	אֶכֶן	
כה	—	5
יוצרי	יִצְרִי	
הנקל	נֶקֶל	6

17 הצעה זו כבר השמיעו בעבר ליברמן, יוונית, 165; Krauss, *Talmudische Archäologie*, III.171; Greenberg, "Ancient Versions", 141–2
18 Lange, *Handbuch*, 16 מכנה את הטקסטים האלה מקומראן "semi-masoretic" (מסורתיים למחצה).
19 באפיון שמגילה מקומראן קרובה או זהה לכ"י ל יש ממד סובייקטיבי מובהק; ואולם אפיון כזה הוא כנראה נכון כל עוד מספר הסטיות מכ"י ל הוא 'קטן', כלומר פחות מ-2% (כך Lange, *Handbuch*, 16). אידאלית, הנוסח המשותף לכ"י ל ולטקסט מקומראן צריך להיות שונה מעדי נוסח אחרים, אך תנאי זה אינו תמיד מתגשם בשל מיעוט העדויות.
20 הפרטים מופיעים במהדורת DJD XXXII. להשוואה מפורטת בין מג' יש"ב ובין מקורות אחרים ולדיון במעמדו הקדם-מסורתי, ראו 1QIsa^a and 1QIsa^b: A Re-match", *The Bible as Book*, 221–228 Barthelemy* 1992, cii–cxvi; M.G. Abegg, נגד דעת הרוב באשר לאופייה של מג' יש"ב הציע 17–21 (1984) *Hen* 6, "1QIsa^b et le texte d'Isaïe", G. Garbini, שמגילה זו מרוחקת למדי מנה"מ.
21 על פי DJD XXXII, col. XXI, המועתק בלוח 6.* מטה.

לְהָקִים	לְהַשׁ יֵב	
יְשׁוּעָתִי	שׁוֹעֲתִי	
הָאֶרֶץ	אֶרֶץ	
יְהוָה	אֲדֹנֵי יְהוָה	7
גָּאֹל	גּוֹאֵל	
יָקָמוּ	יִקְוּמוּ	
קָדָשׁ	קָדוֹשׁ	
שָׁמָּוּת	[שׁ] מָמָוּת	8
מִבּוֹעֵי	מִבְּעֵי	10

טבלה 1 מתארת טור אחד במג' יש"ב. הנוסח השלם של מג' יש"ב (שרידים של 46 פרקים) מציג את הסוגים האלה של הבדלים בין המגילה ובין כ"י ל⁺, שכולם זוטות.

טבלה 2

סוגים של הבדלים בין מג' יש"ב ובין כ"י ל ²²	
כתיב	107
תוספת של וי"ו החיבור	16
היעדר של וי"ו החיבור	13
יידוע (תוספת/היעדר)	4
הבדלים באותיות	10
אותיות חסרות	5
הבדלים במספר (יחיד/רבים)	14
הבדלים בכינויי הקניין	6
צורות דקדוקיות שונות	24
מילות יחס שונות	9
מילים שונות	11
מילים חסרות	5
מילים נוספות	6
הבדלים בסדר המילים	4

לזהות כמעט מוחלטת זו בכתיב של נה"מ ושל הטקסטים הקדם-מסורתיים ודמויינה"מ⁺ ממדבר יהודה יש להוסיף את הדמיון בפרטים בסידור הטקסטים השיריים וחלוקת הטקסט לפרשיות. ← עמ' 58 – 59 ; 197, הערה 22

ג שלב המסירה השלישי, המאופיין ברמה גבוהה יחסית של עקיבות טקסטואלית (להוציא את ספר התורה מבית הכנסת של סָוּרוֹס, שנוסחו שונה מנה"מ בפרטים קטנים ← עמ' 108 – 109), למן תקופת מרד בריכוכבא (132 – 135 לסה"נ) ועד מאה ח' לסה"נ. רוב העדים לתקופה זו שייכים לסופה: בשנות התשעים של מאה י"ט יותר

22 על פי מ' כהן, "קדושת הנוסח", 86, הערה 4.

מִ200,000 קטעים של כתבי-יד, בהם עשרות אלפי קטעים מקראיים, המתוארכים למן מאה ט' ואילך, נמצאו בגניזת קהיר²³. כל הטקסטים האלה משקפים את נה"מ. ← לוחות 14*, 15*

התרגומים שלהלן משקפים את המסורת של נה"מ מימי הביניים: התרגומים הארמיים וכן פ (במידה מצומצמת יותר), שמוצאם בשלב השני או השלישי של נה"מ, סומכוס²⁴, הטור החמישי בהפסלה²⁵ וכן ו. ← עמ' 138 – 147 (לתשומת לב: הסימון 'נה"מ' או 'קבוצת נה"מ' מתייחס לעדות המשולבת של נה"מ, התרגומים הארמיים, הפשיטתא והוולגטה ← הערות 4, 12). רוב רובן של המובאות המקראיות בספרות חז"ל²⁴ ובפיוטים²⁵ משקפות את המסורת של נה"מ.

הדוגמאות של סטיות מנה"מ בספרות חז"ל שלהלן מצביעות על יוצאים מן הכלל ולא על הכלל. ← הערה 24

טבלה 3

הבדלים בין כ"ל ובין מובאות מקראיות בספרות חז"ל

יש' א 1	נה"מ	ישעיהו
	בראשית רבה יג, א	ישעיה
יש' א 3	נה"מ	עמי לא התבונן
	ספרי דברים שט כ"ד (עמ' 349) ²⁶	ועמי

23 בשנת 2013 רובם של קטעים אלה עדיין לא פורסם והופיע רק במיקרופילם ובאמצעים אלקטרוניים. לקטלוג מועד ראוי ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה הבבלית (ירושלים תשל"ג); M.C. Davis, *Hebrew Bible Manuscripts in the Cambridge Geniza Collections*, 1–4 (Cambridge 1978–2003); M. Ducan, *Bibliothèque de l'Alliance Israélite Universelle: fragments bibliques en hébreu provenant de guenizot* (Turnhout 2008). להערכה רא- Kahlé, *Cairo Geniza*, 3–13; J. Hempel, "Der textkritische Wert des Konsonantentextes von Kairener Geniza-Fragmenten in Cambridge und Oxford zum Deuteronomium nach Kollationen von H.P. Rüger untersucht", *NAWG I*, Phil.-hist. Kl. 1959, 10, pp. 207–237; M.H. Goshen-Gottstein, "Biblical Manuscripts in the United States", *Textus* 2 (1962) 28–59; M. Saebø, "Bemerkungen zur Textgeschichte von Leviticus: Welchen Wert haben die Varianten aus der Kairoer Geniza?", *Die Hebräische Bibel und ihre zweifache Nachgeschichte: Festschrift für Rolf Rendtorff zum 65. Geburtstag* (ed. E. Blum et al.; Neukirchen-Vluyn 1990) 131–139.

24 המובאות המקראיות בספרות חז"ל שונות לעתים רחוקות מנה"מ, הן במובאות ישירות הן בדרשות. לניתוח ולחילוק המחקר ראוי Y. Maori, "The Text of the Hebrew Bible in Rabbinic Writings in the Light of the Qumran Evidence", *The Dead Sea Scrolls: Forty Years of Research* (ed. D. Dimant & U. Rappaport: Leiden/Jerusalem 1992) 283–289; id., "Rabbinic Midrash as Evidence for Textual Variants in the Hebrew Bible: History and Practice", *Modern Scholarship in the Study of Torah: Contributions and Limitations* (ed. S. Carmy; Northvale, NJ 1996) 101–29. החומר נאסף בידי ש' רונפלד, ספר משפחת סופרים (וילנה תרמ"ג), וכן בידי V. Aptowitzer, *Das Schriftwort in der rabbinischen Literatur*, I–IV (Vienna 1906–1915; repr. New York 1970).

האוסף השלם ביותר מצוי בממ"ה. ← עמ' 350 – 352
25 M. Wallenstein, "The Piyyut, with Special Reference to the Textual Study of the Old Testament", *BJRL* 34 (1952) 469–476.

26 מהדורת פינקלשטיין (New York/Jerusalem 1969).

יש' א 18 נה"מ	(אם יהיו חטאיכם) כשנים (כשלג ילבינו)
ספרי דברים ו כ"ד (עמ' 15); כח כ"ד (עמ' 45)	כשני (= מג' יש"א)
יר' ל 4 נה"מ	ואלה הדברים אשר דבר ה'
ספרי דברים א כ"ד, ט, ל	ואלה הדברים אשר דבר ירמיה
חב' א 13 נה"מ	מראות רע
פסיקתא דרב כהנא, ד, י; כה, א	מראות ברע (= פ"ח)

טבלה 3 אינה מכילה מקרים של 'אל תקרי' (← עמ' 52) או של מדרשים, שכן אלה משקפים משחק פרשני בגרסאות שאפשריות בהקשר הנדון.²⁷ כל התיעוד הטקסטואלי שנשמר שמוצאו בתקופה השלישית משקף את נה"מ משום שהעדות שאימצו מסורות טקסטואליות אחרות חדלו מלהתקיים (עדת היחד⁺ בקומראן) או פרשו מן היהדות (שומרונים ונוצרים). ← עמ' 172 – 174

ד שלב המסירה הרביעי, המאופיין באחדות טקסטואלית כמעט מלאה, נמשך ממאה ח' ועד סוף ימה"ב. המקורות העיקריים לתקופה זו הם כתבייד של נה"מ המכילים את הערות המסורה ומובאות מקראיות אצל פרשני ימה"ב המסורתיים.²⁸ כתביהיד הקדומים ביותר של נה"מ הם ממאה ט'.²⁹ בתקופה זו הפך נה"מ כמעט לחלוטין לנוסח התקני, בעיקר הודות לתוספת המערכות של הניקוד⁺, ההטעמה⁺ והמסורה⁺, שהצריכו את קיבוע האותיות.

המקורות מתקופה זו נחלקים לכתבייד מימה"ב המוקדמים (עד 1100 לערך) ולכתבייד מאוחרים יותר. כתביהיד הקדומים יותר מהימנים יותר.

טבלה 4

הבדלים בין כתבייד של נה"מ מימה"ב

א. הבדלי גרסה שנאספו בידי קניקוט 1776 – 1780 וְדָה רוֹסִי 1784 – 1788	
בר' א 14 כל כה"י	ויאמר אלהים יהי מארת ברקיע השמים
כ"י קניקוט 776 מוסיף "להאיר על הארץ" (= שומ', תה"ש*)	(תוספת זו מושפעת מפס' 15 "והיו למאורת ברקיע השמים להאיר על הארץ ויהי כן" ומפס' 17)
וי' י 1 כל כה"י	ויקחו בני אהרן נדב ואביהוא
כ"י קניקוט 5, 181	ויקחו שני בני וגו' (= תה"ש*)

27 ראו הדיון הרחב של ד' רוזנטל, "על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא", ספר יצחק אריה זליגמן: מחקרים במקרא ובמזרח הקדום (עורכים: א' רופא וי' זקוביץ; ירושלים 1983) 395 – 417; ילין, הדקדוק, 183 – 185; גושן-טלמון, יחזקאל, 28, הערה 86.

28 ראו למשל S. Esh, "Variant Readings in Mediaeval Hebrew Commentaries: R. Samuel Ben Meir (Rashbam)", *Textus* 5 (1966) 84–92; E.L. Greenstein, "Misquotation of Scripture in the Dead Sea Scrolls", *The Frank Talmage Memorial Volume* (ed. B. Walfish; Haifa 1993) 71–83 (71–3).

29 לדעת בירנבאום ואחרים, יריעה אחת של מגילת תורה נכתבה עוד קודם לכן: S. A. Birnbaum, "A Sheet of an Eighth Century Synagogue Scroll", *VT* 9 (1959) 122–129. ראו גם ק' סיראט וע' ירדני, "הודעה על גילוי שרידים של שש מגילות תורה קדומות לשנת אלף", קרית ספר סח (תשנ"ח) 105 – 110.

מל"א יא 20 כל כהי"י	ותגמלהו תחפנס בתוך בית פרעה
כ"י קניקוט 23, 154, 182, 271A, 283A בני	(= תה"ש; השו"פ 20 "בתוך בני פרעה")
מל"א יב 12 כל כהי"י	רחבעם
כ"י קניקוט 202	המלך רחבעם (= תה"ש)
ב. כ"י מוקדמים של נה"מ (על פי ברויאר, כתר ארם צובה, מפתח)	
יהו' ג 3	כ"י ל
	כ"י א, ק, ש ¹ , מק"ג-2 כראתכם
יהו' ג 4 נה"מ ²	כ"י ל, מק"ג-2 ובניו
	כ"י א, ק, ש ¹ ובניו
יהו' ו 6	כ"י ש ¹
	ארוך ברית ה'
	כ"י א, ל, ק, מק"ג-2 ארוך ה'
יהו' ו 9	כ"י ק
	השופרת
	כ"י א, ל, ש ¹ , מק"ג-2 השופרות

ההבדלים בקבוצה ב בטבלה 4 מאפיינים את ההבדלים הזעירים בין כתביהיד מימה"ב. קבוצה א מתעדת הבדלים גדולים יותר שפחות אופייניים לתקופה זו. הבדלים בתוך קבוצת נה"מ משתקפים גם בשלוש קבוצות של הבדלים שהתמסדו בנה"מ:

(i) מדינחאי – מערבאי

יבין, מסורה, 115 – 117

Ginsburg, *Introduction* (1897) 197–240; id., "On the Relationship of the So-called Codex Babylonicus of A.D. 916 to the Eastern Recension of the Hebrew Text", *Recueil des travaux* ... M.D. Chwolson (Berlin 1899) 149–188

אף שסופרי נה"מ שימרו בזהירות נוסח אחיד, לעתים ניכרים סדקים באחדות זו. במקורות הקדומים של נה"מ היו הבדלים באותיות בין כתבייד מן המערב (ארץ-ישראל) ובין כתבי-יד מן המזרח (בבל). בהערות המסורה⁺ רשומים כ-250 הבדלים כאלה בתוך מדינחאי, בעלי מסורה מזרחיים, ומערבאי, בעלי מסורה מערביים. למשל:

מל"ב ח 16 יְהוֹרֵם יְהוֹרֵם מדינחאי: יורם

ליהורם' נודע הבדל גרסה, 'יורם', כפי שתועד בידי בעלי המסורה המזרחיים.

הערות מסוג זה התייחסו במיוחד להבדלים בין כתיב⁺ וקרי⁺. למשל:

איוב יז 10 (BH, אך לא BHS) מערבאי: ובאו
מדינחאי: נה"מ² יבאו
נה"מ³ ובאו

רוב כתביהיד של נה"מ שנשמרו הם טברנים ← עמ' 22, כלומר מערביים, ולפיכך מרבית הערות המסורה המשוות בין מסורות שונות מתייחסות לגרסאות של המזרחיים, אם כתביהיד הטברנים נבדלו מן המקורות המזרחיים. הבדלים אלה נאספו בימה"ב ברשימות נפרדות ששימרו עדויות מסוג זה אף אם בכתביהיד עצמם עדות כזו הייתה חסרה או שצוינה בצורה בלתי-עקיבה. הרשימות מתייחסות רק לאי-התאמות באותיות, עובדה העשויה לרמוז למוצאן הקדום, לפני שהתנועות והטעמים הוכנסו לטקסט.

(ii) הבדלי גרסה בכתבי-יד הכתובים בשיטות ניקוד שונות

B. Chiesa, *L'Antico Testamento ebraico secondo la tradizione palestinese* (Torino 1978); G. Miletto, *L'Antico Testamento ebraico nella tradizione babilonese i frammenti della Genizah* (Quaderni di Henoch 3; Torino 1987); id., "Il testo consonantico della tradizione babilonese: Ms. Opp. Add. 4 154 della biblioteca bodleiana", *Sefarad* 54 (1994) 333–361

בעלי המסורה הוסיפו את התנועות לאותיות לאחר שאלה נקבעו סופית, ולפיכך אין לצפות למצוא הבדלים רבים באותיות בין כתבייד הכתובים בשיטות ניקוד שונות. ← עמ' 37 – 45. עם זאת, כתבייד שנוקדו במסורת הארץ-ישראלית ובמסורת הבבלית לעתים קרובות נבדלים מכתביהיד הטברנים באותיות.³⁰ Chiesa*; Miletto* 1987, 1994 ←

(iii) הערות המסורה

גרסאות הקרי המתועדות במסורה משמרות הבדלי גרסה קדומים רבים לגרסאות הכתיב. ← עמ' 51 – 56

כל ההבדלים הפנימיים האלה בתוך קבוצת נה"מ מצביעים לדרגה מסוימת של רבגוניות טקסטואלית בשלב מוקדם של התפתחות נה"מ, בניגוד לאחדותו המאוחרת יותר. ההבדלים שנוכרו לעיל מוסדו בהערות המסורה⁺, ברם מספר גדול עוד יותר של הבדלים פנימיים כלל לא תועד.

(3) המוצא

הזהות הגמורה כמעט של נה"מ מימה"ב עם הטקסטים הקדם-מסורתיים שנמצאו במדבר יהודה וההנחה שזהות זו נולדה מן ההעתקה ממקור יחיד, ככל הנראה ספר התורה שבַּעֲזָרָה⁺ ← עמ' 28 – 29, מובילות להרהורים נוספים על אודות הרקע של נה"מ. הואיל ונה"מ מכיל נוסח שנמסר בקפדנות ומתועד היטב במספר רב של עותקים, והואיל והוא משתקף בספרות חז"ל וכן בתרגומים הארמיים וכמה עיבודים יהודיים-יווניים של תה"ש, אפשר לשער שמקורו בחוגים קדם-רבניים. ← עמ' 27 – 28. אף שאי אפשר להוכיח השערה זו, היא

³⁰ הבדלים מסוג זה נכללו אצל Díez Merino, *Biblia babilónica* ובממ"ה⁺. מצד אחר, האחדות הפנימית של המסורת העברית מודגשת בידי E.J. Revell, *Biblical Texts with Palestinian Pointing and Their Accents* (SBLMasS 4; Missoula, MT 1977)

נתמכת במסורת המאוחרת שהמקדש העסיק מגיהים שהגיהו מגילות מטעמו.
← עמ' 28, הערה 16

אך אליה וקוץ בה. בקבוצת נה"מ שרר רצון עז לאחדות טקסטואלית, אך נטייה זו לא יכלה לבטל את ההבדלים שכבר היו קיימים בין עותקים השייכים לאותה קבוצה. במאות האחרונות לפני סה"נ ובמאה הראשונה לסה"נ עותקים כמעט זהים, כגון אלה שנמצאו במדבר יהודה באתרים פרט לקומראן ← עמ' 27, התקיימו בצדם של עותקים מדויקים פחות בתוך אותה קבוצה, הטקסטים דמויינה"מ ← עמ' 29. כלומר, השאיפה לשמר מסורת נוסח אחידה נותרה בגדר אידאל מופשט שאי אפשר היה להגשימו בכל רחבי הארץ. ← כהן, "קדושת הנוסח". הטקסטים המגוונים של קבוצת נה"מ מתקופת בית שני היו אפוא שונים זה מזה, אך במהלך המאות מספרם של הבדלים אלה הצטמצם הודות לתוספת הניקוד³¹, הטעמים³² ומערכת המסורה³³. סימונים אלה הוסיפו רכיב של דיוק ומנעו שינויים באותיות.

(4) התייעוד

ההבדלים בין המספר הרב של כתבייד מימה"ב תועדו בכמה מהדורות ואוספים של הבדלי גרסה. חמשת האוספים הראשונים הנזכרים מטה נוגעים בעיקר לכתבייד שנכתבו אחרי שנת 1100, ואילו שני האוספים האחרונים, החדשים יותר, מכילים גם הבדלי גרסה בכתבייד קדומים.³¹ כל האוספים להוציא אוסף קניקוט מכילים הבדלי גרסה באותיות ובתנועות גם יחד:

מנחת שי (1626) לידידיה שלמה נורצי נדפס במהדורות מקרא שונות החל במנטובה 1742 – 1744, ובהן מק"ג³², ואחר כך גם במהדורה נפרדת (וינה, 1813 – 1815).³² צ' בצר, מנחת שי על התורה: מהדורה ביקורתית והערות (ירושלים תשס"ה), פרסם מהדורה חדשה של מנחת שי לתורה.

B. Kennicott, *Vetus Testamentum hebraicum cum variis lectionibus*, I–II (Oxford 1776–1780). ← לוח 18*. מהדורה רבת השפעה זו מתעדת הבדלי גרסה מימה"ב מיותר מ-600 כתבייד אירופיים שונים. הבדלי הגרסה של נה"מ נרשמו סביב הטקסט של מהדורת ון דר הוכט (אמסטרדם/אוטרקט, 1705) והבדלי הגרסה השומרוניים מקובצים סביב הנוסח של שומ' מפולגלוט לונדון מאת וולטון (1653 – 1657). ← עמ' 67. פרטי כתביהיד העבריים מתוארים במחקריו של קניקוט *Dissertatio generalis* ו-*Dissertation*.

J.B. de Rossi, *Variae lectiones Veteris Testamenti*, I–IV (Parma 1784–1788; repr. Amsterdam, 1969). הבדלי הגרסה שנאספו במהדורה זו מכמה מאות כתבייד נועדו להשלים את מהדורת קניקוט 1776 – 1780.

³¹ מלבד המהדורות הנזכרות בסעיף זה, המהדורות המודפסות הראשונות הכילו גרסאות שלא היו ידועות ממקורות אחרים. ← עמ' 67. נראה כי לעורכיהן של מהדורות אלה הייתה גישה לכי"י שאבדו מאוחר יותר.

³² ראו Y. Ofer, "Methods and Sources of Yedidya Shelomo Norzi in His Treatise *Minhat Shay*", *Textus* 24 (2009) 287–312.

J.C. Döderlein & J.H. Meisner, *Biblia Hebraica ... ad fidem recensio-
masoreticae cum variis lectionibus ... Benj. Kennicotto et J.B. de-Rossi* (Halle/
Berlin, 1818). מהדורה מועילה זו מתעדת את הברדלי הגרסה החשובים ביותר
ממהדורותיהם של קניקוט 1776 – 1780 ודה רוסי 1784 – 1788.

כ"ד גינצבורג. ← עמ' כ

ממ"ה⁺ (ישעיה, ירמיה, יחזקאל). ראו את האפֶּרטים השלישי והרביעי בלוח *30.
← פרק 29

BH⁺ וכן BHS⁺ (לוחות *27 – *28) מצטטות מתוך האוספים של קניקוט 1778 –
1780 ודה רוסי 1784 – 1788 ללא פירוש על אודות כתביהיד עצמם. ← טבלה 5

(5) חשיבות ההבדלים בין כתביהיד מימה"ב

דעות החוקרים חלוקות אשר לערכם של ההבדלים שבין כתביהיד מימה"ב.
חוקרים רבים, בהם עורכי BH וכן BHS, מייחסים חשיבות רבה לגרסאות
המתועדות באוספים שנזכרו מעלה, בעוד אחרים מסויגים יותר.

חוקרים המעריכים את הגרסאות שבכתבייד מימה"ב מושפעים מתהליכים שפותחו
בביקורת נוסח המקרא במאות הקודמות, ולא משיקולי תוכן המתייחסים לגרסאות
עצמן. זאת בשל העובדה שכתבייד מימה"ב היו המקור הבלעדי כמעט למידע לשם
לימוד המקרא כאשר המחקר המקראי החל להתפתח, וכל פרט באותם כתבייד קיבל
תשומת לב גדולה מחשיבותו האמתית. לפיכך בתוך BHS-BH מספר כתבייד (על פי
קניקוט 1776 – 1780) המתעדים גרסה מסוימת נזכר במפורש. ← עמ' 347; לוחות
*28, *27; וטבלה 5:

טבלה 5

מובאות ב-BH מתוך כתבייד מימה"ב (על פי קניקוט 1776 – 1780)

BH	נה"מ	
ca 30 MSS ו עמי	עמי	יש' א 3
et nonn MSS להם	לכם	יר' יד 14
ca 30 MSS Edd אחר	אחת	יח' ז 5

הסבר לפריט הראשון בטבלה 5: כשלושים כתבייד של נה"מ (על פי מהדורת קניקוט
1776 – 1780) גורסים 'ועמי' במקום 'עמי' שבנה"מ (= כ"י ל'). גרסה זו משתקפת גם
בתה"ש, בפשיטתא ובוולגטה.

במחצית השנייה של מאה כ' הנטייה לייחס חשיבות להבדלים בין כתביהיד
מימה"ב חוזקה בידי כהן* 1986, אשר על ידי הדגשת עצמאותן של שתי הקבוצות
העיקריות של טקסטים מימה"ב, כתביהיד האשכנזים והספרדים, ניסה להוכיח שלכל

קבוצה היה רקע שונה בתקופה שקדמה ליממה"ב. לפי השקפתו, כתביהיד הספרדים קרובים לכתביהיד הטברנים המדויקים מיממה"ב המוקדמים, ואילו כתביהיד אשכנזים, כגון נ ו-ל³³, משקפים מסורות עתיקות אחרות, ובהן מסורות שונות של הגייה. למשל, לפי כהן, גרסת הכתיב המלא 'לוא', בניגוד ל'לא', עשויה לשקף מסורת הגייה שונה שנשמרה גם על ידי השומרונים.³³

נגד הגישה המייחסת חשיבות רבה להבדלים בין כתביהיד מיממה"ב הושמעה ביקורת. לטענת 1967 *Goshen-Gottstein:

• רוב הגרסאות בכתביהיד שנכתבו ביממה"ב נוצרו באותה תקופה ורק אחדות משקפות מסורות קדומות יותר.

• הבסיס הרחב של התייעוד הטקסטואלי של כמה גרסאות בניגוד לבסיס הצר של גרסאות אחרות, חסר חשיבות.³⁴

• רוב ההסכמות בין כתביהיד מיממה"ב ובין מקורות קדומים אינן מצביעות בהכרח על מקור קדום של הגרסאות. בדרך כלל ההסכמה מקרית שכן ביממה"ב, כבימי קדם, פעלו אותם תהליכים שיצרו גרסאות עבריות משניות וגרמו להתאמות הקשירות בתרגומים העתיקים. לדוגמאות אחדות ראו טבלה 5 לעיל וכן:

מש' טו 20 בן חכם ישמח אב וכסיל אדם בוזה אמו (= 1)
8 כ"י של קניקוט בן חכם ישמח אב ובן כסיל בוזה אמו (= תה"ש, ת, פ)

גרסה הרמוניסטית זו יכולה הייתה להתפתח עצמאית במקורות העבריים ובתרגומים העתיקים בהשפעתה של הצלע המקבילה ובהשפעת י 1.

(ב) הניקוד

ש' מורג, ערך "ניקוד", א"מ, ה (ירושלים תשכ"ח [1968]) 837 – 857

Kahle, *Cairo Geniza*; Schorch, *Vokale*

ניקוד טברני: ייבין, כתר ארם צובא; ש' מורג, "המסורת הטברנית של לשון המקרא: הומוגניות והטרוגניות", פרקים ב (1969–1974) 105–144; פנקובר, "תורה" (1988); הנ"ל, נוסח התורה (1992); רבין, מחקרים; א"פ רייני, "צורות מדומות בטופונומיה של בעלי המסורה", ספר היובל לאבי הורביץ (בעריכת א' ממון וש' פסברג; מחקרים בלשון יא – יב; ירושלים 2008) 287 – 295

A. Dotan, "Masorah", *EncJud* (1971) 16.1401–1482; id., "Deviation in Gemination in the Tiberian Vocalization", *Estudios Masoréticos* (TECC 33; Madrid 1983) 63–77; Gesenius–Kautzsch, 24–98; M.H. Goshen-Gottstein, "The Rise of the Tiberian Bible Text", *Biblical and Other Studies* (ed. A. Altmann; Cambridge, MA 1963) 79–122; J.L. Malone, *Tiberian Hebrew Phonology* (Winona Lake, IN 1993); M.J. Mulder, "The Transmission of the Biblical Text", id., *Mikra*, 87–135; Penkower, "Ben-Asher"

33 כהן* 1986 מבחין בין "הנוסח המוסמך של הטיפוס המסורתי" ובין "מסורות חיצוניות מוסמכות שבמסגרת הטיפוס המסורתי". הקבוצה השנייה אינה משקפת בדיוק את רשימות המסורה, אלא מסורות עתיקות שהערות המסורה לא הצליחו לבטל כליל. הערות מסורה אלה משתקפות בצורה הטובה ביותר בכתביהיד הספרדים.

34 היות שאפשר היה להעתיק מספר רב של כ"י מתוך מקור יחיד, גרסאות מתועדות היטב אין להן בהכרח משקל רב יותר מאשר לגרסאות המתועדות רק במקור אחד. לפיכך יש להתחשב בערכה הפנימי של כל גרסה ולא במספר כתביהיד שהיא מופיעה בהם. בהקשר זה חוקרים מצטטים בדרך כלל את הכלל המתודולוגי *manuscripta ponderantur, non numerantur* (יש להתחשב בערכם של כתביהיד ולא לחשב את מספרם). ← עמ' 265 – 266

ניקוד ארץ-ישראלי: M. Dietrich, *Neue palästinisch punktierte Bibelfragmente veröffentlicht-licht und auf Text und Punctuation hin untersucht* (Leiden 1968); P. Kahle, *Masoreten des Westens*, I-II (Stuttgart 1927, 1930); E.J. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization* (Toronto 1970); id., *Biblical Texts with Palestinian Pointing and Their Accents* (SBLMasS 4; Missoula, MT 1977)

ניקוד בבלי: ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי (ירושלים תשמ"ה); *Biblia babilónica* (Madrid 1976–1982); Díez Merino, *Biblia babilónica*; P. Kahle, *Der Masoretische Text des Alten Testaments nach der Überlieferung der Babylonischen Juden* (Leipzig 1902; repr. Hildesheim 1966); id., *Masoreten des Ostens* (Leipzig 1913; repr. Hildesheim 1966); S. Morag, "The Yemenite Tradition of the Bible: The Transition Period", *Estudios Masoréticos* (V Congreso de la IOMS) (ed. E. Fernández Tejero; Madrid 1983) 137–149

נלים ממוחשבים: את דגמי הניקוד קל לחפש בתכנית 'הכתר' – מאגר התנ"ך (בראילן) ובאקורדנס.

(1) הרקע

סימנים דיאקריטיים, שהוספו למסגרת האותיות של נה"מ, קבעו – בזמן מאוחר יחסית – את קריאת הנוסח בצורה סופית, בהשפעת שיטת הניקוד הסורית הקדומה יותר. ← Gesenius-Kautzsch, §7h. לשיטה זו אין שום מקבילה במסורות טקסטואליות אחרות של המקרא. ← עמ' 72 לשומ'. ואולם השוואה כזו אינה רלוונטית שכן רוב הנוסחים האחרים לא היו יותר בשימוש פעיל אחרי מאה א' לסה"נ, משום שהקבוצות שאימצו אותם חדלו מלהתקיים. לפרטים ראו עמ' 168 – 174.

מקורו המאוחר של הניקוד ברור מהיעדרו בטקסטים ממדבר יהודה. ברם מאז ימי קדם דגלו היהודים והנוצרים כאחד במוצאה האלוהי של קריאת האותיות, ולא היה זה אלא במאה ט"ז שנעשה ניסיון להפריך הנחה זו. ← אליהו בחור, *מסורת המסורת*³⁵

התפקיד העיקרי של הניקוד היה לשמר את מסורת הקריאה שנמסרה בעל־פה ולהסיר ספקות באשר לקריאת הטקסט, כשאפשר היה לפרשו בכמה דרכים. למשל, האם בדנ' ט 24 יש לקרוא "שְׁבָעִים שְׁבָעִים" (נה"מ) או "שְׁבָעִים שְׁבָעִים"? מסורת הקריאה הייתה רכיב הכרחי של נה"מ, שכן נוסח זה היה חסכני בשימוש באמות־קריאה⁺, שהקלו על קריאת האותיות. עם זאת, במגילות קומראן, שיש בהן שימוש רב באמות־קריאה ← עמ' 96, היה צורך פחות בניקוד.

מחברי הטקסטים המקראיים התכוונו למובן מסוים של מסגרת האותיות, אך התפתחו מסורות קריאה שונות לטקסטים המקראיים שלא היו זהות ל'כוונות המקוריות' של המחברים, שכן הללו לא תועדו. קיומם של טקסטים הנבדלים זה מזה באותיותיהם, שכל אחד מהם בהכרח נקרא והובן אחרת, מסבך את המצב עוד יותר. הטקסטים הקדם־מסורתיים מיסדו את מסורת קריאת האותיות עם

35 הדיון שעורר ספרו של אליהו בחור מתואר בידי Roberts, ; Steuernagel, *Einleitung*, 84 ff. *OITV*, 68–69.

קריאת המקרא בציבור; ואולם הבדלים ניכרו גם בתוך מסורת זו בשל קיומן של גרסאות שונות באותיות והבנות שונות של אותן אותיות.

הדיון המופיע להלן נוגע למסורות קריאה שונות של אותו נוסח אותיות אשר משתקפות בתרגומים העתיקים, בטור השני של ההקפלה³⁶, במילים מתועתקות³⁷ בתה"ש ובכתבי הירונימוס³⁸ ובימה"ב בכתביהיד המנוקדים של נה"מ ובמסורות הקריאה של שומ'. ← Schorch* 2004. ראו למשל את ההבדלים בקריאה בין נה"מ+ ובין תה"ש בשמ' כב 12 (← עמ' 61) ובדוגמאות שלהלן.³⁶

יש' ט 7	נה"מ+ תה"ש	דָּבָר (שלח אדני ביעקב) θάνατον = דָּבָר
יש' כד 23	נה"מ+ תה"ש	(וחפרה) הַלְבָּנָה (ובושה) הַחֲמָה ἡ πλίθος ... τὸ τεῖχος
	=	הַלְבָּנָה ... הַחֲמָה
יר' כג 17	נה"מ+ תה"ש	למנאצי דָּבָר ה' τοῖς ἀποθουμένοις τὸν λόγον κυρίου
	=	למנאצי דָּבָר ה'

למרות הבדלים כגון אלה, קבוצת נה"מ (נה"מ, התרגומים, הפשיטתא והוולגטה, בדרך כלל יחד עם קאיגה-תיאודוטיון, עקילס³⁹, סומכוס⁴⁰) מרשימה באחדותה. יתר על כן, מספר ההבדלים בין נה"מ+ ובין שומ' ותה"ש קטן יחסית, וניתן אפוא להניח כי בבסיסם של כל המקורות הללו עמדה מסורת קריאה משותפת.

חשיבותו של הניקוד מתבררת במגוון תחומים:

• ניקודו של נה"מ משקף מסורות פרשניות עתיקות וכן את השקפותיהם של בעלי המסורה עצמם. בעלי המסורה הוסיפו את התנועות למסגרת האותיות שאותה לא שינו.

ראוי לשים לב, למשל, לכתיב יוצא הדופן של יְרוּשָׁלַיִם בכתביהיד (ברוב המהדורות המודפסות: יְרוּשָׁלַם, לדוגמה יהו' י 1), המשקף כאילו את ההגייה *yeruśālayim* במקום *yeruśālayim*. ניקוד זה מעיד שבעלי המסורה מצאו את הצורה הקדומה 'ירושלם' (= יְרוּשָׁלַם, שאינה מצויה בנה"מ) בכתביהיד שלהם, והוסיפו את החירק בין הלמ"ד והמ"ם הסופית משום שלא יכלו לשנות את נוסח האותיות באמצעות הוספת יו"ד. תוספת החירק נועדה לאפשר את ההגייה *yeruśālayim* שהפכה לצורה התקנית בתקופת בית שני ונכללה גם בספרי המקרא המאוחרים, דברי הימים ואסתר. בדומה לזה, ברוב כתביהיד של יהושע כא מְגִרְשָׁה נכתבה 49 פעמים ללא יו"ד – שבדרך כלל מופיעה בצורת רבים של שם עצם עם סופית הנסתרת. על סמך עדות זו,

36 הבדלים בניקוד בין נה"מ ותה"ש נזכרים על ידי חוקרים ממאה י"ז ואילך, למשל Cappellus, *Critica Sacra* (1650) 216–234.

הציע פֶּאָר שבשלב מוקדם הנוסח של יהושע נועד להיות מְגֻרָּשָׁה,³⁷ שם עצם, יחיד, עם סופית הנסתר, ששונה בידי בעלי המסורה לשם עצם ברבים.³⁸

• הואיל ואפשר לקרוא מילים רבות בצורות שונות, מילא הניקוד תפקיד מעשי של הנחיית הקריאה המדויקת של האותיות. תפקיד זה אמור גם באשר לציונה של האות 'ש' כ'שין' או כ'שין'.

• לבסוף, לניקוד היה תפקיד בשיטת סימון של פונמות שאין לה קשר בדרך כלל למובניהן של המילים, היינו סימון האותיות ב, ג, ד, כ, פ, ת, עם או בלי דגש קל.

יש הבדלים רבים בניקוד במקורות השונים, חלקם משפיעים על מובנה של המילה, כגון ההבדלים שנזכרו מעלה בין נה"מ ותה"ש, ואחרים נוגעים לפרטים בהצגתן של מילים בהתאם לשיטות הניקוד השונות. ← תתסעיף ג. חוקרי נוסח מתעדים הבדלים אלה המופיעים בתוך אותה שיטה, אך גם את אלה שבין השיטות (סדרת BH⁺ והאפרט הרביעי בממ"ה⁺; ראו לוחות 27* – 30*), אך אינם עוסקים בתיאור הרקע הבלשני של הניקוד, נושא הנדון בידי בלשנים.

(2) שיטות ניקוד

סימני הניקוד העברי, אף שנראה כי נוצרו בין השנים 500 ל-700 לסה"נ, התפתחו רק מאוחר יותר לשלוש שיטות מפותחות היטב:

• ניקוד טברני (המכונה גם ארץ-ישראל-יצפוני) ← לוחות 11* – 13* (סימני התנועות מופיעים מעל האותיות ומתחתיהן);

• ניקוד ארץ-ישראלי (המכונה גם ארץ-ישראל-דרומי) ← לוח 14* (סימני התנועות מופיעים מעל האותיות);

• ניקוד בבלי, הנחלק ל'פשוט' ול'מורכב'. ← לוח 15* (בשיטה זו סימני התנועות מופיעים מעל האותיות).³⁹

נוסף על שיטות אלה, קיימת גם שיטה טברנית-ארץ-ישראלית (השיטה הטברנית 'המורחבת'), המשתקפת בכ"י רויכלין. דעות החוקרים חלוקות באשר לטבעו של ניקוד זה. ← מורג* 1968, 842.

אף ששיטות ניקוד שונות היו קיימות מאז ימה"ב הקדומים, במשך הזמן התקבלה השיטה הטברנית ככת"סמכא ברוב הקהילות היהודיות, והחליפה את אט את רעותיה. בעקבות זאת, שאר השיטות לא נודעו במרכזי הלימוד באירופה עד מאה י"ט, כאשר כתביהיד מתמין ומגניזת קהיר⁺ הובאו למערב. רק התימנים המשיכו להחזיק במסורת

³⁷ J. Barr, "Migraš in the Old Testament", JSS 29 (1984) 15–31

³⁸ לדעת פֶּאָר, ניקוד צורת הרבים ביהושע הושפע מן ההתפתחות המאוחרת של מילה זו. המובן המקורי של 'מגרש' בתור שם קיבוצי ("שטח ציבורי בקרבת החומות") כבר נשכח בזמן כתיבתו של דה"א ו 40 ואילך (מְגֻרָּשָׁה), שבו 'מגרש' נתפס כ'שדה אחד'.

³⁹ שיטות הניקוד הארץ-ישראלית והבבלית ידועות במיוחד מקטעי גניזת קהיר⁺ ממאות ט' – י"א.

הבבלית, הגם שלא בצורתה המקורית. ← Morag* 1983

(3) הבדלים בין שיטות הניקוד

שיטות הניקוד השונות נבדלות זו מזו בצורותיהם הגרפיות של סימני הניקוד, אשר נכתבו בדרך כלל מתחת לאותיות (השיטה הטברנית) או מעליהן (השיטות הארץ־ישראלית והבבלית).

פרט להבדלים הגרפיים, השיטות השונות נבדלות זו מזו גם בכמה מאפיינים בלשניים הקשורים לוי"ו, ליו"ד, לשווא ולתכנים הפונולוגיים של התנועות. לדוגמה, שני הסימנים הטברניים פתח וסגול מיוצגים בשיטה הבבלית באותו סימן, וברוב כתביהיד עם ניקוד ארץ־ישראלי קמץ ופתח וכן צירי וסגול מתחלפים זה בזה. ← מורג* 1968 (טבלה משווה, עמ' 850). טבלה 6 מדגימה את ההבדלים בין השיטה הטברנית ובין השיטה הבבלית־תימנית, אשר מיוצגת כאן באמצעות הסימנים הטברניים.

טבלה 6

הבדלים בניקוד בין כ"י ל ובין כ"י בבלי־תימני⁴⁰

Ms. Bodl. 2333	כ"י ל	
מקנה בקר וצאן	מקנה בקר וצאן	קה' ב 7
מכל שמחה	מכל שמחה	10
אני	אני	13
וברעיון	וברעיון	22
השמש	השמש	ג 16
שהם	שהם	18
ואת	ואת	ד 4

כל המהדורות המודפסות של המקרא מציגות את שיטת הניקוד שנתקבלה על רוב הקהילות היהודיות, היינו שיטת אהרון (בן משה) בן אשר.⁴¹ שיטת הניקוד שלו – ענף מרכזי בשיטה הטברנית – מוצגת במהימנות בכתר ארם צובא.⁴² שיטתה של משפחת בן נפתלי שימשה בצד מסורת בן אשר אך בהיקף קטן יותר, ולפיכך אינה מתועדת היטב.⁴³ למעשה, שתי שיטות אלה היו קרובות מאד זו לזו,⁴⁴ וההבדלים ביניהן (ב' 867

40 על פי Y. Ratzabi, "Massoretic Variants to the Five Scrolls from a Babylonian Yemenitic MS", *Textus* 5 (1966) 93–113

41 עם זאת, לטענת חוקרים אחדים, שיטת בן אשר מורכבת משיטות־משנה שונות. ← Dotan* 1971, 1983

42 בין השאר בידי קאהלה, שכ"י רויכלין משמש את שיטת בן נפתלי – עמ' 41, אך הצעה זו נדחתה בידי חוקרים רבים. לדעת פנקובר* 1988, הטקסט המקורי של כ"י ק, לפני תיקונו (ראו עמ' 43), משקף שיטה זו נאמנה.

מקרים, בעיקר בגעיות⁴³) תועדו ב'ספר החילופים' למישאל בן עזיאל:

טבלה 7

הבדלים אחדים בין שיטות בן אשר ובן נפתלי⁴⁴

בן אשר	בן נפתלי
במקומות שונים	במקומות שונים
במקומות שונים	במקומות שונים
בר' מח 19	יהיה ל'עם
שמ' טו 13	עם זו ג'אלת

במשך תקופה ארוכה סברו החוקרים כי נוסח בן אשר הוצג נאמנה במק"ג-², המהדורה שעליה התבססו המהדורות המאוחרות יותר. ואולם הוכח כי מהדורה זו אינה משקפת כתביד מסוים כלשהו (← עמ' 68, הערה 109) וכי כתביהיד שלהלן משקפים טוב יותר את הניקוד של מסורת בן אשר.

• כתר ארם צובא (מסומן א או A), נכתב בידי שלמה בן בויאעא (אותיות) ונוקד והוטעם בידי אהרן בן אשר בערך בשנת 925 לסה"נ.⁴⁵ ← לוחות 11*, 12*. אהרן בן אשר הוסיף גם את הערות המסורה. כבר בימה"ב סבר רמב"ם כי כתביד זה, שממנו שרדו שלושה רבעים,⁴⁶ הוא כתביד למופת.⁴⁷ ממ"ה⁴⁸ ומ' כהן, מקראות גדולות הכתר,

43 על הקשיים הטמונים בתיאור זה ראו: מ' כהן, "נצחוננו של נוסח בן אשר – אידאה ומציאות: בירור ראשון, לשאלת האמינות של הבחנים לאפיון נוסחו של בן אשר", תרביץ נג (תשמ"ד) 255 – 272; A. Dotan, *Ben Asher's Creed: A Study of the History of the Controversy* (SBLMasS 3; Missoula, MT 1977); Barthélemy, *Critique textuelle* 1992, vii–xviii.

44 על פי L. Lipschütz, *Kitāb al-Khilaf, The Book of the Hillufim: Misha'el Ben Uzziel's Treatise on the Differences between Ben Asher and Ben Naphtali* (Publications of the HUBP, Monograph Series 2; Jerusalem 1965); id., *Textus* 4 (1964) 1–29. ראו גם: א' בנדר, "חילופי בן אשר ובן נפתלי", בית מקרא ג (תשי"ח) 1 – 19.

45 הספרות על אודות כתר ארם צובא נרחבת ביותר: א' שמוש, הכתר: סיפורו של כתר ארם צובא (ירושלים תשמ"ז); H. Tawil & B. Schneider, *Crown of Aleppo: The Mystery of the Oldest Hebrew Bible Codex* (Philadelphia 2010). ספרו של שמוש כולל דיון מעמיק בשאלה אם הניקוד, הטעמים והמסורה של כתביהיד אמנם הוכנסו בידי אהרן בן אשר עצמו. ראו עוד: א' דותן, "האמנם נקד כתר חלב בידי אהרן בן אשר?", תרביץ לד (תשכ"ה) 136 – 155; י' ייבין, כתר ארם צובא: ניקודו וטעמיו (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ג; ירושלים תשכ"ט); מ' גושן-גוטשטיין, "כתר ארם צובא והלכות ספר תורה להרמב"ם: בין פילולוגיה מקראית לתולדות ההלכה", ספר יובל לכבוד י"ד הלוי סולובייצ'יק (ש' ישראלי, נ' לאם, י' רפאל [עורכים], ירושלים תשמ"ד) ב, תתעא–תתפח; י' עופר, "כתר ארם צובא לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו", ספונות ד (תשמ"ט) 277 – 344; המחקרים בתקסטוס 1 (1960) וכן: רבין, מחקרים; מ' כהן, "מבוא" (1992); גלצר, "כתר ארם צובה"; י' עופר, "כתר ארם צובה – תולדות כתב היד וסמכותו", בתוך גלצר, הארות (2002) 17 – 33; ברויאר, כתר ארם צובה.

46 כה"י נשמר במשך מאות שנים בידי הקהילה היהודית בחלב, סוריה, וחשבו כי הוא אבד בשורפה בשנת 1948; ואולם רוב הספרים ניצלו, ואילו התורה וכמה ספרים אחרים לא שרדו. לשחזור חלקי של הטקסט שאבד ראו פנקובר* 1992.

47 משנה תורה, ב, הלכות ספר תורה ח, ד: "וספר שסמכנו עליו בדברים אילו הוא הספר הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו היו הכל

מתבססים על כתב־יד זה. אפשר לעיין בטקסט במהדורת פקסימיליה⁴⁸ ובאתר שכתובתו: <http://www.aleppocodex.org>

• תיקונים בכתב־יד של התורה ממאה י' מבית הכנסת הקראי בקהיר (מסומן ק3). לדעת פנקובר* 1988 ← הערה 42, כתב־יד זה מסכים ברוב המקרים עם מסורת בן נפתלי⁺, אך תוקן שיטתית בהתאם למסורת בן אשר, כפי שמשקף בחיבורו של מישאל בן עוזיאל 'ספר החילופים'. ← טבלה 7. לדעת פנקובר, כתב־יד זה, כפי שתוקן, הוא הקרוב ביותר לכתר ארם צובא מבין "כהי" הטברניים המדויקים" המוכרים.

• כ"י לנינגרד (סט. פטרסבורג) B19^A (מסומן ל) משנת 1009. ← לוח 13*. ידוע כי כ"י זה תוקן על פי כתב־יד של בן אשר, וניקודו אמנם קרוב מאד לזה של כתר ארם צובא. כ"י ל הוא המקור השלם ביותר של כל ספרי המקרא לפי מסורת בן אשר ולכן הוא נבחר לבסיסן של מהדורות BHQ-BHS-BH ושתי המהדורות של א' דותן: עדי 1973 והמהדורה המתוקנת, דותן 2011. ← לוחות 27*–29*. מהדורות פקסימיליה: ד"ש לוינגר, תורה נביאים כתובים: כתב יד לנינגרד B19^A (ירושלים תשל"א); *The Leningrad Codex: A Facsimile Edition* (ed. D.N. Freedman et al.; Grand Rapids, MI & Leiden 1998)

• כ"י B.M. Or. 4445 (מסומן ב) המכיל חלקים חשובים של התורה (מן המחצית הראשונה של מאה י').

• כ"י קהיר לנביאים (מסומן ק) ממאה י"א (← גושן-טלמון, יחזקאל, 37). פרסום: F. Pérez Castro, *El codice de Profetas de el Cairo, 1–9* (Madrid 1979–1992). מהדורת פקסימיליה: ד"ש לוינגר, כתב יד קהיר מבית כנסת בעבאסיה (ירושלים תשל"א). לספקות באשר לייחוסו של ק למשה בן אשר ראו פנקובר (הערות 42, 46).

• כ"י ירושלים 5702 24° (= ששון 507) של התורה (מסומן S או מכונה 'תורת דמשק') ממאה י'.

• כ"י ששון 1053 של המקרא (מסומן S₁) ממאה י'.

(4) אופיו של הניקוד הטברני

Barr, *Comparative Philology*, 188–222; G. Khan, *A Short Introduction to the Tiberian Masoretic Bible and Its Reading Tradition* (Piscataway, NJ 2012); S. Morag, "On the Historical Validity of the Vocalization of the Hebrew Bible", *JAOS* 94 (1974) 307–315; id., "Latent Masorah" in Oral Language Traditions", *Sefarad* 46 (1986) 333–344

דעות החוקרים חלוקות באשר לאופיו של הניקוד הטברני, בייחוד באשר לאותנטיות שלו, אף שבעשורים האחרונים הוא נחשב למהימן יותר מאשר במחצית הראשונה של מאה כ'.⁴⁹ שאלות כאלה עלו במיוחד בעקבות זיהוים של

סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו". ← J.S. Penkower, "Maimonides and the Aleppo Codex", *Textus* 9 (1981) 39–128

48 מ' גושן-גוטשטיין, כתר ארם צובא (ירושלים תשל"ו).

49 L.L. Grabbe, *Comparative Philology and the Text of Job: A Study in Methodology* 179–197 (SBLDS 34; Missoula, MT 1977), מגיש "סקירה של הספרות על אודות האותנטיות של הניקוד של נה"מ".

הבדלים בין הניקוד של נה"מ ובין המסורות המשוקעות בתעתיקים⁵¹ של מילים עבריות בטור השני של ההכפלה⁺, בתה"ש ובפירושו של הירונימוס⁺:

טבלה 8

ניקודים טברניים בהשוואה לתעתיקים יווניים ולטיניים⁵⁰

	תעתיק	נה"מ	
	carath	קֶרֶאֶת (י)	יר' ג 12
	dodach	דֹּדַךְ	יר' לב 7
reglai	ρεγλαι	רֶגְלִי	תה' יח 34
oznach	οζναχ	אֶזְנָךְ	תה' לא 3
esileni	εσιληνι	הַצִּילֵנִי	שם
laabd	λααβδ	לְעַבְד	תה' לו 1
ethabbarth	εθαββαρθ	הַתְעַבְרֶתָּ	תה' פט 39
zanath	ζαναθ	זִנְחָתָּ	שם
mabsar	μαβσαρ	מִבְּצָר תה"ש ^{AN}	דה"א א 53

על סמך הבדלים מסוג זה, חוקרים שונים, בייחוד פ' קאהלה,⁵¹ טענו שהניקוד הטברני אינו משקף את מסורת קריאת המקרא מתקופת בית שני, אלא שחזור מלאכותי שהותקן בתקופה מאוחרת יותר בידי בעלי המסורה לשם ייצוג ההגייה המקורית המשוערת. השקפה זו התבססה בעיקר על הייצוג הכפול של האותיות ב, ג, ד, כ, פ, ת ועל סיומת כינוי הנוכח – בנה"מ כנגד – שבתעתיקים⁺ (← טבלה 8), בפיוט ובתפילה.

ואולם התברר כי יש לתקן ולעדכן את עמדתו של קאהלה. נראה עתה שכמה מן הניקודים הטברניים אינם מלאכותיים, אלא דיאלקטיים או מאוחרים. במקרה של כינויי הנוכח, המסורת הטברנית ככל הנראה הרכיבה צורות חלופיות על מסגרת האותיות הקדומה יותר. אכן, יש עדויות קדומות מספיקות לטובת סיומת – לכינוי הנוכח. ראו הכתיב המלא "כה" במילים כגון "חסדכה", "עבדכה" במג' 11QPs^a col. X 2, 3. ← לוח *8 ועמ' 98 – 99. הצורות הארוכות והקצרות התקיימו כנראה זו בצד זו בימי קדם (← Barr, *Variable Spellings*, 114–127; Cross, *ALQ*³, 174–177) והצורות הארוכות הורכבו על גבי הקצרות יותר (שימו לב לקמץ יוצא הדופן שתחת הכ"ף

50 המילים הלטיניות מייצגות את התעתיק של הירונימוס. המילים היווניות (להוציא הדוגמה האחרונה) כלולות בטור השני של ההכפלה. ← E. Brønno, *Studien über* Sperber, *Grammar*, 105–229; E. Brønno, *Studien über* hebräischen Morphologie und Vokalismus auf Grundlage der Mercatischen Fragmente der zweiten Kolumne der Hexapla des Origenes (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXVIII; Leipzig 1943)

51 Kahle, *Cairo Geniza*, 171 – 179 ("The Final Vowels in the Masoretic Text") E.Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language* (Jerusalem 1982) 32 – 35 והביבליוגרפיה שם.

הסופית). אף שהעדויות מימי קדם מחזקות את ההגייה הטברנית לעומת מסורות אחרות, הניקוד הטברני משקף גם מסורות השונות מאלה הידועות מן המקורות הקדומים. למשל, הצורות הטברניות "אַתָּם" וכן "אַתָּן/אַתֶּן" נהגו attina ו-attina במסורת השומרונית, אף שנכתבו "אתם" ו-"אתן"⁵², ואחת מהן אפילו נכתבה 'אתמה' בקבוצת המגילות שנכתבה בידי אס"ק⁺. יתר על כן, נראה כי המסורת הטברנית משקפת הגייה מקומית ממאה ח' וט' בפרטים רבים, בעוד המסורת השומרונית שנוכחה לעיל, התעתיקים⁺ בתה"ש, הטור השני בהכספלה⁺ וכתבי הירונימוס משקפים לעתים צורות קדומות יותר או דיאלקטיות. לדוגמה לצורה דיאלקטית, בטבלה 8 הצורה αβδ (abd), המקבילה לֶעָד בנה"מ, מתועתקת ללא תנועת עזר; (reglai) ρεγλαι, המקבילה בנה"מ לְרָגְלִי, מתועדת בתעתיק עם תנועת e (כבניקוד הבבלי); והמילה "מבצר", המנוקדת בנה"מ "מִקְצָר", מתועדת בתעתיק עם תנועת a (mabsar) כבניקוד הבבלי. בכל הפרטים האלה משקף הניקוד הטברני צורות מאוחרות או דיאלקטיות, אך לא מלאכותיות.

(ג) סימנים וסימונים בטקסט

כשר, כתב; מושקוביץ-חמיאל; י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש (תל אביב תשנ"א), א, 45 – 65

L. Blau, *Masoretische Untersuchungen* (Strassburg 1891); Ginsburg, *Introduction*; Tov, *Scr. Prac.*, 131–218

בהחליטם לא להכניס שינויים נוספים בנה"מ, העתיקו סופרי נה"מ בקפידה את הטקסט על כל פרטיו, לרבות מאפייניו המיוחדים, כתיב בלתי־עקיב ← עמ' 208 – 212, ואפילו שגיאות. עמידתם על שימור הצורה המדויקת של נה"מ טמנה בחובה תשומת לב לפרטים הקטנים ביותר כגון סימנים וסימונים בטקסט המדגימים את פעילות המעתיקים ובחלקם אינם מיועדים להעתקה בעותק הבא (תת־סעיפים ג – ו).

מלבד כתיב וקרי, אלמנטים פארא־טקסטואליים אלה, כגון חלוקת הטקסט לפרשיות, אינם בלעדיים לנה"מ. אנו יודעים עתה מן הטקסטים ממדבר יהודה כי רכיבים אלה שייכים למסירה הטקסטואלית של כל הטקסטים הקדומים, מקראיים ושאינם מקראיים. רכיבים אחדים כאלה מצויים גם בטקסטים יווניים הלניסטיים וכנראה שאובים מהם.

הסימנים והסימונים המתוארים מטה נוגעים לחלוקת הטקסט (א – ב) ולפרטים שונים בתוך הטקסט (ג – ו) וסביבו (ז – יא). הרכיבים שסביב הטקסט נזכרים במסורה⁺ ובמדרשים⁺.

52 Macuch, *Grammatik*, 240; S. Morag, "On the Historical Validity of the Vocalization of the Hebrew Bible", *JAOS* 94 (1974) 307–315

(1) חלוקת הטקסט: פרשיות, פסוקים, פרקים ופרשות

י' עופר, "מענייני המסורה: סימון הפרשיות", מגדים ב (תשמ"ז) 91–102

D. Barthélemy, "Les traditions anciennes de division du texte biblique de la Torah", *Katà τοὺς Ο΄, Selon les Septante: Trente études sur la Bible grecque des Septante en hommage à Marguerite Harl* (ed. G. Dorival & O. Munnich; Paris 1995) 27–51; L. Blau, "Massoretic Studies, III–IV.: The Division into Verses", *JQR* 9 (1897) 122–144, 471–490; Ginsburg, *Introduction*, 9–108, 977–982; F. Langlamet, "Le Seigneur dit à Moïse ...": Une clé de lecture des divisions massorétiques", *Mélanges bibliques et orientaux en l'honneur de M. Mathias Delcor* (AOAT 215; 1985) 255–274; Martin, *Scribal Character*, I.122, 5*–6*; G.F. Moore, "The Vulgate Chapters and Numbered Verses in the Hebrew Bible", *JBL* 12 (1893) 73–8; Oesch, *Petucha*; C. Perrot, "Petuhot et setumot. Étude sur les alinéas du Pentateuque", *RB* 76 (1969) 50–91; id., "The Reading of the Bible in the Ancient Synagogue", in Mulder, *Mikra* (1988) 137–159; Sperber, *Grammar*, 511–514; Tov, *Scr. Prac.*, 131–166

כלים ממוחשבים: אפשר לערוך חיפוש של החלוקה לפרשיות באקורדנס, BibleWorks, Logos וכן SESB.

פרשיות. לפני שנה"מ חולק לפסוקים, ובימה"ב גם לפרקים, היה סוג שונה של חלוקה ליחידות טקסטואליות, שצוינה באמצעות חלוקה לחטיבות, שמאוחר יותר כונו 'פרשיות' או 'פסקאות'. פרטי חלוקת נה"מ ליחידות קרובים ביותר לאלה שבטקסטים הקדם-מסורתיים⁵³ שנמצאו במדבר יהודה.⁵⁴ בכתבי היד מימיה הביניים המאוחרים היחידות סומנו לפי המינוח המסורתי באמצעות האותיות פ(תוחה) וס(תומה) שנכתבו בתוך הרווחים עצמם. במהדורות מודרניות, החלוקה ליחידות בתורה משקפת בדרך כלל את השיטה שתוארה בידי רמב"ם, משנה תורה, ב, הלכות ספר תורה, ח. ← Ginsburg*, 977–82

יחידה בנה"מ שפתחה בנושא חדש (חלוקת משנה ראשית) החלה בשורה חדשה, בעוד השורה האחרונה של היחידה הקודמת נותרה ריקה אחרי המילה האחרונה. לציון מנהג זה נקטו בעלי המסורה את המונח 'פרשה פתוחה'. ← לוח 12*. יחידה קטנה יותר צוינה באמצעות רווח – שגודלו תשע אותיות על פי המסורת המאוחרת יותר – בתוך השורה. יחידה זו כונתה 'פרשה סתומה'. ← לוח 15* שיטת הפסקאות של נה"מ וההכרעות הפרשניות העומדות מאחורי רוב החלוקות היא קדומה. לתיאור הממצא הקדום וההבדלים בין המקורות השונים ראו עמ' 195 – 196 וכן Tov, *Scr. Prac.*, 143–163

פסוקים. בעלי המסורה ציינו את החלוקה לפסוקים באמצעות הטעם סילוק המציין את סוף הפסוק. כשנכתבו מגילות קומראן חלוקה זו עדיין נמסרה בעל-פה.⁵⁴ ← עמ' 194. מושג הפסוק ידוע מן התלמוד,⁵⁵ והחכמים היו רגילים

53 Oesch, *Petucha*, 288: "... החלוקה ליחידות של MurXII ... אינה שונה מן החלוקה ליחידות של נה"מ יותר משכתביהיד עצמם שונים זה מזה". זהות זו נוגעת גם למג' MasLev ולמג' MasEzek. ← Talmon, *Masada*, 40–50, 59–75

54 פסוקים מקבילים בתוך נה"מ מסומנים לעתים בדרכים שונות. ← Sperber*. לדוגמה, בר' כה 14 – 15, הם פסוק אחד בדה"א 30 ותה' צו 8 – 9, הם גם כן רק פסוק אחד בדה"א טז 29.

55 משנה, מגילה ד, ד: "הקורא בתורה לא יפחות משלשה פסוקים"; ראו עוד בבלי, מגילה ג ע"א; נדרים לו ע"ב; בראשית רבה לו, ח.

לקבוע חלוקה של טקסט מקראי לפסוקים. ← Blau* 1897. המסורה וחיבורי המסורה⁵⁶ מציינים את מספר הפסוקים בספר, את נקודת האמצע של הספר לפי מספר הפסוקים וכו'.

פרקים. החלוקה לפרקים – המצאה מאוחרת יחסית – נוסדה סביב 1204 – 1205 בידי החשמן סטפן לנגטון (Stephan Langton), שמונה מאוחר יותר לארכיבישוף של קנטרברי, אנגליה, בהיותו מרצה באוניברסיטת פריס, ככל הנראה על בסיס חלוקות המיוחסות לארכיבישוף קדום יותר, לנפרנק, Lanfranc (נפטר בשנת 1089). כתביהיד הקדום ביותר המכיל את החלוקה של החשמן לנגטון הוא כ"י פריס של הוולגטה ממאה י"ג. חלוקה זו הועתקה מתוך ו לכתבייד ומהדורות של המקרא.⁵⁶ בין השאר, הועתקו החלוקות למק"ג-1⁵⁷ (1516 – 1517) ולמק"ג-2⁵⁸ (1524 – 1525), אמנם עם שגיאות רבות.⁵⁹ כ"י פריס של ו היה גם המקור למספור הפסוקים בכתביהיד של נה"מ.

הואיל והחלוקה לפרקים הוכנה זמן רב ביותר אחרי חיבור ספרי המקרא, היא משקפת פרשנות מאוחרת. נראה כי לנגטון התאמץ ליצור פרקים בעלי גודל שווה ובשל כך החלוקה לפרקים היא לעתים מלאכותית ואינה נקייה משגיאות. למשל, היה ראוי יותר להתחיל את פרק ה הנוכחי של ס' דברים בפרק ד 44, שבו נפתח הנאום השני של משה (כך החלוקה בשומ'). בדומה לזה, הפסוקים האחרונים של דב' יא (יא 31 – 32) שייכים למעשה לנושא של הפרק הבא.⁵⁸ המהדורות של נה"מ שונות זו מזו במקצת בחלוקה לפרקים, בחלוקה לפסוקים ובמספור הפסוקים.⁵⁹ ← עמ' 4 – 8

פרשות. התורה נחלקה גם ליחידות גדולות על פי מסורת הקריאה בבית הכנסת: 54 (או 53) פרשות (יחידות לקריאה בשבת) על פי המחזור הבבלי השנתי ו-154 או 167 סדרים על פי המחזור הארץ-ישראלי התלת-שנתי (← Perrot* 1988). הבדלים בין כתביהיד בפרשות ובסדרים נסקרו בידי Ginsburg, *Introduction*, 32–65.

56 ראו Moore*; Ginsburg, *Introduction*, 25–31; A. Landgraf, "Die Schriftzitate in der Scho-lastik um die Wende des 12. zum 13. Jahrhundert", *Bib* 18 (1937) 74–94; B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages* (2nd ed.; Notre Dame, IN 1964) 221–224; J.H.A. van Banning S.J., "Reflections upon the Chapter Divisions of Stephan Langton", in *Method in Unit Delimitation* (ed. M.J. Korpel et al.; Pericope 6; Leiden/Boston 2007) 141–161

57 ראו הניתוח של VT 48 J.S. Penkower, "The Chapter Division in the 1525 Rabbinic Bible", 350–374 (1998). (n. 56) 151–156 van Banning, "Reflections" דן בשגיאות בכ"י פריס של ו.

58 בדומה לזאת, הפסוק האחרון של שמות כא (כא 37) והפסוקים הראשונים של פרק כב (כב 1 – 3) הם למעשה יחידה אחת (כך על פי החלוקה לפרשיות), שמחולקת עתה לשני חלקים בשל החלוקה לפרקים. עניין זה אמור גם באשר לפסוקים האחרונים של דברים טז (טז 21 – 22) יחד עם יז 1, וכן לבר' א 1 – ב 3 (לפי החלוקה לפרשיות) ויש' ט 1 – 4.

59 לדין מקיף בנושאים אלה ראו פינפר, מסורת התורה (עמ' 5, הערה 5 לעיל).

(2) פסקא באמצע פסוק

ר' כשר, "פסיקא באמצע פסוק" בויקתה לחלוקת המקרא לפסוקים לאור כתב־יד עבריים לשמואל", טקסטוס יב (1985) לב-נה; פ' סנדלר, "לחקר ה'פסקא באמצע הפסוק", ספר נייגר (ירושלים תשי"ט) 221–249

Talmon, *Text*, 369–382

רוב רובן של החלוקות לפרשיות בנה"מ תואמות לסיומי הפסוקים, אך נוסף עליהן מונה המסורה הקטנה⁶⁰ לבר' ד 8 28 מקרים של 'פסקא באמצע פסוק' (= פב"פ), כלומר התחלת הפסקה (הפרשה) באמצעו של פסוק. המסורה הקטנה לבר' לה 22 מונה 35 מקרים כאלה, המצוינים בכמה מכתבי־יד ומן המהדורות או בכולם ברווח בגודל של פרשה סגורה או פתוחה. ← עמ' 46. למשל:

בר' ד 8 ויאמר קין אל הבל אחיו ויהי בהיותם בשדה ...
(פב"פ זו אינה מצויה בכל כתבי־יד; ← עמ' 216)

בר' לה 22 ויהי בשכן ישראל בארץ ההיא וילך ראובן וישכב את בלהה פילגש אביו, וישמע ישראל ויהיו בני יעקב שנים עשר

שמ"א טו 2 ויאמר שמואל איך אלך ושמע שאול והרגני ויאמר ה' עגלת בקר תקח בידך ואמרת לזבח לה' באתי

סימני הפב"פ מציינים הפסקה בתוכן הדומה לזו המצוינת בסופי פרשיות (שימו לב למונח) כמתואר בתת־סעיף (1).⁶⁰ הואיל ורוב מקרי הפב"פ נוגעים להפסקה בתוכן,⁶¹ ציוניהם מתנגשים עם החלוקה לפסוקים. לפיכך המסורת הראשונית שבעל־פה שציגה פסוקים נולדה בוודאי ממקור שונה מזה של החלוקה לפרשיות. ← עמ' 195 – 196. היקרויות הפב"פ מופיעות במקרא באופן בלתי־שווה, שכן 65 אחוזים מהיקרויותיהן (לפי כתר ארם צובא) הם בספר אחד, הוא שמואל א–ב.

(3) נו"נין הפוכות

ייבין, מסורה, 46 – 47; ליברמן, יוונית, 178 – 184

L. Blau, *Masoretische Untersuchungen* (Strassburg 1891) 40–45; Freedman–Mathews, *Leviticus*, 12; Ginsburg, *Introduction*, 341–345; S.Z. Leiman, "The Inverted Nuns at Numbers 10:35–36 and the Book of Eldad and Medad", *JBL* 93 (1974) 348–355

נו"נין הפוכות (המכונות גם 'נו"נין מנוזרות', כלומר נו"נין מופרדות או מבודדות) מצויות בכתב־יד ובמהדורות מודפסות לפני 'שיר הארון' בבמ' י 35 – 36 ותה' קז 23 – 28 (בכ"י ל⁺ ובתוך BHS לפני פסוקים 21 – 26 ו-40)

60 עם זאת, לדעת Talmon* הפב"פ משקפת שיטת סופרים פרשנית של הפניות מקושרות להרחבות של הפסוק המדובר המצויות במקומות אחרים במקרא. למשל, לדעתו, הפב"פ הנזכרת בבר' לה 22 מתייחסת לדה"א ה 1, זו שבשמ"ב ז 4 מתייחסת לתה' קלב 1 – 5, וזו שבשמ"א טו 2 מתייחסת למזמור קנא החיצוני.

61 סימון הסילוק⁺ (שאחר כך נמחק) בתוך הרווח, המציין פב"פ בכתר ארם צובא⁺, מעיד כי הפסקה זו מכוננת.

ואחריהם.⁶² הסימן המצוי בכתב־היד דומה לנ"ן הפוכה, אף שהמסורת מתארת אותו גם ככ"ף. למעשה, מדובר בסימני סופרים – שלא הובנו – המציניים את הסרתם של קטעים בלתי מתאימים, היינו האותיות היווניות סיגמה [σῖγμα] () ואנטיסיגמה [ἀντίσῖγμα] (), המקבילות בצורתן לסימני הסוגריים, הידועות מאלכסנדריה וממגילות קומראן. ← עמ' 199. ואמנם בבבלי, שבת קטו ע"ב מכונות הנו"נין 'סימניות'. ← ליברמן* וכן 201–3 *Tov, Scr. Prac.*

הסימנים המתוארים בתת־סעיפים 3 – 5 לא היו אמורים להיות מועתקים לתוך העותקים הבאים. אדרבה, היחידות המסומנות בנו"נין הפוכות ובניקוד מלמעלה ומלמטה היו אמורות להימחק. בכל זאת, הן נשמרו לנצח במסורת נה"מ.

(4) ניקוד מלמעלה ומלמטה (puncta extraordinaria)

ייבין, מסורה, 45 – 46; ליברמן, יונת, 182 – 184

L. Blau, *Masoretische Untersuchungen* (→ p. 48) 6–40; R. Butin, *The Ten Nequdoth of the Torah* (Baltimore 1906; repr. New York 1969); Ginsburg, *Introduction*, 318–34; Sperber, *Grammar*, 516–518

בחמישה עשר מקומות⁶³ מציין נה"מ נקודות מעל אותיות או מילים ובמקום אחד (תה' כז 13) גם מתחתן.⁶⁴ אף שנקודות אלה מציינות במקורן את מחיקתן של אותיות ← עמ' 198, המסורת הסבירה שהן מציינות אותיות מסופקות. ← Butin* וכן Ginsburg*, המצטטים מקורות בספרות חז"ל.⁶⁵ עשרה ממקרים אלה מצויים בתורה, ארבעה בנביאים ואחד בכתובים. הרשימה הקדומה ביותר של מקומות אלה מצויה בספרי סט לבמ' ט 10 (עשרת המקומות בתורה); הרשימה המלאה מופיעה במסורה הגדולה* לבמ' ג 39. האחוזה הגבוהה של המקרים בתורה ראוי לציון. למשל:

בר' טז 5	ובינך
בר' יט 33	ובקומה
בר' לג 4	וישקהו

62 מקרה נוסף, שאינו מצוי בכתב־היד, נזכר בספר 'מנחת שי' ובמסורה הקטנה של מק"ג-2⁺ לבר' יא 32 "בְּחֶרֶן", ופירושו של רש"י משמש כמקורו הקדום ביותר. הנו"ן ההפוכה במקום זה מציינת כנראה שהפסוק אינו מופיע במקומו הראוי, שכן חישוב כרונולוגי מגלה שמותו של תרח שנזכר כאן צריך היה להופיע אחרי הפסקאות הבאות אחריו. ← Ginsburg, *Introduction*, 345

63 בר' טז 5, יח 9, יט 33, לג 4, לז 12; במ' ג 39, ט 10, כא 30, כט 15; דב' כט 28; שמ"ב יט 20; יש' מד 9; יח' מא 20; מו 22; תה' כז 13.

64 מיקומן של הנקודות אינו משנה את משמעותן. ← עמ' 198

65 בה בעת הניסוח באבות דרבי נתן מעיד שמנהג ביטול האותיות והמילים באמצעות נקודות היה ידוע לכמה מקורות חז"ליים: "הנסתרות לה' אלהינו והנגלות לג' ולבנינו"ר, נקוד על לנו ולבנינו >דב' כט 28 < למה ... אלא כך אמר עזרא: אם יבא אליהו ויאמר לי מפני מה כתבת כך, אומר אני לו: כבר נקדתי עליהן. ואם יאמר לי יפה כתבת, אעביר נקודה מעליהן (אבות דרבי נתן א, לד; עמ' 51 במהדורת שכתור; השו"ת ירושלמי, פסחים ט, לו ע"ד).

מנהג סופרים דומה של ציון השמטת אותיות או מילים נהג במקורות קדומים הן מקראיים הן לא־מקראיים ← עמ' 198. העובדה שבכמה מקורות קדומים מחסירים למעשה אותיות או מילים אלה משמשת תימוכין להנחה שהן אמורות היו להימחק, לדוגמה:

במ' ג 39 ואֶהְרֶן – המילה חסרה בשומ', פ, וכן בכתבייד של נה"מ

במ' כא 30 אשר – שומ' (= תה"ש ובבלי, בבא בתרא עט ע"א) גורס: אש

אחת המילים המנוקדות (המלה ביש' מד 9) מופיעה במג' יש"א כתוספת הכתובה מעל לשורה (ועדימהמה⁶⁶). ההסכמה של כל כתביהיד של נה"מ באשר לפרטים כה קטנים ככתיבתן של נקודות מצביעה על האחדות הפנימית של קבוצת נה"מ. דה לגרדה סבר כי כתיבת הנקודות כה חשובה עד שביסס תיאוריה עליהן, ולפיה כל כתביהיד של נה"מ הועתקו ממקור יחיד. לפרטים ראו עמ' 165.

אין זה תמיד ברור מדוע סופרי נה"מ מחקו את האותיות והמילים המסוימות שנכללו ברשימת המסורה. במקרים אחדים סופרים ראו בהן כנראה טעויות. במקרים אחרים ייתכן שפרטים מסוימים נמחקו על פי השוואה עם כתביהיד המקורי. בכל מקרה, מספר האותיות המנוקדות בנה"מ קטן ביותר בהשוואה למספרן במגילות מדבר יהודה.

(5) אותיות תלויות (litterae suspensae)

McCarthy, *Tiqqune Sopherim*, 225–229

בארבע מילים בנה"מ נוספה אות 'תלויה' מעל השורה לציון תיקון. בשופ' יח 30, "מ'שה", נו"ן תלויה תיקנה את הצורה המקורית 'משה' ל'מִנְשָה', כפי שמורה הניקוד של נה"מ.⁶⁷ נראה שתוספת זו נועדה לתקן גרסה מוקדמת שייחסה את הצבת הפסל בדין לאחד מצאצאיו של משה (בבלי, בבא בתרא קט ע"ב). התוספת מציינת אפוא שינוי תוכן מכון (תיקון תיאולוגי). לפרטים ראו עמ' 234 – 248.

במקומות אחרים, שלוש אותיות גרון, שכנראה הושמטו בטעות בידי סופרים בשלב מוקדם יותר, נתלו אף הן: תה' פ 14, "מי"ר"; איוב לח 13, "רש"ים"; שם, שם 15, "מרש"ים". בטקסטים רבים מקומראן אכן הוספו אותיות גרון ואותיות לועיות מעל לשורה בתור תיקונים. ← טבלה 22 בעמ' 102 – 103. הסבר אחר לאחד משלושת פסוקים אלה נמצא בבבלי, קידושין ל ע"א, ולפיו העי"ן בתה' פ 14, "מי"ר", מציינת את "חציין של תהלים".

66 בנוסח הקודם לנה"מ נחשבה מילה זו כנראה לבלתי מתאימה, מיותרת או שגויה ולפיכך סומנה למחיקה. המילה אכן קשה בהקשרה.

67 כתבייד רבים ומהדורות רבות של נה"מ (וכן ו) גורסים את הצורה המתוקנת "משה". שתי הצורות משתקפות גם בכתבייד שונים של תה"ש: Μωυση (משה) בכ"י A ו-Mavaσση (מנשה) בכ"י B.

(6) אותיות מיוחדות

אליהו בחור, מסורת המסורה, 230 – 233; ייבין, מסורה, 48; כשר, כתב, 183 – 227; ש' שניצור, "אותיות גדולות וזעירות במקרא", בית מקרא כז (תשמ"ב) 249 – 266

Roberts, OTTV, 31; Sperber, Grammar, 518–520

אותיות גדולות צוינו ברוב כתבי-היד והמהדורות של נה"מ על מנת להדגיש פרט מסוים. כך למשל, האות הראשונה של ספר (בראשית, משלי, שיר השירים, דברי הימים) או פרשה ("סוף", קה' יב 13), האות האמצעית של התורה ("גחון", וי' יא 42) והפסוק האמצעי בתורה ("והתגלח", וי' יג 33) גדולות יותר מן האותיות שסביבן.⁶⁸

בבלי, קידושין סו ע"ב ומסכת סופרים ט, א – ז והמסורה מצביעים על אותיות אחדות שנכתבו באופן לקוי, כגון במ' כה 12, "שלום", שנכתבה ב'וי"ו שבורה', כלומר וי"ו סדוקה במרכזה. אין זה ברור מאיזו תקופה נובע מנהג סופרים זה. היקרותן של כמה מאותיות מיוחדות אלה (לדוגמה בר' ל 42, "ובהעטיף"; במ' כז 5, "משפטן"; דב' כט 27, "וישלכם") כנראה מקרית. כבמגילות קומראן רבות, ייתכן שלאותיות המיוחדות אין כל חשיבות והן פשוט נבדלו מן האותיות שסביבן באופן מקרי. גם לכתיבת אותיות זעירות אחדות אין חשיבות מיוחדת.

לפחות כמה מן האותיות המיוחדות (לרשימות ראו אליהו בחור*) היו קיימות בטקסטים עתיקים (לא כולן מצוינות בתוך BHS). כמה מהן נזכרות בתלמוד, למשל בבלי, מנחות כט ע"ב, "ב"בראם" (בר' ב 4), המוסברת כשתי מילים, "בה" (= באות ה"א) ו"בראם".

(7) כתיב וקרי

מ' בריאר, "אמונה ומדע בנוסח המקרא", דעות מז (תשל"ח) 102–113; י"מ גרינץ, מבואי מקרא (תל אביב תשל"ב) 60–82; טוב, "תגליות", 134 – 137; ייבין, מסורה, 51 – 58; מימון כהן, הכתיב והקרי שבמקרא: בחינה בלשנית של חילופי מסורות מושתתת על נוסח המקרא שבכתר ארם צובא' (ירושלים תשס"ז); ש' לוי, "הקרי": הטקסט היסודי של התנ"ך, הגות עברית באמריקה, א (תשל"ב) 61–86; מושקוביץ-חמיאל, א, 72 – 86; י' עופר, "כתיב וקרי: פשר התופעה, דרכי הסימון שלה ודעות הקדמונים עליה", לשוננו ע (תשס"ח) 55–73; עא (תשס"ט) 255 – 279

J. Barr, "A New Look at Kethibh-Qere", OTS 21 (1981) 19–37; P. Cassuto, "Qeré-Ketiv et Massora Magna dans le manuscrit B 19a", Textus 15 (1990) 84–119; Gordis, Biblical Text; H.M. Orlinsky, "The Origin of the Kethib-Qere System: A New Approach", VTSup 7 (1960) 184–192; Morinus, Exerc., 603–634; Sperber, Grammar, 493–510; J. Simonis, Analysis et explicatio lectionum masorethicarum, Kethiban et Krijan vulgo dictarum, Ea forma, qua illae in textu S. exstant, Ordine alphabetico digesta (Amsterdam 1753); E. Tov, "The Ketiv-Qere Variations in Light of the Manuscript Finds in the Judean Desert", in id., HB, GB, and Qumran (2008) 199–205; G.E. Weil, "Qere-Kethib", IDBSup, 716–723

כלים ממוחשבים: אפשר לחפש חילופי כתיב-קרי באקורדנס, Logos, BibleWorks, SESB.

⁶⁸ השו' בבלי, קידושין ל ע"א: "לפיכך נקראו ראשונים 'סופרים', שהיו סופרים כל האותיות שבתורה, שהיו אומרים וא"ו ד'גחון' (וי' יא 42) חציין של אותיות של ספר תורה; דָּרֵשׁ דָּרֵשׁ (וי' י 16) חציין של תיבות; 'והתגלח' (וי' יג 33) של פסוקים". השו' F.I. Andersen & A.D. Forbes, "What Did the Scribes Count?", D.N. Freedman et al., Studies in Hebrew and Aramaic Orthography (Winona Lake, IN 1992) 297–318

הערות קרי מצויות רק בכתבייד של נה"מ מימה"ב ובמהדורות מודפסות, ולא במגילות עתיקות. במקרים רבים – החל מ-848 ועד 1566 במקורות השונים – המסורה הקטנה מעירה כי יש להתעלם מן הצורה הכתובה של הנוסח (בלשון הארמית של המסורה: פְּתִיב, מה שכתוב)⁶⁹ ולקרוא במקומה מילה או מילים אחרות (בארמית: קְרִי או קְרִי, מה שנקרא).⁷⁰ בכתבי-יד ובמהדורות נקוטות שיטות שונות לתיעוד כ/ק שכן ניקודו של הכתיב לא נמסר בכתבי-היד. הניקוד המשוער של צורות הכתיב מוצג בידי 1753 *Simonis, גינצבורג (← עמ' כ') ומודולות⁺ מחשב כגון אקורדנס⁺, BibleWorks, Logos, SESB. בכתביהיד וברוב המהדורות (לדוגמה גינצבורג; סדרת BH; ממ"ה; מ' כהן, מקראות גדולות 'הכתר'), תנועות הקרי מוספות על גבי אותיות הכתיב, בעוד הקרי הבלתי מנוקד מוצג במקום אחר, בעיקר בשוליים כחלק מן המסורה הקטנה⁷¹:

יהו' 13	נה"מ ^ב	הולך
	נה"מ ^פ	הלך (= הלוך)
שמ"ב כב 51	נה"מ ^ב	מגדיל (גרסת האותיות = תה' יח 51 "מגדיל") ⁷²
	נה"מ ^פ	מגדול (= מגדול)

העדויות לכתיב ולקרי בכתביהיד של נה"מ הן מאוחרות יחסית, אך הנוהג עצמו נזכר כבר בספרות חז"ל (דעותיהם של פרשני ימה"ב מצוטטות אצל Sperber* ומושקבות – חמיאל*). למשל, בבלי, ערובין כו ע"א מציין שבמל"ב כ 4 "כתיב העיר וקרינן חצר". גם כתבייד ומהדורות מצינויות כאן: כתיב 'העיר', קרי 'חצר'.⁷³ ספרות חז"ל מזכירה גם נוסחות 'אל תקרי' שניסוחן: 'אל תקרי א אלא ב', אך טבען שונה משיטת הקרי. נוסחות אלה אינן משקפות בהכרח גרסאות שהיו מוכרות לחכמים, אלא הן מצביעות על משחק מילים פרשני, במיוחד מילים עם אסיקריאה⁺ נוספת או חסרה שהייתה יכולה להתאים להקשר.⁷⁴

69 גרסאות קרי אחדות צוינו בכמה כתבייד של המסורה כ"יתיר" (בדרך כלל: "יתיר י" או "יתיר ו"), כלומר בעת הקריאה יש להתעלם מן הו"ד או הו"ו.

70 בכתבייד קדומים צוין הקרי לעתים באמצעות עיגול או, לעתים קרובות יותר, סימן מאונך הדומה לנו"ן סופית או אולי לזי"ן (← ייבין, מסורה, 52). שיטה זו נקוטה גם ב-BHQ.

71 בכמה מהדורות מודרניות (כדוגמת קורן, עדי, דותן 2001) צורות הכתיב הבלתי מנוקדות אך המוטעמות נכללות בטקסט, בעוד הקרי המנוקד והמוטעם נרשם בשוליים. במהדורה השנייה של NJPS, 1999, שתי הצורות משולבות כך זו בזו בטקסט עצמו. במהדורת גינצבורג הקרי המנוקד מובא באפ"ט שמתחת לטקסט. במהדורות אחרות (ברויאר, חורב וכתר ירושלים) הן הכתיב (בטקסט) הן הקרי (בשוליים) מנוקדים בתנועות הקרי. תרגומים אירופיים בדרך כלל משקפים את הקרי (← Daley, *Textual Basis*, 171–202); כשהם משקפים את הכתיב, התרגומים מתעדים את בחירותיהם רק לעתים רחוקות, אבל המהדורה השנייה של NJPS מעירה על בחירות כאלה. ← עמ' כ – כא להפניות ביבליוגרפיות למהדורות

72 לפיכך הכתיב והקרי מייצגים כנראה שתי גרסאות שונות.

73 לדוגמאות נוספות ראו: בבלי, יומא כא ע"ב (על חגי א 8); שם, נדרים לו ע"א; בראשית רבה לד, ח; מסכת סופרים ז. ראו גם 'מדרש קרי ולא כתיב' הכלול בקובץ של א' ילינק, בית המדרש, ה (מהד' שלישית: וינה 1873; נדפס מחדש בירושלים 1967) 27–30.

74 נוסחות 'אל תקרי' נאספו בידי נ"ה טורשינר, "אל תקרי", אשכול, אנציקלופדיה ישראלית (ברלין 1932), ב, 376–386, ומוינו בידי A. Rosenzweig, "Die Al-tikri-Deutungen", in *Festschrift zu Israel Lewy's siebzigstem Geburtstag* (ed. M. Brann & J. Elbogen; Breslau 1911; repr.

היקריות של 'הקרי התמידי' (*Qere perpetuum*) אינן מצוינות בהערת המסורה, אלא במקרים כאלה הכתיב מנוקד בתנועות הקרי. כך נה"מ⁷⁵ 'יהוה' מנוקד 'יהוה' על בסיס הקרי 'אֱלֹהִים' (או, בהופיעו ליד 'אדני', הוא מנוקד 'יְהוָה' ומייצג את 'אלהים').⁷⁵

בכמה מקרים המסורה הקטנה⁺ מורה לקרוא לקרוא מילה שאינה מופיעה בטקסט – 'קרי וְלֹא פְתִיב'. במקרים כאלה רק הניקוד כלול בטקסט.⁷⁶

ש"ב ח 3	נה"מ ⁷⁵	להשיב ידו בנהר	פֶּרֶת (= תה"ש, ת"י, פ, ו ודה"א יח 3)
שופ' כ 13	נה"מ ⁷⁵	ולא אבו	בנימן לשמע
	נה"מ ⁷⁵	בני	(= תה"ש, פ, ת"י, ו)

במקרים אחרים המסורה הקטנה מורה לקרוא להתעלם ממילה הכלולה בטקסט – 'פְתִיב וְלֹא קְרִי'. במקרים אלה המילה אינה מנוקדת.⁷⁷

ש"ב יג 33	פי אם אֲמַנּוּן לְבָדוּ
מ"ק ⁺ :	אם פְתִיב וְלֹא קְרִי

רק ע. הערות כתיב-קרי מוינו לקטגוריות שונות בספר 'אכלה ואכלה',⁺ אצל אליהו בחור, מסורת המסורת ובמחקריהם של *Gordis, *Cassuto ומימון כהן* תשס"ז.⁷⁸ אף שהוצעו הסברים שונים לרקען של הערות אלה, יש להעדיף את ההסבר הראשון.

אֵל הַקְרִי מֵיִצַּג מִסוּרַת קְרִי אֵל

אין ספק כי הקרי ייצג מסורת קריאה (ברויאר* תשל"ח; לוינ* ; Barr* ; 2008 ; Tov ; מימון כהן* תשס"ז, 311) שליוותה את הטקסט הכתוב, ולא תיעוד בכתב של הבדלים בין מקורות. הטיעון המוצק ביותר לטובת השקפה זו הוא המינוח המתייחס למילה דְבוּרָה ('קרי') בניגוד למילה כתובה ('כתיב'). אפשר לתמוך בהנחה זו בעובדה שנוהג הכ"ק הוא היחיד מבין הסימונים בנה"מ שאין לו מקבילה במגילות מדבר יהודה (← עופר* תשס"ח, 59), ולפיכך נראה שהתפתח אחרי מאה א' לסה"נ. העובדה שכתב־היד לעולם אינם מכילים יותר ממילת קרי אחת גם כן מצביעה

204–253 Jerusalem 1972). לדוגמה, בבלי, ברכות סד ע"א: "אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם שנאמר (יש' נד 13) וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך. אל תקרי בניך אלא בלניך". נראה שנוסחה זו, כבמקרים של נוסחות אחרות, מתבססת על הבדל גרסה המוכר מתוספת הוי"ו בין השיטין במג' יש"א. ← Talmon, *Qumran*, 71–116
75 מנהגי סופרים מיוחדים לכתיבת שם הוי"ה⁺ מוכרים גם ממגילה אחת מקומראן. סימן הנקודתיים (: לפני המילה 'יהוה' במג' 4QRPb 4Q364) דומה כנראה למנהג הקרי, ומורה כי יש לקרוא את המילה בדרך שונה, או לא לקרוא כלל. במגילות רבות מקומראן שם הוי"ה נכתב בכתב העברי⁺ או מצוין באמצעות ארבע נקודות. ← Tov, *Scr. Prac.*, 218
76 כמה דוגמאות מוזכרות בבבלי, נדרים לו ע"ב – לח ע"א ובמסכת סופרים ו, ח. 'אכלה ואכלה',⁺ רשימה 97, מציגה את העדויות במלואן.
77 העדויות במלואן מופיעות במסכת סופרים ו, ט ובספר 'אכלה ואכלה',⁺ רשימה 98.
78 נוסף על הדוגמאות של כתיב-קרי שהובאו במדור זה, מקרים רבים נזכרים במקומות אחרים בספר זה, במיוחד בפרק 24 (ראו מפתח הנושאים).

לעברה של מסורת קריאה, שבאופן טבעי מוגבלת למילה אחת. ← 1981 Barr*. לפי הנחה זו, מילות הקרי נולדו מנוסח מחייב כגון כתביד ששימש מופת. מקור כזה עשוי היה להכיל גם גרסאות נחותות (ראו קבוצה 3), ולכן לא כל הצורות המתוקנות מסוג זה עדיפות.

3 הקרי מ ת ק ן את הכתיב, כפי שקובעת המסורה

על פי הנחה זו, מילות הקרי הוספו במקורן לטקסט הכתוב כתיקונים המחליפים את נוסח הכתיב. מימון כהן* תשס"ז, 311 מצביע על רקען הלשוני הקדום של צורות כתיב רבות שהוחלפו מאוחר יותר בצורות קרי. זאת ועוד, הקרי התמידי של 'יהוה' כ'אֲדָנִי' (עמ' 53) הוא תיקון, כמו המרתן של מילים פוגעניות לכאורה בלשון נקייה.⁷⁹ הדוגמאות העיקריות הן:

דב' כח 27 ⁸⁰	נה"מ ^ב	ובעפלים
	נה"מ ^פ	ובטחרים
דב' כח 30 ⁸¹	נה"מ ^ב	ישגלנה
	נה"מ ^פ	ישכבנה

ואולם היבטים אחדים של ההנחה בדבר תיקון בעייתיים.

• לעתים בדיוק אותן מילים – במשמעות זוהה – משמשות מילת הקרי בפסוק אחד, ומילת הכתיב בפסוק אחר. למשל:

בר' לט 20	נה"מ ^ב	אסורי (= שומ')
	נה"מ ^פ	אסירי
שופ' טז 21, 25	נה"מ ^ב	האסירים
	נה"מ ^פ	האסורים

יש גם מקרים דומים רבים של חילופי כתיב–קרי לשני הכיוונים לזוגות ענוים/עניים, שבות/שבית.

• אף שמקרים אחדים של מילות כתיב מסוימות 'תוקנו' באמצעות הקרי, מילים זהות להן לא תוקנו בשום מקום אחר. למשל:

בר' כד 33	נה"מ ^ב	ויישם (לפניו לאכל)
	נה"מ ^פ	ויושם (= שומ')
בר' נ 26	ויישם בארון במצרים	(שומ': ויושם)

• מילות הקרי כוללות כמה צורות שהן סבירות פחות מן הכתיב בכל הנוגע לתוכן או לדקדוק. למשל:

בר' ח 17	נה"מ ^ב	הוֹצֵא
	נה"מ ^פ	הִצֵּא

79 ראו בבלי, מגילה כה ע"ב: "כל המקראות הכתובין בתורה לגנאי קורין אותן לשבח כגון ישגלנה > = כתיב < ישכבנה > = קרי < (דב' כח 30)". ראו רשימה 2 אצל Gordis* וכן Schorch, Euphemismen. למקרים נוספים ראו מסכת סופרים ט, ח. ללשון הנקיה שבכ"י מקראיים ראו עמ' 242 – 243.

80 אותו כתיב–קרי מצוי בשמ"א ה 6, 9, 12; 4, 5.
81 אותו כתיב–קרי מצוי ביש' יג 16; יר' ג 2; זכ' יד 2.

שמ"ב ג 25 נה"מ^כ (את מוצאך ואת) מְבֹאֵךְ
נה"מ^פ מִבְּאֵךְ

• אין זה סביר שפעילות התיקון המשוערת הוגבלה לאותיות דומות (מילות הקרי הן כמעט תמיד מאד דומות למילות הכתיב).

ג מילת הקרי מהווה הבדל גרסה לכתיב

הקרי עשוי היה להיות הבדל גרסה המצוי באותו כתב־יד או במקור אחר.⁸² ואכן, רוב חילופי כ/ק נוגעים להבדלים קטנים, במיוחד חילופים של אותיות דומות, שגם ידועים כהבדלים בין כתב־יד. למשל:⁸³

יהו' ג 16	נה"מ ^כ	באדם	
	נה"מ ^פ	מאדם	(= ת, פ, ו)
יהו' ד 18	נה"מ ^כ	בעלות	
	נה"מ ^פ	כעלות	
יהו' טו 47	נה"מ ^כ	הגבול	
	נה"מ ^פ	הגדול	(= כ"י של נה"מ, תה"ש, ת"י, פ, ו)
מל"ב טו 6	נה"מ ^כ	וארמים	(= כ"י של ת, פ, כ"י של ו)
	נה"מ ^פ	ואדמים	(= תה"ש, ת"י, ו)
מש' כ 21	נה"מ ^כ	מבחלת	
	נה"מ ^פ	מבהלת	

על פי סברה זאת, אין צורך לחפש אחר הסבר הגיוני לכל אחת ממילות הקרי, שכן אין הן אלא הבדלי גרסה שאינם בהכרח טובים יותר בהקשרם ממילות הכתיב. צורות הקרי, שלכתחילה שימשו כחלופות אפשריות, הובנו מאוחר יותר כתיקון של גוף הטקסט. השערה זו נתמכת בעדויות ממקורות עתיקים שמכילים מילות קרי אחדות בתוך הטקסט שלהם. למשל:⁸⁴

וי' יא 21	נה"מ ^כ	לא	
	נה"מ ^פ	לו	(= תה"ש, ת"א, 'ת"י, ת"נ, פ, ו)
שמ"ב כג 13	נה"מ ^כ	שלשים	
	נה"מ ^פ	שלשה	(= נה"מ-כ"י, תה"ש, ת"י, פ, ו; דה"א יא 15)

נגד ההשקפה שצורות הקרי הן הבדלי גרסה, ניתן לטעון שקיומו של הבדל גרסה אחד ותו לא אינו הגיוני. טענת נגד עשויה להיות ההנחה שכתב־יד שהכילו את צורות הכתיב הושוו עם מקור ברסמכא, או עם גרסת הרוב של כמה מקורות.⁸⁵

82 לדעת Orlinsky* מילות הקרי נכתבו במקורן בשולי כתב־היד כהבדלי גרסה שלוקטו ממקור אחד או יותר.

83 ראו גם הדוגמאות הנזכרות במקומות אחרים במדור זה ובמפתח הנושאים.

84 ראו 55–6 Gordis*.

85 אפשר לתמוך בהשערה זו באמצעות הסיפור על אודות שלושת ספרי התורה שנמצאו בעזרה⁺ הנדון בעמ' 171.

ד עמדות ביניים

הוצעו כמה עמדות ביניים. לדעת Gordis* סופרים רשמו תחילה הערות בשוליים, אך מאוחר יותר סוג זה של הערות שימש גם לציון הבדלי גרסה, שבסופו של דבר הפכו למחייבים. המצב שונה מספר לספר, שכן כמה ספרים מכילים צורות קרי רבות יותר מספרים אחרים. העובדה שהתורה מכילה מעט מאוד גרסאות קרי עשויה להצביע על מצבה היציב מבחינת הנוסח.

לפי סברה אחרת, כל מילות הקרי היו לכתחילה הבדלי גרסה שאחר כך נחשבו לתיקונים על סמך מיקומם בשולי כתב־היד.

(8) סבירין

ייבין, מסורה, 58 – 59

Ginsburg, *Introduction*, 187–196

בכתב־היד השונים של נה"מ מצוים בין 70 ל-200 מקרים של הערות סבירין. למשל:

בר' מט 13	וירכתו על צידן
סבירין	עד (= שומ')

הערות אלה דומות לקרי (מילות קרי אחדות אכן נמסרו בכמה מן המקורות כסבירין, ולהפך), אך להערות הסבירין אין כוח מחייב. הערות הסבירין התבססו ככל הנראה על מסורות פרשניות קדומות, ולא על הבדלי גרסה.

הערות סבירין מתייחסות למילה או לצורה שקשה בהקשרה, ומורה כי אפשר היה לסבור שיש לקרוא מילה אחרת במקומה, אף שהנחה כזו שגויה. המונח של המסורה הוא אפוא 'סבירין ומטעין'. לפיכך הערת הסבירין מחזקת את נה"מ ומשמשת אזהרה לקורא. למשל:

יר' מח 45	אש יצא
סבירין	אש יצאה

משמעותה של הערת הסבירין היא שאף ש'אש' מופיעה בדרך כלל כשם עצם נקבי (כולל המקבילה בבמ' כא 28), צורתו הזכרית של שם העצם בכל זאת נכונה. — עמ' 326 (תיקוני נוסח')

(9) תיקוני סופרים

גייגר, המקרא ותרגומיו, 199 – 223; ייבין, מסורה, 50; ליברמן, יוונית, 170 – 177; ע"צ מלמד, מפרשי המקרא: דרכיהם ושיטותיהם (ירושלים תשל"ה), א, 56 – 61

W.E. Barnes, "Ancient Corrections in the Text of the Old Testament (Tikkun Sopherim)", *JTS* 1 (1899–1900) 387–414; Barthélemy, *Études*, 91–110; Geiger, *Urschrift*, 308–345; Ginsburg, *Introduction*, 347–67; McCarthy, *Tiqqune Sopherim*; W. McKane, "Observations on the Tikkûnê Sôpêrim", *On Language, Culture and Religion: In Honor of Eugene A. Nida* (ed. M. Black; The Hague 1974) 53–77; Morinus, *Exerc.*, 574–547; M.A. Zipor, "Some

כמו צורות הקרי והסבירין, תיקוני הסופרים אינם מתועדים במקורות מוקדמים. אך בניגוד לשתי קבוצות אלה תיקוני הסופרים אף אינם נכללים בכתביהיד של ימה"ב, שכן הם מתועדים רק במערכת המסורה. 'תיקונים' אלה הם מילים בנה"מ שהמסורה הגדולה רואה בהן תיקונים קדומים שעשו הסופרים. מפתיע כי הסופרים, שמסרו את הטקסט בקפידה רבה, היו מעורבים גם בתיקונים, אך ייתכן שאין מדובר בתיקונים של ממש (ראו מטה). כנגד מילים 'מתוקנות' אלה רושמת המסורה הגדולה את המילים שמייצגות את הנוסח המקורי המשוער הבלתי מתוקן.

על פי מקורות שונים, הסופרים תיקנו את הנוסח בכמה מקומות.⁸⁶ הרשימה במכילתא שירתא 6 לשמ' טו 7 מכילה את אחד עשר המקרים האלה (בסדר זה במהדורת הורוביץ): זכ' ב 12; מל' א 13; שמ"א ג 13; איוב ז 20; חב' א 12; יר' ב 11; תה' קו 20; במ' יא 15; מל"א יב 16; יח' ח 17; במ' יב 12.⁸⁷

אחדות מן הגרסאות המקוריות לכאורה שנרשמו במסורה מופרות כהבדלי גרסה ממקורות אחרים. למשל, עינ', המצוטטת בשמות רבה יג, א, משתקפת גם בכתבייד של תה"ש ובכתבייד של ו:

"כל הנוגע בהם כנוגע בבבת עינ'" (נה"מ + בזכ' ב 12); ר' יהושע בן לוי אומר: "תקון סופרים הוא, עינ' כתיב" >זאת אומרת, עינו של אלהים<

ועוד:

שמ"א ג 13	נה"מ +	כי מקללים להם בניו
מסורה גדולה		כי מקללים אלהים בניו (= תה"ש θεός)
איוב ז 20	נה"מ +	ואהיה עלי למשא
מסורה גדולה		ואהיה עליך למשא (= כ"י של תה"ש ἐπὶ σοί)

אף שכמה חוקרים מקבלים את המסורת שתיקונים נעשו בידי הסופרים, נראה שרובם של תיקוני הסופרים מכוונים לשינויים מדומים המשקפים משחק פרשני (כך

⁸⁶ 8 (7) על פי ספרי במדבר פד (עמ' 81 – 82) לבמ' י 35 ו-11 (9) לפי מכילתא שירתא 6 לשמ' טו 7 (כתביהיד השונים של חיבורים אלה מכילים פריטים שונים), ו-18 על פי מדרש תנחומא בשלח, טז לשמ' טו 7; 'אכלה ואכלה', רשימה 168; Ginsburg, *Massorah*, II.710.

⁸⁷ לגרסאות בפסוקים אלה נוקטים החכמים שני מונחים עיקריים, היינו "כינה הכתוב" שפירושו 'הכתוב נוקט לשון נקייה' במקורות הקדומים (ספרי פד [עמ' 80] לבמ' י 35; מכילתא לשמ' טו 7) ו'תיקון' ברשימות המאוחרות יותר. שני המונחים עשויים לשקף דעות סותרות באשר לתופעה, כלומר אם מדובר בלשון נקייה או בתיקוני נוסח (כך ליברמן*). ואולם הואיל והמונחים משמשים ברשימות ממועדים שונים, סביר יותר שההבדלים במינוח משקפים התפתחות בתפיסה (כך McCarthy*). ככל הנראה המסורת התייחסה במקור ל'לשון נקייה' (כמילים חלופיות) בלבד, שרק אחר כך נחשבה לתיקון (להתפתחות דומה ראו את הדין בתתסעיף (7) על נוהג הקרי). ← Zipor*

McCarthy* (Barnes*, 387). לפי השקפה זו רוב ה'תיקונים' אינם אלא מניפולציות פרשניות המשנות גרסאות, קיימות או דמיוניות, שנחשבו לפוגעות. בכמה מן התיקונים אין זה סביר שהנוסח המקורי אכן גרס כפי שהמסורה טוענת. ראו לדוגמה בראשית רבה מט, ז, הכלול ברשימת המסורה:

"וילכו סדמה ואברהם עודנו עמד לפני ה'" (בר' יח 22 נה"מ+, תה"ש). א"ר סימון: "תיקון סופרים הוא זה, שהשכינה היתה ממתנת לאברהם".

אין זה סביר שהנוסח המקורי גרס "וה' עודנו עמד לפני אברהם", כפי שנאמר בבראשית רבה ובמסורה.

במקרה אחד, התיקון מתייחס לרכיב שנחשב פוגע במשה, היינו בבמ' יב 12:

"¹¹ויאמר אהרן אל משה... ¹²... כמת אשר בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו" (נה"מ+)

על פי המסורה, נה"מ+ כלל תיקונים של גרסאות קודמות, 'אמנו' ו'בשרנו'.

מאפיין משותף אחר של תיקוני הסופרים היא העובדה שרובם מתקנים רק אות אחת או שתיים (כבמקרה של הקרי), בעיקר סיומת הגוף. אילו ייצגו התיקונים שינויים אמתיים בנוסח, קשה להאמין שהתיקונים היו מוגבלים לפרטים כה קטנים.

אף שמנהג תיקון הנוסח מתוך כבוד לאל או לאלים ידוע גם מן העולם ההלניסטי,⁸⁸ ואף שתיקונים כאלה הוכנסו לנוסח המסורה (← עמ' 234 – 248), רק כמה מ'תיקוני הסופרים' מצביעים באופן משכנע על תהליך של תיקון שבוצע לא בידי הסופרים אלא בידי דורות קודמים.

(10) עיטורי סופרים

בבלי, נדרים לו ע"ב מזכיר חמש מילים שהן 'עיטור סופרים', השמטה של הסופרים, שבהן על פי המסורת השמיטו הסופרים וי"ו חיבור.⁸⁹ למשל:

בר' יח 5	נה"מ+	אחר תעברו	= ת"א, ו
בבלי, נדרים לו ע"ב		ואחר תעברו	= שומ', תה"ש, ת"י, פ

(11) סידור הטקסט

אף שרבים מן הטקסטים השיריים במקרא כתובים כטקסט רציף בכתב יד מימה"ב של נה"מ, כתבי יד אלה הציגו את ספרי אמ"ת (איוב, משלי ותהלים), כמה שירים מן התורה, את שירת דבורה ואת היצירות האל"ף-בי"תיות באיכה

⁸⁸ מדקדקי אלכסנדריה סימנו לעתים מילה או ביטוי בכתבי הומרוס כ"בלתי ראוי" (ἀπρεπές) ותיקנו אותם בהתאם לזאת. תיקונים אלה כוללים שינויים פשוטים כגון ἡμῶν, 'אלינו', שתוקנה ל- ὑμῶν, 'אליכם'. למשל, על פי המדקדק זנודוטוס לא היה זה ראוי שהאלה אפרודיטה תישא כסא עבור הלנה ולפיכך הוא שינה במכוון את הנוסח של האיליאדה, ג, 423 – 426. ← ליברמן*

⁸⁹ למעשה ייתכן שהסופרים תיקנו את הנוסח במקומות אלה, בנבדל מגרסאות הקרי שנכתבו בשוליים (← ייבין, מסורה, 51).

א–ד כשירה. כתביהיד נבדלים זה מזה באשר לשיטות הצגת הטקסט, והבדלים אלה התרבו במהדורות המודרניות. ← עמ' 4
המסורת של נה"מ פיתחה שיטה מורכבת להצגת יחידות שיריות מסוימות בסידור מיוחד, בהמשך לשיטות הנקוטות במגילות מדבר יהודה.⁹⁰ ← עמ' 197
וכן *Tov, Scr. Prac.*, 166–176

(ד) הטעמים

י' ברויאר, "מחלוקת ניקוד וטעמים בחלוקת פסוקים", ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר (מ' בר-אשר [עורך]: ירושלים תשנ"ב), א, 242–191; מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת (ירושלים תשמ"ב); א' דותן, "לתולדות התהוותה של מערכת הטעמים", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז) 365–355; ייבין, מסורה, 60–127; מ' כהן, "תת-שיטות של הטעמה טברנית 'חורף' מסורתית' ושיעור תפוצתן בכתבייד של המקרא בימי הביניים", לשוננו נא (תשמ"ז) 206–188; הנ"ל, "מבוא" 1992, עמ' 16*–21*; מ' מדרן, "טעמים", א"מ, ג (ירושלים תשי"ח) 394–406; ש' קוגוט, "התייחסותה המפורשת של פרשנות המקרא המסורתית לשאלת המחויבות לטעמי המקרא והרקע למחויבות זו", שערי טלמון (תשנ"ב) 153*–165; הנ"ל, המקרא בין טעמים לפרשנות: בחינה לשונית ועניינית של זיקות ומחלוקות בין פרשנות הטעמים לפרשנות המסורתית (ירושלים תשנ"ד [1994])

M.B. Cohen, *The System of Accentuation in the Hebrew Bible* (Minneapolis 1969); id., "Masoretic Accents as a Biblical Commentary", *JANESCU* 4 (1972) 2–11; A. Dotan, "The Relative Chronology of Hebrew Vocalization and Accentuation", *PAAJR* 48 (1981) 87–99; T. Jansma, "Vijf teksten in de Tora met een dubieuze constructie", *NTT* 12 (1957–1958) 161–179; A. van der Kooij, "Nehemiah 8:8 and the Question of the 'Targum'-Tradition", *Tradition of the Text*, 79–90; G.E. Weil et al., *Concordance de la cantilation du Pentateuque et des cinq Megillot* ([Paris] 1978); id., *Concordance de la cantilation des Premiers Prophètes, Josue, Juges, Samuel et Rois* (Paris, 1982); id., *Masorah*, 131–247

נלים ממוחשבים: אפשר לערוך חיפושים על טעמי המקרא בתכנית 'הכתר' – מאגר התנ"ך.

מבין עדי הנוסח נה"מ הוא המקור העיקרי שפיתח מערך של הנחיות מוסיקליות-פרשניות לקריאת הטקסט המעוגן ב'טעמים'.⁹¹ לטעמים אלה, המוסיפים רובד פרשני וממד מוסיקלי לאותיות ולתנועות, שלושה תפקידים:

• הכוונת קריאת המקרא בבית הכנסת באמצעות הנחיות מוסיקליות;

• ציון הטעם במילה;

• ציון היחס התחבירי בין המילים – הפסק או הקשר.

שיטת ההטעמה מכילה גם שלושה סימנים שאינם טעמים, שכן אין להם תפקיד מוסיקלי: מֶקֶף, סימן מחבר; פֶּסֶק או פסיק, סימן המציין הפסקה קטנה; וְגַעִיה (מילולית: הרמת הקול), המכונה גם מֶתֶג, סימן המציין טעם משני במילה.

⁹⁰ סידור יחידות השירה בכתביהיד מימה"ב ובמהדורות המודפסות, וכן יחסן למאמרים בספרות חז"ל, נדונו בפרוטרוט בידי ברויאר, כתר ארם צובה (1976) 149–189. באופן כללי, כתבייד אלה משקפים את ההנחיות של ספרות חז"ל, אך הנחיות אלה מותירות מקום לפרשנות ובהתאם לזאת כתביהיד נבדלים ביניהם. סידורי הטקסט המתוארים בספרות חז"ל מתבססים על מארג של שטחים כתובים ושטחים ריקים ומקבילים לשיטה א2 של מגילות קומראן וכנראה גם לשיטה 3 המתוארים בעמ' 197. מקורות חז"ל מתייחסים במפורש לרשימות של מלכי כנען (יהו' יב 9–24) ושל בני המן (אס' ט 6–9) וכן לשלושה שירים בספרי הפרוזה של המקרא (שמ' טו 1–18, דב' לב 1–43, ושופ' ה 2–31), אך לא למזמורי תהלים. ← לוחות 11*–12*.

⁹¹ להנחיות דומות לקריאת התורה השומרונית ראו עמ' 72.

מסורת הטעמים היא עתיקה, כעולה מירושלמי, מגילה ד, כח ע"ב (ובשינויים גם בבלי, מגילה ג ע"א, המזכיר 'פסקי טעמים'; שם, נדרים לו ע"ב; בראשית רבה לו, ח ← *van der Kooij):

"ויקראו בספר בתורת האלהים מפורש ושם שכל ויבינו במקרא" (נחמ' ח 8) זה המקרא, "מפורש" זה תרגום ו"שום שכל" אלו הטעמים "ויבינו במקרא" זה המסורת.

במשך השנים התפתחה מסורת כיצד יש להבין את היחס התחבירי בין המילים. הבנה זו, המשתקפת לעתים בספרות התלמוד, נמסרה באמצעות מערכת הטעמים. במקרים נדירים ההטעמה והניקוד משקפים מסורות פרשניות שונות (י' ברויאר *1992).

במקרים מעטים ביותר המסורת בדבר היחס התחבירי הזה נותרה במחלוקת. כך בבבלי, יומא נא ע"א – ע"ב (השוו בראשית רבה פ, ו; ירושלמי, עבודה זרה, ג, מא ע"ג) מצוינים חמישה פסוקים בתורה ש"אין להן הכרע" באשר לסוג היחס בין מילה מסוימת ובין קודמתה או הבאה אחריה. ← *Jansma. למשל בשמ' יז 9 אפשר לקשור את "מחר" למילה שקודמת לה או להמשך הפסוק. וזה נוסח הפסוק בנה"מ, המוטעם באֶתְנַח במילה 'עמלק':

... בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק א מחר אנכי נצב על ראש הגבעה ...
(= כ"י של שומ' ומכילתא, עמלק א).

האפשרות האחרת היא:

... בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק מחר א אנכי נצב על ראש הגבעה ...
(= כ"י רבים של שומ'; השו"ת פ, פ)

כבמקרה של הניקוד, קיימות שלוש מערכות טעמים: טברנית, ארץ-ישראלית ובבלי. נוסף עליהן, במערכת הטברנית, ספרי אמ"ת (ראשי תיבות של איוב, משלי ותהלים) מוטעמים במערכת טעמים שונה. בתוך המערכת הטברנית עצמה, יש סימנים לקיומן של שיטות משנה שונות (מ' כהן *1986, 1991).

שמותיהם וצורותיהם של הטעמים מופיעים בלוח 16*.

הטעמים נחלקים לשני סוגים, מפסיקים ומחברים. הטעמים המפסיקים נחלקים שנית לארבע קבוצות בהתאמה למשך ההפסקה:

'קיסרים' (סילוק, אֶתְנַח),

'מלכים' (סגולתא, שלשלת, זָקַף, טַפְחָא),

'משנים' ו'שלישים'.

אחדים מן הטעמים המחברים ('משרתים') הם: מְנַח, מְהַפֵּךְ או מְהַפֵּךְ, מְרַכָּא, דְּרָגָא וְאֶזְלָא. בעיקרם, הטעמים המפסיקים והמחברים נושאים משמעות אמיתית של הפרדה או חיבור, אף שלעיתים קרובות סימון הטעמים הוא פורמלי בלבד שכן הם מופיעים בכל פסוק ברצף קבוע למדי. ← *Weil, 1978, 1982

לעתים קרובות משתקפת פרשנות קדומה בסוג היחסים בין המילים. למשל:

שמ' כד 5 נה"מ ויעלו עלת Δ ויזבחו זבחים שלמים ליהוה פרים לכתחילה, אפשר להסביר את "פרים" כמתייחסת לפסוק בשלמותו או למילים שקדמו לה, "זבחים שלמים ליהוה". הטעמים ב"עלת" (אֶתְנַח) ו"יהוה" (טפחא) מעידים כי בעלי המסורה חשבו על האפשרות השנייה. אילו התכוונו לאפשרות הראשונה הטעם ב"עלת" היה רביעי, טעם מפסיק המציין הפסקה קצרה יותר.⁹²

יש' א 9 נה"מ לולי ה' צבאות הותיר לנו שריד כמעט Δ כסדם היינו לעמרה דמינו בפסוק זה בעלי המסורה חילקו את המשפט כמצוין, אך במקורות שונים ישנה הפסקה אחרי המילה "שריד" (היינו, "... שריד Δ כמעט כסדם היינו ..."): בבלי, ברכות יט ע"א, ס ע"א; ת; רש"י ושל"ל על אתר. ← קוגוט* 1994, 113 אחדים מפרשני המקרא בימה"ב וגם מאוחרים להם כשל"ל (על יש' א 9) משתמשים בטעמים כבסיס לפירושיהם.⁹³ אפשר להבחין בממד הפרשני של הטעמים באמצעות השוואה של הבדלים בין נה"מ ובין מקורות קדומים כגון תה"ש (הבדלים מסוג זה מתועדים בסדרת BH ובממ"ה⁺):

שמ' ט 19 נה"מ+ כי חיות הנה Δ בטרם תבוא אלהן המילדת וילדו תה"ש $\tau\acute{\iota}\kappa\tau\omicron\upsilon\sigma\iota\nu \gamma\alpha\rho \pi\rho\acute{\iota}\nu \eta\epsilon\iota\sigma\epsilon\lambda\theta\epsilon\acute{\iota}\nu \pi\rho\sigma \alpha\upsilon\tau\alpha\varsigma \tau\alpha\varsigma \mu\alpha\acute{\iota}\alpha\varsigma \kappa\alpha\acute{\iota} \xi\tau\iota\kappa\tau\omicron\upsilon\nu$
= כי חיות הנה בטרם תבוא אלהן המילדת Δ וילדו
דעתו של המתרגם על "חיות" (זריזות או חיוניות) תואמת את הבנתו התחבירית.
שמ' כב 12 נה"מ אם טרף יטרף יבאהו עד Δ הטרפה לא ישלם (= ת"א, ת"נ, פ) תה"ש $(\epsilon\acute{\alpha}\nu \delta\epsilon \theta\eta\rho\iota\acute{\alpha}\lambda\omega\tau\omicron\nu \gamma\acute{\epsilon}\nu\eta\tau\alpha\iota) \acute{\alpha}\xi\epsilon\iota \alpha\upsilon\tau\omicron\nu \epsilon\pi\acute{\iota} \tau\eta\nu \theta\acute{\eta}\rho\alpha\nu \kappa\alpha\acute{\iota} \omicron\upsilon\kappa \acute{\alpha}\pi\omicron\tau\epsilon\acute{\iota}\sigma\epsilon\iota$
= אם טרף יטרף יבאהו עד הטרפה Δ לא ישלם
(השוו ת"פ, ת"י' [כפל גרסה⁺], ו)
מכילתא, נזיקין יב, מכירה את שתי האפשרויות.

הבנת היחס בין המילים בפסוק זה קשורה להבדל בניקוד (ע/ד). ← Prijs, *Jüdische Tradition*, 6 – 8; קוגוט* 1994, 131 – 133

יש' ג 11 נה"מ+ ... אוי לרשע רע Δ כי גמול ידיו יעשה לו תה"ש $\omicron\upsilon\acute{\alpha}\iota \tau\omicron\tilde{\omega} \acute{\alpha}\nu\omicron\mu\tilde{\omega}, \Delta \pi\omicron\nu\eta\rho\acute{\alpha} \kappa\alpha\tau\acute{\alpha} \tau\acute{\alpha} \xi\rho\gamma\alpha \tau\tilde{\omega}\nu \chi\epsilon\iota\rho\tilde{\omega}\nu$
 $\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon \sigma\upsilon\mu\beta\acute{\eta}\sigma\epsilon\tau\alpha\iota \alpha\upsilon\tau\tilde{\omega}$
= ... אוי לרשע Δ רע כגמול ידיו יעשה לו

⁹² לשני ההסברים ראו בבלי, חגיגה ו ע"ב. ראו גם את פירושיהם של ראב"ע ורמב"ן לנוסח המקרא ואת פירושו של רש"י לבבלי, חגיגה ו ע"ב. ← קוגוט* 1992, 156

⁹³ ראו ייבין, מסורה, 126 – 127; קוגוט* 1992, 1994; M.B. Cohen* 1969, 1992

(ה) הערות המסורה

אליהו בחור, מסורת המסורת; ברויאר, כתר ארם צובה (1976) 193 – 283; י' ייבין, "מסורה", א"מ, ה (ירושלים תשכ"ח) 130–159; הנ"ל, מסורה, 60 – 127; מ' כהן, "מבוא", 1992, עמ' 22* – 28*; י' עופר, המסורה הבבלית לתורה: עקרונותיה ודרכיה (מקורות ומחקרים ו, סדרה חדשה; ירושלים תשס"א)

Barthélemy, *Critique textuelle* 1992, lxxix–xcvii; L. Blau, *Masoretische Untersuchungen* (Strassburg i. E. 1891); A. Dotan, "Masorah", *EncJud* (Jerusalem 1971) 16.1401–1482; P.G. Kelley et al., *The Masorah of Biblia Hebraica Stuttgartensia, Introduction and Annotated Glossary* (Grand Rapids, MI/Cambridge, UK 1998); C. McCarthy, "A Comparative Study of the Masorah Magna and Parva of the Book of Deuteronomy as Attested in the Leningrad and Madrid M1 Manuscripts", *Sôfer Mahîr*, 177–186; A. Rubinstein, "Singularities in the Massorah of the Leningrad Codex (B19a)", *JJS* 12 (1961) 123–131; id., "The Problem of Errors in the Massorah Parva of Codex B19a", *Sefarad* 25 (1965) 16–26; Sperber, *Grammar*, 520–553; G.E. Weil, "La Massorah", *REJ* 131 (1972) 5–104; id., "Les décomptes de versets, mots et lettres du Pentateuque selon le manuscrit B 19a de Leningrad: Un essai d'arithmétique des scribes et des massorètes", *Mélanges Barthélemy*, 651–703; Wonneberger, *Understanding BHS*, 61–8

כלים ממוחשבים: תכנית 'הכתר' – מאגר התנ"ך, אוניברסיטת בראילן, רמת גן; מ' כהן, מקראות גדולות 'הכתר', המבוסס על כ"א א*.

(1) תוכן

המונח 'מסורה' (או 'מסורת')⁹⁴ אמור במערכת של הוראות לכתיבת נוסח המקרא ולקריאתו. מערכת זו הוכנה בידי דורות של בעלי מסורה ונכתבה תמיד מסביב לטקסט (לוחות 11* – 13*, 15*, 23*) מבלי לרמוז שרכיב מרכיביו (כגון הערות כתיב-קרי) נכתב פעם באותו מקום בכתבייד קדומים. מטרתה של מערכת זו הייתה להבטיח שבמסירת הטקסט תינקט זהירות מיוחדת.

על פי המסורת, ה'מסורה' צמחה בתקופתו של עזרא, המכונה "ספר מהיר" בעז' ז 6, ובתקופתם של הסופרים בדורות שלאחר מכן. ראו בבלי, קידושין ל ע"א: "לפיכך נקראו ראשונים סופרים שהיו סופרים כל האותיות שבתורה". מקורה הקדום של פעילות הסופרים מוכח מן המקבילות בין הערות בספרות חז"ל ובין כמה הערות במסורה הגדולה, למשל על בר' ב 4:

כל תולדות שנאמרו במקרא חסרין בר מן תרין [= חוץ משנים], "אלה תולדות פרץ" (רות ד 18) והדן [= הפסוק הנוכחי, בר' ב 4] (בראשית רבה יב, 6; ובדומה לזה, המ"ג⁹⁵).

בעלי המסורה המשיכו בפעילות הסופרים. זהותם של האישים בשתי הקבוצות אינה ידועה לנו.

הואיל ומטרת המסורה הייתה להבטיח מסירה מדויקת של נוסח המקרא, היא

⁹⁴ אין הסכמה באשר לצורתה הדקדוקית של המילה 'מסורה' ובאשר למשמעה המדויק. ראו: W. Bacher, "A Contribution to the History of the Term 'Massorah'", *JQR* 3 (1891) 785–790; Roberts, *OTTV*, 42–43; Hendel, *Genesis 1–11*, 115–116. המילה כ'מסורה' (אחרים: מְסוּרָה), המציינת מערך של הוראות המלווה את מסירת נוסח המקרא. ואולם ד' בן-חיים, "מסורה ומסורת", לשוננו כא (תשי"ז) 283–292, מסביר את המילה כמְסוּרָה, 'ספירה' או 'מספור', בהתבסס על משמעות השורש בתרגום השומרוני. לדעתו מילה זו קשורה למסורת שהסופרים ספרו את כל המילים והפסוקים במקרא, כמוסבר בפסקה הבאה.

התמקדה בהיבט הבעייתי ביותר לסופרים, היינו הכתיב. בעלי המסורה וממשיכיהם תיארו את כללי הכתיב המקראי בחיבורים שונים וכתבו הערות (בארמית) על הכתיבים החרגים בשולי כתביהיד המקראיים, כבמקרה הנזכר של הכתיב של "תולדות", המתועד במסורה הקטנה בתור "ב מלא" (= פעמיים עם וי"ו). תשומת ליבם התרכזה במניין הפעמים שבו הופיע כתיב מסוים בספר מקראי מסוים או במקרא כולו. למשל, אליהו בחור* העיר כי המילים השייכות למשקלים קטול (כגון שָׁלוֹם, קָרוֹב) וקָטָלוֹן (כגון זָכָרוֹן) נכתבות בדרך כלל בכתיב מלא.⁹⁵ לפיכך התמקדה המסורה ביוצאים מכלל זה וציינה את המילים השייכות למשקלים אלה שכתובן חסר. כך על זָכָרוֹן (שמ' כח 12 [פעמיים], 29), המסורה (על פי כ"ל) מציינת "ג חס", היינו זָכָרוֹן מופיעה שלוש פעמים במקרא בכתיב החסר שלה. בדומה לזה "יפל" וצורות דומות לה הן בדרך כלל חסרות, והתוצאה היא שבנוגע לעמ' ט 9 'פול' מציינת המסורה שמילה זו מופיעה שבע פעמים בכתיב מלא: "ז מל".

מערך המסורה, שהנחה דורות רבים של סופרים, מורכב משני חלקים עיקריים:

א המערך העיקרי של ההערות כתוב בשוליים הצדיים של הטקסט. מערך זה מכונה 'מסורה קטנה' ומכיל הערות בעניינים שלהלן:

- מספר ההיקריות של כתיב או ניקוד מסוימים, לדוגמה, על דב' לב 39 "וְאַחֲרָיָה" נכתב: ל' אחד אני אֲחֵיָה, כלומר צורה זו מופיעה רק כאן (ל' = לית, 'אין במקום אחר') ומופיעה עוד פעם אחת ללא וי"ו החיבור: "אני אֲחֵיָה" (יר' מט 11).

- צורות הקרי, סבירין וכל הסימונים והסימנים המתוארים בתת-סעיף ג. רכיבים אלה אינם חלק מן הטקסט הרצוף של מגילות מקרא בלתי מנוקדות, והם ידועים רק מן המסורה הקטנה.

- פרטים מיוחדים כגון הפסוק הקצר ביותר או הפסוק האמצעי בתורה כולה או בספר מסוים ← תת-סעיף ג(6), פסוקים המכילים את כל אותיות האלפבית וכו'.

ג המסורה הגדולה נכתבת בשוליים העליונים או התחתונים. למערך זה קשר הדוק למסורה הקטנה שכן תפקידו למנות בפרוטרוט את הפרטים הנזכרים ברמיזה במסורה הקטנה, במיוחד את הפסוקים שמערך זה מתייחס אליהם. למשל, אם המסורה הקטנה מציינת שמילה מסוימת מופיעה שמונה פעמים במקרא, המסורה הגדולה מספקת רשימה של הפסוקים. היא אינה מציינת פרק ופסוק, אלא מצטטת מילת מפתח או ביטוי מפתח מן הפסוק שבו המילה הנדונה מצויה.⁹⁶ מערך זה מכיל גם 'מסורה מצרפת', מסורה שמכילה רשימות של תופעות מסוימות, כגון סוגים שונים של צורות יחידאיות.⁹⁷

⁹⁵ אליהו בחור, מסורת המסורת, עמ' 57 במהדורת גינצבורג.

⁹⁶ פרטים אלה מתועדים בכתביהיד וגם במהדורות מודרניות של המסורה ובכמה מהדורות מקרא. ← תת-סעיף (3) להלן

⁹⁷ ראו ד' ליאנס, המסורה המצרפת, דרכיה וסוגיה: על פי כתב יד קהיר של הנביאים (באר שבע תש"ס).

נוסף על כך, כתבייד רבים מכילים רשימות מסורה מגוונות, כגון רשימות של ההבדלים בין בן אשר¹ ובין בן נפתלי², בתחילתם או בסופם של ספרי המקרא. הרשימות בסופי הספרים במק"ג-2³, שקובצו ממקורות שונים בידי עורך מהדורה זו, נרחבות יותר מן הרשימות שבכתבייד המקראיים. אוסף זה, המכונה 'מערכת', נודע מאוחר יותר כ'מסורה סופית'. נוסף על הרשימות שנזכרו לעיל, ההערות בסופי הספרים במק"ג-2⁴ מזכירות את מספר האותיות, המילים והפסוקים בכל אחד מספרי המקרא. למשל, בסוף ס' בראשית מעירה המסורה הסופית: "סכום הפסוקים של ספר אלף וחמש מאות ושלושים וארבעה".

פרטי המ"ק ומ"ג⁵ נבדלים במקורות השונים. הפרטים שבכ"י מסוים שונים מאלה במקור אחר – במיוחד בכ"י ל, כתבייד מאוחרים ומק"ג-2⁶ – ואינם תמיד עקיבים או מדויקים אפילו בתוך מקור אחד. ← 1961, 1965. *Rubinstein; *Sperber. אידידוק זה מתגלה ברישום שגוי של מספר ההיקריות בטקסט ובאיהתאמה בין הערות המסורה הקטנה ובין נוסח המקרא עצמו. בין הדוגמאות לאייהעקיבות: בעוד היקרות אחת של מילה עשויה להיות מלווה בהערת מסורה, היקרות אחרת של אותה מילה לא תוער.⁹⁸ אייהעקיבות בתיעוד מספר ההיקריות נובעת מן ההתפתחות המסובכת של המסורה. במקור היא נכתבה יחד עם הטקסט של כתבייד שלו היא השתייכה, אך בשלב מאוחר יותר המסורה נמסרה בנפרד ואפילו הועתקה בשולי כתבייד אחרים. המצב לא השתפר עם המצאת הדפוס, שכן הערות המסורה הקטנה במק"ג-2⁷ נאספו מכתבייד שונים.

המסורה המשיכה להתפתח במאות ו' – י' עד שקיבלה את הצורה הידועה מכתבייד. כבמקרים של הניקוד ושל הטעמים, היא נמסרה בשלוש שיטות עיקריות: טברנית, ארץ-ישראלית ובבלית. השיטה הידועה ביותר היא המסורה הטברנית, שיחד עם השיטה הטברנית של הניקוד ושל הטעמים, נתקבלה על כל קהילות ישראל. על פי ברויאר, כתר ארם צובה (1976) 281 – 284, הצורות הידועות של המסורה נובעות מזו שבכתר ארם צובא⁸, שמדויקת יותר מכל האחרות.

המינוח הארמי של המסורה מתועד ומוסבר אצל ייבין*, כהן, מקראות גדולות הכתר, וכן בסדרת BH ואצל *Kelley; *Wonneberger.

(2) חיבורי המסורה

מערכות המסורה התפתחו הרבה מעבר לפעילותם של הדורות הראשונים של בעלי המסורה לאוספים של הערות שנכתבו לא רק בצד הטקסט אלא גם

⁹⁸ למשל, ההערה על בר' א 1, "בראשית", מציינת שמילה זו מופיעה חמש פעמים במקרא, ובתוכן שלוש פעמים בתחילת פסוקים. חמשת הפסוקים הם: בר' א 1; יר' כו 1, כו 1, כו 1, מט 34. ואולם הערת המסורה הקטנה בכ"י ל מנוסחת בשלוש צורות שונות ביר' כו 1, כו 1 ו-מט 34, ואילו ביר' כו 1 אין כל הערה. ראו מהדורת הצילום של ל שפרס לוינגר (עמ' 43) ולא את הצורה המודפסת של המסורה במהדורת BHS. בדב' כב 14 הערת המסורה על "והוציא" בכ"י ל היא לית ח' (אין צורות "והוצא" חסרות במקום אחר), אך המילה כתובה בכתיב מלא בכ"י ל ולא בכתיב חסר "והוצא".

בחיבורים נפרדים ובספרי מבוא שהיו בהם הערות מפורטות על נוסח המקרא. אלה כללו בראש ובראשונה הערות על הכתיב.

כללי הכתיב של נה"מ סוכמו בידי אליהו בחור*. חיבור המסורה המקיף ביותר הוא 'אכלה ואכלה', והוא מכיל סוגים שונים של רשימות, כגון זוגות של מילים יחידאיות הנקרות פעם עם וי"ו ופעם בלעדיה (← דב' לב 39 בעמ' 63). חיבור זה מכונה על שם רשימה זו שפותחת בזוג "אָכְלָה" (שמ"א א 9) ו"אָכְלָה" (בר' כז 19). מהדורת ס' פֶּרְנַסְדוֹרֶף מבוססת על כ"י פריס⁹⁹ וזו של פ' דיאז אֶסְטֵבַן משקפת את כ"י הֶלֶה.¹⁰⁰ ספר 'אכלה ואכלה' לפי כ"י פריס מכילה 374 רשימות ועוד 24 פריטים נוספים, 398 רשימות בסך הכול. ← טבלה 9

טבלה 9

רשימות במהדורת פֶּרְנַסְדוֹרֶף של 'אכלה ואכלה' (מבחר)	
רשימה 117	וי"ו חסרה בראש מילת הכתיב אך נוספת בקרי, לדוגמה מל"ב ד 7 נה"מ ² 'בניכ', נה"מ ² 'ובניך' (12 מקרים).
רשימה 118	וי"ו כתובה בראש מילת הכתיב אך חסרה בקרי, לדוגמה שמ"ב טז 10 נה"מ ² 'וכי', נה"מ ² 'כי' (11 מקרים).
רשימה 338	פסוקים שבהם המילה השנייה היא 'שמה', לדוגמה בר' כט 3 (10 פסוקים).
רשימה 339	פסוקים המכילים את המילה 'הנה' ואחריה 'והנה', לדוגמה בר' לא 51 (5 פסוקים).
רשימה 356	פסוקים שבהם 'גם' מופיעה שלוש פעמים, לדוגמה בר' כד 25 (12 פסוקים).

חיבורי מסורה נוספים, מוקדמים ומאוחרים (← ייבין*):
'דקדוקי הטעמים' לאהרן בן אשר (מחצית ראשונה של מאה י').
'מסורת סייג לתורה' למאיר בן טודרוס הלוי אבולעפיה (1180 – 1244).
'עין הקורא' ליקותיאל בן יהודה הנקדן (כנראה מן המחצית השנייה של מאה י"ב).

'מנחת שי' (1626) לידידיה שלמה מנורצי. ← עמ' 35

(3) מהדורות של המסורה

המסורה של מק"ג-2⁺ פורסמה עם תרגום והערות בידי C.D. Ginsburg (1880 – 1905) (← עמ' לג), יחד עם חיבורי מסורה שונים. מהדורת S. Frensdorff, *Die Massora Magna* (Hannover, 1876; repr. New York, 1968) מכילה מפתח של המסורה של מק"ג-2.

99 ספר אכלה ואכלה והוא חבור מהמסורה הגדולה (הנובר תרכ"ד; ד"צ: ת"א תשכ"ט).
F. Díaz Esteban, *Sefer Oklah we-Oklah* (Madrid 1975) 100

היות שהמסורה של מק"ג-2, שלוקטה מכתבייד שונים, אינה מדויקת, חוקרים מעדיפים לעתים קרובות להיעזר במסורה של כתבייד מסוים, במיוחד במסורות הכלולות בארבע מהדורות אלה:

Weil, *Massorah Gedolah ... Léningrad* (1971). ← עמ' מט

D.S. Loewinger, *Massorah Magna of the Aleppo Codex* (Jerusalem 1977)

M. Breuer, *The Masorah Magna of the Pentateuch by Shemuel ben Ya'aqov* (Ms. ל"ב), 1–2 (New York 1992)

E. Fernández Tejero, *Las Masoras del libro de Génesis: Códice MI de la Universidad Complutense de Madrid* (TECC 73; Madrid 2004); ראו גם כרכים נוספים בסדרה זו.

(4) חשיבות המסורה

החשיבות העיקרית של מערך המסורה היא ללימוד הפנימי של נה"מ, ולא לשם השוואת נה"מ לעדי נוסח אחרים.

(ו) מהדורות של נה"מ

הברמן, כתב: מ' כהן, מקראות גדולות הכתר; הנ"ל, "מבוא"; י' פנקובר, יעקב בן חיים (1982); הנ"ל, "מהדורת התנ"ך הראשונה שהוציא בומברג לאור וראשית בית דפוס", קרית ספר נח (תשמ"ג) 586–604; הנ"ל, נוסח התורה (1992); ח' רבין, "מקרא, דפוס המקרא", א"מ, ה (ירושלים תשכ"ח) 368–386

L. Blau, "Dr Ginsburg's Edition of the Hebrew Bible", *JQR* 12 (1900) 217–254; Ginsburg, *Introduction* (1897) 779–976; id., *Jacob Ben Chajim Ibn Adonijah's Introduction to the Rabbinic Bible* (London 1867; repr. New York 1968); L. Goldschmidt, *The Earliest Editions of the Hebrew Bible, With a Treatise on the Oldest Manuscripts of the Bible by Paul Kahle* (New York 1950); Goshen-Gottstein, *Biblia Rabbinica* (1972) 5–16; id., "Editions" (1992); M.J. Mulder, "The Transmission of the Biblical Text", in id., *Mikra*, 87–135 (116–121, 133–134); H.M. Orlinsky, "Prolegomenon" to Ginsburg, *Introduction* (1966) x–xviii; Penkower, "Ben Asher" (1999); B. Pick, "History of the Printed Editions of the Old Testament, Together with a Description of the Rabbinic and Polyglot Bibles", *Hebraica* 9 (1892) 47–116; Roberts, "Hebrew Bible"; Walton, *Polyglotta*

כלים ממוחשבים: תכנית 'הכתר' – מאגר התנ"ך, אוניברסיטת בראילן, רמת גן; חלק ממפעל מקראות גדולות הכתר המבוסס על כ"א.

הטקסט של נה"מ נדפס פעמים רבות ממקורות שונים,¹⁰¹ בדרך כלל ללא עקרונות ביקורתיים.¹⁰²

הואיל והענף הטברני של שיטת בן אשר⁺ של נה"מ הפך לנוסח המחייב במסורת היהודית, נקטו שיטה זו כ ל מהדורות נה"מ, ונוסח זה שימש הנוסח

101 המהדורות המודפסות של נה"מ נחשבות לעתים קרובות ובטעות למייצגות את "המקרא", למרות העובדה שהן מייצגות מסורת טקסטואלית אחת בלבד, הגם שהיא מרכזית. ← פרק 4ב9

102 ראו לדוגמה את מילות ההקדמה בנספח למהדורת קורן תשכ"ב המסבירות את הבסיס הטקסטואלי שלה: "... על יסוד חוות דעתם של בעלי המסורה ושל המדקקים והמפרשים ועל פי מה שנמצא ברוב כתביהיד והדפוסים המקובלים כבני סמכא, ולא כהעתיקה משועבדת לדפוס או לכתב-יד מסוים" (ההדגשה שלי, ע"ט).

המודפס של המקרא בשלמותו לכל דבר ועניין. מבין מהדורות אלה הייתה למק"ג-2⁺ (1524 – 1525) השפעה רבה, והיא שימשה כמעט כ'נוסח המקובל' של המקרא. ← Goshen-Gottstein* 1992. לפיכך רוב המהדורות שפורסמו אחר כך מבוססות על מהדורה זו. ואולם במחצית השנייה של מאה כ' הופיעו כמה מהדורות המבוססות על כתבי יחיד (ראו מטה). תולדות הדפסתו של נה"מ מתוארות על ידי רבין*, Ginsburg* 1897 ור Mulder* ורק העובדות החשובות ביותר נזכרות כאן (המהדורות המרכזיות נמנות בעמ' כ – כא). לרשימת כל מהדורות המקרא ראו פרק 9 וכן טבלה 1 שם (עמ' 336).

כמה מהדורות לא־מנוקדות של נה"מ קדמו למהדורות המודפסות הראשונות שהכילו ניקוד וטעמים.¹⁰³ המהדורה המודפסת הראשונה של המקרא עם ניקוד וטעמים הופיעה בנפולי בשנת 1487, ואילו המקרא בשלמותו הודפס לראשונה בשנת 1488 בשונצינו, עיירה קטנה בקרבת מילנו. אחר כך הופיעו כמה מהדורות שלמות או חלקיות של המקרא. בכל המהדורות האלה יש טעויות רבות ותכונות ייחודיות, המתוארות בפרוטרוט בידי Ginsburg* 1897. לעתים מילים או פסוקים שלמים נשמטו או הוכפלו, אך לדעת מ' כהן* 1981 תשתית האותיות של המהדורות המוקדמות משקפת כתבי־יד מסוימים ולא שילוב של מקורות כאלה. במהדורות הראשונות היה יותר ממה שאפשר לצפות, שכן הן הכילו גם את התרגום הארמי וכמה פירושים מימה"ב, בעיקר אלה של רד"ק ורש"י. בעת ההיא כתבי־היד הקדומים יותר, שיהיו הבסיס למהדורות מאה כ' (ובניהם כ"י ל וכו"י א), לא היו ידועים לעורכים או שלא הוכרה חשיבותם בתור מקורות.

חשובות במיוחד להתקדמות חקר המקרא היו הפולילגוטות, או המהדורות הרב־לשוניות. עם התפתחות ביקורת המקרא ביססו חוקרים את מחקריהם על מהדורות אלה יותר ויותר בשל תכנן העשיר. המהדורות הפולילגוטות מציגות את נוסח המקרא בטורים מקבילים בעברית (נה"מ ושומ'), יוונית, ארמית, סורית, לטינית וערבית, בליווי תרגומים לטיניים של טקסטים אלה ובליווי ספרי דקדוק ומילונים ללשונות אלה, בעוד המהדורות הקדומות יותר הציגו מגוון מצומצם יותר של טקסטים. הפולילגוטה הראשונה היא הקומפליוטנסית (← עמ' כט) שהוכנה בידי החשמן חימנס באלקלה (בלטינית: קומפלוטום), ליד מדריד (1514 – 1517).¹⁰⁴ הפולילגוטה השנייה הוכנה באנטוורפן (1569 – 1572),¹⁰⁵ השלישית בפריס (1629 – 1645)¹⁰⁶ והרביעית, המקיפה

103 תהלים (בולוניה [?], 1477), תורה (בולוניה, 1482), נביאים (שונצינו, 1485 – 1486), כתובים (נפולי, 1487 – 1486).

104 לדעת Ginsburg, *Introduction*, 917–925, נה"מ במהדורה זו התבסס לכל הפחות על שלושה מקורות, כ"י ספריית אוניברסיטת מדריד 1 (כתבי־יד Ginsburg*, 771), תנ"ך נפולי (1491 – 1493) וספר התורה מליסבון (1491). לדעת P. Kahle, "The Hebrew Text of the Complutensian Polyglot", *Homenaje a Millás-Vallicrosa* (Barcelona 1954) I.741–751, כמה מכתבי־היד ששימשו במהדורה זו היו קרובים למסורת בן אשר.⁺ על תה"ש במהדורה זו ראו S. O'Connell, *From Most Ancient Sources: The Nature and Text-Critical Use of the Greek Old Testament Text of the Complutensian Polyglot Bible* (OBO 215; Fribourg/Göttingen 2006).

105 *Biblia Sacra Hebraice, Chaldaice, Graece et Latine etc.* (1569–1572) 105

מכולן (Walton*), פורסמה בידי ב' וולטון* וא' קסטלוס בלונדון (1653 – 1657). הבסיס הטקסטואלי של שלוש המהדורות האחרונות אינו ברור. לאחר מהדורת הפוליגלוטה הראשונה פורסמו מהדורות שכוננו מאוחר יותר 'מקראות גדולות' (מק"ג). שמותיהן של מהדורות אלה נבעו מהכללתם של כמה פירושים מימה"ב של נה"מ ותרגום ארמי אחד או יותר. — לוח 26*. שתי המהדורות הראשונות של מקראות גדולות הודפסו בבית הדפוס של דניאל בומברג בוונציה; המוקדם יותר, מק"ג-1 (1516 – 1517), נערך בידי פליקס פרטנסיס והמאוחר יותר, מק"ג-2 (1524 – 1525), נערך בידי יעקב בן-חיים בן אדוניהו. מק"ג-2 שונה ממק"ג-1, בין היתר בשל הוספת המסורה, שהיה לה מקום מיוחד במהדורה זו. הבדלים נוספים בין שתי המהדורות כוללים כמה גרסאות, בעיקר בכתיב, ניקוד והטעמים (1% מכל הפרטים לפי פנקובר* 1982, vii). לגרסה מודרנית של מקראות גדולות ראו מ' כהן, מקראות גדולות הכתר (תשנ"ב – 107). מהדורה זו נוהגת על פי הסידור של מק"ג-2, אך נוסח הבסיס הוא כתר ארם צובא. — פרק 9, טבלה 1 (עמ' 336)

מהדורות מק"ג התבססו על כמה כתבייד מאוחרים¹⁰⁸ עלומי-שם, ועליהם יישמו העורכים את עקרונות העריכה. העורך של מק"ג-1 ביסס את נוסח המקרא על כמה כתבייד אשכנזיים ועל המהדורות המודפסות הראשונות (שונצינו 1488; ברסציה 1494), ואילו מק"ג-2 התבססה על כמה "כ"י ספרדיים מדויקים" שהיו קרובים לנוסח של "כ"י טברנים מדויקים" כגון ל ר"א.¹⁰⁹ לעתים שינו העורכים את הפרטים של כתביהיד האלה במהדורותיהם על פי תובנותיהם הדקדוקיות; הדבר אמור במיוחד בשיטת הגעיות⁺ של מק"ג-2. מק"ג-1 רשמה כמה גרסאות מכתבייד אחרים בשוליים. בשל הכללת המסורה, התרגומים הארמיים והפירושים היהודיים המסורתיים במק"ג-2, הוכתרה מהדורה זו למהדורה היהודית המובהקת של המקרא. משום כך, כל המהדורות שבאו בעקבותיה, להוציא מעט מהדורות ביקורתיות שיצאו לאור במחצית השנייה של מאה כ', משקפות מהדורה זו.¹¹⁰ המהדורות החדשות סוטות ממק"ג-2 רק

106 (1629–1645) *Biblia Hebraica, Samaritana, Chaldaica, etc.*

107 עקרונות העריכה מתוארים בכרכים של יהושע-שופטים (תשנ"ב) ושל מלכים א–ב (תשנ"ה).

108 על פי העקרונות של ההומניזם, על המהדורות להתבסס על כ"י מאוחרים שנגישותם קלה. — Tim-panaro, *Genesis*, 45

109 כך פנקובר* 1982, xxviii–xxix, xliv–xlv, וכן הנ"ל, "Rabbinic Bible", *Dictionary of Biblical Interpretation* (ed. J.H. Hayes; Nashville 1999) 2.361–364 (363) * 11 – במילותיו של 15. Goshen-Gottstein* 1992, 224: "בהתחשב בעובדה שזהו הנוסח האקלקטי הראשון שסודר בראשית מאה ט"ז, מדהים שעד למאה כ' מהדורה הומניסטית מוקדמת זו שימשה הבסיס לכל שאר הנוסחים". ההבדלים בין מק"ג-2 ובין כ"י א נרשמו בממ"ה. — גושן-טלמון, יחזקאל, 37

110 במאות י"ז – כ', הופיעו כמה מאות מהדורות טובות, אך לא ביקורתיות, והחשובות בהן הן אלה של ' בוקסטורף J. Buxtorf (1618), ' אטיאס J. Athias (1661), ' לאוסדן J. Leusden (מהדורה שנייה, 1667), ד"א יבלונסקי D.E. Jablonski (1699), ' א' ון דר הוכט E. van der Hooght (1705), 'ה מיכאליס J.H. Michaelis (1720), ' א' האהן A. Hahn (1831), אפ"ק רוזנמילר E.F.C. Rosenmüller (1834), מ"ה לטרס M.H. Letteris (1852), שתי המהדורות הראשונות של BH (לייפציג 1905, 1909 – 1913), ומ' קורן (1962). התאריכים הנזכרים מתייחסים למהדורות הראשונות שאחריהן הופיעו מהדורות מתוקנות והדפסות נוספות. בעל ערך במיוחד הוא אוסף הבדלי הגרסה של Kennicott* 1776–1780 המבוסס על מהדורת ון דר הוכט (1705). — עמ' 35

בשינוי פרטים או בהוספתם על בסיס כתבייד אחרים או בהשמטתן של טעויות דפוס או בהוספתן. ← עמ' 7 – 8

מק"ג-2 הפכה למהדורה המובילה בשל מעמדה בתוך היהדות ובעולם המחקר. ואולם אי הוודאות באשר לנוסח הבסיס של מהדורה זו הוא בעייתי למחקר מדויק, ולפיכך כמה מהדורות חדשות ניסו לשפר את מק"ג-2 בדרכים מגוונות.¹¹¹ לעתים שונו פרטים על סמך כתבייד מסוימים של נה"מ (למשל י"ה מיכאליס, 1720, ונ"מ סניית' 1958, בעקבות כי"י B.M. Or 2375, 2626, 2628).¹¹² בה בעת, כיוון שכל המהדורות האלה משקפות את נוסח בן אשר, הנוסח המרכזי שהתקבל ביהדות, התפתחה הכרה שכל מהדורה חדשה צריכה להציג מסורת זו בצורה מדויקת. ← עמ' 339. כך ד' פר' ופ' דליטש ניסו לשחזר את נוסח בן אשר, בין היתר, על בסיס חיבורו הדקדוקי של בן אשר 'דקדוקי הטעמים'.¹¹³ ← עמ' 65. מהדורת פר' דליטש התבססה על מק"ג-2, שתוקנה על פי עקרונות העורכים, בעיקר במה שקשור לשיטת הגעיות.⁺ כ"ד גינצבורג, בעת שהציג מחדש את הנוסח של מק"ג-2, ניסה להתאים מהדורה זו לצורה המקורית המשווערת של נוסח בן אשר על בסיס ידיעתו הנרחבת את המסורה. מהדורת גינצבורג הכילה אפרט ביקורתי⁺ ובו הבדלי גרסה מכתבייד, ממהדורות מודפסות ומן התרגומים העתיקים.¹¹⁴ "תנ"ך ירושלים" של קאסוטו ניסה להשיג אותה מטרה על ידי שינוי פרטים במהדורה של גינצבורג על בסיס כמה גרסאות בכ"י א שבו עיין בחאלב.¹¹⁵ רק כעבור שנים הוביל את החוקרים החיפוש אחר נוסח המקרא המדויק ביותר לשימוש שיטתי בכתבייד שעל פי ההנחה נוקד בידי אהרן בן אשר עצמו (כ"י א), או תוקן על פי כתבייד זה (כ"י ל), או כ"י ק.¹¹⁶ כמה מהדורות, חלקן ביקורתיות, מבוססות על מקורות יחידים או על צירופים של מקורות אלה.

• כ"י ל משנת 1009 (← לוח 13*) שימש הבסיס למהדורה השלישית של BH (1929 – 1937, 1951), וכן ל-BHS (1967 – 1977 ← לוחות 27*, 28*) ו-BHQ (2004) ואילך; ← לוח 29*), בניגוד לשתי המהדורות הראשונות של BH (Leipzig 1905,)

111 ראו Goshen-Gottstein* 1992, 221–226.
112 מהדורת סניית' אינה מביאה את כתביהיד של המוזיאון הבריטי בדיוק, כפי שציין בפרוטרוט Cohen-Freedman, "Snaith"

113 S. Baer & F. Delitzsch, *Textum masoreticum accuratissime expressit, e fontibus Masorae varie illustravit, notis criticis confirmavit* (Leipzig 1869–1894)

114 בשל הכללת כל קבוצות הנתונים הללו, אפשר לראות במהדורה זו מהדורה ביקורתית; ואולם נוסח היסוד שלה אינו כתבייד אלא מהדורת מק"ג-2 שחסרה דיוק מדעי. ← עמ' 341. מוטב שגינצבורג ייזכר בזכות ספרו המונומנטלי *Introduction* (1897) ששימש כהכנה למהדורת המקרא שלו. ← Blau* 1900

115 מהדורה זו זכתה לביקורת רבה מידי מ' מדן, "תנ"ך ירושלים: הערות על הנוסח, הגיבור והטעמים", לשוננו יח (תשי"ב–תשי"ג) 192–181; VT 3 (1953); P. Kahle, "The New Hebrew Bible", 254–255; Roberts, "Hebrew Bible", 416–20; עופר, "כתר ירושלים", 202 – 203. לטענת M.H. Goshen-Gottstein, "The Authenticity of the Aleppo Codex", *Textus* 1 (1960) 17–35 (30, n. 58), מהדורת קאסוטו אינה מכילה גרסאות מכ"י א. להגנתה של מהדורה זו כתב L. Si-mon, "The Jerusalem Bible", VT 4 (1954) 109–10, כי היא הוכנה לאחר מותו של קאסוטו בשנת 1951, על פי הנחיותיו.

116 פנקובר* 1999 סיכם נטיות אלה של העורכים.

1913–1909), שעדיין התבססו על מק"ג-2. שתי המהדורות שערך א' דותן, עדי 1973 ודוּתן 2001, גם הן מבוססות על כתב־יד זה. הרוב המכריע של המהדורות הממוחשבות מבוססות גם הן על כתב־יד זה. ← עמ' 22, ביבליוגרפיה.

• כ"י א משמש הבסיס לממ"ה¹¹⁷ ולמ' כהן, מקראות גדולות הכתר. המהדורות של ברויאר (1977 – 1982 ו-1977 [ברויאר, חורב])¹¹⁷ משקפות כתב־יד זה בכתיב, ניקוד וטעמים, אף שלמעשה הן מבוססות על מקורות טברנים אחדים (בין היתר, כ"י ל, B.M. Or. 4445, מק"ג-2).¹¹⁸

• מהדורת סניית' מבוססת על צירוף של כהי"י הספרדיים, B.M. Or. 2375, 2626, 2628 ותנ"ך 'שם טוב'.¹¹⁹

2. נוסחים טרום־שומרוניים והתורה השומרונית ("קבוצת שומ'")

A.D. Crown & R. Pummer, *A Bibliography of the Samaritans* (3rd ed.; ATLA Bibliography Series 51; Lanham, MD 2005)

בן־חיים, נוסח שומרון; י' בן־צבי, ספר השומרונים (ירושלים תשל"ו); ר' ויס, משוט במקרא: סוגיות מקראיות, המקרא בקומראן, החומש השומרוני (ירושלים תשל"ו) 317–337; מ' כהן, "כתיב" (1976)

M. Baillet, "Les divers états du Pentateuque Samaritain", *RevQ* 13 (1988) 531–545; id., "Samaritains", *DBSup* (Paris 1990) XI.773–1047; Z. Ben-Hayyim, "The Samaritan Vowel-System and Its Graphic Representation", *ArOr* 22 (1954) 515–530; id., *Grammar of Samaritan Hebrew* (2000); A.D. Crown, "Studies in Samaritan Scribal Practices and Manuscript History: III. Columnar Writing and the Samaritan Massorah", *BJRL* 67 (1984) 349–381; id., *The Samaritans* (1989); id., "Samaritan Literature and Its Manuscripts", *BJRL* 76 (1994) 21–49; id., *Samaritan Scribes* (2001); id., "Samaritan Scribal Habits with Reference to the Masorah and the Dead Sea Scrolls", in Paul, *Emanuel*, 159–177; F. Dexinger, "Das Garizimgebot im Dekalog der Samaritaner", in *Studien zum Pentateuch Walter Kornfeld zum 60 Geburtstag* (ed. G. Braulik; Vienna/Freiburg/Basel 1977) 111–33; E. Eshel, "4QDeutn" (1991); Gesenius, *Pent. Sam.*; Kartveit, *Samaritans*; Macuch, *Grammatik*; J. Margain, "Samaritain (Pentateuque)", *DBSup* (Paris 1990) XI.762–773; R. Pummer, "The Samaritans and Their Pentateuch", in *Pentateuch as Torah*, 237–269; J.D. Purvis, *The Samaritan Pentateuch and the Origin of the Samaritan Sect* (HSM 2; Cambridge, MA 1968); J.-P. Rothschild, "Samaritan Manuscripts", in Crown, *The Samaritans*, 771–94; Sanderson, *Exodus Scroll*; Sperber, *Grammar*, 234–297; Schorch, "Korrekturen" (1994); id., "The Significance of the Samaritan Oral Tradition for the Textual

¹¹⁷ 'כתר ירושלים' (תש"ס) שתואר בעמוד השער כ"תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים", נהג "בשיטת הרב מרדכי ברויאר" (זו כותרת המשנה האנגלית של גלצר, הארות), במיוחד מהדורת 'חורב' שלו. אותה כותרת משנה מתעדת את הבסיס למהדורה כך: "הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו". עקרונות 'כתר ירושלים' הוסברו בידי גלצר, הארות, 51 – 59; עופר, "כתר ירושלים".

¹¹⁸ על פי התיאור בכרך ב של המהדורה, ברויאר הפיק נוסח אקלקטי⁺ בהתבסס על רוב המקורות שנבחנו; הוא מעיר שהגרסאות המועדפות עליו מסכימות תמיד עם כ"י א. על פי ברויאר, תהליך זה מבטיח את יכולתו לשחזר את הנוסח של כתב־יד זה, כולל עמודיו האבודים, בייחוד בתורה, באמצעות היצמדות לכתבי־היד הטברנים. מהדורותיו של ברויאר אינן מכילות אפרט המתעד את המקורות שנבחרו לנוסח המודפס. ואולם מחקרו המאוחר יותר, נוסח המקרא בכתר ירושלים: ומקורותיו במסורה ובכתבי היד (ירושלים תשס"ג), עשוי לשמש כאפרט כזה. מ' כהן, "מבוא", 61 – 69* מבקר את בחירותיה האקלקטיות של שיטת ברויאר באשר לגזעיות.

¹¹⁹ ראו 13 – 8 *Textus* 2 (1962) N.H. Snaith, "The Ben Asher Text", לביקורות ראו Cohen-Freedman, "Snaith"

History of the Pentateuch", in *Samaritan Researches V* (Studies in Judaica 10; Sydney 2000) 1.03–1.17; id., *Vokale* (2004); id., "The Latent Masorah of the Samaritans", in *Samaritans: Past and Present, Current Studies* (SJ 53; ed. M. Mor & F.V. Reiterer; Berlin/New York 2010) 123–132; M. Segal, "The Text of the Hebrew Bible in Light of the Dead Sea Scrolls", *Materia giudaica* XII (2007) 5–20; A. Tal, "Samaritan Literature", in Crown, *The Samaritans* (1989) 413–467; id., "Divergent Traditions of the Samaritan Pentateuch as Reflected by Its Aramaic Targum", *Journal for the Aramaic Bible* 1 (1999) 297–314; J.H. Tigay in id., *Models*, 53–96; E. Tov, "Rewritten Bible Compositions and Biblical Manuscripts, with Special Attention to the Samaritan Pentateuch", in id., *HB, GB, and Qumran* (2008) 57–70; id., *Consistency* (2010); M.M. Zahn, *Rethinking Rewritten Scripture: Composition and Exegesis in the 4QReworked Pentateuch Manuscripts* (STDJ 95; Leiden 2011); J. Zsengeller, "Origin or Originality of the Torah? The Historical and Textcritical Value of the Samaritan Pentateuch", in *From Qumran to Aleppo*, 189–202

כלים ממוחשבים: מודולה של שומ' כלולה באקורדנס (ומייצגת את טל 1994) ו-BibleWorks (מהדורה של פון גל). לשניהם ראו תתסעיף (ג). באקורדנס ההבדלים בין שומ' ונה"מ מצוינים אוטומטית. הניתוח המורפולוגי¹²⁰ באקורדנס מאפשר קשת רחבה של חיפושים משווים בשומ' ונה"מ. המודולה כוללת את מסורת הקריאה השומרונית כפי שתועדה בידי בן־חיים, נוסח שומרון (לדוגמה, בשמ' יט 9 "בדבריי" שומ' גורס שם עצם דָּכָר ולא צורת הפועל "בְּדָכְרִי" כמו בנה"מ).

כל ל.י. התורה השומרונית (שומ') מכילה את נוסח התורה הכתוב בגרסה מיוחדת של הכתב העברי⁺ (← לוח 17*), ונשמרת במשך מאות בשנים בידי הקהילה השומרונית. ← תתסעיף (א). שומ' מכיל רכיבים אידאולוגיים בודדים היוצרים שכבה דקה הנוספת לנוסח קדום בלתי־כיתתי ← תתסעיף (ד), הדומה מאד לטקסטים המכונים טרום־שומרוניים שנמצאו בקומראן. ← תתסעיף (ה). החוקרים חלוקים בדעתם בדבר מועד יצירתו של הנוסח השומרוני. ← תתסעיף (ב). לעתים קרובות מכונים הטקסטים הטרומ־שומרוניים ושומ' יחדיו 'קבוצת שומ'. הטקסטים הטרומ־שומרוניים קדומים משומ' מימה"ב, אך היות שנשתמרו למקוטעין, שומ' נדון תחילה. הואיל וההבדלים בין שומ' והטקסטים הטרומ־שומרוניים הם מזעריים, האפיון של שומ' נוגע במהותו גם לטקסטים הטרומ־שומרוניים.

(א) הרקע

נוסף על העותקים של שומ' מימה"ב, החוקרים בוחנים את המקורות הקדומים (והבלתי־כיתתיים) מקומראן שעליהם מבוסס נוסח זה. הואיל וטקסטים אלה ידועים רק במקוטע, מקור המידע העיקרי שלנו הוא נוסח שומ' מימה"ב, הכיתתי. שומ' הוא הנוסח השומרוני של התורה,¹²⁰ שנכתב בגרסה מיוחדת של הכתב העברי⁺ ונשמר בידי העדה השומרונית בעותקים רבים. נוסח זה נוגע

¹²⁰ ברשות השומרונים נמצאת גרסה של יהושע שמכילה, בין היתר, כמה גרסאות המסכימות עם תה"ש בניגוד לנה"מ. הנוסח פורסם בידי Gaster, "Buch Josua", ראו גם בן־צבי*, 292 – 322. מעמדו של חיבור זה מצוי במחלוקת; ראו עמ' 307, הערה 51. ברשות השומרונים נמצא גם חיבור היסטורי המכיל חומר המקביל לספרים המקראיים יהושע–מלכים ודברי הימים ב ("Chronicle II"). ← P. Stenhouse, "Samaritan Chronicles", in Crown, *The Samaritans*, 222–223. לפרטים נוספים ראו Baille* 1990.

לאותיות בלבד, ומסורת הקריאה שהתפתחה בצדו נותרה מסורת שבעל־פה במשך תקופה ארוכה. בחלוף הזמן השומרונים פיתחו סימני תנועות, אך רק לעתים נדירות הוכנסו כמה מהם – באי־עקיבות – לתוך כתבי־יד מאוחרים. היה זה רק במאה כ' שחלקים מן התורה נכתבו עם ניקוד חלקי (Schorch* 2004, 27) או שלם. ← 'י צדקה (עמ' 74). מסורת הקריאה נרשמה בתעתיק מדעי, בייחוד בידי בן־חיים, נוסח שומרון. מסורת זו משתקפת גם בתרגומים של שומ' לארמית ולערבית.¹²¹ חשיבותה של מסורת קריאה זו לביקורת הנוסח נחקרה בייחוד בידי Schorch* 2000, אשר הסיק (בכרך א, עמ' 16) שככלל, שומ' מסכים עם נה"מ. ההבדלים בין שתי מסורות הקריאה מתועדות אצל טל–פלוגנטין 2010 וכן Schorch, *Vokale* (2004).

מסורת מנהגי הסופרים של השומ' משקפת כמה מאפיינים הדומים לאלה של מגילות קומראן (← עמ' 392 במפתח של *Scr. Prac.*) ולמסורה של נה"מ. 'המסורה השומרונית' נוגעת לחלוקה לפרשיות הדומה לפרשיות הפתוחות והסתומות⁺ בנה"מ, לסידור הטקסט של פרשיות מסוימות (← עמ' 193 – 196; Crown* 1984) וגם להנחיות המוסיקליות הדומות לטעמי המקרא. ← Schorch* 2010

הואיל ומסגרת האותיות של שומ' התבססה בחלקה הגדול על נוסחים טרום־שומרוניים כאלה שנמצאו בקומראן ← תת־סעיף (ה), הכינוי המתאר, 'שומרוני', מטעה במקצת. מסורת הקריאה המאוחרת יותר של שומ' אמנם משקפת את המסורת השומרונית, אך רוב תוכנו של הנוסח, כולל המאפיינים הטיפולוגיים, שלעיתים קרובות שונים בהרבה מנה"מ + ומתה"ש, נמצא כבר בטקסטים הבלתי־כיתתיים. כך, בעוד הטקסטים הקדם־מסורתיים נולדו באותו חוג כנה"מ מימה"ב ← עמ' 27 – 30, הטקסטים הטרומ־שומרוניים, אף שהם מסכימים רבות עם שומ', חסרים את המאפיינים האידאולוגיים השומרוניים.

(ב) תאריך ומוצא

R.J. Coggins, *Samaritans and Jews: The Origins of Samaritanism Reconsidered* (Atlanta, GA/Oxford 1975); A.D. Crown, "Redating the Schism between the Judaeans and the Samaritans", *JQR* 82 (1991) 17–50; F. Dexinger, "Samaritan Origins and the Qumran Texts", in *Methods of Investigation of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site: Present Realities and Future Prospects* (ed. M.O. Wise et al.; Annals of the New York Academy of Sciences 722; New York 1994) 231–246; E. & H. Eshel, "Dating the Samaritan Pentateuch's Compilation in Light of the Qumran Biblical Scrolls", in Paul, *Emanuel* (2003) 215–40; M. Gaster, *The Samaritans: Their History, Doctrines and Literature* (The Schweich

121 א' טל, התרגום השומרוני לתורה: מהדורה ביקורתית, א–ג (מקורות ומחקרים בלשון העברית ובתחומים הסמוכים לה ד–ו; תל אביב תש"ם–תשמ"ג); H. Shehadeh, "The Arabic Translation of the Samaritan Pentateuch", in Crown* 1989, 481–516; id., *The Arabic Translation of the Samaritan Pentateuch*, 1–2 (Jerusalem 1989, 2002)

Lectures 1923; London 1925); I. Hjelm, *The Samaritans and Early Judaism. A Literary Analysis* (JSOTSup 303; Sheffield 2000); Kartveit, *Samaritans* (2009); N. Schur, *History of the Samaritans* (BEATAJ 18; Frankfurt a. Main 1992)

בצורתו הנוכחית, שומ' הוא טקסט כיתתי שומרוני. ואולם מבין העקרונות הדתיים של השומרונים¹²², הוא משקף בעיקר את אלה הנוגעים למעמד המרכזי של שכם והר גרזים (הרגרזים, נכתב כמילה אחת) בפולחן. ← תתסעיף (2ד). כאשר הטקסטים של שומ' נתגלו מחדש באירופה במאה י"ז, העובדה שהם נכתבו בכתב העברי (הקדום)⁺ העניקה להם צביון מקורי, שכן כל כתביהיד האחרים של המקרא שהיו ידועים אז (נה"מ) נכתבו בכתב המרובע⁺ המאוחר יותר. ואולם העובדה שהטקסטים השומרונים כתובים בכתב העברי אינה מעידה על כך ששומ' משקף נוסח קדום יותר ממקבילו היהודי; ניתוח פליאוגרפי של הכתב העברי המשמשת את השומרונים מלמדת שמוצאו בתקופת החשמונאים ומאוחר לה.¹²³

הנתונים ההיסטוריים על מקורה של העדה השומרנית אינם מצביעים על תאריך מוקדם במיוחד, ולפיכך אינם תומכים בטענת השומרונים שנוסחיהם עתיקים ביותר. הקולופון⁺ במגילת אבישע של שומ'¹²⁴ מייחסת את כתיבת המגילה לאבישע בן פנחס הכהן, שחי בתקופת יהושע, אך חוקרים סבורים שמגילה זו נכתבה במאה י"ב או י"ג לסה"נ. הסיכום המפורט ביותר של הדעות על אודות הרקע של השומרונים הוא זה של Kartveit*. על פי המסורת השומרנית עדתם נוצרה בראשית האומה הישראלית, ולדעתם הם משמרים את המסורת הישראלית האותנטית. השומרונים מאמינים שהיו אלה היהודים, ולא הם עצמם, שנפרדו מן הזרם המרכזי של היהדות בתקופת עלי הכהן במאה י"א לפני סה"נ. ← Kartveit*, 35. מבין החוקרים, Gaster* ו-Hjelm* דוגלים בהשקפה זו. המסורת היהודית מסבירה את מקורם של השומרונים אחרת, בהתבסס על מל"ב יז 24 – 34, ועל פי מקור זה השומרונים לא היו קרובים לישראלים אלא הובאו לשומרון מאשור במאה ח' לפני סה"נ, אחרי חורבן ממלכת הצפון. בתלמוד הם אכן מכונים 'כותים', כלומר אנשים מכותה, חבל ארץ באשור (השוו מל"ב יז 24).

בניגוד לעדות השומרונים והיהודים, רוב החוקרים משייכים את מקורה של הקהילה לתקופה הרבה יותר מאוחרת. לפי דעה אחת, בהתבסס על ספר עזרא, השומרונים הם אנשי שומרון (ממלכת הצפון) שנפרדו מאנשי יהודה בתקופה הפרסית. ← עזרא ד 1 – 5. אחרים, בהתבסס על יוסף בן מתתיהו, קדמוניות יא, 340 – 345, קובעים את מקורה של הקהילה, וכן את בניין המקדש בשכם, לתקופת אלכסנדר הגדול. 1991 Crown* נוקב במאה ג' לפני סה"נ כתקופת הפילוג. לפי Purvis* השומרונים נפרדו מאחיהם היהודים לאחר חורבן מקדשם בידי יוחנן הורקנוס בשנת 128 לפני

122 ראו בן-צבי*, 137 – 150; J. Macdonald, *The Theology of the Samaritans* (London 1964); R.S. Hanson, "Paleo-Hebrew Scripts in the Hasmonean Age", *BASOR* 175 (1964) 26–123; Purvis*, 222–227; id. in Freedman–Mathews, *Leviticus*, 23; Dexinger* 1994, 232; Eshel–Eshel*, 222–227; וכן בן-חיים, נוסח שומרון, ה, 260 – 265.

124 F. Pérez Castro, *Séfer Abiša* (TECC 2; Madrid 1959). ← בן-צבי*, 233 – 250.

סה"נ. 2003 *Eshel-Eshel, Coggins* וכן 251 *Pummer* תומכים בתארוך למאה ב' לפני סה"נ, והממצא הפליאוגרפי מצביע באותו כיוון. ← הערה 123
אם העדה השומרונית נוסדה במאה ה', ד', ג' או ב' לפני סה"נ, אין לתארוך זה בהכרח השלכות על זמנו של נוסח התורה שלהם. הרובד הטרומי-שומרוני נוצר כנראה לפני ייסוד הקהילה.

(ג) כתבייד ומהדורות

חקירה ביקורתית של שומ' החלה אחרי שכתביהיד הראשון של נוסח זה הובא לאירופה בידי פיאטרו דֶלֶה וְאֶלֶה בשנת 1616. מיד לאחר מכן הוא נכלל בפולגלוטת פריס¹²⁵ (1629 – 1645). כתביהיד הקדומים ביותר של שומ' נכתבו בימה"ב המוקדמים. 2001, 14 *Crown* מונה כמה מגילות ממאות ט' – י"ג לסה"נ.¹²⁵

המהדורות המודרניות העיקריות של שומ' נמנות להלן בסדר כרונולוגי:
A.F. von Gall, *Der hebräische Pentateuch der Samaritaner*, I–V (Giessen 1914–1918; repr. Berlin, 1966) מציג שחזור אקלקטי⁺ של הנוסח המקורי, מלווה באפרט של הבדלי גרסה. המהדורה, המבוססת על כתבייד רבים, אך לא על כל הידועים בעת ההיא, מפורטת ומדויקת, אך נוסח הפנים קרוב מלאכותית לנה"מ, שכן פון גל בחר לעתים קרובות את הגרסה שהייתה זהה לנה"מ. הוא גם העדיף כתיב חסר על פני כתיב מלא (עמ' lxviii). כך, בבר' ב 11 הוא בחר את הגרסה 'הסבב' (= נה"מ) על פני 'הסובב', גרסת הרוב של שומ'.

א' ור' צדקה, חמשה חומשי תורה: הנוסח המסורתי והנוסח שומרוני: עם הדגשה מדויקת של השינויים בין שתי הנוסחאות ... (תל אביב תשכ"א–תשכ"ו). הטקסט של ארבעת ספרי התורה הראשונים מבוסס על "כתבייד שומרוני עתיק מן המאה ה-11", בעוד ספר דברים מבוסס על מגילת אבישע (ראו הערה 124). המהדורה מציגה את הטקסט של נה"מ ושומ' בטורים מקבילים עם הדגשה טיפוגרפית של ההבדלים ביניהם. L.F. Giron Blanc, *Pentateuco Hebreo-Samaritano: Genesis* (Madrid 1976) מהדורה זו מבוססת על כ"י Add. 1846, Univ. Libr. Cambridge עם גרסאות מתוך 14 מקורות המשלימים את המידע שבמהדורת פון גל.

טל 1994. מהדורה דיפלומטית⁺ זו של כ"י שכ"ם 6 (1204 לסה"נ) נחשבה לנוסח הביקורתי המרכזי של שומ' עד למהדורת טל–פלורנטין 2010 (ראו מטה). ← כלים ממוחשבים (עמ' 71)

י' צדקה, התורה הקדושה (חולון תשס"ח [תש"ע]). זוהי המהדורה המנוקדת היחידה של שומ'.

טל–פלורנטין 2010, מהדורה מתוקנת זו של כ"י שכ"ם 6, שעל פיה נוהג ספר זה מציגה את שומ' ונה"מ בשני עמודים במקפת אחד עם הדגשה טיפוגרפית על ההבדלים החדשים ביניהם ובציון הבדלי הניקוד (הקריאה) בין שתי הגרסאות. ← לוח 19*

125 קראון מציין את המספרים האלה למאות המוקדמות: ט' (2 – 3), י"א (9), י"ב (17), י"ג (37). מגילת אבישע (הערה 124) נכתבה כנראה באמצע מאה י"ב לסה"נ.

אפשר לתאר את טיבו של הנוסח של קבוצת שומ' בצורה הטובה ביותר בהנגדתו עם נוסחים אחרים.¹²⁶ מיונים ביקורתיים של ההבדלים בין שומ' ונה"מ הוצגו בידי ג'וניס* 1815, קירכהיים,¹²⁷ שד"ל,¹²⁸ פורביס* וטל-פלורנטיין 2010, 25–38. בתקופה שלפני תגליות קומראן שומ' השווה רק עם נה"מ ועם תה"ש, והשוואה זו הניבה בעיקר הערכות שליליות באשר לאפיון של שומ', שכן היא ייחסה לו שינויים נרחבים של הנוסח הקדום. ואולם השוואה מאוזנת יותר, המערבת את הטקסטים הטרומ-שומרוניים מקומראן, מראה ששומ' לא הכניס שינויים רבים – תסיסעיף (ה), שכן הוא שיקף אחד מנוסחים קדומים אלה. כעת מניחים שקבוצת שומ' משקפת מסורת טקסטואלית עממית של התורה שהייתה רווחת בעם ישראל במאות האחרונות לפני סה"נ, יחד עם קבוצת נה"מ ונוסחים אחרים.

בעקבות גילויים של הטקסטים הטרומ-שומרוניים אנו יכולים עתה להבחין בין הרובד של שומ', שנפוץ בעם ישראל במאות האחרונות לפני סה"נ, ובין רובד 'שומרוני' דק שהוסף מעליו. הקריטריונים להפרדה בין שני הרבדים הם בראש ובראשונה התכונות המזוהות של הטקסטים הטרומ-שומרוניים מקומראן שמשותפות לשומ', ושנית מאפייניהן של הדת והלשון השומרוניות כפי שהם ידועים ממקורות מאוחרים יותר אך אינם מצויים בטקסטים מקומראן דמויי שומ'.

נראה שהשומרוניים הכניסו רק מעט שינויים אידאולוגיים ופונולוגיים לנוסח היסוד המשוער. שומ' שונה בפרטים קטנים מן הטקסטים מקומראן הדומים לשומ', עובדה שאינה מאפשרת לאתר את המגילה המדויקת שעליה התבסס שומ'.

מה שמאפיין את הסופרים הקדומים של קבוצת שומ' הוא החופשיות שבה ניגשו לנוסח המקרא במאות האחרונות לפני סה"נ. – עמ' 178. בשלב שני, לאחר שתוכנו של שומ' נקבע סופית, לא הוכנסו שינויים גדולים בעת העתקתו אך, שלא כקבוצת נה"מ, הסופרים הרבו להכניס שינויים בכתיב. לפרטים ראו Schorch* 2004, 29

126 למספר ההבדלים בין נה"מ ושומ' יש לבחון את המהדורות המודרניות של שני הנוסחים. בדרך כלל מפנים ל-6,000 הבדלים כאלה, אך מספר זה מבוסס על רשימה שהפיקו ב' וולטון, א' קסטלרס וי' לייטפוט בתוך Walton, *Polyglotta* (1657) VI, IV.19–34 בהתבסס על מהדורות מיושנות. שני הטקסטים הושוו שנית בידי ז' מטל, הנוסח השומרוני של התורה במקורות היהודיים (תל-אביב תשל"ט). לפי החישוב שלי (2011), מדובר ב-7,000 הבדלים. – הערה 227

127 ר' קירכהיים, כרמי שומרון: פתיחה למסכת כותים (פרנקפורט א. מיין 1851; נדפס שנית: ירושלים תשל"ל).

128 שד"ל בנספח לחיבור האמור של קירכהיים (הערה 127).

(1) רכיבים קדומים (טרומ-שומרוניים) בשומ',¹²⁹

הדיון שלהלן מתמקד במאפיינים של קבוצת שומ', אף שאי אפשר לקבוע בוודאות את קדמותה של כל קבוצת גרסאות. לטובת הדיון, הניתוח בהבדלים בין נה"מ+ ובין קבוצת שומ' מנוסח בדרך כזו שמייחסת לשומ' שינויים בגרסאות שכבר הוכנסו בנוסח היסוד הטרומ-שומרוני המשווער, שהוא נוסח מקראי שהיה אז נפוץ.

א שינויים עריכתיים

הגרסאות המאפיינות ביותר את קבוצת שומ' נוצרו על ידי שינויים עריכתיים מקיפים שהוכנסו בנוסח הקדום. ← Segal* 2007; Tov* 2008; Kartveit* 2009, 259–312; Zahn* 2011. כל המקרים של התערבות מקיפה בנוסח משתקפים גם בכל הנוסחים הטרומ-שומרוניים. ← עמ' 87. עם שינויים אלה נמנים תוספות (הכפלות) של פסוקי תורה אחרים (עם שינויים בשמות ובצורות פועל) ושינויי-סדר, אך לא השמטות, בעקבות נטייה חזקה של שומ' לא לשנות את תוכן המָסָר האלוהי.¹³⁰ יש לראות בשינויים אלה שינויים עריכתיים ולא הרמוניזציות, כמשתקף בשינויים הרמוניסטיים קטנים בשומ' (תת-סעיף 3). בעיקרון ובתוכן של שינויים אלה חולק גם תה"ש, ואילו השינויים העריכתיים המתוארים כאן מאפיינים רק את קבוצת שומ'. סופריה-עורכיה היו קשובים במיוחד למה שהם ראו כסתירות בתוך סיפורים במקרא וביניהם. תשומת לב מיוחדת ניתנה להצגת אמירות, במיוחד אלה של אלוהים ושל משה, שהוכפלו מהקשר אחד לרעהו כשהעורך סבר שחסרו. בסופו של דבר, שינויים אלה משקפים מגמות תיאולוגיות. ← עמ' 234 – 248

השינויים העריכתיים רלוונטיים לניתוח הספרותי של המקרא משום שהם משקפים רובד מאוחר בהתפתחותו. ← פרק 7א, 211; Tigay*. השינויים המתוארים בסעיפים שלהלן הוכנסו באי-עקיבות בטקסט, כלומר תחומים מסוימים שונו יותר מאחרים.¹³¹ שתי החטיבות שנערכו יותר מאחרות הן (1) הנאום המסכם של משה בדברים א – ג ו(2) הסיפור בשמות ז – יא, בשני המקרים קטעי דיבור.

¹²⁹ הדיון מבחין בין (1) רכיבים קדומים (טרומ-שומרוניים) בשומ', (2) רכיבים שומרוניים ו(3) כתיב. קשה לדעת לאיזו תקופה יש לייחס את ההבדלים בכתיב. ← Schorch* 1999, 8–9.

¹³⁰ הייתור הייחודי הגדול בשומ' שאין דומה לו בנה"מ+ מוסיף פסוקית לשמ' לט ("לא תבשל גדי בחלב אמו", והיא "כי עשה זאת כזבח שחך ועברה לאלהי יעקב"). ייתור זה תורגם בידי D.A. Teeter, "You Shall Not Seethe in Its Mother's Milk": The Text and the Law in Light of Early Witnesses", *Textus* 24 (2009) 37–63 (43) כך: "... for doing this is like forgetting a sacri-fice, and it is enragement to the God of Jacob" (= "כי עשות זאת כשכחת זבח, והוא עֲבָרָה לאלהי יעקב"). ואולם מובנו של ייתור זה אינו ברור, שכן נראה שיש להבין את "עברה" כעֲבָרָה, במובן שיש למילה בלשון חז"ל, ושאינו מתועד בלשון המקרא. נראה שהייתור בשומ' נכלל פעם בכתביד לא-שומרוניים (השוו כתביד רבים של תה"ש), ומהם היא גם צוטטה במג' 4QMMT B.38. ← Teeter*

¹³¹ נראה שהסופרים של קבוצת שומ' היו רגישים יותר לאי-התאמות מדומות אלה מאשר להבדלים בין חוקים מקבילים (להוציא השינויים התכופים בספר הברית [שמ' כא – כג]). החוקים לא שונו היות שנתפסו כנוסחים שונים או משום שלא הייתה זו מטרת הסופר לבטל הבדלים ניכרים (כך Segal* 2007, 17). בדומה לזה, הניסוחים השונים בחלקים המקבילים ביהושע // שופטים ושמואל – מלכים // דברי הימים בדרך כלל לא הותאמו במהלך מסירתם הטקסטואלית.

(i) הנאום המסכם של משה בדברים א – ג

העורך השווה את פרטיו של נאום זה לספרים הקודמים של התורה בדיוק נמרץ. אם פרט מסוים מדברי אלוהים או משה לא נזכר במפורש במקום המקביל בשמות או במדבר,¹³² או אם לא הופיע בספרים אלה באותו ניסוח ממש, הוא הוכפל בספרים הקודמים כאות לבאות בספר דברים.¹³³ הפרטים מתועדים ב ט ב ל א ו ת אצל Tov* 2008, 63–5 וכן Kartveit* 2009, 310–12. באורח זה חלקים מסיפורים שלעתיים קרובות אינם טבעיים בהקשריהם החדשים מועתקים בסמיכות לטקסט בשמות או במדבר או משולבים בו, ומחזקים כך את מעמדו של ס' דברים ברמה הפורמליסטית כמצטט סיפורים קודמים. בדרך זו, שומ' דבק ביותר במסגרת של ספר דברים של התורה הרשמית על תוכנם של ספרים מוקדמים לו (השוו לשמו של ס' דברים במסורת היהודית, משנה תורה).

(ii) שמות ז – יא

בסיפור עשרת המכות בשמות ז – יא מצורף לתיאור ציוויו של אלוהים את משה תיאור מפורט של ביצועם (לדוגמה שמ' ז 10, 19 – 20; ח 12 – 13). ואולם פעמים רבות ביצוע הצו רק נרמז בניסוחים כגון "ויעש [וכו'] כאשר..." (ז 6 בהתייחס אל ז 1 – 5). במקרים כאלה קבוצת שומ' איננה את תיאור ציוויו של אלוהים באמצעות הוספת הסיפור המפורט של ביצועם. למשל, אחרי שמ' ח 19, מג' 4QpaleoExod^m ושומ', מוסיפים בהתאם לניסוח של פס' 16 ואילך: "ויתצב משה ואהרן לפני פרעה ויאמר אליו כה אמר ה' שלח עמי ויעבדני"¹⁷ כי אם אינך משלח את עמי הנני משליח בך..."¹³⁴ ← תסייעיף (ה)

(iii) תוספות קטנות

קטעים קטנים שונים הוכנסו לטקסט כדי לשפר את קילוחם של כמה סיפורים. בסיפור מעמד הר סיני בשמ' כ (אך לא בדב' ה !), הוסף בשומ' קטע לפס' 17 (= 21 בנה"מ) וכן במגילות (4Q158) 4QRP^a ו-4QTest, שלכאורה אינו קשור לאירוע זה ← עמ' 88, היינו דב' יח 18 – 22: "נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך..." קטע זה הוסף בגלל הפסוק הקודם 16 בנה"מ+ ושומ': "ככל אשר שאלת מעם ה' אלהיך בחרב <כלומר, סיני> ביום הקהל לאמר..." ← לוח 19*. הואיל ואין ציון מפורש של 'הקמת הנביא' בסיפור סיני בנה"מ ובשאר המקורות, נראה היה כי יש צורך להוסיף

¹³² לדוגמה, שתי הגרסאות של סיפור מינוי השופטים בידי משה שונות זו מזו בשני הטקסטים בתוכן ובניסוח, למשל התיאור של תכונות השופטים: בשמ' יח 21 הם מתוארים ככל המקורות כ"אנשי חיל יראי אלהים אנשי אמת שנאי בצע", אך בדב' א 13 הם מתוארים כ"אנשים חכמים ונבנים וידיעים". לעומת זאת, במג' 4QpaleoExod^m ובשומ' הסיפור של דב' א 9 – 18 הוכפל בשמ' אחרי יח 24 ובתוך פס' 25 כחלק בלתי נפרד של הסיפור. הדבר מפחית את ההבדלים בין שני התיאורים. ← תסייעיף (ה) ו-2008 Tov*

¹³³ עם זאת, בשני מקרים, טקסטים מספרים קודמים הוכפלו בדברים: במ' כ 14, 17 – 18 אחרי דב' ב 7 בשומ' ובמג' 23a-b (4Q364) 4QRP^a ובמ' לג 31 – 37 בדב' י 6 – 7.

¹³⁴ תוספות אלה אינן בלעדיות לקבוצת שומ'. תוספות דומות מצויות במג' 4QGen^k ובתה"ש לבר' א 9 ← עמ' 354; במסורת הלוקיאנית של תה"ש ו-פ לשמ"א ט 3; תה"ש למל"א יח 36 בהתבסס על פס' 37.

קטע זה במקור המשותף של מג' 4QRP^a, 4Q175 (4QTest) ושומ'. מעט תופעות דומות מתגלות בקטעי דיבור בכתובים אחרים. בשמ' יד 12 הישראלים מתלוננים בפני משה לאחר שהובילם דרך ים סוף: "הלא זה הדבר אשר דברנו אליך במצרים לאמר חדל ממנו ונעבדה את מצרים כי טוב לנו עבד את מצרים ממתנו במדבר". ואולם הניסוח המדויק של טענה זו אינו מצוי קודם לכן בספר, ולכן המקור של שומ' מצא לנכון להכניס את מקורה של מובאה זו בנקודה מוקדמת יותר בסיפור, אחרי שמ' ו 9. בדומה לזאת, בבר' לא 11 – 13, יעקב מספר לנשותיו על חלומו שלא נזכר בפסוקים הקודמים. משגה מדומה זה הוביל את הנוסח שבבסיסם של 4QRP^b (4Q364) ושומ' להוסיף את תוכן החלום בשלב מוקדם יותר בסיפור, אחרי ל 36. תוספת דומה מצויה בשומ' אחרי בר' מב 16, בהתבסס על בר' מד 22.

(iv) סידור מחדש

במג' 4QpaleoExod^m, טור XXX, כבשומ', הפסוקים המצויים על בניית מזבח הקטורת (ל 1 – 10 בנה"מ) מופיעים בין כו 35 ובין כו 36 – 37. בדומה לזה, במג' 4QpaleoExod^m, טור XXXIV, כבשומ', שמ' כט 21 בא אחרי כט 28 (שני הרצפים קבילים).

3 שינויים הרמוניסטיים קטנים

ויס* תשמ"א, 63 – 189

E. Eshel, "4QDeut^m" (1991); Hendel, *Genesis 1–11*, 37–42, 63–80; K.-R. Kim, *Studies*; Tov, (2008) "Textual Harmonizations" ← ביבליוגרפיה בעמ' 249

שינויים הרמוניסטיים מתאימים רכיבים בכתוב לרכיבים אחרים בהקשר המיידי או הרחוק. ההרמוניזציות בשומ' משקפות נטייה להסיר מנוסח התורה סתירות פנימיות או פרטים בלתי רגילים שנחשבו פוגעים בקדושתה. תכונה זו, שחוקרים מתארים לעתים קרובות כמאפיינת את שומ' בלבד, מצויה למעשה כבר בטקסטים הטרומים-שומרוניים. ← תת-סעיף (ה). כמו כן, הרמוניזציות קטנות מופיעות לעתים קרובות יותר בתה"ש לתורה מאשר בשומ'. ← הערה 227. לעתים קרובות שומ' ותה"ש מסכימים אף בהרמוניזציות ספציפיות,¹³⁵ אך לעתים קרובות יותר ההרמוניזציה במקורות אלה נוגעת לפרטים שונים. משום כך אין לראות בשומ' טקסט הרמוניסטי מובהק, בייחוד משום שהמאפיינים העריכתיים המתוארים בסעיף א' לעיל אינם מוגדרים כהרמוניזציות.

השינויים ההרמוניסטיים המתוארים כאן אינם מרחיקי לכת ואינם עקיבים; הם משקפים נטיית סופרים, ולא שיטה. הגישה העומדת מאחורי רבות מן ההרמוניזציות היא פורמליסטית מאד, לעתים אפילו חסרת מחשבה. כך, שומ' העדיף לנקוט אותו שם לאדם אחד ואפילו בהזכירו את שינוי השם 'הושע' ל'יהושע' (כך בנה"מ) הוא נוקט אותו שם פעמיים (במ' יג 16: "ויקרא משה ליהושע בן נון יהושע"). יתר על כן, בשומ' (בניגוד לכל יתר עדי הנוסח, ובהם מג' 4QNum^b הטרומים-שומרונית), הושע

135 לדוגמה, לפני נה"מ + לבר' א 14 "להבדיל", שומ' מוסיף "להאיר על הארץ ו-": תה"ש: eis φαῦσιν τῆς γῆς (בהתבסס על פס' 15). ← טבלה 4 (עמ' 32)

נקרא יהושע כבר בבמ' יג 8, לפני שינוי השמות (כך גם שמ' יז 9 בכל עדי הנוסח). הרמוניזציות מעט גדולות יותר ניכרות בתיאורי גבולות של הארץ המובטחת. אף שתיאורים שונים מצויים בכל עדי הנוסח של בר' י 19, טו 18; דב' יא 24, לד 1 – 3, בשומ' הרשימות כבר' י 19 ובדב' לד 1 – 3 מותאמות לזו שבבר' טו 18. נטייה זו גרמה גם להשמטתם של פס' 2 – 3 בפרק לד. במקרה אחר, רשימת היחס בשומ' לבר' יא הורחבה בפס' 11 – 25 בהתאמה לדגם הרשימה בפרק ה. שינויים הרמוניסטיים נוספים מודגמים בטבלה 10.

טבלה 10

שינויים הרמוניסטיים קטנים בשומ'			
בר' ז 2	נה"מ	איש ואשתו	זכר ונקבה
= תה"ש, ת"א, ת"י, ת"נ, פ, ו (= א)			
27, ה 2, ו 1, 19, 3, 16 נה"מ, שומ' (פ)			
שמ' ח 20	נה"מ	ערב כבד	ערב כבד מאד
שומ', 4QpaleoExod ^m (= ו 3, 18, 24, י 14 נה"מ ושומ')			
שמ' יח 26	נה"מ +	את הדבר הקשה יביאון אל משה	את הדבר הגדול יביאון אל משה
שומ' (פס' 22 נה"מ ושומ') ≈ תה"ש (= פס' 22 נה"מ ושומ')			
במ' כז 8	נה"מ	והעברתם את נחלתו לבתו	והעברתם את נחלתו לבתו
שומ' (פס' 9, 10, 11 נה"מ ושומ') = פ (פס' 9, 10, 11 נה"מ ושומ')			
במ' לה 25	נה"מ	והצילו העדה את הרצח מיד גאל הדם	והצילו העדה את המכה מיד גאל הדם
שומ' (פס' 21, 24 נה"מ ושומ') = פ (פס' 21, 24 נה"מ ושומ')			

ג תיקונים לשוניים

רוב התיקונים הלשוניים בשומ' היו מצויים כבר במקורותיו הטרומים-שומרוניים.

(i) תיקון כתיבים בלתי רגילים

לעתים קרובות מתקנת קבוצת שומ' כתיבים חריגים. כך סיומות של הנסתר ביחיד מסוג ה- תוקנו כמעט תמיד ל- יו כמודגם בטבלה 11. ← Young, "Suffix -H". בדומה לזה, הכתיב 'הוא' (= הֵוא) מתוקן תמיד ל- 'היא' במג' 4QpaleoExod^m (לדוגמה כב 26, לא 31), 4QDeut^m (ה 5) ובשומ' (לדוגמה בר' ג 12, 20, ז 2). תופעות אלה מתוארות כאן כ'תיקונים' של נה"מ בקבוצת שומ', אך עקרונית אפשר היה להציגן גם כגרסאות קדומות כזאת הנמצאת במג' 4QLev^c דמויתנה"מ⁺ בוי' ה 12: 'היא'.

טבלה 11

תיקונים של כתיבים חריגים בשומ'

בר' ט 20	נה"מ ³	אהלה	= נה"מ ^פ ; ובדומה לזה: יב 8, יג 3, לה 21
בר' מט 11	נה"מ ³	אהלו	
בר' מט 11	נה"מ ³	עירה	
בר' מט 11	נה"מ ³	עירו	= נה"מ ^פ
בר' מט 11	נה"מ ³	סוטה; נה"מ ^פ סוטה	
שומ'		סוטה; ובדומה לכך שם' כב 26 נה"מ ² : כסוטה; שומ', נה"מ ^פ : כסוטה	
שם' כב 4	נה"מ ³	בעירה	
שומ', 4QpaleoExod ^m , 4Q366, 4QRP ^d		בעירו	= נה"מ ^פ

(ii) הסרת צורות חריגות

בדיוק כפי שפרטים מסוימים בשומ' הם הרמוניסטיים (← טבלה 10), צורות חריגות מוחלפות לעתים קרובות בצורות רגילות. הדבר אמור בצורות ארכאיות ובלתי רגילות, כגון סיומות יחסה מיושנות וה"א ונו"ן מאריכות. בעניין זה דומה שומ' למחבר דברי הימים ולסופר של מג' יש"א. ← עמ' 247 – 248. תופעות אלה מתוארות כאן כ'תיקונים' של נה"מ בשומ', אך הן עשויות גם לייצג גרסאות קדומות.

טבלה 12

החלפת צורות 'חריגות' בצורות רגילות בשומ'

בר' א 24	נה"מ	יְחִיתָ אֶרֶץ (סיומת יחסה קדומה)	
שומ'		וחית הארץ	
בר' י 8	נה"מ	יָלַד	
שומ'		הוליד; וכן כב 23 (עם זאת, רב היקרויותיו של יל"ד בקל לגברים לא שונו ← 331, "Consistency", Tov)	
בר' לא 39	נה"מ	גִּנְבְּתִי יוֹם וּגְנַבְתִּי לַיְלָה (סיומות חריגות)	
שומ'		גנבת יום וגנבת לילה	
בר' מב 11	נה"מ	נִחְנוּ (צורת משנה של 'אנחנו')	
שומ'		אנחנו (וגם: שם' טז 7, 8; במ' לב 32)	
בר' מו 3	נה"מ	אֶל תִּירָא מִדָּבָר (צורת מקור יוצאת דופן)	
שומ'		אל תירא מרדת	
שם' ד 9	נה"מ	יִשְׁמְעוּן	
שומ'		ישמעו (נו"ן מאריכה הוסרה גם בשם' טו 14, כב 21, 30; דב' ו 14, ח 3, יב 4, יג 5, יז 13 ← 330, "Consistency", Tov)	

שם' ח 13, 14	ה"מ	הכנס
		וגם (ה)כנים, פס' 13, 14 א
		שומ', 4QpaleoExod ^m בפס' 14, (4Q365) 4QRP ^c הכנים
שם' טו 16	נה"מ	אימתה ופחד (סיומת ה"א מאריכה)
	שומ'	אימה ופחד
שם' כב 6	נה"מ	ולגב מבית האיש
		שומ', 4QpaleoExod ^m ולגב מבית האיש (הסרת צורות עבר של פֶּעַל ; כך גם בשומ' לבר' מ 15 ; ← "Consis- Tov, tency", 33
דב' יט 11		נה"מ הערים האל (סיומת בלתי רגילה)
	שומ', 4QDeut ^{k2}	הערים האלה (וגם במקומות אחרים : בר' יט 8, 25 , 3, 4 ; וי' יח 27 ; דב' ד 42, 22)
דב' לג 16	נה"מ	שְׁכַן־סנה (סיומת יחסה קדומה)
	שומ'	שכן סנה

(iii) התאמות דקדוקיות

צורות רבות בשומ' מותאמות לתפיסה פורמלית של דקדוק, כאילו היו צורות אלה שגויות, למשל, במקרה של אייחתאמה בין הנשוא והנושא במספר ובמגדר.¹³⁶ תופעה דומה במג' יש"א מודגמת בטבלה 22 (עמ' 102 – 103).

טבלה 13

התאמות דקדוקיות בשומ'		
נה"מ	שומ'	
בר' יג 6	נשא ... הארץ	נשאה ... הארץ
בר' ל 42	והיה העטפים ללבן	והיו העטפים ללבן
בר' מט 15	וירא מנחה כי טוב	וירא מנוחה כי טובה
בר' מט 20	מאשר שמנה לחמו	מאשר שמן לחמו
שם' יז 12	ויהי ידיו	ויהיו ידיו = 4QExod ^c , 4QpaleoExod ^m
שם' יח 20	הדרך ילכו בה	הדרך אשר ילכו בה = 4QpaleoExod ^m
במ' ט 6	ויהי אנשים	ויהיו אנשים

¹³⁶ המרתן של כמה צורות פועל ברבים המתייחסות ל"אלהים" <אלהי ישראל> בצורות יחיד בבר' כ 13, לא 53, לה 7 ; שם' כב 8 היא ככל הנראה דקדוקית ולא תיאולוגית. ← Schorch, "Korrekturen", 15–17

ד הבדלי תוכן קטנים

רבות מן הגרסאות של 'שומ' שונות מנה"מ בתוכנן באותיות בודדות ובמילים שלמות, כמודגם בטבלה 14. אף שכמה מהבדלים אלה ודאי הוכנסו לתוך 'שומ', רובם היו מצויים כבר בקודמיו הטרומ-שומרוניים. כמה מהבדלים אלה משקפים שגיאות סופרים בנה"מ או בשומ'. ← Schorch* 2000, 2004 להבדלים בגרסאות וטל-פלוֹרֶנטין 2010, 31, לשימת לב ל'סידור הגיוני של הכתוב'

טבלה 14

הבדלי תוכן בין 'שומ' ובין נה"מ ¹³⁷		
בר' ב 2	נה"מ	ויכל אלהים ביום השביעי (= ת"א, 'ת"י, ת"נ, ו) >גרסה מועדפת<
	שומ'	ויכל אלהים ביום הששי (= תה"ש, פ) השוו עמ' 236
בר' יד 14	נה"מ	וירק את חניכיו
	שומ'	וידק את חניכיו
בר' מז 21	נה"מ	ואת העם העביר אתו לערים (= ת"א, 'ת"י, ת"נ; פ ≈)
	שומ'	ואת העם העביר אתו לעבדים (= תה"ש; ו ≈) >עדיף, השוו פס' 19, 23<
בר' מט 7	נה"מ+	ארור אפם (= תה"ש) >עדיף<
	שומ'	אדיר אפם
שמ' טו 3	נה"מ	איש מלחמה (≈ ת"א, 'ת"י, ת"נ, ו)
	שומ'	גיכוד במלחמה (פ ≈) השוו תה"ש συνδρίβων πολέμους = שוכד מלחמה?
במ' כד 17	נה"מ	וקרקר כל בני שת (= תה"ש)
	שומ'	וקדקד כל בני שת (≈ יר' מח 45 בנה"מ+) >עדיף<

ראוי לשים לב גם להבדלים הכרונולוגיים הרבים בין נה"מ ו'שומ' באשר לתקופת האבות. ← פרק 67ב

ה הבדלים לשוניים

קשה לדעת אילו הבדלי גרסה לשוניים בשומ' הם טרומ-שומרוניים ואילו הוכנסו בידי 'שומ'. נראה שיש ליחס את רוב הבדלי הגרסה לרובד הטרומ-שומרוני שכן הבדלים דומים באוצר מילים ובתורת הצורות מצויים בטקסטים טרומ-

¹³⁷ כל הבדל שלא נבע מנטיית הכתיב או הלשון של הסופר מוגדר כהבדל תוכני, אפילו בפרטים קטנים ביותר כאותיות דומות מבחינה גרפית.

שומרוניים, אף שלא דווקא באותם פרטים. הבדלי הגרסה בתחום תורת ההגה של 'שומ' נראים כשומרוניים. ← תת־סעיף (32) מטה. תיאור לשוני מקיף של 'שומ' מצוי אצל בן־חיים, נוסח שומרון; *Sperber; *Macuch.

(i) תורת הצורות

כמו הטקסטים הטרומ־שומרוניים וטקסטים אחרים מקומראן, 'שומ' משקף הבדלי גרסה רבים בתחום תורת הצורות:

טבלה 15

הבדלים בין נה"מ ו'שומ' בתורת הצורות			
בר' מט 4	נה"מ	אל תוֹתֵר	
	שומ'	אל תוֹתִיר ¹³⁸	
בר' מט 15	נה"מ	לְמַס עבד	
	שומ'	למוֹס עבד (משקל שונה)	
שמ' ח 14	נה"מ	בלטיהם	
	שומ'	בלהטיהם ≈ בלהטיהמה (4Q365) QRP ^c ; 11 ז בנה"מ ובשומ'	

(ii) אוצר מילים

גרסאות רבות בשומ' נרדפות למילים בנה"מ, כמודגם בטבלה 16. לתופעות דומות בעדי נוסח אחרים ראו עמ' 248. ← ויס *תשמ"א

טבלה 16

מילים נרדפות בנה"מ ובשומ'			
בר' כד 42	נה"מ	אנכי; וכן כח 20, לז 16	
	שומ'	אני	
שמ' ב 10	נה"מ	הילד; אותה מילה משמשת בנה"מ ובשומ' בפס' 3, 6, 7	
	שומ'	9, 8 הנער	
שמ' ז 14	נה"מ	זיאמר יהוה אל משה	
	שומ'	זידכר יהוה אל משה = 4QpaleoExod ^m (ו'ידבר)	

¹³⁸ צורות עתיד מקוצרות של פעלי פ"י הוחלפו בדרך כלל בשומ' בצורות רגילות (לדוגמה 'יולד' שונה 33 פעמים ל'יוליד' בבר' ה, יא; ← 331, "Consistency", Tov). מקרים אלה משקפים נטייה דומה לזו המודגמת בטבלה 12.

והיה כייאשם	נה"מ	וי' ה 5
והיה כייחטא (השור פס' 1)	שומ'	
למה העליטנו ממצרים	נה"מ	במ' כא 5
למה הוצאתנו ממצרים (ביטוי נפוץ יותר)	שומ'	

(2) רכיבים שומרוניים

א' שינויים אידאולוגיים

השינוי האידאולוגי העיקרי בשומ' נוגע למקום הפולחן המרכזי. בכל מקום שבו התורה מזכירה את ירושלים או רומזת לה בתור מקום הפולחן המרכזי שומ' מכניס, לעתים ברמיזה, את הר גריזים (הרגריזים; מילה אחת בכתוב השומרוני). שינוי זה ברור במיוחד בדיבר השומרוני העשירי¹³⁹ הנוגע לקדושת הר גריזים. דיבר זה מורכב מפסוקים הנקרים במקומות אחרים בתורה: דב' יא 29, דב' כז 2 – 3, דב' כז 4, דב' כז 5 – 7, דב' יא 30, בסדר זה בשומ' לשמות ודברים. התוספת מכילה את גרסת שומ' לדב' כז 4 "בהרגריזים" במקום "בהר עיבל", הגרסה המופיעה במרבית עדי הנוסח האחרים בתור המקום שבו הצטוו בני ישראל להקים מזבח לאחר מעבר הירדן.¹⁴⁰

בשל אותה נטייה אידאולוגית שינה שומ' את הניסוח דבטרונומיסטי⁺ הנפוץ של נה"מ + ותה"ש "המקום אשר יבחר ה'", הרומו לירושלים, לזמן עבר "בחר"; מנקודת המבט השומרונית שכם נבחרה בתקופת האבות (בר' יב 6, לג 18 – 20) ולפיכך הם חשו צורך לשנות את זמנו של הפועל. ראו למשל דב' יב 11, 18. גם הגרסה שלהלן בשומ' משקפת כנראה אותו שינוי אידאולוגי:

שם' כ 24 (21) נה"מ +, תה"ש בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתך שומ' במקום אשר הזכרתי את שמי אבוא אליך וברכתך

שינויים אידאולוגיים אפשריים נוספים בשומ' נדונים בידי 767–8 Margain*, וכן 1994 Dexinger*.

139 לתפיסת השומרונים, הדיבר הראשון במסורת היהודית (שם' כ 2 = דב' ה 6) הוא מבוא לעשרת הדיברות. הדבר מותיר מקום במסורתם לדיבר נוסף. ← Dexin* 2009, 290–95; Kartveit* 1977

140 בדרך כלל נחשבת גרסה זו למגמתית, אך הואיל והיא מצויה גם בנטוס לטינה⁺ עליה להיחשב ככל הנראה כבלתיכיתית ואולי אף מקורית. כך Kartveit* 2009, 300–305 (עם ספרות). הגרסה 'בהרגריזים' נמצאה גם בקטע ממדבר יהודה (מעה 4 בקומראן?), ← U. Schattner-Rieser, "Garizim versus Ebal: Ein neues Qumranfragment Samaritanischer Tradition?", *Early Christianity* 2 (2010) 277–281; ראו גם "Samaritan Provenance?", *JSJ* 18 (1987) 18–25. נקריט גם בקטע ממצדה הכתוב בכתב העברי⁺ (papMas 1o). ← Talmon, *Masada VI*, 138–147. ואולם ח' אשל, "תפילת יוסף, פפירוס ממצדה, והמקדש השומרוני על בהרגריזים", ציון נו (תשנ"א) 125–136, ערער על הנחת מוצאו השומרוני של קטע זה.

3 שינויים בתחום תורת ההגה

רבים מן המאפיינים הפונולוגיים של שומ', המודגמים בטבלה 17, ידועים מחיבורים שומרוניים מאוחרים יותר. חילופים של אותיות הגרון באופן כללי מצויים גם במגילות קומראן שאינן שומרוניות – טבלה 22 (עמ' 102 – 103), אך חילופים של עי"ן / חי"ת נפוצים במיוחד במקורות שומרוניים כבארמית גלילית. – בן-חיים, נוסח שומרון, ה, 25 – 29; 32; Macuch*,

טבלה 17

הבדלים בין נה"מ ושומ' באותיות הגרוניות			
בר' ב 14	נה"מ	הדקל	
	שומ'	הדקל	
בר' יט 29	נה"מ	ההפכה	
	שומ'	האפכה	
בר' כה 9	נה"מ	צחר	
	שומ'	צהר	
בר' מט 7	נה"מ +	ועברתם	
	שומ'	והברתם	
שמ' כח 26	נה"מ +	אל עֶכְר	
	שומ'	על חבר	
במ' כד 6	נה"מ	כאהלים נטע יהוה	
	שומ'	כאהלים נטה יהוה	
דב' לב 21	נה"מ	קהקליהם	
	שומ'	באבליהם	

(3) כתיב

בדרך כלל הכתיב של נציגי שומ' מימה"ב מלא יותר מזה של נה"מ (– טבלה 18; 9–3; Macuch*, 52–69; Purvis*), אך לא במידה רבה.¹⁴¹ עם זאת, רוב הטקסטים הטרומ-שומרוניים מלאים יותר משומ' ומנה"מ.¹⁴² שני מייצגים של קבוצת שומ' התנהגו אפוא אחרת במה שנוגע לכתיב.

141 מ' כהן* 1976 הראה שמילים וקטגוריות דקדוקיות מסוימות בנה"מ ובשומ' מציגות כתיבים דומים, אך ככלל הטקסטים התנהגו אחרת בתורה.

142 מג' 4QpaleoExod^m ומג' 4QExod-Lev^f מלאות במידת-מה מנוסח שומ' (ונה"מ) מימה"ב, ואילו מג' 4QNum^b, המשקפת את הכתיב של אס"ק⁺, מלאה הרבה יותר. לפרטים ראו את המהדורות הנזכרות בעמ' 87. הכתיב המלא של הטקסטים הטרומ-שומרוניים אינו נוהג בדפוס מסוים כלשהו.

טבלה 18

הבדלים בכתיב בין נה"מ ושומ' בבראשית מט

נה"מ (BHS)	שומ' (מהדורת טל-פלוןנטין 2010)	
בכרי	בכורי	3
בסדם	בסודם	6
תבא	תבוא	
כבדי	כבדרי	
וברצנם	וברצונם	
יבא	יבוא	10
שילה	שלה	
לבשו	לבשו	11
אגיות	אוניות	13
חמר	חמור	14
מנחה	מנוחה	15
שפיץ	שפפון	17
שלחה	שלוחה	21
זרעי	זרועי	24
הורי	הרי	26

טבלה 18 מראה ששומ' נכתב בכתיב מלא יותר מאשר נה"מ בשתיים עשרה מילים ושבעיני מקרים המצב הפוך. בפס' 17 נה"מ שפיץ / שומ' שפפון יש לכל אחד משני הטקסטים כתיב מלא בפרט אחר. רק לעתים רחוקות מכיל נוסח שומ' מימה"ב כתיב מלא שבמלא מן הסוג הידוע מראס"ק¹⁴³ וכמה מגילות טרום-שומרוניות.

בר' כד 41	נה"מ	נקי	השוו פס' 41 נה"מ 'תנקה', שומ' 'תנקיא'
	שומ'	נקיא	
דב' י 1, 3	נה"מ	כראשנים	
	שומ'	כראשונים = 4Q364 (4QRP ^b) 'כראשונים'	

143 ראו מ' כהן* 1976. כמה פרטים שבתורת הצורות המשתקפת ב-אס"ק דומים לשומ'. לכך ראו ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח ולשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח) 223-245; קוטשר, לשון, 452-453; M. Mansoor, "Some Linguistic Aspects of the Qumran Texts", JSS 3 (1958) 46-49.

(ה) טקסטים טרום-שומרוניים

1' כן-חיים, "על ניסוחים שומרוניים-דאשונים של התורה: הערות והשגות", מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב [1992]) 13–23

Dexinger* 1994; Eshel-Eshel* (2003); Kartveit*, 259–312; Lemmelijn, *Plagues Narrative*; Tov* 2008; Zahn* 2011

מהדורות: 4QExod- (XII), IX (4QpaleoExod^m), 4QTest [4Q175], 4QRP^a [4Q158], *DJD V* (Lev^f), XIII (4QRP^b [4Q364]), XIV (4QNum^b)

כלים מחושבים: אפשר לחפש בטקסטים הטרומ-שומרוניים במדולת מגילות מדבר יהודה באקורדנס, SESB, Logos, BibleWorks. באקורדנס ההבדלים בין הטקסטים האלה ובין נה"מ מצוינים אוטומטית. הניתוח המורפולוגי מאפשר קשת רחבה של חיפושים משווים והכנת קונקורדנציות.

לפני תגליות קומראן חוקרים ראו בכתביהיד מימה"ב של שומ' השתקפויות של נוסח קדום, שאת טבעו אי אפשר היה לקבוע בקלות. אך מצב זה השתנה מאז גילויים של טקסטים בקומראן הקרובים ביותר לשומ' בפרטים חשובים. טקסטים אלה ככל הנראה קדמו ליצירת התורה השומרונית והם מכונים עתה 'טרומ-שומרוניים' בהנחה שאחד מהם הותאם להשקפותיהם של השומרונים ובעקבות זאת שימש כתורה המקודשת שלהם.¹⁴⁴ השימוש במונח 'טרומ-שומרוני' מבוסס אפוא על ההנחה שאף שהקשרים בין שומ' ובין הטקסטים הטרומ-שומרוניים הם בלעדיים, הם משקפים מציאות שונה. הטקסטים הטרומ-שומרוניים אינם תעודות שומרוניות,¹⁴⁵ שכן הם חסרים את הגרסאות השומרוניות המיוחדות,¹⁴⁶ אך הם חולקים עם שומ' את תכונותיו העיקריות. מרבית הטקסטים הטרומ-שומרוניים כתובים בכתב המרובע⁺ ואילו מג' 4QpaleoExod^m כתובה בכתב העברי⁺.

קבוצת שומ' משקפת מסורת טקסטואלית עממית של התורה שנפוצה בעם ישראל במאות האחרונות לפני סה"נ נוסף על קבוצת נה"מ וטקסטים רבים נוספים. מייצגות אותה מגילות 4QpaleoExod^m, 4QExod-Lev^f, 4QNum^b (קרובה גם לתה"ש), כתביהיד המקראיים 4QRP^a (4Q158), 4QRP^b (4Q364) ואולי גם 4QLev^d.¹⁴⁷ חמש מגילות אלה לעולם אינן חסרות תוספת עריכתית של שומ', ולהפך בשני מקרים 4QNum^b (צירוף של במדבר כז ו-לו) ו-4QRP^a (תוספת אחרי דב' ה' 31) משקפים שינויים עריכתיים שאינם מצויים בשומ'.

144 פרק 7 אצל Kartveit* מכונה אפוא בצדק "התורה שהשומרונים בחרו" (עמ' 259 – 312). בן חיים* 1992 אינו מקבל את ההנחה שביסוד המונח 'טרומ-שומרוני'.

145 לעומת זאת, מ' בִּיָּה (M. Baillet) טען שכמה טקסטים מקומראן למעשה מתעדים את שומ' עצמו: "Le texte samaritain de l'Exode dans les manuscrits de Qumrân", *Hommages à André Dupont-Sommer* (ed. A. Caquot & M. Philonenko; Paris 1971) 363–381

146 הדובר העשירי של שומ' (← עמ' 84) אינו נמצא במג' 4QpaleoExod^m (← Sanderson, *Exodus* 4QRP^a (4Q158) ובמג' (*Scroll*, 13, 235; *DJD IX*, 101–102).

147 מג' 4QDeutⁿ אינה טקסט טרום-שומרוני; ראו E. Owen, "4QDeutⁿ: A Pre-Samaritan Text?", *DSD* 4 (1997) 162–178. עם זאת, מגילה זאת חולקת הרמוניזציות עם שומ' ונוסף על כך יש בה הרמוניזציות נוספות.

נוסח זה משמש גם את מג' 4QTest (4Q175) במובאה משמ' כ 17 בשומ' = כ 21 בנה"מ (המכילה את נה"מ לדב' ה 28 – 29 [25 – 26], יח 19 – 19), את מג' 4QComm-Gen A (4Q252) ואת מחברו של ספר היובלים.¹⁴⁸ הטקסט הטרומ-שומרוני הקדום ביותר הוא 4QExod-Lev^f מאמצע מאה ג' לפני סה"נ. חוקרים אחדים מכנים טקסטים אלה 'ארץ-ישראליים'¹⁴⁹ בשל העובדה שאינם מתועדים מחוץ לישראל, ואולם מונח זה רומז שלא היו קבוצות טקסטים אחרות בישראל.

הטקסט הטרומ-שומרוני השמור ביותר הוא 4QpaleoExod^m (חלקים גדולים של 44 טורים משמות ו – לו).¹⁵⁰ ← לוח *2. רוב הממצא הנוגע לתוספות עריכתיות המתוארות בתת-סעיף (ד) נוגע למגילת זו ולמג' 4QNum^b. בדומה לזה, הפסוק המבוסס על התיאור המקביל בדב' ט 20 נוסף במג' 4QpaleoExod^m ובשומ' אחרי שמ' לב 10:

אז[תך] לגוי גדול [ובאהרון התאנף יה] זה מאד להשמידו ו[י]תפלל משה בעד א[הרון]
כך גם כ"י 58 של תה"ש

יתר על כן, כל התוספות שלהלן במגילת 4QpaleoExod^m ובשומ' מתעדות את הביצוע המדויק של הצו האלוהי למשה ולאהרן להזהיר את פרעה לפני כל מכה. ראו תת-סעיף ד1

אחרי ז 18	(בהתבסס על ז 16 – 18)	(טור II, 6 – 11)
ז 29	(בהתבסס על ז 26 – 29 [משוחזר])	(טור III, 2 – 4)
ח 19	(בהתבסס על ח 16 – 19 [משוחזר])	(טור IV, 4 – 9)
ט 5	(בהתבסס על ט 3 – 5 [משוחזר])	(טור V, 1 – 3)
ט 19	(בהתבסס על ט 16 – 19)	(טור V, 28 – 31)
י 2	(בהתבסס על י 5 – 6)	(טור VI, 27 – 29)

מג' 4QpaleoExod^m ושומ' גם מסדרים את הטקסט פעמיים בשונה מנה"מ.

← עמ' 78

אפשר לבחון את היחסים הקרובים בין הטקסטים הטרומ-שומרוניים ובין שומ' בניגוד לנה"מ בטבלה 19.

¹⁴⁸ J.C. VanderKam, *Textual and Historical Studies in the Book of Jubilees* (HSM 14; Missoula, MT 1977) 137, ספר היובלים משקף במיוחד גרסאות של שומ' ושל תה"ש, נוסחים שהיו "בבית בארץ-ישראל".

¹⁴⁹ למשל, Cross, *DJD* XII, 136.

¹⁵⁰ P.W. Skehan, E. Ulrich, & J.E. Sanderson, *DJD* IX; J.E. Sanderson, "The Contribution of 4QpaleoExod^m to Textual Criticism", *RevQ* 13 (1988) 547–560.

טבלה 19

טקסט טרום-שומרוני מושווה לנה"מ⁺ ולשומ'

4QNum^b XI 24–30 (במ' כ 12 – 13 בשומ' [= נה"מ לבמ' כ 12, דב' ג 24 – 27])

הקו התחתני בתת-סעיף (1) מורה על הבדלים מקיפים בין מג' 4QNum^b ובין נה"מ⁺, בעוד תת-סעיף (2) מציג את הקרבה בין 4QNum^b ובין שומ' (ההבדל היחיד נוגע לכתיב).¹⁵¹

(1) השוואה לנה"מ

[שורות 1 – 23 חסרות]

- 24 בני ישראל לכן לוא תביאו את הקהל הזה אל הארץ אשר נתתי ל^ה [מה]
 25 ¹³המה מי מריבה אשר רבו [בני] ישראל את יהוה ויקדש במ ¹³ב [נה"מ ג 24] ויזא מר
 26 מושה אדוני יהוה אתה ה^ה חלונתה ל^ה הראות את עבדך את גוד ל^כ ואת
 27 ידך החזקה אשר מי אל ^השמים וב^ה ארץ אשר יעשה כמעשי^כ ה וכגבורתך
 28 ²⁵אעברה נא ואראה את הארץ ^הטובה [הזאת אשר בעבר ^ההירדן ההר
 29 הטוב הזה והלבנון vacat ²⁶נה"מ ג 26] וי^ה אמר^ה יהוה אל מושה ^הרב לכה אל ת^ה [וסף]
 30 דבר אלי עוד בדבר הזה ²⁷נה"מ ג 27] עלה אל ^הר^ה [ואש הפסגה ושא עי^ה ייכה ימה] [וצפונה]
 שוליים תחתונים

(2) השוואה לשומ'

- 24 בני ישראל לכן לוא תביאו את הקהל הזה אל הארץ אשר נתתי ל^ה [מה]
 25 ¹³המה מי מריבה אשר רבו [בני] ישראל את יהוה ויקדש במ ¹³ב [נה"מ ג 24] ויזא מר
 26 מושה אדוני יהוה אתה ה^ה חלונתה ל^ה הראות את עבדך את גוד ל^כ ואת
 27 ידך החזקה אשר מי אל ^השמים וב^ה ארץ אשר יעשה כמעשי^כ ה וכגבורתך
 28 ²⁵אעברה נא ואראה את הארץ ^הטובה [הזאת אשר בעבר ^ההירדן ההר
 29 הטוב הזה והלבנון vacat ²⁶נה"מ ג 26] וי^ה אמר^ה יהוה אל מושה ^הרב לכה אל ת^ה [וסף]
 30 דבר אלי עוד בדבר הזה ²⁷נה"מ ג 27] עלה אל ^הר^ה [ואש הפסגה ושא עי^ה ייכה ימה] [וצפונה]

אף שהטקסטים הטרומ-שומרוניים ושומ' חולקים תכונות טיפולוגיות ייחודיות ופרטים קטנים רבים, לעתים קרובות הם גם נבדלים זה מזה בפרטים קטנים. נוסף על כך, אף שמג' 4QpaleoExod^m משקפת את אותה כמות של שינויים עריכתיים בשומ',

¹⁵¹ קרבה דומה לשומ' ניכרת במג' 4QNum^b, טור XIII, 13 – 17 (במ' כא 12 בשומ' [= נה"מ לדב' ב 9], במ' כא 13 בשומ' [= נה"מ לדב' ב 18 – 19]) וטור XIII, 26 – 29 (במ' כא 20 – 21 בשומ' [= נה"מ לבמ' כא 20, דב' ב 24 – 25]) וטור XXI, 30 – 31 (במ' כז 23 בשומ' [= נה"מ לבמ' כז 23, דב' ג 22 – 21]).

במג' 4QNum^b הכמות גדולה יותר. יתרה מזו, טקסטים מסוימים מקבוצת שומ' מציגים גם גרסאות ייחודיות. עם זאת, למרות הבדלים אלה, השינויים העריכתיים ומרבית השינויים ההרמוניסטיים הקטנים המשותפים לטקסטים שנזכרו לעיל הם בלעדיים ולפיכך מהווים קבוצה מיוחדת. שומ' מרוחק במידת-מה מן הטקסטים הטרומים-שומרוניים בשל תיקוניו האידאולוגיים, שינוי הפונולוגיים וכתבו החסר יותר במקצת.¹⁵² ← עמ' 83 – 86

על אודות היחס הפנימי בין הטקסטים הטרומים-שומרוניים אפשר לאמר רק מעט בוודאות. ההסכמה שלהם במאפיינים מיוחדים עשויה לרמוז על טקסט משותף שהתפתח בדרכים שונות בכתבייד שונים.¹⁵³

אם הטקסטים הטרומים-שומרוניים אכן היו נפוצים בעם בתור נוסח מקובל, אין זה מפתיע שהעדה השומרונית בחרה במה שמכונה נוסח 'טרומים-שומרוני' בתור בסיס לכתבי הקודש שלה בכל חמשת חומשי התורה. ← עמ' 181 – 182. לא הנוסח הקדם-מסורתי, שבדרך כלל מקושר לחוגי המקדש, ולא הנוסח שבבסיס תה"ש נבחרו למטרה זו.

ההתפתחויות העריכתיות הניכרות בקבוצת שומ' הופכות את קבוצת שומ' למקור חשוב להבנתנו את צמיחת ספרי המקרא, נוסף על הידוע מנה"מ ותה"ש וכמה טקסטים מקומראן. ← פרק 21ב7

3. הטקסטים המקראיים שנמצאו במדבר יהודה

Fitzmyer, *Dead Sea Scrolls*; F. García Martínez & D.W. Parry, *A Bibliography of the Finds in the Desert of Judah 1970–95* (STDJ 19; Leiden 1996); Lange, *Handbuch* (2009); <http://orion.huji.ac.il/resources/bib/bibliosearch.shtm>

י' זוסמן, "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה: הרהורים תלמודיים ראשונים לאור מגילת 'מקצת מעשי התורה'", תרביץ נט (תש"ן) 11 – 76; ע' טוב, "המגילות המקראיות ממדבר יהודה", על מגילת ספר, מאמרים על מגילות מדבר יהודה (בעריכת ל' מזוז; ירושלים תשנ"ז) 40 – 65; הנ"ל, "המגילות המקראיות", קדמוניות ל (תשנ"ח) 73 – 81; צ' טלשיר, "המגילות המקראיות ממדבר יהודה", בתוך: קיסטר, קומראן, 109 – 142

Barthélemy, *Critique textuelle* 1992, xcvi–cxvi; Cross, *ALQ*³; Cross–Talmon, *QHBT*; Debel, "Variant Literary Editions"; T. Elgvin, "Sixty Years of Qumran Research: Implications for Biblical Studies", *SEÁ* 73 (2008) 7–28; Lange, *Handbuch*; A. Paul, *La Bible avant la Bible, la grande révélation des manuscrits de la mer Morte* (Paris 2005); M. Segal, "The Text of the Hebrew Bible in Light of the Dead Sea Scrolls", *Materia giudaica* XII (2007) 5–20; P.W. Skehan, "Qumran, Littérature de Qumran, A. Textes bibliques", *DBSup* (Paris 1979) IX.805–822; Talmon, *Qumran*; Tov, *Samuel*; id., "Excerpted and Abbreviated Biblical Texts from Qumran", in Tov, *HB, GB, and Qumran* (2008) 27–41; id.,

152 אף שהטקסטים הטרומים-שומרוניים קדומים מכתבייד מימה"ב של שומ' ביותר מאלף שנה, הכתיב החסר יותר במידת-מה שבעותקי שומ' מימה"ב משקף שלב מוקדם יותר טיפולוגית בהתפתחותה של קבוצת שומ'. נראה כי עותקי שומ' מימה"ב נולדו מעותק קדם יותר או פחות מתוקן מן העותקים שנמצאו בקומראן.

153 לחילופין, סופרים יצרו עצמאית עותקים של נוסח המקרא המשקפים את אותן נטיות עריכתיות או תכונות של מנהגי סופרים. ואולם המידה הגבוהה של ההסכמה בין הטקסטים הטרומים-שומרוניים אינה תומכת בהנחה כזו.

"The Biblical Texts from the Judaean Desert: An Overview and Analysis", in Tov, *ibid.* (2008) 128–154; *id.*, *Scr. Prac.*; *id.*, *Revised Lists of the Texts from the Judaean Desert* (Leiden 2010); E. Ulrich, "The Dead Sea Scrolls and the Biblical Text", in Flint–VanderKam, *DSS* 1.79–100 (1998); *id.*, *DSS* (1999) 121–147; *id.*, "The Qumran Scrolls and the Biblical Text", in Schiffman, *Dead Sea Scrolls* (2000) 51–9; Washburn, *Catalog*

כלים אלקטרוניים: ניתן לערוך חיפוש במדולה של המגילות בתוך תוכנת אקורדנס. התוכנה מסמנת באופן אוטומטי את ההבדלים בין המגילות לנה"מ ושומ'. התוכנה גם מאפשרת הרכבת קונקורדנציות.

(א) הרקע

האתר העיקרי שבו נמצאו מגילות מקראיות במדבר יהודה הנו קומראן (כ"5 קילומטרים דרומית ליריחו ליד ים המלח). נמצאו שם שרידים של 930 מגילות מקראיות ולא־מקראיות ב־11 מערות.¹⁵⁴ המגילות שהונחו במערות כנראה לוקטו בידי אנשי קומראן (עדת ה'יחד'),¹⁵⁵ אך אין לנו מידע על מקומן של מגילות מסוימות בחיי היום־יום של אנשי ה'יחד' בזמן שהותם במקום (במשך כמאתיים שנה). מרבית לכנות את אוסף המגילות מקומראן בשם 'ספרייה', אבל מוטב לחשוב במונחים של אוסף כתבים שהופקדו במערות לשם משמרת. עם זאת, נראה שלפני הפקדתן במערות, היו רוב המגילות שמורות במקום מרכזי בבנייני ה'יחד'. לא ברור אם אפשר לאפיין את קבוצות הטקסטים שנמצאו במערות היחידות.¹⁵⁶

בעוד הזיהוי של קבוצת האנשים שהתגוררה בקומראן נוגע להבנת הטקסטים הלא־מקראיים, הרי למגילות המקראיות מידע זה פחות חיוני, שכן חלקן הובאו לקומראן מבחוץ. נראה שתושבי המקום היו אֲסִיִּים (אולי הם הביטוסים הנזכרים בספרות חז"ל) והלכותיהם כנראה תואמות את אלה של הצדוקים, כפי שיוצא מתוך ניתוח החיבור הקומראני 'מקצת מעשי התורה'. ← זוסמן*

154 אחדות ממגילות קומראן כבר נדונו בסעיפים 1 ו-2 הדנים בטקסטים הקדם־מסורתיים והטרום־שומרוניים. באותם סעיפים תוארו עדי נוסח חשובים (נה"מ, שומ') המתוארים לא רק במקורות מימיה"ב, אלא גם במקורות קודמים ממדבר יהודה. בדיון הנוכחי מוצגים כל הממצאים שנתגלו בקומראן, כך שנוצרת חפיפה מסוימת לגבי הטקסטים הקדם־מסורתיים והטרום־שומרוניים.

155 סופרי קומראן גם עסקו בהעתקת מגילות ואולי אפשר לזהות את החדר (scriptorium, 'חדר סופרים'), שפעולה זאת בוצעה בו. ← Tov, *Scr. Prac.*, 15, n. 33

156 המאפיינים היחידים שאפשר להבחין בהם הם אלה: (1) מערה 7 כוללת רק פפירוסים יווניים, כנראה כולם תרגומי מקרא; (2) רוב הטקסטים ממערה 6 הם פפירוסים עבריים, ביניהם מקראיים. נראה ששני אוספים אלה באו ממקום שונה ממוצאם של יתר הטקסטים; (3) סביר להניח שמערה 4 הכילה את האוסף המרכזי של כל הכתבים שהוחזקו בידי ה'יחד', שכן במערות 1 – 3 ו-5 – 11 לא נמצאו חיבורים (בניגוד לעותקים) שאין להם נוסח מקביל במערה 4; (4) אחוז ניכר של הטקסטים ממערה 11 שאפשר לזהותם הועתקו בידי 'אסכולת סופרים קומראנית' או היו כיתתיים.

(1) קומראן. בעשר מערות קומראן נמצאו בין השנים 1947–1965 חלקים של 210 – 212 מגילות מקראיות (המייצגים 224 – 226 עותקים של מגילות מקראיות).¹⁵⁷ – טבלה 20. רוב המגילות אינן מכילות יותר מעשירית של ספר מקראי, אך נמצאה גם מגילה של ספר שלם ורב היקף, מג' יש"א (1QIsa^a).

בתוך האוסף של כ-930 מגילות המרכיב המקראי הינו 22% (מבלי להתחשב בתפילין ובמוזות).¹⁵⁸ ברשימת המגילות שנמצאו בקומראן (טבלה 20) ראוי לשים לב לספרים שמהם נמצאו עותקים רבים. כנראה ספרים אלה זכו לפופולריות בקרב עדת ה'יחד': בראשית (23 – 24 עותקים), דברים (32), ישעיה (21), תהלים (36).

רוב המגילות נמצאו במערה 4, שהכילה את כל ספרי המקרא מלבד מגילת אסתר.¹⁵⁹ ואולי גם מלבד דה"י.¹⁶⁰ נמצאו במערות גם קצת מן הספרים החיצוניים.¹⁶¹ רוב המגילות מכילות רק ספר מקראי אחד, אך עשר מגילות של התורה מכילות שני ספרים עוקבים. – טבלה 20. לצורך זה ספרי תרי עשר נחשבו לספר אחד. לעומת זאת, מגילות אחדות כללו רק חלקי ספרים: 4QDeut^a; 4QExod^d (דברים לב); 4QCant^{a, b}; 4QPs^g, 4QPs^h, 5QPs (תהלים קט). – פרק 18ב7

¹⁵⁷ לעולם יישארו ספקות בדבר מספרם המדויק של הטקסטים שהוחבאו במערות קומראן: (1) קבוצת פרגמנטים המוחזקת כעת בחלקים של מגילה אחת אולי מייצגת יותר ממגילה אחת, או להפך, שמא קטעים שפורסמו כשלוש מגילות נפרדות (למשל 4QJerb,d,e) מייצגים מגילה אחת; (2) מניין המגילות מתבסס על דעותיהם של מפרסמי המגילות, והכרעותיהם לפעמים בעייתיות; (3) אוסף המגילות המקראיות כולל גם טקסטים הנחשבים על ידי חוקרים אחדים או רובם לליטורגיים כגון רוב מגילות קומראן המכוננות Psalms. – עמ' 312 – 313 ולוח 8* ; (4) כל התפילין והמוזות, אף כי הן כוללות רק קטעי מקרא, אינן נמנות במניין המגילות המקראיות; (5) אין זה ברור אם יש לכלול במניין המגילות המקראיות גם ספרים חיצוניים וחיבורים אחרים שהוחזקו כבניסמכא על ידי היחד, שכן לא ידוע מספיק על תפישותיו הקנוניות. – E. Ulrich, "Qumran and the Canon of the Old Testament", *The Biblical Canons*, 57–80; A. Lange, "The Status of the Biblical Texts in the Qumran Corpus and the Canonical Process", in *The Bible as Book*, 21–30

¹⁵⁸ בקבוצת הטקסטים שנמצאו במצדה המרכיב המקראי גדול יותר, 46.6% או 43.75% כשהחישובים השונים מתבססים על קבוצה של 15 או 16 טקסטים ספרותיים. בתוך הקורפוס המקראי ספרי המקרא תופשים מקום מיוחד בכל האתרים במדבר יהודה, 89 טקסטים (42.5%) בקומראן, ו-15 טקסטים (60%) באתרים האחרים.

¹⁵⁹ נראה שאייהשתמרות של ספר זה היא מקרית. עם זאת, חוקרים אחדים טענו שמגילת אסתר הייתה ידועה לאנשי ה'יחד', ולדעת טלמון הם דחו אותה. – S. Talmon, "Was the Book of Esther Known at Qumran?", *DSD* 2 (1995) 249–267; J. Ben-Dov, "A Presumed Citation of Esther 3:7 in 4QD^b", *DSD* 6 (1999) 282–284

¹⁶⁰ הקטע של דברי הימים, 4QChron (4Q118), הנו קטן מאוד וברוק מטיל ספק אם הוא אכן כולל ספר זה. – G.J. Brooke, "The Books of Chronicles and the Scrolls from Qumran", in *Reflection and Refraction: Studies in Biblical Historiography in Honour of A. Graeme Auld* (ed. R. Rezetko et al.; VTSup 113; Leiden 2007) 35–48

¹⁶¹ מדובר בקטעים של טוביה, יובלים, צוואות לוי, יהודה ונפתלי. למעשה, בעקבות תגליות קומראן המונח 'הספרים החיצוניים' אבד עליו כלח, ויש לראות בספרים אלה ספרות יהודית מימי בית שני.

טבלה 20

מגילות מקראיות שנמצאו בקומראן (2009) ¹⁶²			
ספר	כתב מרובע	כתב עברי	הערות על ספרים נוספים הכלולים במגילות אלה
בראשית	20–21	3	4QRP ^a ; 4QGen-Exod ^a ; 4QpaleoGen-Exod ^l את בראשית, שמות; 4QRP ^b מכילה את בראשית, שמות, במדבר, דברים; 4QRP ^c מכילה את בראשית – דברים
שמות	15	1	מג' 4QExod ^b מכילה את בראשית; 4QExod-Lev ^f ; 4QRP ^d מכילה את שמות, במדבר, דברים
ויקרא	10	4	4QLev-Num ^a
במדבר	5	1	
דברים	30	2	4QDeut ⁱ מכילה חלקים של שמות
יהושע	2		
שופ'	3		
שמואל	4		
מלכים	3		
ישעיה	21		
ירמיה	6		
יחזקאל	6		
תרי עשר	8–9		4QXII ^{b,g} כוללות יותר מספר אחד
תהלים	36		
משלי	4		
איוב	3	1	
שה"ש	4		
רות	4		
איכה	4		
קהלת	2		
דניאל	8		
עז'–נח'	2		
דה"י	1		

162 הנתונים מבוססים על 2010* Tov. פרגמנטים שנמצאו החל בשנת 2010 לא נכללו במניין זה. מגילות המכילות יותר מספר מקראי אחד נמנו רק פעם אחת.

בקומראן נמצאו גם קטעים של שתיים עשרה מגילות הכתובות בגרסה מתקדמת של הכתב העברי+ המכונה paleo-Hebrew.¹⁶³ ← טבלה 20. כנראה כתבו בכתב הזה בעיקר או אך ורק את הספרים שהוחזקו כקדומים ביותר, היינו התורה וספר איוב, שהמסורת ייחסה למשה.¹⁶⁴ הטקסטים הארוכים ביותר שנכתבו בכתב זה הם 11QpaleoLev^a (← Freedman–Mathews, *Leviticus*) והמגילה הטרומשומרונית 4QpaleoExod^m ← עמ' 87 – 90. המגילות הכתובות בכתב העברי משקפות מגוון טקסטואלי ← Ulrich* 1999, 121–147, ולפיכך אופיין הטקסטואלי אינו יכול לשמש מפתח לפתרון החידה של הכתיבה בכתב זה. מגילות אלה נבדלות מן המגילות הכתובות בכתב המרובע+ בהרגלי הכתיבה שהם חלק בלתי נפרד של הכתיבה בכתב זה, בהיעדר הכמעט מוחלט של תיקוני סופרים, ובתכונות סופרים נוספות. לא מן הנמנע הוא שטקסטים אלה נוצרו בחוגי הצדוקים ← *Scr. Prac.*, 246–248. מכל מקום, על סמך ניתוח פליאוגרפי נראה שמגילות אלה לא נמנות על הטקסטים הקומראניים הקדומים ביותר. ← הערה 123.

(2) אתרים אחרים במדבר יהודה. תשתית האותיות של נה"מ מימה"ב קרובה יותר ל-25 המגילות שנמצאו בכל האתרים במדבר יהודה פרט לקומראן מאשר למגילות דמויות נה"מ+ מקומראן. ← עמ' 27

טבלה 20א

מגילות מקראיות שנמצאו באתרים במדבר יהודה פרט לקומראן (2009)¹⁶⁵

ספר	כתב מרובע	כתב עברי
בראשית	4	0
שמות	1	0
ויקרא	4	0
במדבר	4	0
דברים	3	0
יהושע	1	
שופטים	1	

1QpaleoLev-Num^a; 1QpaleoLev^b?; 2QpaleoLev; 4QpaleoGen-Exod^l; 4QpaleoGen^m, 163 4QpaleoExod^m; 4QpaleoDeut^{f,s}; 4QpaleoJob^c; 6QpaleoGen; 6QpaleoLev; 11Qpaleo-; Lev^a ראו 1QpaleoLev-Num^a and 1QpaleoLev^b? Fragments", *RevQ* 22 (2006) 341–347

164 בבלי, ב"ב יד ע"ב-טו ע"א וכן כתב יד יעקוביטי של הפשיטתא, שבו ספר איוב בא מיד אחרי התורה.

165 הנתונים מבוססים על Tov* 2010. פרגמנטים שנמצאו החל בשנת 2010 לא נכללו במניין זה. מגילות המכילות יותר מספר מקראי אחד נמנו רק פעם אחת. טבלה זאת מתייחסת לאתרים האלה: ואדי מרפצאת, ואדי סדיר, נחל צרוגות, נחל חֶכֶר, נחל צֶאֱלִים, מצדה, ומקומות בלתי ידועים.

	1	ישעיה
	1	יחזקאל
	1	תרי עשר
	3	תהלים
1 ?	0	דניאל

(ג) זמנן של המגילות

G. Doudna, "Dating the Scrolls on the Basis of Radiocarbon Analysis", in Flint-VanderKam, *Dead Sea Scrolls* (1998) 1.430–71; A.J.T. Jull et al., "Radiocarbon Dating of Scrolls and Linen Fragments from the Judean Desert", *Radiocarbon* 37 (1995) 11–19 = *'Atiqot* 28 (1996) 85–91; E. Tov, "The Sciences and the Reconstruction of the Ancient Scrolls: Possibilities and Impossibilities", in *The Dead Sea Scrolls in Context: Integrating the Dead Sea Scrolls in the Study of Ancient Texts, Languages, and Cultures* (ed. A. Lange et al.; VTSup 140/1; Leiden/Boston 2011) 3–25

ניתן לתארך את המגילות בעזרת בחנים שונים. השיטה הראשונה לתיארוך הייתה הפליאוגרפיה (קביעת תאריך בעזרת ניתוח הכתב), והיא עדיין משמשת הכלי העיקרי לצורך תיארוך.¹⁶⁶ בשלב מוקדם בחקר המגילות נעשה גם שימוש בשיטה אחרת, של בדיקות 'פחמן-14'¹⁶⁷ של קטעי עור ופפירוס ← Doudna*, שבדרך כלל תמכו בתיארוך הפליאוגרפי.¹⁶⁸

התאריכים הפליאוגרפיים של המגילות המקראיות נעים בין 250 לפני סה"נ ל-68 לסה"נ לגבי מגילות קומראן,¹⁶⁹ בין 50 לפני סה"נ ל-30 לסה"נ לגבי הטקסטים ממצדה, ובין 20 לפני סה"נ ל-115 לסה"נ לטקסטים מוואדי מרַבַּעַת, נחל חֶבֶר, ונחל צָאֵלִים.¹⁷⁰

¹⁶⁶ התאריכים הפליאוגרפיים שהוצעו סוכמו על ידי B. Webster, *DJD XXXIX* (2002) 351–446. ¹⁶⁷ בדיקת 'פחמן-14' מבוססת על השוואת האטומים של פחמן-14 בעורות ובפפירוסים עם אלה בשכבות עצים, שאפשר לתארכן. הרעיון הבסיסי הוא שעם מותו של בעל החיים או הצמח מצטמצם כל העת בקצב קבוע מספר האטומים של פחמן-14. בהיודע גילן של שכבות העצים, אפשר לתארך גם את גיל העורות והפפירוסים.

¹⁶⁸ למשל, בעזרת בדיקת פחמן-14 מג' יש"א תוארכה לתקופה שבין 250 ל-103 לפני סה"נ (תאריך פליאוגרפי: 125 – 100 לפני סה"נ) ← Jull*. אחרים הציעו תאריך דומה על סמך בדיקת פחמן-14 במעבדה אחרת (202 – 107 לפני סה"נ): G. Bonani et al., "Radiocarbon Dating of the Dead Sea Scrolls", *'Atiqot* 20 (1991) 27–32 = *Radiocarbon* 34 (1992) 843–49. נֶבֶסְטֶר (הערה 166) השווה את התאריכים הפליאוגרפיים עם התוצאות של בדיקות פחמן-14.

¹⁶⁹ מגילות רבות תוארכו לתקופה לפני זמן ההתישבות בקומראן, דהיינו 100 – 50 לפני סה"נ לפי J. Magness, *The Archeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls* (Grand Rapids 2002) 65. ממצא זה תואם את ההנחה שאנשי ה'יחד', בצאתם ממקומות היישוב אל המדבר, לקחו עמם מגילות שנכתבו לפני כן, ואילו רוב המגילות הועתקו בזמן ההתישבות בקומראן. ← Tov, "Diffusion".

¹⁷⁰ המגילות העתיקות ביותר הן 4QSam^b, 4QExod-Lev^f, 4QQoh^a, 4QXII^a, 4QJer^a על פי F.M. Cross, "The Oldest Manuscripts from Qumran", *JBL* 74 (1955) 147–; D.N. Freedman, "The Masoretic Text and the Qumran Scrolls: A Study in Orthography", *Textus* 2 (1962) 87–102; A. Yardeni, "The Palaeography of 4QJer^a: A Comparative Study", *Textus* 15 (1990) 233–68.

המגילות הקדומות ביותר (← הערה 170) הועתקו מאות אחדות אחרי חיבור ספרי המקרא. ברם מגילות 4QDanc^e, המכילות קטעים של חלקו השני של ס' דניאל, הועתקו כנראה בין 125 ל-100 לפני סה"נ, לא יותר משישים שנה אחרי העריכה הסופית של פרקים אלה.

(ד) פרסום המגילות

רוב המגילות פורסמו בסדרת *DJD*: כרכים I (קומראן, מערה 1), II (ואדי מֶרְפֶּעֶאָת), III (מערות 2, 3, 5–10), IV (11QPsa), V (4QRPa), IX, XII, XIII, XIV–XVII (הכול: מערה 4), XXIII (מערה 11), XXXII (מהדורה חדשה של מגילות יש"א ויש"ב). *Tov, Revised Lists* משמש מפתח לפרסומים אלה, וחיבורו של Ulrich, *BQS* (2010) מכיל מהדורה שנייה מקוצרת. אך מעט טקסטים אינם כלולים בתוך *DJD*, למשל *Freedman–Mathews, Leviticus*. התפילין והמזוזות פורסמו במהדורות נפרדות. ← הערה 195

הטקסטים מִזְאֵדִי סִדִּיר, נחל חֶכֶר, נחל צֶאֱלִים וואדי מֶרְפֶּעֶאָת פורסמו בתוך *DJD* II, XXXVIII. מגילות מצדה פורסמו בידי ש' טלמון בתוך *Masada VI*, 1–149.

ראו גם פרק 9 וכן E. Tov, "Recording the Dead Sea Scrolls in the Text Editions of Hebrew Scripture", in *HB, GB, and Qumran* (2008) 221–7

(ה) 'אסכולת סופרים קומראנית'

ע' טוב, "לכתיבן ולשונן של מגילות קומראן: ממצא חדש", שי לשרה יפת, מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו (בעריכת מ' בראשר ואחרים; ירושלים תשס"ח) 333–351; קוטשר, לשון

Cross, *ALQ*³, 174–7; Freedman–Mathews, *Leviticus*, 51–82; Martin, *Scribal Character*, I.393–402, II.710–11; P. Muchowski, *Hebrajski Qumránski jako język mówiony* (Poznań 2001); Qimron, *DSS* (1986) 17–24, 57–64; E.J.C. Tigchelaar, "In Search of the Scribe of 1QS", in Paul, *Emanuel*, 439–52; id., "Assessing Emanuel Tov's 'Qumran Scribal Practice'", in *Transmission of Traditions and Production of Texts* (ed. S. Metso et al.; STDJ 92; Leiden 2010) 173–207; Tov, *Scr. Prac.* (2004) 261–73; id., "Scribal Features of Two Qumran Scrolls", (2013)

למגילות המקראיות שנמצאו בקומראן (210 – 212 עותקים) אין קווים משותפים במישור של נוסח, לשון ומנהגי סופרים, שכן הן נכתבו בתקופות שונות ובמקומות שונים. ← סעיף ו. ברם קבוצה אחת מיוחדת במינה של כשלושים טקסטים קשורה לעדת ה'יחד', שכן יש לה רקע משותף עם סופרי החיבורים הכיתיים של ה'יחד'. את קבוצת הטקסטים הזאת אנו מכנים בשם

הכללי 'אסכולת סופרים קומראנית' (אס"ק), אשר העתיקה טקסטים כיתתיים ולא-כיתתיים, כנראה בקומראן, אך אולי גם במקומות אחרים בארץ-ישראל.¹⁷¹ הנתונים: בתוך הקורפוס הקומראני ניתן לזהות קבוצה של 167 מגילות מקראיות ולא-מקראיות המשקפות קווים ייחודיים בתחום הכתיב, תורת הצורות (מורפולוגיה+), ומנהגי סופרים.¹⁷² ← 2004 *Tov. למגילות אלה אין קווים טקסטואליים משותפים. ← עמ' 106. קבוצה זאת קשורה קשר הדוק עם עדת ה'יחד', שכן היא מכילה את הרוב המכריע של המגילות הכיתתיות.¹⁷³ מגילות קדומות כמו 4QOha (175 – 150 לפני סה"נ) הועתקו במקום אחר בידי מעתיקים בעלי נטיות דומות והן הובאו לקומראן.¹⁷⁴ אס"ק מתאפיינת בתכונות של כתיב, תורת הצורות,¹⁷⁵ ומנהגי סופרים.¹⁷⁶

(1) תכונות הכתיב

למכלול התכונות האורתוגרפיות+ והמורפולוגיות+ של 167 טקסטים מקומראן אין אח ורע בין הטקסטים הידועים ממקומות אחרים. תכונות אחדות ידועות גם ממכתבי ברכוכבא,¹⁷⁷ כתבייד של המשנה (← קוטשר*, 37) והמסורת השומרונית שבעל-פה, אך עד כה לא נמצאה מקבילה למכלול התכונות של התעודות הקומראניות המתוארות בתור אס"ק. מלבד היותו כתיב מלא ביותר,

171 הכינוי 'אסכולת סופרים קומראנית' עלול להטעות, שכן הנהלים המתוארים להלן לא הומצאו על ידי אותה קבוצה, ואולי היו בשימוש במקומות אחרים בארץ-ישראל, אך אין כינוי מתאים יותר לקבוצה זאת. הכינוי אס"ק משקף את הדעה שקבוצת טקסטים מבין מגילות קומראן הנה ייחודית.

172 שתי מגילות דומות נמצאו במצדה: MasShirShabb (Mas 1k); MasQumran-Type Fragment (Mas In). טקסטים אלה, וכן טקסטים נוספים, נלקחו כנראה למצדה בידי אנשי יחד אחדים שברחו למצדה אחרי שהישוב בקומראן נחרב בידי הרומאים. ← E. Tov, "A Qumran Origin for the Masada Non-biblical Texts?", *DSD* 7 (2000) 57–73

173 למעט שבעה או שמונה חיבורים כיתתיים. ← טוב* תשס"ח, 334
174 הניתוח הסטטיסטי מבוסס על האוסף של כל מגילות קומראן המכיל 930 מגילות מקוטעות, שמהן יש להוריד 150 מגילות בארמית ו-27 ביוונית, שאינן מכילות נתונים המקבילים למגילות העבריות, וכן 150 מגילות מקוטעות מדי. מבין 600 המגילות הנותרות, 400 – 500 גדולות דיין לשם ניתוח. בתוך קבוצה זאת, 2004 *Tov, 277–85 מצא 167 טקסטים (ביניהם 28 מגילות מקראיות ו-8 תפילין) המשקפים תכונות ייחודיות שיפורטו להלן. מבין 167 הטקסטים כ-130 מציגים נתונים משכנעים, וביניהם יש נתונים סבירים.

175 בעבר הביקורת נגד הנחת האס"ק הוגבלה לכתיב: Cross, *ALQ*³, 174–7; J. Lübbe, "Certain Implications of the Scribal Process of 4QSam", *RevQ* 14 (1989–1990) 255–65; J. Cook, "Orthographical Peculiarities in the Dead Sea Biblical Scrolls", *ibid.*, 293–305; Ulrich, *DSS*, 111; J. Campbell, "Hebrew and Its Study at Qumran", in *Hebrew Study from Ezra to Ben-Yehuda* (ed. W. Horbury, Edinburgh 1999) 38–52 (41); A. Lange, "Kriterien essenischer Texte", *Qumran Kontrovers: Beiträge zu den Textfunden vom Toten Meer* (ed. J. Frey & H. Stegemann; Paderborn 2003) 59–69 Tigchelaar* 2010

176 תוכנן הייחודי של התפילין הכתובות לפי התכונות של אס"ק נבדל מן התפילין הכתובות לפי שיטת נה"מ והמשקפות את שיטת חז"ל. בעובדה זאת יש משום תמיכה ממקור חיצוני בהנחת הקיום של אס"ק. ← Cohn, *Tefillin*, 73–5

177 למשל, כתובת 449 ממצדה, "השורה הזאת" ותעודה 42 ממצדא, "רוש המחניה".

יש לכתיב הזה תכונות ייחודיות בצד ייחוד מורפולוגי ומנהגי סופרים (ראו להלן). לפי Cross* הכתיב משקף שיטה 'פרוקית' הכוללת, לגבי דידו, גם את התכונות המתוארות להלן בתור מורפולוגיות.

הכתיב של אס"ק תואר במחקרים שונים, בייחוד במחקרו המפורט של קוטשר* על מג' יש"א, במחקר של כל מגילות קומראן של Qimron*, ועל ידי Tov* 2004. הכתיב ה'קומראני' מתייחד בהכנסת אמות'קריאה רבות שתפקידן להקל על הקריאה. ← עמ' 203 – 213. להלן תודגם השיטה בדוגמאות אחדות שיש לבחון יחד עם הטקסטים בלוחות 3* – 5* וטבלה 22 בעמ' 102 – 103. הנתונים הסטטיסטיים נותחו אצל Tov* 2004, 337–43. ראו גם סעיף (5) להלן.

בכתיב ה'קומראני' /o/ וגם /u/ מיוצגות כמעט תמיד בוי"ו המציינת גם חולם חסר (למשל: חושך, פוה, מושה) וכן קמץ חטוף (כול, חוכמה, אצורכה) וקמץ קטן (אונה). מילים רבות מיוצגות במג' יש"א ובטקסטים רבים אחרים בחוסר עקיבות בכתיבים שונים, כגון "זאות/זואת/זות", "ראוש/רואש/רוש". יו"ד מייצגת לא רק /i/ אלא גם צירי ("אבילים", מג' יש"א, יש"א 2; "מית" יש"א 1). /i/ במעמד סופי מיוצגת לפעמים על ידי יא, במיוחד במילת "כיא" ולפעמים גם ב"מיא" (פחות תכוף: "פיא", יש"א 5; "נקיא", יש"א 7), כנראה מתוך אנלוגיה עם מילים כגון "להביא", "נביא", שבהן האל"ף שורשית. ה"א כאסקריאה ל-/a/ מופיעה בתדירות בסופי מילים, למשל בצורת "קטלתה" (למשל, "שמרתה"), ובכינוי הקניין לנוכח, כגון "מלככה". ה"א כאסקריאה ל-/e/ מופיעה במעמד סופי אף ב"חוטתה" (מג' יש"א, יש"א 4), וב"הקורה" (שם, ו 4). אל"ף מציינת /a/ במעמד סופי ב"עליהא" (לד 11; נה"מ: "עליה"), "בניהא" (סו 8; נה"מ "בניה"), ואף במעמד מצעי: "יאתום" (א 17; נה"מ "יתום"), "יאכה" (ל 31; נה"מ "יכה").

הכתיב של קטע שלם מודגם בטבלה 22 (עמ' 102).

(2) תכונות מורפולוגיות

ח' ילון, מגילות מדבר יהודה: דברי לשון (ירושלים תשכ"ו); ש' פסברג, "ההעדרה לצורות מוארכות במגילות מדבר יהודה", מגילות א (תשס"ג) 227 – 240; ראו גם הביבליוגרפיה בעמ' 96.

M.G. Abegg, *DJD XXXII* (2010) 2.25–41; M.H. Goshen-Gottstein, *Text and Language in Bible and Qumran* (Jerusalem/Tel Aviv 1960); S. Morag, "Qumran Hebrew: Some Typological Observations", *VT* 38 (1988) 148–164; E. Qimron, "The Nature of DSS Hebrew and Its Relation to BH and MH", in *Diggers at the Well*, 232–44; W.M. Schniedewind, "Linguistic Ideology in Qumran Hebrew", *ibid.*, 235–252.

המגילות המתייחדות בכתיבן מציגות גם תכונות מורפולוגיות+ מיוחדות, בעיקר בשש התכונות הבאות המתאפיינות בהארכה של כינויי קניין, בצורות פועל מסוימות, ובמקרה אחד, בתואר הפועל:

1. כינויי קניין פרודים מוארכים: "הואה", "היאה", "אתמה", "המה" (צורה אחרונה זו מופיעה גם בנה"מ בעיקר בספרים המאוחרים).

2. כינויי קניין חבורים לנוכחים ולנסתרים בשמות עצם פרטיים ומילות יחס, כגון "במה", "בהמה", "מלכמה".
 3. צורות "(ו)יקטולו" ו"(ו)תקטולו" בשימוש חופשי ולא כצורות הפסק כמו בנה"מ.
 4. צורות "יקטלנו" ודומיהן במקום "יקטלנו".¹⁷⁸
 5. צורות "קטלמה" בכל הבניינים.
 6. צורות מוארכות של "מאד": "מאודה", "מואדה", "מודה".¹⁷⁹
- אחדות מבין הצורות הנזכרות אולי חודשו מתוך אנלוגיה לצורות קיימות, בעוד אחרות היו אולי דיאלקטיות. צורות אחדות הן אולי ארכאיות. ← קוטשר*, 343 – 347; Cross* 1986, 57; Qimron* פסברג* הדגיש את אופיין המלאכותי של הצורות המוארכות.
- (3) מנהגי סופרים
- על אף חוסר עקיבות, התכונות האורתוגרפיות והמורפולוגיות מאפשרות הבחנה בין קבוצת טקסטים ייחודית לכל יתר הטקסטים. לייחוד האורתוגרפי והמורפולוגי מצטרפות תכונות אחדות בתחום של מנהגי סופרים. ← *Scr. Prac.*, 264–266
- כתיבת שמות האלוהות, במיוחד שם הוי"ה, בכתב העברי+ או סימון בארבע נקודות, בטקסטים הכתובים בכתב המרובע. בקורפוס הקומראני נוהג זה מתועד בעיקר בטקסטים בעלי הייחוד בתחום הכתיב ותורת הצורות כמתואר לעיל. מנהג זה תואם את הידוע על גישת ה'יחד'+ לקדושת שמות האלוהות, ויש בכך משום תמיכה חיצונית בהנחת אס"ק.
 - סימני סופרים. מרביתן (84) של 131 מגילות קומראן המכילות סימני סופרים כלשהן, כמתואר ב-*Scr. Prac.*, 279–285 (למשל, סימן הפרגרוסס+), הן בעלות ייחוד בתחום הכתיב ותורת הצורות. לגבי סימנים מסוימים, האחוז גבוה מאד, למשל לגבי נקודות מבטלות+, סימני הסוגריים, סימן ה-X, והנקודות המנחות+. ← עמ' 198 – 200
 - כתיבת אותיות סופיות במעמד מצעי ואותיות מצעיות במעמד סופי. ← עמ' 193
 - העברת קו על אותיות ומילים. ← עמ' 199

¹⁷⁸ ראו י' ייבין, "צורות 'יקטולנו', 'יקטלנו' במגילות מדבר יהודה לאור מסורת הניקוד הבבלי", ב' אופנהיימר (עורך), המקרא ותולדות ישראל (תל אביב תשל"ב) 256 – 276.

¹⁷⁹ ראו P. Wernberg-Møller, "Two Biblical Hebrew Adverbs in the Dialect of the Dead Sea Scrolls", in *A Tribute to Geza Vermes, Essays on Jewish and Christian Literature and History* (ed. P.R. Davies & R.T. White; JSOTSup 100; Sheffield 1990) 21–35.

(4) התאמות להקשר

A. Rubinstein, "Notes on the Use of the Tenses in the Variant Readings of the Isaiah Scroll", VT 3 (1953) 92–5; id., "Formal Agreement of Parallel Clauses in the Isaiah Scroll", VT 4 (1954) 316–321

סופרי הטקסטים הכתובים באס"ק התאימו תכופות להקשר צורות הנראות לכאורה חריגות. Rubinstein* 1954 הראה את התכונה הזאת בנוגע להתאמת רכיבים דקדוקיים קטנים לצלע המקבילה ובנוגע לפישוט מערכת הזמנים. גישה חופשית זו לנוסח המקרא מודגמת בטבלה 21 על ידי דוגמאות נוספות (← תופעות דומות בשומ', כמודגם בטבלה 13 [עמ' 81]).

טבלה 21

שינויי פרטים במג' יש"א בהשפעת ההקשר

יש' א 23	נה"מ (שריך סוררים וחברי גנבים) כלו אהב שחד ורדף ...
מג' יש"א	כולם אוהבי שחד רודפי ... (← תה"ש, ת"י, פ, ו)
יש' יד 30	נה"מ (והמתי ברעב שרשך ושאריתך) יהרג
מג' יש"א	אהרוג (← ת)
יש' מו 11	נה"מ (דברתי אף אביאנה) יציתי אף אעשנה
מג' יש"א	יצרתי אף אעשנה
יש' נא 19	נה"מ מי אנחמך
מג' יש"א	מי ינחמך

(5) עקיבות וניתוח סטטיסטי

המעתיקים שכתבו טקסטים בסגנון אס"ק נהגו לפי כללים מסוימים, אך גם גיוונו, כפי שמתברר מהשוואת טקסטים מקבילים הכתובים לפי אותה שיטה, כמו במקרה של מג' יש"א // 4QIsac. הבדלים אלה ניכרים גם בהשוואה של המעתיקים א' וב' של מג' יש"א.¹⁸⁰ שני חלקי המגילה היו אפוא שתי יחידות שונות.

לא כל הצורות וכל הכתיבים שהוזכרו כאן מופיעים בכל הטקסטים. את מכלול התכונות אפשר לראות היטב בטקסטים המקראיים האלה: 4QNum^b, 1QDeut^a, 4QDeut^{k2,m}, 4QSam^c, 2QJer, 4QXII^c, 4QPhyl A, B, J–K, L–N מעתיק ב'. עם זאת, מעט צורות המאפיינות את אס"ק חסרות בטקסטים אחדים המשקפים את רוב התכונות האחרות של קבוצה זו. למשל, הכתיב "כיא", המשמש

180 מעתיק ב' של מגילה זאת (יש' לד – סו) כתב בכתיב יותר מלא מקודמו (יש' א – לג). ראו למשל את הצורות הקצרות של כינויי הקניין לנוכח בשמות, מילות יחס, ופעלים, (ך-) בחלקה הראשון של המגילה בהשוואה לכינויים המוארכים (כה) בחלק השני. הבדלים דומים ניכרים בכתיבים כי"א וכן כו"ה. ← Tov* 2013

ברוב הטקסטים השייכים לקבוצה זו, אינו מופיע אצל מעתיק א' של מג' יש"א.¹⁸¹

נראה ש-28 הטקסטים שלהלן נכתבו לפי הנהלים של אס"ק: מג' יש"א, 1QDeut^a, 2QExod^b (?), 2QNum^b(?), 2QDeut^c(?), 2QJer, 4QExod^{b,j}(?) 4QNum^b, 4QDeutⁱ 4QDeut^{k1,k2,m}, 4QRP^{a,b,c} (4Q158, 364, 365), 4QSam^c, 4QIsa^c, 4QXII^{c,e,g}, 4QPs^o(?), 4QLam, 4QQoh^a, 11QPs^{a,b,c}(?),d(?); 4QPhyl (כגון A, B, G-I, J-K, L-N, O, P, Q. הרוב המכריע של החיבורים הכיתתיים (גם משתייכים לקבוצה זו ← הערה 172). אף כי אין נציג טיפוס לקבוצה זו, מג' יש"א,¹⁸² הארוכה מבין המגילות המקראיות, מייצגת את הנהגים של אס"ק בצורה טובה.

(ו) הבדלי גרסה במגילות קומראן

מגילות קומראן נבדלות זו מזו ומתייחסות במערך מסועף של הסכמות והבדלים עם נה"מ, תה"ש, שומ' והטקסטים האחרים. ההבדלים החשובים יותר מוזכרים להלן ובפרק 1, 4, 9 – 13, 18, 22, 23.

בסעיף ז להלן יתוארו קבוצות של מגילות המסווגות לפי הבדלי הנוסח שבהן. מבין קבוצות אלה, המגילות דמיוניתה"מ+ והטרום-שומרוניות תוארו בהרחבה בסעיפים 1 ו-2 לעיל. הטבלאות המובאות להלן מדגימות את הבדלי הנוסח הטיפוסיים של מגילות קומראן, מבלי למצות את הממצא. הבדלי הנוסח במג' יש"א שבטבלה 22 מדגימות את הנהלים של אס"ק+. מג' 4QSam^a (טבלה 23) מדגימה את הקבוצות (3, 4).

המגילות שיש"א משמשת להן דוגמה בטבלה 22 כוללות בעיקר הבדלי גרסה בתחום הכתיב ותורת הצורות, בעוד טבלה 23 מציגה מגילה (מג' 4QSam^a) שבה מופיעים מעט הבדלים כאלה, בעוד רוב הבדלי הגרסה נוגעים להבדלי תוכן, ובמקרה זה הם בעלי ערך רב.

181 בניגוד מוחלט לנהלים של אס"ק, נה"מ אינו משקף את התכונות שתוארו כאן. רוב הכתיבים המלאים אינם מופיעים בו, אפילו לא "כול" (מלבד יר' לג 8), וצורת "לוא" מופיעה לעתים רחוקות. אמנם 11 כתיבים אופייניים לאס"ק אכן מופיעים בנה"מ: "אֶתְנָה" (בר' לא 6; יח' יג 11, 20; לד 17), "אֶלֶי־הָמָּה" (יח' מ 16), "זִמְתְּכָנָה" (יח' כג 48, 49), "מִהְנָה" (יש' לד 16), "הַשְׁלִיכְנָה" (עמ' ד 3), "יִדְכָה" (שמ' יג 16), "בְּשִׁמְכָה" (יר' כט 25). אין הסבר לצורות הנדירות הללו, אך ברור שנה"מ רחוק ממכלול הצורות של אס"ק.

182 השפעת הארמית והחלשות הגרוניות ניכרות יותר במגילה זאת מאשר ביתר המגילות. ← טבלה 22 (לשון); קוטשר, לשון, 91 – 95, 505 – 511

טבלה 22

הבדלים ממוינים בין נה"מ למג' יש"א ביש' א 1 – 8

1. כתיב

יש' א	נה"מ	מג' יש"א
2	כי	כיא
3	קנהו	קוניהו
	לא	לוא (2x)
4	חטא	חוטא
	עון	עון
5	כל	כול
	ראש	ראוש
	לחלי	לחולי
	וכל	וכל
6	ראש	רואש
	לא	לוא
	חבשו	חובשו
	ולא (2x)	ולוא (2x)
7	שרפות	שרופות
	אכלים	אוכלים
	אתה	אותה
8	כסכה	כסוכה

2. לשון

1	ישעיהו	ישעיהו	החסרת העי"ן, שנוספה בין השיטין, נובעת מחולשת הגרוניות
	בימי	בילמי	הוספת הוי"ו בין השיטין משקפת כנראה השפעה ארמית ("יומין")
	עזיהו	עוזיה	שמות תיאופוריים ⁺ מקוצרים שכיחים בימי בית שני
	יחזקיהו	יחזקיה	← הפריט הקודם
2	והם	והמה	← עמ' 98
7	כמהפכת	כמפאכת	הוספת האל"ף הושפעה כנראה מן הפועל הארמי 'אפך' (= הפך)
	ונותרה	ונתרת	המגילה כנראה משקפת את צורת הנסתר של הפועל

- הערות: 1. האותיות העיליות נוספו בין השיטין בתור תיקונים. ← עמ' 200
 2. הבדלי הגרסאות שתועדו לעיל הנם טיפוסיים למגילות שנכתבו בסגנון האס"ק. לא כן פרטים אלה:
 3. הבדלים אחרים

2	ארץ	הארץ
3	עמי	ועמי
5	דני	דוה משקלים שונים
7	ושממה	ושממו עליה ← וי' כו 32
8	כמלונה	וכמלונה

טבלה 23

הבדלים בין נה"מ למג' 4QSam^a בשמ"א א 22 – 28

בפסוקים אלה יש רק שלושה הבדלי כתיב הנוגעים למילים הבאות בנה"מ: פס' 23 "אתו", 24 "שלו", 28 "כל". כל יתר ההבדלים נוגעים לענייני תוכן. סוגריים מרובעים מסמנים שחזור.

	נה"מ	4QSam ^a	
22	עד	עד אשר	השוו תה"ש, פ, ת"י, ו
	שם	לפני [יהוה ? שם]	השוו תה"ש, פ, ת"י, ו
	עולם	+ [ונת] תִּיהוּ נזיר עד עולם כול ימי [חייו]	
23	את דברו	היוצא מפיך	= תה"ש; ← עמ' 247
24	ותעלהו עמה	ותעל אותו	השוו תה"ש; ← עמ' 269
	—	שילה	= תה"ש
	בפריים שלשה	[בפר בן] בקר משלש	השוו תה"ש; ← עמ' 228
	—	ולחם	= תה"ש
	והנער נער	והנער [עמם וביאוהו לפני יהוה = תה"ש וישחט אביו את [הזבח] אשר [יעשה מימים ימימה ליהוה ותבא את הנער]	
25	וישחטו	[וי]שחט	= תה"ש
28	וישחט שם ליהוה	[ותעזב] הו שם ותשתח[ו ליהוה	השוו תה"ש בפרק ב 11 ; ← עמ' 246

(ז) מיון המגילות לפי אופיין הטקסטואלי

טוב, "תגליות"

Debel, "Variant Literary Editions"; R.S. Hendel, "Assessing the Text-Critical Theories of the Hebrew Bible after Qumran", *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls* (ed. T.H. Lim & J.J. Collins; Oxford 2010) 281–302; Kreuzer, "Text", 132–8; Lange, "They Confirmed"; id., *Handbuch*, 1–32, 143–57; id., "Plurality" (2010) 47–58; E. Ulrich, "Methodological Reflections on Determining Scriptural Status in First Century Judaism", in Grossman, *Rediscovering* (2010) 145–161 (156–160)

בגלל היעדר קריטריונים אובייקטיביים למיון מגילות קומראן,¹⁸³ אנו ממינים אותן לפי אופיין הטקסטואלי. רק על 121 מבין 210 – 212 המגילות המקראיות יש מידע מספיק כדי מיון.¹⁸⁴ במיון זה ייעשה ניסיון לאפיין שלוש קבוצות נפרדות וכן מקבץ של טקסטים, שמתוכם שלושה לא היו ידועים לפני תגליות קומראן (2, 3, 4).¹⁸⁵ קבוצת אס"ק מובאת כנספח למיון, שכן לטקסטים אלה היה רקע טקסטואלי שונה.

מבין 46 הטקסטים של התורה הגדולים דיים לניתוח, 22 (48%) הנם דמויינה"מ, או במקרים אחדים קרובים באותה מידה לנה"מ ושומ', 5 (11%) משקפים בלעדית את שומ', אחד משקף את תה"ש (2%), בעוד 18 (39%) הנם בלתי־משויכים. ב-75 הטקסטים של ספרי המקרא האחרים שגדולים דיים כדי ניתוח, 33 (44%) הם דמויינה"מ (או במקרים אחדים קרובים באותה מידה לנה"מ ותה"ש), 5 משקפים את תה"ש, בעוד 37 (49%) מהווים מקבץ של טקסטים בלתי־משויכים. ברור אפוא שרוב הטקסטים שנמצאו בקומראן הם או דמויינה"מ או בלתי־משויכים. בתורה יש יותר טקסטים דמויינה"מ, וביתר

183 יונג מייין את הברדלי הנוסח לפי קריטריונים שנראו לו אובייקטיביים: I. Young, "The Biblical Scrolls from Qumran and the Masoretic Text", in *Feasts and Fasts: A Festschrift in Honour of Alan David Crown* (ed. M. Dacy et al.; Mandelbaum Studies in Judaica 11; Sydney 2005) 81–139. במחקר זה הוא השווה את מספר הסטיות מנה"מ למספר המילים, ללא הבחנה בין סוגי הסטיות, תוך התעלמות מהברדלי כתיב.

184 יתר המגילות מקוטעות מדי לניתוח טקסטואלי. המיון והחשוב מתנהלים לפי קריטריונים אחדים המאפשרים מסקנות כלליות ללא דיוק: (1) המיון כולל גם קצת מקרים לא בטוחים; (2) בהתאם לסבירות הסטטיסטית, טקסטים הקרובים באותה מידה לנה"מ ולשומ' בתורה ולנה"מ ולתה"ש בספרי נ"ך, יירשמו בתור "נה"מ", הקבוצה הגדולה; (3) טקסטים שנכתבו בסגנון אס"ק אינם מהווים קבוצה טקסטואלית נפרדת, שכן הם נכללים בכל הקבוצות האחרות בהתאם לאופיים הטקסטואלי; (4) מפני שקבוצת שומ' אינה מתועדת מחוץ לתורה, הסטטיסטיקה עבור ספרי התורה נפרדת מזו של הספרים האחרים. החשובים הסטטיסטיים מתבססים על הנתונים ב-332–5, 279–85. *Scr. Prac.*, בהבדלים קטנים, והם שונים במקצת מחישובים קודמים. Lange* 2010 מציג ניתוח סטטיסטי שונה המבליט פחות את קבוצת נה"מ בתורה, ויותר את הטקסטים הבלתי־משויכים.⁺

185 בשלב שני אפשר לעמוד על תפוצת הקבוצות הנ"ל בספרי המקרא היחידים. — 151, 2008, *Tov** 153. על החלוקה לארבע קבוצות (בשלב קודם: חמש קבוצות) הושמעה ביקורת מצד Davila (← עמ' 152, הערה 7) S.W. Crawford, 2010, 291–5; Hendel* 2010; Segal* 2007; Ulrich* (2010); ford, "Understanding the Textual History of the Hebrew Bible: A New Proposal", in *The Hebrew Bible in Light of the Dead Sea Scrolls* (ed. N. David et al.; FRLANT 239; Göttingen 2012) 60 – 69

הספרים יש יותר טקסטים בלתי־משויכים. ← עמ' 183. אחוזים אלה משקפים את המציאות של הטקסטים שנאספו והועתקו בידי עדת ה'יחד', והם נבדלים הרבה מן הממצא באתרים האחרים במדבר יהודה. באתרים אלה שולט רק הנוסח הקדם־מסורתי הזהה כמעט לנה"מ של ימה"ב, הן במצדה (הטקסטים שנמצאו שם היו בני זמנן של מגילות קומראן) הן באתרים של מרד ברכוכבא. ← עמ' 27

(1) טקסטים דמויי־נה"מ¹⁸⁶

הטקסטים דמויי־נה"מ+ מהווים קבוצה גדולה בין מגילות קומראן (← עמ' 30; 29–30), והיא מודגמת על ידי מג' יש"ב בטבלאות 1, 2 (עמ' 29 – 30). הסופרים שהעתיקו את הטקסטים הללו מתוך טקסטים קדם־מסורתיים כגון אלה שנמצאו במדבר יהודה נטלו לעצמם חופש מסוים בהכניסם שינויים שונים לטקסט בהעתקה קפדנית פחות מזו של הטקסטים הקדם־מסורתיים. עם זאת הטקסטים דמויי־נה"מ הנם קרובים לנה"מ, ובדורות הראשונים של חקירת מגילות קומראן גם הם נקראו קדם־מסורתיים.

(2) טקסטים טרום־שומרוניים

מגילות קומראן הטרם־שומרוניות 4QpaleoExod^m, 4QExod-Lev^f, 4QNum^b, 4QRP^a (4Q158), 4QRP^b (4Q364) משקפות את התכונות האופייניות של שומ', למעט גרסאותיו הכיתתיות, אך לעתים הן נבדלות משומ'. לפרטים ראו עמ' 87 – 90. קבוצת שומ' כנראה הייתה פופולרית בארץ־ישראל. ← עמ' 182

(3) טקסטים קרובים למקור העברי המשוער של תה"ש

Lange, *Handbuch* (2009) 122–38; E. Tov, "The Qumran Hebrew Texts and the Septuagint: An Overview", in *Die Septuaginta: Entstehung, Sprache, Geschichte* (ed. S. Kreuzer et al.; WUNT 286; Tübingen, 2012) 3–17

מגילות אחדות קרובות מאד למקור העברי המשוער של תה"ש¹⁸⁷, אף כי לא נשתמר שום טקסט הזהה או כמעט זהה למצע העברי של תרגום זה. מגילות 4QJer^{b,d} קרובות מאד לתה"ש בגרסאות ייחודיות לתה"ש. ← פרק 1.7. קרובות לתה"ש, אך לא באותה מידה, הן המגילות 4QDeut⁹ (← פרק 4, טבלה 8 [עמ' 241 – 242]), מג' 4QSam^a (קרובה לתה"ש ותה"ש־לוק'+ וגם בלתי־משויכת+; ← קבוצה 4 להלן), 4QSam^b ומזמור קנא במג' 11QPsa¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Lange, *Handbuch*, 16 משתמש במונח "semimasoretic texts".

¹⁸⁷ אין מידע מספיק על היחס ההדדי בין טקסטים אלה.

¹⁸⁸ על כל הטקסטים האלה ראו Tov* 2012. בקבוצה זו לא נכללה מג' 4QNum^b, שכן היא קרובה בראש ובראשונה לשומ', ורק במקום שני לתה"ש. כמו כן, לא כללנו הסכמות ספורדיות של מגילות עם תה"ש.

(4) מקבץ של טקסטים בלתי־משויכים

טקסטים רבים מקומראן אינם קרובים בלעדית לנה"מ, תה"ש, שומ', או כל מקור אחר, ובמקרה כזה הם נחשבים 'בלתי־משויכים'. במונח זה משתמשים כדי לציין טקסט שמתייחס בדגם בלתי עקיב של הסכמות ואי־הסכמות ליתר המקורות וגם כולל גרסאות שאינן ידועות ממקורות אחרים.¹⁸⁹ מקבץ זה אינו מהווה קבוצה בעלת אופי אחיד כמו הקבוצות האחרות, שכן הטקסטים הנמנים עליו נבדלים זה מזה. טקסטים אחדים בקבוצה זאת כוללים (קבוצות של) הבדלי גרסה הנבדלים משמעותית מן האחרים, כגון (4Q158, 364–367) 4QRP^{a-e} ומג' 4QJosh^a 4. ← פרק 7ב13, 23.¹⁹⁰ תת־קבוצות של טקסטים בלתי־משויכים נכתבו למטרות מיוחדות, דהיינו חיבורים מקוצרים כגון 4QExod^d, 4QDeut^{k1,q}, 4QCant^{a,b} ומגילות ליטורגיות, בהן מרבית מגילות המזמורים מקומראן.¹⁹¹

כ נ ס פ ח למיון יש להזכיר את הטקסטים שנכתבו בסגנון אס"ק+, המשקפים רקע שונה ולא טיפולוגיה משותפת. ← סעיף ה לעיל. ייתכן שמג' יש"א (אס"ק) הועתקה ממגילה דמויתנה"מ+ כגון יש"ב, מג' 4QNum^b (אס"ק) אולי הועתקה משומ', אך אי אפשר לוודא הנחות אלה. 28 המגילות שנכתבו לפי סגנון אס"ק, המוצגות לפעמים כטקסטים קומראניים טיפוסיים, מהוות קבוצה יחסית גדולה בתוך 121 המגילות המקראיות שגדולות דיין לדיון (23%), אך ממצא זה אינו משתקף במיון דלעיל. שכן מגילות אלה נושאות אופי טקסטואלי מגוון. אם אכן חלק משמעותי של מגילות קומראן נכתב בידי סופרי קומראן, ראוי לשים לב שאין הן מכילות גרסאות כיתתיות.¹⁹² ← עמ' 245, הערה 96

אם כל קבוצות הטקסטים הועתקו בקומראן, או אם (כדעתנו) רק מספר טקסטים הועתקו שם בעוד אחרים הובאו מבחוץ, ראוי לשים לב לקיומם של סוגי טקסטים רבים באותן המערות. מצב זה מצביע על מגוון טקסטואלי בקומראן ובארץ כולה בין מאה ג' לפני סה"נ למאה א' לסה"נ. ← עמ' 180 – 182. אנשי ה'יחד'+ לא שמו לב להבדלים בין המקורות והם לא העדיפו סוג מסוים של נוסח בחיבוריהם הכיתתיים. ← עמ' 181 וכן Lange, *Handbuch*, 158–165. עם זאת ריבוי המגילות דמויותנה"מ+ מצביע על מקומן המרכזי בקומראן ובארץ בכלל.

189 הנתונים על טקסטים אלה הוצגו ב-Tov* 2004, 332–5.

190 למג' 4QSam^a יש מעמד מיוחד, שכן היא קרובה לתה"ש וגם נושאת תכונות עצמאיות.

191 לדעתי מגילות אלה אינן מגילות מקראיות במובן המקובל של המילה, ולפיכך יש להפחית את מספר המגילות המקראיות בארבעים בקירוב.

192 כך י' אולריך, "היעדר שינויי נוסח כיתתיים" ממגילות המקרא מקומראן – כיצד?, מגילות ב (2004) 115 – 135 וכן: J. Brooke, "E Pluribus Unum"; id., "Deuteronomy 5–6 in the Phylacteries: from Qumran Cave 4", in Paul, *Emanuel*, 57–70. מצד אחר, חוקרים אחרים סבורים שהמגילות כן כוללות גרסאות כאלה: P. Pulikottil, *Trans- mission of Biblical Texts in Qumran: The Case of the Large Isaiah Scroll 1QIsa^a* (JSOTSup 34; Sheffield 2001).

(ח) תרומת המגילות לחקר המקרא

המגילות תורמות רבות להכרת נוסח המקרא בימי בית שני – תקופה שלא היו ידיעות מרובות עליה לפני 1947. עד אז ניזונו החוקרים בעיקר מכתבייד מימה"ב. הממצא מקומראן מעשיר את ידיעותינו בתחומים אלה:

- הברלי גרסה רבים שלא היו ידועים קודם לכן מסייעים בידינו לעמוד על טיבם של כתובים שונים. ← פרקים 4, 6, 7
- המגוון הטקסטואלי המשתקף בארבע קבוצות הטקסטים שתוארו בסעיף ז מייצג את מצבו של נוסח המקרא בימי בית שני. ← פרק 3ג3
- המגילות מציגות חומר רקע רב בנוגע להיבטים הטכניים של העתקת מגילות מקראיות ומסירתן בימי בית שני. ← פרק 4א
- מהימנות השחזור של המקור העברי של התרגומים העתיקים, בייחוד תה"ש, מאששת על ידי מגילות קומראן.¹⁹³ ← עמ' 117 – 121

הטקסטים מן האתרים האחרים במדבר יהודה מראים שנה"מ היה הנוסח היחיד שהיה בשימוש במקומות אלה. ממסקנה זאת אפשר ללמוד על היקף השפעתו של נוסח זה. ← עמ' 27

4. עדי נוסח נוספים

בימי בית ראשון ושני רווחו בארץ־ישראל טקסטים רבים מלבד אלה הידועים היום, בהם כאלה שאינם מקראיים במובן המקובל של המילה. לפרטים ראו סעיפים 1 – 3, 5.

(א) לוחיות כסף זעירות מכתף הנום

ג' ברקאי, "חפירות כתף־הנום בירושלים", קדמוניות י"ז (תשמ"ה) 94 – 108

שתי לוחיות כסף זעירות (קמעות?), שזמנן המשוער מאה ז' או ו' לפני סה"נ, נתגלו בשנת 1979 בחפירות בכתף הנום בירושלים. הן מכילות את ברכת הכוהנים (במ' ו 24 – 26) בניסוח שונה בפרטים אחדים מנה"מ + ותה"ש.¹⁹⁴ ← לוח 1*. לוחית II מחסירה את המילים "ויחנך" (פס' 25) וכן "ישא ה' פניו אליך" (פס' 26). מאחר שהלוחיות אינן מכילות את נוסח המקרא, תרומתן לחקר הנוסח מוגבלת.

(ב) פפירוס נש

W.F. Albright, "A Biblical Fragment from the Maccabean Age: The Nash Papyrus", *JBL* 56 (1937) 145–176; S.A. Cook, "A Pre-Massoretic Biblical Papyrus", *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 25 (1903) 34–56; E. Eshel, "4QDeut¹" (1991); N. Peters, *Die älteste Abschrift der zehn Gebote, der Papyrus Nash* (Freiburg im Breisgau 1905)

193 כך כבר (25–27) 17–30 (1951) *JTS* n.s. 2, G.R. Driver, "Hebrew Scrolls",
194 כתיבן של הלוחיות דומה לזה של נה"מ.

פפירוס נֶשׁ ממאה א' או ב' לסה"נ, שנתגלה במצרים בשנת 1902, מכיל את עשרת הדיברות בנוסח מעורב של שמות כ ודברים ה וכן את נוסחת המבוא בדב' ד 45 ואת פרשת "שמע" (נשתמרו דב' ו 4 – 5). פסוקי ס' דברים הוצגו אפוא בסדר שונה מן המצוי בנה"מ. בנוסח של הפפירוס הנימוק לְדַבֵּר השבת כולל את שמ' כ 11 ולא את דב' ה 14 – 15 וכך נהגו גם 4QPhyl G וכן 8QPhyl. מג' 4QDeut¹⁹⁵ מצרפת את שני הנימוקים. ← Eshel* 1991. פפירוס נֶשׁ מכיל אפוא נוסח מעורב של שמות ודברים, וכמו כן יש בו הרמוניזציות בפרטים קטנים. הכתיב של פפירוס נֶשׁ מלא מזה של נה"מ. נראה שהנוסח המעורב של פפירוס נֶשׁ משקף נוסח ליטורגי כמו זה של התפילין והמזוזות מקומראן. ← סעיף ג להלן

(ג) תפילין ומזוזות ממדבר יהודה

ש' גורן, "התפילין ממדבר יהודה לאור ההלכה", מחניים ס"ב (תשכ"ב) 5 – 14; י' טיגאי, ערך "תפילין", א"מ, ח (ירושלים תשמ"ב) 883 – 895; י' ידן, תפילין שלדראש מקומראן (4QPhyl 1–4) (ירושלים תשכ"ט); ד' נחמן, "התוכן והסדר של פרשיות התפילין מקומראן וההלכה של חז"ל: הדומה, השונה ומעט מסקנות היסטוריות", קתדרה קיב (2004) 19 – 44; הנ"ל, "תפילין ומזוזות בקומראן", בתוך: קיסטר, מגילות, 143 – 155

M. Baillet, *DJD* III; D. Barthélemy, *DJD* I; G.J. Brooke, "Deuteronomy 5–6 in the Phylacteries from Qumran Cave 4", in Paul, *Emanuel*, 57–70; Cohn, *Tefillin*; K.G. Kuhn, "Phylakterien aus Höhle 4 von Qumran", *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, Phil.-Hist. Kl. 1957, 5–31; J.T. Milik, *DJD* II, III, VI; M. Morgenstern & M. Segal, *DJD* XXXVIII, 183–191

קטעים רבים של טקסטים מקראיים ששימשו מזוזות ותפילין (של ראש ושל יד) מכילים את שמות יב – יג, דברים ה – ו, י – יא, לב (← לוח 10*). קבוצת תפילין אחת תואמת את הוראות חז"ל בנוגע לארבע הפרשיות, בעוד קבוצה אחרת מכילה פרשיות אחרות.¹⁹⁵ ← הערה 176; עמ' 213 – 214; Cohn*. נוסח המקרא בתפילין ובמזוזות נבדל תכופות מנה"מ,¹⁹⁶ בעודו תואם לפעמים עדי נוסח אחרים, במיוחד מגילות קומראן אחדות. ← פרק 12ב (4QPhyl A, B, J)

(ד) ספר התורה מבית הכנסת של סְרוּס ותורתו של ר' מאיר

הברמן, כתב, 166 – 175; ד"ש לוינגר, "ספר תורה שהיה גנוז בבית כנסת סירוס ברומא: יחסו אל מגילות ישעיהו ממדבר יהודה ואל 'תורתו של רבי מאיר'", בית מקרא מב (1970) 237 – 263

J.P. Siegel, *The Severus Scroll and IQIs^a* (SBLMasS 2; Missoula, MT 1975)

בספרות חז"ל נשתמרו ידיעות שונות על מגילות מקראיות שנוסחן סוטה מנה"מ. ← סעיף (ו) להלן. מספר העדויות הרב ביותר נוגע לספר התורה שהביא

¹⁹⁵ תפילין ומזוזות אלה ממאות ב' – א' לפני סה"נ עד מאות א' – ב' לסה"נ נמצאו בעיקר בקומראן אך גם בואדי מְרַבְעָא ונחל צְאֵלִים (פרסום: Baillel*, Barthélemy*, Kuhn*, Milik*, Morgenstern* & Segal* וידין*).

¹⁹⁶ ייתכן שטקסטים אחדים נכתבו מן הזיכרון, כפי שמשמע מבבלי, מגילה יח ע"ב: "תפילין ומזוזות נכתבות שלא מן הכתב".

טיטוס לרומי כשלל אחרי חורבן הבית,¹⁹⁷ או לפי מסורת אחרת (בראשית רבתי) הוא הובא לרומי בידי הגולים עצמם. במועד מאוחר יותר נתן סְרוּס (שלט בשנים 222 – 235 לסה"נ) ספר זה במתנה לבית הכנסת שנבנה באישורו. גרסאות אחדות מן הספר צוטטו בספרות חז"ל תוך הזכרת המקור, בעוד אחרות מצוטטות כ"תורתו של ר' מאיר", שכן ספר תורה זה היה כנראה ידוע לר' מאיר הסופר.¹⁹⁸ נוסחן של המובאות מספר זה נשתבש, אך ברוב המקרים אפשר לשחזרן. ← Siegel*

מן המעט הידוע על הספר נראה שתכונותיו הבולטות הן התרופפות הגרוניות (← טבלה 17 ביחס לשומ' [עמ' 85] וטבלה 22 ביחס למגילות קומראן אחדות [עמ' 102 – 103]), כתיבת אותיות מצעיות במעמד סופי ← עמ' 193 וחילופי אותיות דומות, כמודגם בטבלה 24. ידועות 33 גרסאות מתוך הספר, אך מן המובאות קשה לפעמים לדעת מה היה ההבדל המדויק בין ספר תורה זה לנה"מ. לוינגר* ו-Siegel* עומדים על הדמיון הטיפולוגי בין גרסאות הספר ומג' יש"א, שניהם עותקים בלתי מוקפדים המשקפים גישה חופשית לכתוב. ← עמ' 178. לאור תכונות אלה לא סביר שמגילה זאת, אם אכן הובאה לרומי בידי טיטוס, נלקחה מבית המקדש. ← עמ' 171 ('ספר העֶזְרָה')

טבלה 24

הבדלים נבחרים בין נה"מ לספר התורה מבית הכנסת של סְרוּס

בר' א 31 נה"מ+, תה"ש	טוב מאד
סְרוּס	טוב מות (מקורות: תנ"ך פרחי וכ"י פריס)
בר' ג 21 נה"מ+, תה"ש	כתנות עור
סְרוּס	כתנות אור (בר' רבה)
בר' כה 33 נה"מ+, תה"ש	וימכר את בכרתו
סְרוּס	וימכר את מכרתו (בר' רבתי, תנ"ך פרחי וכ"י פריס)
בר' כז 2 נה"מ+	יום מותי
סְרוּס	יוממותי (תנ"ך פרחי וכ"י פריס)
בר' כז 27 נה"מ+	שרה
סְרוּס	סדה (תנ"ך פרחי וכ"י פריס) 4QPhyl G בדב' ה 21

197 לפי יוסף בן מתתיהו, מלחמה, 150, 162, 'עותק של התורה' נלקח מבית המקדש בידי טיטוס והובא לרומי.

198 המקורות העיקריים המצטטים מספר זה הם: מדרש בראשית רבה, בראשית רבתי לר' משה הדרשן (אוסף פירושים ממאה י"א), תנ"ך 'פרחי' (מאה י"ד), וכ"י MS Hebr. 31, Fol. 399, Bibl. Nat., Paris. ← לוינגר*, Siegel*

בר' לו 10 נה"מ	בן עדה
סורס	בנעדה (תנ"ך פרחי וכ"י פריס)

(ה) מובאות מקראיות במגילות לא־מקראיות ובחיבורי ה'מקרא המשוכתב'

G.J. Brooke, "New Perspectives on the Bible and Its Interpretation in the Dead Sea Scrolls", in *The Dynamics of Language and Exegesis at Qumran* (ed. D. Dimant & R. Kratz; Tübingen 2009) 19–37; A. Lange, "The Status of the Biblical Texts" (→ n. 157); id., *Handbuch* (2009) 158–168; Tov, *HB, GB, and Qumran* (2008) 27–42, 136–139

יחד עם עדי הנוסח הישירים לנוסח המקרא המתוארים בפרק זה יש להתחשב גם במידע הגלום במובאות מתוך המקרא ובחיבורים המציגים שכתובים + שונים של ספרי המקרא. המובאות בספרות חז"ל זהות לנוסח הקדם־מסורתי ← עמ' 31, הערה 24, ואילו המגילות הלא־מקראיות מקומראן משקפות הבדלי גרסה רבים.

מובאות מקראיות רבות מצויות בחיבורים כיתתיים ולא־כיתתיים מקומראן, כגון מגילות ההודיות והסרכים, הפשרים והחיבור הלא־קומראני 4QNon-Canonical Psalms. הגישה החופשית לתוכן המקרא, הבולטת ברוב המובאות האלה, מקשה על השימוש בהן במסגרת ביקורת הנוסח. עם זאת, אין ספק שמשתקפים בהן גם הבדלי גרסה כגון "ידור" במג' 2 I 2 (4Q252) Comm Gen A במקום "ידון" בנה"מ של בר' ו 3 ושם V 3 "הדגלים" (שומ': דגליו) במקום "רגליו" בנה"מ בבר' מט 10. ← *DJD* XXII, 197, 205. גם חיבורי ה'מקרא המשוכתב' כמו מגילת המקדש וס' יובלים סוטים תכופות מנה"מ, אך רק מספר מסוים של סטיות אלה משקף הבדלי גרסה בהשוואה לנה"מ, ואילו אחרות משקפות שינויים פרשניים. ← עמ' 184. בינתיים לא זוהתה מסורת טקסטואלית מסוימת מאחורי חיבור זה או אחר. ← *Lange** 2002, 27; id., 2009; Tov* 2008

דעות שונות הובעו על ערכם הטקסטואלי של הפשרים. דעה חיובית מונחת ביסוד המהדורות הכוללות פרטים מתוך הפשרים: ממ"ה באשר לפשרים על ישעיה, BHS באשר לפשר חבקוק, ומהדורת *Biblia Qumranica* בנוגע לתרי עשר. לעומת זאת, חוקרים אחרים טוענים שרוב הסטיות מנה"מ בפשרים ובחיבורים משכתבי מקרא נובעים מפרשנות.¹⁹⁹ נראה לנו שרוב הסטיות מנה"מ בקטעי המקרא בפשרים משקפות הבדלי גרסה, אף כי בעלי הפשרים ניגשו באופן חופשי לנוסח והם גם יצרו גרסאות חדשות, אפילו גרסאות כיתתיות אחדות.²⁰⁰

199 למשל, G. Molin, "Der Habakkukkommentar von 'En Fesha in der alttestamentlichen Wissenschaft", *TZ* 8 (1952) 340–57; G.J. Brooke, "The Biblical Texts in the Qumran Commentaries: Scribal Errors or Exegetical Variants?", in *Early Jewish and Christian Exegesis: Studies in Memory of William Hugh Brownlee* (ed. C.A. Evans & W.F. Stinespring; Atlanta 1987) 85–100; id., "Some Remarks on 4Q252 and the Text of Genesis", *Textus* 19 (1998) 1–25

200 הדוגמאות הברורות ביותר הן פ"ח 3 VIII הן (נה"מ ב 5 היין); פ"ח 3 XI מועדיהם (נה"מ ב 15 מעריהם). ← W.H. Brownlee, *The Text of Habakkuk in the Ancient Commentary from Qumran* (JBL Monograph Series XI; Philadelphia 1959) 113–118

נוסחים מקוצרים של ספרי המקרא משקפים הבדלי גרסה, אך אין בהם כדי לתרום לביקורת הספרותית. ← עמ' 312 – 313

(ו) מקורות שאבדו

Ginsburg, *Introduction*, 430–437; H.L. Strack, *Prolegomena critica in Vetus Testamentum hebraicum* (Leipzig 1873) 14–29

הטקסטים המקראיים הידועים לנו הם רק אחוז קטן של מגילות המקרא שהיו בנמצא בימי קדם. במאות ז' – ה' לפני סה"נ מספרם של טקסטים אלה אולי היה מזערי, אך במאות האחרונות לפני סה"נ בוודאי היו מגילות רבות בשימוש נוסף על מגילות מדבר יהודה. ← "Diffusion", Tov, מקורות אבודים כאלה שנזכרו בחיבורים מימה"ב סקר Ginsburg*: ספר מוגה, ספר הַלְלִי, ספר וַנְבוּקִי, ספר ירושלמי, ספר יריחו, ספר סיני וספר בבלי.

ב. התרגומים העתיקים

1. השימוש בתרגומים העתיקים בביקורת הנוסח

Aejmelaeus, *Trail*; Barr, *Comparative Philology*, 238–272; id., "The Typology of Literalism in Ancient Biblical Translations", *MSU* 15 (NAWG I, Phil.-Hist. Kl. 1979) 279–325; S.P. Brock, "Bibelübersetzungen, I", *TRE* (Berlin/New York 1980) VI.161 ff.; id., "Translating the Old Testament", in *It Is Written: Scripture Citing Scripture: Essays in Honour of B. Lindars*, *SFF* (ed. D.A. Carson & H.G.M. Williamson; Cambridge 1988) 87–98; S.R. Driver, *Samuel*, xxxiii–xxxix; M.H. Goshen-Gottstein, "Theory and Practice of Textual Criticism: The Text-Critical Use of the Septuagint", *Textus* 3 (1963) 130–158; M.L. Margolis, "Complete Induction for the Identification of the Vocabulary in the Greek Versions of the Old Testament with Its Semitic Equivalents: Its Necessity and the Means of Obtaining It", *JAOS* 30 (1910) 301–312; Mulder, *Mikra; Hebrew Bible/Old Testament: The History of Its Interpretation*, I (ed. M. Saebø; Göttingen 1996); I. Soisalon-Soininen, *Studien zur Septuaginta-Syntax* (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, AASF, SARJA-Ser. B, 237; Helsinki 1987); Tov, *TCU* (1997); id., "Bilateral Exegesis of Hebrew Roots in the Septuagint?", *HB, GB, and Qumran* (2008) 378–397; Talmon, "Ancient Versions"; J. Ziegler, *Untersuchungen zur Septuaginta des Buches Isaías* (ATAbh XII.3, 1934)

(א) הרקע

בעולם העתיק ובימה"ב תורגם המקרא לשפות שונות, כשהחשובות בהן היו יוונית, ארמית, סורית, לטינית וערבית. תרגומים אלה יש להם חשיבות מבחינת ביקורת הנוסח, שכן דיסציפלינה זאת אוספת את כל מסורות הנוסח שהיו רווחות בעולם העתיק ובימה"ב, כולל פרטים בתוך תרגומי המקרא. מובן שאין להשתמש בתרגומים אלה בלשוניותיהם הם, שכן הדיון הטקסטואלי יכול להתחשב אך ורק בנתונים עבריים/ארמיים. לשם כך יש לשחזר רכיבים בנוסחים העבריים/הארמיים שעמדו ביסודם של התרגומים העתיקים. נוסח זה מכונה

'המצע' העברי/ארמי של התרגום, ובמחקר הלועזי ה-Vorlage, היינו המקור שהיה 'מונח' לעיני המתרגמים.

חשיבותם של התרגומים העתיקים לביקורת נוסח המקרא הודגשה מאד לפני 1947 שכן בתקופה ההיא כתבייד של תרגומים אלה היו המקור העתיק ביותר להכרת נוסח המקרא. בהיעדר ממצא עברי קדום הביעו החוקרים הערכה גדולה לתרגומים העתיקים, שכן נציגיהם הקדומים (במקרה של תה"ש: קטעי פפירוס ממאה ב' וא' לפני סה"נ וכתבייד ממאה ד' לסה"נ) קדמו בהרבה לכתביהיד של נה"מ מימה"ב.

לכאורה גרעו תגליות מדבר יהודה מערכם של התרגומים העתיקים, שכן ההסתמכות על מגילות עבריות עדיפה על השימוש בתרגומים העתיקים, שמקורם העברי אינו ידוע. ברם מגילות קומראן מקוטעות מאד, וגם אילו היו שלמות, תה"ש לעולם יישאר מקור בעל ערך רב, הואיל והוא משקף מסורות נוסח חשובות הנבדלות מנה"מ, משומ' וממגילות קומראן. גרסאות יחידות חשובות משתקפות גם בתרגומים האחרים, אף כי התרגומים הארמיים, הפשיטתא והוולגטה קרובים לנה"מ (ביחד הם מכונים: קבוצת נה"מ+). מגילות קומראן הגדילו את ערכו של תה"ש גם באופנים אחרים, שכן ההסכמות בין המגילות לתה"ש בגרסאות רבות חיזקו את מהימנות תהליך השחזור. ← סעיף (ה) להלן

דעות החוקרים חלוקות בנוגע לאפשרויות של שחזור המצע העברי של התרגומים העתיקים. יש המדגישים את יכולת החוקרים לשחזר מילים או משפטים, בשעה שאחרים מדגישים דווקא את הקשיים. נוסחו הנחיות אחדות לשחזור, אך יש להן תועלת מוגבלת, שכן גם אם החוקרים מסכימים בנוגע לכללים המופשטים ← סעיף (ה), עצם השימוש בהם נתון לשיקול דעת סובייקטיבי.

רוב הכללים שנוסחו לשחזור המקור העברי של התרגומים העתיקים מתייחסים לתה"ש, הואיל ובתרגום זה מצויים יותר נתונים רלוונטיים לחקר המקרא מאשר בכל התרגומים האחרים גם יחד. ← טוב, "ארמית".

בשחזור המקור העברי של התרגומים העתיקים יוצאים מהנחות יסוד אחדות. כל שחזור נעשה בצמוד לנה"מ בשל מידת החפיפה הרבה בינו לבין המקור המשוחזר של התרגומים העתיקים ובשל המרכזיות של נה"מ בניתוח הטקסטואלי. העמדת נה"מ במרכז בתהליך שחזור המקור העברי של התרגומים העתיקים אינו נובע מהבעת עמדה על טיבו של נה"מ, אלא משקפת את המוסכמות בתחום זה. כלל ראשון בהתייחסות לתרגומים העתיקים הוא, שכאשר התרגום העתיק זהה לנה"מ מבחינת תוכנו, סביר להניח שגם מקורו העברי היה זהה לנה"מ. עם זאת, תהליך זה אינו מקל את מלאכת השחזור; היות שקשה להגדיר זהות בתוכן, יש לנתח את כל המילים בנפרד.

במקרה של הוולגטה, הפשיטתא והתרגומים הארמיים הייתה זהות כמעט מוחלטת בין מקורם העברי לתשתית האותיות של נה"מ ← עמ' 27, 141 – 147, כך שהשחזור מתמקד במילים מועטות בלבד, דהיינו אלה שאינן זהות. זהות זאת קטנה יחסית לגבי תה"ש, ובפרקים מסוימים היא קטנה מאד. כדאי לזכור נתונים אלה כדי לא לאבד את חוש הפרופורציה בהתייחסות להבדלים בין נה"מ לתרגומים העתיקים. בשל ההבדלים החשובים בין נה"מ לתרגומים העתיקים והשלכותיהם על הפרשנות והבנת מסירת הנוסח, העיסוק בתרגומים העתיקים מחויב המציאות בניתוח הטקסטואלי.

חוקרי הנוסח מתעניינים במיוחד באותם מקרים שבהם המצע העברי של התרגומים העתיקים סטה מנה"מ. אלא דא עקא: איך אפשר לדעת באילו מקרים אכן היה מצע זה שונה מנה"מ? קיימים אלפי הבדלים בין נה"מ לתרגומים, ורק חלק קטן מהם יסודם בהבדלים בין נה"מ למצע התרגום. רוב ההבדלים נבעו מגורמים אחרים, שאינם קשורים במצע העברי. אלה גורמים פְּנִימִי־תַרְגוּמִיִּים, במיוחד בתחום הפרשנות. ← סעיף (ב). פרשנות זאת הניבה אֶקְוִי־לִנְטִים²⁰¹ רבים הנתפשים כעת כהבדלים בין נה"מ והתרגום, ומבחינת התהליך של ביקורת הנוסח הבדלים אלה פחות חשובים, הואיל והמתרגם גרמם.²⁰¹ סוג אחר של גורמים פְּנִימִי־תַרְגוּמִיִּים הם שיבושים במסירת נוסח התרגום, שיצרו הבדלים מדומים בינו לבין נה"מ. ← סעיף (ד)

יוצא מכאן שלפני שניתן להשתמש בתרגום בדיון טקסטואלי, יש להכירו היטב מבחינת הפרשנות וטכניקת התרגום. מידע זה אינו נוגע ישירות למקורו העברי של התרגום, אך כדי שאפשר יהיה לשחזרו יש להכיר היטב את אופייה של כל יחידה תרגומית.

פותחו כלים לשחזור המקור העברי של תרגום שנעשה בדרך נאמנה (מילולית), מאחר שתרגום כזה השתמש באותה מילה לועזית כתרגום של מילה עברית מסוימת (אותו אקוילנט) ברוב הופעותיה. לעומת זאת, אם התרגום נעשה בחופשיות או בפְּרָזָה, קשה או אף בלתי אפשרי לשחזר את מקורו העברי. יוצא מכאן שידיעה כללית על הפרשנות (סעיף (ב) להלן) והשיטות של ייצוג מבנים עבריים בתרגום (סעיף (ג)) חיונית ליכולת השחזור. ← סעיף (ה)

(ב) פרשנות

במסגרת הנוכחית לא נוכל אלא להביא את עיקרי הדברים על פרשנות המתרגומים. נושא זה מקיף נושאי משנה רבים, ועל הקורא לעיין בספרות הנוגעת לתרגומים השונים.

(1) פרשנות לשונית

כל תרגום משקף פרשנות לשונית, שהיא מחויבת המציאות במלאכת התרגום. פרשנות זאת יש בה מרכיבים אלה:

• זיהויים לשוניים המזהים את כל הצורות בשפת המקור ואת הקשר שבין המילים. בלעדי פעולה זאת אי אפשר לתרגם את דברי המקור. הזיהוי מתייחס לניתוח כל הצורנים שמהם מורכבים שמות העצם והפעלים. כך המתרגם היה צריך לקבוע את מעמדה של המילה, למשל, אם מדובר בשם עצם או פועל. אם מדובר בפועל, המתרגם המשיך את ניתוחו. ייתכן שלמתרגם הייתה הבנה מסוימת בדבר שורש המילה, הבניין ומערכת הזמנים. בסופו של דבר מתרגמים הבחינו בין צורות הנכתבות באותן אותיות

201 במישור אחר, זה של פרשנות המקרא, למקרים אלה ניכרת חשיבות רבה, שכן הם מייצגים פרשנות קדומה.

כגון 'וַיִּדְבֹּר' (פיעל) ו'וַיִּנְדֹּבֶר' (הפעיל). צורת ההפעיל תורגמה אל נכון בתה"ש על ידי ὑποτάσσω בתה"י 48; מז 4.²⁰² בדומה לכך, צורה הומוגרפית כגון 'יראו' חייבה את המתרגמים להכריע בין השורש רא"ה לבין יר"א, דהיינו 'יראו' או 'יראו' (תה' לד 10) לפי הניקוד הטברני.

• פרשנות סמנטית של כל המילים במקור. קודם שיחשוב המתרגם על אקוילנט מתאים, עליו לקבוע את משמעות המילה העברית. למשל, Brock* 1988, 87 הראה שהפועל נש"א בצירוף "הלא אם תיטיב שאת" (בר' ד 7) הוסבר בארבעה אופנים שונים בתרגומים העתיקים. כמו כן, לכאורה רוב זיהויי הפעלים מבוססים על שורשים בני שלוש אותיות, אבל אין הכרח שהמתרגמים אכן חשבו במושגים כאלה. ברוב המקרים (למשל, עב"ד, שמ"ר) כל שלוש האותיות אכן היו נחוצות לזיהוי המשמעות, אבל במקרים רבים שתי אותיות הספיקו. למשל, ב'גָּזְרוּת' (פ"א, פ"י, פ"נ, ע"א, ע"ע, ע"וי, ל"א, ל"י) הספיקו שתי אותיות כדי זיהוי המשמעות, וכתוצאה מכך המתרגמים הרבו לטעות בהבחנה בין הגזרות השונות (למשל, יב"ש/בו"ש/בש"ש, כו"ל/כל"ל/כל"א. ← Tov* 2008

• קביעת אקוילנטים בשפת התרגום על סמך ידיעותיו ורגישותו של המתרגם בשפה זאת.

לא ייתכן תרגום שלא ישקף לפחות את שלושת רכיבי הפרשנות הללו, ומעטות הן היחידות התרגומיות (כגון תרגומו של עקילס+) המשקפות אך ורק פרשנות כזאת. התרגומים משקפים גם את סוגי הפרשנות שיתוארו להלן. ככל שמרובים בה ביחידת התרגום אקוילנטים קבועים, היא נחשבת למילולית יותר, וככל שהיא ממעטת באקוילנטים כאלה היא נחשבת לחופשית יותר. הוא הדין בשכיחות הרכיבים הפרשניים, בסדר הפוך: ככל שמרובים בה ביחידת התרגום הרכיבים הפרשניים, היא נחשבת לחופשית יותר.

בין הרכיבים הפרשניים המשתקפים בתרגומים אפשר להבחין אפוא בפרשנות לשונית שהיא צמודה לכתוב וגם בפרשנות המתרחקת ממנו. יש רכיבים פרשניים שהם מחויבי המציאות, אך יש גם כאלה המוסיפים מטעמו, הבנתו ואישיותו של המתרגם, לפעמים עד כדי התרחקות גמורה מפשוטו של מקרא. כך הרשו לעצמם מתרגמים מסוימים לרמוז בתרגומם לכתובים אחרים במקרא, וכן להכניס מהרהורי לבם. ברם יש לזכור שבכל סוגי הפרשנות הכוונה היא אחת, היינו למסור את המקור המקראי לקהל הקוראים, ואפילו כשהמתרגם מתרחק, לפי הבנתו אנו, מפשוטו של מקרא, לפי הבנתו של המתרגם הוא בכל זאת משקף את המקור המקראי. סוגי פרשנות זאת, המצויים ברוב התרגומים, יודגמו להלן.

202 לפי תרחיש אחר, הייתה למתרגמים רק הבנה כללית מאוד על בנייני הפועל והפשטות אחרות. למתרגם הספיקה ההבנה שמדובר בדגם כמו ה'פיעל' ודגם כמו ה'הפעיל'. במילים אחרות, הבחנה בין 'וידבר' ו'וידבר' לבין 'וידבר' ו'וידבר' (ו'וידבר') הספיקה כדי לבחור באחד משני אקוילנטים. 'ניקוד' המילים וניתוחן הצורני לא היו מחויבי המציאות כדי להפיק את התרגום.

(2) פרשנות לפי ההקשר

המתרגם עשוי לפרש פרט אחד על פי פרט אחר באותו הקשר, להוסיף דבר מה על פי ההקשר או לקצר בשעת התרגום. למשל:

במ' כ 19 נה"מ, תה"ש	(רק אין) דבר (ברגלי אעברה)
ת"א	פתגם ביש = ת"נ, ת"י' (דבר רע')
שמ' כב 26 נה"מ	מי לה' אלי
תה"ש	τίς πρὸς κύριον ἔτω πρὸς με = ת"א, ת"י', ת"נ, פ, ו (מי לה' יבוא אלי')

להלן דוגמה של קיצור סגנוני:

יהו' ד 14 נה"מ +	וַיֵּרְאוּ אֹתוֹ כַּאֲשֶׁר יֵרְאוּ אֶת מֹשֶׁה
תה"ש *	καὶ ἐφοβοῦντο αὐτὸν ὥσπερ Μωϋσῆν (כמו משה')

הפרשנות הלשונית שתוארה בסעיף 1 מנתחת את קביעת האקווילנטיס מתוך זיהוי לשוניסטי בלבד. בדומה לפרשנות הלשונית, הפרשנות ההקשרית יש בה בחינות לשוניות, אבל היא מונחית יותר על ידי ההקשר. למשל:

שמ' ו 12 נה"מ	ערל שפתים
תה"ש	ἄλογος ('חסר דיבור')
שמ' ו 30 נה"מ	ערל שפתים
תה"ש	ἰσχυρόφωνος ('בעל מום בדיבור')
שמ' יח 7 נה"מ +	וישאלו איש לרעהו לשלום
תה"ש	καὶ ἑσπάσαντο ἀλλήλους ('יברכו איש את רעהו')
דב' כג 13 נה"מ	יד (תהיה לך מחוץ למחנה)
ת"א	אתר מתקן ('מקום קבוע'; השוו' ת"י, ת"נ)
יש' ט 13 נה"מ	כפה ואגמון
תה"ש	μέγαν καὶ μικρόν ('גדול וקטן'; השוו' ת"י)

נוסף על סוגי הפרשנות שתוארו לעיל, יחידות תרגום שונות משקפות גם מגמות פרשניות שיודגמו להלן.

(3) פרשנות תיאולוגית

כמעט כל אקווילנטיס בתרגום עתיק או מודרני של המקרא עשוי לשקף פרשנות תיאולוגית בגלל המקום המרכזי של המקרא בדתות המבוססות עליו. למעשה, אי אפשר לדמיין תרגום מקראי ללא פרשנות כזאת. התרגומים הארמיים מארץ-ישראל כנראה משקפים את הכמות הגדולה ביותר של פרשנות כזאת ← עמ' 141 – 144.

פרשנות תיאולוגית עשויה להתייחס לתיאור האל ופעולותיו, המשיח, ציון, הגלות ורעיונות שונים, כגון רעיון התשובה. מגמה תיאולוגית עשויה להתבטא באקווילנטיס

מגמתי של מילה או מילים,²⁰³ בשינויים קלים או מפליגים בפסוקים ובהרחבות או השמטות של רעיונות שיש בהם משום פגיעה. מעתיקים עבריים ומתרגמים הכניסו שינויים דומים בכתביהיד, ולעתים קשה להכריע בין שתי אפשרויות אלה. ידיעה טובה של טכניקת התרגום לפעמים תדריך אותנו בהכרעה זאת, אך לא פעם קשה לדעת אם שינוי תיאולוגי נבע ממקור עברי או מן המתרגם.

עולמו התיאולוגי של המתרגם היווני של ס' ישעיה ניכר היטב מבעד לפרשנותו. למשל, פעמים אחדות הוא הוסיף את המילה σωτήριον ('ישועה') בניגוד לנה"מ, כשהכוונה להצלת עם ישראל מן הגלות:

יש' לח 11 נה"מ	לא אראה יה יה בארץ החיים = פ, ו
תה"ש	οὐκέτι μὴ ἴδω τὸ σωτήριον τοῦ θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς (לא אראה עוד את ישועת אלהים עלי אדמה)

יש' מ 5 נה"מ	(ונגלה כבוד ה') וראו כל בשר יחדו = פ, ו
תה"ש	καὶ ὄψεται πᾶσα σὰρξ τὸ σωτήριον τοῦ θεοῦ (וראה כל בשר את ישועת אלהים)

בדרך כלל לא נרתעו המתרגמים מלתרגם באופן מילולי פסוקים או מילים שיש בהם משום 'האגשת האל', אך לפעמים נמנעו מכך. לדוגמה,

יש' ו 1 נה"מ	ושוליו (מלאים את ההיכל)
ת"י	ומזיו יקריה (אתמלי היכלא) (ומזיו כבודו התמלא ההיכל)
השוו תה"ש	... τῆς δόξης αὐτοῦ ... (מכבודו) ²⁰⁴

התרגומים הארמיים לתורה מרבים לייצג את שמות האלוהות בכינויים שונים, בייחוד 'מימרא דיוי' ('דבר ה'), למשל בת"א לבר' כח 20 (נה"מ: "אלהים") וכן 'יקרא דיוי' ('כבוד ה'), למשל בבר' כח 13 (נה"מ: "יהוה").

דוגמאות נוספות מתוך תה"ש:

שמ' ד 24 נה"מ	ויפגשוהו ה' = פ, ו
תה"ש	συνήντησεν αὐτῷ ἄγγελος κυρίου (מ' ל א ח ה' פגש אותי)
שמ' יט 3 נה"מ+	ומשה עלה אל האלהים
תה"ש	καὶ Μωσῆς ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος τοῦ θεοῦ (ומשה עלה אל הר האלהים)
שמ' כד 10 נה"מ+	ויראו את אלהי ישראל
תה"ש	καὶ εἶδον τὸν τόπον οὗ εἵσται ὁ θεὸς τοῦ Ισραηλ (ויראו את ה' מ ק ו שבו עמד אלהי ישראל)

203 למשל, ייצוג הצירוף 'ה' צבאות' בתרגום היווני של ספרי נביאים אחרונים (מלבד ישעיה) על ידי κύριος παντοκράτωρ ('ה' הכליכול') בהכרח משקף פירוש מסוים של הצירוף העברי. עבור המתרגם (המתרגמים) צירוף זה היה מוסב לא על גוף של 'מלאכים' או 'צבאות', אלא הוא הקיף את הכול. מכאן המתרגם (מתרגמים) בחרו(ו) במילה יוונית שתארה גם אלים יוונים. ← E. Tov, "Theologically Motivated Exegesis Embedded in the Septuagint", in id., *Greek-Hebrew Bible*, 257–269 (263)

204 האקוילנטים של תה"ש בשמ' טו 1 – 18, יש' יא 3, ל 27, לג 17, מ 6, נב 14, נג 2 מראים את הדגשת ה-δόξα בתרגום היווני בניגוד לנה"מ.

במ' יב 8 נה"מ (פה אל פה אדבר בו ומראה ולא בחידת) ותקנת ה' יביט
תה"ש καὶ τὸ δόξαν κυρίου εἰδέναι (והוא ראה את כבוד
יהוה); השוו ת"א; תה' יז 15 תה"ש

(4) קווים מדרשיים

בספרים אחדים כלולים משקעים של פרשנות על דרך המדרש, הידועה גם מספרות חז"ל. מעצם טיבם רכיבים מדרשיים אלה מוסיפים מימד לפשוטו של הכתוב. פרשנות זאת שכיחה במיוחד בתרגומים הארמיים, אך היא מצויה גם בתה"ש ובבולגטא.

(ג) ייצוג מבנים עבריים בתרגום

המתרגמים מצאו דרכים כדי לייצג בלשונות התרגום השונות קטגוריות דקדוקיות של השפה העברית, גם כשאלה לא היו קיימות בלשון המטרה. ההתלבטות בנוגע להיבט זה של טכניקת התרגום חייבה את המתרגמים למצוא דרכים לייצוג מערכת הפועל, מבנה הסמיכות, מילות החיבור ומליות מיוחדות, מבנים המיוחדים לעברית כגון 'אשר ... בו', וכיוצא בהם. בכל המקרים הללו המתרגמים סטו לפעמים משפת המקור בהתאם לדרישות שפת התרגום, ובעודם עושים כן הם יצרו הֶבְרָאִיִּסְמִים*. ← Soisalon-Soininen*, Aejmelaeus*

(ד) תופעות פנים-תרגומיות

התרגומים העתיקים משקפים סוגים רבים של שיבושים פְּנִימִי־תרגומיים, כגון השמטה והוספה של אות או מילה, כפל גרסה+ והחלפת אותיות דומות בכתב של שפת התרגום. כמו כן מעתיקים רבים של כתביהיד של התרגומים הוסיפו דברי הסבר קצרים (גלוסות+ או תחיבות+) ואף התאימו את הניסוח המקורי של התרגום לסגנון הולם יותר בשפת התרגום. ← Tov, TCU, 88–95

(ה) שחזור המקור העברי

כמעט כל התרגומים משקפים מידה זו או אחרת של פרשנות עניינית ושיבושים פְּנִימִי־תרגומיים, שיש להתחשב בהם כשמנתחים את ההבדלים בין נה"מ העברי לתרגומים העתיקים.

אם סטיית התרגום מנה"מ אינה תוצאה של פרשנות או שיבוש פְּנִימִי־תרגומי, לעתים קרובות הייתה ביסוד התרגום גרסה עברית שונה. אי אפשר לסכם את כללי השחזור של גרסאות אלה, אך היבטים חשובים נדונו בדיונים מתודיים משל *Margolis, *Ziegler, *Goshen-Gottstein, *Barr, 1997, *Tov, וכן *Aejmelaeus, בעיקר בנוגע לתה"ש. ביסוד מלאכת השחזור עומדת ההנחה,

שאפשר לשחזר את מצעו העברי של התרגום בצורה טובה יותר בה במידה שהמתרגם משתמש ביתר עקיבות באקוילנטים קבועים למילים ולקטגוריות דקדוקיות. אם יחידת תרגום מסוימת תורגמה תרגום חופשי, קשה הרבה יותר לשחזר מילים במקור העברי, ולעתים קרובות דבר זה בלתי אפשרי.

פרטים במצעם העברי של התרגומים ניתן לשחזר בעיקר על סמך אינטואיציה תוך שימוש בכלי עזר שונים, בעיקר קונקורדנציות דרלשוניות לתרגומים, הרושמות את כל האקוילנטים של התרגום ושל נה"מ. למשל:

דב' לא 1 נה"מ +	וילך משה וידבר
תה"ש	καὶ συνετέλεσεν Μωϋσῆς λαλῶν
=	ויכל משה לדבר = 1QDeut ^b ודב' לב 45 נה"מ +, תה"ש

ניתוח של תה"ש מראה שהפועל συνετέλεσεν משקף בדרך כלל את השורש כל"ה. ← CATSS⁺; Hatch-Redpath, Concordance. מאחר שהסטייה מנה"מ בתה"ש אינה מתבארת כפרשנות מצד המתרגם, נראה שתה"ש משקף הבדל גרסה "ויכל" שממנה התפתחה גרסת נה"מ, או להפך, דרך שיכול + אותיות. במקרה זה מתועדת הגרסה המשוחזרת גם במקור עברי, דהיינו מג' 4 ii 13 1QDeut^b ובנה"מ של דב' לב 45 "ויכל משה לדבר".²⁰⁵ חילוף הפוך ידוע מיהו' יט 49, 51: נה"מ + ויכלו — תה"ש και ἐπορεύθησαν (= וילכו).

בשחזור מצעם העברי של התרגומים מתחשבים אפוא במערכות שונות, כשנתלים באקוילנטים בעיתיים.

• אקוילנטים: בדיקת האקוילנטים במקומות אחרים בתרגום, אחרי ברור קודם של רכיבים פרשניים אפשריים.

• אינטואיציה: הסתמכות על אינטואיציה כשמציעים שחזור.

• סבירות טקסטואלית: שחזורים של הבדלי גרסה שנראים סבירים מבחינת מסירת נוסח המקרא, למשל חילופי אותיות + דומות, כגון ד/ר, י/ו.

• סבירות לשונית: תשומת לב למידת ההתאמה של הגרסה המשוחזרת את הדקדוק, אוצר המילים והסגנון המקראי, במיוחד של היחידה שהבדל הגרסה המשוחזר נמצא בה.

• תימוכין ממקורות עבריים שמחוץ לנה"מ. — להלן

²⁰⁵ לפי נה"מ + ותה"ש משה "כלה לדבר" בדב' לב 45, אף על פי שכבר סיים לדבר בפרק לא 1 לפי 1QDeut^b ותה"ש. לכאורה מצב בלתי רגיל זה מעיד נגד מקוריות גרסת "ויכל" ב-לא 1, אבל אין לערב שיקולים טקסטואליים בניתוחים ספרותיים. גלגוליהם הספרותיים של פרקים אלה סבוכים למדי, ובניסוחם הנוכחי משה "כלה" לדבר פעמיים (לא 1 לפי 1QDeut^b ותה"ש; לב 45 לפי נה"מ +). הבעיה הספרותית אינה סותרת את הנחת המקוריות של הגרסה המצוטטת ב-לא 1. 'הליכתו' של משה בנה"מ אינה מובנת בהקשר ועובדה זאת מעידה נגד המקוריות של גרסה זאת.

בדרך כלל הקריטריונים לשחזור הבדלי גרסה עבריים נחשבים סובייקטיביים. עם זאת, קריטריונים אחדים יש להם ממד אובייקטיבי:

• אם הגרסה המשוחזרת השתבשה מגרסת נה"מ או להפך – בעיקר חילופי אותיות – ואם שתי המילים העבריות רחוקות זו מזו במשמעותן, השחזור נראה סביר. למשל:

יר' כג 9	נה"מ +	שכור (=שכור) ← טבלה 25
תה"ש		συντετριμμένος ('שכור')
=		שכור (= שכור)

גרסת תה"ש הושפעה כנראה מן הצירוף "נשבר לבי" בהתחלת הפסוק. המרחק הענייני בין שתי המילים לעומת קרבתן הגרפית של האותיות בי"ת וכ"ף מביא להנחה, שהמתרגם אכן גרס "שכור".

מידת הביטחון בנוגע לשחזורם של שמות עצם פרטיים בדרך כלל גדולה משחזור שמות עצם כלליים, הואיל ובמקרה הראשון לא מעורבים גורמים פרשניים; למשל: החילוף רדנים/דדנים שתואר בעמ' 15 – 16.

• שחזורים אחדים נתמכים על ידי מקורות עבריים, בדרך כלל מחוץ לנה"מ. למשל:

יש' לו 11	נה"מ +	העם
תה"ש		τῶν ἀνθρώπων
=		האנשים = מג' יש"א
השחזור של תה"ש נתמך על ידי המגילה.		

שמ"א ב 20	נה"מ	יָשָׁם = פ
תה"ש		ἵ = ἀποτείσαι
=		ישלם = 4QSam ^a

השחזור של תה"ש נתמך על ידי המגילה.

גילוי מגילות קומראן העניק תמיכה רבה לתהליך שחזור הגרסאות מתוך התרגומים העתיקים. ← עמ' 107. לפני 1947 גם שחזור גרסאות רבות מתוך התרגומים העתיקים,²⁰⁶ אך רק כשגרסאות כאלה נתגלו במקורות עבריים, גברה מידת הביטחון בתהליך השחזור מתוך התרגומים. בדוגמה הבאה התוספת הארוכה בתה"ש לנה"מ בשמ"ב ח 7 אפשר לשחזרה בקלות מאחר שהיא מתועדת במג' 4QSam^a:

καὶ ἔλαβεν αὐτὰ Σουσακιμ βασιλεὺς Αἰγύπτου ἐν τῷ ἀναβῆναι αὐτὸν εἰς Ἱερουσαλὴμ ἐν ἡμέραις Ποβοαμ υἱοῦ Σολομῶντος

גם [אותם ל]קח שושק מלך מצרים ב[עלותו אל יר[ושלים] בימי רחבעם בן שלום[מה] ← DJD XVII

טבלה 25 מדגימה הבדלי גרסה משוערים המשוחזרים מתוך התרגומים העתיקים.

206 לעתים קרובות אפשר להיעזר גם בשומ' בשחזור הוספות לנה"מ בתה"ש (למשל, שמ' א 22, ב 21; במ' ג 21).

טבלה 25

הבדלי גרסה המשוחזרים מתוך התרגומים העתיקים

ש"מ' 12 נה"מ	ויקצו	מפני בני ישראל	ו =
תה"ש	καὶ ἐβδελύσσονται οἱ Αἰγύπτιοι ἀπὸ τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ	ו =	ו =
ת"א, ת"י	ועקת למצראי מן קדם בני ישראל	ו =	ו =
יש' 3 נה"מ	כי ה' דבר	ו =	ו =
תה"ש	τὸ γὰρ στόμα κυρίου ἐλάλησε	ו =	ו =
יר' 9 נה"מ	הייתי כאיש שָׁבוֹר וכגבר עָבְרוּ יין	ו =	ו =
תה"ש	ἐγενήθη ὡς ἀνὴρ συντετριμμένος καὶ ὡς ἄνθρωπος συνεχόμενος ἀπὸ οἴνου	ו =	ו =
תה"ק 17 נה"מ	חסידיה בְּרוּשִׁים ביתה	ו =	ו =
תה"ש	τοῦ ἐρωδιοῦ ἡ οἰκία ἡγεῖται αὐτῶν	ו =	ו =
	(אותם)	ו =	ו =
	חסידיה בְּרוּשִׁים ביתה	ו =	ו =
	← מיכה ב' 13 וה' בראשם – תה"ש	ו =	ו =
	ο δὲ κύριος ἡγήσεται αὐτῶν	ו =	ו =
	דוגמאות נוספות של שחזורים מסוג זה נרשמו בטבלה 23 ובעמ' 221 – 252.	ו =	ו =

בשחזור הגרסאות מתוך התרגומים תמיד נשארים ספקות אם הסטייה מנה"מ נובעת מגרסה עברית שונה או מגורם אחר, כגון תרגום חופשי. יתר על כן, גם אם הנחת הגרסה נראית ודאית, אפשר שהגרסה לא הייתה קיימת במציאות, שכן המתרגם אולי (1) שגה בקריאתו או (2) שיקע בתרגום את פרשנותו האטימולוגית. ← Tov*, TCU, 162–180; Tov* 2008

• אפשרות (1): ייתכן שתה"ש טעה בקריאתו של הנוסח העברי של שמ"א כא' 8, כב' 9, 18. בפסוקים אלה התרגום מכנה את דָּאָג – תמיד אֲדָמִי בנה"מ ובמקורות האחרים – הָאֲרָמִי (ο Σύρος) כנגד "הָאֲדָמִי" בנה"מ. אי אפשר לקבוע אם המקור של תה"ש גרס "הארמי", או שמא המתרגם קרא בטעות "הארמי" במקום "האדמי". בין כך ובין כך נראה שתה"ש משקף את הגרסה "הארמי", אף כי גרסה כזאת אולי לא הייתה קיימת במקור עברי כלשהו. לפיכך המושג 'הבדל גרסה' יישאר בהכרח בלתי מדויק.

• אפשרות (2): פרשנות אטימולוגית של מתרגם אינה מניחה קיום הבדלי גרסה. מתרגמים הרבו לפנות לגיזרון המילה העברית כדי לעמוד על משמעה ← סעיף (ב) (1) לעיל, ובמקרה כזה הם כאילו שיחקו עם אותיות. למשל, האקוילונט התכוף "אהל מועד" – ἡ σκήνη τοῦ μαρτυρίου ("אהל העדות") מבוסס על תרגום אטימולוגי של שתי האותיות האחרונות בתור "עֵד", כשפירוש זה הושפע גם על ידי פסוקים דומים.²⁰⁷

207 הן יע"ד הן עו"ד מופיעים יחד עם "אהל מועד" בשמ' ל' 36 (ונתתה ממנה לפני העדת באהל מועד אשר אָנַעַד לך שמה). ראו גם "אהל העדות" בשמ' ל' 36; במ' ט' 15, יז' 22, יח' 2.

לפיכך כל המקרים הללו אינם מצביעים בהכרח על הבדל גרסה שהיה מונח לפני המתרגם, אבל מקרים אחרים בעיתיים יותר, למשל:

ש"מ' ג 18 נה"מ יהוה אלהי העבריים נקרה עלינו
 תה"ש $\dot{o} \theta e\acute{o}s \tau\acute{o}w \text{ Ebraíw} \nu \pi\rho\sigma\kappa\acute{\epsilon}\lambda\eta\tau\alpha\iota \eta\mu\acute{\alpha}s$ = ת"א, ת"י, פ, ו

ייתכן שתה"ש, ת"א, ת"י, פ, ו גזרו את תרגומיהם של "נקרה" בעזרת זיהוי אטימולוגי 'נקרה' = 'נקרא'. בה בשעה ייתכן גם שהמתרגמים הכירו גרסה כמו זאת של שומ' (נקרא) ושל הכתוב המקביל ה 3 נה"מ.

שחזור הבדלי הגרסה במצע העברי של התרגומים נוגע לכל רכיבי הטקסט שהיה מונח לעיני המתרגם. היינו הוספות, החסרות, הבדלים באותיות ובמילים והבדלי סדר. הוא כולל גם רכיבים שאינם באים לידי ביטוי בתוך כתביהיד, אבל הם חלק של המסורת הפרשנית המתלווה לנוסח המקרא: ניקוד והיחס התחבירי שבין המילים והמשפטים, הבא לידי ביטוי כצירוף מילים או הפרדתן, לפעמים בחלוקת משפטים שונה.

פעולת השחזור מצטמצמת בהכרח למילים שאפשר לשחזרן במידה ניכרת של סבירות. מלבדן יש לא מעט הבדלים בין נה"מ והתרגומים, שאי אפשר להחליט אם הם משקפים מצע עברי שונה או שינויים מצד המתרגם, שכן הניתוח של טכניקת התרגום ופרשנות המתרגמים אינו מספק די נתונים. למשל, אי אפשר לקבוע אם סטיות בקטגוריות דקדוקיות מסוימות נגרמו בידי המתרגם או נבעו ממקורו העברי. לפיכך בדרך כלל מגשים באפלה בנוגע להבדלים במספר (יחיד/רבים), זמני הפועל, כינויי קניין, מילות יחס, היידוע וכיוצא בהם.

← Tov, TCU, 154–162

מכיוון שהחוקרים חלוקים בדעותיהם בדבר שחזור המקור העברי של התרגומים, סטיות רבות מנה"מ שוחזרו כהבדלי גרסה, בעוד חוקרים אחרים מתארים אותן כהבדלים פְּנים־תרגומיים. יתר על כן, גם אם מסכימים שסטייה מסוימת משקפת הבדל גרסה, מספר השחזורים האפשריים נראה לפעמים אי־סופי.²⁰⁸ אִיהסכמות אלה בין החוקרים נרשמות בסדרות הפירושים על ספרי המקרא ובמהדורות הביקורתיות+.

אחרי ניתוח טכניקת התרגום ושחזור הגרסאות העבריות המונחות ביסוד התרגומים, עומד לרשותם של חוקרי הנוסח יכול של גרסאות המשותזרות מתוך תרגומי המקרא שיידונו להלן. גרסאות אלה, יחד עם הגרסאות המצויות במקורות עבריים, יידונו במסגרת הדיון הטקסטואלי והפרשני של ספרי המקרא בפרקים 4, 6, 7.

208 למשל, רוקל מונה שישה שחזורים אפשריים של הגרסה שעמדה ביסוד תה"ש של מל"א ח 12: M. Rösel, "Salomo und die Sonne: Zur Rekonstruktion des Tempelweihspruchs 1 Reg 8,12f", ZAW 121 (2009) 402–417

2. הממצא

אלה הם התרגומים העתיקים העיקריים העומדים לרשותם של החוקרים:

- (א) תרגום השבעים (תה"ש: יוונית)
- (ב) העיבודים (רביזיות) של תרגום השבעים (יוונית)
- (ג) התרגומים הארמיים (ת: ארמית)
- (ד) הפְּשִׁיטָא (פ: סורית)
- (ה) הוולגָטָה (ו: לטינית)
- (ו) התרגום (תפסיר) של רב סעדיה גאון (ערבית)

ספרי מבוא אחרים מתארים גם 'תרגומי משנה' (תרגומי בת) שנעשו מתוך תה"ש: לטינית (Vetus Latina), סורית, ארמנית, קופטית (צ'עידית, בוח'ירית, אַח'מימית), גאורגית, סלאבית כנסייתית עתיקה (Old Church Slavonic), חבשית, גותית וערבית. מתוך אלה רק לתרגום אחד (וְטוֹס לְטִינָה) ← עמ' 128, יש חשיבות לנוסח העברי של המקרא דרך מקורו העברי שאבד, ואילו כל יתר תרגומי המשנה נוגעים בעיקר לתולדות המסירה של תה"ש.

(א) תרגום השבעים

Brock, *Bibliography*; Dogniez, *Bibliography*

י"א זליגמן, "בעיות ופרספקטיבות במחקר המודרני של תרגום השבעים", בתוך: הנ"ל, מחקרים בספרות המקרא (בעריכת א' הורביץ, ע' טוב וש' יפת; ירושלים תשנ"ב) 341 – 395; ע' טוב, "תרגומים יווניים", א"מ, ח (ירושלים תשמ"ב) 774 – 830; מהדורה מעודכנת בתוך: ח' רבין (עורך), תרגומי מקרא (ספריית האנציקלופדיה המקראית ב; ירושלים תשמ"ד) 49 – 120; הנ"ל, "עיונים באוצר המלים של תרגום השבעים", תרביץ מ"ז (1978) 120 – 138

Barthélemy, *Devanciers* (1963); E. Bickerman, "Some Notes on the Transmission of the Septuagint", in *A. Marx Jubilee Volume* (New York 1950) 149–178 = id., *Studies in Jewish and Christian History, Part One* (Leiden 1976) 137–166; Bogaert, "Septante"; S.P. Brock, "The Phenomenon of the Septuagint: The Witness of Tradition", *OTS* 17 (1972) 11–36; Dorival–Harl–Munnich, *Septante*; N. Fernández Marcos, "The Use of the Septuagint in the Criticism of the Hebrew Bible", *Sefarad* 47 (1987) 59–72; id., *Septuaginta: La Biblia griega de judíos y cristianos* (Biblioteca de Estudios Bíblicos Minor 12; Salamanca 2008); M. Hengel, *The Septuagint as Christian Scripture: Its Prehistory and the Problem of Its Canon* (Edinburgh/New York 2002); Jellioce, *SMS*; M. Karrer & W. Kraus, "Umfang und Text der Septuaginta: Erwägungen nach dem Abschluss der deutschen Übersetzung", in Karrer–Kraus, *Septuaginta*, 8–63; J. Lust, "Septuagint and Canon", in *The Biblical Canons*, 39–55; S. Olofsson, *The LXX Version: A Guide to the Translation Technique of the Septuagint* (ConBOT 30; Lund 1990); id., *Essays*; Swete, *Introduction*; E. Tov, "The Septuagint", in Mulder, *Mikra* (1988) 161–188; id., *TCU* (1997); id., "The Greek Biblical Texts from the Judean Desert", in *HB, GB, and Qumran* (2008) 339–364; id., "Coincidental Textual Nature" (2010a); id., "Post-Pentateuchal" (2010b); id., "The Septuagint between Judaism and Christianity", in *The Septuagint and Christian Origins: Die Septuaginta und das frühe Christentum* (ed. T.S. Cauley & H. Lichtenberger; Tübingen 2011) 3–25; G. Veltri, *Eine Tora für den König Talmai: Untersuchungen zum Übersetzungs-verständnis in der jüdisch-hellenistischen und rabbinischen Literatur* (TSAJ 41; Tübingen 1994)

כלים אלקטרוניים: מודולה של מהדורת Rahlfs, *Septuaginta* כלולה בתוכנות רבות (אקורדנס, BibleWorks, רבות נוספות). ההבדלים בין נה"מ ותה"ש, כמו גם פרטים רבים בטכניקת התרגום, סומנו במודולה של CATSS+

בתוך אקורדנס, Logos, BibleWorks, וכן SESB. ניתוח מורפולוגי²⁰⁹ של תה"ש במודלה זאת מאפשר סוגי חיפושים רבים וגם הרכבת קונקורדנציות (באקורדנס).

כל ל. תה"ש הוא תרגום יהודי²⁰⁹ של המקרא שהוכן באלכסנדריה, בארץ ישראל, ואולי במקומות נוספים, במאות ג' וב' לפני סה"נ. מקורו העברי היה שונה באופן ניכר מעדי הנוסח האחרים (נה"מ+ ורבות ממגילות קומראן) ומטעם זה חוקרי המקרא מוצאים בו עניין רב, בין היתר משום שהוא משקף לפעמים שלבי עריכה של ספרי המקרא הנבדלים מאלה המשתקפים בנה"מ. – סעיף (8) להלן ופרק 7. כמו כן, תה"ש משקף פרשנות קדומה למקרא, ומעיד על שלב בהתפתחות הלשון היוונית ועל התרבות היהודית-יוונית. לבסוף, יש לו חשיבות רבה לחקר הנצרות הקדומה, שכן אוצר המילים ועולם הרעיונות של הברית החדשה ינקו ממנו. ← 2011 *Tov. הניתוח שלהלן מתמקד בהיבטים טקסטואליים וספרותיים.

(1) שמו ואופיו של התרגום

תה"ש ידוע בשפות שונות בתור 'התרגום של שבעים' (ושניים) הזקנים'. שמו המקובל של התרגום משקף את המסורת ששבעים שניים זקנים תרגמו את התורה ליוונית (כך מסכת סופרים א, ז ומקבילות, ואיגרת אריסטאס [חיבור חיצוני המתאר את מוצאו של תה"ש]). במאות הראשונות לסה"נ הורחבה מסורת זו לכל ספרי המקרא המתורגמים,²¹⁰ וגם לחיבורים אחדים שנכתבו במקורם יוונית. תרגום התורה כנראה משקף מיזם רשמי, כמסופר באיגרת אריסטאס וספרות חז"ל. ← *Veltri. ברם התרגום לא נעשה בידי שבעים ושניים חכמים, כמסופר במקורות אלה, אלא כנראה בידי חמישה מתרגמים.²¹¹ רוב ספרי נ"ך תורגמו בידי מחברים שונים, מהם בידי אותו מחבר. ← 2010 *Tov השם 'תרגום השבעים' מציין היום הן את תרגום המקרא ליוונית הן את אספת כתבי הקודש היווניים בצורתה הקנונית הנוכחית. המונח אינו מדויק, הואיל והשם 'תרגום השבעים' אינו הולם קובץ המכיל, מלבד התרגום המקורי, גם עיבודים מאוחרים של תרגום זה (← (ב)) וכן חיבורים שנתחברו ביוונית. מטעם זה מבחינים החוקרים בדרך כלל בין אספת כתבי הקודש היווניים המכונה 'תרגום השבעים' (Septuagint) לבין התרגום המקורי המשוחזר המכונה התרגום היווני העתיק (the Old Greek Translation). לפיכך במקום שיש צורך להדגיש את אופיו הרבגוני של אוסף הספרים היווני יושם השם במרכאות ('תה"ש').

209 קרוב לוודאי שהתורה תורגמה בידי יהודים, אך אין בטחון באשר ליתר הספרים. נראה סביר שגם הנחה זאת נכונה, שכן לא היו אנשים אחרים במצרים, בארץ-ישראל או במקומות אחרים שהיה להם עניין או מיומנות לביצוע התרגום.

210 הראשון שהרחיב את הקורפוס שעליו מוחל המונח 'תרגום השבעים' היה יוסטין מרטיר (Justin Martyr) בחיבוריו 'אפולוגיה' ו'דיאלוג עם טרפון', 68.7. ← Hengel*, 25–36.

211 כן Hayeon Kim, *Multiple Authorship of the Septuagint Pentateuch*, Ph.D. diss., Hebrew University, Jerusalem, 2007 (כולל תקציר עברי).

(2) היקף

‘תה”ש’ מכיל שני סוגי ספרים:

- א. תרגום יווני של כ”ד ספרי האספה העברית-ארמית. ספרים אלה תורמים רבות לחקר המקרא, במיוחד להבנת המסירה הטקסטואלית של ספרי המקרא ולפרשנותם.
- ב. ספרים שאינם כלולים בכ”ד ספרי המקרא והמכונים ביוונית Apocrypha (‘ספרים נסתרים’) ובעברית ‘ספרים חיצוניים’, והם נחלקים לשתי קבוצות: (א) תרגום יווני של ספרים אחדים, שמקורם העברי או הארמי אבד או נשתמר חלקית, כמו ס’ בן סירא וברוך א 1 – ג 1; (ב) חיבורים אחדים שלכתחילה נתחברו ביוונית, כגון ס’ חכמת שלמה.

(3) סדר הספרים

כ”ד ספרי המקרא העברית-ארמי הכלולים בתה”ש יחד עם הספרים ה‘חיצוניים’ סדורים בו בצורה שונה מסידורם במקרא. בעוד ספרי האסופה העברית סדורים בשלוש חטיבות (תורה, נביאים, כתובים) המשקפות כנראה שלבים שונים בהתקדשות ספרי המקרא, הספרים היווניים ערוכים על פי סוגם הספרותי, ואפשר לראות בהם שלוש, ארבע, או חמש חטיבות:²¹²

- א. ספרי חוק והיסטוריה
- ב. ספרי שירה וחכמה
- ג. ספרי נבואה

המסורת היוונית המסדרת את הנביאים בסוף הקנון היווני מיוצגת בכ”י B (← עמ’ 127) ובמקורות נוספים. לדעתו של Swete, *Introduction*, 219, מסורת זאת משקפת את ‘מרבית המקורות במזרח ובמערב’. לעומת זאת, החלוקה לשלוש חטיבות של כ”י S, A (← עמ’ 127) ומקורות נוספים משקפת את הקנון העברי. התפישה הרווחת היא כי מסורת הרוב (כ”י B ועוד) מושפעת מן המסורת הנוצרית. לפי שיטה זו, ספרי הנביאים, המבשרים על בואו של ישו לפי האמונה הנוצרית, הושמו בסוף, צמוד לספרי הברית החדשה. לפי הבנה זאת המסורת של כ”י S, A משקפת או התאמה מאוחרת למסורת העברית או את הסידור המקורי (S) הוא כתב־היד הקדום ביותר המכיל את כתבי הקודש היווניים במלואם, הן מקרא הן ברית חדשה).

בתוך כל חטיבה הספרים היווניים סדורים בסדר שונה מזה של כ”ד ספרי המקרא. Lust* 2003 סקר את הדעות שהובעו במחקר,²¹³ והראה שההנחה שתה”ש משקף קנון

²¹² קבצי החוקים בתורה והספרים ההיסטוריים משקפים סוגות ספרותיות שונות, אך אפשר לראות בהם גוש היסטורי גדול המכיל גושי חוקים. כמו כן, ספרי השירה והחכמה משקפים אף הם סוגות שונות, אך הם כרוכים יחדיו בתכונות שיריות.

²¹³ במיוחד Sundberg, *Old Testament*; id., “The Septuagint: The Bible of Hellenistic Judaism”, in *The Canon Debate* (ed. L. McDonald & J.A. Sanders; Peabody, MA 2002) 68–90.

אלכסנדרוני מיוחד חסרת בסיס. הבדלי הסדר בין שתי האספות ניכרים בפרטים אלה:

• נביאים גדולים/קטנים. מאחר שספרי תרי עשר צורפו לספר אחד, אי אפשר היה לפזרם במקומות שונים בחטיבת הנביאים הגדולים (נ"ג). המסורת העברית (וכ"י S של תה"ש) מקדימה את ספרי נ"ג בגלל חשיבותם, ובזאת היא מתעלמת מן השיקול הכרונולוגי שהיה מקדים את ס' עמוס לפני יתר ספרי הנבואה. לעומת זאת בכ"י A, B, V, ספרי תרי עשר באים לפני נ"ג, אולי כמבוא לברית החדשה (ראו לעיל).

• סדרם הפנימי של ספרי תרי עשר.

• שופטים – רות. בתה"ש מגילת רות באה אחרי ס' שופטים, ולא בין הכתובים. סידור זה הינו משני, שכן באספה העברית והיוונית כאחת מופיעה החטיבה הדבטרונומיסטית²¹⁴ ברצף אחד, החל בס' דברים ועד לסוף מל"ב, ואין בה מקום לסוגה הספרותית השונה של רות.

נוסף על כך, הספרים החיצוניים משולבים בקנון של תה"ש במקום המתאים להם לפי תוכנם.

(4) צורתו המקורית של תה"ש, מוצאו, וזמנו

בעקבות דה לגרדה – עמ' 165, רוב החוקרים סבורים שכל אחד מספרי תה"ש היה לו פעם ניסוח מקורי אחד (בעניין שחזורו – סעיף 6) שתוקן רבות על פי הנוסח העברי שהשתנה כל העת. דגם חלופי שהוצע בידי קאהלה מניח תרגומים מקוריים רבים, אך היחס ביניהם לא הוברר. – עמ' 166

מוצא. אף כי מרבים לתאר את תה"ש כ'גרסה האלכסנדרונית של המקרא' – עמ' 150 הערה 2, הנחה זאת תקפה רק אשר לתורה ולקצת ספרים נוספים. הולכת וגוברת ההבנה שספרים שונים תורגמו בארץ-ישראל. לפי סדר סבירות יורד הם אסתר, קהלת (תורגם בידי עקילס²¹⁴ או קאיגה-תיאודוטיון⁺), חטיבות ב'תה"ש של שמואל – מלכים, שיר השירים, איכה, רות (הכול: קאיגה-תיאודוטיון). – Tov* 2010. כל ספר תורגם בידי מתרגם אחר, ומקבצי ספרים אחדים הוכנו בידי מתרגם אחד או קבוצת מתרגמים.²¹⁴

תאריך. מקובל לתארך את תרגום התורה לתחילת מאה ג' לפני סה"נ בהתאם לעדות של איגרת אריסטאס. הנחה זאת תואמת את קדמותם של קטעי התורה היוונית שנמצאו במצרים, מהם שיוחסו לאמצע מאה ב' לפני סה"נ. – עמ' 126 – 127. ספרי נ"ך תורגמו במועדים שונים, כמשתמע מעדויות חיצוניות (מובאות במקורות עתיקים) ופנימיות (רמזים לאירועים או מצבים היסטוריים).

ספרי נ"ך תורגמו אחרי תרגום התורה, שכן רובם משתמשים באוצר המילים שלו, ויש מהם המצטטים ממנו. מאחר שספרי נביאים וקצת מספרי כתובים היו ידועים לנכדו של בן סירא בסוף מאה ב' לפני סה"נ, ניתן להניח שאלה תורגמו בראשית מאה זו ואולי קצת לפני כן. באשר למובאות ישירות, ס' דברי הימים מצוטט על ידי אפולומוס

²¹⁴ ראו Tov* 2010b. מחבר אחד כנראה הכין את התרגום המקורי של יר-ברוך, יח' ותרי עשר, ואחר יצר את התרגום של ספרי מלכויות 1 – 4 (שמואל – מלכים).

(Eupolemos) באמצע מאה ב' לפני סה"נ, ואיוב מצוטט על ידי 'המיוחס לאַריסטאָס' בראשית מאה א' לפני סה"נ. ← Swete*, 25–6. התרגום של ס' ישעיה מכיל רמיזות לאירועים היסטוריים שאירעו בשנים 170 – 150 לפני סה"נ.²¹⁵

באספת 'תה"ש' כלולים גם עיבודים (רביזיות) של התרגומים המקוריים. ← להלן, (ב). עיבודים אלה הוכנו החל במאה א' לפני סה"נ (חלקים של שמואל – מלכים ← עמ' 137) עד ראשית מאה ב' לסה"נ (קהלת, אם אכן תורגם בידי עקילס+, כפי שהציע 1963, 21 (Barthélemy*)). לפיכך כארבע מאות שנה מפרידות בין תרגום התורה לתרגום המאוחר ביותר הכלול ב'תה"ש'.

(5) התיעוד

העדים לתה"ש הם רבים, מהם ישירים כגון קטעי פפירוס קדומים ומהם עקיפים כגון תרגומים שנעשו מתה"ש ומובאות אצל מחברים קדומים.

6. עדים ישירים²¹⁶

רבים הם המקורות המכילים את תה"ש בשלמותו או בחלקו, שזמנם נע ממאה ב' לפני סה"נ ועד לימה"ב המאוחרים.

(i) קטעי פפירוס ועור קדומים, כולל מגילות וכתבייד ממאה ב' לפני סה"נ ואילך, נתגלו בעיקר במצרים ובמדבר יהודה. הודות לתאריכיהם הקדומים של קטעים אלה נחשפת בפנינו התקופה שלפני ההפספלה, ויש בכך חשיבות רבה, שכן מסורת זו דחקה את רוב המסורות הקודמות לה החל במאה ג' לסה"נ. ← עמ' 139 – 140

מג' 4QLXXLev^a ומג' 4QpapLXXLev^b (שתיהן ממאה א' לפני סה"נ) כנראה קרובות יותר לתה"ש המקורי מאשר לכתביהיד האונקיאליים+, שתוקנו מעט על פי נה"מ. מג' 4QLXXLev^a משקפת תרגום מעט חופשי יותר מזה הכלול בכתביהיד האונקיאליים. מגילה זאת כנראה משקפת את תרגום השבעים המקורי, שתוקן על פי נה"מ בכתביהיד האונקיאליים.²¹⁷ במג' 4QpapLXXLev^b משקף התעתיק של שם הוי"ה בוי' ג 12, ד 27 (Iaω) כנראה את הייצוג המקורי הקדם־נוצרי במקום κύριος

215 כן I.L. Seeligmann, *The Septuagint Version of Isaiah: A Discussion of Its Problems* (Leiden 1948) 76–94

216 תיאור מעורכן של כל העדים הישירים הידועים עד 2004 ניתן אצל A. Rahlfs & D. Fraenkel, *Verzeichnung der griechischen Handschriften des Alten Testaments, I, 1, Die Überlieferung bis zum VIII. Jahrhundert* (Göttingen 2004)

217 כן Ulrich, *DSS*, 165–83; Tov* 2008; H.-J. Fabry, "Die griechischen Handschriften vom Toten Meer", in *Brennpunkt*, 131–153. רעות שונות על מגילות אלה צוטטו אצל Tov* 2008.

ראו גם: J.B. Faulkenberry Miller, "4QLXXLev^a and Proto-Septuagint Studies: Reassessing Qumran Evidence for the Urtext Theory", in *Qumran Studies: New Approaches, New Questions* (ed. M.Th. Davis & B.A. Strawn; Grand Rapids, MI 2007) 1–28; Lange, "They Confirmed", 56–9

המאוחר יותר.²¹⁸ אוצר האקוילנטים⁺ של שתי מגילות אלה טרם יוצב כמו באונקיאליס⁺ המאוחרים יותר.²¹⁹

אוסף Chester Beatty/Scheide מכיל קטעים רבים של רוב ספרי תה"ש. חשוב במיוחד כתב־היד המכיל את דניאל (מספרו 967 – 968), המשמש יחד (מלבד נוסח ההפספלה⁺ המאוחר) לתה"ש של ספר זה. כל העדים האחרים של ספר זה מביאים את עיבודו של קאיגה-תיאודוטיון⁺, שתפש את מקומו של התרגום המקורי בקנון של תה"ש.

(ii) כתב־יד אונקיאליס⁺ (מכונים גם מיוסקולים – יחיד: majusculus) מן המאות ד' – י' לסה"נ הם המקור העיקרי להכרת תה"ש. שלושת כתב־היד החשובים ביותר המכילים את תה"ש השלם או כמעט שלם הם A, S, B.

B (Cod. Vat. Gr. 1209 או Vaticanus) ממאה ד'. הוא כתב־היד השלם הטוב ביותר של תה"ש, ומשום כך התבססו עליו מהדורות אחדות. הוא נקי יחסית משיבושים ומהשפעות הנובעות מהעיבודים של תה"ש. עם זאת בס' ישעיה הוא מכיל נוסח הכפולרי ובשופטים כנראה עיבוד מסוג אחר.

A (B.M. Royal MS 1 D v–viii או Alexandrinus) ממאה ה'. A מושפע מאד מן המסורת ההפספלרית, ובספרים אחדים משמש לה יחד מהימן. המעתיק של A הרבה להתאים את הנוסח לפסוקים דומים ולהוסיף הוספות הרמוניסטיות⁺.

S או 'א' (B.M. Add. 43725 או סינאטיקוס, Sinaiticus) מאמצע מאה ד'. זה כתב־היד העתיק ביותר המצריך את ספרי המקרא ביוונית עם הברית החדשה. S מסכים בדרך כלל עם B בגרסאותיהם העתיקות, אך הוא גם נתון להשפעות של עיבודי תה"ש. כתב־יד זה הובא לרוסיה באמצע מאה י"ט ממנזר סנטה קתרינה בסיני (מכאן שמו) על ידי טישנדרוף (C. von Tischendorf).

(iii) כתב־יד מינוסקולים⁺, הכתובים באותיות קטנות, מן המאות י"ג – ט"ז, מתועדים במהדורות קמברידג'⁺ וגטינגן⁺, והולמס-פרסונס, ← (6) להלן. אף על פי שהמינוסקולים מאוחרים יחסית, הם משמרים לפעמים מסורות עתיקות, כפי שניתן לראות מהמסורת הלוקיאנית של תה"ש, הידועה בעיקר מתוך ארבעת המינוסקולים b, O, C₂, e₂ לפי הסימון של מהדורת קמברידג'⁺.

218 לעומת זאת, פיטרסמה ו-רוזל רואים ב-κύριος את האקוילנט המקורי: A. Pietersma, "Kyrios or Tetragram: A Renewed Quest for the Original LXX", in *De Septuaginta*, 85–101 (98); J.W. Wevers, "The Dead Sea Scrolls and the Septuagint", *BIOSCS* 38 (2005) 1–24; M. Rösel, "The Reading and Translation of the Divine Name in the Masoretic Tradition and the Greek Pentateuch", *JSOT* 31 (2007) 411–428.

קומראן של תה"ש עיבודים של תה"ש המקורי. ← *Tov** 2008, 356–357.
219 למשל, בוי' כו 12 מג' 4QLXXLev^a משקפת את האקוילנט עם – εἰς θεῶν ביחס לישראלים, ואילו כתב־היד האונקיאליס גורסים λαός כמקובל בתה"ש. בתה"ש εἰς θεῶν בדרך כלל מוסב על לא־ישראלים.

3. עדים עקיפים: תרגומי משנה מתוך תה"ש

במאות הראשונות לסה"נ שימש תה"ש המקור הרשמי של המקרא בכנסייה הנוצרית, ולפיכך נעשו ממנו תרגומים רבים בהתאם לצורכי הכנסיות במזרח ובמערב. אחדים מתרגומים אלה חשובים להכרת נוסחם של תה"ש ועיבודיו במאות הראשונות לסה"נ. עדותם של תרגומי המשנה מובאת במהדורות קמברידג' וגטינגן⁺.

Vetus Latina. חשיבות מיוחדת נודעת לתרגום 'הלטיני העתיק'.²²⁰ תרגום זה משמר פרטים רבים של התרגום היווני המקורי שאבד, לפעמים כעדות יחידה, בשמואל–מלכים לעתים בשיתוף עם תה"ש-לוק'²²¹ ומג' 4QSam^a. ← Ulrich, DSS, 233–274. הַטוּס לַטִינָה הנו התרגום הנוצרי העתיק ביותר של תה"ש, אך אחדים ממרכיביו הקרובים לנה"מ נכנסו בו אולי ישירות ממקורות עבריים, אולי בזמן הקריאה הציבורית ממנו בבתי כנסת בצפון אפריקה, כהנחתו של Quispel.²²² העדויות באשר לתרגום הלטיני העתיק סבוכות מאד, וייתכן שבראשית הדרך עמדו תרגומים לטיניים שונים. אם מביאים בחשבון את הסיבוכים האלה,²²³ אפשר להפיק ממנו נתונים חשובים, לא רק בנוגע לשחזור התרגום היווני העתיק, אלא גם בנוגע למקורו העברי, במיוחד בספרי שמואל – מלכים.²²⁴

(6) מהדורות

כמעט כל כתיב־היד האונקיאליים של תה"ש יצאו לאור במהדורות דיפלומטיות⁺ עם אפרט ביקורתית⁺ או בלעדיו. שתי המהדורות הדיפלומטיות הן:

220 מהדורה: *Vetus Latina: Die Reste der altlateinischen Bibel nach Petrus Sabatier neu gesammelt und in Verbindung mit der Heidelberger Akademie der Wissenschaften herausgegeben von der Erzabtei Beuron* (Freiburg i.B. 1949–): *Genesis* (ed. B. Fischer, 1951–1954), *Esaias* (ed. R. Gryson, 1987–1997), *Ruth* (ed. B. Gesche, 2005), *Hester* (ed. Haelewyck, 2003–2008)

221 ראו J. Cantera, "Puntos de contacto de la 'Vetus Latina' con la recension de Luciano y con otras recensiones griegas", *Sefarad* 25 (1965) 69–72

222 G. Quispel, "African Christianity before Minucius Felix and Tertullian", in *Actus: Studies in Honour of H.L.W. Nelson* (ed. J. den Boeft & A.H.M. Kessels; Utrecht 1982) 257–335. רכיבים אלה גם יכלו לנבוע מכי"י יווניים שאבדו או מרכיזיו. ← D.S.

Blondheim, *Les parlers Judéo-Romans et la Vetus Latina* (Paris 1925) xlvii–xlvi

223 E. Schulz-Flügel, "The Latin Old Testament Tradition", in "The History and Significance of a Standard Text of the Hebrew Bible", in *Hebrew Bible/Old Testament: The History of Its Interpretation*, Vol. I, ch. 2.1 (ed. M. Saebø; Göttingen 1996) 642–62

224 N. Fernández Marcos, *Scribes and Translators: Septuagint and Old Latin in the Book of Kings* (VTSup 54; Leiden 1994) 71–87; P.-M. Bogaert, "La Vetus Latina de Jérémie: texte très court, témoin de la plus ancienne Septante et d'une forme plus anciennes de l'hébreu (Jeremiah 39 et 52)", in Schenker, *Le grec ancien* (2006) 51–82; Hugo, *Earliest Text* (2003) 51–82. ראו גם את הדוגמה מתוך שמ"ב כג 8 בפרק 4, טבלה 7 (עמ' 239).

R. Holmes & J. Parsons, *Vetus Testamentum graecum cum variis lectionibus*, I–V (Oxford 1798–1827). מהדורה זאת רושמת הברלי גרסה מתוך 164 כתבייד, מן המהדורות הראשונות של תה"ש ומתרגומי המשנה, ויש לה חשיבות לגבי ספרים שמהדורתם לא פורסמה בסדרות קמברידג' וגטינגן²²⁵.

A.E. Brooke, N. McLean & H.St.J. Thackeray, *The Old Testament in Greek According to the Text of Codex Vaticanus* (Cambridge 1906–1940), או בקיצור 'סדרת קמברידג'. סדרה זו כוללת לפי סדר הספרים בתה"ש את הספרים בראשית–נחמיה, אסתר, טוביה, לפי כ"י B עם השלמות לפי כ"י A ו-S. יחד עם מהדורות גטינגן, סדרה זאת משמשת את החוקרים למחקר מדויק. מהדורות אקלקטיות⁺ או ביקורתיות מציגות את הנוסח המקורי של תה"ש המשוחזר יחד עם אפרט ביקורתי⁺.

סדרת *Septuaginta: Vetus Testamentum graecum auctoritate societatis litterarum gottingensis editum* (Göttingen 1926–) או בקיצור 'סדרת גטינגן', מציעה את המהדורות המדויקות ביותר של תה"ש. מתחת לטקסט המקורי המשוחזר מביאה המהדורה אפרט מדעי מפורט שבו העדויות מחולקות לקבוצות ותת-קבוצות, המקלות על ההתמצאות בסבך הגרסאות.²²⁵ ← לוח 21* מהדורת Rahlfs (1935) וגרסתו המשופרת Rahlfs–Hanhart (2006) משמשות מהדורה ביקורתית תמציתית לפי שיטת גטינגן.

(7) כלי עזר לשימוש בתה"ש

כלי העזר המודפס העיקרי לשימוש בתה"ש הנו Hatch–Redpath, *Concordance*. קונקורדנציה זאת רושמת את האקוילנטים העבריים-ארמיים לרוב מילות תה"ש בכ"ד ספרי המקרא ובן סירא; בספרים החיצונים האחרים נרשמו המילים היווניות ללא אקוילנטים עבריים-ארמיים. מפתח הפוך (עבריים-ארמי/יווני) הוכן בידי T. Muraoka, *A Greek ≈ Hebrew/Aramaic Two-Way Index to the Septuagint* (Louvain 2010).

מילונים: T. Muraoka, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint* (Louvain/Paris 2009); Lust, *Lexicon of the Septuagint*.

תרגומים מודרניים: ← Brock, *Bibliography*; Dogniez, *Bibliography*; NETS.

כלים אלקטרוניים: ← פרק 10. תיאור של CATSS⁺ מצוי אצל Tov, *Greek-Hebrew Bible*, 31–51.

(8) המקור העברי של תה"ש וערכו הטקסטואלי

חקר טכניקת התרגום של תה"ש כמתואר בעמ' 115 – 118 פותח במאה כ' כדי לשפר את הבנת תרומתו של תה"ש לביקורת הנוסח של המקרא. אף כי חקירה

²²⁵ למשל, בס' ירמיה, העדויות של המסורת הלוקיאנית⁺ מחולקות לקבוצה ראשית (L) וקבוצה משנית (l), וכשעדותן עולה בקנה אחד, היא מסומנת בתור L'. ספרים אלה גם מכילים ביבליוגרפיה מפורטת ומבואות מפורטים המתארים את העדים ואת הברלי הכתיב.

זאת לא הושלמה, חוקרים מביעים דעות על גרסאות בודדות ויחידות תרגום שלמות על סמך מחקרים אלה ועל סמך ממצא חיצוני בשומ' ובמגילות קומראן. ← עמ' 117 – 121

גרסאות המשוחזרות מתוך תה"ש נזכרות במונוגרפיות, סדרות פירושים, מהדורות ביקורתיות+ של המקרא, *Polak–Marquis וכן CATSS²²⁶. בחקירת רקעם הטקסטואלי של התרגומים העתיקים מתמקדת תשומת הלב בתה"ש, שכן הוא משקף יותר הבדלי גרסה מכל התרגומים העתיקים יחדיו. ← טוב, "ארמית". אם השחזור מהימן, הבדלי גרסה אלה חשובים באותה מידה כמו אלה המצויים בעדי נוסח עבריים, ויש אומרים שהם אף עולים עליהם, שכן תה"ש משמר הרבה גרסאות ראשוניות. עם זאת תה"ש משקף גם גרסאות משניות רבות, בייחוד הרמוניזציות בספרי התורה.

א. ספרים ופרקים בתה"ש הנבדלים משמעותית מנה"מ+

תורה. רק לעתים רחוקות אפשר לאפיין את אופיו הטקסטואלי של ספר מספרי תה"ש, אך במקרה של התורה ניתן להצביע על מספר רב של הוספות הרמוניסטיות+. הוספות אלה דומות באופיין לאלה שבשומ' ← עמ' 78, אך הן פחות ידועות, שכן מקובל לחשוב שהרמוניזציה מאפיינת רק את שומ'. ברם מספר ההרמוניזציות בתה"ש הוא כפול מזה שבשומ'.²²⁷ תופעת ההרמוניזציה מאפיינת את ספרי בראשית²²⁸ ודברים יותר מכל תכונה טקסטואלית אחרת, ואילו בשומ' ובנה"מ+ מופיע מספר קטן יותר של הרמוניזציות. ← Tov (הערה 227). תה"ש ושומ' מכילים הרמוניזציות רבות באותם הפרטים, ואף כי תופעות אלה נוגעות אך לאחוז קטן של הטקסט, סביר להניח שלשני טקסטים אלה היה רקע או מוצא משותף. סופרים הכניסו שינויים הרמוניסטיים (בדרך

226 דוגמאות של שחזורים כלולות בטבלה 25 (עמ' 120) ובפרקים 14 ו-7. נוסף על כך, Tov, TCU, 126–7 מונה שחזורים של פרקים שלמים (למשל, בראשית א – ג, כח, כט, מח; ירמיה כז) וספרים (יחזקאל, אסתר, עזרא החיצוני, יהודית, ברוך, מקבים א). שחזורים מקיפים כאלה היו יותר מקובלים בסוף מאה י"ט מאשר בימינו כשסכנות השחזור המקיף ידועות לכול.

227 הנתונים נותחו בידי Hendel, *Genesis 1–11*; E. Tov, "Textual Harmonizations in the Stories of the Patriarchs", *Rewriting and Interpreting the Hebrew Bible: The Biblical Patriarchs in the Light of the Dead Sea Scrolls* (ed. D. Dimant & R.G. Kratz; BZAW 439; Berlin 2013) 19–50; G. Dorival, *La Bible d'Alexandrie, 4: Les Nombres* (Paris 1994) 42–3; Tov, "Textual Harmonizations"; Kim*, *Studies*, 311; M. Rösel, "Die Septuaginta und der Kult: Interpretationen und Aktualisierungen im Buche Numeri", in *La double transmission du texte biblique: Hommage à A. Schenker* (ed. Y. Goldman & C. Uehlinger; OBO 179; Fribourg/Göttingen 2001) 25–40 (29–39). רוב מקרי ההרמוניזציה מופיעים בקטעי הסיפור, ורק אחדים מופיעים בניסוחים הנוסחתיים שבחוקים. במקרים בודדים בלבד הותאם תוכנו של חוק מסוים לחוק מקביל, כמו בתה"ש לדב' טז 8 שהותאם לשמ' יב 8. בדרך כלל מזכירים החוקרים 1900 הסכמות בין שומ' לתה"ש בניגוד לנה"מ, אך Kim* מצא רק 964 מקרים, שמתוכם 493 הם משמעותיים.

228 ככלל, ס' בראשית תורגם בנאמנות. ← R.S. Hendel, "On the Text-Critical Value of Septuagint Genesis: A Reply to Rösel", *BIOSCS* 32 (1999) 31–34

כלל: הוספות) בשלב מאוחר יחסית בהתפתחות נוסח התורה,²²⁹ ואילו בפרטים אחרים תה"ש משקף מרכיבים קדומים. ← טבלה 26. ניכרות אפוא מגמות סותרות בתה"ש לתורה.

בראשית: מעט הבדלים עריכתיים. תה"ש ושומ' נבדלים באופן שיטתי מנה"מ+ בנתונים הכרונולוגיים בבראשית ה ו-יא. תה"ש ושומ' דומים מבחינה טיפולוגית, אבל אינם תלויים זה בזה. כמו כן, הפסוקים לא 46 – 52 בנה"מ מופיעים בסדר פנימי שונה בתה"ש, שמשקף אולי נוסח קדום יותר. ← פרק 6, 8

שמות: הבדלים עריכתיים. תה"ש ונה"מ נבדלים משמעותית בפרקים לה – מ בסדרם הפנימי ובתוכנם. ← פרק 14, 7

במדבר: מעט הבדלים עריכתיים. ההוספות, החיסורים והבדלי הסדר בתה"ש מסמנים התפתחות טקסטואלית/עריכתית בפרטים קטנים. ← פרק 20, 7

יהושע: הבדלי סדר, הוספות, חיסורים, הבדלים תיאולוגיים. תכונות אלה משקפות שלב עריכתי בהתפתחות הספר, שנבדל מנה"מ+ ולפעמים קודם לו. ← פרק 2, 7

שמואל א-ב: הבדלים טקסטואליים ועריכתיים בין נה"מ, תה"ש ומג' 4QSam^a. לפעמים תה"ש ומג' 4QSam^a משקפים שלב קדום מזה המשתקף בנה"מ, למשל בשירת חנה ← פרק 4, 7b וש"מ א טז – יח, שם תה"ש קצר בהרבה מנה"מ+. ← פרק 4, 7a. בשלב קודם מצעו של תה"ש היה קרוב למג' 4QSam^a ← עמ' 105, ואחר כך שני הטקסטים התפתחו בכיוונים שונים.

מלכים א-ב: הבדלים עריכתיים. ההבדלים בין נה"מ+ ותה"ש במל"א (מלכויות ג בתה"ש) הנם מן הגדולים בכל תה"ש. ההוספות, החיסורים, שינויי הסדר והכרונולוגיה של תה"ש בדרך כלל משקפים שלב מאוחר מנה"מ+. ← פרק 7, 8

ישעיה: תה"ש נבדל תכופות מנה"מ+ בגלל פרשנותו של המתרגם, אך מצעו העברי המשווער לא נבדל הרבה מנה"מ+ או ממג' יש"א.²³⁰

ירמיה: הבדלים עריכתיים. הבדלים בסדר ובאורך הטקסט בתה"ש (נוסחו של תה"ש קצר בהרבה מנה"מ+) מייצגים שלב בהתפתחות הספר הנבדל מזה של נה"מ+, והקודם לו בדרך כלל. הבדלים אלה הם מן הגדולים בין תה"ש לנה"מ+.²³¹ ← פרק 1, 7

229 ההרמוניזציות הרבות בתה"ש (כנראה בעיקר במקורו העברי) אינן מעידות על קפדנות במסירה הטקסטואלית של ספר זה. גם פרטים אחרים מצביעים באותו הכיוון. ← עמ' 183

230 להסכמות בין תה"ש ומג' יש"א בפרטים זעירים אין חשיבות רבה. ← J. Ziegler, "Die Vorlage der Isaias-Septuaginta (LXX) und die erste Isaias-Rolle von Qumran (1QIs^a)", *JBL* 78 (1959) 34–59; Ulrich–Flint, *DJD* XXXII, 92–95

231 מצעו של תה"ש של ירמיה כלל את ס' ברוך א 1 – ג 8 כחלק של ס' ירמיה. אחרי התרגום הראשון, קעבד אנונימי עיבד את תה"ש של הפרקים 29 – 52 (לפי סדר הפרקים של תה"ש) ואת ברוך (וכנראה גם את יר' 1 – 28 אך עיבוד זה לא נשתמר). ← *Tov, Jeremiah and Baruch*

יחזקאל: ה'בדלים' עריכתיים. תה"ש משקף גרסה קצרה במעט מנה"מ+, ובה שכבה דקה של ה'בדלים' עריכתיים. תה"ש לס' יחזקאל קצר ב-4-5% מנה"מ+ ובפרק 3 – 9 שני הטקסטים משקפים עריכות שונות. ← פרק 7ב3

תרי עשר: החוקרים חלוקים בדבר שחזור המצע של תה"ש להושע.²³²

תהלים: קצת ה'בדלים' עריכתיים. תה"ש נבדל בפרטים עריכתיים אחדים, ובהם הכללת מזמור קנא וצירוף מזמורים אחדים או הפרדתם לשניים.²³³

איוב: ההבדלים המקיפים בין תה"ש לנה"מ+ בספר זה כנראה נגרמו על ידי תרגום חופשי מאד,²³⁴ ואינם נוגעים להתפתחותו הספרותית.²³⁵

משלי: ה'בדלים' עריכתיים. מבעד לגישתו החופשית של המתרגם אפשר לראות הבדלי עריכה גדולים בסדר הפרקים, במיוחד בפרקים כד – לא ובהוספה של פסוקים והחסרתם. ← פרק 57ב5

אסתר ואסתר^{A-Text}: ה'בדלים' עריכתיים. שני התרגומים משקפים חיבורים שכתבו נוסח כמו נה"מ. לעומת זאת, לדעת חוקרים אחרים, המקור העברי של תה"ש לאסתר קדם לנה"מ. ← פרק 15ב7

דניאל: ה'בדלים' עריכתיים. המקור העברי של תה"ש לדנ' שכתב את נה"מ, במיוחד בפרקים ד – ו, אך לפעמים הוא משקף נוסח קדום יותר. ברם לפי חוקרים אחרים, מצעו של תה"ש תמיד משקף נוסח קדום יותר. ← פרק 16ב7

עזרא–נחמיה: ה'בדלים' עריכתיים אחדים. לדעת חוקרים מסוימים פרקים אחדים בעזרא החיצוני ותה"ש לנחמיה יא קדמו לנה"מ+ של עזרא–נחמיה ודברי הימים. ← פרק 17ב7

טבלה 26 מסכמת את התיאורים דלעיל תוך הבחנה בין רכיבים קדומים ומאוחרים בתוך תה"ש.

232 לדעתו של מקינטוש מצע זה קדם לנה"מ: A.A. Macintosh, *Hosea* (ICC; Edinburgh 1997) lxxiv–lxxix (lxxvi)

233 נה"מ ט, י = תה"ש 9; נה"מ קיד, קטו = תה"ש 113; נה"מ קטו = תה"ש 114 + 115; נה"מ קמו = תה"ש 146 + 147. הכותרות שנוספו למזמורים בתה"ש בדרך כלל אינן מבוססות על נוסחים עבריים, למשל לג (תה"ש 32), מג (תה"ש 42), עא (תה"ש 70). מזמורים אחרים נשארו ללא כותרת, למשל, תהלים א, ב, י ← S. Gillmayr-Bucher, "The Psalm Headings: A Canonical Relecture of the Psalms", in *Biblical Canons*, 249–54; A. Pietersma, "David in the Greek Psalms", VT 30 (1980) 213–226 (214)

234 תרגום זה קצר בשישית מנה"מ+. אופיו החופשי של תה"ש נותח בפרוטרוט בידי J. Ziegler, "Der textkritische Wert der Septuaginta des Buches Job", *Sylloge, Gesammelte Aufsätze zur Septuaginta* (Göttingen 1971) 9–28; C.E. Cox, "Elihu's Second Speech according to the Septuagint", in *Studies in the Book of Job* (ed. W.E. Aufrecht; SR 16; Waterloo 1985) 36–53

235 לעומת זאת לפי ה'ק', המקור העברי של תה"ש היה קצר בהרבה מנה"מ+: E. Hatch, *Essays in Biblical Greek* (Oxford 1889) 215–245 (244–5). לפי חוקר זה, אחרי שחבר הנוסח שביסוד תה"ש, נה"מ הורחב בידי משורר יצירתי כמו זה שחיבר את הניסוח הראשון.

טבלה 26

אופיים הטקסטואלי והספרותי של ספרי תה"ש ²³⁶				
ספר	1. רכיבים עריכתיים הקודמים לנה"מ+	2. רכיבים טקסטואליים הקודמים לנה"מ+	3. רכיבים עריכתיים המאוחרים לנה"מ+	4. רכיבים טקסטואליים המאוחרים לנה"מ+
בראשית	כרונולוגיה			הרמוניזציות
שמות	שמות לה – מ			הרמוניזציות
ויקרא				הרמוניזציות
במדבר				הרמוניזציות
דברים				הרמוניזציות
יהושע	רכיבים עריכתיים			
שופטים				
שמואל	רכיבים עריכתיים	שגיאות ושינוי שמות תיאופוריים ⁺ בנה"מ		
מל"א			חיבור משוכתב	
מל"ב			כרונולוגיה	
ישעיה				
ירמיה	רכיבים עריכתיים			
יחזקאל	רכיבים עריכתיים			
תרי עשר				
תהלים	רכיבים עריכתיים			
	אחדים			
משלי	רכיבים עריכתיים			
רות				
שה"ש				
קהלת				
אסתר			חיבור משוכתב	
אסתר-A			חיבור משוכתב	
דניאל			חיבור משוכתב	
עזרא –	רכיבים עריכתיים			
נחמיה	בעזרא החיצוני ובנחמיה יא			
דברי	רכיבים עריכתיים			
הימים	אחדים			

²³⁶ קו תחת = לא ברור אם הרכיבים קודמים לנה"מ או מאוחרים לו.

ז. האם תה"ש מייצג דגם טקסטואלי?

תיאור אופיו של תה"ש בספרי המקרא השונים בסעיף (ה) מראה שאין קווים משותפים לספרי תה"ש. מכאן שאי אפשר לדבר על דגם טקסטואלי מיוחד של תה"ש. לעומת זאת הספרות המקצועית מרבה להזכיר תכונות 'ספואגניטליות', לא על סמך ממצא בדוק, אלא בעקבות תובנות מסוימות על מסירת נוסח המקרא. ← עמ' 149 – 151

ג. הערכת הרכיבים הספרותיים בתה"ש

אף כי למגילות העבריות שהיו מונחות לפני המתרגמים לא היו תכונות טקסטואליות משותפות מלבד ההרמוניזציות בספרי התורה, הן הרבו לסטות מנה"מ, יותר ממגילות קומראן. לפיכך נה"מ ותה"ש מוסרים יותר מידע על התפתחות ספרי המקרא מאשר עדי הנוסח האחרים. ← טבלה 26; "Large", Tov, "Scale Differences". מכאן שאי אפשר להימנע מן הסברה שהמגילות העבריות שעמדו לרשותם של המתרגמים היו בעלות ערך ולפעמים עתיקות מנה"מ. אחרת הן לא היו מכילות נתונים כה רבים שיש להם חשיבות לגבי התפתחות ספרות המקרא.

אופיו המיוחד של המצע העברי של תה"ש נבע מאחד משני גורמים או משניהם גם יחד: (1) המגילות שעמדו ביסוד תה"ש לא היו מקובלות על החוגים שהחזיקו בנה"מ; (2) התאריך הקדום יחסית של התרגום (285 – 150 לפני סה"נ) מתוך מגילות קדומות יותר מסביר את השקיעים בתה"ש של עריכות קדומות (גורם 2) של ספרי המקרא (טור 1 בטבלה 26).²³⁷ ברם רק צירוף של שני הגורמים מסביר שטקסטים עתיקים, כגון אלה שהיו ביסוד תה"ש, היו עדיין בשימוש במאות ג' רב' לפני סה"נ, כשהטקסטים הקדם-מסורתיים כבר היו בנמצא (למשל, מג' 4QJer^a משנת 200 לפני סה"נ בקירוב). נראה שחוגים שונים בעם החזיקו טקסטים אחרים. במציאות של מאות ג' רב' לפני סה"נ לא היה זה בלתי רגיל שמגילות שאינן קדם-מסורתיות נבחרו כבסיס לתה"ש. לפי הנחה זאת ניתן גם להבין שבספרים אחדים תה"ש משקף שלבים עריכתיים מאוחרים מנה"מ+ (טור 3 בטבלה 26); גם במקרים אלה צריכים להניח שהמקור העברי של תה"ש היה מקובל בחוגים שלא החזיקו בנה"מ (גורם 1).

²³⁷ אין תימוכין להנחה החלופית שתה"ש מתבסס על נוסח עברי ממוצא מצרי. אם האוכלוסייה היהודית המקומית הייתה זקוקה לתרגום יווני משום שהמקור כבר לא היה מובן להם, אין זה סביר שהייתה מפתחת מסורת נוסח עברית משלה. לעומת זאת, אולברייט וקרוס דוגלים בהנחה של מסורת נוסח עברית-מצרית. ← עמ' 167

ההנחה שייחודו של תה"ש תלוי בזמנו הקדום של התרגום נתמכת במידתמה על ידי מגילות קומראן. קצת מגילות קדומות מקומראן, אף הן ממאה ג' או ב' לפני סה"נ, משקפות הבדלים עריכתיים מנה"מ.²³⁸

(ב) העיבודים (רביזיות) של תרגום השבעים

(1) הרקע

מסורת נוסח יכולה להיחשב עיבוד (revision) של תה"ש בהתמלא שני תנאים אלה:

- (א) ביסוד תה"ש והעיבוד מונחת תשתית משותפת. אם אין תשתית כזו, שני המקורות הם תרגומים נפרדים ולא מקור ועיבוד. את קיומה של התשתית מוכיחים קווי דמיון חשובים באוצר מילים בין שני הטקסטים המייחדים אותם מיתר ספרי תה"ש.
- (ב) העיבוד מתקן את תה"ש בכיוון מסוים, בדרך כלל לקראת ייצוג מדויק יותר של מקור קדם-מסורתי.

(2) הגורמים להיווצרות העיבודים

גורמים שונים הצמיחו תרגומים יהודיים-יווניים חדשים:

- הבדלים בין תה"ש לנוסח העברי. היהודים דוברי יוונית בארץ-ישראל ובמצרים רצו שהתרגום היווני ישקף בנאמנות את הנוסח הקדם-מסורתי שהיה רווח החל במאה א' לפני סה"נ עד למאה ב' לסה"נ. תרגום כזה היה נחוץ לצרכיהם הדתיים, ובשלב מאוחר יותר גם לצורכי ויכוחים עם הנוצרים.
- נטישת תה"ש. השימוש הרב של הנוצרים בתה"ש גרם ליהודים להתרחק ממנו ואף ליזום תרגומים חדשים.²³⁹ עם זאת, אי אפשר להוכיח שהיהדות דחתה את תה"ש באופן רשמי.
- פרשנות יהודית. ייתכן שהורגש צורך בתרגומים יהודיים-יווניים חדשים שישקפו את הפרשנות היהודית, אבל למעשה בתה"ש עצמו פרשנות זאת ניכרת יותר מאשר בעיבודיו.

²³⁸ מגילות 4QJer^b ו-4QJer^d (שתיהן 200 – 150 לפני סה"נ). גם מג' 4QJosh^a שיש לה תכונות עצמאיות, משקפת עריכה שונה מנה"מ, קדומה יחסית (150 – 50 לפני סה"נ). לעומת זאת, מגילה אחרת, 4QSam^a, המשקפת לפעמים עריכה קדומה, הועתקה במועד מאוחר יותר (50 – 25 לפני סה"נ). ← פרק 7ב4. לפיכך הממצא מקומראן אינו חד-משמעי, אך גם תה"ש איננו מצביע בכיוון אחד בלבד, שכן רק אחדים מספרי תה"ש משקפים הבדלים עריכתיים.

²³⁹ ראו מסכת סופרים א, ז "מעשה בה' זקנים שכתבו לתלמי המלך את התורה יוונית והיה היום קשה לישראל כיום שנעשה העגל שלא היתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה". ← 2011 *Tov (עמ' 122)

(3) אופיים של העיבודים

העיבודים תיקנו את תה"ש בכיוונים שונים ולפעמים מנוגדים. המשותף לרובם הוא הרצון לשקף את המקרא במדויק ובעקיבות יותר מאשר התרגום המקורי. מגמת ההתפתחות הכללית היא מתיקונים קלים ומזדמנים בעיבודים הקדומים לתיקונים נרחבים ועקיבים בעיבודים המאוחרים, אך לא כל העיבודים התפתחו באותה הדרך.

אחדים מן העיבודים, כמו זה של עקי"ס, הקיפו את כל המקרא. קאיגה-תיאודוטיון כלל גם את ס' ברוך, תיאודוטיון-דניאל כלל גם את הנוסח המורחב של תה"ש, ואוריגנס ולוקיאנוס כללו את רוב הספרים החיצונים. ברם ברוב המקרים אין יודעים כמה ספרים נכללו בעיבודים.

לעיבודים אחדים הייתה תפוצה רבה, כפי שעולה מתוך (א) ריבוי המובאות מתוך קאיגה-תיאודוטיון; (ב) הכנסתו של העיבוד של תיאודוטיון לדניאל לאספה של תה"ש; (ג) השימוש הממושך בעיבודו של עקילס בבתי כנסת עד למאה ו' לסה"נ. ← נזכלה 146 של יוסיטיניאנוס (527 – 565)

משום חשיבותה של ההכפסלה לתולדות המסירה של תה"ש יידונו העיבודים בהתאם ליחסם אליה: עיבודים קדם-הכספליים, ההכפלה ועיבודים בתר-הכספליים.

(4) עיבודים קדם-הכספליים

בכינוי 'השלושה' (οἱ γ') נקראים במקורות העתיקים ובמחקר החדש עיבודיהם של עקילס, סומכוס ותיאודוטיון (הוא קאיגה-תיאודוטיון) – בסדר זה. משלושת העיבודים הללו נשתמרו חלקים רבים יחסית בין שרידי ההכפלה בקטעי פפירוס קדומים, בהערות שוליים בכתבייד הכספליים ובמובאות אצל אבות כנסייה.

מהדורות. שרידי השלושה נרשמו במהדורות של קמברידג' וֶגְטִינְגֶן כחלק של התיעוד ההכספלי. למהדורה של Field, *Hexapla* יש חשיבות בספרי המקרא שאינם מכוסים על ידי שתי מהדורות אלה. אוצר המילים של השלושה שהיה ידוע עד 1900 מכוסה על ידי Hatch-Redpath, *Concordance* (ללא אקווילנטים עבריים). לבסוף, גרסאותיו של עקילס כלולות במפתח דרלשוני.²⁴⁰

א קאיגה-תיאודוטיון

Barthélemy, *Devanciers*; Bogaert, "Septante" (1993); P.J. Gentry, *The Asterisked Material in the Greek Job* (SBLSCS 38; Atlanta, GA 1995); L. Greenspoon, "Recensions, Revisions, Rabbis: Dominique Barthélemy and Early Developments in the Greek Traditions", *Textus* 15 (1990) 153–167; id., "The Kaige Recension: The Life, Death, and Postmortem Existence of a Modern—and Ancient—Phenomenon", in Peters, *XII Congress* (2006) 5–16; Hugo, "Le grec ancien" (2006); J.-H. Kim, *Die hebräischen und griechischen Textformen der Samuel- und Königsbücher: Studien zur Textgeschichte ausgehend von 2Sam 15,1–19,9* (BZAW

394; Berlin 2009); van der Kooij, *Textzeugen*, 127–150; R.A. Kraft, "Septuagint, Earliest Greek Versions", *IDBSup*, 811–815; id., "Reassessing the Impact of Barthélemy's *Devanciers*, Forty Years Later", *BIOSCS* 37 (2004) 1–28; T. McLay, *The OG and Th Version of Daniel* (SBLSCS 43; Atlanta 1996); id., "Kaige and Septuagint Research", *Textus* 19 (1998) 127–139; O. Munnich, "La Septante des Psaumes et le groupe kaige", *VT* 33 (1983) 75–89; Olofsson, *Essays*, 134–75; A. Schmitt, *Stammt der sogenannte "θ"-Text bei Daniel wirklich von Theodotion?* (NAWG I, Phil.-hist. Kl.; Göttingen 1966)

השם קאיגה-תיאודוטיון ניתן לעיבוד קדום של תה"ש, שנודע לראשונה מתוך מג' תרי עשר היוונית מנחל חָכָר. מגילה זאת מכילה עיבוד קדום של תה"ש שְפֹנוֹה בשם 'קאיגה' בידי 1963 Barthélemy*. ← לוח 22*. עיבוד דומה משתקף בין היתר במקורות אלה: 'תה"ש' של שמואל – מלכים (שמ"ב יא 1 ו'תה"ש' של רות ואיכה. ברתלמי גם ייחס לקבוצה זאת את הטור השישי ('תיאודוטיון') ואת הטור החמישי (Quinta) של ההכספלה. ← הערה 244. לדעתם של Munnich* ו-Olofsson* תה"ש לתהלים השפיע על עיבוד זה.

בעולם העתיק יוחס עיבוד אנונימי זה לתיאודוטיון, שחי כנראה בסוף מאה ב' לסה"נ באֶפְסוֹס. לפיכך כל היחידות שיוחסו לתיאודוטיון נקראות עתה 'קאיגה-תיאודוטיון', אף על פי שהיחידות אינן בעלות אופי אחיד וייתכן שאנשים שונים היו מעורבים בעיבוד. ← Schmitt* וכן McLay* 1996 על דניאל; Gentry* 1995 על איוב; 1998 McLay* על העיבוד כולו. לדעת McLay 1996 אין קשר בין קבוצת קאיגה לתיאודוטיון בדניאל, ולפי Gentry* 1995 העיבוד המכונה "תיאודוטיון" באיוב הוא תיאודוטיון ההיסטורי. מכאן יוצא שמג' תרי עשר ו'תה"ש' לשמואל – מלכים מהווים ציר מרכזי בהנחת העיבוד קאיגה-תיאודוטיון, בעוד מעמדן של היחידות האחרות אינו ברור. תאריכו הקדום של קאיגה-תיאודוטיון (על סמך מג' תרי עשר מנחל חָכָר), אמצע מאה א' לפני סה"נ, מבטל את הצורך בהנחת קיומו של תרגום 'קדם-תיאודוטיון' שהייתה מקובלת במחקר.²⁴¹ ← Kraft* 2004 ; Hugo* 2006 (סקירת המחקר); Olofsson* 2009 (הקריטריונים לזיהוי העיבוד).

בְּרִתְלָמִי כינה את העיבוד האנונימי בשם καίγε (קאיגה) לפי אחד האקוילנטים המאפיינים אותו: מילת "גם" יוצגה בדרך כלל על ידי καίγε ('לפחות'), כנראה על פי הכלל הפרשני של חז"ל שמילה זאת באה תמיד לרבות משהו מלבד המילה שלאחריה (ברומה לאחת מל"ב המידות של ר' אליעזר בן יוסי הגלילי, 'ריבוי ומיעוט'). לדעת ברתלמי המעבר הושפע מפרשנות חז"ל גם בפרטים אחרים, אבל הדעות חלוקות בעניין זה. ← Greenspoon* 1990, 2006

ערך טקסטואלי. קאיגה-תיאודוטיון משקף את הנוסח הקדם-מסורתי. ← טוב, "ארמית"

241 תרגומו של תיאודוטיון מוכר ממקורות שקדמו לתיאודוטיון ההיסטורי במאתיים שנה או יותר. מכאן הסיקו חוקרים שמובאות אלה התבססו על תרגום קודם ('פרוטו-תיאודוטיון'), שעליו התבסס תיאודוטיון ההיסטורי. כעת הוברר ש"פרוטו-תיאודוטיון" זה אינו אלא קאיגה-תיאודוטיון, שזמנו אמצע מאה א' לפני סה"נ.

נ עקילס

Barthélemy, *Devanciers* (1963); L.L. Grabbe, "Aquila's Translation and Rabbinic Exegesis", *JJS* 33 (1982) 527–536; K. Hyvärinen, *Die Übersetzung von Aquila* (ConBOT 10; Lund 1977); J. Labenz, "Aquila's Bible Translation in Late Antiquity: Jewish and Christian Perspectives", *HTR* 102 (2009) 353–388

עקילס הָגֵר, כנראה מפונטוס, הכין את עיבודו בשנת 125 לסה"נ בקירוב. בספרים אחדים הוציא שתי מהדורות של עיבודו, אך קשה לעמוד על היחס שביניהן. תרגומו של עקילס הנו המילולי בתרגומי המקרא השונים. עקילס למד את גישתו מאת מורהו ר' עקיבא, ולפיה לכל אות ומילה במקרא יש משמעות. לפיכך השתדל עקילס לייצג בצורה מדויקת את כל המילים, וכיבי המילים, והמיליות, אפילו את המילית 'את', שתורגמה בדרך כלל בתור עֵט (עם), כנראה בעקבות המילה ההומופוניית אֶת-, דהיינו 'עם'. בגישתו הלשונית למלאכת התרגום, עקילס נתן תשומת לב רבה לגיזרון המילים, והיבט זה הוא המייחד את גישתו, ולא קרבתו לשיטת חז"ל, כפי שמניחים אחדים.

לפי פרידמן וסילברסטון²⁴² עקילס הָגֵר הוא אונקלוס הָגֵר, שנזכר בתלמוד (בבלי, מגילה ג ע"א ועוד) כבעל התרגום הארמי לתורה. אכן קרוב לוודאי שהשמות עקילס ואונקלוס חד הם, אך אין כל ראיה שאדם אחד תרגם את התורה לארמית וגם עיבד את תה"ש. שני התרגומים קפדנים, אך דיוקו של התרגום היווני עולה בהרבה על זה של התרגום הארמי. Hyvärinen*, 88–9, עומד על הקרבה בין עקילס ל'תה"ש' של קהלת.

דרך טקסטואלית. תרגומו של עקילס משקף את הנוסח הקדם-מסורתי.

ג סומכוס

Barthélemy, *Devanciers* (1963); id., "Qui est Symmaque?", *CBQ* 36 (1974) 451–465; J.R. Busto Saiz, *La traducción de Símaco en el libro de los Salmos* (TECC 22; Madrid 1978); A. Geiger, *Gesammelte Abhandlungen* (Warsaw 1910) 51–59; J. González Luis, *La versión de Símaco a los Profetas Mayores* (Tesis Doctoral, Universidad de Complutense; Madrid, 1981); A. van der Kooij, "Symmachus, 'de vertaler der Joden'", *NTT* 42 (1988) 1–20; A. Salvesen, *Symmachus in the Pentateuch* (JSS Monograph 15; Manchester 1991)

על זמנו והשתייכותו הדתית של סומכוס נמסרו עדויות שונות. את זמנו קובעים בדרך כלל בסוף מאה ב' או תחילת מאה ג' לסה"נ. לפי אַפִּיפִּניוס היה סומכוס שומרוני שהתגייר, אבל לפי אוזביוס (Eusebius) והירונימוס הוא השתייך לכת האביונים היהודית-נוצרית. לפי Geiger* ו-297, Salvesen*, היה סומכוס יהודי; Barthélemy* 1974 אף זיהה אותו עם סומכוס תלמידו של ר' מאיר הנזכר בבבלי, עירובין יג ע"ב. לדעת Salvesen*, 296 סומכוס פעל בקיסריה.

בדרך תרגומו של סומכוס ניכרות מגמות מנוגדות: מצד אחד היה דייקן וכמו עקילס התבסס גם הוא על קאיגה-תאודוטיון, אבל מצד שני הוא ייצג לפעמים את תוכן

M. Friedmann, *Onkelos und Akylas* (Vienna 1896); A.E. Silverstone, *Aquila and Onkelos* (Manchester 1931)

הפסוקים באופן כללי, תוך ויתור על אקוילנטים מדויקים.

ערך טקסטואלי. תרגומו של סומכוס משקף את הנוסח הקדם-מסורתי.

במאה כ' גילו החוקרים עיבודים קדומים נוספים שאינם מתועדים היטב וגם לא נחקרו במידה מספקת.²⁴³

(5) הכספלה

S. Brock, "Origen's Aims as a Textual Critic of the Old Testament", in *Studies in the Septuagint: Origins, Recensions, and Interpretation* (ed. S. Jellicoe & H.M. Orlinsky; New York 1974) 343–346; A. Grafton & M. Williams, *Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea* (Cambridge, MA/London 2006); B. Johnson, *Die hexaplarische Rezension des 1. Samuelbuches der Septuaginta* (Studia Theologica Lundensia 22; Lund 1963); T.M. Law, "Origen's Parallel Bible: Textual Criticism, Apologetics, or Exegesis", *JTS* 59 (2008) 2–21; Salvesen, *Hexapla* (1998); I. Soisalon-Soininen, *Der Charakter der asterisierten Zusätze in der Septuaginta* (AASF B 114; Helsinki 1959).

באמצע מאה ג' לסה"נ ערך אוריגנס חיבור מקיף בעל שישה טורים (מכאן שמו: הַכְּסַפְּלָה – מהדורה בת שישה טורים) המכיל את נוסח המקרא בעברית, תעתיקו באותיות יווניות וארבעה תרגומים יווניים.²⁴⁴ אוריגנס השקיע מאמצים מרובים בהכנת הטור החמישי ('תה"ש') שכלל גם סימון של ההבדלים הכמותיים בין תה"ש והנוסח העברי: מילים 'עודפות' בתה"ש סומנו על ידי אֵפְלוֹס (÷), והרכיבים שנוספו בטור החמישי, בדרך כלל מתוך הטור השישי, זה של קאיגה-תיאודוטיון, סומנו בכוכבית ('אֵסְטְרִיסקוֹס', *).

ההכספלה הייתה מיועדת בעיקר לצרכיה הפנימיים של הכנסייה (כך Brock* על סמך אוריגנס, *Ep. ad Afr.* 5), אך ייתכן שהיו לו לאוריגנס מטרות נוספות.²⁴⁵

תוכנה של ההכספלה ידוע מתוך מספר מועט של פרגמנטים, מובאות אצל אבות כנסייה, הסירו-הכספלה + (← עמ' 144) והערות שוליים בכתבייד של תה"ש.

243 • כ"י A, F, M בספרי שמות – דברים;

• Pap. Rylands Gk. 458 של דברים;

• Pap. Antinoopolis 8 של משלי;

• Pap. Oxy. 1007 של בראשית.

244 נראה שההיגיון מאחורי סדר הטורים הוא זה: הטור הראשון הכיל את הנוסח העברי ללא ניקוד, התעתיק היווני בטור השני עזר בקריאתו, התרגום המילולי בטור השלישי (עקילס) סיפק את משמעות המילים והטור הרביעי (סומכוס) את משמעות העניין. הטור החמישי (נוסח ערוך של תה"ש כפי שהיה ידוע בזמנו של אוריגנס) כנראה שימש יסוד להשוואה בין כתבי הקודש של היהודים והנוצרים. מהותם של הטורים הנוספים לא הובררה. הטור השישי ("θ") מכיל בדרך כלל את קאיגה-תיאודוטיון, אך בספרי תרי עשר הוא מכיל תרגום ממוצא לא ברור, ובחלקים של שמואל – מלכים הוא מכיל נוסח הזהה כמעט למסורת הלוקיאנית.⁺ בספרים מסוימים נוספו עליהם הטורים המכונים Sexta-1 Quinta, היינו הטורים ה'חמישי' וה'שישי' לפי מניין הטורים היווניים. ה-Quinta משקף כנראה את העיבוד קאיגה-תיאודוטיון וטיבו של ה-Sexta טרם הוברר. ← H.M. Orlinsky, "The Columnar Order of the Hexapla", *JQR* n.s. 27 (1936–1937) 137–149

245 לפי אוריגנס, *Comm. in Matt.*, 15.14, נראה שכוונתו הייתה בעיקר פילולוגית ולא כנסייתית - מעשית.

מהדורות. שרידי ההקספלה נרשמו באפרטים²⁴⁶ נפרדים במהדורות של קמברידג' וגיטינגן וכן במהדורות נפרדות.²⁴⁶
 ערך טקסטואלי. כל הטורים של ההקספלה, מלבד הטור החמישי (תה"ש), משקפים את הנוסח הקדם-מסורתי, על אף קיום הבדלים פנימיים בין הטורים היווניים.

(6) עיבודים בתרה-הקספליים: לוקיאנוס

Barthélemy, *Devanciers* (1963); S.P. Brock, *The Recensions of the Septuaginta Version of 1 Samuel* (Quaderni di Henoch 9; Torino 1996); F.M. Cross, "The History of the Biblical Text in the Light of Discoveries in the Judaean Desert", *HTR* 57 (1964) 281–99; N. Fernández Marcos, "The Textual Context of the Hexapla: Lucianic Texts and Vetus Latin", in Salvesen, *Hexapla*, 408–20; id. & J.R. Busto Saiz, *El Texto Antioqueno de la Biblia Griega, I–III, 1–2 Samuel, 1–2 Reyes, 1–2 Crónicas* (TECC 50, 53, 60; Madrid 1989, 1992, 1996); M.V. Spottorno, "Traces of a Non-Masoretic Text in the Antiochene Revision", *Sefarad* 64 (2004) 409–22; B.A. Taylor, *The Lucianic Manuscripts of 1 Reigns*, vols. 1–2 (HSM 50–51; Atlanta, GA, 1992–1993); id., "The Lucianic Text and the MT in 1 Reigns", in id., *IX Congress* (1997) 1–18; E. Tov, "Lucian and Proto-Lucian: Toward a New Solution of the Problem", in id., *Greek-Hebrew Bible* (1999) 477–88.

העיבוד הבתרה-הקספלי החשוב ביותר הוא של לוקיאנוס, שמת בשנת 312 לסה"נ. עיבוד זה, שנתגלה מחדש במאה י"ט בכתבייד מינוסקולים⁺ אחדים (b, o, c, e₂ לפי מהד' קמברידג' ⁺), ידוע גם ממקורות יוניים ולטיניים הקודמים ללוקיאנוס ההיסטורי. ← Brock*. אחדים מהם קודמים ללוקיאנוס ההיסטורי ב-100–350 שנה: מגילות קומראן, בייחוד מג' 4QSam^a ← עמ' 105, 141, ואולי גם 4QSam^c; המובאות המקראיות אצל תאודורטוס ותאופילוס מאנטיוכיה ← 1989–1996 * Fernández Marcos; והתרגום הלטיני העתיק ← עמ' 128. מכאן התפתחה ההבנה במחצית השנייה של מאה כ' שתה"ש-לוק' מורכב משתי שכבות: השכבה השנייה, מעשה ידיו של לוקיאנוס ההיסטורי, מבוססת תכופות על ה'שלושה' או הטור החמישי של ההקספלה⁺, והיא משקפת את נה"מ בנאמנות. ← Taylor* 1997. השכבה הראשונה קדמה ללוקיאנוס ההיסטורי והיא שימרה גרסאות עבריות עתיקות. גרסאות אלה נשתמרו בתה"ש-לוק' שכן ביסוד העיבוד הלוקיאני כנראה עמד עותק עתיק של תה"ש, ששיקף לפעמים נוסח עברי שונה מנה"מ, ואולי היה זה התרגום היווני המקורי (העתיק).²⁴⁷ לפי המשוער, בעזרת תה"ש-לוק' יש לנו עכשיו גישה לנוסח

246 Field, *Hexapla*; G. Mercati, *Psalterii Hexapli reliquiae* (Vatican City 1958, 1965); A. Schenker, *Hexaplarische Psalmenbruchstücke* (OBO 8; Freiburg/Göttingen 1975); id., *Psalmen in den Hexapla: Erste kritische und vollständige Ausgabe der Hexaplarischen Fragmente auf dem Rande der Handschrift Ottobonianus Graecus 398 zu den Ps 24–32* (Studi e Testi 295; Vatican City 1982)

247 תיאור זה משקף את דעתי שהובעה ב-Tov* 1999 והוא קרוב ל-Barthélemy* הסובר שהמסורת הלוקיאנית מייצגת נאמנה את תה"ש המקורי. תיאור זה נבדל מ-Cross* המתאר את השכבה הראשונה של המסורת הלוקיאנית כעיבוד פנים-יווני ('עיבוד קדם-לוקיאני') על פי נוסח עברי.

העתיק של תה"ש בספרי שמואל – מלכים, שכן נוסח זה אבד בשתי חטיבות (שמ"ב יא 1 – כד 25; מל"ב), ובמקומם הוכנס ל'תה"ש' העיבוד של קאיגה-תיאודוטיון. בגלל צירוף מקרים זה, בספרים ההיסטוריים תה"ש'לוק' משמר לפעמים גרסאות יוניות עתיקות המעידות על מסורות עבריות בעלות ערך.

מהדורות. גרסאות מתוך העיבוד הלוקיאני נרשמו במהדורות קמברידג' וגיטינגן. הטקסט הרצוף שוחזר במהדורות אלה: P. de Lagarde, *Librorum Veteris Testamenti canonicorum pars prior graece* (Göttingen 1883); Taylor* 1992–1993; Fernández Marcos–Busto Saiz* 1992–1993; N. Fernández, *Indice griego/hebreo del texto antioqueno en los libros históricos*, 1–2 (TECC 75; Madrid 2005).

ערך טקסטואלי. בדרך כלל המסורת הלוקיאנית משקפת את הנוסח הקדם-מסורתי, אבל בספרים ההיסטוריים יש בה גרסאות בעלות ערך הנבדלות מנה"מ+, למשל, שמ"ב יב 9 (עמ' 242); מל"א טז 34 (עמ' 316). כמו כן, כתביהיד של תה"ש'לוק' מתחילים את ספר מלכויות ג (מל"א) במל"א ב 12 אחרי מות דוד. ← עמ' 301. ראו Tov* 1999, Spottorno*, Cross* 1964. ראו גם עמ' 310 בנוגע למסורת ה'לוקיאנית' במג' אסתר.

(ג) התרגומים הארמיים (ת"א, 'ת"י', ת"פ, ת"נ, ת"י)

B. Grossfeld, *A Bibliography of Targum Literature*, 1–2 (Cincinnati/New York 1972, 1977); <http://targum.info/>

ר' וייס, "חילופי נוסח בין התרגום לאייב מקומראן 11 ונוסחת המסורה", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום א (תשל"ו) 123 – 127; הנ"ל, התרגום הארמי לספר איוב (תל אביב תשל"ט); מ' כשר, תרגומי התורה, תורה שלמה, כ"ד (ירושלים תשל"ח); י' קומלוש, המקרא באור התרגום (תל אביב תשל"ג); הנ"ל, "תרגומים ארמיים-יהודיים", א"מ, ח (ירושלים תשמ"ב) 740 – 770; א' שגאן, תרגום ואגדה בו: האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל (ירושלים תשנ"ג); הנ"ל, מקרא אחד ותרגומים הרבה: סיפורי התורה בראי תרגומים ארמיים (ירושלים 1993)

P.S. Alexander, "Jewish Aramaic Translations of Hebrew Scriptures", in Mulder, *Mikra* (1988) 217–253; id., "Targum, Targumim", *ABD* VI (1992) 320–31; *The Aramaic Bible: Targums in Their Historical Context* (ed. D.R.G. Beattie & M.J. McNamara; JSOTSup 166; Sheffield 1994); U. Glessmer, *Einleitung in die Targume zum Pentateuch* (TSAJ 48; Tübingen 1995); J. Gray, "The Massoretic Text of the Book of Job, the Targum and the Septuagint Version in the Light of the Qumran Targum (11QtargJob)", *ZAW* 86 (1974) 331–350; B. Grossfeld, *The Targum Onqelos to Genesis–Deuteronomy* (The Aramaic Bible, The Targums, 6–9; Edinburgh 1982–1988); E. Levine, *The Aramaic Version of the Bible: Contents and Context* (BZAW 174; 1988); M. McNamara, "Targums", *IDBSup*, 856–861; D. Shepherd, *Targum and Translation: A Reconsideration of the Qumran Aramaic Version of Job* (SSN 45; Assen 2004); A. Tal, "Is There a Raison d'Être for an Aramaic Targum in a Hebrew-Speaking Society?", *REJ* 160 (2001) 357–378

כלים אלקטרוניים: אפשר לערוך חיפושים בכל התרגומים הארמיים במודולות בתוך התוכנות אקורדנס+, BibleWorks, Logos ללא סימון המקבילות העבריות.

מוצא ורקע. צורות שונות של תרגום²⁴⁸ ארמי נוצרו בתוך קהילות ישראל כליווי רשמי למקרא עבור האנשים המשכילים, ולא עבור העם הפשוט (כך Tal*). תרגומים אלה אפשרו הכנסת רכיבים פרשניים מבלי לפגוע בקדושת המקור העברי. במרוצת המאות תרגומים אלה זכו למעמד מועדף ביהדות. פרשני ימה"ב הרבו לצטט מהם, ובמהדורות מק"ג+ הובא לפיכך נוסחם המלא של כל התרגומים בצד הנוסח העברי. תרגומים ארמיים, לפעמים יותר מאחד, הוכנו לכל כ"ד ספרי המקרא (למעט עזרא–נחמיה ודניאל).

התרגומים הארמיים נוצרו במקור כתרגום שבעל-פה ורק אחר כך הועלו על הכתב. לכאורה יש לתמוה שהמקרא בכלל תורגם לארמית, שכן הארמית קרובה לעברית. אלא שבימי בית שני נחלשה ידיעת העברית והארמית תפשה את מקומה. לא ברור מתי נעשו התרגומים הראשונים (המסורת ייחסה את התרגום הראשון לעזרא הסופר). מכל מקום, קטעי התרגום הראשונים שנתגלו בקומראן הנם קדומים למדי: מג' 4QtgLev שסימנה 4Q156 (מאה ב' או א' לפני סה"ג); מג' 4QtgJob שסימנה 4Q157 ומג' 11QtgJob (שתייהן מאה א' לפני סה"ג).²⁴⁹ הוכנו תרגומים חופשיים ומילוליים כאחד, ובדרך כלל סוברים שהתרגומים החופשיים קדומים יותר. עם זאת ייתכן שהגיבושים הספרותיים של תרגומים אלה מצביעים בכיוון אחר: תרגומי ארץ-ישראל של התורה חופשיים יותר מת"א הקדום יותר.

מהדורות. רוב התרגומים יצאו לאור במהדורות דיפלומטיות.²⁵⁰

ערך טקסטואלי. כל הדיונים בהבדלים בין נה"מ לתרגומים הארמיים מתרכזים בהבדלים הפרשניים ומעט הסטיות המשוערות מנה"מ אינן ודאיות. למשל, 650 ההבדלים בין נה"מ לת"א ברשימתו של שפרבר²⁵¹ אינם כבדי משקל: הם הובאו מכתבייד שונים של ת"א ורבים מהם משקפים הרמוניזציות ← קומלוש* 121 – 123, לפיכך יש לצמצם באופן ניכר את מספר הבדלי הגרסה המשוערים.²⁵² רשימת הסטיות מנה"מ בת"י אף קטנה יותר ← קומלוש* 294 – 350. טוב, "ארמית" מצטט מחקרים רבים ונתונים סטטיסטיים המצביעים על זהות כמעט מוחלטת בין הנוסח הקדם-מסורתי לתרגומים הארמיים השונים.

248 מילת 'תרגום' מציינת 'פירוש' ו'העברה משפה לשפה', ואחר כך 'תרגום לארמית'.
249 ראו הערה 245 וכן: J.A. Fitzmyer, "The Targum of Leviticus: 86–89 (4QtgLev); *Maarav* 1 (1978) 5–23 from Qumran Cave 4".

250 מ"ת" (לתורה: ד' רידר (ירושלים תשל"ד); ת"פ: M.L. Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch according to their Extant Sources*, I–II (AnBib 76; Rome 1980) לנביאים ותרגום כתובים: א' שפרבר (Sperber, *Bible*, vols I–IVa) וכן הסדרה *Targum Jonatan de los Profetas primeros/posteriores en tradición babilónica* (TECC 24; Madrid 1987–1997); התרגום מגניזת קהיר*: M.L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch* (Cincinnati 1986) L. DÍez Merino, "Targum Manuscripts and Critical Editions", in Beattie–McNamara*, 51–91

251 A. Sperber, "The Targum Onkelos in Its Relation to the Masoretic Hebrew Text", in *PAAJR* 6 (1935) 309–51; id., *Bible*, IVB (1973) 265–375

252 אפילו אם יש אמת בכל דוגמאותיו של שפרבר, הן מכסות לא יותר מ-0.5 אחוזים של מילות התורה.

לעומת זאת, מג' 11QtgJob נבדלת מעט יותר מנה"מ מן התרגומים האחרים. ← וייס* 1979, עמ' 27 – 30; Gray*; Shepherd*. משום שהעדויות הקדומה ביותר לגבי התרגומים נשתמרה בקומראן, ייתכן שגם התרגומים האחרים נבדלו פעם יותר מנה"מ ממה שאפשר לראות בכתביהיד הידועים ושהם עברו תהליך של התאמה לנה"מ. לחילופין, הסביבה שהצמיחה את 11QtgJob נקטה שיטה אחרת למלאכת התרגום מן המתרגמים הארמיים האחרים.

(1) תרגומים לתורה

א' תרגום אונקלוס

תרגום אונקלוס (ת"א) הוא הידוע מבין התרגומים הארמיים, ולפי המסורת התלמודית (בבלי, מגילה ג ע"א) הוא נעשה בידי אונקלוס הגר ש"אמרו מפי ר' אליעזר ור' יהושע". ← עמ' 138. בדרך כלל ת"א נוקט את שיטת הפשט, אך בשירות הוא בוחר גם באקוילונטים חופשיים.

הדעות חלוקות בדבר זמנו של ת"א (מאה א', ג' או ה' לסה"נ; Alexander* 1992, 321 מציע את המאות ד' – ה' לעריכה הסופית) ומוצאו (בבל או א"י). עם זאת, גם אם גיבושו הספרותי מאוחר, יש להניח שקדם לו ניסוח בעל-פה (או בכתב) דוגמת הקטעים של ספר ויקרא שנמצאו בקומראן.

ב' תרגומי א"י

• תרגום ירושלמי I = התרגום המיוחס ליונתן (ת"י). מאז מאה י"ד תרגום זה מכונה בטעות 'תרגום יונתן' (מתוך ת"י = תרגום ירושלמי). תרגום זה משלב רכיבים מתוך ת"א. Alexander* 1992, 322 מייחס את עריכתו הסופית למאות ז' – ח'.

• תרגום ירושלמי II, III = תרגום (תרגומי) הפרגמנטים (ת"פ). תרגום זה מכונה כך הואיל ונשתמרו ממנו קטעים בלבד בכתבייד ודפוסים.

• תרגומים מגניזת קהיר*. ← Klein (הערה 250)

• תרגום נאופיטי (ת"נ) = התרגום הכלול בכ"י נאופיטי I מספריית הוותיקן (Neophyti 1) של התורה משנת 1504, או מעט מאוחר יותר, שנתגלה בשנת 1956 בספריית הוותיקן. לדעתו של המהדיר,²⁵³ ת"נ מבוסס על מקור ממאה ב' או א' לסה"נ, או אף לפני כן, ואילו אחרים מייחסים אותו למאה ד' או ה' לסה"נ.

(2) תרגום נביאים

תרגום יונתן לנביאים. תרגום זה שונה מספר לספר ודומה לת"א בסגנון, לשון וגישה. המסורת הבבלית מייחסת אותו ליונתן בן עוזיאל, תלמידו של הלל הזקן.

(3) תרגום כתובים

לפי האגדה שבתוספתא שבת יג ב; בבלי, שבת קטו ע"א; ירושלמי, שבת טו ע"ג, תרגום א"י ב כבר היה בימיו של גמליאל הזקן (המחצית הראשונה של מאה א' לסה"נ), ועותק קדום של תרגום זה אכן נתגלה בקומראן (11QgJob).²⁵⁴ העותק מקומראן מכיל תרגום מילולי, המשקף לפעמים מצע שונה מנה"מ. למגילת אסתר ידועים 'תרגום ראשון' ו'תרגום שני', שניהם בעלי אופי מדרשי מובהק. התרגום לשה"ש נושא אופי דומה. התרגום למשלי קרוב לפשיטתא, וייתכן שהוא תורגם מתוכו.²⁵⁵

(ד) הפשיטתא

מ' גושדגוטשטיין, "תרגומים סוריים", א"מ, ה (ירושלים תשמ"ב) 847 – 854; י' מאורי, תרגום הפשיטתא לתורה והפרשנות היהודית הקדומה (ירושלים 1995)

S.P. Brock, *The Bible in the Syriac Tradition* (Gorgias Handbooks 7; Piscataway, NJ, 2006); P.B. Dirksen, "The Old Testament Peshitta", in Mulder, *Mikra*, 255–97; id. & M.J. Mulder, *The Peshitta: Its Early Text and History* (Leiden 1988); A. Gelston, *The Peshitta of the Twelve Prophets* (Oxford 1987); M.H. Goshen-Gottstein, "Prolegomena to a Critical Edition of the Peshitta", *ScrHier* 8 (1961) 26–67; B. ter Haar Romeny, "Hypotheses on the Development of Judaism and Christianity in Syria in the Period after 70 C.E.", in *Matthew and the Didache: Two Documents from the Same Jewish-Christian Milieu?* (Assen/Minneapolis 2005) 13–35; K.D. Jenner, "La Peshitta: fille du texte massorétique?", in *L'enfance de la Bible hébraïque: Histoire du texte de l'Ancien Testament* (ed. A. Schenker & P. Hugo; *MdB* 52; Genève 2005) 238–263; Y. Maori, "Methodological Criteria for Distinguishing between Variant Vorlage and Exegesis in the Peshitta Pentateuch", in *The Peshitta as a Translation* (ed. P.B. Dirksen & A. van der Kooij; Leiden/New York 1995) 103–128; M.J. Mulder, "The Use of the Peshitta in Textual Criticism", in *La Septuaginta en la investigacion contemporanea* (ed. N. Fernández Marcos; TECC 34; Madrid 1985) 37–53; *Targum Studies, II. Targum and Peshitta* (ed. P.V.M. Fleisher; South Florida Studies in the History of Judaism 165; Atlanta, GA 1992); A. Vööbus, "Syriac Versions", *IDBSup*, 848–854; M.P. Weitzman, "The Peshitta Psalter and Its Hebrew Vorlage", *VT* 35 (1985) 341–354; id., "From Judaism to Christianity: The Syriac Version of the Hebrew Bible", in *The Jews among Pagans and Christians in the Roman Empire* (ed. J. Lieu et al.; London/New York 1992) 147–73; id., *The Syriac Version of the Old Testament: An Introduction* (University of Cambridge Oriental Publications 56; Cambridge 1999)

נלים אלקטרוניים: אפשר לערוך חיפושים בטקסט של הפשיטתא בתוך אקורדנס (בהכנה).

מוצא ורקע. בשם 'פְּשִׁיטָא' (התרגום הפשוט) כינו את התרגום לסורית (להג ארמי) על מנת להבדילו מן הסיריהכספלה+ (תרגום לסורית, לפעמים מלאכותי, של ההכספלה) שהוכן במאה ז' בידי פאול מְטֵלָה. חוקרים שונים מצאו בפשיטתא רכיבים נוצריים (אם כי 240–244, 1999 Weitzman* מכחישים זאת) ולפיכך סברו שהתרגום נעשה בידי נוצרים במאה א' או ב' לסה"נ, אולי במאה

254 פרסום וניתוח: DJD XXIII. ראו גם M. Sokoloff, *The Targum to Job from Qumran Cave XI* (Ramat Gan 1974); Weiss* 1979

255 ראו Alexander* 1988, 225

ב' בעת התנצרותו של המלך אבגר התשיעי, מלך אוריה (אֶדְסָה). חוקרים אחרים, ביניהם מאורי* 1995 הראו שהפשיטתא משקף שכבה של פרשנות יהודית, בייחוד בתורה. המרכיב היהודי ניכר בבירור, בין אם מדובר בחוגי חז"ל (כך מאורי*) או חוגים אחרים (כך Weitzman* 1999, 239–240 וכן ter Haar Dirksen*, Mikra, 295; Weitzman* 1992). הממצא נותח בהרחבה בידי Romeny* 1992. לדעתו של דירקסן אין הוכחות חד־משמעיות למוצא יהודי או נוצרי.

מוצא ומהדורות. כתב־היד הקדום ביותר של פ הוא MS London, British Library, Add. 14,512 משנת 459 – 460. מהדורה ביקורתית של פ²⁵⁶ הוכנה בידי 'מפעל הפשיטתא' בליידן (הולנד) לפי כ"י אמברוזיאנוס (Milan, Ambrosian Library, B. 21 Inf.) ממאה ו' וז' – לוח 25*, בתוספת אפרט ביקורתי²⁵⁷.

ערך טקסטואלי. מקורו העברי של פ היה קרוב לנוסח הקדם־מסורתי, אך הוא סטה ממנו יותר מאשר התרגומים הארמיים והוולגטה. טוב*, "ארמית" צטט מחקרים רבים ונתונים סטטיסטיים המאשרים את הקרבה בין הפשיטתא לנה"מ, אם כי בספר דברי הימים יש כמה סטיות בולטות מנה"מ.²⁵⁸ בכתבי־יד עתיקים אחדים (יעקוביטיים) ס' איוב בא אחרי התורה. ← עמ' 94, הערה 164

חוקרים אחדים מפנים להסכמות ייחודיות בין הפשיטתא לתרגומים הארמיים או תה"ש שהוסברו באופנים שונים. בין היתר הוצע שהפשיטתא הושפעה על ידי התרגומים הארמיים או אף תורגמה מתוך אחד התרגומים הללו. בספרים אחרים הפשיטתא קרובה לתה"ש בפרטים ייחודיים, אך הרקע לשיתוף ביניהם לא מספיק ברור. בספרי ישעיה ותהלים כנראה מדובר במסורת פרשנית משותפת,²⁵⁹ בעוד הפשיטתא במשלי התבסס אולי על תה"ש.²⁶⁰ חוקרים אחרים סוברים שמתרגם הפשיטתא נעזר בתה"ש בתור מקור למסורות מילונאיות ופרשניות. מכל מקום, כאשר הפשיטתא ותה"ש מסכימים כנגד נה"מ, הפשיטתא אינה משמשת תמיד יָד עזמאי.

256 (The Old Testament in Syriac according to the Peshitta Version (Leiden 1966–) הראשונים בסדרה זאת מציגים מהדורה דיפלומטית של כ"י אמברוזיאנוס.

257 הידועות מבין המהדורות הלא־ביקורתיות הן: S. Lee (London: British and Foreign Bible Society, 1823) והמהדורות שפורסמו באורמניה (1852) רמוסול (1892 – 1888). Lamsa, Holy Bible מציג תרגום חדיש, לא תמיד מדויק ו-Borbone* הגיש קונקורדנציה דרלשונית. ← Brock* (מהדורות, קונקורדנציות) 2006, 159–160

258 ראו Weitzman* 1994, 1999. בספר דברי הימים חסרות קבוצות פסוקים אחדות ב-פ: דה"א ב 47 – 49; ד 16 – 18, 34 – 37; ח 34 – 38; ח 17 – 22; כמו כן נוספו הוספות מקיפות (למשל, אחרי דה"א יב 1; כט 19), אך ייתכן שמדובר בגישה חופשית של המתרגם.

259 ראו במיוחד L. Delekat, "Die Peschitta zu Jesaja zwischen Targum und Septuaginta", Bib 38 (1957) 185–199, 321–335; id., "Ein Septuagintatargum", VT 8 (1958) 225–252; J.A. Lund, The Influence of the Septuagint on the Peshitta: A Re-evaluation of Criteria in Light of Comparative Study of the Versions in Genesis and Psalms, Ph.D. diss., Hebrew University, Jerusalem 1988

260 ראו את הניתוח של A.J. Baumgartner, Étude critique sur l'état du texte du livre des Pro-verbes d'après les principales traductions anciennes (Leipzig 1890)

(ה) הוולגטה

M. Graves, *Jerome's Hebrew Philology: A Study Based on His Commentary on Jeremiah* (Suppl. to VC; Leiden/Boston 2007); A. Kamesar, *Jerome, Greek Scholarship, and the Hebrew Bible, A Study of the Quaestiones Hebraicae in Genesim* (Oxford 1993); B. Kedar-Kopfstein, "Divergent Hebrew Readings in Jerome's Isaiah", *Textus* 4 (1964) 176–210; id., *The Vulgate as a Translation*, Ph.D. diss., Hebrew University, Jerusalem, 1968; id., "Textual Gleanings from the Vulgate to Jeremiah", *Textus* 7 (1969) 36–58; id., "The Hebrew Text of Joel as Reflected in the Vulgate", *Textus* 9 (1981) 16–35; id., "The Latin Translations", in Mulder, *Mikra* (1988) 299–338; M. Meiser, "Hieronymus als Textkritiker", in Kraus–Karrer, *Septuaginta*, 256–71; W. Nowack, *Die Bedeutung des Hieronymus für die alttestamentliche Textkritik* (Göttingen 1875); F. Stummer, *Einführung in die lateinische Bibel* (Paderborn 1928)

מוצא ורקע. בין 390 ל-405 לסה"נ אב הכנסייה הירונימוס תרגם את המקרא ללטינית, אחרי שקודם הכין עיבוד של הַטוּס לַטִינָה של ס' תהלים (Psalterium Romanum) ואחרי שעיבד את אותו הספר בהכספלה (Psalterium Gallica-num). פעילותו הראשונה של הירונימוס בשדה התרגומים הייתה אפוא מוגבלת לעיבוד מקורות לטיניים, אבל במועד מאוחר יותר הוא עמד על חשיבותו של המקור העברי של המקרא עבור מלאכת התרגום, או בדבריו, ה'אמת העברית' (Hebraica veritas). בשלב ההוא הירונימוס החל לתרגם את המקרא ללטינית בעזרת מלומדים יהודיים. שמו של התרגום, הוולגַטָה (vulgata), 'הנפוצה', משקף את מידת הפופולריות של התרגום בניגוד לַטוּס לַטִינָה.

בדרך כלל הירונימוס שיקף את מקורו העברי בנאמנות ובמימנות תוך כדי שמירה על עקרונות ספרותיים מסוימים. בין היתר נהג להחליף מבנים הֶבְרָאִיסְטִיִּים בלשונות הולמות בשפת המטרה.²⁶¹ הוא גם כתב פירושים לרוב ספרי המקרא.

מהדורות. שתי מהדורות ביקורתיות מבוססות על כתבייד מימה"ב, במיוחד כ"י אַמִּיאַטִינוּס שזמנו ראשית מאה ח'.²⁶²

ערך טקסטואלי. הוולגטה חשובה לפרשנות המקרא, בין היתר כשמשווים אותה עם פירושו של הירונימוס על תרי עשר, ישעיה וירמיה שנתחברו בין 406 ושנת 420 לסה"נ.²⁶³ התרגום והפירושים מראים שהירונימוס

²⁶¹ ראו Kedar-Kopfstein* 1964–1988.

²⁶² המסדר הַבְּנִדִיקְטִינִי מכין מהדורה אקלקטית בשם *Biblia Sacra iuxta latinam Vulgatam versionem* (Rome 1926–). מהדורה זאת מכילה הבדלי גרסה פְּנִימִי־לַטִינִיִּים רבים, בעיקר בכתוב. מהדורה מצומצמת, *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem* (2nd ed.; Stuttgart, 1975), מציגה פחות נתונים באפרט+ והיא מועילה יותר לחקר נוסח המקרא.

²⁶³ בפירושו הירונימוס תוהה לפעמים איך תרגומו ב-1 שונה מכה"י שעמד לרשותו מאוחר יותר כשכתב את הפירוש; Kedar-Kopfstein, "Isaiah", 209, הציע שהירונימוס השתמש בכ"י שונים בשלבים שונים של עבודתו.

לא הסתמך רק על נה"מ,²⁶⁴ כי אם גם על תה"ש, סומכוס+, עקילס+, וקאיגה-
תיאודוטיון+, בסדר זה.

(ו) התרגום (תפסיר) של רב סעדיה גאון

תרגומו הערבי (תפסיר) של הרס"ג, רב סעדיה גאון (882 – 942 לסה"נ), של
ספרי מקרא אחדים הוא אחרון תרגומי המקרא העתיקים ובו בזמן ראשון
תרגומי ימה"ב.

מהדורות. המהדורות הישנות משקפות בצורה זו או אחרת את ms Arabe I,
Bibliothèque Nationale, Paris. מהדורות חדשות יותר מבוססות על כתבייד
אחרים.²⁶⁵

ערך טקסטואלי. התרגום הערבי משקף את נה"מ.

²⁶⁴ Nowack*, 23-54 נותן רשימה של כתובים שבהם ו סוטה מנה"מ.
²⁶⁵ P. de Lagarde (Leipzig 1867; Göttingen 1876); J. Derenbourg (Paris 1893); P. Kahle (Leipzig 1904)

תולדות נוסח המקרא

א. היחס שבין עדי הנוסח

Chiesa, "Appunti" (1990); Cross, "Fixation" (1998); D.W. Gooding, "An Appeal for a Stricter Terminology in the Textual Criticism of the Old Testament", *JSS* 21 (1976) 15–25; Kahle, "Untersuchungen" (1915); Kittel, *Notwendigkeit*; Klein, *Textual Criticism*; Talmon, "Old Testament Text" (1970); id., "New Outlook" (2010)

מדור א דן ביחס המורכב שבין עדי הנוסח שתוארו בפרק הקודם. לכל דור התייחסות שונה לנושא זה, שהשפיעה גם על היבטים אחרים של חקירת נוסח המקרא. גילוי מגילות מדבר יהודה גרם למפנה ביחסנו אל נוסח המקרא.

1. היחס שבין עדי הנוסח במחקר עד לשנת 1947

עד שנת 1947 – כאשר נתגלו המגילות הראשונות בקומראן, היה נוסח המקרא ידוע מהמקורות שתוארו בפרק 2, עבריים ומתורגמים, קדומים ומאוחרים. נוסחים אלה תוארו בדרך כלל לפי היררכיה פנימית מסוימת, שכן מאז התחלת מאה י"ז, כשנודעה התורה השומרונית באירופה, דגלו החוקרים במרכזיותם של שלושה עדים, נה"מ, שומ' והמצע העברי של תה"ש, בעוד יתר הטקסטים כפופים לאחד מהם. שלושת אלה מתוארים בדרך כלל כרצנויות או טיפוסי טקסט. בו בזמן שימש המונח 'רצנויה' גם במשמעות הכללית של 'מסורת נוסח' או פשוט 'טקסט'.

בדרך כלל הוצג נוסח התורה כיחידה שהתפצלה לשלוש רצנויות או טיפוסי טקסט: נה"מ, שומ' ותה"ש. יתר על כן, בעיני החוקרים היו שלושתם בבחינת הצירים המרכזיים והבלעדיים שמסביבם נוצרו 'קבוצות' נפרדות המורכבות מטקסטים אחרים. בדומה לזה הוצג הנוסח של ספרי נ"ך כיחידה שהתפצלה לשתי רצנויות (שכן אין מסורת שומרונית בספרים אלה),¹ ולפעמים הוצג בכל זאת כיחידה בעלת שלושה מרכזים. התיאוריות, התיאורים והמינוח השתנו מדור לדור, אך כל העת נשארה בעינה ההנחה של חלוקה משולשת בתורה ולפעמים אף בספרי נ"ך. כמו כן נותרה בעינה האמונה ששלושת המקורות הנזכרים (או שניים מתוכם) הם עמודי התווך של נוסח

1 עם זאת ידוע גם נוסח שומרוני של ס' יהושע. ← עמ' 71, הערה 120

התורה, ועליה התבססו התיאוריות המקיפות של התפתחות נוסח המקרא כגון של de Lagarde ו-Kahle* ← סעיף ג 1

לא נכתב הרבה על שתי התפישות שתוארו לעיל, והן לא הוכחו במחקר שכן צמחו בדבר מובן מאליו. על היחס שבין עדי הנוסח והתהליך המשוער של התפתחות נוסח המקרא נכתב מספר קטן יחסית של מחקרים החל במאה י"ז ועד שנת 1947. התיאור המעמיק הראשון של התפתחות נוסח המקרא כלול במאמרו של Kahle* 1915. לפני כן התייחסו החוקרים בנפרד לאופיו של כל אחד מבין עדי הנוסח, לפעמים ביחסו אל נה"מ.

אף על פי שבעבר לא נכתבו תיאורים מקיפים רבים של תולדות נוסח המקרא, הרי היחס המשוער בין עדי הנוסח משתקף תמיד במינוח. באמצעותו אפשר להבחין בקיום אופנות חולפות, ואף להסיק מסקנות באשר לגישת החוקרים כלפי עדי הנוסח. עד ראשית מאה כ' שלושת המקורות כונו לרוב 'רצנויות', ליתר דיוק, 'הרצנויה המצרית' (או: האלכסנדרונית) (דהיינו, המצע העברי המשוחזר של תה"ש),² 'הרצנויה הבבלית' (נה"מ) ו'הרצנויה השומרונית' (שומ').

המינוח החל להשתנות עם הופעת מאמרו רביההשפעה של Kahle* על נוסח התורה. במאמר זה (עמ' 436) כינה קאהלה את שלושת העדים העיקריים של התורה בשם drei Haupttypen des Pentateuchtextes ('שלושה טיפוסים עיקריים של נוסח התורה'). לדעתו של קאהלה שלושת 'טיפוסי הטקסט' אכן נבדלים זה מזה מבחינת העריכה, זאת אומרת שכל טיפוס טקסטואלי עבר עריכה אחרת. למשל, לגבי דידו נה"מ לא היה קיים מאז ומתמיד בצורתו הנוכחית אלא הוא 'נערך' בערך בשנת 100 לסה"נ מתוך טקסטים קודמים. למעשה רק המינוח התחדש, ולא ההשקפות שמאחוריו, שכן אלה המשיכו לבטא את הרעיונות שהיו רווחים בדורות קודמים באמצעות המונח 'רצנויה'. המינוח החדש חדר לאטו לספרות המחקר כשחוקרים הרבו לדבר על 'טיפוסי טקסט' (Texttypen, text types). ההמחשה הברורה ביותר של תפישה זאת מוצגת בטבלה אצל Sellin-Fohrer, *Einleitung*, 567, שם מתוארת התפתחות נוסח התורה כאילן בעל שלושה ענפים (נה"מ, תה"ש ושומ') המוצגים כשלושה טיפוסים טקסטואליים. טבלה זאת ממחישה את התפישה הקלסית הן ביחס לחלוקה המשולשת של עדי הנוסח הן בנוגע לאופיים של עדים אלה. יש לציין שבעבר (וכן בהווה) לא היה מינוח אחיד לגבי עדי הנוסח. החוקרים השתמשו ועודם משתמשים במונחים שונים, כשהם מתכוונים לאותו הדבר. למשל, דה לגרדה (הערה 2) השתמש לחילופין במונחים 'רצנויה' ו'משפחה', והוא הדין בערבוביה שבמינוח המקובל על החוקרים הדוגלים בתיאוריית 'משפחות הנוסח המקומיות'. ← עמ' 167 – 168. על חוסר דיוק זה ראו במיוחד Gooding*.

גם מסוג המחקרים שבוצעו ומסוג המסקנות שהוסקו אפשר לעמוד על תפישת החוקרים בדבר היחס שבין עדי הנוסח. מחקרים אלה מראים את הגבלות הגישה הטקסטואלית, הואיל והחוקרים תמיד הגבילו את עצמם להשוואת שלושת המקורות

2 למשל, Olshausen, *Psalmen*, 17–22; de Lagarde, *Anmerkungen*, 2–4; Wellhausen, *Bücher Samuelis*, 3, 5; Thenius, *Bücher Samuelis*, LXX; Swete, *Introduction*, 1–28; Thackeray, *The Septuagint and Jewish Worship*, 13; Nyberg, "Problem", 254 ← עמ' 164 – 168

ה'מרכזיים' הנזכרים. כמו כן שובץ כל מקור חדש מיד עם גילויו בתוך המסגרת הקיימת של החלוקה לשלוש קבוצות, ובשלב קודם, לשתי קבוצות. אפשר להדגים גישה זאת לגבי הערכת התורה השומרונית בתקופה שעדיין דגלו בשתי רצנויות מרכזיות (נה"מ ותה"ש): החל במאה י"ז צוין שמתוך ששת אלפים ההבדלים שבין שומ' לנה"מ 1900 נוגעים לגרסאות משותפות לשומ' ולתה"ש. — עמ' 75, הערה 126. גם לאחר שחוקרים הגיעו להכרה זאת לא פסקו התיאוריות על יחס מיוחד שבין שומ' לתה"ש. הנחות כאלה נובעות מן ההשקפה המוגבלת שנוסח המקרא היה רווח במספר קטן של רצנויות וכי בהכרח השתייכו כל עדי הנוסח לאחת מהן. במקרה זה הניחו שתה"ש תורגם מתוך שומ'³ או ששומ' עובד על פי תה"ש או לחילופין שתה"ש תוקן על פי שומ'.⁴ תיאוריות אלה ואחרות מראות את מוגבלות הגישה שהייתה כבולה בהנחת חלוקה משולשת או כפולה של עדי נוסח המקרא.⁵

דגם החלוקה המשולשת הומצא להבהרת המצב בתורה, שם השתמר שומ' ליד נה"מ ותה"ש, אך מאוחר יותר הוא יושם גם ליתר ספרי המקרא, במיוחד בדיוניהם של החוקרים הדוגלים בהנחת 'משפחות הנוסח המקומיות'. — עמ' 167 – 168

2. היחס שבין עדי הנוסח במחקר אחרי 1947

כאשר מגילות קומראן נתגלו בשנת 1947 כבר היו לחוקרים תפישות מפותחות ביותר אשר למסירת נוסח המקרא. תפישות אלה וכן תיאור היחס שבין עדי הנוסח לא השתנו מהותית עם גילוי המגילות הראשונות בקומראן, שכן תמיד עובר זמן עד שתגליות חדשות נלקחות בחשבון במחקר המתמשך. כל העת ניסו החוקרים לקבוע את מקומן של המגילות היחידות בתוך מסגרת נתונה של חלוקה משולשת של עדי הנוסח, בעיקר לגבי התורה; לגבי ספרי נ"ך חשבו חוקרים אחדים במונחים של חלוקה לשתי קבוצות, בעוד אחרים דגלו גם כאן בחלוקה משולשת. גם כאשר לאפיון מגילות קומראן בתור 'רצנויות' או 'טיפוסי טקסט' המשיך המחקר את הקודם.

שיוך המגילות היחידות לטיפוס טקסטואלי מסוים משתקף בספרות החל בכרכים הראשונים של סדרת DJD שבהם תוארו רוב המגילות כמשתייכות ל'טיפוס' של נה"מ, וחלקן ייחסו ל'טיפוס' של תה"ש או שומ'.⁶

3 כך L. de Dieu, J. Selden(us), J.H. Hottinger(us), J. Hassencamp(ius) ; פירוט הדעות והפניות ביבליוגרפיות אצל 11. Gesenius, *Pent. Sam.*.

4 כך J. Usseus ו-H. Grotius. ראו 13. Gesenius, *Pent. Sam.*.

5 בדבר בדיקה מחדש של היחס בין תה"ש לשומ' ראו עמ' 75, הערה 126.

6 למשל, מג' 2QDeut^c תוארה כמשקפת מסורת נוסח הקרובה לתה"ש ולולגטה (DJD III, 61). לפי מיליק, תוקנה מג' 5QDeut באופן שיטתי לפי המצע העברי של תה"ש (DJD III, 170). באופן דומה תוארה מג' 5QKings כמשקפת את שביל הזהב שבין הרצנויה של נה"מ לבין זו של תה"ש (DJD III, 172). אף שבשלושת המקרים הללו מדובר בקטעים קטנים שיש בהם מספר מועט של הסכמות לא משכנעות עם תה"ש, טקסטים אחרים קרובים במיוחד לתה"ש. המגילה הראשונה שתוארה כקרובה לתה"ש הייתה 4QSam^a, וגישה זאת משתקפת בשם של הפרסום הראשון עליה: F.M. Cross, "A New Qumran Fragment Related to the Original Hebrew Underlying the Septuagint", *BASOR* 132 (1953) 15–26. — עמ' 105. מג' 4QSam^b תוארה באופן דומה במחקרו של קרוס, "The Oldest Manuscripts from Qumran", *JBL* 74 (1955) 147–172.

על סמך ממצאים אלה הודגש אפוא שמגילות קומראן מתחלקות לשלוש קבוצות טקסטואליות החופפות את שלושת טיפוסים הטקסט שהיו ידועים לפני גילוי המגילות: נה"מ, תה"ש ושומ'.⁷ אף על פי שרוב המגילות שנמצאו בקומראן למעשה שייכות לקבוצה אחת, זו של נה"מ, אי אפשר להתכחש לעובדה – כך טענו – ששלושת טיפוסים הטקסט מיוצגים בקומראן. גם אם חוקרים אחדים עמדו דווקא על הרבגוניות הטקסטואלית של מגילות קומראן, הם בכל זאת ציינו שניכרים שלושה זרמים טקסטואליים בתוך רבגוניות זאת.⁸

3. גישה חדשה

נה"מ, תה"ש ושומ' תוארו בצדק כמקורות העיקריים לידיעותינו על נוסח המקרא בתקופה שקדמה לתגליות קומראן, הואיל וכל המקורות האחרים משקפים הרבה פחות הבדלי גרסה חשובים ורובם דומים לנה"מ (נה"מ+). לפיכך לפני 1947, אף שתוארו בצדק כשלוש מסורות הנוסח החשובות ביותר, הוצגו שלושה עדי נוסח אלה בטעות כרצנויות הבלעדיות של נוסח המקרא. אמנם, באותו זמן חוקרים לא יכלו לדעת אם יתגלו נוסחים נוספים אם לאו. בכל זאת, היה זה מוטעה אז, ויהיה זה מוטעה גם היום, להציג נוסחים אלה כרצנויות או טיפוסים טקסט. אין זה רק עניין של מינוח, הואיל וחוקרים אכן האמינו כי עדי נוסח אלה משקפים שלוש רצנויות נפרדות שהגיעו לצורותיהן הנוכחיות לאחר שלבים שונים של עריכה ומניפולציה טקסטואלית.

כחלופה לתיאוריה הרווחת בדבר חלוקה משולשת של עדי הנוסח הציע טוב בשנת 1982, כי שלושת עדי הנוסח האמורים מעלה הם שלושה מתוך מספר רב של נוסחים.⁹ הצעה זו מבוססת על ריבוי נוסחים, ולא על חלוקה משולשת. ואולם לא כל הנוסחים מנותקים זה מזה, שכן אפשר לזהות בהם שני מקבצים ויותר. ← עמ' 180. בבואנו לנתח נוסחים אלה שיש בהם מקבצים אחדים עלינו לזכור, שרק מעט מן הנוסחים הקדומים נשתמרו, עובדה המסבכת את גיבושה של השקפה מקיפה על אודות היחס בין הנוסחים הקדומים. הישמרותם של הנוסחים הקדומים הייתה במידה רבה מקרית. ← "Coincidental Textual Nature", Tov.

ראויות לציון באשר למגילות שחשבו לקרובות לתה"ש, ובסופו של דבר דעותיו קיבלו אישור במחקרים מאוחרים יותר. ← עמ' 105. הטיעון הושלם כשנמצאו בקומראן גם מגילות ('טרומ' שומריות') השייכות ל'טיפוס' של שומ' כגון 4QNum^b, 4QpaleoExod^m. ← עמ' 87–90 למשל, קרוס מדבר על טיפוסים טקסטואליים ורצנויות בחיבוריו "Fixation" (1995); ALQ³ (1998). ראו גם P.W. Skehan, "The Biblical Scrolls from Qumran and the Text of the Old Testament", BA 28 (1965) 99; J.T. Milik, *Ten Years of Discovery in the Wilderness of Judea* (SBT 26; London 1959) 20–31; Goshen-Gottstein, HUB, *Isaiah*, xiv, xvi; J.R. Davila, "Text-Type and Terminology: Genesis and Exodus as Test Cases", RevQ 16 (1993) 3–37. גם Lange, *Handbuch* (2009) מדבר בעקיבות על 'טיפוסים טקסט'.

7 למשל Talmon* 1970, 185, 192.

8 "A Modern Textual Outlook Based on the Qumran Scrolls", HUCA 53 (1982) 11–27.

9 על הצעה זו ראו Chiesa* 1992.

ברשת סבוכה של הסכמות והבדלים, בעוד כל נוסח מכיל גם גרסאות ייחודיות, דהיינו גרסאות המצויות רק במקור זה.

השקפה זו קוראת תיגר על הגדרת עדי הנוסח כ'טיפוסים טקסטואליים' וכ'רצנויות'. לדעתנו הם פשוט 'נוסחים'. נקיטת המונחים 'טיפוס טקסטואלי' ו'רצנויות' דורשת שהנוסחים ייבדלו זה מזה טיפולוגית, כלומר שכל אחד מהם יאפיין בתווים טקסטואליים מיוחדים, כגון מרחיב, מקצר או הרמוניסטי. ואולם טענה זו אינה חלה על שנים מעדי הנוסח הנדונים אף שכל אחד מהם אמנם משקף תווים טיפולוגיים ביחידות קטנות. נה"מ משקף נוסח ככל הנוסחים האחרים, ואין לו מאפיינים מיוחדים; המאפיין היחיד שאפשר לייחס לו הוא הנוסח המשובש במידתמה של ספרי שמואל. ← עמ' 183. תה"ש משקף נוסח ולא רצנויות,¹⁰ הגם שיש באחדים מספריו מהדורות ספרותיות השונות מנה"מ.¹¹ ← פרק 7ב. מצד אחר, שומ' אכן משקף תווים טיפולוגיים מסוימים ← עמ' 75 – 86, ואולם הואיל ותווים אלה מצויים גם בנוסחים הטרומשומרוניים, שאינם חולקים את האידאולוגיה השומרונית ← עמ' 84 – 85, אין לטעון לקיומה של רצנויות שומרונית; עם זאת אין להכחיש שקבוצת שומ' חולקת כמה תווים טיפולוגיים. לפיכך תיאוריית החלוקה של עדי הנוסח לשלוש רצנויות אינה עומדת בפני הביקורת. נראה שהיא תוצאה של דעה קדומה שנולדה מצירופם של שני גורמים: מחד גיסא, שימורם של שלושה נציגים של נוסח המקרא בידי קבוצות דתיות חשובות, ומאידך גיסא, יצירת הקבלה (בלתי מודעת?) לחלוקה המשולשת המקובלת של כתביהיד של הברית החדשה. שימורם של שלושת נוסחי המקרא היה, מכל מקום, מקרי מבחינה טקסטואלית, אף שהוא משקף מציאות חברתית-דתית: הם נחשבו בניסמכא לשלוש קהילות דתיות, נה"מ ליהודים, שומ' לשומרונים ותה"ש לקהילה הנוצרית הקדומה. ← Chiesa* 1990. מציאות חברתית-דתית זו הודגשה בידי Talmon* 1970.

אם ההנחה בדבר חלוקה משולשת נעוצה בדעה קדומה, שומה עלינו לבחון את היחס האמיתי בין עדי הנוסח. המציאות הטקסטואלית של מגילות קומראן אינה מעידה על שלוש קבוצות של עדי נוסח, אלא על ריבוי טקסטואלי המתבטא במספר בלתי מוגבל של נוסחים. במגילות קומראן יש ארבע קבוצות שונות ← עמ' 104 – 106, בעוד הנוסחים הבלתי-משוייכים⁺ טקסטואלית מכילים מספר כמעט אין-סופי של מקורות יחידים. למשל, מג' 11QpaleoLev אינה קרובה במיוחד לאף לא אחד משלושת עדי הנוסח ה'עיקריים'.¹¹ לפיכך מגילה זו מהווה נוסח רביעי בצד שלושת המקורות שהיו

10 לאור ההבדלים ברקען של יחידות התרגום הכלולות בתה"ש, אין לצפות ש'ספרי תה"ש' יהיו תווים טקסטואליים משותפים. ← עמ' 134

11 המגילה מסכימה לעתים עם נה"מ אך לעתים היא שונה ממנו. הוא הדין ביחסה לשומ' ולתה"ש. נוסף על כך, המגילה מכילה גרסאות ייחודיות שאינן מצויות במקורות נוספים. ← ע' טוב, "אופייה הטקסטואלי של מגילת ויקרא ממערה 11 בקומראן", שנתון למחקר המזרח הקדום ג (תשל"ט) K. Mathews, "The Leviticus Scroll (11QpaleoLev) and the Text of the Hebrew Bible", CBQ 48 (1986) 171–207 (198)

ידועים לפני תגליות קומראן.¹² אין לנוסח זה מאפיינים מיוחדים, וייחודו הוא בעצמאותו ביחס לעדי הנוסח האחרים. ארבעת עדי נוסח אלה מתייחסים זה לזה במערכת של הסכמות, הבדלים וגרסאות ייחודיות. שומ' ותה"ש קרובים זה לזה יותר מאשר לנה"מ בשל ההרמוניזציות המשותפות להם. ← עמ' 130

גילוייה של מגילת ויקרא היה מקרי, כפי ששימורם של תה"ש ושומ' בצד נה"מ היה נתון למקריות טקסטואלית. לפיכך לא יהיה זה הגיוני להניח שהיו קיימים רק ארבעה נוסחים קדומים של ספר ויקרא. אדרבה, יש להניח כי היה מספר גדול של נוסחים כאלה שהתייחסו זה לזה באותו אופן שבו מתייחסים זה לזה ארבעת הנוסחים הידועים. בספרים אחרים אפשר להבחין ביותר משניים או שלושה נוסחים. ← 4QRP^{c-e}, 4QJosh^a ושאר הנוסחים הבלתימשויכים + הנזכרים בעמ' 106

לפיכך נה"מ, תה"ש ושומ', שתוארו לעתים קרובות כשלושת עדי הנוסח המרכזיים של המקרא, משקפים למעשה רק שלושה מתוך מספר רב בהרבה של נוסחים קדומים. ריבוי טקסטואלי משוער זה מודגם על ידי הקבוצות השונות של הנוסחים שנמצאו בקומראן. ← עמ' 104 – 106. בתוך מגוון זה בקומראן אפשר להבחין בקבוצות אחדות של נוסחים הקרובים זה לזה ← עמ' 180 – 181, ומתוכם קבוצת שומ' נושאת מאפיינים טיפולוגיים אחדים. ← עמ' 75 – 84

4. מקומו המרכזי של נה"מ במסורת ובמחקר

מרכזיותו של נה"מ בדעותיהם של החוקרים מתגלה בכל ההיבטים של חקר המקרא. היה זה טבעי שנה"מ היה לנוסח המרכזי של המקרא משום שהוא הנוסח המקודש ליהדות והוא השמור ביותר מבין עדי הנוסח השונים. כל מהדורות המקרא סובבות סביב נה"מ ← עמ' 358, ופירושים ומבואות רבים מתמקדים בו.¹³ מרכזיות זו משתקפת גם בתיאור כלל עדי הנוסח כ'צורות נוסח מסורתיות ובלתימסורתיות'¹⁴ ובהפניות ל'שימור מצוין של נוסח המקרא' כאשר עדי הנוסח אינם סוטים בהרבה מנה"מ.¹⁵ במקרים כאלה נאמר לנו לסמוך

12 מצד אחר D.N. Freedman, "Variant Readings in the Leviticus Scroll from Qumran Cave 11", *CBQ* 36 (1974) 525–534. ראו גם Freedman–Mathews, *Leviticus*.

13 לפרטים ראו מחקרי "The Place of the Masoretic Text in Modern Text Editions of the Hebrew Bible: The Relevance of Canon", in *The Canon Debate* (ed. L. McDonald and J.A. Sanders; Peabody, MA 2002) 234–251 (236–239).

14 Steuernagel, *Einleitung*, 19–85; Sellin–Fohrer, *Einleitung*, 538–64; Eissfeldt, *Introduction*, 679–721.

15 B. Levine, *Numbers 1–20* (AB 4; Garden City, NY 1993) 85; M. Rösel, "Die Textüberlieferung des Buches Numeri am Beispiel der Bileamerzählung", in *Söfer J. Milgrom, Mahir*, 207–226 (225); S. Japhet, *I & II Chronicles* (London 1993) 29; "נוסח ספר ויקרא נשתמר במצב מצוין"; Tigay, *Deuteronomy*, xi "ספר דברים, כאשר ספרי התורה, הועתק בהקפדה יתרה, ונוסחו הוא מן הנוסחים שנשתמרו בצורה הטובה ביותר במקרא".

ידינו על נה"מ, בעוד למעשה מצב הנוסח רק מורה על כך שהסופרים לא שינו רבות את הנוסח המשותף לכלל עדי הנוסח במהלך מסירתו.

ב. צורתו של נוסח המקרא בתקופות קדומות

טוב, "עיונים" (2008); טור סיני, "כתבי המקרא"; ש' טלמון, "לשאלת חילופי הגרסה במגילת ישעיה א", ספר אורבך, פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל (ירושלים תשט"ו) 147 – 156 (150 – 151)

Barthélemy, *Interim Report*, vi–vii; Borbone, *Osea*; Chiesa, "Appunti" (1990); Brooke, "Demise" (2005); Childs, *Introduction*, 84–106; R.B. Coote, "The Application of Oral Theory to Biblical Hebrew Literature", *Semeia* 5 (1976) 60–62; Eichhorn, *Einleitung*, I, II.1; Epp, *Perspectives*, 551–93; Goshen-Gottstein, "History" (1957); Greenberg, "Ancient Versions"; Jepsen, "Aufgaben"; Kahle, *Untersuchungen* (1915); id., *Die hebräischen Handschriften aus der Höhle* (Stuttgart 1951); Kittel, *Notwendigkeit*; A. van der Kooij, "Textgeschichte: Textkritik der Bibel", *TRE* XXXIII.1/2 (Berlin 2001) 154; id., "Textual Criticism of the Hebrew Bible: Its Aim and Method", in Paul, *Emanuel*, 729–739; B. Lemmelyn, "What Are We Looking for in Doing Old Testament Text-Critical Research", *JNWSL* 23 (1997) 69–80; G.D. Martin, *Multiple Originals: New Approaches to Hebrew Bible Textual Criticism* (SBL Text-Critical Studies 7; Atlanta 2010); Olshausen, *Psalmen*, 17–22; Stipp, "Textkritik"; Talmon, "Synonymous Readings" (2010 [1961]); id., "Old Testament Text" (1970) 162, 198–9; id., "New Outlook" (2010 [1975]); id., "Between the Bible and the Mishna", in id., *Qumran* (1989) 11–52; id., "IQIs^a as a Witness to Ancient Exegesis of the Book of Isaiah", *ibid.*, 131–141; id., "Ancient Versions" (2010 [2000]); Ulrich, *DSS*, 51–78; Walters, "Hannah and Anna"

1. ההכרח להביע דעה על הנוסח המקורי

לפני שהתפתח עניין בצורתו הקדומה או המקורית של נוסח המקרא, חשבו שצורתו המקורית של נוסח המקרא היא הצורה הידועה מנה"מ מימה"ב, הנוסח שנחשב לנוסח המקובל⁴. ואולם עם התפתחות הגישה הביקורתית במאה י"ז והשוואת עדי הנוסח השונים נוצרה גישה חדשה, ולפיה אפשר 'לשפר' את נה"מ באמצעות אימוץ כמה פרטים מתה"ש או מאחד מעדי הנוסח האחרים.

חוקרים ביקורתיים סבורים שכל עדי הנוסח של נוסח המקרא נובעים מנוסח מקורי אחד או מ'נוסחים מקוריים' שונים, אך השערה זו אינה מקובלת על כולם, וגם אין זה ברור מהו 'הנוסח המקורי'. אף שההנחה בדבר קיום נוסח מקורי מקובלת בדרך כלל בחקר הספרות הקלאסית והברית החדשה ← Epp*, במקרה של נוסח המקרא יש אפשרויות אחדות.

שני הדגמים העיקריים שהוצעו, (א) נוסחים קדמונים רבים ו(ב) נוסח מקורי או סדרה של נוסחים 'מקוריים' מחייבים, נדונים בעמ' 157 – 163. שני הדגמים הוצעו בצורות שונות, וקשה להכריע ביניהם על בסיס עדות פנימית או מקבילות חיצוניות. עדות פנימית אינה בנמצא (מגילות מדבר יהודה מאוחרות בהרבה למועדי חיבורם של ספרי המקרא) ומקבילות חיצוניות בספרויות אחרות כנראה אינן רלוונטיות משום שכל ספרות מתפתחת באופן ייחודי. ← הערה 23. לכאורה

מוטב להניח להיסטוריונים לפתור בעיה זו, אולם עבור פרשנים יש לשאלת הנוסח המקורי היבטים מעשיים רבים. לדעתנו, על החוקרים להביע את דעתם על נושא זה המנחה אותם בקביעת גישתם להבדלים בין עדי הנוסח.

אלה הדוגלים בהשערת הנוסח המקורי (דגם ב בעמ' 159) עשויים לנסות לשחזרו, חלקית או בשלמות, מתוך עדי הנוסח הללו ← עמ' 255 – 256, בעוד אלה הדוחים סברה זו בוחרים בחיפוש אחר נוסח מקורי רק לעתים נדירות ולעתים מוותרים עליו לחלוטין. אנו מוסיפים מיד כי לדעתנו, שאלת הנוסח המקורי של ספרי המקרא אינה יכולה להיפתר חד־משמעית, היות שאין עדות מוצקה שתסייע בהכרעה בין האפשרויות. משום כך פעולת ביקורת הנוסח לעולם לא תתואר במדויק, ועל כל דור מוטל להגדיר מחדש את הנושאים הכרוכים בה.

בתחילת דיוננו קשה לתאר את הסברות שמתוכן יש לבחור, היות שטרם נוסחו בבהירות.¹⁶ אלה הדוגלים בהשערת הנוסח המקורי (דגם ב) יסתפקו בהצהרה תיאורטית סתמית המתייחסת להשלכותיה. חשוב במיוחד לדעת אם אפשר לזהות בממצא הטקסטואלי מקור הנראה כנוסח המקורי של הספר. לדעתנו הסברה החלופית בדבר ריבוי נוסחים קדמונים (דגם א בעמ' 157) אין ביכולתה להוות דגם בריקיימא המסביר את התפתחות הנוסחים ואת היחס בין ההבדלים הקיימים.

דיון בצורה המקורית של נוסח המקרא נוגע לא רק לניתוח של פעולת ביקורת הנוסח, אלא גם להבנתנו את התפתחות ספרי המקרא, כולל תולדותיהם הספרותיות. חוקרים אחדים תומכים באחת משתי העמדות הבסיסיות האלה, ואילו אחרים נמנעים במודע מלהחזיק בדעה בעניין זה.¹⁷ הואיל והשאלות מסובכות מאד אפשר להבין עמדה זו.¹⁸ עם זאת, לצרכי פעולת ביקורת הנוסח, יש לדעתנו לקבל אחת משתי העמדות. כמעט כל החוקרים עוסקים בהערכת הבדלי גרסה, אך לעתים קרובות הם עלולים לשכוח את העובדה שתהליך זה דורש למעשה קבלה של רעיון הנוסח המקורי בצורה כלשהי. זאת משום שאלה הטוענים שגרסה מסוימת עדיפה על אחרת מניחים למעשה מראש את קיומו של נוסח מקורי, היות שלטענתם גרסה זו משקפת טוב יותר את החיבור המקורי מנקודת מבט לשונית, מילונית, רעיונית או תוכנית. ← עמ' 272. עצם השימוש בטיעון זה מבוסס על קבלת הרעיון של נוסח מקורי, שאם לא כן שתי גרסאות שונות או יותר יכולות להיות 'מקוריות במידה שווה' ולבטל בזאת את הצורך

¹⁶ מלבד דעותיהם של דה לגרדה וקאהלה ← עמ' 165 – 167, אחרים קבעו את עמדותיהם על בסיס הממצא עצמו – בניגוד לטיעונים מופשטים – אבל בדרך כלל לא היה ביכולתם להשתחרר מעמדותיהם של שני החוקרים הללו. העמדות השונות שהוצגו בידי Childs* ולפניו בידי Kittel* וכן Jepsen* הן כנראה המפורטות ביותר (הטבלאות אצל 11–15 Deist, *Witnesses*, העמדות האלה).

¹⁷ למשל S.R. Driver, *Introduction* (1898); Roberts, *OTTV* (1951); R.H. Pfeiffer, *Introduction to the Old Testament* (London 1953) 71–126; Sellin–Fohrer, *Einleitung* (1965) 538–567; R. Smend, *Die Entstehung des Alten Testaments* (Stuttgart 1978) 13–32; Childs, *Introduction* (1979) 103–104; Weingreen, *Introduction* (1982); Brooke, "Demise" (2005).

¹⁸ Lemmelijn*, עמ' 77: "... אני מעדיפה להתחיל בהערה שברגע מסוים בהיסטוריה כמה נוסחים אמנם היו קיימים ... מבלי להניח מראש דבר על מקורם ועל שלבי תולדותיהם הטקסטואליים הקודמים".

בהכרעה. לפיכך מחברי סדרות BH^+ ו- OHB^+ ומשתמשיהן, וגם מחבריהם של כל הפירושים הביקורתיים, מקבלים במשתמע את רעיון הנוסח המקורי. מצד אחר, מחברי מהדורת HUB^+ ומשתמשיה אינם חייבים להכריע משום שאין במהדורה זו שיפוט ערכי. אפשר להדגים תובנה זו על ידי הבדל הגרסה הידוע בבר' 2 בין היום "השביעי" (נה"מ, ת"א, ת"י, ת"נ, ו) ו"הששי" (שומ', תה"ש, פ). ← עמ' 236. אלה הטוענים שיש להעדיף גרסה אחת על פני רעותה (למשל, REB: "sixth") מניחים שגרסה זו משקפת או עשויה לשקף את הנוסח המקורי. בעצם הטענה כי גרסת נה"מ+ או הגרסה האחרת משקפת טוב יותר את החיבור המקורי הם אינם מותירים מקום לדגם ריבוי הגרסאות הקדמוניות כנדון בדגם (א) מטה.

2. שני דגמים

לדעתנו ← עמ' 156, חוקרים העוסקים בהשוואות נוסח אינם יכולים להרשות לעצמם את 'מותרות' היעדר הדעה בדבר הנוסח המקורי של המקרא.¹⁹ הוצעו שני דגמים של צורתו הכתובה הקדומה של המקרא, הנתמכים בעיקר בטיעונים תיאורטיים (→ התיאוריות הטקסטואליות הנדונות בעמ' 164 – 168) ופחות במידע ממשי:

(א) ריבוי נוסחים קדמונים.

(ב) נוסח מקורי או סדרה של נוסחים מקוריים (מחייבים).

כמה חוקרים מניחים את קיומו של נוסח מקורי של ספרי המקרא שממנו נגזרו כל הנוסחים הידועים או רובם. עם זאת, אחרים דוחים הנחה זו או, בניסוח חיובי, מתייחסים לקיום של נוסחים קדמונים שהיו כנראה בעלי מעמד זהה. נראה שאין מקום לעמדת ביניים בין שתי סברות אלה, ואולם התפתחותם השונה המשוערת של ספרי המקרא השונים עשויה להצריך השערות שונות עבור ספרים שונים.

(א) ריבוי נוסחים קדמונים

ההנחה בדבר ריבוי נוסחים קדמונים פותחה כחלופה לתיאוריית הנוסח המקורי. ואולם אופיים של נוסחים אלה ויחסם לשלבי ההתפתחות של ספרי המקרא מעולם לא הוגדר בבהירות. ההנחה בדבר נוסחים קדמונים טומנת בחובה הנחה נוספת שכל הנוסחים הקדמונים או חלקם היו שווי סמכות. התיאורים המפורטים ביותר של השקפה זו מצויים אצל Greenberg* ו-Walters*, ולשניהם משמשות יחידות מקראיות מסוימות כנקודות מוצא (יחזקאל, שמ"א א).

19 בדונם בנושא הנוסח הקדמון (Urtext), חוקרים מבלבלים לעתים קרובות בין שאלת הנוסח המקורי של המקרא לשאלת הנוסח המקורי של נה"מ. ואולם נה"מ הוא רק צד אחד של נוסח המקרא, וצורתו המקורית לא הייתה זהה לנוסח המקורי של המקרא בכללותו.

• Kahle*, במיוחד במחקרו משנת 1951, הציע ריבוי נוסחים קדמונים לשלבים הראשונים של נה"מ, תה"ש ושומ' וכן לנוסח המקרא בשלמותו. ← עמ' 166 – 167. הוא תיאר את עדי הנוסח השונים כ'נוסחים עממיים' מקבילים.

• Goshen-Gottstein* 1957 טען שאם אי אפשר לתאר כל שתי גרסאות כראשוניות בניגוד למשניות, או מקוריות בניגוד למשובשות, יש לראות בשתייהן גרסאות חלופיות ומקוריות. גושן-גוטשטיין ערך אנלוגיה בין תהליכים בשחזור בלשני ובין קביעת נוסח המקרא.

• Barthélemy* 1974 הניח קיומם של כמה 'נוסחים מקוריים' בלתי מוגדרים המצויים מחוץ לתחום ביקורת הנוסח כפי שהגדירה. ואולם הוא לא תיאר את היחס בין נוסחים קדמונים אלה שיש לנתחם ניתוח ספרותי.

• שלושה חוקרים אחרים דחו את סברת הנוסח המקורי על בסיס מידע טקסטואלי. בהתבססו על היקרות של גרסאות נרדפות בתור הבדלי גרסה בעדי נוסח, טען Talmon* (1961) 2010 כי זוגות כגון יד // כף, אדמה // ארץ, משקפים רכיבים שהם קדומים ומקוריים במידה שווה. לדעתו, גרסה אחת מהן אינה עדיפה על רעותה. ← עמ' 248, 258. הוא הרחיב טענה זו באשר לקבוצות נוספות של גרסאות במחקרו "Old Testament Text" (1970). גם Greenberg*, בהסתמכו על השוואת פרטים בנה"מ ובתה"ש של ספר יחזקאל, הציע שתוקפם של פרטים שונים בשני הנוסחים זהה בהקשרם ('מסרים חלופיים, לכל אחד תוקף משלו ... התאמות בין סטיות בכל גרסה' [עמ' 140]). לדעת גרינברג, פרטים אלה מקוריים במידה שווה. בדומה לזה, Walters* ניסה להראות שבשם"א פרק א נה"מ ותה"ש משקפים שני סיפורים מקבילים השונים זה מזה קלות.²⁰

תגובה: אף שאין להכחיש שרבות מן הגרסאות מקבילות, בעלות תוקף זהה או מתאימות באותה מידה להקשר, המסקנה הנלמדת מהן בעיני החוקרים הללו אינה בהכרח מתחייבת מהן. אין להיעזר בגרסאות מזדמנות, משכנעות ככל שיהיו, שכן העדויות עלולות להטעות.²¹ אפילו אם אין ביכולתנו להכריע בין שתי גרסאות או יותר, אין לדחות את האפשרות שאחת מהן בכל זאת הייתה מקורית והאחר(ו)ת משני(ו)ת. אין לבלבל בין אי יכולתנו להכריע בין גרסאות שונות ובין שאלת צורתן המקורית של נוסח המקרא. עיקרו של טיעון זה הוא שיש להעריך אף גרסאות נרדפות, בהכרח במידה קטנה של הצלחה.

נוסף על הטיעונים שנזכרו לעיל, יש לשקול גם את הטיעונים הכלליים נגד תיאוריית הנוסחים הקדמונים השונים המפורטים להלן.

• היחס בין החיבור המקראי ובין הנוסחים הקדמונים המקבילים המשוערים לא נדון בידי החוקרים שנזכרו מעלה. בעלי השקפה זו תומכים כנראה בהנחה של יחידה בלתי מוגדרת שאפשר אולי לכנותה 'חוגים ספרותיים' (כגון חוג ישעיה או חוג שמואל)

²⁰ שלוש השקפות אלה יחד עם זו של Goshen-Gottstein* נוגעות לפרטים בתיאוריה של הנוסח המקורי, ולפיכך למי שמקבלים השקפות אלה הן משמשות מעין מדריך לפעולת ביקורת הנוסח אף שהן מתייחסות למקרים מעטים עד מאד. לדוגמה, Hendel, "Prologue", 346 מקבל את רעיון הגרסאות הנרדפות במהדורת OHB+ ולכן אינו מחליט איזו גרסה מזווג גרסאות יש להעדיף.

²¹ ראו הניתוח של שמ"א א 23 בעמ' 247.

שנפוצה בניסוחים מקבילים ושונים. אף שרעיון כזה אפשרי או סביר ברמת המסירה בעל-פה ← Coote*, קשה לדמיין מסירה מקבילה בכתב, ומכל מקום, כתיבה ששרדו אינם תומכים ברעיון זה.

• אפשר להסביר את מרבית ההבדלים בין עדי הנוסח, דהיינו השמטות, תוספות ושינויים, כהבדלים תולדיים + (גנטיים) הנגזרים מהתפתחויות קוויות. ← עמ' 159, 257. הוא הדין גם באשר לרוב המוחלט של ההבדלים הגדולים הנדונים בפרק 7 אשר לדעתנו התפתחו בצורה קווית ולא כנוסחים מקבילים. איננו פוסלים את האפשרות שנוסחים מקבילים אכן התקיימו זה בצד זה, אך הנחה זו אינה נתמכת בראיות. יוצאים אפשריים מן הכלל הם ההבדלים בין נה"מ + ובין תה"ש* במשלי ובשמות לה – מ ← פרקים 527, 14, 22 אבל אי יכולתנו להסביר את היחס בין נוסחים אלה אינה יכולה לשמש ראיה לקיומם המקביל בעת כלשהי.

• אין להיזקק לדגמים שפותחו לצרכי חיבורים ספרותיים אחרים שכן כל ספרות עשויה הייתה להתפתח אחרת.²³

לסיכום, אין בנמצא תימוכין משכנעים מכתביד להשערת הנוסחים הקדמונים החלופיים.

(ב) נוסח מקורי או סדרה של נוסחים מקוריים (מחייבים)

ההשערה בדבר קיומו של נוסח מקורי, שהתקבלה על דעתם של רוב החוקרים, נוסחה בדרכים שונות. אין אנו מתייחסים לדבריהם המקוריים של מחברי ספרי המקרא עצמם ולנוסחים שבעל-פה שהילכו בתקופת המקרא שכן עדויות לקיומם אינן בנמצא. אנו מתמקדים בנוסח הכתוב או במהדורה (או כמה מהדורות עוקבות) שהכילה את התוצר הספרותי המוגמר (או את אחד משלבי המוקדמים) שעמד בראשיתו של תהליך מסירת הנוסח. ניסוח זה של השערת הנוסח המקורי שונה במידת-מה מן התיאור הרגיל שלה בספרות המחקר. הגדרתנו אינה נוגעת לנוסח המקורי במובן הרגיל של המילה, משום שלעיתים המתואר כאן כתוצר הספרותי המוגמר קדמו גיבושים ספרותיים קודמים. שחזורם של אלמנטים מתוך עותק זה (או עותקים אלה) הוא אחת ממטרותיהם של חוקרי הנוסח, אף שהדיון לוקה תדיר בקושי בהגדרת השלבים הספרותיים.

22 היחס בין נה"מ + ותה"ש* לספר יהושע הוא מקרה מיוחד היות ששני הנוסחים, וכן מג' 4QJosh, משקפים אלמנטים מוקדמים ומאחרים כאחד. ← פרק 22, 13

23 Kahle* 1951 נדרש לדגם של התרגומים לארמית. דגמים אחרים שנדרשו להם הם ספרות חז"ל ותפילות מימי בית שני. לתפילות אלה ראו י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים: טיבה ודפוסייה (ירושלים תשכ"ו) 29 – 51. טקסטים אכדיים הידועים בעותקים רבים אינם מקבילה ראויה היות שהמהדורות והעותקים הרבים המצויים בידינו משתלשלים מנוסח קדמון אחד. ראו Cogan, "Assyriological Perspective" ו-Tigay (לשניהם: ← עמ' 277, הערה 6). בדומה לזה, חיבורי האיליאדה והאודיסאה להומרוס, למרות מסירת הנוסח המסובכת שלהם, כנראה התפתחו ממקור אחד. ראו R. Janko, *The Iliad: A Commentary, Volume IV: Books 13–16* (Cambridge 1992) 29.

אין כל עדות לקיומו של דגם הנוסח המקורי בשל תיארוכם המאוחר של המקורות שבידינו, אפילו המגילות ממדבר יהודה.²⁴ להלן הטיעונים העיקריים לטובת השערה זו:

• מבחינת ההיגיון והסבירות, ההשערה הפשוטה ביותר היא שכתבתם או עריכתם של ספרי המקרא הסתיימה בשלב כלשהו, במיוחד במקרים של ספרים מאוחרים המיוחסים בעיקרם למחבר יחיד, כגון קהלת. בסוף התהליך כל אחד מספרי המקרא היה קיים בצורה של יחידה טקסטואלית אחת. ספרי המקרא הם יצירות ספרותיות; אחדות ספרותית ורוחם, הגיונם וסגנונם של מחברים יחידים ניכרים לעין לעתים קרובות. מאפיינים אלה מצביעים על חיבור שכתבתם הסתיימה.

• איידיאליות של ההנחה החלופית בדבר נוסחים קדמונים מרובים מחזקת את השערת הנוסח המקורי. ← סעיף (א)

• התפתחות קווית של ספרי המקרא היא נושא מרכזי בניתוח תולדותיו הקדומות של נוסח המקרא. ← עמ' 159. מרבית ספרי המקרא לא נתחברו בידי אדם אחד או בזמן מסוים, אלא במשך דורות רבים. ← פרק 7 והטבלה אצל 11–16, *Deist, Witnesses*. השערה זו תקפה במיוחד לספרים שעברו תהליכים ספרותיים כגון המהדורות הדבטרונומיסטיות⁺ של יהושע – מלכים והשליבים הספרותיים השונים בהתפתחותם של ירמיה ויחזקאל. הואיל ותהליך ההתפתחות הספרותית היה ארוך, יש לקבוע איזה מבין השלבים האחרונים בתהליך משוער זה, אם בכלל, יכול להיחשב מחייב עבור ביקורת הנוסח. בעיה זו, שנדונה כבר בידי Kittel*, הפכה לדחופה יותר לאור השתמרותם של עדי נוסח של ניסוחים ספרותיים קדומים אלה שהופצו בשעתו בעם. ← פרק 7

ההנחה כי מסירת הנוסח החלה עוד לפני שנסתיימו השלבים הספרותיים כפי שהוגדרו בסעיף (ג) מהווה מכשול לכל השערה. שלבים קדומים אלה לא היו בבחינת 'טיוטות', אלא, בניסוח מודרני, כל שלב ספרותי נחשב לסופי ואחר כך הופץ ברבים. עם זאת הפעילות הספרותית נמשכה כל העת עד מאה א' לסה"נ; היא לא פסקה עם התקדשות הנוסח הקדם-מסורתי, שכן התרגום היווני העתיק וכן מגילות קומראן אחדות מעידים על קיומם של חיבורים קדומים ששכתבו את הנוסח הקדם-מסורתי או נוסח דומה לו. ← פרק 7ב, תת-סעיפים 7, 15, 18, 23

²⁴ אין תיעוד לשלב הראשון המשוער של מסירת הנוסח, להוציא מגילות 4QDanc.e, שתיארוכן המשוער, 125 – 100 לפני סה"נ, קרוב לשלב האחרון של חיבור הספר, בשנת 165 לפני סה"נ בקירוב. חריג נוסף הוא תה"ש לספרי המקרא המאוחרים – ממאה ב' לפני סה"נ – הקרוב לזמן חיבורם יותר מנוסחים עבריים רבים מקומראן. ואולם בהתחשב בפער הזמנים הגדול בין מגילות קומראן ותה"ש מצד אחד ומועד חיבורם של רוב ספרי המקרא מצד שני, אין בהימצאותם של נוסחים אלה כדי לגשר על פער זה. הואיל ונראה כי המאות שקדמו לתיעוד שבידינו התאפיינו באיציבות ניכרת של הנוסח, כל אמירה על אודות אופיו של נוסח המקרא הקדום נותרת בגדר השערה בלבד. מידת השוני בין הטקסטים במגילות קומראן ממאה ג' לפני סה"נ ואילך ככל הנראה אינו מייצג את מצב הנוסח בתקופות קדומות יותר, כשהנוסחים ודאי נבדלו עוד יותר זה מזה.

בסופו של תהליך החיבור של ספר מקראי עמד נוסח שהסתיים ברמה הספרותית ושנחשב לברסמכא, גם אם רק בקרב קבוצה מצומצמת. בדיון בנוסח מתעלמים מפעילות ההעתקה שקדמה לסיום החיבור הספרותי (f), אך לא מן הפעילות הספרותית שקדמה לשלב זה. ואמנם, כבר היה בלתי אפשרי למחות שלבים ספרותיים מוקדמים אלה שעורך מאוחר היה אמור להתעלם מהם, משום שמגילות אלה כבר הופצו ברבים (3). הנחה זו מסובכת שכן כל אחד משלבי החיבור האלה נתקבל כברסמכא עם יצירתו, כפי שעולה מהשתמרותם בכמה מקורות טקסטואליים. במקרים אלה העדות הטקסטואלית אינה מורה על נוסח 'מקורי' אחד, אלא על סדרה של נוסחים עוקבים בניסמכא שנוצרו בידי אותם מחברים או בידי מחברים שונים. אפשר לראות בכל אחד משלבים אלה מעין נוסח מקורי. ככל הידוע לנו, חיבורים מסוימים לא עברו שכתוב ספרותי ובמקרים אלה אפשר לדבר על מסירה פשוטה כעולה מכמה מזמורי תהלים, המשקפים כנראה שלב הקרוב לנוסח 'מקורי' אחד. ההשערה בדבר נוסחים קדמונים מקבילים מציעה דגם חלופי אפשרי, אך לעת עתה אין לה תימוכין טקסטואליים.

עדי הנוסח של החיבור המוגמר שעמד בראשיתו של תהליך ההעתקה והמסירה הטקסטואלית הכילו גרסאות תולדות (גנטיות) שנוצרו בדרך קווית (2). רצוי שביקורת הנוסח תנצור בזיכרונה את הנוסח המקורי כפי שהוגדר כאן²⁵ או סדרה (7) של נוסחים מקוריים (מחייבים) (ס). ניסוח זה טומן בחובו את ההבנה שהנוסח(ים) המקורי(ים) נותר(ים) בגדר ישות חמקמקה שאי אפשר לשחזרה, אף שכל שגיאת סופר דורשת החלטה בדבר מעמד מקורי / משני. דגם זה משקף את ההבנה שעדי נוסח מסוימים מתעדים עקבותיה של שלשלת של פעילות ספרותית. ← פרק 7. הנוסח(ים) המקורי(ים) כפי שהם מתוארים כאן התקיימו בצורה כתובה וללא ניקוד (ו). אם נוסח(ים) זה (אלה) יתגלה(ו) אי פעם הוא (הם) יכיל(ו) כנראה שגיאות וסתירות (i).

ה ע ר ו ת

(א) בכל השלבים של צמיחת החיבור המקראי, חלקים של הספר הועלו על הכתב. דוגמה ידועה היטב היא ברוך הכותב מגילה ראשונה של נבואות ירמיהו, ובשלב שני הנביא מכתוב לברוך מגילה שנייה (יר' לו 32). שלב זה וכל יתר השלבים שלא נשתמרו אינם מעניינה של ביקורת הנוסח. כיוצא בזה, פעילותו של מחבר דברי הימים כסופר

25 כך כבר G.F. Moore אצל 23 (1900) *Haupt, Critical Edition, Part 7, The Book of Judges*: "משימתה של ביקורת הנוסח אינה לשחזר את נוסחם של המקורי, או אפילו את נוסחם של כמה שלבים מוקדמים של היצירה המורכבת, אלא רק את הצורה שבה יצאה מידי העורך האחרון" (ההדגשה במקור <ע"ט>).

המעתיק ממגילות כגון שמואל ומלכים וכמחבר המשנה את מצעו הספרותי אינה בתחום דיונה של ביקורת הנוסח.

(3) כמה ספרי מקרא, כגון ירמיה, הגיעו למצבם הסופי יותר מפעם אחת, לא רק בנה"מ אלא גם בשלב מוקדם יותר, כפי שעולה מעדויות טקסטואליות אחדות. לפיכך בשלב מוקדם, כאשר המהדורה שהכילה את הנוסח הקצר של מגילות 4QJer^{b,d} ושל תה"ש ('מהדורה 1') הסתיימה, היא נחשבה בת־סמכא ונודעה בציבור. ← פרק 1.7. אם לא כן, מהדורה זו לא הייתה הופכת מאוחר יותר לבסיס של תה"ש, ולא הייתה מוצאת את דרכה לקומראן. גם הנוסח הקדום של יהושע, שעמד לפני המתרגם של תה"ש ומשתקף חלקית במג' 4QJosh^a ← פרק 2.7, 13, וודאי נחשב לבר־סמכא. מאוחר יותר גם המהדורות הכלולות כעת בנה"מ הפכו לסמכותיות. הנחה זאת נוגעת אף לנוסחים הקצרים של תה"ש ליחזקאל ולשמ"א טו – יח, שככל הנראה קדמו למהדורות של נה"מ. ← פרקים 3.7, 4. הואיל ואי אפשר היה לעקור את הגיבושים הקדומים, המגילות שנמצאו בקומראן כוללות גם את המגילות 4QJer^{a,c} (= נה"מ), שכנראה קיבלו את הגושפנקה של המרכז הרוחני בירושלים, וגם את 4QJer^{b,d} (= תה"ש), שכנראה לא זכו לאישור כזה כאשר נלקחו לקומראן.

(ג) ההעתקות בכתב יוצרות הבדלי גרסה שהם תולדיים ולא־תולדיים בו בזמן. ← פרק 3.5. גרסה המתוארת כתולדית עשויה הייתה להיווצר – על ידי שינוי, השמטה, הוספה או היפוכי סדר – מגרסה אחרת שעשויה להיות היום ידועה או בלתי ידועה. אף שכיוון ההתפתחות של הגרסאות לעתים קרובות אינו ברור, במקרים כאלה היא בכל זאת מתוארת כקווית (ראשונית ומשנית) כל עוד אין עדויות לדגם החלופי. גרסאות לא־תולדיות אלה היו עשויות להיות מקבילות, נרדפות²⁶, או חלופיות, אבל כפי שנטען בסעיף א, מעמדן המקביל של גרסאות אלה לעתים קרובות מטעה. גרסה מקבילה יכולה הייתה בכל זאת להיווצר בצורה קווית מגרסה אחרת, אבל לחוקרים בדרך כלל אין אפשרות לקבוע את מקורותיה.

אמנם, קבלת הדגם של הנוסח המקורי מבוססת על ההבנה הסובייקטיבית שרובן הגדול של הגרסאות שנוצרו במהלך מסירת הנוסח משקף יחס תולדי (עמ' 216 – 252).

(ד) ההשערה בדבר קיומה של סדרת נוסחים 'מקוריים' עוקבים ומחייבים של כמה מספרי המקרא דורשת שההבדלים הספרותיים בין נוסחים אלה לא יהיו נתונים להליכי ביקורת הנוסח. בה בעת נוסחים אלה גם משקפים פעילות העתקה שיצרה שגיאות וגרסאות משניות אחרות שיש להביע עליהן דעה בהליכים טקסטואליים. ← פרק 6

(ה) אנו נוקטים את המונח 'נוסחים מחייבים', היות שצורת הרבים של 'נוסח מקורי' עלולה להטעות. נוסחים אלה מחייבים עבור פעולת ביקורת הנוסח. בהכירם כי הנוסח המקורי מרוחק ביותר ולעולם אי אפשר יהיה לשחזרו, חוקרים אחדים מנסים לשחזר צורה מאוחרת יחסית של התפתחות נוסח המקרא.²⁶ מגילות קומראן שבידינו, שזמנן

26 Kittel*, 38 מזכיר בהקשר זה את המאות ד' – ג' לפני סה"נ וכך גם T. Jansma, *Inquiry into the Hebrew Text and the Ancient Versions of Zechariah IX–XIV* (Leiden 1949) 1 ואלו Noth, *Old Testament World*, 359–ו Würthwein, *Text*, 116 התייחסו למאה ד'. באופן כללי

משנת 250 לפני סה"נ בערך ועד 70 לסה"נ, מאפשרות לנו להתקרב לתקופה זו. ← עמ' 91 – 95, אבל חשיבה בדרך זו מונחית על ידי תפישה מוטעית, שכן מגילות מדבר יהודה משקפות שלב מאוחר יחסית בהתפתחות הנוסח. מסיבות אלה מוטב לכוון למטרה מופשטת, אפילו היא מרוחקת. גם אם אי אפשר לבדוק את מידת הגשמתה של מטרה זו, היא נראית לכל הפחות נכונה ברמה התיאורטית, ולכן יש לדבוק בה. אחת ממטרותינו היא לנסח טיעונים בדבר ההתאמה של גרסאות להקשרן בספרי המקרא, בהתייחסות למשתנים כגון לשון הספר וסגנונו ← עמ' 271 – 273, ולשם כך עלינו לנסות לחזור לחיבור המקורי בעודנו מכירים במוגבלותם של מקורות המידע שבידינו.

(1) אין ספק כי האותיות של הנוסח(ים) 'המקורי(ים)' היו חייבות להיקרא בצורה מסוימת, אבל הקריאה (ההגייה) המשוחזרת משוערת כאותיות המשוחזרות עצמן.

(2) רצונם של חוקרים אחדים ליצור נוסח מושלם אינו מציאותי היות שהנוסח המקורי ודאי הכיל שגיאות ורכיבים בלתי הגיוניים.

ג. קווים בהתפתחות נוסח המקרא

ע' טוב, "נוסח המקרא בבתי הכנסת הקדומים: עיונים בעקבות מגילות מדבר יהודה", מגילות א (2003) 185 – 201; הנ"ל, "תגליות"; הנ"ל, "סמכותן של המגילות המקראיות הקדומות", מגילות י (2013); ש' טלמון, "חנ"ך, נוסח", א"מ ח (ירושלים תשמ"ב) 621 – 641; ליברמן, יוונית, 164 – 184; מ"צ סגל, "לתולדות מסירת המקרא", מנחה לדוד, ספר הזכרון ל' ילין (ירושלים תרצ"ה) א – כב, רנד – רנה

W.F. Albright, "New Light on Early Recensions of the Hebrew Bible", *BASOR* 140 (1955) 27–33; Chiesa, "Appunti" (1990); id., "Textual History and Textual Criticism of the Hebrew Old Testament", in *Madrid Qumran Congress* (1992) 257–272; S. White Crawford, *Rewriting Scripture in Second Temple Times* (Grand Rapids, MI/Cambridge 2008); F.M. Cross, "The Contribution of the Qumrân Discoveries to the Study of the Biblical Text", *IEJ* 16 (1966) 81–95; id., "Evolution" (1976); Debel, "Variant Literary Editions"; G. Gerleman, *Synoptic Studies in the Old Testament* (Lund 1948); R. Gordis, "Prolegomenon" to the reprinting of id., *Biblical Text*, xi–lvi; Goshen-Gottstein, "Biblical Manuscripts"; R.S. Hendel, "Assessing the Text-Critical Theories of the Hebrew Bible after Qumran", *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls* (ed. T.H. Lim & J.J. Collins; Oxford 2010) 281–302; A.F.J. Klijn, "A Library of Scriptures in Jerusalem?" *Studia Codicologica* 124 = *TU* 124 (1977) 263–272; König, *Einleitung*, 14–98; Lange, "Plurality" (2010); Olshausen, *Psalmen*, 17–22; Schenker, "Multiplicite" (2007); Talmon, "Old Testament Text" (1970); van der Toorn, *Scribal Culture*; Tov, *HB, GB, and Qumran* (2008) 171–188; id., "Coincidental Textual Nature" (2010); Ulrich, *DSS* (1999) 99–120; id., "Qualitative Assessment" (2007); id., "Methodological Reflections on Determining Scriptural Status in First Century Judaism", in Grossman, *Rediscovering* (2010) 145–161; Wegner, *Textual Criticism*, 66–70; van der Woude, "Pluriformity and Uniformity"

הניתוח של התפתחות נוסח המקרא מתמקד בנושאים אלה: (1) תיאוריות טקסטואליות, (2) המיתוס בדבר ייצוב נוסח המקרא, (3) תיאור חדש.

יותר, Barthelemy, *Interim Report*, vi–vii מכון ל"נוסח המתועד הקדום ביותר" (המתועד ישירות או בעקיפין), המשקף את השלב השני בהתפתחות הנוסח.

1. תיאוריות טקסטואליות

איראלית, תיאור של התפתחות נוסח המקרא מבוסס על ראיות הנוגעות לעדי הנוסח וליחסים ביניהם. ואולם לעתים קרובות מדי נקודות המוצא של חוקרים הן הנחות מופשטות ודעות קדומות שאינן קשורות לנוסחי המקרא. הניתוח שלהלן סוקר את התיאוריות הטקסטואליות בדבר התפתחות נוסח המקרא.²⁷ תיאוריות אלה הן מענייניו של ההיסטוריון, אבל להוציא הדיון על אודות (ה)נוסח (ה)מקורי כאמור בסעיף ב לעיל וה'מהדורות הספרותיות החלופיות' (עמ' 168), הן תורמות אך מעט להבנתנו את תולדות נוסח המקרא או את פעילותה של ביקורת הנוסח (← פרקים 5, 6). אף על פי כן, על חוקר נוסח המקרא להיות מודע לנושאים הקשורים בתיאוריות אלה. ← Debel*

תיאוריות טקסטואליות טומנות בחובן דעות קדומות; הן מקובלות על כל החוקרים, וספר זה ודאי אינו נקי מהן. העמדות הנקוטות באשר לחיבור ספרי המקרא ולהעתקתם, ההנחה בדבר נוסח מקורי והתפתחות מסורות הנוסח מושפעות כולן מהנחות מוקדמות מופשטות. גישה זו מתגלה בדעותיהם של החוקרים המתארים את התפתחותם של נוסחים שונים בדרך דומה, אף שנראה כי כל נוסח התפתח לפי דינמיקה פנימית שונה. ← עמ' 165 (דה לגרדה), 166 (קאהלה).

בתיאור שלהלן הקורא ימצא תשובות חלקיות בלבד לשאלות הקשורות להתפתחות נוסח המקרא, היות שהחוקרים התייחסו בדרך כלל רק להיבטים אחדים של התפתחות הנוסח, אף שהם עצמם חשבו לעתים קרובות שדעותיהם תקפות באשר לכל ההיבטים. בדיעבד אפשר לומר שכמה דעות היו נכונות לזמנן בלבד, שכן הטקסטים ממדבר יהודה, ששינו לחלוטין את פני המחקר, לא היו ידועים בשעתם. זאת ועוד, חוקרים רבים תיארו את תולדות המקרא סכמטית, במונחים של תזה (בדרך כלל: השקפותיו של דה לגרדה), אנטי-תזה (בדרך כלל: השקפותיו של קאהלה) ולעיתים סינתזה. ואולם בבדיקה קפדנית של הפרטים מתגלה כי אי אפשר לקיים הצגה סכמטית כזו.

התיאור שלהלן נוגע לנוסח המקרא בשלמותו ויש לזכור כי נה"מ הוא אך אחד הרכיבים של התמונה המלאה. החוקרים לא תמיד הבחינו בחדות בין שתי רמות אלה, כפי שאפשר לראות למשל מתגובתם להשקפתו של רוזנמילר ← להלן סעיף (א), הנוגעת למעשה רק לנה"מ.

(א) הדיונים התיאורטיים הראשונים בהתפתחות נוסח המקרא היו של אייכהורן (1781 וגם מאוחר יותר),²⁸ Glassius, *Philologia* (1795) וכן Rosenmüller, *Hand-buch* (1797) I.244. במחקר המודרני מייחסים לעתים קרובות את זכות הראשונים על חקירה זו לרוזנמילר, ואולם Chiesa* 1990 הראה אל נכון כי למעשה קדם לו

²⁷ ראו מחקרי "The Relevance of Textual Theories for the Praxis of Textual Criticism", in A Teacher for All Generations: Essays in Honor of James C. VanderKam (ed. E.F. Mason et al.; JSJSup 153/1; Leiden/Boston 2012) 1:23–35

²⁸ ראו עמ' 129 במהדורה הראשונה של Eichhorn, *Einleitung*, וביתר חדות במהדורה השנייה, עמ' 111, 113, 203.

אייכהורן.²⁹ שני החוקרים עבדו אך ורק עם כתבייד של נה"מ מימה"ב, ולא עם נוסח המקרא בשלמותו. בראותם כי יש הסכמה בכתבייד אלה אפילו בפרטים קטנים, קבעו חוקרים אלה שכל כתבייד של נה"מ משקפים 'רצנויה' אחת, שהייתה שונה מן ה'רצנויה' של תה"ש. השקפה זו תקפה גם היום, אלא שיש להמיר את 'רצנויה' במונח מחייב פחות כגון 'קבוצה' או 'משפחה'. ← עמ' 152 – 154. לאחר אייכהורן (← הערה 28), טען רוזנמילר שכל כתבייד העבריים נגזרו מ'מקור אחד'. ← עמ' 164

(ב) בקיצור ובהפשטה, דה לגרדה הציע שכל כתבייד של נה"מ משתלשלים ממקור אחד, ששימש כאבטיפוס של מה שהוא כינה 'הרצנויה' של נה"מ.³⁰ הניסוחים הקצרים והענייניים של דה לגרדה, למרות השפעתם הרבה, לא פרצו דרך חדשה שכן הם המשיכו את קו המחשבה של אייכהורן, רוזנמילר (עמ' 164) ו-Olshausen* במחקריהם על נה"מ ושל K. Lachmann. בחקר הברית החדשה.³¹ דה לגרדה נקט בעיקר טיעונים מופשטים בנוגע להתפתחות הנוסח אך הוסיף גם טיעון קונקרטי באשר לנה"מ. לדעתו המסירה הזוהה אפילו של פרטים קטנים, כגון הניקוד מלמעלה ומלמטה⁺ בכל כתבייד של נה"מ, מוכיחה שכולם הועתקו ממקור אחד (האבטיפוס המשוער של נה"מ). ← עמ' 49. טענה זו נטענה גם באשר לכתבייד של תה"ש, שכולם לדעתו גם כן נגזרו מאבטיפוס אחד. יתר על כן, דה לגרדה טען שאפשר לשחזר את הצורה המקורית של נוסח המקרא מאבות הטיפוס המשווים של נה"מ ותה"ש. הוא לא תיאר נוסח מקורי זה; מאוחר יותר הוא תואר בקווים כלליים בידי בוהל, שטען שהיה לו מעמד סמכותי.³²

הצעה זו נודעת כהשערת הנוסח הקדמון (Urtext) של דה לגרדה. יש לשים אל לב כי כתיבתו של דה לגרדה הייתה תמציתית מאוד ויוחס לו יותר ממה שאמר למעשה, חלקית בגלל הבלבול בין השקפותיו לאלה של רוזנמילר (← עמ' 164) ושל אחרים, ששייכו את כל כתבייד של נה"מ לרצנויה אחת.

השקפותיו האינטואיטיביות של דה לגרדה התקבלו על דעתם של חוקרים רבים; גם טיעוניו בסעיף (ב) להלן קרובים להשקפותיו של דה לגרדה. בדומה לזה, גם השקפתו בדבר כתבייד של תה"ש הגזורים ממקור אחד מקובלת בדרך כלל. ← עמ' 125. ודאי היו חוקרים שהציעו הצעות דומות. ואולם היו אלה פרסומו וחשיבתו השיטתית של דה לגרדה, שעיצב לראשונה בבירות את הניסוחים על אודות הנוסח המקורי של המקרא, שגרמו לדורות המאוחרים יותר לקשור השקפה זו בשמו.

קו מחשבה מקביל התפתח בנוגע לרעיון מקוריותן או ראשוניותן של גרסאות מסוימות. קפלוס (1650) היה החוקר הראשון שהצביע על העובדה שפרטים בעדי הנוסח, במיוחד בתה"ש, לעתים משקפים את כתב היד המקורי (אוטוגראף⁺) של ספר

29 ראו עוד 1992 Chiesa*; 1970 Talmon*; Goshen-Gottstein*; König*, *Einleitung*, 88.

30 ראו הערה 2 וכן: 1.19–26 *Mitteilungen* (Göttingen 1884).

31 על היחס בין השקפותיהם של חוקרים אלה ראו במיוחד בדיוניהם של Goshen-Gottstein* וכן Chiesa* 1990–1992.

32 ראו F. Buhl, *Canon and Text of the Old Testament* (trans. J. Macpherson; Edinburgh 1892) 256.

מקראי טוב יותר מנה"מ.³³ בשנת 1657 טען וולטון³⁴ שרק אחת משתי גרסאות חלופיות בכתבייד שונים יכולה להיות מקורית.³⁵ בשלבים מוקדמים אלה של המחקר הערכותיהן של גרסאות לא יצרו דגמים של השוואה שיטתית בין נה"מ ובין תה"ש. בכל זאת, בשלב מאוחר יותר נשמעו כמה הערות בודדות על נושא זה. כך, Eichhorn*, *Ein-* (1780–1783), במחקר רב השפעה, דיבר על "צורתם החיצונית המקורית של ספרי המקרא" (הכותרת של 1 §, vol. I, ch. II), אך בדבריו לא היה דיון בנוסח המקורי של המקרא בשלמותו. בדומה לזאת, Glassius, *Philologia* (1795) II.1.235 דיבר במפורש על "שחזור נוסח המקרא כפי שהיה קיים לפני זמנם של בעלי המסורה, כלומר כפי שיצא מידי מחבריו". לפי גלסיוס בשחזור נוסח מקורי זה יש להשתמש לא רק במקבילות פְּנים־מקראיות אלא גם בתרגומים הקדומים.

(ג) לאחר שדה לגרדה פרסם את השערתו בדבר קיומו של נוסח מקורי של ספרי המקרא, חוקרים נוספים הביעו את דעתם בעד ההשערה או נגדה. חוקרים אחדים הטילו ספק בהשערתו של דה לגרדה כי פעם היה קיים עותק אחד של המקרא המכונה Urtext או Urschrift.³⁶ ביניהם, Kahle* עסק בצורתם המקורית הן של עדי נוסח ספציפיים הן של נוסח המקרא בשלמותו. לדעתו אף לא אחד מעדי הנוסח הללו נוצר במשיכת קולמוס אחת, אלא בתהליך של עריכה ועיבוד. בהתבססו מחד גיסא על ההבדלים הפנימיים בין כתבי־היד של נה"מ מימה"ב ומאידך גיסא על הגרסאות שנשמרו בנוסחים שבגניזת קהיר⁺ ובמובאות המקראיות שבתלמוד ← עמ' 31 – 33, הדגיש קאהלה, כנגד דה לגרדה, את הקושי בהשערה בדבר קיומו של נוסח מקורי אחד של נה"מ. בדומה לזה הוא טען כי תה"ש לא נוצר בפעולת תרגום אחת, אלא בתחילה נעשו נסיונות תרגום שונים ורק בשלב מאוחר יותר הם עובדו לצורה הידועה לנו היום מכתבי־היד האונקיאליים⁺ של תרגום זה. באשר למקרא בשלמותו, קאהלה לא דחה את השערת הנוסח המקורי היחיד, אך הדגיש שהמקורות הטקסטואליים הידועים לנו נוצרו ממקור ביניים שאותו כינה תחילה (1915) Vulgärtext (נוסח 'עממי' שנוצר לשם הקלה על הקוראים), ומאוחר יותר (1951) כצורת רבים בכינוי Vulgärtexte.³⁷ הוא תיאר את שומ', תה"ש ונה"מ כנוסחים כאלה.

לפי קאהלה, נוסחים אלה התפתחו ממגוון טקסטואלי שהיה קיים בראשית הדרך לכדי אחדות נוסח, ואילו דה לגרדה סבר שאחדות הנוסח קדמה לריבוי הנוסחים. גישתו של קאהלה מנוגדת בהיבטים רבים לזו של דה לגרדה, אך אי אפשר להגדיר את ההבדלים ביניהם במדויק, שכן דבריו של דה לגרדה היו תמציתיים מאוד והמידע

33 Cappellus, *Crítica Sacra* (ed. 1650) 384–5; (ed. 1775–[1786]) 926–927

34 Wrangham, *Prolegomena*, I.332–336 (פורסם שנית בידי Walton, *Prolegomena*, I.36–37 [1333]) בהתפלמסו עם 5, 4, xii, I. VI Morinus, *Exerc.*, (עמ' 153 – 154 במהדורה השנייה), שהציע בשנת 1633 (מהדורה שנייה, 1660) ששתי הגרסאות עשויות להיות מקוריות.

35 בתקופה הזאת ההשוואה בין נה"מ לתה"ש הייתה בדרך כלל נגועה בפולמוס הקתול־פרוטסטנטי.
36 Geiger, *Urschrift* וכן Wellhausen, *Samuel*, 25 מדברים על "Urschrift" ואילו החוקרים האחרים מדברים על "Urtext". החוקרים ממשיכים לנקוט מונחים גרמניים אלה, שכן החוקרים הראשונים שנדרשו לבעיה מופשטת זו היו גרמנים.

37 נוסף על Kahle* 1915, 1951 ראו את מחקרו Ox- 2nd ed., *The Cairo Geniza* (Oxford 1947; 1959; Berlin 1962).

הטקסטואלי שעליו הסתמך קאהלה בקביעת דעותיו לא היה ידוע בזמנו של דה לגרדה. אפשר להעלות נגד קאהלה את הטענות האלה:

- אפילו בזמנו של קאהלה לא הייתה כל הצדקה לטענתו שנה"מ היה נוסח שנערך בתקופה מאוחרת; על אחת כמה וכמה עתה, בעקבות תגליות מדבר יהודה שבהן נוסחים רבים קדם-מסורתיים ואחרים הדומים לנה"מ מן מאה ג' לפני סה"נ ואילך, ובהם כאלה שנכתבו בכתב העברי³⁸ שכל הנראה מבוססים על נוסחים קדומים עוד יותר.
- אף שנה"מ, כמו כל נוסח אחר, מכיל שינויים מכוונים, אין כל סיבה להניח שהוא נוצר אחרי תהליך של עריכה טקסטואלית.

• טענת קאהלה שמג' יש"ב הייתה בבחינת נוסח 'עממי' אינה מבוססת.

• הטקסטים מגניזת קהיר³⁹, שמהם שאב קאהלה את השערתו בדבר ריבוי הנוסחים, הם מאוחרים ואין להם קשר למציאות של תקופת בית שני, ועוד פחות לתקופת בית ראשון.

• אלה שקיבלו את השקפותיו הקיצוניות למדי של קאהלה הם מתי מספר – ביחוד Gerleman* ו-A. Sperber. שפרבר הפחית את ריבוי הנוסחים לשתי מסורות עיקריות: צפונית (שומ' וכ"י B של תה"ש) ודרומית (נה"מ וכ"י A של תה"ש).³⁸ Sperber, *Grammar* אסף הבדלים פנימיים הן בתוך קבוצת נה"מ (נוסחים מקבילים, כתיב/קרי³⁹, וכו') הן בין כתבייד מסוימים של תה"ש, וכן בין נה"מ מצד אחד ובין שומ' ותעתיקי מילים⁴⁰ ביוונית ובלטינית מצד שני.

חוקרים שונים קיבלו מפתחי קאהלה את רעיון הנוסחים ה'עממיים', אף שעם שינויים מסוימים: ליברמן*, קוטשר, לשון 57 – 65 וכן Nyberg, "Problem"; Gerle-man*. כל החוקרים האלה העמידו בתיאוריהם את המסורת 'הקפדנית' של נה"מ בצד נוסחים 'עממיים'. סופריהם של נוסחים 'עממיים' אלה (לדוגמה מג' יש"א ושומ') ניגשו לנוסח המקרא בחופשיות והחדירו בו שינויים מסוגים שונים, ובהם שינויי כתיב⁴¹. ← עמ' 178

(ד) תיאוריה טקסטואלית חדשה התפתחה בעיקר בארצות הברית בעקבות מחקר קצר של Albright*, ולפיו כל עדי הנוסח העבריים מייצגים שלוש קבוצות שונות, שתוארו תחילה כ'רצנויות' ואחר כך כ'משפחות'.³⁹ קבוצות אלה, שהתפתחו בין מאה ה' ומאה ג' לפני סה"נ, היו קשורות לאזורים מסוימים: בבל (נה"מ), ארץ-ישראל (שומ' לתורה, נה"מ של ס' דברי הימים וכמה נוסחים מקומראן) ומצרים (המצע העברי של תה"ש). השקפה זו פותחה במיוחד במחקריו של Cross*. ← לניסוחי האחרונים ראו 177–183 (1995) *ALQ*; "Fixation" (1998)

38 A. Sperber, *Septuaginta-Probleme* (Texte und Untersuchungen zur vormasoretischen Grammatik des Hebräischen; BWANT 3,13; Stuttgart 1929); id., "New Testament and Septuagint", *JBL* 59 (1940) 193–293

39 H.M. Wiener, "The דעה דומה הובעה קודם לכן בידי וינר, אך היא זכתה לתשומת לב מועטה: "The Pentateuchal Text: A Reply to Dr. Skinner", *BSac* 71 (1914) 218–268 (221)

הטיעון העיקרי לטובת תיאוריה זו מניח כי נוסחים התפתחו בדרכים שונות במקומות שבהם נשתמרו והועתקו.⁴⁰ הרצנזיה הארץ-ישראלית נתפשה כמרחיבה ומלאה בגלוסות⁺ ובתוספות הרמוניסטיות (השוו לתכונותיו של שומ' [עמ' 78 – 79]), הרצנזיה המצרית נתפשה כמלאה והרצנזיה הבבלית כשמרנית וקצרה. McCarter, *Textual Criticism*, 87–94 מספק את התיאור המפורט ביותר של תיאוריה זו.

תגובות:

• האפיון הטקסטואלי כללי מדי ואי אפשר להוכיחו. רק תיאורה של הקבוצה הארץ-ישראלית נראה מתאים, אך תוספות הרמוניסטיות אינן מאפיינות רק את שומ', אלא עוד יותר את תה"ש לתורה. ← עמ' 130

• תה"ש אינו משקף מאפיינים מצריים מוכחים כלשהם. ← עמ' 125

• גילויים של הנוסחים העבריים בקומראן כגון מגילות 4QJer^{b,d}, הקרובות מאד לתה"ש, סותר את התיאוריה בדבר היותו של תה"ש נוסח מצרי מקומי. לפרטים ראו עמ' 105.

• נוכחותם בקומראן של נוסחים המייצגים את שלוש הקבוצות המקומיות המשוערות סותרת את ההיגיון של תיאוריית הנוסחים המקומיים.

(ה) Ulrich* 1999 הציע שספרי המקרא נפוצו בעבר כ'מהדורות ספרותיות חלופיות', שכונו על ידו מאוחר יותר 'מהדורות עוקבות'. Ulrich* 2007, 148. אף שהשקפה זו מסבירה היבטים חשובים של התפתחות המקרא ← עמ' 180, אין זו תיאוריה טקסטואלית, אף שלעיתים קרובות היא מוצגת כך, גם בידי Ulrich* 1999; id., 159, לדיון ראו Debel*; Lange* 2010, 46.

2. המיתוס בדבר ייצוב נוסח המקרא

טוב, "תגליות", 137 – 139

Albrektson, *Text*, 47–62 (2010 [1978]); Cross, "Fixation" (1998); Geiger, *Urschrift*; Greenberg, "Stabilization" (1956); id., "Ancient Versions" (1978); S. Kreuzer, "Von der Vielfalt zur Einheitlichkeit: Wie kam es zur Vorherrschaft des masoretischen Textes?", in *Horizonte biblischer Texte: Festschrift für Josef M. Oesch zum 60. Geburtstag* (ed. A. Vornach & G. Fischer; OBO 196; Fribourg 2003) 117–129; Lange, "They Confirmed" (2009); M. Sæbø, "From Pluriformity to Uniformity, Some Remarks on the Emergence of the Massoretic Text, with Special Reference to Its Theological Significance", *ASTI* 11 (1977–1978) 127–137; M.Z. Segal, "The Promulgation of the Authoritative Text of the Hebrew Bible", *JBL* 72 (1953) 35–47; J. Trebolle-Barrera, "Qumran Evidence for a Biblical Standard Text and for Non-Standard and Parabiblical Texts", in *Historical Context*, 89–106; E. Ulrich, "Methodological Reflections" (2010); van der Woude, "Pluriformity and Uniformity"; Young, "Stabilization" (2002).

40 נוסף על כך, Albright* הזכיר 'מאפיינים מצריים' אחדים של המצע העברי של תה"ש וכן כמה 'מאפיינים בבליים' של נה"מ.

לפני שנדון בתולדות נוסח המקרא בסעיף 3, נעסוק בייצובו המשווער ובמה שמכונה ניצחוננו של הנוסח הקדם-מסורתי. נושא זה נדון כאן באשר לנוסח המקרא בכללותו, בעוד קבוצת נה"מ נדונה בנפרד בעמ' 25 – 33.⁴¹

לאחר כמה מאות של ריבוי נוסחים, אפשר להבחין בתקופה של אחדות ויציבות ביהדות בסופה של מאה א' לסה"נ. באותה עת מגילות קומראן כבר היו חבויות במערות, ואילו השומ' ותה"ש, אשר היו שונים במידה ניכרת מנה"מ, קודשו בידי קבוצות דתיות שכבר לא נחשבו ליהודיות. לפיכך בסוף מאה א' לסה"נ הנוסחים העבריים והמתורגמים ששימשו את היהדות משקפים אך ורק את נה"מ. מצב זה מוסבר בדרך כלל כמשקף מאמץ מודע לייצב את נוסח המקרא וכיצירת נוסח תקני לארץ-ישראל כולה. בהקשר זה, המונחים יציבות וסטנדרטיזציה (קביעת תקן) משמשים תדירות. ואולם אין לבלבל בין יציבות הנוסח (כלומר, כאשר כל המקורות משתמשים באותו נוסח) ובין ייצוב, כלומר ניסיון מאורגן ליצור נוסח יציב, היות שיציבות יכולה הייתה להיווצר בשל כמה גורמים. קביעת תקן טומנת בחובה תהליך מודע, שכן היא משקפת ניסיון לכפות נוסח על אזור מסוים או על ארץ מסוימת בכללותה. הסבר חלופי לממצא יכול להיות ההנחה בדבר מקריות היסטורית. למשל, אפשר לטעון – כמונו – שאחרי חורבן הבית ועם היפרדותם של השומרונים והנוצרים מעל היהדות, נה"מ נותר הנוסח היחיד מתוך ריבוי הנוסחים ששרד ביהדות. מצב זה יכול היה בקלות ליצור את האשליה של יציבות שנוצרה בידי הרשויות.

לפני תגליות מדבר יהודה, חוקרים רבים חשבו במונחים של ייצוב הנוסח או קביעת התקן של הנוסח שהתרחשו בסוף מאה א' לסה"נ. שהרי לפני 1947 כבר ידעו החוקרים שבאותה עת נפוצו בקרב היהודים עותקים של נה"מ בלבד ושסופרי נה"מ העתיקו נוסח זה בקפדנות רבה. איני יודע מתי רעיונות אלה הועלו לראשונה בכתב, אך אפשר למצוא את ניצניהם לכל המאוחר בסוף מאה י"ט.⁴²

גם בימינו הביעו חוקרים אחדים דעה בדבר תהליך טקסטואלי מודע. כך Childs, *Introduction*, 103–6 מדבר רבות על "תקופת הקדם-ייצוב", כאילו תהליך ייצוב מפריד בין ריבוי צורות קדום ובין יציבות שבאה בעקבותיו. Roberts, *OTTV*, 29 ו-Lange* 2009 מדברים על קביעת התקן של הנוסח, והפרק השלישי אצל Ap-Thomas, *Primer*, מכונה "ניקוד וקביעת תקן".

41 חוקרים מתעלמים לעתים קרובות מהבחנה זו בעודם מעבירים מושגים השייכים להתפתחות נה"מ לנוסח המקרא בכללותו. המונח 'מיתוס' מופיע בכותרתו של סעיף זה, שכן אין לטעון לייצוב נוסח המקרא בכללותו אלא רק לייצוב נה"מ. ← עמ' 171

42 Ginsburg, *Introduction* (1897) 408 ("עותקים בני סמכא של נוסחי המקרא הופקדו בחצר המקדש"); וכן: P. Kahle, "Der Konsonantentext" in H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testaments* (Halle 1922; repr. Hildesheim 1965) 73 ("נוסח מקרא אחיד").

ברתלמי מדבר על 'ייצוב עיצורי' שהתרחש לקראת סוף מאה א' לסה"נ.⁴³ [1978] 2010 Albrektson* ו-2000 Trebolle Barrera* מדברים על ראשיתו של נוסח תקני, ואילו כותרות מחקריהם של 1956 Greenberg* ושל 2002 Young* מכילות גם את המונח ייצוב.⁴⁴ קרוס מדבר על "קיבועו של נוסח רשמי",⁴⁵ ומונח זה מרכזי גם במחקר אחר שלו, (1998) "Old Fixation", Talmon, "Testament Text", 199 מדבר על "נוסחים תקינים" ששימשו "קהילות חברתיות-דתיות שיצרו אותם".

תגובות:

נסקור תחילה את הטיעונים שנשמעו לטובת ההשערה בדבר ייצוב נוסח המקרא. בכתביהם של רוב החוקרים שזכרו לעיל אין בהירות באשר לזהותו של הנוסח או הנוסחים שיוצבו. בדרך כלל מוצגות העדויות לתקופה זו כנוגעות לנוסח המקרא בכללותו, בעוד לפי השקפתנו הן רלוונטיות אך ורק לנה"מ כפי שנטען מטה.

• חוקרים אחדים מציעים תהליך של ייצוב נוסח המקרא ללא שום נימוקים.⁴⁶

• שיטת הפרשנות המדויקת של ר' עקיבא ואחרים, שפירשה כל אות במקרא, נתפשה כמחייבת נוסח יציב.⁴⁷ אכן, הגיוני לבסס שיטת פרשנות על פרטי פרטים בנוסח המקרא רק אם הוא מקובל על כולם. ואולם סוג זה של פרשנות נוגע רק לנה"מ, ולפיכך הבסיס הטקסטואלי המוגבל אינו דורש שנוסח זה יהיה הנוסח התקני עבור כל הארץ.⁴⁸

• על פי חוקרים אחדים המסורת על אודות שלושה ספרים שמצאו בצורה (ירושלמי, תענית ד, סח ע"א) מצביעה על יצירת עותק רשמי שהיווה הבסיס לתהליך קיבוע התקן של נוסח המקרא.⁴⁹

ואולם מסורת זו יכולה לכל היותר להצביע על יצירתו של נה"מ בתהליך אקלקטי, ואפילו השערה זו בעייתית. מסורת תלמודית זו מתעדת לכאורה את צמצום ההבדלים בין שלושה נוסחים מסוימים בדרך של השוואת גרסאותיהם בכל מקרה של אי-הסכמה. בסוף תהליך השוואה זה נוצר כנראה עותק שהכיל את גרסאות הרוב של מגילות אלה (בעקבות הסכמה של שני מקורות לעומת השלישי). אף שנראה כי פעילות כזו נרמזת על ידי הברייתא המובאת מטה, התהליכים שתוארו כאן אינם ברורים ולכן הסיפור

43 Barthelemy, *Critique textuelle* (1992) xcvi, cxiii.

44 ראו גם Greenberg, "Ancient Versions", 141.

45 F.M. Cross ב-1986, *QHB*, 177-95, Cross-Talmon, ובדומה לזה הוא מדבר על "פרסומו של נוסח רשמי" (187); "הפצת הנוסח הרשמי והיעלם של נוסחים מתחרים" (188).

46 Eissfeldt, *Introduction*, 684; Würthwein, *Text (English)*, 13.

47 Kahle, "Der Konsonantentext", 74; Roberts, *OTTV*, 29; N.M. Sarna, "Bible", *EncJud* (Jerusalem 1971) 4.835; Greenberg, "Stabilization", 166.

48 Albrektson, *Text*, 54, הסבור שסוג זה של פרשנות התייחס לנוסח אחד בסביבה מוגבלת.

49 ליברמן, יונית, 164 – 169; Lange, ; Roberts, *OTTV*, 26; Kahle, "Der Konsonantentext", 74; "They Confirmed", 75-76.

עצמו אינו מקור אמין המחזק את ההשערה בדבר תהליך זה.⁵⁰ בסיפור על אודות שלוש המגילות, גרסת הרוב משקפת את נה"מ.

שלשה ספרים מצאו בעזרה, ספר מעוני וספר זעטוטי וספר היא. באחד מצאו כתוב "מעון אלהי קדם" [דב' לג 27] ובשנים כתוב "מעונה אלהי קדם" [= נה"מ], וקיימו שנים וביטלו אחד. באחד מצאו כתוב "וישלח את זעטוטי בני ישראל" [שמ' כד 5] ובשנים כתוב "וישלח את נערי בני ישראל" [= נה"מ], וקיימו שנים וביטלו אחד. באחד מצאו כתוב תשע "הוא" [= הוּא] ובשנים כתוב אחת עשרה "היא", וקיימו שנים וביטלו אחד (ירושלמי, תענית ד, סח ע"א; במסכת סופרים ו, ד נשמרה כנראה גרסה טובה יותר: "באחד מצאו כתוב אחד עשר 'הוא' ובשנים מצאו כתוב אחד עשר 'היא'").⁵¹

• לעתים קרובות טוענים כי בסוף מאה א' לסה"נ התקבלו החלטות חשובות בפגישה רשמית שיוחדה לקביעת המעמד הסמכותי של כ"ד ספרי המקרא. בהקשר זה הזכירו חוקרים שונים פגישה או מועצה שנערכה ביבנה בין השנים 75 – 117 לסה"נ. ואולם אין בידינו כל עדות לפגישה רשמית כזו. במקורות אנו מוצאים אזכורים רק של 'בית דין', 'מתיבתא', 'ישיבה' ו'בית מדרש' ביבנה ולא של כינוס או מועצה.⁵² לפי ליימן,⁵³ ההחלטה היחידה שנתקבלה ביבנה היא ש"שיר השירים וקהלת מטמאות את הידים" (משנה, ידים ג, ה), כלומר לספרים אלה הוענק מעמד סמכותי. לא נתקבלה שום החלטה בדבר מעמדם הסמכותי (הקנוני) של כל ספרי המקרא ואין כל עדות באשר למידת השפעתם של חכמי יבנה על מעמדו של הנוסח באותה תקופה.

• על פי כמה חוקרים השפעתה השלילית של השחתתם של ספרי התורה בימי המקבים (מק"א א 56 – 58) הביאה לתהליך של ייצוב שקדמה לו כתיבתן של מגילות נוספות (מק"ב ב 14 – 15).⁵⁴ ואולם השערה זו לא הוכחה. זו אף זו, ודאי היו בנמצא ספרי תורה נוספים על אלה שהיו במקדש, ולכן אפילו לאחר שרפת מגילות המקדש ודאי נותרו מגילות ללא כל פגע.

• בהתבססם על העיבודים הקדם-נוצריים של תה"ש (התרגום היווני העתיק⁺) על פי הנוסח הקדם-מסורתי, כגון מג' תרי עשר מנחל חֶבֶר ← עמ' 137, *van der Woude 161; Kreuzer* 2009, 56–60 Lange* הגיעו למסקנה שפעילות העיבוד מעידה כי הנוסח הקדם-מסורתי היה הנוסח התקני בשלב מוקדם זה. אבל סוג זה של עיבוד רק מראה שאותה קבוצה בעלת השפעה שתמכה בנוסח הקדם-מסורתי תמכה גם בעיבוד של המקרא היווני. רצונה של קבוצה זאת היה שהנוסח הקדם-מסורתי יהיה מרכזי

50 Van Seters, *Edited Bible*, 65–70 גם כן מטיל ספק ברלוונטיות של מסורת זאת לייצוב המשוער של נוסח המקרא.

51 ראו עמ' 28 – 29. לדיון מעמיק במסורת זו ראו Talmon, *Text*, 329–346.

52 J.P. Lewis, "What Do We Mean by Jabneh?", *JBR* 32 (1964) 125–132 ראו

53 S.Z. Leiman, *The Canonization of Hebrew Scripture: The Talmudic and Midrashic Evidence* (Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences 47; Hamden, CT 1976) 120–124

54 M.Z. Segal*; Greenberg, "Stabilization"; Trebolle Barrera, "Qumran Evidence" כך

ביוונית כבעברית, ופעילותה אינה מצביעה על ייצוב כללי של נוסח המקרא.

• המדקדקים שייצבו את מסירת הנוסחים היווניים באלכסנדריה, ייתכן שהשפיעו על העתקת נוסח המקרא בארץ־ישראל.⁵⁵ Albrektson*, *Text*, 52, לא קיבל את הטיעון הזה, הנוגע רק לנה"מ, בטענה שהשפעתם של מדקדקי אלכסנדריה הייתה מוגבלת לתהליכי העתקה ולמינוח.

• כמה חוקרים הציעו שתיקונים שיש בהם הוספות בין השיטין ומחיקות במגילות קומראן מעידים על התאמה לנה"מ או לתה"ש, אך הממצא אינו משכנע. ← עמ' 200. מיליק ולנגה הציעו את הממצא במג' 5QDeut כתיקוני התאמה למצע העברי של תה"ש.⁵⁶ בדומה לזאת, על פי ברתלמי, הנוסח העומד ביסודה של מג' יש"ב, וכמוהו הנוסח העומד ביסוד מג' ישעיה מִרְבַּעַת (MurIsa), תוקן כמה פעמים על פי הנוסח הקדם־מסורתי.⁵⁷ במקרה של נוסחים אלה תיקוני התאמה לנוסח חיצוני אינם בלתי אפשריים, אבל יהא עלינו להניח שנוסחים אלה, שכבר היו קרובים ביותר למה שהפך לנה"מ של ימה"ב, תוקנו באותו כיוון. תיקונים כאלה עשויים לשקף את ההתאמה לנוסח מרכזי (תקני), כגון "ספר מוגה" המוזכר בבבלי, פסחים ק"ב ע"א. ← עמ' 27 – 28. עם זאת, רוב התיקונים התואמים את נה"מ נראים תיקונים של שגיאות סופרים פשוטות;⁵⁸ לפיכך סביר שבמקרה של טעות, הסופר המקורי או סופר או קורא מאוחר תיקן את המגילה לפי נוסח היסוד שלהם שהיה זהה לנה"מ של ימה"ב.

• עם פרסום הקטעים מִרְבַּעַת (DJD II, 1961) שהושארו שם בזמן מרד ברכוכבא, נוכחו כמה חוקרים לדעת שמגילות אלה היו קרובות יותר לנה"מ מאשר מגילות קומראן. ← עמ' 28, הערה 16. חוקרים אלה הציעו שייצוב הנוסח ודאי התרחש זמן־מה לאחר המרד הגדול, כשהונחו המגילות במערות קומראן (70 לסה"נ), ולפני מרד ברכוכבא (132 – 135 לסה"נ).⁵⁹ יסודו של טיעון זה במגוון הטקסטואלי של מגילות קומראן בעוד מגילות ואדי מִרְבַּעַת מעידות רק על נה"מ.⁶⁰ לפי השקפה זו

55 כך בזהירות C. Rabin, "The Dead Sea Scrolls and the History of the O.T. Text", *JTS* n.s. 6 (1955) 174–182 (182).

56 N. Fernández, J.T. Milik, *DJD* III, 169–171; Lange, "They Confirmed" (2009) 62. Marcos, "5QDt y los tipos textuales bíblicos", in *Biblia Exégesis y Cultura: Estudios en honor del Prof. D. José María Casciaro* (ed. G. Aranda et al.; Pamplona 1994) 119–125. E. Tov, "The Textual Base of the Corrections in the Biblical Texts Found at Qumran", in *The Dead Sea Scrolls: Forty Years of Research* (ed. D. Dimant & U. Rappaport; Leiden/New York/Cologne/Jerusalem 1992) 299–314 (307–308).

57 Barthélemy, *Critique textuelle* 1992, cxiii. הנחה זו בלתי סבירה היות שדרגת איהתאמה בין מג' יש"ב ובין MurIsa מכאן ובין נה"מ של ימה"ב מכאן גבוהה הרבה יותר מן הפרטים המתוקנים המשוערים במגילות אלה.

58 ראו Tov, *Scr. Prac.*, 223–225. R. de Vaux, "Les grottes de Murabba'at et leurs documents: Rapport préliminaire", *RB* 60 (1953) 245–67 (264); P.W. Skehan, "The Qumran Manuscripts and Textual Criticism", *VTSup* 4 (1957) 148–160 (148); D. Barthélemy, *Études*, 352–355; id., *Critique textuelle* 1992, cxiii. כמו כן, Cross, "Fixation", 217 ("העיבוד הפרושי מזמנו של הלל") מייחס את ייצוב הנוסח לתקופה קדומה יותר ("ראשית מאה א' לסה"נ").

60 טיעון זה לא נתקבל על ידי Ulrich* 2003 (← עמ' 27, הערה 11) ו-Albrektson*, *Text*, שטענו כי נוסח מגילות מרבועאת ונה"מ של ימה"ב אינם זהים.

נראה שהעובדות מצביעות על תהליך של ייצוב הנוסח שהתרחש בשנת 100 לסה"נ בקירוב, אבל אנו מפרשים את המידע אחרת. מחקר מחודש על מגילות מדבר יהודה מאפשר לנו עתה לראות את הנתונים באור חדש (ראו מטה).

לפי השקפתנו, אין ממש באף לא אחד מן הטיעונים הנזכרים לעיל לטובת ההנחה שהתרחש פעם תהליך של יצירת נוסח תקני של המקרא. הרעיון של יצירת נוסח תקני כזה הוא אך השערה שנולדה במוחם של חוקרים, בעיקר בגלל פרשנות לא נכונה של הממצא. נוסף על טיעוני הנגד שהובאו לעיל, הטיעונים העיקריים הקשורים לאשליה האופטית של עדויות מדבר יהודה הם אלה:

האבחנה בין הקטעים השונים שנמצאו באתרי מדבר יהודה השונים כפי שתוארו בעמ' 29 – 31, היא בעלת חשיבות מכרעת להבנתנו את הממצא. עשרים וחמישה טקסטים שנמצאו באתרים במדבר יהודה פרט לקומראן זהים כמעט לחלוטין למסורת ימה"ב של נה"מ בהשוואה לכתביד ל⁺. מצד אחר, מגילות קומראן דמויותנה"מ⁺ הן רק קרובות לנה"מ, אף שהן שייכות לאותה משפחת נוסח.

רוב החוקרים מתייחסים לממצא ממצדה ומאתרי ברכוכבא באותה דרך, ולכן מסיקים שמגילות קומראן מעידות על ריבוי נוסחים ואילו הנוסחים 'המאוחרים יותר' מן האתרים האחרים משקפים אחדות נוסח. ואולם מגילות מצדה (שהועתקו בין שנת 50 לפני סה"נ ושנת 30 לסה"נ) אינן מאוחרות יותר ממגילות קומראן. אתרי ברכוכבא אכן מאוחרים יותר, שכן המגילות שהתגלו שם הועתקו בין שנת 20 לפני סה"נ ושנת 115 לסה"נ. לפיכך תגליות מדבר יהודה אינן תומכות בהשערת ייצוב הנוסח או בהנחת נוסח תקני, היות שהן המגילות המוקדמות (מצדה) הן המגילות המאוחרות (אתרי ברכוכבא בוואדי מרפצאת, ואדי סדיר, נחל חֶכְר, נחל צְרוּגוּת ונחל צאלים) משקפות את נה"מ, ואילו מגילות קומראן משקפות ריבוי נוסחים. אם כן באותה תקופה ממש אנו מוצאים מסורת נוסח יציבה במצדה ובאתרים אחרים במדבר יהודה (נה"מ) ומגוון טקסטואלי בקומראן (מגילות דמויותנה"מ ואחרות). ההבדלים בין האתרים אינם אפוא כרונולוגיים אלא חברתיים-דתיים. ← עמ' 27 – 30

אף שאין כל הוכחה להשערת הנוסח התקני או ייצוב נוסח המקרא בכללותו,⁶¹ במשך תקופה זו נותרה קבוצת נה"מ יציבה מבחינה פנימית, כפי שתואר בעמ' 27 – 30. לא הייתה כל תנועה מריבוי טקסטים לאחדות אבל, במילותיו של van der Woude*, 163, "הייתה מסורת אחידה בסיסית ב צ ד מסורת של ריבוי טקסטים ביהדות ארץ-ישראל במאות האחרונות לפני סה"נ". יציבותה הפנימית של קבוצת נה"מ הייתה מכוונת, אבל היציבות של כלל נוסח המקרא ברחבי ארץ-ישראל לא הייתה תוצאה של תהליך מתוכנן. בבחננו

61 כך גם Albrektson*; van der Woude*; Ulrich* 2000, 86; id., 2010, 155

את המצב ברחבי ישראל, ובהבינו כי כל הנוסחים היו יציבים טקסטואלית אחרי שנת 70 לסה"נ, איננו מגיעים למסקנה כי היו התפתחויות מתוכננות בישראל הקדום, אלא דווקא כי המצב היה רק תוצאה של מאורעות היסטוריים. מנקודת מבט טקסטואלית, היה זה רק מקרה שנה"מ הוא הנוסח היחיד שנותר אחרי חורבן הבית. מצב זה יצר אשליה של יציבות כללית, כאילו היא אמורה בכל העדות המקראית. מכל מקום, אחרי שנת 70 לסה"נ רק נה"מ נותר בידי היהודים. לתה"ש לא הייתה יותר השפעה בחוגים יהודיים שכן הוא היה עתה דמויותנה"מ בידיים נוצריות, שומ' נותר בקהילה השומרונית, ומגילות קומראן היו חבויות במערות. ייתכן שמגילות אחרות היו בשימוש בארץ-ישראל, כגון אלה שיובאו לקומראן. אולם איננו שומעים על אודות מגילות כאלה, כנראה משום שלא הייתה קהילה מאורגנת בארץ-ישראל שהשתמשה בנוסחים כגון 4QJer^{b,d} או 4QJosh^a, אשר נבדלים רבות מנה"מ. גם אם הרבו להשתמש בנוסחים אלה בתקופות קדומות, איננו שומעים עליהם מאוחר יותר, שכן העדויות אחרי שנת 70 לסה"נ באות רק מחוגי חז"ל.⁶² לפיכך מבחינה טקסטואלית, קבוצת נה"מ לא דחקה הצדה נוסחים אחרים. מעמדה של קבוצת נה"מ לא השתנה אחרי חורבן הבית בשנת 70 לסה"נ ביחס למעמדה לפני כן, אלא שעתה לא היו יותר נוסחים מתחרים. שאר הנוסחים לא נושלו, והמשפחה הקדם-מסורתית⁺ לא ניצחה, כפי שנטען לעתים קרובות בספרות. לפיכך יש להוציא מאוצר המילים שלנו את המושגים 'ייצוב' ו'קביעת תקן', שנולדו מתוך פרשנות שגויה של הממצא. נה"מ היה נוסח איתן מאמצע מאה ג' לפני סה"נ ואילך, ודמותו נקבעה מכוח מסירת הנוסח השמרנית, ולא בגלל ייצוב נוסחו.⁶³

3. תיאור חדש

יש לבחון את תיאור התפתחות נוסח המקרא⁶⁴ בסעיף זה יחד עם שאר חלקי הפרק. דיונים בתולדות הנוסח שערכו חוקרים אחרים משלבים היבטים שנידונו בחלקים אחרים של פרק זה: תיאורים טקסטואליים (סעיף 1) וצורתו של נוסח המקרא בתקופות קדומות (חלק ב). שני דיונים אלה אינם משולבים בדיון שלהלן היות שיש בהם הפשטות שאין בכוחן לסייע להבנת התפתחות נוסח המקרא. כמו כן, אין אנו דנים כאן בייצוב האפשרי של נוסח המקרא ובהשערה בדבר ה'ניצחון' של הנוסח הקדם-מסורתי, שתי השערות שהופרכו בסעיף 2. בהיעדר דיונים אלה הדיון שלהלן קצר יחסית. אנו משתדלים לבסס את תיאורנו

62 מגילת התורה מבית הכנסת של סְרוּס ונוסח התורה של ר' מאיר הם ככל הנראה יוצאים מן הכלל. ← עמ' 108 – 109

63 Van Seters, *Edited Bible*, 60–112 מגיע לאותה השקפה שלילית באשר לתהליך ייצוב הנוסח בנוקט גישה שונה בנייתו הנתונים.

64 התפתחות נה"מ מתוארת בעמ' 25 – 33.

על עדויות כתביהיד עצמן בהכירנו בכך שעדויות כאלה חסרות באשר לתקופות הקדומות ושדיוננו סובייקטיבי כדיונים אחרים. תיאור התפתחות נוסח המקרא נוגע אך ורק למקורות עבריים ולמצע המשוחזר של תה"ש. עדויות הנוסח האחרות רלוונטיות פחות.⁶⁵

בתיאור התפתחות הנוסח אנו מבחינים בין (א) התקופה הקדומה, עד 250 לפני סה"נ, שלגביה אין בידינו כל עדות כתובה, ובין (ב) התקופה מאמצע מאה ג' לפני סה"נ ועד מרד ברכוכבא (132 – 135 לסה"נ), שלגביה יש ממצא רב. עם זאת, שני התיאורים הם ספקולטיביים, אם כי במקרה של התקופה השנייה במידה פחותה יחסית.

(א) התקופה הקדומה עד 250 לפני סה"נ

מסגרת כרונוולוגית. בעוד סיומה של תקופה זו נקבע על ידי הימצאותה של עדות טקסטואלית, תחילתה של מסירת הנוסח אינה מוגדרת בבהירות. טבעי להניח שהמסירה החלה כאשר החיבורים הכלולים בספרי המקרא נשלמו. ואולם ההעתיקה החלה כבר בצמצום בשלב מוקדם יותר כאשר חלקי ספרים היו קיימים בכתב לפני השלמת תהליך החיבור. ← פרק 7. תיאור של מסירת נוסח המקרא מתחיל אפוא עם השלמת החיבורים הספרותיים, ובמידה מסוימת אף לפני כן. ← עמ' 180

עדויות מקראיות. נוסח המקרא המשותף לכל עדי הנוסח מכיל לעתים התייחסויות לכתיבתם של קטעי ספרים לפני השלמת ספרי המקרא כפי שהם ידועים לנו.⁶⁶ בדומה לזה, נראה שתהליך העריכה המשוער באשר לרוב ספרי המקרא מניח קיומם הקודם של טקסטים כתובים. לפיכך הגיוני להניח שעורכים־סופרים שהכניסו את מילותיהם לנוסח קודם של חיבור מסוים התבססו על טקסטים כתובים. דברים אלה אמורים, למשל, למהדורות יהושע – מלכים וירמיה שנערכו בידי העורכים הדבטרוֹנוֹמיסטיים*. נובע מזאת שהעורכים של שלבי החיבור האחרונים פעלו כמחברים וכעורכים כאחד, היות שהם העתיקו מחיבורים קודמים במהלך עבודת העריכה. הדבר אמור גם במחבר של ס' דברי הימים, אשר בתהליך השכתוב העתיק חלקים ניכרים של בראשית ושל שמואל – מלכים מנה"מ או מצורה דומה של ספרים אלה. כמו כן, הוא שילב חלקים של

65 המצעים* המשוחזרים של התרגומים האחרים היו קרובים מאד לנה"מ (במינוח שלנו נה"מ+ כולל את התרגומים הארמיים, הפשיטתא והוולגטה). ← עמ' 27

66 כך עשרת הדיברות נכתבו על לוחות אבן (שם' לד' 1). בשמ' כד' 4 נאמר: "ויכתב משה את כל דברי ה'". דברים אלה אמורים כנראה ב'ספר הברית' (שמ' כא – כג). ועוד, "ויכתב יהושע את הדברים האלה בספר תורת אלהים" (יהו' כד' 26). ולבסוף, ירמיהו הכתיב לסופרו ברוך לא רק את המגילה הראשונה שאחר כך הושמדה בידי המלך (לו' 23), אלא גם את המגילה השנייה שהכילה "את כל דברי הספר אשר שרף יהויקים מלך יהודה באש, ועוד נוסף עליהם דברים רבים כהמה" (יר' לו' 32).

חיבורים אחרים. ייתכן שכמה מן ההבדלים בין הקטעים המקבילים היום במקרא נוצרו בשלב מוקדם ביותר ← עמ' 11 – 16, לפני שיחידות אלה שולבו בחיבורים כפי שהם מוצגים בספרים הקנוניים⁶⁷, ואילו אחרים נוצרו בשלבים מאוחרים.

התפתחות ספרותית. בשלב מסוים נשלמה צמיחתו הספרותית של ספר מקראי. גיבוש ספרותי זה נתקבל כסמכותי מבחינת תוכנו. כאשר ההתפתחות הספרותית הייתה פשוטה, כלומר כשהחיבור לא שוכתב, מסירת הנוסח התחילה בגיבושו הספרותי, כמו במקרה של מזמורים רבים בספר תהלים.

ואולם לעתים תהליך הגיבוש הספרותי אירע יותר מפעם אחת בתקופות שונות, כאשר התרחשו התפתחויות ספרותיות נוספות לאחר השלמת החיבור הראשוני. המהדורה החדשה נועדה לתפוס את מקומה של קודמתה והופצה מיד בעם, אך העדויות מראות כי המהדורה המתוקנת לא תפסה תמיד את מקום קודמתה ולפעמים לא הצליחה למנוע את הפצתם של עותקי המהדורה הקודמת.⁶⁷ בדרך מקרה, כמה ממהדורות קודמות אלה נשמרו בתה"ש ובמגילות קומראן אחדות. ← פרק 7 ובכן Tov* 2010. בשלב מוקדם זה, העותקים של ספרי המקרא נבדלו זה מזה באותה מידה כמו הנוסחים המתוארים בפרק 7.

יצירת הבדלי גרסה ספרותיים וטקסטואליים. התהליכים שתוארו בסעיפים הקודמים הובילו ליצירתם של הבדלי גרסה ספרותיים כאלה המתוארים בפרק 7. הבדלי גרסה אלה שונים מהבדלי הגרסה המתוארים בפרק 4 שנוצרו בתהליך מסירת הנוסח.

במינוח של אולריך (← עמ' 168), 'מהדורות ספרותיות חלופיות' של ספרים אחדים נפוצו כבר במאות הקדומות. נראה כי תהליך זה היה מוגבל לספרים מסוימים, בעוד באחרים התפתחויות כאלה לא התרחשו. העדויות המעטות הידועות על מהדורות ספרותיות כאלה אינן מאפשרות לנו הבנה טובה של הממצא, לחיוב או לשלילה.⁶⁸ לפיכך היעדרם של הבדלים ניכרים בין נוסחים קדומים של ספר מסוים אינו מורה כי בשלב מוקדם לא התקיימו עותקים שונים מאד זה מזה. משמעותו הפשוטה היא כי עותקים כאלה לא נשמרו. למשל, הבדלים כאלה שיש בירמיה (← פרק 17) עשויים היו להתקיים גם בספרי נבואה אחרים.

אופיו של הממצא הטקסטואלי. כל עותקי המקרא היו שונים זה מזה משום שכל אחד מהם שיקף את אישיותו של מחבר/סופרו, ובשלב מאוחר

67 רעיון החלפת המהדורות הקדומות בחדשות שיין לחברה המודרנית. קיומן של מהדורות מתחרות כנראה לא הפריע לאנשים בעת העתיקה.

68 הגילוי המקרי של קטעים של בערך 235 מגילות מקראיות במדבר יהודה (210 בקומראן), שמוצאן במאות האחרונות לפני סה"נ ובמאות הראשונות לסה"נ, מוכיח כמה עלולות ידיעותינו על העדויות הטקסטואליות להיות מוטעות אם נסתמך על מידע חלקי.

יותר, מעתיק־סופרו.⁶⁹ ← עמ' 233. מגילות שונות אלה היו כולן עותקי מקרא סמכותיים למרות העובדה שלעתים קרובות הן נבדלו זו מזו מאד. אם המקדש שימש הגנזך העיקרי של המגילות המקראיות ← עמ' 28, סביר להניח שהעותקים שנשלמו אוחסנו שם במאות קדומות, ואולי החליפו ניסוחים ספרותיים קודמים שהיו פעם במקדש.⁷⁰ דפוס ההשתמרות היה שונה בכל ספר וספר. לפעמים מה שנראה כניסוח הספרותי האחרון נשמר בנה"מ, ואילו תה"ש ושו"מ שימרו ניסוחים ספרותיים מאוחרים יותר שהתבססו על מהדורה כגון נה"מ. במקרים אחרים תה"ש שימר ניסוח ספרותי שקדם לזה של נה"מ. ← עמ' 76 – 133 (טבלה 26)

תפוצת המגילות. אין כל עדות באשר להפצת מגילות המקרא בתקופות הקדומות. Tov, "Diffusion", הציע שרק עותקים בודדים של הספרים היו בנמצא במקדש במאות הקדומות ושכמה מהם שוכתבו שם.⁷¹ בשלב מסוים נפוצו ספרים מחוץ למקדש. התפתחויות אלה ודאי התרחשו לפני מאה ג' לפני סה"נ, שכן באותה עת נפוצו כבר כמה עותקים (הממצא ממדבר יהודה). אין ספק כי הגולים לקחו עמם עותקים של המקרא לאחר חורבן בית ראשון, אך אין אנו יודעים כמה עותקים נלקחו לגלות וכמה נוצרו שם.

(ב) התקופה משנת 250 לפני סה"נ ועד 132 – 135 לסה"נ

הממצא המאוחר ביותר של נוסח המקרא ממדבר יהודה מתוארך למרד ברכוכבא (132 – 135 לסה"נ). לאחר מכן לא השתנה הנוסח במידה ניכרת וענפיו השונים עוגנו בחוזקה בסביבות דתיות אחדות. ← עמ' 173 – 174

69 ההעתקה והמסירה של הסופרים מאופיינת באי־עקביות בכל הרמות, שכן סופרים קדומים לא שאפו לעקבות. אין זה ידוע מדוע ספרים מסוימים שוכתבו בהיקף ניכר במהלך תולדותיהם הספרותיות, בעוד ספרים אחרים שוכתבו כנראה במידה פחותה. היעדר עקביות מאפיין גם היבטים טכניים כגון כתיב,⁷ סימון פרשיות פתוחות וסתומות⁸ והוספת הבהרות לתוכן. ← Tov, "Consistency", תיאור זה מתעלם מן האפשרות של מהדורות קדמוניות מקבילות. ← עמ' 157 – 158, היות שלא נשתמרה כל עדות להן.

70 תיאור זה נסמך רבות על N. Lohfink, "Gab es eine deuteronomistische Bewegung?", in *Jeremia und die "deuteronomistische Bewegung"* (ed. W. Gross; BBB 98; Weinheim 1995) 313–382 (335–347) = id., *Studien zum Deuteronomium und zur deuteronomistischen Literatur III* (SBAB 20; Stuttgart 1955) 65–142 (91–104); M. Haran, "Book-Scrolls at the Beginning of the Second Temple Period: The Transition from "Diffusion" Papyrus to Skins", *HUCA* 54 (1983) 111–122 (113) מערכת הטיעונים במחקרי מבוססת על הרמה הנמוכה המשוערת של ידיעת קרוא וכתוב בתקופות הקדומות, על סיפור גילוי המגילה במקדש בעת מלכות יאשיהו (מל"ב כב 8, כג 2, 24; דה"ב ל"ד 15, 30) ועל הטיעון התיאורטי בדבר 'קו ייצור' המשקף התפתחות קווית המבוססת על עותק יחיד (עמ' 162). מצד אחר, במקבילה העיקרית הידועה של מאות קדומות אלה, ספרות החול האכדית, מהדורות ועותקים רבים נפוצו לאחר שחזר הנוסח המקורי, מראשית אלף ב' ואילך. ראו Cogan, "Assyriological Perspective".

בעוד תיאור ההתפתחויות הטקסטואליות לפני שנת 250 לפני סה"נ אינו אלא בגדר השערה, תיאור ההתפתחויות בתקופות המאוחרות יותר מבוסס על ממצא, אף שגם כאן הדיון ספקולטיבי: איננו יודעים כמה אחוזים של המגילות שנפוצו בזמן מסוים מיוצג במגילות מדבר יהודה, בשומ' ובתה"ש (שאר התרגומים הקדומים קרובים מאד לנה"מ). איננו יודעים גם אם הפרופורציות של סוגי המגילות שנשמרו בקומראן (← עמ' 104 – 106) משקפות את המציאות בישראל הקדומה בכללותה.

גישות הסופרים. לנוכח קיומן של גרסאות הנוסח שנדונות בפרקים 324 ו-7 סביר להניח שלכתחילה כל הסופרים מעתיקים ניגשו לטקסט בחופשיות. בשלב מסוים התפתחה גישת העתקה קפדנית, אך קשה לדעת מתי התחיל תהליך זה (הדיוק אינו קשור בהכרח בהתקדשות הספרים או בקבלת מעמד סמכותי, כפי שמעידה מסירת התורה. ← עמ' 180 – 181). אי אפשר למיין בנוקשות את הנוסחים לחופשיים ומוקפדים,⁷² אבל כמה דוגמאות טיפוסיות של שתי הגישות נזכרות מטה.

גישת חופשית. בעת יצירת העותקים החדשים שינו הסופרים פרטים בנוסח הנמסר, תחילה בתור מחברים מעתיקים ועורכים מעתיקים⁷³ ומאוחר יותר בתור סופרים מעתיקים (להבחנה ביניהם, ראו עמ' 233).⁷⁴ פעולת עריכה חופשית משתקפת בנוסחים שנדונו בפרק 37. מלאכת סופרים חופשית מתבטאת בהכנסת שינויים קטנים רבים (תוספות, השמטות, שינויי תוכן). ← פרק 2, טבלאות 12 – 13, 21; פרק 324. חופש זה משתקף גם בשינויי כתיב⁺ ומורפולוגיה⁺, בשעה שהעתקה רשלנית גרמה לטעויות רבות, מחיקות ותיקונים. מייצגים טיפוסיים של גישה חופשית הם קבוצת שומ', פפירוס נש' ← עמ' 107, מג' סג'רס ← עמ' 108 – 109, מג' 4QCant^b ← DJD XVI, 208, הטקסטים שנכתבו בידי אס"ק⁺ ובאופן מפתיע, היבט אחד של המצע העברי של תה"ש לתורה, ההרמוניזציות שבו. ← עמ' 130. גישה חופשית⁷⁵ זו לא פגעה במעמד המקודש של נוסחים אלה, שכן כולם היו עותקים סמכותיים של 'המקרא'. פרט לגרסאות משניות נוסחים אלה מכילים גרסאות מקוריות ככל

72 ראו מטה, "שינוי גישה?". יתר על כן, טקסט כגון מגילת 4QSam^a הועתק בקפדנות ומכיל גרסאות מקוריות רבות בהשוואה לטקסטים אחרים, אבל ככל הנראה הוא מאופיין בצורה הטובה ביותר על ידי הרכיבים הפרשניים הרבים שלו. לדוגמאות ראו עמ' 228, 237 – 238, 244, 251 – 252.

73 נראה שעורכים וסופרים לא הותירו עקבות גלויים לשינויים שערכו במגילות בהוסיפם אותם בעותקים החדשים שיצרו. ← עמ' 276 – 277

74 אף שאי אפשר להבחין במדויק בין שתי קבוצות סופרים אלה, אנו עורכים הבחנה כמותית בשינויי שינויים קטנים לקבוצה השנייה. דיוק אינו משקף תמיד את השלב השני בהתפתחות הנוסחים. החוקר המתים המצרי מ-Iuya מ-1400 לפני סה"נ: "הספר" נשלם מראשיתו ועד סופו כפי שנמצא כתוב, הועתק, נערך מחדש, הושווה ונבדק תו אחר תו".

75 אף שנוסחים אלה מכונים לעתים קרובות 'עממיים' בעקבות Kahle* ← עמ' 166, ההגדרה 'חופשיים' מתארת את אופיים טוב יותר.

נוסח אחר. ביטויים של חופשיות משתקפים מעת לעת גם בנוסחים המתוארים להלן כ'מוקפדים'.

גישת קפדנות. נוסחים שהועתקו בקפדנות לרוב אינם מתירים שינויי תוכן, לשון, כתיב, וכו'. קבוצת נה"מ (הכוללת נוסחים דמויינה"מ⁷⁶ רבים שנמצאו בקומראן) היא המייצגת העיקרית של גישה זו, אף שגם בנוסח זה הוכנסו שינויים בשלב מוקדם יותר ונוסח ספר שמואל שלה משובש לעתים קרובות. ← עמ' 183. נוסח אחר מוקפד יחסית הוא המצע העברי של תה"ש, אף שיש בנוסח זה הרמוניזציות בפרטים קטנים בתורה. ← עמ' 130

כל הנוסחים המתוארים כאן כחופשיים וכמוקפדים נפוצו בישראל הקדומה ככתבי קודש סמכותיים במשך שלוש מאות האחרונות לפני סה"נ ובשתי המאות הראשונות לסה"נ. אין יודעים אלו מבין הנוסחים היו הנפוצים ביותר, שכן הממצא שנשתמר עלול להטעות. אם הממצא מקומראן מספק תמונה אמينة לכל ישראל הקדומה, אפשר להבחין בייצוג נרחב של נוסחים דמויינה"מ⁷⁷ (48% בתורה ו-44% בשאר הספרים ← עמ' 105).⁷⁶ בשאר אתרי מדבר יהודה נה"מ הוא הנוסח היחיד המיוצג שם. ← עמ' 27

שינוי גישה? בתקופה שיש לנו עדויות טקסטואלית לגביה התקיימו שתי⁷⁷ הגישות זו בצד זו, אך לא באותה סביבה דתית. הקושי בניתוח הממצא מודגש בנקיטת גישות שונות לאותם נוסחים במשך הדורות. גישה חופשית ננקטה בשלבי ההתפתחות הראשונים של הנוסחים, אך מאוחר יותר הם הועתקו בקפדנות. לפיכך סימני חופשיות שננקטה ביחס לנה"מ בתקופה שקדמה לאמצע מאה ג' לפני סה"נ מתגלים בטעויות (← עמ' 8 – 11) ובשינויים תיאולוגיים קטנים (← עמ' 236 – 242). שומ' הוא דוגמה טיפוסית לגישה החופשית, אך כתביהיד שלו מימי הביניים מראים כי כעבור תקופה מסוימת הוא הועתק בדיוק רב להוציא הכתיב. כמצופה, גישות שונות מתגלות בספרים שונים (ראו עמ' 183 – 184 באשר למצע⁷⁸ של תה"ש לתורה ולספר שמואל בנה"מ).

⁷⁶ ראו "Diffusion", Tov. פולר מציין כי שכיחותם של הטקסטים דמויינה"מ בין מגילות קומראן ניכרת בייחוד במאה א' לפני סה"נ, אבל עובדה זו עלולה להטעות שכן העותקים של מגילות מקומראן התרכבו בצורה ניכרת בתקופה זו בייצוגן את המאה הראשונה של ההתיישבות במקום: R.E. Fuller, "The Biblical Prophetic Manuscripts from the Judean Desert", in *Prophecy After the Prophets? The Contribution of the Dead Sea Scrolls to the Understanding of the Biblical and Extra-Biblical Prophecy* (ed. K. De Troyer & A. Lange; Leuven 2009) 3–23 ← עמ' 184

⁷⁷ הממצא אינו מתיר הבחנה בין שלושה גישות שיצרו נוסחים שונים, כפי שהציע ליברמן*: נוסחים 'נחותים' (φωλύότερα) ששימשו את העם, נוסחים ששימשו לצרכי הוראה ולימוד (κοινότερα), 'עוֹתָקִים' שנפוצו תפוצה רחבה, ו'עוֹתָקִים מדויקים' (ἡκριβωμένα) שאומצו על ידי חוגי המקדש. דגם זה מבוסס אך ורק על מקבילות חיצוניות ולא על הנוסחים העבריים הקיימים. יתר על כן, ובניגוד לליברמן, ההיגיון אומר כי בבתי כנסת ובבתי מדרש השתמשו אך ורק במגילות המתוקנות. ← Tov* 2008, 182. בדומה לזאת, אין כל עדות לנוסח 'רשמי' של המקרא כפי שהוצע בידי קרוס ← עמ' 167 וכן Schenker* 2007.

ה ר ק ע. קשה לדעת באלו נסיבות ובאלו חוגים חברתיים שתי גישות אלה למלאכת הסופר נוצרו, ננקטו והונצחו. לכאורה הנוסחים שהועתקו בחופשיות לא שימשו לפעילות ציבורית, אלא היו עותקים פרטיים בלבד. ואולם הנחה זו אינה נתמכת בממצא כלשהו. למשל, מג' יש"א, שהועתקה ברשלנות ונציגה טובה של הסגנון של אסכולת סופרים קומראנית⁷⁸, שימשה רבות את היחד+ בקומראן, כפי שמעידים סימני הסופרים הרבים בה ← עמ' 200 ואחסונה בכד. שומ', דוגמה טובה לנוסח שנערך בחופשיות, הוא נוסח שהוקירו השומרונים. לפיכך הקשר בין דיוקן של המגילות ובין מעמדן בתוך קבוצה דתית מסוימת אינו מחויב המציאות. קשר ישיר בין קדושת הטקסט (נה"מ) וגישת סופרים קפדנית נעשה רק ביהדות הרבנית וקודמיה, לפחות החל במאה ג' לפני סה"נ. ← עמ' 27 – 30

• השוואה עם סופרים של חיבורים אחרים. עורכים מעתיקים חיברו ושכתבו את ספרי המקרא באותה דרך שכל החיבורים האחרים נוצרו בה. ← עמ' 277, הערה 6. בדומה לזאת, העדויות מקומראן מראות שמנהגי הסופרים בהעתקת טקסטים מקראיים היו שונים רק במקצת ממנהגיהם בטקסטים לא-מקראיים.⁷⁸

• יצירת גרסאות ספרותיות וטקסטואליות. בתקופה מאוחרת יחסית זו חלופות ספרותיות והבדלי גרסה טקסטואליים נוצרו בדיוק כפי שנוצרו בתקופות הקדומות. תוכנו של נה"מ היה כבר פחות או יותר קבוע, אך עדיין שכתבו אותו, כפי שנגלה לעין בעיבוד מחדש של נוסח הדומה לנה"מ בידי קבוצת שומ', קבוצת כתביהיד המכונה 4QRP ('התורה המשוכתבת' ממערה 4 בקומראן) והמצע העברי של תה"ש במלכים א, אסתר ודניאל (את כל המהדורות הספרותיות האלה אי אפשר לתארך בקלות). ← פרק 15, 16, 21, 23. הבדלי גרסה הנובעים מעצם מסירת הנוסח נוצרו כל הזמן. ← פרק 14

• ריבוי נוסחים ושאלת סמכותם. כמה מספרי המקרא נפוצו בנוסחים שונים במשך שלוש המאות האחרונות לפני סה"נ, ואלה משקפים מגוון טקסטואלי.⁷⁹ תכונה זו ניכרת לעין בהשוואת נוסחים עתיקים הידועים ממקורות שונים, כגון נה"מ, תה"ש ושומ'. גם מגילות שנמצאו באתר אחד, קומראן, מצביעות על מגוון טקסטואלי. הטקסטים שנמצאו בקומראן (210 ויותר במספר) שונים זה מזה בחלקים חופפים ובאופיים, אף שמזהים גם

78 אין לראות בקפדנות בהעתקת כתבי הקודש כפי שהיא נדרשת בספרות חז"ל עדות להבחנה בין גישות הסופרים, היות שהקפדה זו נוגעת לתקופה מאוחרת יותר ורק לחוגים מסוימים. ← *Tov, Scr. Prac.*, 250–254

79 הנחת ריבוי הנוסחים בתקופה זו מקובלת כעת על החוקרים. ראו לדוגמה טוב, "עיונים" (2008) וכמו E. Ulrich, "Pluriformity in the Biblical Text, Text Groups, and Questions of Canon", כן in Trebolle, *Madrid Qumran Congress*, 1.23–41; Lange, "Plurality"

קבוצות נוסח ומקבצי טקסטים מסוימים. ← עמ' 104. ריבוי נוסחים מאפיין גם את כתביהיד של כל החיבורים הלא־מקראיים שנמצאו בקומראן.⁸⁰

לאור ריבוי זה עלינו לשאול את עצמינו לאלו מן הנוסחים הייתה סמכות, לכמה מהם ובעיני מי? בעיני היחיד⁺ בקומראן נוסחי המקרא השונים היו בניסמך במידה שווה, שכן חברה לא נתנו דעתם להבדלים בין נוסחים אלה.

(1) אוסף פלורליסטי. אסופת הכתבים מקומראן היא פלורליסטית,⁸¹ בין השאר בגלל מקורותיהן השונים ואופיין של המגילות שיובאו אל עדת היחיד⁺ והועתקו במקום. נוסחים אלה מתייחסים זה לזה ולנוסחים שהיו ידועים לפני 1947 ברשת סבוכה של יחסים. באספם את ספרי המקרא שלהם חברי עדת היחיד לא עשו כל מאמץ לדבוק בקבוצת נוסח אחת. העובדה שנוסחים שונים אלה נמצאו באותן מערות משקפת ריבוי נוסחים במשך תקופה ארוכה בקומראן ובארץ בכללותה, אם אמנם מגילות רבות הגיעו לקומראן ממקומות אחרים. ← עמ' 104 - 106

בתוך ריבוי הנוסחים אפשר להבחין בכמה מקבצים ← עמ' 105 - 106: מגילות קומראן מכילות קבוצה של נוסחים טרום־שומרוניים⁺ ונוסחים שקרובים למקור העברי של תה"ש, בעוד הרוב הוא הנוסחים דמויי־נה"מ⁺ ומקבץ טקסטים שאינם קרובים לכל נוסח אחר (נוסחים בלתי־משויכים⁺). מספרם הרב של הנוסחים דמויי־נה"מ משקף כנראה את העדפת נה"מ בכמה חוגים בישראל.

(2) היעדר העדפה לנוסח מקרא מסוים בחיבורי קומראן. אנשי עדת היחיד⁺ העתיקו טקסטים כיתתיים ולא־כיתתיים וחיברו חיבורים כיתתיים, וכל החיבורים האלה מכילים מובאות מקראיות. במובאות אלה אין העדפה לשום נוסח מסוים או קבוצת נוסח מסוימת.⁸² ← עמ' 110

ריבוי בצד אחדות בישראל הקדומה. אף שריבוי נוסחים אפיין את ישראל בכללותה, נה"מ היה הנוסח היחיד ששימש בחוגים מסוימים. ← עמ' 27. הואיל ונה"מ הוא הנוסח היחיד המתועד באתרי מדבר יהודה פרט לקומראן (נוסחים שהועתקו בין שנת 50 לפני סה"נ לשנת 115 לסה"נ ממצדה ומאתרי ברכוכבא כגון ואדי מרפֶּעֶאת ונחל חֶבֶר) והואיל והוא הנוסח היחיד המצוטט בספרות חז"ל, הוצע שהיהדות הקדם־רבנית הייתה מעורבת ביצירתו וגם הפיצה אותו. ← עמ' 27 - 30

80 ראו C. Hempel, "Pluralism and Authoritativeness: The Case of the S Tradition", in *Authoritative Scriptures in Ancient Judaism* (ed. M. Popović; JSJSup 141; Leiden/Boston, 2010) 193–208; ead., "Sources and Redaction in the Dead Sea Scrolls: The Growth of Ancient Texts", in Grossman, *Rediscovering*, 162–181

81 ראו הדין בעמ' 106.

82 דוגמה טובה לכך היא החיבור הכיתתי 4Q175 המכונה 4QTestimonia, שבו כל אחת מן המובאות המקראיות משקפת נוסח מסוג אחר: שמ' כ 21 (נוסח טרום־שומרוני המשלב את נה"מ בדב' ה 28 – 29 ואת דב' יח 18 – 19 כבשומ'), וי' כד 15 – 17 (שאופיו אינו חד־משמעי), ודב' לג 8 – 11 (קרוב מאד למג' 4QDeut^h הבלתי־משויכת⁺).

נוסחים שאומצו מאוחר יותר בידי קבוצות דתיות (נה"מ, תה"ש, שומ') נפוצו בארץ-ישראל בתור נוסחי מקרא סמכותיים לפני חורבן הבית. בזמן ההוא המגילות הטרומ-שומרוניות שנמצאו בקומראן לא היו קשורות בחוגי השומרונים. היה זה ככל הנראה נוסח פופולרי (← עמ' 90), אף שהמידע החד-צדדי מקומראן לא מראה את היקפה של הפופולריות שלו לאשורו. נה"מ נפוץ מחוץ לחוגי המקדש (נוסחים דמויי נה"מ+ נמצאו בקומראן), ומצעו של תה"ש לא היה קשור לשום סביבה דתית.

על כן, לפני חורבן בית שני, חוגים מסוימים כמו עדת+ קומראן לא הבחינו בין נוסחי המקרא, בעוד חוגים אחרים השתמשו בנה"מ בלבד. רוצה לומר, בזמן ההוא אחדות התקיימה בד בבד עם ריבוי נוסחים (← עמ' 173, ולא החליפה את הריבוי אחרי חורבן הבית, כפי שחוקרים רבים טוענים. ← סעיף 2. לפיכך כתוצאה של צירוף מקרים היסטורי, נה"מ הפך לנוסח המקובל היחיד בישראל אחרי 70 לסה"נ (← עמ' 173 – 174), כשהעדפתה של הקבוצה שקידמה את נה"מ אומצה בידי כול ישראל.

• טיפוס ט? כל סופר יצר עותק חדש בהתאם להבנתו את התוכן ובהתאם למנהגי הסופרים שלו. פרט ליוצא דופן אחד (קבוצת שומ') ← עמ' 70 – 90), מגילות של ספרי מקרא שונים או של אותו ספר לא חלקו מאפיינים טיפולוגיים, עובדה המפריכה את השערת טיפוס הטקסט ← עמ' 152 – 154. בה בעת לנוסחים מסוימים יש רכיבים משותפים:

1. הטקסטים של נה"מ ממדבר יהודה ומימה"ב מהווים משפחת נוסח הדוקה של תוכן כמעט זהה, אך אין הם חולקים מאפיינים טיפולוגיים. ← עמ' 26 – 27
2. המגילות שהועתקו בהתאם לאסכולת הסופרים הקומראנית* חולקות מנהגי סופרים מובהקים, אך אלה אינם טיפולוגיים. ← עמ' 99
3. רכיבים המשותפים לכמה ספרי תה"ש, במיוחד בגרסאותיהם הקצרות ← עמ' 133 – 134, משקפים התפתחות ספרותית ואינם טיפולוגיים ברמה הטקסטואלית.

• תיקון? היות שנפוצו עותקים שונים של נוסח המקרא, אפשר שהתפתחה נטייה להשוות ביניהם או לתקן טקסטים אחדים בהתאם לאחרים. ואולם לדעתנו אין כל ראיה שהשוו בין נוסחי מקרא שונים, ← עמ' 172 – 173, בעוד סביר להניח שנוסחים בתוך משפחת נה"מ תוקנו לפי ספר העזרה שבמקדש. ← עמ' 28

• מקריות המסבירה את גורלם השונה של ספרי המקרא. כמותם וטבעם של ההבדלים הטקסטואליים והספרותיים בספר מסוים או בקטע מסוים נובעים מהתפתחותם הספרותית וממסירת הנוסח שלהם. לנוכח דפוסים שונים של הבדלי גרסה טקסטואליים וספרותיים בספרי המקרא, איננו יודעים אם יש לייחסם להבדלים בין ספרים או קטעים אלה בהתפתחותם הספרותית ובמסירת הנוסח שלהם או לתהפוכות בהשתמרות המקורות הקדומים. המידע הספרותי

והטקסטואלי המיוחד לכל ספר עשוי לשקף את כוונתם של עורכים וסופרים קדומים, אבל סביר יותר שצירוף מקרים הוא גורם חזק יותר.⁸³ לפיכך איננו יכולים לערוך השוואות בין מעמדו הספרותי והטקסטואלי של ספר אחד ובין זה של ספר אחר.⁸⁴ אנו פונים לשני ספרים.

תורה. לתורה היה מעמד מקודש מובהק שעשוי היה להשפיע על סופרים לגשת אליה בזהירות מיוחדת ובמידה קטנה יותר של התערבות בטקסט מאשר בשאר ספרי המקרא. ואולם הממצא אינו תומך בהשערה כזו. (1) עדי הנוסח השונים של התורה (נה"מ, שומ', מגילות קומראן, המצע⁺ העברי של תה"ש) משקפים אותה דרגה של התערבות עורכים כבשאר הספרים. ← פרק 67, 14, 21, 23. (2) בעוד הכתיב של התורה בנה"מ הוא בדרך כלל שמרני יותר מאשר בשאר ספרי המקרא ← עמ' 213, מספר הבדלי הגרסה בה אינו קטן יותר מאשר בספרים אלה. (3) מגילות תורה אחדות שנכתבו בידי אסכולת הספרים הקומראנית⁺ כתובות ברשלנות ובחוסר עקיבות (לדוגמה 4QNum^b, 4QDeut^a, 4QDeut^m, 4QDeut^{k2}); יש בהן התאמת צורות חריגות להקשר או לנומרות לשוניות, שגיאות תדירות, תיקונים רבים ולעתים גם כתב יד רשלני. (4) תה"ש וקבוצת שומ' מתאפיינים במספר גדול של הרמוניזציות קטנות. ← עמ' 130, הערה 227. לסיכום, באופן פרדוקסלי, התורה שוכתבה ושונתה יותר משאר ספרי המקרא בתקופת בית שני בגלל הפופולריות שלה שהייתה פועל יוצא מקדושתה, וכך גרמה לריבוי הבדלי הנוסח.⁸⁵

ספר שמואל בנה"מ. אופיו המשובש במידתמה של ספר שמואל בנה"מ נובע כנראה מן העותק שנכלל באבי-הטיפוס של נה"מ, אשר ביד המקרה שובש במידה מסוימת בשלב מוקדם.⁸⁶ בהתאם לזאת, אופיו המיוחד של ספר

83 למשל, הרברים אמורים במידע טקסטואלי-ספרותי חשוב הגלום בעדי הנוסח של ירמיה ויחזקאל, אך לא בספרי נבואה אחרים ← פרק 127, 3; זריות לשוניות-אורתוגרפיות⁺ בנה"מ של ירמיה כז – כט; שינויים בשמות האל אך ורק במזמורים ה'אלוהיסיטיים'⁺ מב – פט (או: פג) ולא במזמורי תהלים אחרים ← עמ' 13 – 15; שכתובו של מל"א במצע של תה"ש, אך לא במל"ב או בספרי שמואל; אופיו הטקסטואלי של נה"מ בשמואל ← עמ' 183. לכל אלה ראו "Coincidental Textual Nature", E. Tov.

84 בכמה ספרים ידוע רק מספר מוגבל של הבדלי גרסה, אך מצב זה עשוי להיות מקרי. למשל, ראו את הנתונים על מגילת איכה שנאספו בידי R. Schäfer, *BHQ*, part 18, 17*–20*.

85 ראו E. Tov, "The Scribal and Textual Transmission of the Torah Analyzed in Light of Its Sanctity", in *Pentateuchal Traditions in the Ancient World* (ed. G. Hata & A. Moriya; Kyoto 2011) 107–124; Crawford* 2008, 19–38.

86 Thenius (Löhr), *Bücher Samuels*, xxviii–xxix; Wellhausen, *Bücher Samuelis*, 16 ראו וכן: xxx H.P. Smith, *The Books of Samuel* (ICC; Edinburgh 1899). לפי סמית', "נוסחם של ספרים אלה ברצנויה העברית הנוכחית משובש יותר מאשר נוסחו של כל חלק אחר של המקרא, מלבד ספר יחזקאל"; וגם S.R. Driver, *Samuel*, v. מצד אחר, id., P.A.H. de Boer, *Samuel*, 80; "Research into the Text of 1 Samuel xviii–xxxi", *OTS* 6 (1949) 1–100 (4) וכן Pisano, *Additions or Omissions* טוענים לעלינותו של נה"מ בספר זה. לסיכומן של דעות אלה ואחרות,

שמואל בנה"מ אינו משקף את גישת הסופרים-מעתיקים הקדומים לספר זה, אלא את אופיו יוצא הדופן של נה"מ בספר זה ← Tov, "Coincidental Textual Nature", המשתקף גם ברמה הגבוהה יחסית של ההתערבות התיאולוגית בו. ← עמ' 245 – 247

• 'מקרא משוכתב', ספרי מקרא ומקוצרים, וביקורת הנוסח. בעוד רכיבים פרשניים רבים הוכנסו לעותקי המקרא הסמכותיים במהלך שכתובם ומסירתם (← פרקים 44, 47), גם קבוצת טקסטים לא-מקראיים הכניסה שינויים בנוסח המקרא, והם הטקסטים המכונים 'מקרא משוכתב'.⁸⁷ שתי הקבוצות נבדלות במעמדן הסמכותי, אך בשתייהן הוכנסו שינויים בטקסטים המקראיים שעליהם התבססו עורכים-סופרים של כתבי-יד המקראיים כגון קבוצת שומ', המצע העברי של תה"ש במלכים א, אסתר ודניאל ונה"מ של ירמיה הכניסו שינויים גדולים וקטנים בנוסח, וכולם נכללו בנוסחי המקרא שהופצו בישראל הקדומה. שינויים דומים, לעתים קרובות בעלי היקף גדול יותר, הוכנסו בנוסחי המקרא המשוכתבים (דוגמת מגילת המקדש, ספר היובלים, והחיבורים מקומראן המכונים 'אפוקריפון' [חיבור חיצוני] למשה, יהושע, או ירמיהו). ואולם השינויים הגדולים מסוג זה אינם רלוונטיים לביקורת הנוסח של המקרא היות שיצירות אלה מייצגות חיבורים חדשים ולא נוסחי מקרא. כמו כן, הם לא שימשו כנוסחי מקרא סמכותיים בתקופות המאוחרות יותר,⁸⁸ להוציא ספר היובלים וספר חנוך.⁸⁹ בה בעת, נוסחים אלה משקפים כמה הבדלי גרסה בפרטים קטנים שזמנם קדום, שנלקחים בחשבון בדיונים הטקסטואליים.

בדומה לזה, ספרי מקרא מקוצרים משקפים הבדלי גרסה קטנים רבים, אבל נוסחם הקצר יותר ולעתים המסודר מחדש אינו נלקח בחשבון בדיון טקסטואלי-ספרותי. ← עמ' 110, 312 – 313

• תפוצת המגילות. מבין כ"ד ספרי המקרא, ניכר עניין מיוחד בתורה בכל אתרי מדבר יהודה. ← עמ' 92, הערה 158

החל במגילות הקדומות ביותר שנתגלו בקומראן, שזמנן 250 – 200 לפני סה"נ, מתועד מספר גדל והולך של מגילות בכל תקופה חולפת. שנות שיא

ראו A. van der Kooij, "De tekst van Samuel en het tekstkritisch onderzoek", *NTT* 36 (1982) 177–204

⁸⁷ Crawford* 2008; G.J. Brooke, "Rewritten Bible", in *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls* (ed. L.H. Schiffman & J.C. VanderKam; Oxford/New York 2000) 2.777–781; M. Segal, "Between Bible and Rewritten Bible", in *Biblical Interpretation at Qumran* (ed. M. Henze; Studies in the Dead Sea Scrolls and Related Literature; Grand Rapids, MI/Cambridge 2005) 10–29. ← עמ' 110. 326–329. (2010) Zahn, "Rewritten Scripture"

⁸⁸ דנה בקשיים בהבחנה בין מקרא משוכתב ובין כתבי-יד פרשניים של המקרא.

⁸⁹ מצד אחר, מגילת המקדש וספר היובלים ככל הנראה נחשבו לסמכותיים בעיני עדת ה'יחד'.

⁸⁹ ספרים אלה נחשבים לסמכותיים בכנסייה החבשית.

ההפקה של המגילות שנתגלו בקומראן היו בתקופת ההתיישבות במקום, החל משנת 100 לפני סה"נ בקירוב עד 50 לסה"נ, במספר גדל והולך.⁹⁰ הממצא כולל הן עותקים חדשים הן מגילות קדומות יותר ששימשו את קהילות מדבר יהודה.⁹¹ Lange, "Plurality", 59–64 ציין שהמגילות של קבוצת נה"מ מופיעות בכמויות גדולות מאמצע מאה א' לפני סה"נ ואילך.

קשה לדעת כיצד מספרן של המגילות שנמצאו בקומראן ובשאר אתרי מדבר יהודה מתייחס למספרן הכולל של המגילות שנפוצו ברחבי ישראל.

• בעלות. במאות האחרונות לפני סה"נ, כשידיעת קרוא וכתוב הייתה מוגבלת, תופעה שבלטה יותר בתקופות קודמות, אנשים לא החזיקו בעותקים פרטיים של מגילות. ככל הנראה, מגילות המקרא נמצאו רק במרכזים דתיים כעדת+ קומראן, המקדש, בתי מדרש ובתי כנסיות. במקומות אלה, נה"מ היה ודאי מועדף כפי שהיה באתרי מדבר יהודה. ← עמ' 27. ככל שהחוגים שהפיקו והפיצו מגילות היו בעלי השפעה גדולה יותר, כך תפוצת המגילות מסוג מסוים הייתה מקיפה יותר. הדברים אמורים בין היתר במספרן הרב של מגילות נה"מ ודמויות נה"מ+ שנפוצו בישראל.

90 מספרים אלה משקפים את העתקת המגילות בקומראן ובמקומות אחרים והם מתייחסים רק למועד הפקתן של המגילות ולא למועד הבאתן לקומראן. מספרן הקטן יחסית של מגילות קדומות המתוארכות לתקופה שלפני ראשית היישוב בקומראן (31 מגילות) אינו מורה בהכרח שבמאות קדומות יותר מספר קטן יותר של מגילות היה זמין בישראל הקדומה. העדויות עשויות להצביע על כך שהמתיישבים לקחו עמם מספר קטן של מגילות קדומות כאלה. בה בעת, ייתכן שמגילות מועטות יותר אכן היו זמינות במאה שקדמה להתיישבות בקומראן. מספרן הקטן באותה מידה של מגילות שהועתקו אחרי שנת 50 לסה"נ עשוי לנבוע מן האנדרולומוסיה בארץ ומחורבנה הפתאומי של עדת קומראן.

91 לקהילות מדבר יהודה היו מגילות חדשות וגם קדומות יותר (אלה שנכתבו 100 שנים ויותר קודם לכן), אבל אין לנו האמצעים הדרושים להערכת הממצא. בין היתר, איננו יודעים איזו ממגילות מדבר יהודה יצאה מכלל שימוש (נגנזה) לפני שהופקדה במערה או נעזבה במאות א' וב' לסה"נ. ← Tov, "Diffusion", 155

העתקת ספרי המקרא ומסירתם מדור לדור

גלצר, "כתר ארם צובה"; א' דמסקי, ידיעת ספר בישראל בעת העתיקה (ירושלים תשע"ב); הברמן, כתב; מ' היגר, מסכת סופרים ונלוו עליה מדרש מסכת סופרים ב (ניו יורק תרצ"ו 1937; ד"צ: ירושלים תש"ל); מ"צ סגל, "לתולדות מסירת המקרא", מנחה לדוד, ספר הזכרון לד' ילין (ירושלים תרצ"ה) א – כ"ב; רנ"ד – רנ"ה

A. Demsky & M. Bar-Ilan, "Writing in Ancient Israel and Early Judaism", in Mulder, *Mikra*, 1–38; Freedman–Mathews, *Leviticus*; Ginsburg, *Introduction*; Hall, *Companion*; M. Haran, "On the Diffusion of Literacy and Schools in Ancient Israel", *VTSup* 40 (1988) 81–95; Martin, *Scribal Character*; Reynolds–Wilson, *Scribes & Scholars*; J.P. Siegel, *The Scribes of Qumran, Studies in the Early History of Jewish Scribal Customs, with Special Reference to the Qumran Biblical Scrolls and to the Tannaitic Traditions of Massekhet Soferim*, Ph.D. diss., Brandeis University, Waltham, MA, 1972; Tov, *Scr. Prac.*

א. הרקע והמסגרת הכרונולוגית

פרק זה עוסק בהעתקת ספרי המקרא ותולדות מסירתם מדור לדור, החל בשלבי החיבור ועד לימיה"ב. במשך שלבים אלה נוסח המקרא התפתח והשתנה בכיוונים שונים, כפי שאפשר לראות מן ההבדלים הרבים בין עדי הנוסח השונים ומן השינויים בכתב, סידור הטקסט והתוכן.

מעיון במגילות מדבר יהודה אנו מבינים עתה היבטים רבים של העתקת הספרים ומסירתם שלא נודעו קודם לכן ושיידונו בפרק זה: הכתיבה במגילות; מידות המגילות, תוכן והיקפן; מידותיהם של טורים, שוליים ושוורות; מנהגי סופרים הנוגעים לחלוקה לפרשיות⁺, שרטוט⁺, הכנסת תיקונים, חלוקת המילים⁺, שימוש באותיות סופיות, סימני סופרים⁺, סידור הטקסט בצלעות⁺; כתיב⁺; הכתיבה בכתבים שונים; דמיון גרפי בין אותיות והשתבשותן; סוגי שגיאות; והבדלים בין מקורות שונים (הבדלי גרסה⁺).

בימי בית שני הן ספרות קודש הן ספרות חילונית נכתבו לפי אותם מנהגי סופרים, וכך למעשה רוב הכללים לכתיבת ספרי קודש הכלולים במסכת סופרים (← עמ' 192) ומקורות חז"ל קודמים חלו גם על ספרות חילונית.¹ למשל, לפי

1 בתוך האוסף של מגילות מדבר יהודה אפשר להבחין רק במספר מועט של הבדלים בין מגילות מקראיות ולא-מקראיות במנהגי סופרים. ← *Scr. Prac.*, 252–253

מסכת סופרים א, טו ספרים הסוטים מן המקובל לגבי השימוש בפרשיות פתוחות וסתומות¹ אינם יכולים לשמש ספרי קודש. ← עמ' 193 – 196. ברם עצם החלוקה לפרשיות אינה מייחדת את הכתיבה של ספרות קודש, שכן מנהג חלוקת הכתוב ליחידות משמעות היה מקובל ברוב החיבורים שנכתבו בחמש המאות האחרונות לפני סה"נ, מהם ספרי קודש ומהם ספרים אחרים. לפיכך אין קדושה במנהג עצמו, אלא במסורת של סימון חלוקה לפרשה פתוחה או סתומה ביחידת טקסט מסוימת. כמו כן, מנהג השארת שוליים תחתונים גדולים מן העליונים בכתיבת מגילות (מסכת סופרים ב, ה; ירושלמי, מגילה א, עא, ע"ד) היה מקובל ברוב המגילות, ולא רק במגילות מקראיות (103–100, *Scr. Prac.*). במקרים אחרים נוסחו כללים להקפדה בהעתקה, אבל כללים אלה חלים גם על הקפדנות בכתיבת מגילות לא־מקראיות. מסכת סופרים ניסחה את הכללים בצורה כזאת שמגילות לא יכלו להיחשב כתבי קודש אם היה בהן אחד מסממני חוסר הקפדנות האלה: מחיקת שורה שלמה (ג, ט), מספר שגיאות רב יותר מכמות מסוימת (ג, י), ערבוביה של אותיות סופיות ולא־סופיות (ב, כ), כתיבת אותיות מעבר לגבול השמאלי של הטור (ב, ג).

ככלל אי אפשר להבחין בהבדלים בין מגילות המחזיקות ספרות קודש למגילות אחרות בתחומים אלה: כתב יד, צורת הכתיבה, שרטוט², תפירת היריעות, צורת הטורים, תיקון שגיאות, סימני סופרים³, אורך המגילות, מספר הטורים ביריעה, מידות הטורים והשוליים, חלוקת הטקסט לפסקאות (פרשיות פתוחות וסתומות)⁴, תיקון הקלף על ידי תפירה (← לוח 9*), הדבקת טלאים לתיקון הקלף, הוספת יריעות ריקות לפני תחילת המגילות ובסופן, נקודות מנחות⁵. ← *Scr. Prac.*, 30–235. אכן, אותו המעתיק שכתב את מגילות הסרכים 1QS, 1QSa, 1QSB גם העתיק מגילה מקראית (4QSam^c) והכניס תיקונים אחדים בין השיטין במג' יש"א. ← *Scr. Prac.*, 23

כללו של דבר, גישת הסופרים להעתקת מגילות מקראיות ולא־מקראיות הייתה זהה, והם לא נהגו קפדנות יתר בהעתקה של מגילות מקראיות בהשוואה למגילות אחרות, אפילו לא בתורה.² ← עמ' 183. המגילות המקראיות היחידות שניכרת בהן גישה קפדנית שיטתית הן המגילות הכתובות בכתב העברי³ והמגילות הקדס־מסורתיות שנמצאו במדבר יהודה מחוץ לקומראן. ← עמ' 28

2 אילו הסופרים היו נוהגים בגישה אחרת לתורה מאשר ליתר הספרים, גישה כזאת הייתה ניכרת במספר קטן יותר של תיקונים או בהיעדר התערבות הסופרים בכתיבה אחרי שהושלמה. ברם כאמור במדדים האלה, כמו בכל המנהגים האחרים שנמנו לעיל, אין הבדל בין כתיבת התורה לכתיבת יתר ספרי המקרא.

ב. העתקת ספרי המקרא

1. חומרים, צורה והיקף

מ' בראילן, סופרים וספרים בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד (רמת גן תשמ"ח); גלצר, "כתר ארם צובה"; מ' הרן, "מלאכת הסופר בתקופת המקרא", תרביץ נ (תשמ"א) 65 – 87; הנ"ל, "מגילות הספרים בתחילת ימי בית שני: המעבר מפפירוס לעורות", ארץ ישראל טז (תשמ"ב) 86 – 92; הנ"ל, "מגילות הספרים בין קומראן לימי הביניים", תרביץ נא (תשמ"ב) 347 – 382; הנ"ל, "עוד על מגילות הספרים בתקופת המקרא: הראיה החמישית", תרביץ נב (תשמ"ג) 643 – 644; הנ"ל, גודלם של ספרים במקרא והיקפם של ספרי תורה ונביאים", תרביץ נג (תשמ"ד) 329 – 352; הנ"ל, "הקודקס, הפינקס ולוחיות הדיו", תרביץ נז (תשמ"ח) 151 – 164; הנ"ל, "ספרי תורה וספרי מקרא במאות הראשונות לספירה הנוצרית", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום י (תשמ"ט) 93 – 106

M. Beit-Arié, "Practices"; id., *Hebrew Codicology* (Jerusalem 1981); T. Birt, *Das Antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur* (Berlin 1882); L. Blau, *Studien zum althebräischen Buchwesen und zur biblischen Literaturgeschichte* (Budapest 1902 = Strassburg 1902); A.D. Crown, "Studies in Samaritan Scribal Practices and Manuscript History: III. Columnar Writing and the Samaritan Massorah", *BJRL* 67 (1984) 349–381; id., *Samaritan Scribes*; Eissfeldt, *Introduction*, § 114; M. Haran, "Book-Scrolls in Israel in Pre-Exilic Times", *JJS* 33 (1982) 161–173; id., "Book-Scrolls at the Beginning of the Second Temple Period: The Transition from Papyrus to Skins", *HUCA* 54 (1983) 111–22; id., "More Concerning Book-Scrolls in Pre-Exilic Times", *JJS* 35 (1984) 84–5; id., "Bible Scrolls in Eastern and Western Jewish Communities from Qumran to the High Middle Ages", *HUCA* 56 (1985) 21–62; id., "Book Size and the Device of Catch-Lines in the Biblical Canon", *JJS* 36 (1985) 1–11; S. Krauss, *Talmudische Archäologie* (Leipzig 1897); III.131–98; A. Lemaire, "Writing and Writing Materials", *ABD* (1992) 6.999–1008; J. Poole & R. Reed, "The Preparation of Leather and Parchment by the Dead Sea Scrolls Community", *Technology and Culture* 3 (1962) 1–26; M. Steinschneider, *Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften, deren Sammlungen und Verzeichnisse* (Leipzig 1897; Jerusalem 1937); Tov, *Scr. Prac.*, 31–104; M.O. Wise, *Thunder in Gemini, and Other Essays on the History, Language and Literature of Second Temple Palestine* (JSPSup 15; Sheffield 1994) 103–151

חומרים. בימי בית ראשון כתבו על אבן, לוחות חומר, עץ, חרסים, פפירוס, מתכת (לוחיות הכסף מִקְתָּף הַגִּזְם ממאה ז' או ו' לפני סה"נ ← עמ' 107, ומגילות הנחושת מקומראן מתקופת בית שני), ועור.

החומרים העיקריים ששימשו בכתיבת ספרי המקרא היו פפירוס (גומא) ועור. אין ממצא ישיר של החומר ששימש לכתיבת טקסטים ארוכים לפני התקופה המתועדת במגילות מדבר יהודה, כשהשתמשו בעיקר בעורות לצורך זה. במצרים שימשו עור ופפירוס מתקופה קדומה מאד, אך ייתכן שבישראל הקדומה רווח יותר השימוש בעורות שהיו בנמצא יותר מפפירוס, שהובא ממצרים הרחוקה.³ לעומת זאת, לפי הרן* 1983, בתקופה זאת כתבו בעיקר על פפירוס, כפי שאפשר ללמוד מרמזים במקרא,⁴ אף

3 כן R. Lansing Hicks, "Delet and Me^egillah: A Fresh Approach to Jeremiah XXXVI", *VT* 33 (1983) 46–66

4 ביר' נא 61 נזכרת קשירת אבן על מגילת הספר כדי שתשקע בנהר פרת. לפי הרן, מגילה זאת הייתה עשויה פפירוס, שכן מגילת עור הייתה שוקעת גם בלי אבן. כתמיכה להנחה זאת הרן* 1983 מזכיר את השפעת מצרים על כנען בתקופה זאת, שבוודאי נגעה גם לשימוש בפפירוס, את העלות הנמוכה של פפירוס בניגוד לעור ואת השימוש בפועל מח"ה המציין את המחיקה של נוסח כתוב באמצעות מים

כי לא נשתמרו פפירוסים מקראיים מאותה תקופה, ובקומראן נמצאו אך מעט כאלה. הכנת העורות והפפירוסים נדונה בספרי 32–35 *Scr. Prac.*. רוב מגילות קומראן כתובות על עורות, ומיעוטן (15%) על פפירוס, כנראה לצרכים אישיים (← Wise*, 125–132). גם פפירוס נש⁺, המכיל את עשרת הדיברות, כנראה שימש למטרה ליטורגית.

ספרות חז"ל אסרה על כתיבת ספרי מקרא על גבי פפירוס (משנה, מגילה ב, ב; ירושלמי, מגילה א, ע"ד) ולפיכך סביר שמעט הפפירוסים המכילים ספרי מקרא, 6QpapKgs, 6QpapPs?, 6QpapDan, 6QpapDeut?, 4Qpap-IsaP, נכתבו בחוגים שלא הושפעו מאיסורים אלה. הוראות אלה הועלו על הכתב אחרי כתיבת הפפירוסים שנמצאו בקומראן, אך יש להניח שהמציאות המשתקפת בספרות חז"ל כבר הייתה קיימת בתקופת מגורי היחד בקומראן. אופיין הלא-מסורתי של המגילות 6QpapKgs ושל 6QpapDan מאשש את ההנחה שהן לא נבעו מחוגים קדם-רבניים⁵.

מגילות. בימי בית ראשון ושני נכתבו ספרי המקרא במגילות עשויות עור או פפירוס (← בבלי, גיטין ס ע"א: "תורה מגילה מגילה ניתנה <למשה>"). המילה 'מגילה' לבדה נזכרת ביר' לו 28 ויח' ג 1, לפעמים בצירוף 'מגילת ספר' (יר' לו 2, 4, 6; יח' ב 9; תה' מ 8), ולפעמים המגילה נקראת 'ספר' (יש' לד 4). קשירת המגילות ברצועות, אחסונן ועטיפתן בבדים נדונו בספרי 39–43 *Scr. Prac.*.

מגילה עשויה ממספר יריעות עור שנתפרו יחדיו (או מיריעות פפירוס שהודבקו) ולפעמים חוברת לה יריעה ריקה לשם החזקתה בידיים, בראש המגילה ו/או בסופה. ← מג' יש"א, 4QGen^{g,k}. דוגמאות של מגילות מובאות בלוחות 2* – 10* (ראו את תפירת היריעות בלוחות 2* – 4*). אפשר לגולל את המגילות בשני הכיוונים ובתקופת התלמוד החל השימוש ב'עמודים' לחיזוק עורות המגילה (הדוגמה היחידה לכך שנשתמרה בקומראן היא מג' 11QapocrPs ← DJD XXIII, 183). מכאן התפתחה צורת המגילה המוכרת מבתי הכנסת.

לדיון ממצה בהיבטים הפיסיים של המגילות, ראו *Scr. Prac.*. היבטים אחרים יידונו להלן.

תוכן והיקף. מגילות מדבר יהודה מכילות לרוב רק ספר מקראי אחד או חלק ממנו. זה חל גם על מגילות התורה שהכילו חומש אחד בלבד, אך עשר מגילות כללו שני חומשים, ומג' Mur 1 כללה לפחות את בר', שמ' ובמ' וכנראה את כל התורה. ← פרק 2, טבלה 20 (עמ' 93). גם ספרי תרי עשר נכללו לפעמים במגילה אחת: 4QXIIb.g, MurXII ומגילת תרי עשר היוונית מנחל חֶבֶר (8HevXII gr).⁶ מידותיהם של

(למשל, שמ' לב 32). לדעתו של הרן, החלו הסופרים להשתמש בעורות בראשית בית שני כשהורגש הצורך להשתמש בחומרים שיכלו להכיל טקסטים ארוכים. לעומת זאת, במצרים צורך זה לא הורגש, שכן פפירוס שימש גם לכתיבת טקסטים ארוכים. ראו גם Lemaire* 1992.

5 עצם השימוש בפפירוס אינו סימן למעמד הלא-קנוני של 6QpapDan (כך קובע D. Barthélemy, DJD I, 150), מאחר שגם הספרים האחרים הכתובים על גבי פפירוס היו כלולים בין כ"ד ספרי המקרא.

6 לפי הדעות המובעות בבבלי, בבא בתרא יג ע"ב חכמים שונים התירו כתיבת מגילות בעלות היקף שונה: מגילות מצומצמות היקף לשם כתיבת ספר אחד, מגילות מקיפות לשם כתיבת כל ספרי התורה,

מגילות, יריעות, טורים ושוליים, וכן מספר היריעות במגילה ומספר הטורים ביריעה נדונו בספרי 79–104 *Scr. Prac.*.
ראוי לשים לב לנתונים אלה:

• מג' יש"א, הכוללת את כל ס"ו פרקי הספר, היא הארוכה מבין מגילות קומראן המקראיות (7.34 מטרים), אך מותר להניח שהיו בנמצא מגילות ארוכות יותר. למשל, אורכה המשווה של מג' תרי עשר היוונית מנחל חבר עולה על 10 מטרים ושל מגילות 4Q364, 4Q365) 4QRPb,c הינו 22 – 27 מטרים.

• כל העותקים הידועים של חמש המגילות (מלבד 4QQoh^a) קטנים (7 – 15 שורות) וכוללים רק ספר אחד. *Scr. Prac.*, 90 ←

• מג' 4QDeut⁹ כנראה כללה רק את שירת 'האזינו' (דב' לב) בטורים צרים של 11 שורות. מגילות אחרות הכתובות בטורים קטנים כנראה לא כללו ספרים שלמים: 4QGen^d (11 שורות), 4QExod^e (8 שורות), 4QDeutⁿ טורים V– II (12 שורות), 4QDeutⁱ (14 שורות), 5QDeut (15 שורות), 4QEzek^b (11 שורות), 4QPs^b (16, 18 שורות צרות ← לוח 7*). למגילה ממוצעת היו 20 – 25 שורות, ולמגילות הארוכות היו 50 – 60 שורות.

• האותיות נתלו מתחת לשיטין.

מצחפים. אחרי תקופת התלמוד, כנראה לא לפני שנת 700, החלו להשתמש בצורת המצחף, דהיינו ספר (codex) המורכב מדפים נפרדים שחוברו (נתפרו), כך שאפשר לפתוח את החיבור בכל מקום. ← גלצר*

ההבחנה בין מגילה למצחף. בשלב מסוים נעשתה הבחנה בין המגילה לשם קריאה בבתי הכנסת והמצחף לשם עיון פרטי. מגילות אלה נכתבו ללא ניקוד וטעמים, בהתאם למנהגי הסופרים שנוסחו בידי חז"ל, ואילו במצחפים הוסיפו ניקוד, טעמים ומנגנון המסורה.⁺

2. מנהגי הכתיבה

גנוי מצרים: הלכות ספר תורה, בעריכת E.N. Adler (Oxford 1897); ד"צ: ירושלים תש"ל; ייבין, מסורה, 35 – 41 Martin, *Scribal Character*; Oesch, *Petucha*; id., "Textgliederung im Alten Testament und in den Qumranhandschriften", *Henoch* 5 (1983) 289–321; E.J. Revell, "Biblical Punctuation and Chant in the Second Temple Period", *JSJ* 7 (1976) 181–198; G.H. Wilson, *The Editing of the Hebrew Psalter* (SBLDS 76; Chico, CA 1985) 93–138

במשך הדורות התפתחו נהגים של כתיבת ספרי המקרא במגילות ובמצחפים.⁺ גיבוש אחד של מנהגים כאלה מוכר מתוך מגילות קומראן וגיבוש מאוחר יותר מתוך מצחפי המסורה ומתוך המנהגים שתוארו ונדונו במקומות שונים בספרות חז"ל וכוונסו ב'מסכת ספר תורה' מן התקופה הבתר-תלמודית הקדומה (מאה ח')

נביאים או כתובים, ואף מגילה גדולה לשם כתיבת כל המקרא. לעומת זאת, בבלי, גיטין ס ע"ב אינו מתיר בבתי כנסת את השימוש במגילה הכוללת חומש אחד בלבד.

או ט'), וביתר פירוט ב'מסכת סופרים'.⁷ מסכת זאת מאוחרת (מאה ט'), אך היא שומרת על מסורות קדומות החוזרות לתקופת התלמוד והן נוגעות להלכות ספר תורה אלה: חומרי כתיבה, העור והכנתו, הסופרים-מעתיקים, מידותיהם של היריעות, הטורים, השיטין והשוליים, תיקון טעויות, כתיבת שמות האלוהות, דיני אחסנת הספרים והקריאה בהם.

הדיון שלהלן מתרכז בממצא הקדום – בעיקר ממדבר יהודה – בנוגע לנוסח המקרא בכל צורותיו, כולל נה"מ. אחדים מנושאים אלה נדונו בעמ' 45 – 51, 56 – 59 בנוגע לנה"מ וכאן הם נדונים ביתר הרחבה. מנהגי הכתיבה במצחפי המסורה תוארו על ידי ייבין, מסורה; גלצר*; Ginsburg*; Steinschneider*.

(א) הפרדה בין מילים

Driver, *Samuel*, xxviii–xxx; Ginsburg, *Introduction*, 158–162; A.R. Millard, “Scriptio Continua’ in Early Hebrew: Ancient Practice or Modern Surmise?”, *JSS* 15 (1970) 2–15; id., “Were Words Separated in Ancient Hebrew Writing?”, *BRev* VIII, 3 (1992) 44–47; J. Naveh, “Word Division in West Semitic Writing”, *IEJ* 23 (1973) 206–208; Revell* (p. 191); Tov, *Scr. Prac.*, 131–135

ברוב המכריע של מגילות מדבר יהודה, המקראיות והלא-מקראיות, הפרידו הסופרים-מעתיקים בין המילים בטקסטים עבריים וארמיים. במגילות הכתובות בגלגול מאוחר של הכתב העברי⁺ (המכונה⁺ paleo-Hebrew) שימשו סימנים מפרידים,⁸ בעיקר נקודות, ובכתב המרובע שימשו בעיקר רווחים בין המילים.⁹ ההפרדה על ידי רווחים היא עתיקת יומין לגבי הכתב המרובע⁺ במקורות בארמית ובעברית, והיא מתועדת החל במאה ז' לפני סה"נ עד למצחפי⁺ המסורה מימיה"ב.

מנגד, כתיבה רצופה ("scriptio continua") נוהגת רק במעט טקסטים ממדבר יהודה, והיא הונהגה כנראה מטעמי חיסכון במקום.¹⁰ על סמך נתונים אלה נראה סביר שגם בספרי המקרא הראשונים הייתה הפרדה כלשהי בין המילים (כך 1970, Millard*; 1973, Naveh*). לעומת זאת, חוקרים אחרים¹¹

7 ראו מהדורת היגר* 1937 למסכת סופרים ושל מסכת ספר תורה: *Seven Minor Treatises, Sefer Torah; Mezuzah; Tefillin; Zizith; 'Abadim; Kutim; Gerim* (New York 1930)

8 כמעט כל המגילות מקומראן הכתובות בכתב העברי, וכן מגילות התורה השומרונית (← לוח 17*), השתמשו בנקודות או בקווים אנכיים קצוצים לשם הפרדה, למשל-2QpaleoLev, 4QpaleoLev^a, 6QpaleoLev, 11QpaleoLev^a, Exod^{l-m} (← לוח 2*).

9 כמעט בכל המגילות הכתובות בכתב המרובע, וגם במגילת 4QpaleoDeut^f, הופרדו המילים על ידי רווחים, אך לא תמיד בצורה ברורה.

10 העובדה שטקסטים אלה משתמשים באותיות סופיות מלמדת כי הסופרים ידעו היכן המילים מסתיימות וכי בכל זאת הייתה לסופר סיבה מיוחדת לכתוב את הנוסח באופן רצוף. שיטה זאת נוהגת בכל התפילין והמזוזות ← לוח 10*; MurGen, MurExod, MurNum, MurIsa; מגילות התורה היווניות (DJD IX), והסופר הראשון של 8HevXII gr.

11 כך גם רמב"ן בהקדמה לתורה. ← עמ' ו-ז במהדורת ר"ד שבל, א (ירושלים תשי"ט).

סוברים שהטקסטים הראשונים נכתבו בכתיבה רצופה כמו הכתובות הפניקיות. הנחה זאת נתמכת על ידי הבדלים אחדים בין עדי הנוסח בחלוקת המילים. לפרטים ראו עמ' 227 – 228. ברם הממצא מקומראן מראה שהרווחים לא תמיד סומנו בבידור, ואי בהירות זאת יכלה לגרום להבדלים בסימון גבולות המילים.

(ב) אותיות סופיות ולא-סופיות

י"מ גרינץ, מבואי מקרא, שיעורים בהתהוות ספרי המקרא (תל אביב תשל"ב) 49 – 57; טורסיני, "מנצפ"ך צופים אמרום", בתוך: כרך הלשון, 3 – 34

J.P. Siegel, "Final Mem in Medial Position and Medial Mem in Final Position in 11QPs^a: Some Observations", *RevQ* 7 (1969) 125–130

בכתב העברי לא הבחינו בין צורות סופיות ולא-סופיות של אותיות מנצפ"ך, ויש להניח שגם במגילות המקראיות הראשונות שנכתבו בכתב המרובע¹² לא הייתה הבחנה כזאת. בתקופה הפרסית התפתחו בהדרגה בכתב הארמי צורות סופיות של אותיות מנצפ"ך (במגילות קומראן יש גם תיעוד של צורות סופיות של ב"ת ו-ה"א), אך השימוש בהן לא היה עקיב. גם מגילות קומראן המקראיות והלא-מקראיות אינן עקיבות בנושא זה, במיוחד אלה שנכתבו בידי אסכולת סופרים קומראנית¹³. בטקסטים אלה מופיעות בסופי מילים גם צורות לא-סופיות, במיוחד במילים חד-הברתיות כמו "גמ", "אמ", "נאמ". ← Siegel* 1969

כתיבים דומים מצויים בספר התורה מבית הכנסת של סורוס (← פרק 2, טבלה 24 [עמ' 109]) ומקרה אחד גם בנה"מ (נחמ' ב 13 כ' המפרצים, ק' הם פרוצים). בנה"מ יש גם מ"ם סופית באמצע המילה (יש' ט 6 כ' לסרבה, ק' למרבה), והוא הדין למגילות אחדות שנכתבו בידי 'אסכולת הסופרים קומראנית'¹⁴, למשל מג' יש"א נב 11 משם¹².

(ג) חלוקה פנימית של הטקסט

Oesch, *Petucha*; id., "Skizze"; id., "Formale und materiale Gliederungshermeneutik der Pentateuch-Handschriften von Qumran", in *From Qumran to Aleppo* (2009) 81–122; Tov, *Scr. Prac.*, 143–163

נוסח המקרא חולק חלוקות משנה בשיטות שונות ולפעמים מתנגשות, הן במסורת בעל-פה (סידור הטקסט בצלעות בטקסטים שיריים מסוימים וחלוקה

12 גם בתלמוד נשתמרו מסורות על חוסר עקיבות בכתיבת האותיות הסופיות. ירושלמי, מגילה א, עא ע"ד: "כל האותות הכפולים באלף בית כותב הראשונים בתחילת התיבה ובאמצע התיבה, ואת האחרונים בסופה. ואם שינה פסל. משום ר' מתיא בן חרש אמרו: מנצפ"ך הלכה למשה מסיני ... אנשי ירושלם היו כותבין ירושלמי וירושלמי ולא היו מקפידין. ודכותיה: צפון צפונה [כלומר: צפון], תימן תימנה [כלומר: תימן]. השו"ג בבלי, שבת קד ע"א ומגילה ג ע"א.

13 לעניין זה נוגעת גם המסורת על שלושת הספרים שמצאו בעזרה (← עמ' 171), שכן אחד הספרים נקרא 'ספר מעונה' על פי אחת התכונות הבולטות שבו, דהיינו היעדר סימונה של הנר"ן הסופית של מעון (כלומר: מעון) וכנראה של מילים נוספות.

לפסוקים ביחידות שירה אחרות ובפרוזה) הן בכתב (חלוקה לפרשיות¹³, למזמורים, ולספרים). נוסף על כך, הטקסט חולק גם לפרקים. לפרטים ראו עמ' 4 – 5, 47.

(1) חלוקה ליחידות קטנות (חלוקה לפסוקים וסידור הטקסט בצלעות)

מבין כל הטקסטים העבריים והארמיים הידועים מן העולם העתיק, ובפרט מתוך מגילות מדבר יהודה, תועדה החלוקה ליחידות משנה קטנות מן הפרשה¹⁴ רק לגבי המקרא.

החלוקה לפסוקים נראה שהתפתחה יחד עם הקריאה הציבורית של המקרא.¹⁵ הקורא היה צריך להפסיק את קריאתו בהפסקות קטנות מן הפרשיות¹⁶, למענו, למען השומעים, ובשלב מאוחר יותר, גם למען המתורגמן. רק ספרי התורה וההפטרות נקראו בציבור, אך נראה ששיטת החלוקה לפסוקים עברה מיחידות אלה לכלל ספרי המקרא.

סופרי המגילות שנמצאו במדבר יהודה לא סימנו חלוקה ליחידות קטנות (פסוקים) משום שבשלב ההוא ההפסקה בין הפסוקים בוצעה אך ורק בעל־פה. ראשית הרישום בכתב של החלוקה לפסוקים נראית בכתב־יד קדומים של תה"ש והתרגומים ממדבר יהודה. ← *Scr. Prac.*, 137–140. סימון החלוקה בשני תרגומים אלה משקף הן את מסורת החלוקה בעל־פה שנמסרה עם הנוסח העברי הן את דרישות התחביר של לשונות התרגום. בשלב מאוחר יותר הועלתה גם חלוקת הפסוקים בנוסח העברי על הכתב כשהיא שוקעת במערכת הטעמים¹⁷ של נה"מ ובמגילות של שומ' מימה"ב. ← עמ' 46

היקף ה'פסוק' בספרי המקרא טרם הוברר, ועניין זה דורש עיון נוסף.¹⁴ לא כל פסוק מהווה יחידה עצמאית במישור ההגייוני, ופעמים החלוקה לפסוקים בנה"מ מלאכותית.¹⁵

נוסף על החלוקה לפסוקים סומנו יחידות שיריות אחדות בשיטות שונות של סידור הטקסט בצלעות. ← סעיף ג. יחיד במינו הוא סימון הרווחים אחרי יחידות של 2 – 5 מילים במג' יש"א ביש' סא 10 – סב 9.

לחלוקות לפסוקים ולפרשיות (להלן ii) היה רקע שונה, שכן מלכתחילה נמסרה הראשונה בכתב והשנייה בעל־פה. השוני גם ניכר בכך שספרות חז"ל

13 אף כי קריאת התורה נזכרת בנחמ' ח 8, קשה לדעת מתי החלו לקרוא בה בבית הכנסת. ייתכן שמנהג זה הונהג באמצע מאה ב' לפני סה"נ. ← C. Perrot, "The Reading of the Bible in the Ancient Synagogue", in Mulder, *Mikra*, 137–159. קרו הסביר באופן דומה את קריאת ההפטרות. בספרות חז"ל (בבלי, קידושין ל ע"א) יחסה ספירת הפסוקים, ועמה כנראה גם החלוקה לפסוקים, לתקופת הסופרים.

14 למשל, "ויהי ערב ויהי בקר יום..." הוא חלק של פסוק בבר' א 5, 8, 31, בעוד יחידה זאת מהווה פסוק נפרד בפס' 13, 19, 23, כנראה כדי להימנע מיצירת פסוקים ארוכים יחד עם המשפטים הקודמים. ניכרים גם הבדלים בין כתובים מקבילים בתיחום הפסוקים. ← *Scr. Prac.*, 141

15 למשל, בר' לו 3 כולל רק שש מילים, מהן שתיים מחוברות במקף, ובפסוק לא סומן אתגחא.

קבעה כללים לפרשיות (בבלי, שבת קג ע"ב ומסכת סופרים א, טו), אך לא התירה את סימון הפסוקים בכתב. לעתים רחוקות התנגשו שתי השיטות: סימון הפרשיות הפתוחות והסתומות¹⁶ תאם בהכרח את התחלות הפסוקים, אך לפעמים פרשה חדשה החלה באמצע הפסוק ('פסקא באמצע פסוק'). ← עמ' 48

(2) חלוקה ליחידות גדולות (פרשיות)

הטקסט חולק ליחידות על ידי רווחים ברוב המכריע של הטקסטים המקראיים והלא-מקראיים ממדבר יהודה, וכן ברוב הטקסטים היווניים בתקופה ההלניסטית, ובטקסטים הארמיים החל במאה ה' לפני סה"נ.

לפני גילוי המגילות שיטה זאת בדרך כלל נחשבה אופיינית למסירת נה"מ, שבה הפסקאות נקראו 'פרשיות' (כך כבר מסורת חז"ל). ← עמ' 46. ברם שיטת החלוקה לפרשיות הייתה למעשה נפוצה בעולם העתיק, כפי ששיער ל' בלאו עוד לפני גילוי המגילות.¹⁶

במגילות מדבר יהודה אפשר להבחין בשתי שיטות עיקריות לחלוקה ליחידות גדולות וקטנות. ← לוחות 2* – 10*. בעולם המודרני היינו רואים ביחידות הקטנות תת-חלוקה של היחידות הגדולות, ופעמים הרבה יש אמת בהבנה זאת. ברם, לעתים קרובות שתי שיטות החלוקה היו שוות-מעמד, ובחירת השיטה הייתה תלויה במיקום של התחלת הפסקה בתוך השורה במגילה (לקראת סוף השורה סימנו רק הפסקות גדולות ובהתחלת השורה קשה להבחין בין הפסקה גדולה לקטנה). שתי שיטות ההפסקה הן:

א רווח החל מן המילה האחרונה בשורה עד לסופה מסמן הפסקה גדולה (במסורת של נה"מ: פרשה פתוחה¹⁷).

ב רווח של כמה אותיות באמצע השורה (במסורת של נה"מ: פרשה סתומה⁺) בדרך כלל מסמן הפסקה קטנה יותר מאשר הפסקה גדולה.

נוסף על כך, בשתי מגילות (4QpaleoExod^m, 11QpaleoLev^a) הכתובות בכתב העברי נכתבה וי"ו גדולה ברווח בין שתי פסקאות, כשהמילה הראשונה אחרי הרווח הייתה אמורה להתחיל באות זאת.¹⁸ כמו כן, לפעמים הוכנס קו אנכי מפריד (παράγραφος, פֶּרַגְרָפּוֹס) בין השיטין בהתחלת השורה, לסימון פסקה חדשה, במיוחד במג' יש"א. ← לוח 3*, שורה 20

היקף הפסקה שהופרדה מקודמתה ומזו שבאה אחריה תלויה בהבנתו של הסופר. כך בנה"מ של מג' רות אין במפתיע סימון של פרשיות זולת זו שלפני ד 18, גם כשהוא

16 L. Blau, *Papyri und Talmud in gegenseitiger Beleuchtung* (Leipzig 1913) 15
17 נוסף על כך, סופרי המגילות החלו פסקאות חדשות אחדות בהוזה (השארית רווח בראשית השורה). הפרדה יותר גדולה בין יחידות סומנה במגילות קומראן אחדות על ידי שורה ריקה, למשל בין מזמורים או בתים בתוך מזמור. ← מג' 11QPs^a (לוח 8*).
18 במקרים אלה הפסקה החדשה מתחילה עכשיו במילה ללא וי"ו. שיטה זאת לא הופעלה בעקיבות וייתכן שהיא מסמנת הפסקה גדולה מן ההפסקות האחרות. אותיות וי"ו אלה הוכנסו לעתים רחוקות גם בשולי מגילות הכתובות בכתב המרובע (מג' יש"א בין הטורים 4QPs^b; 1QS v 1; VI—V).

מתבקש מטעמי תוכן, למשל לפני ב' 1 ; ג 1. כמו כן, כתביהיד של נה"מ אינם מסמנים פרשיות בבר' כח 10 – לב 4 ובבר' מא 1 – מד 18.

בגלל אופיה הסובייקטיבי והאמפרסיוניסטי של החלוקה לפסקאות, כמתואר לעיל, קל להבין את ההבדלים הרבים בין המקורות בעניין זה, הן בין מגילות קומראן לבין עצמן הן בתוך משפחת נה"מ. לרוב נמצא יותר פסקאות במגילות קומראן מאשר בכתביהיד של נה"מ. לעתים קרובות המגילות מסמנות פרשה פתוחה במקום סתומה בנה"מ, או פסקה חדשה במקום שאין כזו בנה"מ. ← *Scr. Prac.*, 151

בעקבות המקבילות החוץ-מקראיות הקדומות מותר להניח שהטקסטים המקראיים הראשונים סימנו חלוקה בין יחידות. חלוקה זאת שיקפה את דעותיהם של מחברי המקרא או עורכיו, ואילו ההבדלים בין המקורות השונים נוצרו בזמן מסירת הנוסח. ← *Scr. Prac.*, 155

שומ' משקף שיטה דומה לזו של נה"מ בחלוקה לפסקאות, שסומנה ב'קצה' (צירוף של נקודות, נקודתיים וקו). הפסקה גדולה בשומ' סומנה בקצה ואחריה רווח עד לסוף השורה.

נה"מ, שומ', ועדי נוסח קדומים של תה"ש¹⁹ נבדלים תכופות ביחס לסימון ההפסקות, אך כל אלה בכל זאת משקפים מסורת פרשנית אחת, המשותפת למגילות קומראן, בדבר הבנת יחידות המשנה בנוסח המקרא. ← Oesch, 313 *Petucha*. ראוי לציין שהמגילות הקדם-מסורתיות ממדבר יהודה זהות לנה"מ מימה"ב בדבר חלוקת הטקסט. ← עמ' 46 – 48

(3) חלוקת ספר תהלים למזמורים

בניתוח סוגי החלוקה בין יחידות שיריות שמור מקום מיוחד למזמורי ספר תהלים, שכן הם קטנים מספרים שלמים וגדולים מיחידות שיריות רגילות. כל מזמור הוא יחידה נפרדת, שתחילתה וסופה סומנו בבירור במגילות מדבר יהודה, לא רק במזמורים המקראיים, אלא גם במזמורים לא-מקראיים כגון מגילת ההודיות מקומראן. אפשר להבחין בארבע שיטות שונות לסימון מזמור חדש: (1) 'פרשה פתוחה' בסוף מזמור כשהמזמור החדש מתחיל בשורה חדשה; (2) הזחה לסימון המזמור החדש; (3) שורה ריקה בין מזמורים – לוח חדש* ; (4) 'פרשה סתומה' באמצע השורה. ← *Scr. Prac.*, 163–164

(4) חלוקה לספרים

ככלל כל מגילה ממגילות מדבר יהודה מכילה ספר מקראי אחד, אך אם המגילה כללה יותר מספר אחד, הושארו שורות ריקות בין הספרים. כל אחד מן החומשים מלבד ס' בראשית התחיל באמצע הטור אחרי אי אלו שורות ריקות.

19 8HevXII gr, Pap. Fouad 266, Pap. Rylands Gk 458 (מאה ב' או א' לפני סה"נ).

← 4QGen-Exod^a, 4Q[Gen-]Exod^b, 4QpaleoGen-Exod^l, 4QR^pc (4Q365) ←
 הוא הדין בספרי תרי עשר כמודגם במגילות 4QXII^b, 4QXII^g, MurXII²⁰ ←
Scr. Prac., 165–166

(ד) סידור הטקסט בצלעות

לסידור נה"מ בצלעות²¹ בכתביהיד מימה"ב (← עמ' 58) קדמו שיטות דומות
 ברבות ממגילות מדבר יהודה. ← לוחות 7* – 8*. שיטת סידור הצלעות²²
 במבנים גרפיים פותחה כדי להציג את תקבולת הצלעות באופן חזותי. ספרים
 מסוימים כמו נביאים גדולים אינם משקפים את תקבולת הצלעות בכל פרקי
 הספר ואולי מטעם זה אינם מסודרים בסידור גרפי מיוחד בכתביהיד.

כשלושים מגילות ממדבר יהודה מציגות סידור בצלעות של שתי שורות בתורה
 (שמות טו ודברים לב), תהלים (במיוחד תה' קיט), משלי, איכה ואיוב.²² הסידור
 בצלעות משקף הבנה מסוימת של המבנה השירי, אבל לא ברור עד כמה סידור זה גם
 משקף את כוונות המחברים־משוררים. הסידור בצלעות כנראה משקף הכרה במבנה
 השירי של יחידות אלה, ולא שימוש ליטורגי כלשהו.²³

הסידור בצלעות מתועד במגילות מדבר יהודה רק בשירות המקרא ובבן סירא
 (מגילות 2QSir, MasSir) ולא בחיבורים הלא־מקראיים כגון הודיות.

ידועות ארבע שיטות שונות של סידור בצלעות: (1) צלע או שתי צלעות בשורה,
 במקרה השני ללא רווחים ביניהן (← 4QPs^b בלוח 7*); (2) שתי צלעות (אפשרות א)
 או שני זוגות של שני חצאי־צלעות (אפשרות ב) בשורה, עם רווחים ביניהן; (3) שרשרת
 רצופה של צלעות או קבוצות של 2 – 3 מילים מופרדות על ידי רווחים. ← *Scr. Prac.*,
 166–178

20 בדומה לכך, לפי בבלי, ב"ב יג ע"ב יש להשאיר ארבע שורות ריקות בין החומשים ושלוש שורות בין
 ספרי תרי עשר.

21 בלועזית: סטיכוגרפיה. ← Kugel, *Biblical Poetry*, 119–127
 22 כל היחידות האלה נשתמרו במגילות גם בכתביה רצופה, ללא סידור בצלעות (27 מגילות). קשה לדעת
 מה הרקע להבדלים בין שתי השיטות. במחקר חדש הצעתי ששני סוגי המגילות האלה משקפים אופי
 טקסטואלי שונה. 27 המגילות הכתובות באופן רצוף אינן קדם־מסורתיות, ואילו 30 המגילות
 המסודרות את השירות לפי תקבולת הצלעות, בעיקר לפי שיטה 2א שלהלן, הינן קדם־מסורתיות
 ולא־מסורתיות. מאחר שהמגילות הקדם־מסורתיות מסודרות רק לפי סידור הצלעות, ייתכן שסופריהן
 פיתחו שיטה זאת. ← E. Tov, "The Background of the Stichometric Arrangements of
 Poetry in the Judean Desert Scrolls", in *Prayer and Poetry in the Dead Sea Scrolls and
 Related Literature: Essays in Honor of Eileen Schuller on the Occasion of Her 65th
 Birthday* (ed. J. Penner et al.; STDJ 98; Leiden/ Boston 2012) 409–420

23 הכתיבה המיוחדת של יחידות אלה כשירה עשויה לשקף שימוש ליטורגי, אך לעומת זאת, מגילה כגון
 11QP^a, הנושאת אופי ליטורגי, אינה מסודרת בסידור כזה. ← עמ' 313. יתר על כן, הסידור בצלעות
 של ספרי איוב, משלי, איכה ובן סירא סותר את הנחת השימוש הליטורגי. כך גם Oesch, *Petucha
 und Setuma*, 334

(ה) תיקון שגיאות

Martin, *Scribal Character*, 154–189; Tov, “Correction Procedures in the Texts from the Judean Desert”, in *The Provo International Conference on the Dead Sea Scrolls: Technological Innovations, New Texts and Reformulated Issues* (ed. D.W. Parry & E. Ulrich; STDJ 30; Leiden 1999) 232–263; id., *Ser. Prac.*, 178–218, 222–230

בתום תהליך הכתיבה, ולפעמים באמצעו, נהגו הסופרים-מעתיקים לתקן את תוכן הכתוב.

כל ההוספות לכתיבה המוגמרת וכל התיקונים בה נועדו לשנות ולהחליף אותה. לא נמצאו תימוכין לדעה שלפיה אחדים מבין הרכיבים הלא-ראשוניים, בתוך הטקסט או בשולי המגילה, הם הבדלי גרסה שהועברו לשם מכתב-יד אחר של אותו חיבור. ראו עמ' 177 – 178 וכן Tov* 1999. כמו כן, אין תימוכין להנחה שרשמו בשולי הטקסט גרסאות מקבילות או נרדפות. ← עמ' 248

מקור התיקונים. התיקונים במגילות היו יכולים לנבוע מאחד משלושה מקורות:

- המקור שמתוכו הועתקה המגילה, שבו עיין הסופר עצמו, סופר מאוחר, או קורא.
- מקור חיצוני, אולי בגלל היותו טוב או סמכותי יותר מן המגילה עצמה. ← עמ' 28 – 29

• רצונו של הסופר, סופר מאוחר או קורא לשקע בכתוב את הגיגי לבו בענייני תוכן, לשון או כתיב, ללא זיקה למקור כתוב כלשהו.

שיטות תיקון. כשסופר או קורא הכניס תיקון בטקסט או בשוליים, עמדו לרשותו טכניקות אחדות. רוב הסופרים נעזרו בטכניקות שונות למחיקת מילים ואותיות: (1) נקודות וקווים מבטלים; (2) העברת קו על מילה; (3) סוגריים; (4) מחיקה. הטכניקה המועדפת למחיקת אותיות הייתה נקודות מבטלות, ולביטול קטע ארוך העדיפו להשתמש בסוגריים. מילים שלמות נמחקו בדרך כלל בעזרת נקודות מבטלות או העברת קו. טכניקות אלה שימשו את סופרי המגילות ממדבר יהודה וחלקן גם תואר במסכת סופרים פרקים ג – ה.

(1) נקודות מבטלות

סימון נקודות (לעתים רחוקות: קווים קטנים) מעל האותיות, מתחתיהן, או שניהם כאחד, או משני צדי המילה (במקרה של ביטול תוספת לטקסט). ← לוחות 4* – 5*, שורה 7.

יש' 5	מג' יש"א	יחרב	= הנוסח המתוקן במגילה
	נה"מ	יחרב	
יש' לה 10	מג' יש"א	ישיגובה	← לוח 3* שורה 28
	נה"מ	ישיגו	= הנוסח המתוקן במגילה

יש' לו 7 מג' יש"א לפני המזבח הזה תשתחוּ בִּירוּשָׁלַיִם השוּו מל"ב יח 22
 נה"מ+ לפני המזבח הזה תשתחוּ = הנוסח המתוקן במגילה
 השוּו דה"ב לב 12 נה"מ+, תה"ש

לפעמים נכתבה מילה חדשה בין השיטין מעל למילה שהיא מחליפה:

יהוה
 יש' ג 17 מג' יש"א אֲדֹנָיִי
 נה"מ אדני

אדוני
 יש' ג 18 מג' יש"א יְהוָה
 נה"מ אדני = הנוסח המתוקן במג'

הטכניקה של ביטול רכיבים בנקודות נשתמרה גם בנה"מ ("ניקוד מעליו ומתחתיו"). ← עמ' 49 – 50

(2) העברת קו על אות או מילה

העברת קו (= 'חיטוב' לפי מסכת סופרים ה, א), לפעמים בתוספת תיקון מעל המילה:

יש' יב 6 מג' יש"א צהלי ורני צה ציון
 נה"מ+ צהלי ורני יושבת ציון = תה"ש והנוסח המתוקן במג'

נראה
 יש' כא 1 מג' יש"א ממדבר בא מארץ רחוקה כתיבה ראשונה = פ
 נה"מ+ ממדבר בא מארץ נראה = תה"ש והנוסח המתוקן במג'

דנ' ח 1 4QDan^a [ח]דבר נגלה חזון נראה
 נה"מ חזון נראה = תה"ש, פ, ו והנוסח המתוקן במג'

(3) סוגריים

הסוגריים מסמנים מחיקת מילים על ידי הקפתן באותיות היווניות סיגמה [()]
 ואנטִיסיגְמָה [()]. טכניקה זאת ידועה ממסורת הסופרים היוונית בתור
 περιγραφή ('הקפה') ומן המסורת של נה"מ בתור 'נו"נין הפוכות'. ← עמ' 48.
 במגילות קומראן סימנים אלה מופיעים לעתים רחוקות. למשל, במג'
 11QpaleoLev^a הם מקיפים את הטקסט של וי' כ 23 – 24 שנכתב בטעות
 באמצע וי' יח 27.

(4) גירוד

טכניקה של גירוד אות (אותיות), מילה (מילים), או שורה שלמה במכשיר חד (הנקרא 'גרד' או 'גרר' בספרות חז"ל) שימשה במגילות רבות. מאחר שהגירוד לא הסיר את כל שטח האותיות, לפעמים אפשר להבחין בכתוב המקורי. את השטח המחוק לפעמים השאירו ריק ופעמים כתבו בתוכו או מעליו.

(5) הוספות בין השיטין

הוספת אות (אותיות), מילה או מילים בין השיטין או בשוליים כתוספת מתקנת שכיחה במגילות, במיוחד במג' יש"א: ← פרק 2, טבלה 22 (עמ' 102 – 103) ורשימה שלמה אצל קוטשר, לשון, 415 – 423; לוחות 3*, 4*. הטכניקה נזכרת בירושלמי, מגילה א, עא, ע"ד. לפעמים ממשיכות הוספות אלה בשוליים, ואף בצורה אנכית בצדי הכתוב (מג' יש"א טורים XXXII, XXXIII ← לוחות 3* – 5*), ואפילו מתחת לטקסט במהופך (4QJer^a III). השוו גם ההוספות בשוליים בת"נ (לוח 24*). הוספות מסוג זה נשתמרו גם בנה"מ בתור 'אותיות תלויות'. ← עמ' 50

(6) שינוי צורת האותיות

כאשר ביקש מעתיק לתקן אות או אותיות לפעמים הוא שינה את צורתה לאות אחרת, למשל במג' יש"א ביש' ז 25 "שאל" (הגרסה המקורית "אאל" שונתה ל"שאל" = נה"מ), "מעם" (הגרסה המקורית "מאל" כנראה שונתה ל"מעם" = נה"מ).

במגילות מדבר יהודה רבות הסופרים תיקנו פרטים לאימעטים, לפעמים בממוצע פעם אחת בכל ארבע מילים (מג' יש"א). ואמנם, החכמים פסלו מגילות הכוללות יותר ממספר מסוים של שגיאות, שתיים או שלוש לטור (בבלי, מנחות כט ע"ב), או בין שגיאה אחת לשלוש (מסכת סופרים ג, י). לפי קני מידה אלה רבות ממגילות קומראן לא היו עומדות בביקורת של חז"ל.

(1) סימני סופרים

מגילות מדבר יהודה, במיוחד מגילות קומראן, מכילות סימני סופרים שונים, הן במגילות מקראיות הן במגילות לא־מקראיות. פרט לסימנים שנזכרו בסעיפים (ג), (ד) והפֶּרְגֶּרְפּוּס (עמ' 195), סימנים נוספים, לא תמיד מובנים, מופיעים באופן כמעט בלעדי בטקסטים שהועתקו בידי 'אסכולת סופרים קומראנית'⁺, במיוחד מג' יש"א, וכן במג' 4QCant^b. בין סימנים אלה ישנם אותיות בכתב העברי⁺ והסימן X במג' יש"א ובמקורות נוספים המפנה לנושאים מיוחדים בכתוב. ← 361–365, 178–218, *Scr. Prac.*

מגילות קומראן רבות מציגות את שמות האלוהות בשיטות מיוחדות שמטרתן להמחיש את הכבוד שרחשו לשמות אלה ולמנוע את מחיקתם בטעות. ייתכן שהכתיבה המיוחדת גם נועדה למנוע את עצם הגיית שם הוי"ה. ← *Scr. Prac.*, 218–21, 238–46

• כתיבה בכתב העברי⁺ בטקסטים הכתובים בכתב המרובע⁺, בעיקר במגילות לא־מקראיות, אך גם בשבע מגילות מקראיות כמודגם לגבי 4QIsa^c: יהוה (יש' יא 9); צבאות (מד 6); אלוהינו (נב 10); אדוני (כב 12).

• ארבע נקודות, בתוך טקסטים הכתובים בכתב המרובע⁺, בעיקר במגילות לא־מקראיות, אך גם במג' 4QSam^c, למשל שמ"א כה 31; מג' יש"א יש' מ 7 (← לוחות 4* – 5*, שורה 7); מב 6, בשני המקרים בתיקונים בין השיטין.

• נקודתיים בתוספת רווח לפני שמות הוי"ה (בכתב המרובע) במג' 4QRP^b (4Q364). ← עמ' 53, הערה 75

שבירת מילים בסופי שורות, והמשך כתיבתן בראשית השורה הבאה, שכיחה בכתיבה בכתב העברי ← לוח 1*, וכן במגילות המקראיות הכתובות בכתב זה. ← לוח 2*. למשל, מג' 11QpaleoLev^a טור III: יהוה, יש/ראל, בנ, א/ל, א/תו. שיטה זאת אינה נוהגת בטקסטים מקראיים הכתובים בכתב המרובע. נוהג זה נאסר במסכת סופרים ב, א, אך הותר בתפילין ובמזוזות. ← עמ' 213 – 214 ולוח 10*

3. הכתב

נ' אביגד, "הפליאוגרפיה של מגילות ים המלח ותעודות קרובות", בתוך: י' ידן וח' רבין (עורכים), מחקרים במגילות הגנוזות: ספר זכרון לאליעזר ליפא סוקניק ז"ל (ירושלים תשכ"א) 107 – 139; מ' בידאריה, אסופות כתבים עבריים מימי הביניים, א: כתב מזרחי וכתב תימני (ירושלים תשמ"ח); נ"ה טורסיני, "אלפבית", א"מ, א (ירושלים תש"י) 372 – 415; הנ"ל, "כתב התורה", כרך הלשון, 123 – 164; ע' ירדני, ספר הכתב העברי (ירושלים 1991); מ' כשר, תורה שלמה, כט, חלק ראשון, ספר התורה בכתב עברי ואשורי (ירושלים תשל"ח [1978]); ש' נאה, "על כתב התורה בדברי חז"ל (א): המסורת על החלפת הכתב בידי עזרא", לשוננו ע (תשס"ח) 125 – 143; י' נוה, "התפתחות הכתב הארמי", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך חמישי, חוברת 4 (ירושלים תשל"ד); הנ"ל, "כתב וכתיבה", ח' תדמור (עורך), היסטוריה של עם ישראל, סדרה ראשונה, שיבת ציון: ימי שלטון פרס (ירושלים תשמ"ג) 229 – 235; הנ"ל, ראשית (תשמ"ט); הנ"ל, על חרס וגומא: כתובות ארמיות ועבריות מימי בית שני, המשנה והתלמוד (ירושלים תשנ"ב)

S.A. Birnbaum, *The Hebrew Scripts* (Leiden 1971); F.M. Cross, "The Development of the Jewish Scripts", in *Essays in Honor of W.F. Albright* (1965) 133–202; D. Diringer, "Early Hebrew Script versus Square Script", in *Essays and Studies Presented to S.A. Cook* (ed. D.W. Thomas; London 1950) 35–49; R.S. Hanson, "Paleo-Hebrew Scripts in the Hasmonean Age", *BASOR* 175 (1964) 26–42; id., "Jewish Palaeography and Its Bearing on

Text Critical Studies", in *Magnalia Dei: The Mighty Acts of God. Essays ... in Memory of G.E. Wright* (ed. F.M. Cross & W.E. Lemke; Garden City, NY 1976) 561–576; id., "Paleography, The Script of the Leviticus Scroll", in Freedman–Mathews, *Leviticus*, 15–23; M.D. McLean, *The Use and Development of Palaeo-Hebrew in the Hellenistic and Roman Periods*, Ph.D. diss., Harvard University, Cambridge, MA, 1982 [University Microfilms]; J. Naveh, "Hebrew Texts in the Aramaic Script in the Persian Period?", *BASOR* 203 (1971) 27–32; J.P. Siegel, "The Employment of Paleo-Hebrew Characters for the Divine Names at Qumran in the Light of Tannaitic Sources", *HUCA* 42 (1971) 159–172

(א) הרקע

המדע העוסק בהתפתחות הכתב (פליאוגרפיה) מלמדנו פרטים חשובים על שני עניינים הנוגעים לדיון הנוכחי:

(1) על סמך מקורות חיצוניים, כגון מטבעות וכתובות, אפשר לתאר את התפתחות הכתב ולתארך את המגילות המקראיות תיארוך יחסי ומוחלט. למשל, לדעתו של Cross* 1965 מגילות קומראן הכתובות בכתב המרובע מתחלקות לשלוש תקופות עיקריות: (א) 250 – 150 לפני סה"נ (כתב 'ארכאי'); (ב) 150 – 30 לפני סה"נ (כתב 'חשמונאי'); (ג) 30 לפני סה"נ – 70 לסה"נ (כתב מתקופת בית הורדוס). בדיקות פחמן-14 אישרו את הניתוח הפליאוגרפי בקווים כלליים. ← עמ' 95 – 96

(2) בדיקת דמיון צורת האותיות (כולל חיבורי אותיות) מסייעת בדינו להבין חילופי אותיות דומות בטקסטים מקראיים. ← עמ' 221 – 228

(ב) שינוי הכתב

במרוצת הדורות נכתבו ספרי המקרא בשני כתבים שונים, תחילה בכתב העברי (← לוח *31) ולאחר מכן גם בכתב המרובע (← לוח *32), שהתפתח מהכתב הארמי. הספרים המאוחרים נכתבו כנראה ישירות בכתב זה. לשני הכתבים האלה שמות שונים במקורות.

(1) תחילה נכתבו ספרי המקרא בכתב העברי, שהתפתח מהכתב הפרוטו-כנעני במאה י' או ט' לפני סה"נ. בספרות חז"ל ניתן לכתב הזה השם 'כתב ר(ו)עץ' = 'שבור' < (ובשיבוש גם: 'כתב דעץ') בגלל דעתם השלילית של חז"ל עליו (בבלי, סנהדרין כב ע"א: "בתחלה בכתב זה <אשורי = מרובע> ניתנה תורה לישראל, כיון שחטאו נהפך להן לרועץ"; השו"ת ירושלמי, מגילה א, עא, ע"ד). כתב זה גם נקרא 'כתב ליבונאה' (בבלי, סנהדרין כא ע"ב), דהיינו 'כתב מאוזן' (?). ייתכן שדעה שלילית זאת נעוצה בשימוש הכתב העברי אצל השומרונים.

לא נשתמרו קטעים קדומים של ספרי המקרא הכתובים בכתב זה,²⁴ אך בקומראן נמצאו קטעים שונים שנכתבו בגרסה מאוחרת של הכתב העברי, המכונה בלועזית paleo-Hebrew, שהייתה בשימוש כנראה מאז סוף מאה ג' או התחלת מאה ב' לפני סה"נ. כמו כן נשתמרו כתבייד של שומ' הכתובים בגלגול מאוחר של הכתב העברי. כתבייד אלה נכתבו בימה"ב, אך בדיקה פליאוגרפית מראה שהם משקפים את דרכי הכתיבה במאה ב' לפני סה"נ. ← עמ' 94

(2) השינויים שחלו בכתב שבו כתבו תעודות בעברית (→ נוה, ראשית, 111 – 121), לא פסחו על כתיבת ספרי המקרא. במועד כלשהו בימי בית שני עברו בהדרגה מכתביה בכתב העברי לכתב הארמי, שממנו התפתח כתב ייחודי ליהודים. כתב זה אפשר לקרוא לו 'כתב יהודי' (כך חוקרים רבים) או 'מרובע' (על פי צורת האותיות).²⁵ לפי המסורת התלמודית הוכנס כתב זה לשימוש בידי עזרא המכונה במקרא "סופר מהיר" (עז' ז 6), ואילו מסורות אחרות מדברות באופן כללי על זמנו של עזרא.²⁶ תאריך זה נראה אפשרי, אך אין לו אישור חיצוני. נוה, ראשית, 120 – 121 מדבר בהקשר זה על תאריך מאוחר יותר, דהיינו מאה ג' לפני סה"נ. ראוי לציין שגם אחרי שהחלו להשתמש בכתב המרובע, לא יצא הכתב העברי מכלל שימוש. ← נוה, ראשית, 117 – 121

4. הכתיב

גב"ע צרפתי, "הכתובות העבריות מימי בית ראשון: סקירה לשונית", א"מ ראבילי (עורך), מחקרים ביהדות: ספר היובל לדוד קוטלר (תל אביב תשל"ו) 104 – 122

F.I. Andersen & A.D. Forbes, "Orthography and Text Transmission: Computer-Assisted Investigation of Textual Transmission through the Study of Orthography in the Hebrew Bible", in *Text: Transactions of the Society for Textual Scholarship* 2 (1985) 25–53; Andersen–Forbes, *Spelling* (1986); Andersen–Freedman, "4QSamb" (1989); Barr, *Variable Spellings* (1989); F.M. Cross & D.N. Freedman, *Early Hebrew Orthography* (AOS 36; New Haven 1952); Cross–Freedman, *Studies*; Cross, *ALQ3*; Donner–Röllig; D.N. Freedman, "The Massoretic Text and the Qumran Scrolls: A Study in Orthography", *Textus* 2 (1962) 87–102; Freedman–Mathews, *Leviticus*, 51–82; D.N. Freedman, A.D. Forbes, & F.I. Andersen, *Studies in Hebrew and Aramaic Orthography* (Winona Lake, IN 1992); Ginsburg, *Introduction*, 137–57; Goodwin, *Text-Restoration*, 27–43; A.R. Millard, "Variable Spelling in Hebrew and Other Ancient Texts", *JTS* n.s. 42 (1991) 106–115; A. Murtonen, "The Fixation in Writing of Various Parts of the Pentateuch", *VT* 3 (1953) 46–53;

24 אלא אם כן מחשיבים את לוחיות הכסף מכתף הגומ בתור טקסטים מקראיים. ← עמ' 107
25 ברם במקורות רבים (למשל, בבלי, סנהדרין כא ע"ב) הוא נקרא 'כתב אשורי', משום שקודמו, הכתב הארמי, היה בשימוש באימפריה האשורית.

26 "אמר מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא: בתחילה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקודש, חזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית ולשון ארמי >דהיינו, התרגום<, בידרו להם ישראל כתב אשורית ולשון הקודש והניחו להדיוטות >אולי: השומרונים< כתב עברית ולשון ארמי" (בבלי, סנהדרין כא ע"ב; השו"ב בבלי, מגילה ט ע"א; תוספתא סנהדרין ה, ז; ירושלמי, מגילה א, עא, ע"ב – ג). באופן דומה התבטאו גם אבות הכנסייה אוריגנס, אפיפניוס והירונימוס. ← מ"מ אצל Birnbaum*, 73–74. ראו גם נאה*.

id., "On the Interpretation of the *Matres Lectionis* in Biblical Hebrew", *AbrN* 16 (1973–1974) 66–121; A. Rahlfs, "Zur Setzung der Lesemütter im Alten Testament", *Nachr. v. d. königl. Gesellsch. der Wiss. zu Gött., Phil.-hist. Kl.* (Berlin 1916) 315–347; Sperber, *Grammar*, 562–636; W. Weinberg, "The History of Hebrew *Plene* Spelling: From Antiquity to Haskalah", *HUCA* 46 (1975) 457–487; Young, "Suffix –H"; Z. Zevit, *Matres Lectionis in Ancient Hebrew Epigraphs* (ASOR Monographs 2; Cambridge, MA 1980)

(א) הרקע

כתיב (אורתוגרפיה, spelling)²⁷ הוא ביצוע בכתב של המילה המדוברת, ובהתאם לזה אפשר לייצג מילה מסוימת בכתיבים שונים. מילים רבות נכתבות באופנים שונים באותה שפה ללא הבדל במשמעות, בתקופות שונות, או בניבים ברזמניים. למשל, המילים הבאות נכתבות באופן שונה באנגליה (favour, specialise) ובארה"ב (favor, specialize). בדומה לכך, בעברית אין הבדל במשמעות בין 'לא' ו'לוא', 'שמרים' ו'שומרים', וכיוצא בהם.

הדיון בכתיב אינו כולל הבדלים בין צורות (הבדלים מורפולוגיים) שמבטאים אותן אחרת, כגון ההבדלים בין "הוא" בכתיב של נה"מ ל"הואה" (= הוֹאָה) במגילות רבות מקומראן. ← עמ' 98. ברם חוקרים מסוימים מרחיבים את הדיון בכתיב גם לצורות אלה. ← Cross, *ALQ*³, 174–177. הדיון בכתיב של שומ' דורש דיון לעצמו בגלל ההבדלים בין הצורה הכתובה של שומ' למסורת שבעל-פה. ← עמ' 70 – 71

כתיב השפה העברית, כמו של רוב השפות בעולם, עבר שינויים, בעיקר בשימוש ההולך וגובר באמות־קריאה (*matres lectionis*, אותיות אהו"י), שנוספו לכתיב המקורי כדי להקל על הקורא. שיטה אחרת שנועדה להקל על הקורא היא הכנסת הניקוד החל במאה ט' לסה"נ. ← עמ' 37 – 45. המונחים "כתיב חסר" ו"מלא" מתייחסים לשתי צורות כתיבה של אותה מילה, האחת ללא אָם (אֲמוֹת) קריאה, והאחרת בתוספת אם (אמוֹת) קריאה. ברם אי אפשר לדייק במינוח, הואיל ומילה יכולה להיות מלאה באחת מהברותיה וחסרה בהברה אחרת – למשל, "מִנְחֹת" (תה' כג 2) / "וּבְמִנְחֹת" (יש' לב 18).

השלב הקדום ביותר של הכתיב העברי אינו מתועד, אך המקורות הפניקיים והמואביים הקרובים לעברית מראים איך טקסטים עבריים היו נראים בימי בית ראשון ← 1952 Cross–Freedman*. בקיצור פשטני: כתובות פניקיות קדומות אינן מסמנות אמות־קריאה באמצע המילה או בסופה.

למשל, המילים הבאות מופיעות בכתובת יח(י)מלך (Donner–Röllig*, 10) ממאה י' לפני סה"נ (הכתיב המקביל לפי נה"מ נרשם בסוגריים):

27 המונח העברי עדיף על מקבילו הלועזי, אורתוגרפיה, המסמן את ה'כתיבה' (גרפיה) ה'נכונה' (אורתוס).

"ושנתו" (= ושנותיו), "ז" (= זה), "פנ" (= פני)
 כמו כן, בלוח גזר העברי ממאה י' לפני סה"נ (← אחיטוב, כתב, 228 – 232)
 חסרות אמות־קריאה באמצע המילה ובסופה:
 "שערמ" (= שְׁעָרִים), "ירח" (= יָרַח?)
 בשלב מאוחר יותר הכניסו את אמות־הקריאה בסוף המילה, למשל בכתובת מִישַׁע
 המואבית ממאה ט' לפני סה"נ (← ש' אחיטוב, כתב, 357 – 373):
 "בנתי" (= בנִיתִי), "בללה" (= בלִילָה)
 בכתובת השילוח העברית ממאה ז' לפני סה"נ (← אחיטוב, כתב, 15 – 20) יש
 אמות־קריאה בסוף המלה ("וילכך", "זדה", "היה"), אך במילים אחרות הן חסרות
 באמצע המילה:
 "החצבם" (= החצבִים), "אש" (= אִישׁ).

(ב) שיטות כתיב שונות בטקסטים המקראיים

מאחר שלא נשתמרו טקסטים מקראיים הקודמים למאה ג' לפני סה"נ, הכתיב
 המקורי של ספרי המקרא אינו מתועד – לעניין זה אנו מתעלמים מלוחיות הכסף
 מִפְתָּח הַנּוֹם ← עמ' 107, שכן אין הן מכילות טקסט מקראי רגיל.²⁸ תיאור שיטות
 הכתיב מתחיל אפוא ממאה ג' לפני סה"נ, אף כי אפשר לשחזר שלבים קודמים
 על סמך מקבילות במקורות העבריים והחיצוניים הנזכרים בתת־סעיף (א).
 במרוצת הדורות עבר הכתיב של ספרי המקרא שינויים רבים, שכן ספרים
 וחלקי ספרים (שירות קדומות) הועלו על הכתב כאשר היה הכתיב חסר ביותר.
 לאחר מכן הועתקו במשך דורות רבים, כך שאין מנוס מן ההנחה שכתבם של
 ספרים אלה הותאם כל פעם לכתיב שהיה נהוג באותה התקופה. לא ברור אם
 בכלל ניתן לשחזר את הכתיב ה'מקורי' (← Goodwin*), שכן ידיעותינו על
 הכתיב דלות והן מסתמכות בעיקר על מספר קטן של כתובות (← אחיטוב,
 כתב), ולא על טקסטים ספרותיים קדומים. ספרי המקרא שנתחברו במועד קדום
 – במיוחד השירות הקדומות – בוודאי היו כתובים בכתיב חסר מאד, אך מידע
 כללי זה אין בו כדי שחזור הכתיב ה'מקורי'. ניסיון של שחזור הכתיב של שירה
 קדומה כזאת (שירת הים) הוצג על ידי Cross–Freedman* 1975 (מהדורה
 ראשונה: 1950), אך אי אפשר לוודא את נכונותו, וייתכן שהוא קיצוני מדי:

28 כתיבן של לוחיות אלה דומה לזה של נה"מ מלבד כינויי הקניין של גוף הנסתר המסתיימים בה"א:
 משכבה, גאלה (?).

טבלה 1

²⁹ הכתיב המקורי המשוער של פסוקים אחדים בשירת הים (שמות טו)

נה"מ	שחזור
1	אשירה ליהוה
כי גֵּאָה גֵּאָה	שר ליהו
סוס ורכבו	כ גא גא
רמה בים	סס ורכב
יהוה איש מלחמה	רמ בים []
יהוה שמו	יהו גבר []
מרכבות פרעה וחילו	יהו שם
ירה בים	[] פרע וחל
	יר בים

הגם שהנתונים בטבלה 1 משוחזרים, במקרים אחרים נוכל לפנות לממצא אמיתי. הנתונים מן התקופה שלאחר אמצע מאה ג' לפני סה"נ (זמנן של מגילות קומראן הקדומות) מצביעים על הבדלים בין סופרים, אולי אף בין אסכולות של סופרים. אין ספק שעקיבות בכתיב לא הייתה חשובה לסופרי המקרא הקדומים כפי שלא הייתה חשובה לסופרי טקסטים אחרים.³⁰ חוסר עקיבות זה³¹ מאפיין גם היבטים אחרים של מסירת הנוסח, אך כתיב בלתייעקיב אינו חייב להוביל לחוסר קפדנות במסירת התוכן. סקירת כתיבן של המסורות הסמכותיות השונות של המקרא מתייחסת לכל המקורות הידועים, קבוצת נה"מ, קבוצת שומ' ומגילות קומראן. אלה הם חמשת השלבים המשוערים של התפתחות הכתיב הידועים לנו, החל בכתיב החסר יותר:

(1) מג' 4QSam^b, המשקפת את הכתיב החסר ביותר מבין המקורות הידועים לנו, מייצגת את השיטה הקדומה ביותר מבחינה טיפולוגית (בערך 250 לפני סה"נ). מגילה זאת אינה שייכת לקבוצת נה"מ, שכן כתיבה חסר בקביעות בהשוואה לנה"מ. למשל, לעתים קרובות אין היא מייצגת את הצליל /o/ בוי"ו (שמ"א טז 7 "קמתו" כנגד "קומתו" בנה"מ; שמ"א כ 30 "המרדת" = "המרדת" כנגד "המרדות בנה"מ), והיא כוללת את כינוי הקניין העתיק "ה" למדבר במילת "עלמה" כנגד "הנער" בנה"מ בשמ"א כ 38.³²

²⁹ ניסוח מקורי: 50 (1950) *Studies*, Cross-Freedman*, הטבלה מייצגת את F.M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic: Essays in the History of Religion of Israel* (Cambridge, MA/London 1973) 127–131. סוג זה של שחזור הוצג לראשונה על ידי W.F. Albright, "The Oracles of Balaam", *JBL* 63 (1944) 207–233.

³⁰ כך Millard*, 114–15. פרשני ימה"ב כבר שמו לב לחוסר עקיבות זה. ראו, למשל, את דברי ראב"ע "וחכמי המסרת בדאו מלבם טעמים למלאי' ולחסרי'". ← שפה ברורה, דף ז במהד' ג"ר ליפמן (פיורדא תקצ"ט; ד"צ: ירושלים תשכ"ז).

³² צורה זאת נדירה בנה"מ (55 פעמים), למשל בר' ט 21 "אהלה", ועוד יותר נדירה במגילות קומראן. ← Young* 1962. לתיאור מלא של מגילה זאת ראו Andersens-Freedman* 1989; F.M. Cross-D.W. Parry-R.J. Saley, *DJD* XVII, 220–221; Freedman* 1962.

(2) נה"מ כמיוצג בטקסטים הקדם-מסורתיים⁺ ממדבר יהודה, במיוחד באתרי מדבר יהודה פרט לקומראן ← עמ' 27, והמקורות מימה"ב. המגילות דמויותנה"מ⁺ מקומראן מעט יותר מלאות מן המגילות הקדם-מסורתיות⁺ מאתרים אחרים במדבר יהודה. בתוך קבוצת נה"מ יש להבחין בין הכתיב החסר למדי של רוב ספרי המקרא לכתיב המלא יותר של ספרי המקרא המאוחרים. ← עמ' 208 – 211

(3) מגילות שומ' מימה"ב. ← עמ' 85 – 86

(4) מגילות טרום-שומרוניות⁺ ממדבר יהודה. ← עמ' 87 – 90

(5) הכתיב המלא מאד של המגילות שנכתבו בידי 'אסכולת סופרים קומראנית'⁺.

במגילות שונות מקומראן, שאינן נמנות על אחת הקבוצות הנזכרות, יש תכונות מעבר בין האפיונים של הקבוצות הנזכרות. כך רוב המגילות דמויותנה"מ⁺ מקומראן כתובות בכתיב מעט מלא יותר מזה של נה"מ,³³ ולפיכך הן מאוחרות מן המגילות הקדם-מסורתיות שנמצאו בכל האתרים האחרים במדבר יהודה: מצדה (טקסטים שנכתבו במרווח הזמן של 50 לפני סה"נ – 25 לסה"נ) והאתרים המאוחרים יותר ואדי מרבעא, ואדי סדיר, נחל חקר, נחל ערוגות, ונחל צאלים מתקופת מרד ברכוכבא (טקסטים שנכתבו במרווח הזמן של 35 – 115 לסה"נ).³⁴ עם זאת, מגילות קומראן אחדות (4QIsa^{b,d,f}) משקפות כתיב מעט יותר חסר מנה"מ, אך ההבדלים לא מספיק גדולים כדי לשייכם לשלב הקודם לנה"מ.

(ג) הכתיב של קבוצת נה"מ

שיטת הכתיב החסר יחסית של נה"מ, כפי שהיא משתקפת בטקסטים הקדם-מסורתיים ובמקורות מימה"ב, תידון כאן בהרחבה מסוימת, בגלל הסיבות שנמנו בתחילת סעיף (ב). בתקופה שבין העתקת הטקסטים הקדם-מסורתיים ממדבר יהודה (ראו סעיף [ב]), שהועתקו במרווח הזמן של 50 לפני סה"נ – 115 לסה"נ, למצחפי המסורה מימה"ב, לא השתנה הכתיב. מכאן שאפשר לדון במקורות אלה כמקשה אחת, מתוך הכרה שהמגילות דמויותנה"מ⁺ מקומראן רחוקות מהם מעט. ← עמ' 29 – 32

(1) תיארוך הכתיב של נה"מ על סמך מקורות חוץ

מאחר שהתפתחות הכתיב של הלשון העברית ניתנת לאפיון בקווים כלליים ← עמ' 207, אפשר אולי לקבוע את מקומו של הכתיב של נה"מ בתוך מסגרת

33 למשל, מגילות 4QIsa^{a,e}, 4QJer^c, 4QXII^g, מהן נשתמרו חלקים ניכרים.

34 נתונים אלה מבוססים על DJD XXXIX, 351–446.

זאת, תוך תשומת לב להבדלים הפנימיים שבין ספרי המקרא. נסיונות כאלה אכן נעשו על ידי Cross-Freedman* 1952; Freedman* 1962; Andersen-Forbes* 1986; Barr*; F.I. Andersen in Freedman-Forbes-Andersen* 1992, 73–78. לפי Andersen-Forbes* 1986 הכתיב של נה"מ משקף את נוהגי הכתיבה של השנים 550 – 350 לפני סה"נ (התקופה הפרסית) ולדעתם אפשר אולי לייחס את שיטת הכתיב לעזרא הסופר.³⁵ לעומת זאת ייחס Freedman* 1962, 102 את הכתיב של נה"מ לסוף מאה ג' או ראשית מאה ב' לפני סה"נ, ואילו Barr* 1989, 203 חושב במונחים כלליים על התקופה של 400 – 100 לפני סה"נ. השימוש באמותקריאה אינו מעיד על זמן חיבורם של ספרי המקרא, אלא רק על זמן העתקתם האחרונה שהוקפאה בנה"מ, מאחר שגם ספר קדום יכול היה להשתמר בנה"מ בעותק מאוחר. למשל, אין יודעים אם כתיבו של תהלים יח מעיד על איחור בחיבור המזמור בהשוואה לכתיב החסר של מקבילו בשמ"ב כב (← Barr* 1989, 170–174). עם זאת, הספרים שנכתבו בכתיב המלא ביותר במקרא הם המאוחרים בין ספריו. ← טבלאות 2, 3

(2) ניתוח פנימי של נה"מ

השוואת הכתיב של נה"מ לגורמי חוץ מתבססת על השוואת המשותף לכל ספרי המקרא עם תעודות חיצוניות. עם זאת אי אפשר להתעלם מן ההבדלים בין ספרי נה"מ שתוארו בפרוטרוט על ידי Barr* 1989. הבדלים אלה משקפים גישות שונות של המעתיקים ושינויים במנהגי הכתיב שנהגו במשך דורות רבים. בתיאור זה ראוי לשים לב להיעדר העקיבות בתוך נה"מ: (1) הבדלים בין הכתיב החסר יחסית של רוב ספרי המקרא לכתיב המלא יותר של הספרים המאוחרים [להלן (3), (4)]; (2) הבדלים פנימיים בתוך כל אחד מספרי המקרא (← טבלאות 4, 5, 6).

ההבדלים בין הספרים יודגמו מתוך השוואת שני כתובים מקבילים (טבלה 2) ונתונים הנוגעים למילה יחידה (טבלה 3).

טבלה 2

השוואת כתיבם של כתובים מקבילים בנה"מ (שמ"ב כג//דה"א יא)

שמ"ב כג	דה"א יא
22 אלה עשה בניהו בן יהוידע ולו שם בשלשה הגברים	24 אלה עשה בניהו בן יהוידע ולו שם בשלושה הגברים
23 מן השלשים נכבד	25 מן השלושים הנו נכבד הוא

35 Andersen-Forbes* 1986, 318–321

ואל השלושה לא בא	ואל השלושה לא בא
וישימהו דוד על משמעתו	וישימהו דוד אל משמעתו
... אלחנן בן דודו מבית לחם	24 ... אלחנן בן דודו בית לחם
שמות ההרורי	25 שמה החרדי אליקא החרדי
... עירא בן עקש התקועי	26 ... עירא בן עקש התקועי
אביעזר הענתתי	27 אביעזר הענתתי

בגרסת דברי הימים של טבלה זאת שמונה כתיבים מלאים יותר מאשר בשמ"ב.

טבלה 3

הכתיבים דוד/דויד בנה"מ ³⁶			
חסר	מלא	אחוז הכתיבים המלאים	
0	0	—	בראשית – שפטים
576	0	0	שמואל
10	0	0	ישעיה
15	0	0	ירמיה
2	0	0	רות
1	0	0	משלי
1	0	0	קהלת
87	1	1.1	תהלים
93	3	3.1	מלכים
3	1	25	יחזקאל
1	8	88.9	תרי עשר
0	1	100	שיר השירים
0	11	100	עזרא–נחמיה
0	261	100	דברי הימים

הספרים הבאים משקפים כתיב מלא (מאוחר) במילה זאת: תרי עשר,³⁷ שיר השירים, עזרא–נחמיה, דברי הימים. במגילות קומראן המקראיות והלא־מקראיות משמש רק הכתיב המלא, תמיד בניגוד לנה"מ.³⁸ חוסר האחידות של נה"מ יודגם בכתיבן של מילים המופיעות באותו הקשר (טבלה 4), מילים בעלות אותו משקל דקדוקי (טבלה 5), ושל כתיבים בלתי רגילים (טבלה 6). חוסר עקיבות זה משתקף גם במסורות הנוסח של שומ' ושל 'אסכולת סופרים קומראנית'. ← עמ' 96 – 101

³⁶ הנתונים מבוססים על מודולת BHS בתוכנת אקורדנס*. ← Andersen–Forbes*, 1985, 29–34; Andersen–Forbes* 1986, 5; D.N. Freedman, "The Spelling of the Name 'David' in the Hebrew Bible", *HAR* 7 (1983) 89–104

³⁷ שני כתיבים מלאים נמצאים בעמוס, שישה בזכריה, וכתיב חסר אחד בהושע.

³⁸ יוצא מכלל זה הכתיב המלא בנה"מ ובמג' 11QPs^a בתה' קכב 5.

טבלה 4

חוסר עקיבות בנה"מ בכתיבן של מילים המופיעות בהקשר אחד³⁹

שופ' א	19	וירש
שם	20	וירש
שמ"א ט	13	הקראים
שם	22	הקראים
שמ"ב י	16	חילם
שם	17	חלאמה ← עמ' 229
מל"א י	18	כסאשן
שם	19, 19	לכסה ← עמ' 228 – 229
מל"ב טז	7	פלסר
שם	10	פלסר ← עמ' 229
יח' כ	41	נפצתם
שם	34	נפוצתם
יח' לב	25	קברתה
שם	23	קברתיה
שם	26	קברותיה
יח' מב	9	החצנה
שם	8	החצונה
שם	14	החיצונה
מש' ל	29	מיטיבי
שם	29	מיטיבי

טבלה 5

חוסר עקיבות בנה"מ בכתיבן של מילים בעלות אותו משקל דקדוקי

יר' נא	35	יִשְׁבִּי כשדים
שם	24	יִשְׁבִּי כשדים
יח' לב	29	יִרְדִּי בור
שם	30	יִרְדִּי בור
רות ב	3	הקצרים
שם	5	הקוצרים

נתונים סטטיסטיים מלאים על הכתיב של אותה קטגוריה דקדוקית אפשר לדלות בעזרת תוכנת אקורדנס⁺ ומחקרו של Barr* 1989. למשל, חוסר העקיבות בא

39 בטבלאות 4, 5 הכתיבים החסרים קודמים למלאים.

לידי ביטוי בייצוג צורת הבינוני "ק(ו)טל(ו)ת".⁴⁰ בדיקה ממוחשבת מראה שצורה זו כתובה בכתיב מלא בהברה הסופית רק ב-22.41 אחוזים של הופעותיה בתורה,⁴¹ אך במאת האחוזים בספרי כתובים.⁴² חוסר העקיבות ניכר גם בכתיבים בלתי רגילים בנה"מ. ← Ginsburg, *Intro-duction*, 138–157

טבלה 6

כתיבים בלתי רגילים בנה"מ		
כתיב בלתי רגיל	כתיב רגיל בנה"מ	
במ' יא 11	מַצְאֵתִי	מַצְאֵתִי
בכל מקום בתורה	נַעַרְךָ (כ')	נַעַרְךָ (ק')
יהו' י 24 ⁴³	הֶהָלְכוּ ⁴⁴	(אשר) הֶלְכוּ
מל"א ח 44	בְּנִיתִי	בְּנִיתִי
יר' לא 34	כֹּלֶם	כֹּלֶם
תה' קב 5	הוֹפָה	הוֹפָה
איוב א 21	יִצְתִּי (כ')	יִצְאֵתִי (ק')
נחמ' יג 16	דָּאג	דָּג
דה"א ה 30	הִלִּיד	הוֹלִיד
דה"ב ב 16	הִגִּירִים	הִגִּירִים

חוסר העקיבות של נה"מ בולט במיוחד בצירופים אפשריים של אמות קריאה: צירוף של שתי אמות קריאה במילה אחת עשוי ליצור ארבעה כתיבים שונים של אותה מילה,⁴⁵ למשל "הקִמְוֹתִי", "הקִמְוֹתִי", "הקִמְוֹתִי". גם צורת הרבים של 'נביא' מופיעה בשלושה כתיבים אפשריים:⁴⁶ "נְבִיאִים" (61), "נְבִאִים" (32), "נְבִיאִים" (4), והוא הדין בריבוי של 'מקום': "מְקוֹמוֹת" (2), "מְקוֹמוֹת" (10), "מְקוֹמוֹת" (4).

40 כתיבים שונים אלה אינם נחשבים חריגים בעיניו של 12, Barr*, שכן הוא חושב במונחים של 'גושי כתיבים' מתחלפים.

41 נתוניו של 11, Andersen–Forbes* 1986, שכן הם כוללים גם קטגוריות נוספות.

42 שיטת הכתיב של ספרי כתובים תואמת את הכתיבים של מגילות המקרא מקומראן (90%) ושל שומ' (92%).

43 הערת המסורה: יתיר אלף. ← עמ' 52, הערה 69.

44 מקרה דומה: יש' כח 12 אבוא.

45 ראו דיון אצל אליהו בחור, מסורת המסורת, עמ' 166 במה' גינצבורג; Andersen–Forbes* 1986, 27.

46 הנתונים מבוססים על תוכנת אקורדנס⁺ המשקפת את BHS.

(3) היש שיטה לכתיב של נה"מ?

בעקבות הממצא שתואר בסעיף הקודם אי אפשר להציג את הכתיב של נה"מ כאחיד או עקיב, אך בכל זאת נשאלת השאלה אם אפשר לגלות שיטה כלשהי מאחורי חוסר עקיבות זה. אכן, אפשר להבחין במנהגי כתיב במילים או משקלים מסוימים ובעלי המסורה ניסחו עקרונות של שיטה שלדעתם הנחתה את העתקת כתביהיד ואת רישום ההערות במסורה. עקרונות אלה תוארו במיוחד על ידי אליהו בחרור, מסורת המסורה. דרך משל, לפי חיבור זה, שמות עצם בדרך כלל כתובים בכתיב מלא ואילו פעלים בכתיב חסר – ראו, למשל, את צורת הפועל "פָּקַד" בבמ' ג 40 בהשוואה לשם "פָּקַד" ביר' נ 21.⁴⁷ כמו כן, לפי אליהו בחרור המשקל 'קָטָלִים' כתוב בדרך כלל בכתיב חסר בנוגע לצליל /o/: "גִּדְלִים", "קִרְבִּים", "רַחֲקוֹת", וכו'. ועוד, לדעתו של אליהו בחרור, שמות עצם מגזרת פ"י בדרך כלל כתובים בכתיב מלא: "מוֹצָא", "מוֹרָא", "תוֹרָה".

גם Andersen-Forbes* 1986 גילו תכונות אחדות של כתיב שיטתי בנה"מ המוכיחות את קיומה של שיטה כלשהי. למשל, כתיבן של מילים אחדות אינו משתנה כלל, כגון "אלהים", "נאם", "ירושלם", ו"כהן",⁴⁸ והוא הדין לכתיב המלא הקבוע "פינחס" (מלבד שמ"א א 3). כמו כן, במקרים רבים של זוגות מילים זהות בחרור המעתיקים בכוונה בכתיבים שונים לשתי המילים.

דרך משל, בר' כז 22 הקל קָל יעקב

במ' כח 13 ועשרון עשרון

יח' מ 21 שלֹשֶׁה מפו ושלשה מפו

קה' א 6 סֹבֵב סֹבֵב

הניסיון המעמיק ביותר למציאת מאפיינים בשיטת הכתיב של נה"מ נעשה על ידי Rahlfs*, 339–343 (ולפניו על ידי שטדה)⁴⁹ שהבחין בתופעה, שתוארה מאוחר יותר על ידי Barr* 1989, 14, 25–32 בתור 'חוק ההוספה'. לפי חוק זה, כשמתוספים למילה תחילית, צורן ריבוי או כינויי קניין, תכופות משתנה כתיב הצורה הגרודה (Barr* 1989, 14). למשל, בתורה מילת "גדול" נכתבת בדרך כלל בכתיב מלא, אבל צורת "הגדול" שכיחה בה מ"הגדול".

ברם בדוגמאות כאלה אין כדי לבסס הנחה שהכתיב של נה"מ שיטתי, שכן לידן נמצאו מקרים רבים של חוסר עקיבות, כמתואר לעיל.

⁴⁷ אליהו בחרור, מסורת המסורה, 147.

⁴⁸ על כך העיר כבר בעל החיבור 'מדרש חסר ויתר', שפרסם א' ברלינר, פליטת סופרים (מאינן תר"ב) 40–36.

⁴⁹ B. Stade, *Lehrbuch der hebräischen Grammatik* (Leipzig 1879) I.37

(4) אפיון ספרי המקרא היחידים

על סמך נתונים כגון אלה שבטבלאות 2, 3 מקובל להבחין בין כתיבם של מרבית ספרי המקרא לכתיב הספרים המאוחרים. אף כי אפיון זה נכון בקווים כלליים, הוא פשטני, שכן מילים שונות ומשקלים מסוימים מתנהגים בניגוד לקו הכללי. Andersen-Forbes* 1986, 312–318 טוענים שהתורה וספר מלכים משקפים כתיב שמרני (חסר) יותר מיתר ספרי המקרא ושיש בהם גם המידה הגדולה ביותר של עקיבות פנימית – בתורה במיוחד בשמות וויקרא. הכתיבים המלאים ביותר מופיעים בספרי קהלת, שיר השירים ואסתר ואחריהם עזרא–נחמיה ודברי הימים. Murtonen* 1953 מעיר שבתוך תרי עשר ספר עמוס הוא החסר ביותר, בעוד יונה כתוב בכתיב המלא ביותר. חוקר זה גם מצא כי עשרת הדיברות וספר הברית (שמות כא – כג) הם חסרים יותר (ואולי קדומים יותר) מיתר הפרקים בתורה. הוא גם מצא הבדלים דומים בין מקורות התורה.

5. מנהגי סופרים

ביתאריה, אסופות (1987)

Beit-Arié, "Practices" (1978); id., *Hebrew Codicology* (Jerusalem 1981; A.D. Crown, "Studies in Samaritan Scribal Practices and Manuscript History: III. Columnar Writing and the Samaritan Massorah", *BJRL* 67 (1984) 349–381; id., *Samaritan Scribes* (2001); Tov, *Scr. Prac.*, 261–273

סביר להניח שבימי בית ראשון ושני היו קיימים מנהגי סופרים או אסכולות של סופרים שהעתיקו מגילות לפי מוסכמות מסוימות, במידה זו או אחרת של עקיבות. המונח 'אסכולת סופרים' אמור במסגרת ארגונית שאולי לא הייתה קיימת באותם ימים, אבל סופרים אחדים בוודאי כתבו לפי מנהגי כתיבה משותפים, לפחות בקבוצות הטקסטים ובמסגרות אלה, בעולם העתיק ובימה"ב:

- 'אסכולת סופרים קומראנית'⁺ ← עמ' 96 – 101
- המגילות בכתב העברי⁺ שנמצאו בקומראן ← *Scr. Prac.*, 254–256
- המגילות הקדם-מסורתיות⁺ שנמצאו במדבר יהודה ← עמ' 27 – 30
- מצחפי נה"מ מימה"ב ← Beit-Arié* 1978, 1981, 1987
- המגילות של שומ' מימה"ב ← Crown* 1984, 2001

נספח: תפילין ומזוזות שנמצאו במדבר יהודה

י' טיגאי, ערך "תפילין", א"מ, ח (ירושלים תשמ"ב) 883 – 895; Tov, *Scr. Prac.*, 256–258

התפילין (← לוח *10) והמזוזות מימי בית שני הם טקסטים מקראיים לכל דבר המשקפים את שיטות הכתיב השונות (כתיב של 'אסכולת סופרים קומראנית'⁺ וכתיב הדומה לזה של נה"מ). הן גם כוללות מכלול של הבדלי גרסה, שחלקם

מוכרים גם ממקורות נוספים. ← עמ' 107. עם זאת, תפקידן ומנהגי הסופרים המשתקפים בהן היו שונים מאלה של טקסטים מקראיים:

• רוב התפילין נכתבו על שאריות של עורות דקים שנותרו אחרי הכנת מגילות. העור היה מחוספס ונחות מבחינת טיבו, וצורת העור לא ישרה. צורתן של שאריות אלה לא אפשרה כתיבת שורות ישרות ואף לא כתיבה בטורים (ירושלמי, מגילה א, עא, ע"ג מתיר נוהג זה).

• התפילין לא שורטטו (כפי שהותר לפי בבלי, מנחות לב ע"ב ומגילה יח ע"ב). אף על פי כן, הכתיבה הייתה בדרך כלל ישרה.

• בניגוד למגילות המקראיות, הטקסט נכתב בדרך כלל משני צדי העור כדי לחסוך מקום.

• לא הושארו רווחים בין המילים, אבל הסופרים כן השתמשו באותיות סופיות. ← עמ' 193

• מילים נשברו באמצען, כמו בכתובות ובטקסטים המקראיים הכתובים בכתב העברי. דרך משל, ח/יים, הוצ/אתיכה, לע/שותמה במג' 4QPhyl J. ← עמ' 201 ולוח 10*

ג. תהליכים שבמסירת הנוסח

מקורות ואוספי דוגמאות של הבדלי גרסה:

א' בנדויד, מקבילות במקרא (ירושלים 1972)

Cappellus, *Critica Sacra*; S. Davidson, *A Treatise on Biblical Criticism, Exhibiting a Systematic View of That Science* (Boston 1853 = Edinburgh 1854) 294–307; id., *Hebrew Text*; Delitzsch, *Lese- und Schreibfehler*; L. Dennefeld, "Critique textuelle de l'Ancien Testament, I", *DBSup* (Paris 1934) 2.240–256; Eichhorn, *Einleitung* (4th ed.; Göttingen 1823) I.390 ff.; J. Hempel, "Der textkritische Wert des Konsonanten-textes von Kairener Genizafragmenten in Cambridge und Oxford zum Deuteronomium", *NAWG I, Phil.-hist. Kl.* 1959, 10, pp. 207–237; Hendel, *Genesis 1–11*; J. Kennedy, *An Aid to the Textual Amendment of the Old Testament* (Edinburgh 1928); Kennicott, *Dissertation*; Owen, *Critica Sacra*; Perles, *Analekten*; Pisano, *Additions or Omissions*; L. Reinke, *Die Veränderungen des hebräischen Urtextes des alten Testaments und die Ursachen der Abweichungen der alten unmittelbaren Uebersetzungen unter sich und vom masoretischen Texte nebst Berichtigung und Ergänzung beider* (Münster 1866); Sperber, *Grammar*; Tov, *TCU*, 181–228; P. Vannutelli, *Libri synoptici Veteris Testamenti*, I–II (Rome 1931–1934)

נלים ממוחשבים. אקורדנס⁺ מצינת אוטומטית הבדלים בין נה"מ, שומ' והמגילות. הבדלים בין נה"מ והמקור המשותף של תה"ש סומנו בתוך מודולת CATSS⁺.

1. הרקע

ההבדלים בין עדי הנוסח שתוארו בפרק 2 נגרמו תוך כדי העתקת הנוסח ומסירתו, ונוצרו, מדעת ושלא מדעת, בידי סופרים, ללא כל עקיבות. ← Tov,

"Inconsistency". הבדלים מקיפים יותר, שנוצרו כנראה בשלב הצמיחה הספרותית של הספרים, מתוארים בפרק 7 (למשל, ההבדלים המקיפים שתוארו בפרק 1ב7 – 4).

מקובל להשוות את כל הממצא הטקסטואלי עם נה"מ, אך מרכזיותו של נוסח זה בדיונים הטקסטואליים אינה מעידה על נקיטת עמדה ביחס לטיבו. עד כמה שאפשר, יודגמו תהליכי המסירה מתוך רבדים שונים של נוסח המקרא:

- כתובים מקבילים בתוך נה"מ המשקפים הבדלי גרסה קדומים;
- הבדלים פנימיים בנה"מ בין צורות כתיב⁺ וקרי⁺ בכתבייד מימה"ב;
- הבדלים בין נה"מ למקורות עבריים קדומים (מגילות קומראן, שומ');⁺
- הבדלים בין נה"מ למקור המשוחזר של התרגומים העתיקים.

תוך כדי כתיבה יצרו מעתיקי המגילות הקדומות גרסאות חדשות משני סוגים. קבוצת הגרסאות הראשונה נוצרה כתוצאה מן המסירה הטקסטואלית עצמה – הן כאילו מחויבות המציאות בכל העתקת טקסטים, במיוחד של טקסטים עתיקים, ולרוב הן משקפות סוגי שיבושים שונים; בעמ' 159, 257 הן נקראות 'תולדות'. קבוצת הגרסאות השנייה אינה מחויבת המציאות, שכן הן נוצרו במודע בידי המעתיקים עצמם. המיון להלן משוער, שכן לעתים אין ודאות שאפשר להבחין בכוונות המעתיקים.

בעוד הנחת השיבושים שיתוארו להלן כגון הפלוגרפיה⁺ ודיטוגרפיה⁺ מקובלת על החוקרים, הרי ההבנה שגרסה מסוימת נוצרה משיבוש זה או אחר הינה סובייקטיבית. סובייקטיביות זאת מוכתבת על ידי הנתונים עצמם, שכן רבות מן הדוגמאות ניתנות להסברים חלופיים. שתי הדוגמאות הבאות, יחד עם דה"א יא 31 (עמ' 270) מדגימות את הסובייקטיביות.

החסרת אות אחת בנה"מ של בר' לח 14 מצביעה לכאורה על שיבוש הגרסה המקורית דרך הפלוגרפיה שכן בדרך כלל הפועל משמש בבניין התפעל, כמו בשומ' למקום ובנה"מ ושומ' בבר' כד 65:

בר' לח 14 נה"מ	וְתָכַסּ בַּצְעִיף
שומ'	וּתְתַכַּסּ בַּצְעִיף

השוו כד 65 נה"מ ותקח הצעיף ותתכס = שומ'

ברם השימוש הרפלקסיבי בפועל זה ביונה ג 6 "וְיָכַס שָׁק" עשוי להעיד נגד הנחת ההפלוגרפיה.

גם בדוגמה הבאה מדובר לכאורה בהפלוגרפיה, אך לאור מקבילות שונות הגרסה החריגה עשויה להצביע על נוהג לשוני.⁵⁰

בר' יט 33 נה"מ	בלילה הוא
שומ'	בלילה ההוא

בהתאם לנוהג שחוקרי הנוסח משווים בין כל הגרסאות ומביעים עמדה ביחס למקוריותן – פרקים 5 – 6, יסומנו גרסאות רבות שיידונו בהמשך בתור "עדיף" כמבוא לדיון בפרק 6. ציון סובייקטיבי זה בדרך כלל מבוסס על נימוקים הקשורים להקשר, אך הם לא יפורטו כאן.

2. הבדלים שנוצרו במהלך המסירה הטקסטואלית

במהלך ההעתקה, הסופרים גרמו להבדלים בין המקורות השונים תוך יצירת (א) חיסורים, (ב) הוספות, (ג) חילופים, (ד) הבדלי סדר. על אלה נוספה (ה) פרשנות הסופרים-מעתיקים: סופרים אלה שיקעו את פרשנותם בחלוקת הכתוב ליחידות שונות ובסידור הטקסט.

(א) חיסורים

כשמשווים נוסחים מתגלים פרטים בנוסח אחד החסרים באחרים. במקרים אלה מדברים על הוספות וחסורים, אך מינוח מדויק מחייב נקיטת עמדה ביחס לטקסט המרכזי שאליו משווים את כל יתר הטקסטים. נה"מ משמש בתפקיד הזה, מבלי שכל פרטיו נחשבים למקוריים (← סעיף 1 לעיל), ולפיכך מכנים פרטים במקור מסוים החסרים בנה"מ בתור "חסורים" או פרטים שהם בבחינת הוספה בנה"מ בהשוואה לטקסטים האחרים בתור "הוספות". להלן יודגמו החסרות לא-מכוונות של אות(יות), מילה (מילים) או אף פרשה שלמה (← עמ' 321, הערה 2).

(1) חיסורים אקראיים

בר' ד 8 נה"מ ויאמר קין אל הבל אחיו \wedge ויהי בהיותם בשדה = ת"א
שומ' ויאמר קין אל הבל אחיו נלכה השדה ויהי בהיותם בשדה ≈ תה"ש, ת"י, ת"נ,
פ, ו

נראה שמילים אחדות הושמטו בנה"מ (← פסקא באמצע פסוק⁺ בנה"מ המצביעה על הפסקה בתוכן), אולי אותן מילים הנמצאות בשומ' ובמקורות אחדים. נה"מ אינו מפרש מה קין אמר לאחיו.

⁵⁰ בבר' ל 16; לב 23; שמ"א יט 10 נה"מ גורס "בלילה הוא", סבירין⁺ ההוא. ← Gesenius-Kautzsch, § 126y

וי' כו 19 נה"מ + ... ואת ארצכם כנח"ש = שומ', תה"ש <עדיף>
11QpaleoLev^a ואת ארצכם כנחה

שמ"א יז 23 נה"מ² ממערות פלשתים
נה"מ² ממערכות פלשתים = ת"י, ו ≈ פ <עדיף>

עז' ב 25 נה"מ בני קרית ערים כפירה ובארות
תה"ש בני קרית יערים <עדיף> = נה"מ—כ"י, פ, ו ; נחמ' ז 29
υιοι Καριαθιαριμ

← שופ' טז 2 (עמ' 10), שמ"א ב 20 (עמ' 119), שמ"א יג 1 (עמ' 9).

(2) הפלוגרפיה

הפלוגרפיה (ἄπλος = פעם יחידה, γραφή = כתיבה) היא השמטה בטעות של אחת משתי אותיות או מילים, זהות או דומות. במקרים רבים קשה לדעת אם מדובר בהפלוגרפיה או דיטוגרפיה⁴, שכן רק בעזרת ניתוח ההקשר אפשר לקבוע את מהות התופעה. אם הנוסח הארוך עדיף, מדובר בהפלוגרפיה, ואם הנוסח הקצר נראה עדיף, הטקסט נוצר דרך דיטוגרפיה. נראה כי תופעת ההפלוגרפיה שכיחה מן הדיטוגרפיה, אבל מדובר בהתרשמות בלבד. להלן תודגם ההפלוגרפיה:

שמ"ב כב 15 נה"מ² וישלח חצים ויפיצם ברק ויהמם = תה"ש, ת"י, פ, ו
נה"מ² וישלח חצים ויפיצם ברק ויהם

יש' כו 3–4 נה"מ כי בך בָּטַח⁴ בָּטַחוּ ב'ה' ≈ ת"י, ו <עדיף>
מג' יש"א כי בך בָּטַחוּ ב'ה' ≈ תה"ש*, פ

יח' ז 21–22 נה"מ² ונתתיו וחללֶה²² והסבותי
נה"מ² וחללֶהוּ <עדיף>

סיומת הזכר של נה"מ² נחוצה בהקשר. ← פס' 22 (סיומת נקבה)

(3) הומויוטלאוטון/הומויאורקטון

תופעות ההומויוטֵלֶאוֹטוֹן (homoiteleuton, 'שיווי סיום': ὁμοιος = שווה, = ἀρχη, סוף) = τελειωτῶν (והומויאורקטון ('שיווי התחלה': ὁμοιος = שווה, = ἀρχη = התחלה) מתארות השמטה בטעות של קטע בגלל חזרה על מילה או מילים זהות או דומות בהקשר. במקרים אלה עינו של המעתיק (המתרגם) קפצה מהופעתה הראשונה של מילה (מילים) להופעתה(ן) השנייה, כך שבהעתקה (או בתרגום) הושמט הקטע שבאמצע יחד עם אחד הרכיבים הזהים. יש חוקרים המבחינים בין הומויוטלאוטון ('שיווי סיום') להומויאורקטון ('שיווי התחלה'), אם הקטע

הזהה הופיע בסוף הקטע שהושמט או בראשיתו, אך הבחנה זאת בעייתית לפעמים.

יהו' כא 35–38 נה"מ ואת מגרשה ערים ארבע³⁶ וממטה ראובן ...³⁷ את קדמות ... ואת מגרשה ערים ארבע³⁸ וממטה גד = תה"ש, ת"י פ

בגלל הומויוארקטון הפסוקים 36 – 37 הושמטו בכתבייד שונים, ביניהם ל⁺, ובמהדורות של נה"מ וכן בכי"י של ת"י, ו.

מל"א ח 16 נה"מ לא בחרתי ... לבנות בית להיות שמי שם ואבחר בדוד להיות על עמי ישראל = פ בדה"ב

דה"ב ו 5–6 נה"מ+ לא בחרתי ... לבנות בית להיות שמי שם ולא בחרתי באיש להיות נגיד על עמי ישראל⁶ ואבחר בירושלם להיות שמי שם ואבחר בדוד להיות על עמי ישראל = תה"ש במל"א ו-4QKings <עדיף>

דה"ב ו 5 – 6 מזכיר את בחירת ירושלים לעיר ובחירת דוד לנגיד, בעוד במל"א ח 16 נזכרת בחירת דוד במקום בחירת העיר. במילים אחרות, בדה"ב יש צמד שלילי וצמד חיובי, ואילו במל"א נשתמרו רק הצלע הראשונה של הצמד השלילי והצלע השנייה של הצמד החיובי. יתר המילים נשמטו בטעות. הנוסח המקורי (הארוך) נשתמר באופן חלקי בתה"ש ובמג' 4QKings המקוטעת: [ל]היות נגיד על עמ' ישראל⁶ ואבחר בירושלם להיות שמי שם ואבחר בדוד [ל]היות על עמי על ישראל

מל"א ח 41–42 נה"מ+ למען שמך⁴² כי ישמעון את שמך הגדול <עדיף>
דה"ב ו 32 נה"מ למען שמך הגדול = תה"ש, ת, ו

יש' מ 7 – 8 נה"מ+ ⁷יבש חציר נבל ציץ כי רוח ה' נשבה בו אכן חציר העם⁸ יבש חציר נבל ציץ ודבר אלהינו יקום לעולם <עדיף>

בגלל הקטע הזהה השמיט המעתיק של מג' יש"א בפס' 7 את המילים "כי ... ציץ" ויד מאוחרת (ראו את כתב היד השונה בלוח *4) השלימה את החסר מעל לשורה, ברווח שנותר בסוף השורה ובשוליים.⁵¹ באופן בלתי תלוי גם תה"ש השמיט קטע זה.

ראו השמטות דומות בנה"מ: שופ' טז 13 – 14 (השוו תה"ש); שמ"א א 24 (השוו 4QSam^a כמצוטט בפרק 2, טבלה 23 [עמ' 103]), י 1 (השוו תה"ש), יד 41 (השוו תה"ש). מקרים אפשריים של הומויוטלאוטון: דב' ה 29 – 30 (עמ' 306); שמ"א יא 1 (עמ' 304); יש' לח 21 – 22 (עמ' 303). ← Pisano, *Additions or Omissions*

⁵¹ למעשה הסופר הראשון העתיק את פס' 8, ואילו המתקן עשהו לפס' 7 על ידי השמטת המילים "ודבר" (על ידי נקודות מבטלות⁺) ו"אלוהינו" (המתקן שכח לסמן את הנקודות) והוספת פס' 8. שם הוי"ה צוין על ידי ארבע נקודות. ← לוחות *4, *5 (שורה 7).

(1) דיטוגרפיה

דיטוגרפיה, כתיבה כפולה (διττός = כפול, γράφή = כתיבה), היא הכפלה בטעות של אות, אותיות, מילה או מילים. הרכיבים שנכתבו פעמיים לא תמיד זהים, שכן בשלב מאוחר הותאמה לפעמים אחת משתי המילים להקשרה. כאמור בעמ' 217, קשה להבחין בין דיטוגרפיה להפלוגרפיה. בהתאם להגדרת התופעה, הנוסח ללא דיטוגרפיה הנו עדיף.

יש' ל 30 נה"מ +	והשמיע	ה' = תה"ש <עדיף>
מג' יש"א	השמיע השמיע ה'	
יש' לא 6 נה"מ +	שובו לאשר	העמיקו סרה
מג' יש"א	שובו לאשר לאשר	העמיקו סרה
יר' נא 3 נה"מ	אֶל יִדְרֹךְ יִדְרֹךְ הָדָר	
נה"מ	אֶל יִדְרֹךְ הָדָר	

(2) כפלי גרסה

Talmon, "Double Readings"; id., "Conflate Readings (Old Testament)", *IDBSup*, 170–173; id., "New Outlook"; Talshir, "Double Translations"

כפלי גרסה (lectio duplex, doublet, double reading, conflate reading) הינו סוג מיוחד של ייתור, שנוצר על ידי צירוף של שתיים או יותר גרסאות שונות, לפעמים מילים נרדפות, בתוך אותו הקשר, לפעמים בטעות ולפעמים מתוך רצון לשמר גרסאות חלופיות. לפעמים אפשר לעמוד על כפל הגרסה מתוך הממצא שבכתבי-יד עבריים או בתרגומים העתיקים, כשנשמר בהם – במקרה – רק אחד משני רכיבי הכפל. המונח 'כפל תרגום' מתייחס להצטברות תרגומים שונים של אותה מילה עברית. כפל הגרסה נוצר לפעמים כשגרסאות שונות, שלוקטו ממגילות או כתבייד שונים, נכתבו בין השיטין או בשוליים כגרסאות מתקנות ואחר כך הועתקו בטעות כחלק מן הטקסט. תהליך כזה יכול היה להתרחש במג' יש"א לו 11 (טור XXIX ← לוח 3* צד שמאל), שם כתובה מילת "עמנו" בשוליים בצורה זאת:

להשחיתה¹¹ ויאמרו אליו אליקים ושל'בנא ויואח דברנא עם עבדיך

עמנו ארמית כי שומעים אנחנו ואל תדבר את הדברים האלה באוזני

העתקה לא קפדנית של מילים אלה (מלת "עמנו" כתובה קרוב מאד לתחילת

52 סוג מיוחד של הוספה תואר בידי L. Gottlieb, "Repetition Due to Homoioteleuton", *Textus* 21–43 (2002) 21.

הטור)⁵³ הייתה יכולה לגרום להיווצרות כפל גרסה "עם עבדיך עמנו". כפל כזה אינו מצוי במקורות, אבל מקרים דומים מתועדים. ברוב המקרים נמסרו שני הרכיבים של כפל הגרסה זה ליד זה, למשל:

מל"ב יט 9 נה"מ + וישב וישלח מלאכים = תה"ש *

יש' לז 9 נה"מ + וישמע וישלח מלאכים

מג' יש"א וישמע וישב וישלח מלאכים = תה"ש * <כפל>

הגרסה שביסוד מג' יש"א ותה"ש בישעיה צירפה מילה המצויה גם בקטע המקביל במל"ב.

יר' נב 34 נה"מ + דבר יום ביומו עד יום מותו כל ימי חייו <כפל>

תה"ש * דבר יום ביומו עד יום מותו

ἐξ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἕως ἡμέρας ἥς ἀπέθανεν

מל"ב כה 30 נה"מ + דבר יום ביומו כל ימי חייו = תה"ש

שני חלקי הכפל בנה"מ של ירמיה מתועדים במקומות שונים במסורת הטקסטואלית של ירמיה ומל"ב, והם שווי ערך מבחינת תכנם. גרסאות אלה גם מתחלפות בשמ"א א 11 בין נה"מ "כל ימי חייו" לתה"ש "עד יום מותו".

במקרים אחרים שולבו חלקי הכפל בטקסט באופנים שונים עד כדי יצירת תוכן חדש. כך בדוגמה הבאה שולבו במל"ב יא ודה"ב כג המילים המרכזיות בפרשה, "הרצים" ו"העם", מאחר שבהקשר מדובר הן על "רצים" (פס' 4, 6, 11) הן על "עם הארץ" (פס' 14). במל"ב הוצמדו המילים ללא זיקה תחבירית, אך בדה"ב הכתוב שונה בהתאם לשימוש של מלת "רצים" בפרק ובהתאם לכללי הלשון – שינוי דומה נעשה גם בתה"ש, ת"י, פ, ו במל"ב.

מל"ב יא 13 נה"מ + ותשמע עתליה את קול הרצין העם = תה"ש * <כפל>

דה"ב כג 12 נה"מ + ותשמע עתליהו את קול העם הרצים והמהללים את המלך <כפל שהותאם להקשר>

במקרה זה, כמו במקרים רבים אחרים בנה"מ, לא נשתמר ממצא טקסטואלי המכיל רק אחד ממרכיבי הכפל. כך גם בדוגמה הבאה, שבה שני חלקי הכפל מופיעים בנה"מ בפסוקים סמוכים:

שמ"א ד 21–22 נה"מ + ותקרא לנער אי כבוד לאמר גלה כבוד מישראל אל הלקח ארון

האלהים ואל חמיה ואישה²² ותאמר גלה כבוד מישראל כי נלקח

ארון האלהים ≈ תה"ש <כפל>

← שופ' ו 3 (עמ' 321); שמ"א ב 24 במג' 4QSam^a ותה"ש *.

כפלי גרסה ניכרים גם בצירוף צורנים שונים במילה אחת:

⁵³ מילת "עמנו" היא תיקון ל"עם עבדיך", או תוספת מבארת ל"תדבר" (נה"מ במקום גורס "אלינו", בעוד הכתוב המקביל מל"ב יח 26 גורס "עמנו").

יהו' ז 21	נה"מ	הָאֱלֹהִי	הָאֱלֹהִי + אֱלֹהִי
מל"ב טו 16	נה"מ	הָהָרִיתִּי	הָהָרִיתִּי + הָהָרִיתִּי
יש' ט 12	נה"מ	הַמִּכָּהוּ (מג' יש"א ה'מכחו)	הַמִּכָּהוּ + מִכָּהוּ
יש' לו 19	מג' יש"א	וְכִיָּא הַהָצִילוּ	וְכִיָּא הַהָצִילוּ + הַהָצִילוּ
יש' נא 9	נה"מ	הַמִּחְצָבֶת	הַמִּחְצָבֶת + הַחְצָבֶת ?

ייתכן גם שדוגמאות אלה אינן משקפות תופעות טקסטואליות, כי אם תכונה לשונית (Gesenius-Kautzsch §127i). (כך

(ג) חילופים

רבים הם סוגי השינויים שהוכנסו בטקסטים תוך כדי העתקת נוסח המקרא, הן באותיות יחידות הן במילים שלמות. הם יידונו כאן כ'חילופים' כשמונח זה מכוון לחילופים בלתי-מכוונים, אף כי יש ביניהם גם שינויים מכוונים. כשמשווים שתי גרסאות לעתים קשה לדעת איזו היא הגרסה הראשונית ואיזו בבחינת שינוי. בסעיף זה יידונו חילופים באותיות יחידות, בעוד חילופים מקיפים יותר יודגמו בסעיף 3 ('שינויי תוכן'). החילופים בסעיף 3 להלן (עמ' 232) הנם מכוונים, בעוד רוב התופעות הנידונות בסעיף זה (2) אינן מכוונות.

(ג.1) חילופי אותיות דומות

להלן ייעשה ניסיון למיין את הסוגים השונים של הבדלים בין עדי הנוסח, המוצגים לעתים קרובות בתור 'שינויים'.

א' דמיון גרפי

א' גייגר, "חלופי דל"ת ורי"ש", קבוצת מאמרים (ורשה תר"ע; ד"צ: חיפה תשכ"ז) 25 – 28; הנ"ל, "טעויות הנולדות משווי האותיות הדומות", שם, 28 – 55

Delitzsch, *Lese- und Schreibfehler*, 81–123; Kennedy*, 34–113; Macuch, *Grammatik*, 28–48; Perles, *Analekten* I.50–61, II.28–42; Sperber, *Grammar*, 234–636; Talmon, *Text* (2010) 125–170; Tov, *TCU*, 195–205; id., *Greek-Hebrew Bible* (1999) 301–311; F. Vodel, *Die konsonantischen Varianten in den doppelt überlieferten poetischen Stücken des massoretischen Textes* (Leipzig 1905)

אותיות רבות הוחלפו במקורות הקדומים בגלל כתב לא ברור וחספוס בעור שגרמו לתקלות בקריאה.⁵⁴ רוב החילופים נוגעים לדמיון הגרפי בצורת אותיות אחדות בכתב העברי⁺ ובכתב המרובע⁺.

54 קרבה לשונית בין מילים ושווים יוצרת חילופים מסוג שונה, הנדונים תכופות אצל המדקדקים היהודיים מימיה"ב. ← א' אלדר, "חיבור דקדוקי קדום מן הגניזה בנושא חילוף אותיות פנים-עבריים", תרביץ נז (תשמ"ח) 483 – 510

חקירת חילופי האותיות הדומות בנה"מ ובמצעו המשותף של תה"ש מלמדת שבדרך כלל אין חוקיות בכיוון החילוף. ← 1999 *Tov. דרך משל, בכל ספר מצויים מספר דומה של חילופי ד/ר ו-ר/ד. הרוב המוחלט של החילופים בין נה"מ ותה"ש נוגע לחילופי ד/ר ו-י/ו. עם זאת, בספרי מקרא מאוחרים אחדים יש יותר חילופי י/ו, עובדה המשקפת את התגברות הדמיון בין האותיות במאות האחרונות לפני סה"נ.

(i) דמיון בין אותיות בכתב העברי

בכתב העברי⁺ (כמו גם בכתב המאוחר יותר המכונה⁺ paleo-Hebrew ובכתב השומרוני⁺) היה דמיון גרפי בין אותיות אחדות שהיו דומות גם בכתב המרובע כמו ד/ר, אך גם בין אותיות שלא היו דומות בכתב המרובע: א/ת, י/צ, ב/ר, ג/פ/נ, ובמידה פחותה, מ/נ, ב/ר.⁵⁵ ← לוחות 17*, 31*

א/ת

בר' 16 מו"מ נה"מ אָצֶבֶן = ת"א, ת"י, ת"נ; שומ', פ (אצבעון)

תה"ש תצבן Θασοβαν

שמ"ב כ 9 נה"מ האשורי = ת

תה"ש התשורי Θασιρι

עז' ח 21, 31 נה"מ אָהֶן = תה"ש-כי"י, ו

תה"ש^B תהוא Θουε

← שופ' ט 31 בתרמה/ בארומה, הצעת תיקון⁺ של BHS, השוו פס' 41.

י/צ

שמ' יד 2 נה"מ+ (לפני פי) הָיִיתָ = שומ' <עדיף> (ברומה: פס' 9)

תה"ש הָיִצְלָת (מלת "פי" כנראה אינה משתקפת בתה"ש)

(ἀπέναντι) τῆς ἐπαύλεως

← הצעת תיקון⁺ ביש' יא 15 (עמ' 323).

פ/נ

שמ"ב כג 35 נה"מ חצרו הכרמלי פְּעָרִי הארבי ≈ תה"ש, ת"י, ו

דה"א יא 37 נה"מ חצרו הכרמלי נְעָרִי בן אזבי ≈ תה"ש, ת, ו

(ii) דמיון בין אותיות בכתב המרובע

מגילות מדבר יהודה אחדות מראות דמיון בולט בין י/ו, ד/ר, כ/מ/ב, ה/ח ובין זוגות אותיות המתחלפות מעט. במגילות אחדות כגון 11QPs^a (← לוח 8*) קשה מאד להבחין בין יו"ד לוי"ו, במיוחד כשהן מתחברות עם אותיות נוספות.⁵⁶

55 ראו בבלי, שבת קג ע"ב וההסברים של S.D. Luzzatto, *Erläuterungen* (Lemberg 1876; repr. Jerusalem 1969) על יח' ג 12. ← Talmon* 2010; Macuch* 12.

56 ראו א' קימרון, "ההבחנה בין וי"ו ליו"ד בתעודות מדבר יהודה", בית מקרא יח (1973) 102 – 112.

← לוח *32. סוגי החילופים השכיחים ביותר יודגמו להלן. ראו גם ו/ר, י/ר (תה' עב 9, עמ' 325).

ד/ר

בר' יד 14 נה"מ	וירק את חניכיו
שומ'	וירק את חניכיו
בר' כב 13 נה"מ	וירא והנה איל אחר נאחז בסבך בקרניו = ת"א, ו
שומ'	וירא והנה איל אחד נאחז בסבך בקרניו = נה"מ-כי"י, תה"ש, 'ת"י, ת"נ, פ <עדיף>

גרסת נה"מ קשה בהקשר בגלל היעדר מילה משלימה אחרי "אחר". נראה שגרסה זו משובשת.

שמ"ב כב 43 נה"מ +	כטיט חוצות אֶדְקָם = תה"ש, ת"י, פ, ו בתה' <עדיף>
תה' יח 43 נה"מ	כטיט חוצות אֶדְקָם
יש' ט 8 נה"מ	וְיָדְעוּ הָעַם כֻּלּוֹ = תה"ש, פ, ו
מג' יש"א	וירעו העם כלו
יר' ב 20 נה"מ	(ותאמרי לא) אעבד = תה"ש, פ, ו
נה"מ	אעבור = ת"י
← עמ' 82 (דוגמאות שונות); בר' י 4 (עמ' 15); שמ"א י 27 (עמ' 304 – 305); מל"ב טז 6 (עמ' 55); יש' לג 8 (עמ' 321); יר' מא 9 (עמ' 268); יונה א 9 (עמ' 231).	

י/ר

בר' לו 39 נה"מ +	פָּעַל = שומ'; ת"י, פ, ו בדה"א
דה"א א 50 נה"מ	פָּעַל
מש' יז 27 נה"מ	וְקָר רֹחַ
נה"מ	קָר רֹחַ
← בר' י 28 // דה"א א 22 (עמ' 15); בר' מט 7 (עמ' 82); שמ"ב כב 51 כ'ק' (עמ' 52); איוב יז 10 (עמ' 33).	

לעומת זאת נראה שחילופים דומים משקפים תופעה פונטית, ולא טקסטואלית:⁵⁷

בר' לו 22 נה"מ	בני לוטן חרי והיָקָם = שומ', תה"ש, ת"א, 'ת"י, ת"נ, ו; תה"ש בדה"א
דה"א א 39 נה"מ +	בני לוטן חרי והוֹמָם = פ בבר'
יר' מח 21 נה"מ	מלפעת = תה"ש
נה"מ	מִלְפַּעַת = ת"י, ו; פ ≈; = דה"א ו 64; יהו' יג 18 (מִפְּעַת)

57 ראו ש' מורג, "מישע, עיונים בתכונות לשון של להגים קדומים", ארץ ישראל ה (תשי"ט) 138 – 144.

נ/י

תה' לח 20 (Tov, *TCHB*³, 372).

ב/ד

יהו' יא 2 נה"מ (בהר ובערבה) נגב (כנרות) = ת"י, ו; פ ≈ פ
תה"ש נגד ἀπέναυτι (כך גם יהו' טו 3 נה"מ/תה"ש)

יהו' טו 47 נה"מ^כ הגבול

נה"מ^ק הגדול = נה"מ-כי"י, תה"ש, ת"י, פ, ו <עדיף>

גרסת הכתיב הושפעה מן המילה הבאה ("וגבול"), בעוד גרסת הקרי מקורית ("והים הגדול"). ← שמ"ב כג 29//דה"א יא 30 (עמ' 15).

ב/מ

שלא כצפוי, צורתן הגרפית של שתי אותיות אלה קרובה מאד במגילות קומראן רבות; עם זאת הן גם קרובות מבחינה פונטית, כך שקשה להפריד בין חילופים טקסטואליים לחילופים לשוניים.

מל"א יב 2 נה"מ ויהי כשמע ירבעם ... וַיֵּשֶׁב ירבעם בְּמִצְרָיִם = ת"י, פ; תה"ש * יא 43
דה"ב י 2 נה"מ ויהי כשמע ירבעם ... וַיֵּשֶׁב ירבעם בְּמִצְרָיִם = ת; תה"ש^א; ו במל"א⁵⁸

מל"ב ה 12 נה"מ^כ אבנה = תה"ש, פ, ו

נה"מ^ק אָמְנָה = ת"י

מל"ב כ 12 נה"מ קִרְאֲדָן בלאדן בן בלאדן מלך בבל = ת"י, ו

יש' לט 1 נה"מ מִרְדָּךְ בלאדן בן בלאדן מלך בבל = ת"י, ו; תה"ש, פ כאן
ובמל"ב <עדיף>

← בר' כה 33 (עמ' 109); יהו' ג 16 (עמ' 55); יר' כט 26 (עמ' 230).

ב/כ

מל"א כב 20 נה"מ ויאמר זה בִּלְכָה וזה אמר בִּלְכָה = ו כאן וברדה"א

דה"ב יח 19 נה"מ ויאמר זה אמר כָּכָה וזה אמר כָּכָה = תה"ש; תה"ש, פ במל"א

מל"ב ג 24 נה"מ^כ ויבו בה והכות את מואב = תה"ש

נה"מ^ק וַיִּכּוּ בה והכות את מואב = ת"י, פ, ו

גרסת הכתיב (גזורה משורש בו"א ?) אינה סבירה והיא נראית מוטעית.

← יהו' ד 18 (עמ' 55); שמ"א ל 30 (עמ' 6); יר' כג 9 (עמ' 119).

58 השו' 37–44 (1991) *CBQ* 53, T.M. Willis, "The Text of 1 Kings 11:43–12:3",

כ/מ

יהו' יט 2 נה"מ+ ומולדה
 תה"ש^B וכולדה καὶ Κωλαδαμ
 יהו' כא 38 נה"מ+ ואת מחנים
 תה"ש* ואת כחנים καὶ τῇ Καμυט וכיו"ב
 ← הצעת תיקון⁺ ביח' ג 12 (עמ' 323).

ח/ה

שמ"ב יג 37 נה"מ² עמחור = ו
 נה"מ² עמיהוד = תה"ש, ת"י, פ
 ← מש' כ 21 (עמ' 55). חילוף זה יש לו גם היבטים פונטיים (עמ' 226 – 227).

(iii) חיבורי אותיות (ligatures)

ר' ויס, "שילובי אותיות", מחקרי מקרא, 3 – 19
 D.M. Beegle, "Ligatures with Waw and Yodh in the Dead Sea Isaiah Scroll", *BASOR* 129
 (1953) 11–14

בכתיבתם של מעתיקים מסוימים אותיות שונות מתחברות לכדי סימן אחד העשוי להתבלבל עם אותיות אחרות. נוהג זה ניכר בבירור במגילות קומראן שבהן ע-ו, ע-ז, ע-י מתחברות לכדי אות אחת הדומה לשי"ן (למשל, 11QPs^a טור י שורות 1, 6 [← לוח 8*]). כמו כן נ-ו מתחברות לכדי אות הדומה למ"ם סופית (← לוח 8*⁵⁹).

יהו' ה 1 נה"מ² עד עברנו
 נה"מ² עד עברם = נה"מ-כי"י, תה"ש, פ, ו
 מל"ב כב 4 נה"מ+ ויתם את הכסף = תה"ש
 דה"ב לד 9 נה"מ+ ויתנו את הכסף = תה"ש, ת
 יר' מט 19 נה"מ כי ארגיעה אריצנו = ו כאן וביר' נ 44
 יר' נ 44 נה"מ² כי ארגיעה ארוצם (נה"מ²: אריצם) = תה"ש, פ כאן וביר' מט 19
 עז' ב 2 נה"מ אשר באו עם זרכבל ישוע נחמיה שריה = תה"ש, פ, ו
 נחמ' ז 7 נה"מ הבאים עם זרכבל ישוע נחמיה עזריה = תה"ש, פ, ו
 נחמ' יא 11 נה"מ שריה בן חלקיה בן משלם בן צדוק = תה"ש, ו
 דה"א ט 11 נה"מ+ ועזריה בן חלקיה בן משלם בן צדוק = תה"ש

59 תופעה הדומה לחיבור האותיות נזכרה במשנה, שבת יב, ה: "נתכון לכתוב חי"ת וכתב שני זיג"ין".

(iv) שיכול אותיות (metathesis)

מ' זהרי, שכולי אותיות וכפלי צורות בשפה העברית (ירושלים 1991); נ"ה טורסיני, "שיכולי אותיות בנוסח המקרא", כרך הלשון, 106 – 149

H. Junker, "Konsonantenumstellung als Fehlerquelle und textkritisches Hilfsmittel im Alten Testament", BZAW 66 (1936) 162–174

המונח 'שיכול אותיות' מציין את החלפת מקומן של שתי אותיות קרובות. כתופעה לשונית היא לגיטימית,⁶⁰ אך במישור הטקסטואלי היא נחשבת לטעות. במקרים שלהלן יש להכריע בעזרת ניתוח התוכן איזו משתי הגרסאות נבעה משיכול אותיות. במקרים אחדים, כמו הראשון, קשה להכריע.

שמ"ב כב 46 נה"מ בני נכר יבלו ויחגרו ממסגרותם

תה' יח 46 נה"מ בני נכר יבלו ויחגרו ממסגרותיהם

שמ"ב כ 12 נה"מ + ויעש ה' תשועה גדולה = תה"ש כאן ובדה"א

דה"א יא 14 נה"מ ויושע ה' תשועה גדולה = ת

מל"א ז 45 נה"מ ואת כל הכלים האהל

נה"מ ואת כל הכלים האלה = ת"י, פ; ≈ תה"ש <עדיף>

שלושת המקרים הבאים מיוחדים בכך שהאל"ף, ח"ת, ועי"ן בוטאו באופן דומה, או לא בוטאו כלל. ← תתיסעף 3.

שמ"ב כג 31 נה"מ עזמות הפְּחָמִי ≈ תה"ש, ו; = ת"י

דה"א יא 21 נה"מ עזמות הפְּחָרומִי ≈ תה"ש, ו; = ת

'בח(ו)רים' היא עיר בבנימין (← שמ"ב ג 16; טז 5), כך שגרסת דברי הימים בשינוי קל (הפְּחָרומִי) נראית מקורית.

יש' ט 18 נה"מ נעתם ארץ

מג' יש"א נתעם הארץ

יש' יג 19 נה"מ תפְּאָרַת

מג' יש"א תפראת

← דב' לא 1 (עמ' 118); הצעות תיקון בתה' כב 16 (עמ' 325), תה' מט 14 (שם), מש' ל 17 (עמ' 329).

3 דמיון פונטי

א/ה/ח/ע

רבות הן הגרסאות שנוצרו בגלל דמיון פונטי, במיוחד באותיות הגרוניות והשפתיות. מבין זוגות אותיות אלה, הערכת הזוג ה/ח קשה במיוחד, שכן יש

60 למשל, שמלה/שלמה, כשב/כבש. ← יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, שער לב (לא), עמ' שנב במהדורת מ' וילנסקי (ירושלים 1964).

ביניהן גם דמיון גרפי. ← עמ' 225. מלבד החילופים בין נה"מ לשומ' (פרק 2, טבלה 17 [עמ' 85]), מגילות קומראן (שם, טבלה 22 [עמ' 102 – 103]) וספר התורה מבית הכנסת של סְוֵרוֹס (שם, טבלה 24 [עמ' 109]), ראו הדוגמאות הבאות:

שמ"ב יז 7 נה"מ ⁶¹	וּחֶץ חֲנִיתוֹ
נה"מ ⁶²	וּלְעֵץ חֲנִיתוֹ = ת"י, ו
מל"א א 18 נה"מ	וּלְעֵתָהּ (אדני המלך)
תה"ש	וְאֵתָהּ καὶ σὺ = נה"מ–כי"י, ת"י–כי"י, פ
מל"א יב 18 נה"מ	אֲדָרָם = ת"י
דה"ב י 18 נה"מ	הָאֲדָרָם = ת
← דב' כג 2 (עמ' 6).	

ב/פ

בר' לא 40 נה"מ	הַיִּתִּי בַיּוֹם אֲכַלְנִי חֶרֶב וְקָרַח בַּלַּיְלָה
שומ'	חֶרֶף
בר' לא 49 נה"מ	וְהַמֶּצֶפֶה אֲשֶׁר אָמַר יִצְחָק ה' = תה"ש, ת', ת"י, ת"נ
שומ'	וְהַמִּצְבָּה
שמ' טו 10 נה"מ	נִשְׁפָּת בְּרוּחָךְ
שומ'	נִשְׁבָּת
שמ"ב י 16 נה"מ +	וְשׁוֹכֵךְ שֶׁר צָבָא הִדְעִזֹּר לִפְנֵיהֶם = תה"ש; פ בדה"א
דה"א יט 16 נה"מ	וְשׁוֹפֵךְ = תה"ש, ת, ו

(2.ג) הבדלי תפישה בחלוקת המילים

עדי נוסח שונים של אותו טקסט משקפים לפעמים הבדלי תפישה בחלוקת המילים. הממצא מקומראן מראה שהרווח בין המילים לפעמים קטן ביותר ולכן היה עשוי לגרום לאי־בהירות.⁶¹ ← עמ' 192 – 193

בר' מט 19–20 נה"מ והוא יגד עֶקֶב²⁰ מֵאֲשֶׁר שִׁמְנָה לַחֲמוֹ = ת"א, ת"י, ת"נ
תה"ש והוא יגד עֶקֶב²⁰ מֵאֲשֶׁר שִׁמְנָה לַחֲמוֹ = ו <עדיף>
αὐτὸς δὲ πειρατεύσει αὐτὸν κατὰ πόδας

כל ברכות השבטים בבראשית מט מתחילות בשמו של שבט ללא מילת יחס, כך שמלכתחילה גרסת נה"מ נראית חשודה. יתר על כן, כינוי הקניין של "עקבם" (תה"ש)

61 עם זאת במגילות הקדומות ביותר המילים כבר הופרדו (עמ' 192 – 193). ← אכלה ואכלה⁺, רשימות
Tov, TCU, 174–177; 102 – 98.

בפס' 19 מתאים יותר מאשר "עקב" ללא כינוי בנה"מ.

יח' מב 9 נה"מ² ומתחתה לשכות האלה
 נה"מ² ומתחת הלשכות האלה <עדיף>
 איוב לח 12 נה"מ² ידעתה שחר מקמו
 נה"מ² ידעת השחר מקמו

גרסת הכתיב, הכוללת את כינוי הקניין בה"א, אפשרית, אך נדירה מאד בנה"מ.

← שמ"א א 24 (עמ' 258); י 27 (עמ' 304 – 305); כט 26 (עמ' 230); הושע ו 5
 (נה"מ/ תה"ש, ת"י, פ).

יש גם מילים שהופרדו לשתיים, ולהיפך:

שמ' ב 9 נה"מ² הילכי את הילד הזה ≈ שומ', תה"ש, ת"א, ת"י, ת"נ, ו <עדיף>
 פ הי ל(י) כי את הילד הזה (הא לכי טליא הנא) ← בבלי, סוטה יב ע"ב
 דב' לג 2 נה"מ² אשרת
 נה"מ² אש דת = שומ', ת"א, ת"י, ת"פ, ת"נ, ו
 יש' מ 12 נה"מ² + (מי מרד בשעלור) מים (ושמים בורת תכן) = תה"ש
 מג' יש"א מי ים = קאינה-ת' ביש' כד 14 <עדיף>

גרסת המגילה עדיפה לאור הצלע המקבילה ("ושמים בורת תכן").

← בר' ב 4 (עמ' 51); בר' מט 10 (עמ' 3, הערה 2); יר' מא 9 (עמ' 268); הצעות
 תיקון⁺ בעמ' ו 12 (עמ' 322) ותה' עג 1 (עמ' 325); מסכת סופרים ז, ה.

(3.ג) כתיב: אמות-קריאה

Delitzsch, *Lese- und Schreibfehler*, 32–56; S.R. Driver, *Samuel*, xxvi–xxxiii; Ginsburg, *Introduction*, 137–157

אמות-קריאה⁺ הוכנסו לנוסח המקרא באופן הדרגתי, לפעמים בשלב מאוחר
 למדי, באופן שונה בטקסטים השונים. ← עמ' 205 – 207. מכאן שעדי הנוסח
 משקפים מנהגי כתיב שונים, כפי שאפשר להיווכח מניתוח של נה"מ לפי כ"י ל
 (עמ' 203 – 214), שומ' (פרק 2, טבלה 18 [עמ' 86]), ומגילות קומראן רבות
 (עמ' 96 – 97).

בדרך כלל שימוש שונה זה באמות-הקריאה אינו נוגע למשמעות הכתוב. עם זאת,
 סופר שהוסיף אמות-קריאה ייצג את הבנתו הוא של ההקשר, שלא תמיד שיקפה את
 כוונת המקור, עד כמה שאפשר לעמוד עליה:

שמ"א א 24 נה"מ² בָּפְרִים שלשה = בפרים שלשה = ת"י, ו
 תה"ש בפר משלש = בפרמשלש ἐν μόνῳ τριτίῳ = פ <עדיף>
 4QSam^a [בפר בן] בקר משלש

הגרסאות של נה"מ, ת"י, ו מחד גיסא ותה"ש, פ, ומג' 4QSam^a מאידך גיסא כנראה נבעו ממקור משותף: בפרמשלש. רצף אותיות זה התייחס ל"פר" ביחיד,⁶² דהיינו חנה הביאה עמה "פר משלש". המקור המשותף של תה"ש, פ והמגילה שמר על המשמעות המקורית של הכתוב, בעוד נה"מ, ת"י, ו טעו בהבנת רצף האותיות בתור "בפרמ שלש". בעקבות הבנה זאת נוספה הו"ד של "פרימ", המ"ם שונתה למ"ם סופית, ונוספה ה"א בסוף הצירוף: "שלשה". ← עמ' 228, 192

יש' מה 2 נה"מ (אני לפניך אלך) וְהָדוּרִים (כ': אושר, ק': אֲשֶׁר)
 מה' יש' א' מהררים; מג' יש' ב' והרורים = תה"ש ka' ὄρη ≈ פ <עדיף>
 מטעמי הקשר ולשון ← מ' 3 – 4, גרסת המגילה ותה"ש נראית עדיפה. הנביא מתאר את יכולתו של האלוהים לעשות את הבלתי אפשרי (פס' 2 דלתות נחושה אשר ובריחי ברזל אגדע) ולאור מקבילה זאת גרסת "והרורים אשר" של מג' יש' א ותה"ש נראית מתאימה מאד. כאשר גרסה זאת נשתבשה בגלל חילופי האותיות ר/ד והוספת הו"י בתפקיד אסקריאה נוצרה הגרסה "הדורים" הנראית כצורת בינוני פעול.⁶³
 ← שיכול אותיות⁺; פרק 2, טבלאות 1, 4, 18, 22; לעיל, טבלאות 2 – 6.

(ג.4) כתיב: אל"ף נחה

מעתיקים מחסירים לפעמים אל"ף נחה, דהיינו אל"ף ללא ניקוד, כשהניקוד הועבר לאות הקודמת. ראו Andersen–Forbes, *Spelling*, 83–88 ודוגמאות אצל קוטשר, לשון, 393. דוגמאות נוספות:

השם 'בית שאן/בית שן' מופיע שש פעמים בנה"מ בכתיבו המלא (יהו' יז 11, 16; שופ' א 27; מל"א ד 12, 12; דה"א ז 29) ושלוש פעמים בכתיבו החסר, בספר שמואל בלבד (שמ"א לא 10, 12; שמ"ב כא 12).

בדומה לכך, הכתיבים השונים של 'תגלת פל(א)סר' ו'ש(א)לתיאל' מופיעים באותו ההקשר:

מל"ב טז 7 נה"מ	תגלת פִּלְסָר
שם, פס' 10 נה"מ	תגלת פִּלְאָסָר = מל"ב טז 29
חג' א 12 נה"מ	שְׁלִתְיָאֵל = א 14; ב 2
שם, פס' 1 נה"מ	שְׁאִלְתְיָאֵל = ב 23; עז' ג 2, 8; ה 2; נח' יב 2; דה"א ג 17

ראו גם הכתיבים הבאים בתוך נה"מ לפי ל':⁺

במ' טו 24 נה"מ לחֶשֶׁת = לחֶשֶׁת

⁶² בפסוק הבא אכן נאמר "וישחטו את הפר" בכל עדיהנוסח.

⁶³ השורש הד"ר אינו מתועד בשום מקום במשמעות המתאימה להקשר כאן. יש הקושרים את המילה עם "הדר" (השוו ו gloriosos terrae) ולפועל הד"ר. חילוף דומה נמצא במיכה ב 9 נה"מ + הָדָרִי – תה"ש ὄρεσσιν. לעומת זאת, C.H. Southwood, "The Problematic *hadūrīm* of Isaiah XLV", VT 25 (1975) 801–802, "מסביר את נה"מ לפי מילה אכדית 'דורר' במשמעות 'חומות העיר'.

שמ"א א 17 נה"מ	שלתך = שאלתך
איוב ח 8 נה"מ	רישון = ראשון
דה"א יא 39 נה"מ	הברתי = הברתי (כך במקבילה בשמ"ב כג 37)

(ג. 5) כתיב: הבדלים בכתיבת האותיות הסופיות

בסופי המילים לא תמיד נכתבו אותיות מנצפ"ך בצורתן הסופית וכמו כן הן נכתבו לפעמים בצורתן הסופית שלא בסוף המילה. מאחר שההבחנה בין שתי הצורות הוכנסה בשלב מאוחר למדי בהתפתחות הכתב המרובע⁺ ← עמ' 193, מותר להחליף בין שתי הצורות בשחזור שלבים קודמים של נוסח המקרא. ← למשל, שמ"א א 24 בעמ' 228

(ג. 6) ניקוד

הבדלי ניקוד בין טקסטים שונים, המשקפים הבדלים בהבנת האותיות, מופיעים בכל מסורות הנוסח של המקרא. ← עמ' 37 – 45

(ג. 7) הבדלים מורכבים

הבדלי גרסה רבים נבדלים בפרטים שונים: האותיות, אמות-הקריאה, האותיות הסופיות, חלוקת המילים⁺, ניקוד, וכיוצא בהם. מלבד הדוגמאות שהוזכרו בסעיפים האחרים (למשל, ג. 2, 3, 4, 5, 6) ראו:

תה' לא 3 נה"מ היה לי לצור מעון לבית מצודות להושיבני
תה' עא 3 נה"מ+ היה לי לצור מעון לבוא תמיד צוית להושיעני

הגרסאות בתה' לא 3 סבירות בהקשרן, לא רק בגלל התקבולת הפנימית (לצור מעון//לבית מצודות), אלא גם בגלל ההקבלה עם הפסוק הבא ("סלעי ומצודתי"). לעומת זאת, הנוסח של תה' עא 3 קשה, ונראה שהוא נוצר בגלל שורת שיבושים (חילופי אותיות אחדות, ביניהם א/ת, וחלוקת מילים שונה⁺). בדוגמאות הבאות נה"מ מצוטט לפי כ"י ל.

שמ"ב כג 25 נה"מ	שמה הַרְרִי
דה"א יא 27 נה"מ+	שמות הַרְרִי ≈ תה"ש
שמ"ב כג 27 נה"מ+	מְבִנֵי הַחֲשֵׁתִי
דה"א יא 29 נה"מ+	סִבְכֵי הַחֲשֵׁתִי = תה"ש; שמ"ב כא 18 נה"מ
יר' כט 26 נה"מ	(ה' נתנך כהן ... להיות) פְּקָדִים בֵּית ה'
תה"ש	פְּקִיד בֵּית ה' = פ, ר; ≈ ת"י <עדיף>
	(γενέσθαι) ἐπιστάτην ἐν τῷ οἴκῳ κυρίου

שני המקורות משקפים הבנה שונה של מילת "פקיד" (יחיד או רבים) יחד עם חילופי מ/ב וחלוקת מילים שונה⁺. צורת הרבים של נה"מ אינה מתאימה בהקשר.

(8.ג) קיצורים?

G.R. Driver, "Abbreviations in the Massoretic Text", *Textus* 1 (1960) 112–31; id., "Once Again Abbreviations", *Textus* 4 (1964) 76–94; Eichhorn, *Einleitung*, II, § 90, 102; Kennicott, *Dissertatio generalis*, 49–55; M. Fishbane, "Abbreviations, Hebrew Texts", *IDBSup*, 3–4; Ginsburg, *Introduction*, 165–170; Perles, *Analekten* I.4–35; II.1–10

אף על פי שבעדי הנוסח העבריים הקדומים אין עדות לקיצורים כנראה היו כאלה במקורות עתיקים, כפי שהניח לראשונה Kennicott*. הנחה זאת, שתוארה בהרחבה על ידי Driver*, נסמכת על כך שמתרגמים אחדים פתרו רכיבים מסוימים כקיצורים. כך נראה סביר ששם הוי"ה יוצג במגילות קדומות באות יו"ד בלבד או יו"ד עם גרש (י), אך אין בהירות באשר לקיצורים נוספים.

שופ' יט 18 נה"מ+ ואת בית יהוה אני הלך (ואין איש מאסף אותי הביתה)
תה"ש (ואל ?) ואת ביתי אני הלך <עדיף>
καὶ εἰς τὸν οἶκόν μου ἐγὼ ἀποτρέχω (B: πορεύομαι)

גרסת תה"ש עדיפה, שכן האיש הלוי הולך לביתו (← פס' 29). לפיכך גרסה מקורית משוערת "ביתי" נתפשה בטעות בנה"מ + בתור בית י' = בית יהוה.

יונה א 9 נה"מ+ עברי אנכי (ואת ה' אלהי השמים אני ירא) <עדיף>
תה"ש עבד י' אנכי Δούλος κυρίου ἐγὼ εἰμι

גרסת "עברי", שהייתה כנראה מקורית, הובנה על ידי תה"ש או מקורו העברי, כ"עבד י' ". בתשובה על השאלות השונות בדבר מוצאו, יונה משיב לעניין לפי גרסת נה"מ. לעומת זאת, לפי גרסת תה"ש אין יונה עונה על השאלה; יתר על כן, הוא מדבר פעמיים על יראת אלהים. פרט להבדלי התפישת ביחס ליו"ד, שני הטקסטים נבדלו גם בנוגע לאותיות ד/ר.

יר' ו 11 נה"מ+ ואת חמתי י' מלאתי = קאיגה-תיאודוטיון <עדיף>
תה"ש ואת חמתי מלאתי καὶ τὸν θυμόν μου ἔπλησα

דב' לב 35 נה"מ+ לי נקם ושלם שומ' ליום נקם ושלם ≈ תה"ש εὐταποδώσω ἐν ἡμέρᾳ ἐκδικήσεως
<עדיף>

נראה ששומ' ותה"ש משקפים את הגרסה "ליום" שאולי נכתבה בתור "ליו" ושהובנה כ"ליו". גרסת "ליום" מקבילה ל"לעת" בצלע המקבילה. ראו גם "יום אידם" בצלע השלישית.

(ד) הבדלי סדר

עדי הנוסח נבדלים ביניהם ביחס לסדר הרכיבים בטקסט בהבדלים מקיפים
(← פרק 8ב7) ובפרטים קטנים:

בר' ל 43 נה"מ (ויהי לו צאן רבות) ושפחות ועבדים (וגמלים וחמורים) ≈ שומ'; = ת"א,
ת"י, ת"נ, ו

תה"ש ועבדים ושפחות = καὶ παῖδες καὶ παιδίσκαι?

שמ"ב ה 13 נה"מ ויולדו עוד לדוד בנים ובנות
4QSam^a לדוד עוד = תה"ש = τῷ Δαυὶδ ἔτι פ

השוו דה"א יד 3 נה"מ ויולד דוד עוד בנים ובנות = תה"ש, ת.

← בר' לא 17; מב 32 נה"מ, שומ', תה"ש

(ה) פרשנות הסופרים-מעתיקים

מעתיקים שיקעו את פרשנותם בחלוקת הכתוב ליחידות שונות ובסידור הטקסט.
← עמ' 194 – 197

3. הבדלי גרסה המשקפים שינויי תוכן

ההבדלים שהודגמו בסעיף 2 לעיל, מהם שיבושים רבים, נגרמו מתהליכי ההעתקה. בעוד רוב השינויים שנזכרו לעיל נעשו בהיסח הדעת, הדיון שלהלן מתמקד בשינויים מכוונים. סופרים אחדים אכן הרשו לעצמם להכניס שינויים גדולים כקטנים בתוכן הכתוב. אנו מבחינים בין סוגי השינויים הבאים, בחפיפה מסוימת ביניהם: (א) שינויים פרשניים, (ב) שינויים לשוניים-סגנוניים, (ג) הכנסת גרסאות נרדפות, (ד) הרמוניזציות, (ה) הוספות לגוף הטקסט.⁶⁴ כל הפרטים האלה מוצגים כאן כ'שינויים', ובתור שכאלה הם מובאים יחד עם פירושו לנתונים הטקסטואליים, אף כי אפשר לפרשם גם באופן חלופי. ← עמ' 20. הצגת הפרטים הללו משקפת אפוא את הבנתנו את התפתחות נוסח המקרא בשלביו הראשונים. אנו מבחינים בין (א) מחברים-מעתיקים ועורכים-מעתיקים לבין (ב) סופרים-מעתיקים. המקפים מראים את הקשיים בהבחנה בין השלבים. בראשית דרכם הספרים קיבלו את צורתם בידי מחבריהם ועורכיהם, אך אלה גם פעלו כמעתיקים שהעלו את דבריהם על הכתב, והם

⁶⁴ ספר זה אינו דן בפועלם של המחברים כפרשנים ומעתיקים, שכן פעולות אלה אינן שייכות למסירה הטקסטואלית של ספרי המקרא. למשל, בעל דברי הימים שינה את מקורו, שבדרך כלל היה קרוב לנה"מ של ספרי שמואל – מלכים, ביצרו יצירה ספרותית חדשה. שינויו אלה של בעל דברי הימים אינם נלקחים בחשבון בספר זה. ברי לנו שתהליכים ספרותיים שפעלו בעת חיבור הספרים השפיעו גם על מסירת כתביהיד, אבל בכל זאת מדובר בתהליכים נפרדים. ← פרקים ג, 5, ג7

העתיקו לפעמים מחיבורים קודמים, ואילו אחדים בוודאי הכתיבו את הגיגי ליבם (ירמיה לו). ← van der Toorn, *Scribal Culture*, 48–49. סופרים מעתיקים המשיכו לייצב את הספרים בעת מסירת הספרים מדור לדור, בעודם מכניסים גם את שינויהם. פרק זה מתמקד בחופש שסופרים מעתיקים הרשו לעצמם, בודענו כי קשה להבחין בין פעולתם לאלה של מחברים/עורכים מעתיקים המוצגות בפרק 7.⁶⁵

(א) שינויים פרשניים

הסופרים מעתיקים הקדומים הרשו לעצמם להכניס לטקסט שינויים מסוגים שונים (השמטות, הוספות, שינויי תוכן), שכן בראשית ימיה של מסירת נוסח המקרא הייתה התערבות כזאת מקובלת. גרסאות כאלה הוכנסו בכל הטקסטים, ולפיכך הן מצויות גם בנוסחים הקדם-מסורתיים ובנה"מ, במגילות קומראן, במצע העברי של התרגומים העתיקים ובשומ'. אפשר להבחין בהן בעת השוואה סובייקטיבית של כל הטקסטים.

בדרך כלל סופרים מעתיקים לא הכניסו לטקסטים שינויים מקיפים, שכן הם לא נהגו לשנות את הכתוב באופן מהותי. למיטב הבנתנו נוצרו ההבדלים הגדולים בין עדי הנוסח בשלב קודם של התהוות הספרים בידי המחברים מעתיקים והעורכים מעתיקים כמתואר בפרק 7. הדיונים שלהלן ובפרק 7 מאפשרים לנו הבנה מוגבלת בלבד של צמיחת ספרי המקרא, שכן אין אנו יודעים באיזו תכיפות הוכנסו סוגי שינויים מסוימים בטקסטים השונים. בסעיפים הבאים במדור זה, השינויים מוצגים כהקשריים (1) וכתאיאלוגיים (2). הקבוצה הראשונה כוללת שינויים מכל הסוגים, ואילו השנייה מתמקדת בקבוצה אחת חשובה.

(1) שינויים בהתאם להקשר

Koenig, "L'activité herméneutique"; id., *L'herméneutique analogique*; van der Kooij, *Textzeugen*, 81–101

שינויים רבים שהוכנסו על ידי הסופרים מעתיקים הושפעו מן ההקשר, ולא מגורמים חיצוניים כגון אלה שיתוארו בסעיפים הבאים. במקרים אלה הסופרים מעתיקים נטלו לעצמם חופש להכניס לכתוב את פרשנותם, ובמקרים מסוימים הם קלטו מסורות פרשניות שהיו ידועות להם. דוגמאות של פרשנות כזאת ניתנו בסעיפים קודמים:

65 הדוגמאות בפרק זה, כמו ביתר הספר, נוגעות לזוגות של גרסאות, האחת מקורית והאחרת בבחינת שינוי. שני סוגי הגרסאות מעסיקים את חוקרי הנוסח, לא רק משום שתכופות קשה להכריע ביניהם, אלא גם משום שגרסאות משניות מאירות תהליכים פרשניים, לשוניים ומחשבתיים, שפעלו תוך כדי מסירת נוסח המקרא. ← רופא, "החשיבות ההיסטורית"

- גרסאות קרי מסוימות ← עמ' 51 – 56
- התאמות להקשר במגילות קומראן ← פרק 2, טבלה 21 (עמ' 100)
- גרסאות רבות של שומ' ← פרק 2, טבלאות 10 – 16 (עמ' 79 – 83)
- רכיבים פרשניים המשתקפים בניקוד ← עמ' 37 – 45
- מערכת הטעמים של נה"מ ← עמ' 59 – 61

להלן יובאו דוגמאות נוספות:

יש' יד 2 נה"מ + ולקחום עמים = תה"ש
מג' יש"א ולקחום עמים רבים ← יש' ב 3 – 4; יד 12

יש' לה 6 נה"מ + כי נבקעו במדבר מים ונחלים בערבה = תה"ש
מג' יש"א כי נבקעו במדבר מים ונחלים בערבה ילכו

ההשפעה מן הצלע המקבילה מודגמת בדוגמאות הבאות:

יש' ט 16 נה"מ על כן על בחוריו לא ישמח אדני ואת יתמיו ואת אלמנותיו לא ירחם
מג' יש"א על כן על בחוריו לא יחמ'ל אדני ואת יתומיו ואת אלמנותיו לוא ירחם
הפועל יחמ'ל הוכנס במגילה בעקבות הצלע המקבילה (השווה ההקבלה של חמ"ל
ורח"ם ביר' יג 14; כא 7).

יש' מה 7 נה"מ + עשה שלום ובורא רע = תה"ש
מג' יש"א עשה טוב ובורה רע

הדוגמה הבאה מדגימה איך ביטוי שכיח יכול להשפיע על שינויי מילים.

יש' נו 6 נה"מ + ולאהבה את שם ה'
מג' יש"א ולברך את שם ה'

המגילה משקפת ביטוי שכיח במקרא (למשל, תה' קיג 2) ובתפילה.

(2) שינויים תיאולוגיים

גייגר, המקרא ותרגומיו, 168 – 278 ("שינויים שבמתכוון"); י"א זליגמן, "מחקרים בתולדות נוסחת המסורה", תרביץ
כה (תשכ"ז) 118 – 139; הנ"ל, "סימנים לשינויים ולעיבודים עריכתיים בנוסחת המסורה ובתרגום השבעים", שם, 279 –
295; נוסח מתוקן: הנ"ל, מחקרים בספרות המקרא, בעריכת א' הורביץ ואחרים (ירושלים 1992) 295 – 338
B.D. Ehrman, *The Orthodox Corruption of Scripture: The Effect of Early Christological Controversies on the Text of the New Testament* (New York 1993); Fishbane, *Biblical Interpretation*, 1–88; Koenig, "L'activité herméneutique"; McCarthy, *Tiqqune Sopherim*; A. Rubinstein, "The Theological Aspect of Some Variant Readings in the Isaiah Scroll", *JJS* 6 (1955) 187–200; Schorch, *Euphemismen* (2000); Tov, "Consistency" (2010)

שינויים רבים שהוכנסו בעדי הנוסח נוגעים לחוויות דתיות, ולכן הם נקראים תיאולוגיים. שינויים מסוג זה מצויים ברוב ספרי המקרא וברוב עדי הנוסח, אם

כי לא באותה תכיפות. שינויים תיאולוגיים הוכנסו ללא כל עקיבות ← Tov* 2010, אך לפעמים אפשר להבחין בהצטברות של תופעות כאלה ביחידת טקסט מסוימת. ← תתסעיף ה

בין השינויים התיאולוגיים הקטנים בנה"מ נמצא גרסאות קרי⁺ אחדות ואת תיקוני הסופרים⁺. גם בשומ' משתקפים מעט שינויים אידאולוגיים (← עמ' 84 – 85), וגרסאות תיאולוגיות משתקפות גם בתרגומים העתיקים. ← עמ' 115 – 116. יש להבחין בין שינויים תיאולוגיים מקיפים, שיש לייחסם למחברים/עורכים (תתסעיף ה) לשינויים תיאולוגיים בפרטים קטנים שהוכנסו בידי סופרים-מעתיקים (תתסעיף ז).⁶⁶ הקבוצה הראשונה, שבדרך כלל אינה נזכרת בדיונים טקסטואליים, משקפת הבדלים בין שכבות ספרותיות שנוצרו כחלק מן התהליך של הצמיחה הספרותית של ספרי המקרא.

א שינויים תיאולוגיים מקיפים (מבוסס על הדיון בפרק 7ב)

• רכיבים רבים בנוסח ה'ארוך' (נה"מ ומגילות 4QJer^{a,c}) של ירמיה משקפים רעיונות תיאולוגיים. למשל, הדופסולוגיה⁺ בנה"מ + ביר' י 6 – 8, 10, ולא בתה"ש ובמג' 4QJer^b, הוסיפה נדבך על תיאור אפסיותם של האלילים. ← פרק 7, טבלה 2א (עמ' 284). הנוסח הארוך מדגיש את אשמת האומה ואת מרכזיות האל, והוא גם מזכיר את שובם לירושלים של כלי המקדש המוגלים, הנובע משליטתו של האל ככול. ← פרק 7, טבלה 1 (עמ' 283 – 281)

• רכיבים רבים בתה"ש או בנה"מ ליהושע. תה"ש מחסיר פרטים רבים הנוגעים להתערבותם של הכוהנים בכיבוש יריחו (נה"מ ו:3, 4, 6, 9) ולהתערבות האלוהים בעת כיבוש העי (נה"מ ח 7). בתה"ש אין התייחסות למקדש ביהו' ו 24, ט 23, כד 2. ← פרק 2ב7

• אף שבתה"ש של המפגש בין דוד וגלית בשמ"א טז – יח דוד מצטייר כדמות ידועה בתה"ש, נה"מ מדגיש שאלוהים מביא נצחונות אף בעזרת אנשים פשוטים (שמ"א יז 12 – 31 נה"מ). באותה רוח בנה"מ (יז 50) דוד לא נזקק לחרב כדי לנצח את הפלשתי. ← פרק 4ב7א

• תיקונים תיאולוגיים שונים הוכנסו בגרסאות של נה"מ, תה"ש, ומג' 4QSam^a של שירת חנה: למשל, בשמ"א ב 8, 9, נה"מ ותה"ש* משכתבים את הרעיון המרכזי של השירה באופנים שונים. ← פרק 4ב7ב

• בשכתוב המקיף של נה"מ של מל"א בתה"ש ('מלכויות ג') המלכים 'החוטאים' שלמה, ירבעם, ואחאב מוצגים באור חיובי יותר מאשר בנה"מ+. כמו כן, בפרקים ב, ה, ו – יא מודגשת חכמתו של שלמה לשם פיאור תדמיתו. ← פרק 7ב7

66 הבחנה זאת מבוססת על קריטריונים כמותיים ומשום כך היא בעייתית. קושי זה מתגלה למשל ברישום הגרסאות התיאולוגיות של נה"מ, תה"ש ומג' 4QDeut^l בדב' לב 43 בטבלה 8 בין השינויים התיאולוגיים הקטנים. נראה לנו שהשינויים התיאולוגיים של נה"מ בפסוק זה אינם מקיפים דיים כדי לראות בהם שכבה נפרדת, אבל כאמור הכרעה זאת בעייתית.

• נה"מ של אסתר שוכתב באופן מקיף במקור העברי של תה"ש ושל נוסח A-Text של תה"ש. התכונה הבולטת בתה"ש היא הוספת רקע דתי לספר שבניסוחו בנה"מ נעדרים בו שמות האלוהות. כמו כן מוסיף תה"ש את נוסח תפילותיהם של אסתר ומרדכי. ← פרק 157

• הפעילות העריכתית המשתקפת בקבוצת שומ' מושתתת על עקרונות תיאולוגיים. ← פרק 217

• המקור העברי של מזמור קנא בתה"ש כנראה הסיר את דברי השבח לאלוהים מתוך ניסוח קודם כפי שנשתמר במג' 11QPs^a בטור XXVIII, שכן הניסוח במגילה היה שונה בנקודות מפתח מתיאור דוד בשמואל א טז בנה"מ + ובתה"ש.⁶⁷

3 שינויים תיאולוגיים בפרטים קטנים

אף כי כל החוקרים מקבלים את ההנחה שעדי הנוסח מכילים תיקונים תיאולוגיים, הם חלוקים ביחס לשכיחותם. למקרא ספרות המחקר נוצר לפעמים הרושם שתיקונים אלה שכיחים מאוד, אבל ממדי התופעה כנראה לא היו כל כך גדולים, שכן רוב החוקרים מדגימים אותה באותן הדוגמאות. יש גם לשים לב לכך שרוב הדוגמאות של גייגר* נוגעות להצעות תיקון.⁶⁸ העובדה שהמסורה⁺ מזכירה במפורש את 'תיקוני הסופרים', תופעה מוכרת בהתפתחות נה"מ, השפיעה על החוקרים להניח מקרים דומים נוספים, למשל, גייגר*; Barthelemy, *Études*, 91–110; McCarthy*, 197–243.

ליד תיקונים שלא ניכרת בהם כוונה תיאולוגית מוגדרת [תת-סעיף (i)], במקרים אחרים אפשר להבחין בקו משותף [סעיפים (ii) – (iv)]. רבים מן התיקונים נוגעים לתחומים שהיו בעייתיים עבור דורות של סופרים-מעתיקים, שפיתחו דעות מסוימות, כמו כל קוראי המקרא.

(i) לקט תיקונים תיאולוגיים

מעתיקים השתדלו להימנע מבעיות תיאולוגיות על ידי הכנסת שינויים מגוונים.

בר' ב 2 נה"מ ויכל אלהים ביום השביעי (מלאכתו אשר עשה) = ת"א, ת"י, ת"נ, ו
<עדיף>

שומ' ויכל אלהים ביום הששי (מלאכתו אשר עשה) = פ
= תה"ש καὶ συνετέλεσεν ὁ θεὸς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑκτῇ

67 ראו את דיונו של J.A. Sanders, *DJD* IV, 54–64. לעומת זאת, מ' סיגל רואה בשתי גרסאותיו של המזמור ניסוחים מקבילים: M. Segal, "The Literary Development of Psalm 151: A New Look at the Septuagint Version", *Textus* 21 (2002) 139–158.

68 גייגר* תשל"ב (בגרמנית: 1857) היה החוקר הראשון שדן בשיטתיות בתיקונים תיאולוגיים בכל ספרי המקרא, תחת כותרות שונות: שמות אלוהות (עמ' 169 – 199), התבטאויות בלתי מתאימות, כולל 'תיקוני הסופרים' (עמ' 199 – 223), עמים זרים ופלגים בתוך עם ישראל (עמ' 223 – 247), רגשי בושה (עמ' 248 – 271).

לפי גרסת נה"מ, ת"א, ת"י, ת"נ, ו, אלהים סיים את מלאכתו "ביום השביעי", אף על פי שהכתוב לא אומר מפורשות שהוא עבד באותו יום. ברם למעתיקים (ואולי גם למתרגמים) היה קשה לדמיין שאלוהים עבד באותו יום, ומחשבה זאת הולידה שינוי מן הגרסה המקורית⁶⁹ המשוערת לגרסה קלה⁷⁰ יותר המצויה במקורות אחדים (שומ', תה"ש, יובלים ב 16), אולי באופן בלתי תלוי.

שמ"א ב 18 נה"מ + (ותהי חטאת הנערים גדולה מאד את פני ה') כי נאצו האנשים את מנחת ה' 4QSam^a
כי נאצו את מנחת ה' = תה"ש
ὅτι ἠθέλουν τῇ τιμῇ κυρίου

נה"מ + כנראה הכניס את מילת "האנשים" (← במ' טז 30) כדי למתן את אשמת בני עלי. התוספת, הסותרת את ה"נערים" בהקשר, מאפשרת את ההנחה שאנשים נוספים מלבד בני עלי, היו מעורבים בחטאי פולחן. נה"מ + בשמ"א ב 22 – 23 (← להלן) התפתח בכיוון אחר. המילה חסרה בתה"ש ובמג' 4QSam^a.⁶⁹

שמ"א יד 18 נה"מ + (ויאמר שאול לאחיה) הגישה ארון האלהים (כי היה ארון האלהים ביום ההוא ובני ישראל)

תה"ש הגישה האפוד (ὅτι προέγαγε τὸ εφουδ) (ἡμέρα ἐκεῖνη ἐν ὅπσιον Ἰσραὴλ αὐτὸς ἦρεν τὸ εφουδ ἐν τῇ)

גרסת תה"ש, המתאימה להקשר (← פס' 3; שמ"א כג 9; ל 7), שונתה בנה"מ כנראה משום שהאפוד לא נחשב לאמצעי מתאים להתקשרות עם אלהים. ← זליגמן* תשכ"ז, עמ' 123 – 124. עם זאת נה"מ לא הסיר את האפוד בפס' 3.

שמ"א ב 22–23 נה"מ ושמע את כל אשר יעשון בניו לכל ישראל ואת אשר ישכבון את הנשים הצבאות פתח אהל מועד⁷¹ ויאמר להם למה תעשון כדברים האלה

4QSam^a וישמע[את אשר] עו[שים בניו לבני ישראל]⁷² ויאמר להם למה[

תעשו] כדברים האלה[= תה"ש

נה"מ הוסיף קטע לנוסח הקצר, וכנראה מקורי של תה"ש ומג' 4QSam^a, המבוסס על שמ' לח 8 (במראת) הצבאות אשר צבאו פתח אהל מועד, כדי להגדיל את חטאיהם של בני עלי כפירוש למילים "כדברים האלה" (פס' 23). שני פרטים בתוספת של נה"מ + אינם תואמים את ההקשר, והם מסגירים את אופייה המשני: הזכרת "אהל מועד" (השור יהו' יח 1) תחת "בית ה'" או "היכל ה'" (שמ"א א 7, 9, 24; לג 15), והזכרת הנשים שאינן מוזכרות בהקשר.

שמ"א יא 9 נה"מ + מחר תהיה לכם ישועה בחם (נה"מ⁷³ כחם) השמש 4QSam^a [מיהוה התש[ועה]

מג' 4QSam^a ייחסה את ההצלה בידי בני אדם לאלוהים, כפי שקורה גם בכתובים אחרים. ← Rofé, "4QMidrash Samuel?", 63

⁶⁹ הרגשת החטאים של בני עלי בנה"מ של שמ"א ב 22 – 23, שתידון להלן, אינה סותרת בהכרח את הקן הנקוט בפרק ב 17, שכן שתי הגרסאות מבוססות על התורה, ואפשר לראות בשתייהן שינויים נומיסטיים. ← תה"סע"ף (iv)

לפעמים קשה להוכיח את אופיין המשני של תחיבות⁺ תיאולוגיות משוערות, אבל לפעמים התחיבה לא מתאימה להקשרה.

שמ"א ב 10 נה"מ יהוה יחתו מריבו (נה"מ⁷⁰ מריבו) + ה' קדוש. אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו ואל יתהלל עשיר בעשרו כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידע את יהוה ולעשות משפט וצדקה בתוך הארץ + 4QSam^a (מקוטע)

התוספת של תה"ש ומג' 4QSam^a (מקוטעת מאד) היא תחיבה⁺ שהוכנסה לטקסט אחרי הצלע הראשונה של פס' 10, אף על פי שהיא מתייחסת לפס' 9, "כי לא בכח יגבר איש". קטע זה חוזר על יר' ט 22 – 23 בהבדלים מעטים.⁷⁰ ← 448–52, "Hannah", Tov, בנספח לסעיף זה מודגמים שינויים תיאולוגיים המובעים על ידי שינוי הניקוד.

יר' ז 3 נה"מ וְאֶשְׁכְּנָה אֶתְכֶם בְּמָקוֹם הַזֶּה = תה"ש, ת"י, פ עקילס⁺ וְאֶשְׁכְּנָה אֶתְכֶם בְּמָקוֹם הַזֶּה = ו

יר' ז 7 נה"מ וְשִׁכְנִיתִי אֶתְכֶם בְּמָקוֹם הַזֶּה = תה"ש, ת"י, פ נה"מ-כ"י וְשִׁכְנִיתִי אֶתְכֶם בְּמָקוֹם הַזֶּה = ו

לפי גייגר* 207 – 208, BHS-ו, עקילס⁺ והוולגטה שימרו את הנוסח המקורי של יר' ז 3. לדעתם, הרעיון של נוסח זה, שלפיו אלהים שָׁכַן עם בני האדם, לא היה מקובל על סופרים מסוימים ותוקן להבנה 'קלה' יותר לניקוד שבנה"מ, תה"ש, ת"י, פ.⁷¹ ברם לפי Holladay, *Jeremiah* 1.235–237, נה"מ משמר את הגרסה המקורית.

תה"מ ב 3 נה"מ וְאֶרְאֶה פְּנֵי אֱלֹהִים = תה"ש, ו נה"מ-כ"י וְאֶרְאֶה פְּנֵי אֱלֹהִים = ת, פ

במקרא נזכרות תכופות צורות של ר"א בנפעל המוסבות על אלוהים (למשל, שמ' כג 15 "יִרְאֶה כל זכורך אל פני האדון ה' ", לד 20, 24; דב' טז 16). בכל שנים עשר הכתובים הללו, גייגר*, 218 וכן McCarthy*, 197–204 מקבלים את הצורות של בניין קל כמקוריות, בהניחם שצורות הנפעל טשטשו את הרעיון של ראיית האלוהות.⁷² שד"ל על יש' 12 כבר הביע דעה דומה ("בעלי הניקוד ... תקנו הלשון דרך כבוד"). לרוב אין ממצא בכתביהיד כדי לאשש הנחה כזאת, שצריכה להישאר בגדר הצעת תיקון.⁺ ברם קיים ממצא כזה בתה"מ ב 3 וביש' א 12 הנ"ל.

70 קטע זה, המאפשר שחזור נח בעזרת נה"מ של יר' ט 22 – 23, כנראה נכתב תחילה בשולי המגילה ואחר כך הוכנס לטקסט במקום הלא-נכון. ← תתסעיף (ה) 2

71 התפתחות דומה ניכרת ב'תיאולוגית השם' של ספר דברים. ספר זה מזכיר תכופות את הנוסחה "לִשְׁכֹּן שְׁמוֹ שֵׁם" (למשל, יב 11) ולא את מקום מגוריו של ה' עצמו, כמו במקומות אחרים במקרא. התפתחות הפוכה מתועדת ביח' מג 7, ולפיו ה' שוכן בין בני ישראל ("אֶשְׁכֵּן שֵׁם") לפי נה"מ (דומה לו פס' 9), ואילו תה"ש מפרש או גורס "שמי יִשְׁכֵּן שֵׁם" (κατασκηνοῦσαι τὸ ὄνομά μου).

72 ראו גם את J. Joosten, "To See God: Conflicting Exegetical Tendencies in the Septuagint", in Karrer–Kraus, *Septuaginta*, 287–299

(ii) שינויים אנטרופוליתאיסטיים

המקרא משקף עקבות אחדים של אמונות פוליתאיסטיות המשתקפות בכל עדי הנוסח, אבל פרטים אחדים תוקנו במקורות מסוימים, כמודגם בשלושה מקרים.

• המרכיב התיאופורי⁷³ 'בעל' היה פעם נפוץ בשמות-עצם פרטיים, כפי שאפשר לראות בקצת עדי נוסח. מאוחר יותר מרכיבים כאלה הוסרו או הוחלפו⁷⁴ בכינוי הגנאי 'בִּשְׁת',⁷⁵ במיוחד בנה"מ של ספרי שמואל בהשוואה לדברי הימים. ← תתסעיף (v). במקרה זה כתביהיד של דברי הימים משמרים מסורת נוסח קדומה מזו של נה"מ של שמואל, כפי שמסתבר מן הטורים השלישי והרביעי בטבלה 7.

טבלה 7

החלפת המרכיב התיאופורי 'בעל' במרכיב אחר

צורה מקורית	מ"מ	צורה מתוקנת	מ"מ	נה"מ לשמואל
יִרְבֶּעֶל, צורה חלופית לגדעון (← שופ' 1)	שופ' 1, 32, 1, 1, 2, 5, 16, 19, 24, 28, 57; שמ"א יב 11; שמ"ב יא 21 תה"ש, 22 תה"ש	יִרְבֶּעֶל	שמ"ב יא 21 תה"ש, ת"י, ו	בעיקר הגרסה המקורית, ופעם אחת הגרסה המתוקנת
אֶשְׁבַּעֶל, בנו הרביעי של שאול	דה"א ח 33, ט 39	1 יִשְׁנִי, כנראה מתוך אִישִׁיז או אִישִׁיהו 75 2. אִישׁ בִּשְׁת	1. שמ"א יד 49 נה"מ 2. נה"מ שמ"ב ב 8, 10, 12, 15, ג 8, 14, 15, ד 5, 8, 12	שתייהן: רק הגרסאות המתוקנות

73 כך גייגר*, 169 – 199 וכן McCarthy* בפירוט רב. לעומת זאת, שלושה חוקרים טענו שהמרכיב 'בִּשְׁת' הנו חיובי, שכן הוא מייצג את המרכיב 'בִּשְׁת' ('אצילות') בשמות-עצם פרטיים. ראו: M. Tse- vat, "Ishbosheth and Congeners: The Names and Their Study", *HUCA* 46 (1975) 71–87; G.J. Hamilton, "New Evidence for the Authenticity of *bšr* in Hebrew Personal Names and for Its Use as a Divine Epithet in Biblical Texts", *CBQ* 60 (1998) 228–50; S. Schorch, "Baal oder Boschet? Ein umstrittenes theophores Element zwischen Religions- und Text-geschichte", *ZAW* 112 (2000) 598–611. ברם צמצום המרכיב 'בִּשְׁת' למקור אחד בלבד, נה"מ של ספרי שמואל, מחזק את האפשרות של שינוי תיאולוגי. בדעה זאת תומך טיגאי J.H. Tigay, *You Shall Have No Other Gods: Israelite Religion in the Light of Hebrew Inscriptions* (HSS 31; Atlanta 1986) 8.

74 חילוף דומה מתועד במל"א יח 19, 25 נה"מ הבעל – תה"ש αἰσχύνης ('הבִּשְׁת') ובתקבולת ביר' יא 13 בעל // בִּשְׁת. לדעתו של גייגר*, 193 – 199, ניכרת נטייה דומה בהחלפת שמו של אלוהיהם של בני עמון, מִלֶּךְ, שהיה מקובל גם על ישראלים רבים, ל'מֶלֶךְ', בהתאם לתבנית הניקוד של בִּשְׁת.

75 התייעוד היחיד שנשמר לגבי שמות אלה בתוך מג' 4QSam^a נמצא בשמ"ב ד 12 מפיבשת (נה"מ איש בשת) וכן שם, ד 1, 2 מפיבשת (חסר בנה"מ). שלוש הגרסאות בטעות יסודן.

מריב פֶּעַל בֶּן יִנְתָן, גם: קִרְיָבֶעַל ⁷⁶	דה"א ח 34, 34 ט 40; דה"א ט 40, (מריבעל)	מְפִלְשֶׁת	נה"מ שמ"ב ד 4; ט 6, 10; 13, 12, 11; טז 4, 1 יט 31, 26, 25 כא 7, 8	רק הגרסה המתוקנת
איִשְׁבַּעֵל, אחד מגיבורי דוד	שמ"ב כג 8 תה"ש-לוק' Iεσσαλ, וטוס לטינה: Iesbael; דה"א יא 11 תה"ש-כי"י איִשְׁבַּעֵל (Iεσσαλ)	תה"ש-רוב כהי"י אִישׁ בִּלְשָׁת (Iεβοσθε) ובצורה משובשת גם בנה"מ: יִשְׁבַּ בְּשָׁבֶת תַּחְכְּמָנִי	נה"מ שמ"ב כג 8	רק הגרסה המתוקנת, בצורה משובשת
בְּעִלְזָדָע ⁷⁷	דה"א יד 7	אֶלְיָדָע	נה"מ שמ"ב ה 16; דה"א ג 18	רק הגרסה המתוקנת

• דב' לב 8 נה"מ + (למספר) בני ישראל = שומ'
4QDeutⁱ בני אלוהים
= תה"ש-כי"י^c 106, 848 uíōν θεοῦ = אל(הים)
= תה"ש-רוב כהי"י áγγέλων θεοῦ = אל(הים)

בניסוחה המקורי המשוער, משוחזרת מתוך 4QDeutⁱ ותה"ש, שירת 'האזינו'
התייחסה לאספת אלים (השוו תהלים פב; מל"א כב 19),⁷⁸ שעליה נאמר "בהנחל עליון
גוים / בהפרידו בני אדם / יצב גבלת עמים / למספר בני אל (נה"מ+: ישראל)".⁷⁹
בפסוקים הבאים נאמר שה' ייעד את ישראל לעצמו. בנוסח המקורי המשוער "עליון"
ו"אל" הנם אלים הידועים לנו מעולם האלים של כנען ואוגרית (ראו תעודה KTU 1.4
VI.46 מאוגרית שבה נזכרים שבעים הבנים של 'אל' ו'עתירת'), ולא כינויים של אלוהי
ישראל. נראה שסופר קדום, שלא היה שלם עם התמונה הפוליתאיסטית, החליף את
"בני אל" ב"בני ישראל" בנה"מ, וכך שינה את משמעות הכתוב מעיקרו באמצעות
החלפת מילה אחת.⁸⁰

• שינוי דומה משתקף בנה"מ של סוף השירה:

- 76 היחס המדויק בין "מפיר" ובין "מריב" אינו ברור.
77 הניקוד בְּעַל מצביע אולי על הימנעות מן המרכיב פֶּעַל.
78 לפי דעה זו, הגרסה המקורית 'אל' משוחזרת מתוך מג' 4QDeutⁱ "בני אלוהים" ו-33 4QH^a XXIV 34 "מבני אל ... [מג]בולות עמים". עדותו של תה"ש מצביעה לאותו הכיוון. לעומת זאת, אם גרסת
המגילה נחשבת למקורית, השינוי בנה"מ+ הינו תיאולוגי באופן כללי, ולא אנטיפוליתאיסטי. ראו
תת-סעיף (i).
79 בתה"ש של איוב א 6, ב 1 "בני האלהים" גם תורגם על ידי 'בני המלאכים' (θεοῦ αἱ ἀγγέλων).
בדומה לזה 'ת"י' הסביר את "בני ישראל" הן בתור "מלאכיא" (השוו גם פירושו של ראב"ע) הן בתור
'מספר בני ישראל שירדו מצרימה'. השוו תרגומים דומים בתה"ש ות"י באיוב לח 7.
80 ראו דיון מקיף וביבליוגרפיה אצל M.S. Smith, 513–518; Tigay, *Deuteronomy*, 314–315. "What is a Scriptural Text in the Second Temple Period? (...)", in *The Dead Sea Scrolls at 60* (ed. L.H. Schiffman & S. Tzoref; STDJ 89; Leiden/Boston 2010) 271–298

טבלה 8

שינויים מגמתיים בנה"מ + בדב' לב 43

מג' 4QDeut9 II 5 ii (דב' לב 41 – 43) בהשוואה לנה"מ + ותה"ש ⁸¹		
4QDeut9	תה"ש	נה"מ +
1 [ולמשנ]אי אשלם		
2 ⁴² [אשכיר]ה חצי מדם		
3 [וחרבי תא]כל בשר		
4 [מדם חלל ו]שביה		
5 זמראש פ[ר]עוֹת אויב		
א ⁴³ הרנינו שמים עמו	⁴³ הרנינו שמים עמו	⁴³ הרנינו גוים עמו
ב והשתחוּ לו כל אלהים	והשתחוּ לו כל בני אל*	
א' הרנינו גוים עם עמו		
ב' והעזו (והבו עז?) לו כל (בני) אל(הים)*		
ג כי דם בניו יקום	כי דם בניו יקום	כי דם עבדיו יקום
ד ונקם ישיב לצריו	ונקם וישיב* לצריו	ונקם ישיב לצריו
ה ולמשנאיו ישלם	ולמשנאיו ישלם	
ו וכפר אדמת עמו	וכפר אדמת עמו	וכפר אדמתו עמו

אלה הם ההבדלים בין נה"מ +, תה"ש ומג' 4QDeut9:

- א. נה"מ + : הִרְנִינוּ גוֹיִם עָמוּ ; תה"ש, מג' : הִרְנִינוּ שָׁמַיִם עָמוּ
 - ב. מג' מוסיפה : והשתחוּ לו כל אלהים ; תה"ש מוסיף : והשתחוּ לו כל בני אל*
 - א'. תה"ש מוסיף : הִרְנִינוּ גוֹיִם עָם עָמוּ (כפל גרסה[†])
 - ב'. תה"ש מוסיף : והעזו (והבו עז?) לו כל (בני) אל(הים) (כפל תרגום[†])
 - ג. נה"מ : כי דם עבדיו יקום ; תה"ש, מג' : כי דם בניו יקום
 - ד. נה"מ, מג' : ונקם ישיב לצריו ; תה"ש : ונקם וישיב* לצריו
 - ה. מג', תה"ש מוסיפים : ולמשנאיו ישלם
 - ו. נה"מ : וכפר אדמתו עמו ; מג', שומ', תה"ש : אדמת עמו
- ההבדל העיקרי בין שלושת המקורות נוגע לצלעות ב', ה' שנוספו במגילה ובתה"ש

81 הסכמות ייחודיות בין המגילה לתה"ש סומנו באותיות נוטות. שחזורים בעייתיים סומנו בכוכבית (*).

על נה"מ.⁸² בדברים, 'בני אל' נזכרים בתה"ש (פס' 8, 43) ובמגילה (פס' 43), אבל לא בנה"מ+. צלע זאת כנראה סולקה מנה"מ+ בתור עדות פוליתאיסטית בלתי רצויה.⁸³ אין עקיבות בתיקונים מגמתיים מסוג זה, שכן הצירוף "בני אל" כן מופיע במקומות אחרים בנה"מ (למשל, בר' 2 ו' 1; תה' כט 1; השו' תה' פב 1).⁸⁴

• שמ"ב ה 21 נה"מ+ ויעזבו שם את עצביהם וישאם דוד ואנשיו = ת"י, פ בדה"א
דה"א יד 12 נה"מ ויעזבו שם את אלהיהם ... וישרפו באש = תה"ש, ו' תה"ש בשמ"ב
<עדיף>

הגרסה המקורית⁺ נשתמרה כנראה בתה"ש בשמ"ב ה 21 τὸς θεὸς αὐτῶν ובדברי הימים, שם גרסת "אלהיהם" מוסבת על אלילי הפלשתים. הסופר של נה"מ של שמ"ב כנראה מצא טעם לפגם בשימוש במילת "אלהים" – השמורה בדרך כלל לאלוהי ישראל – עבור האלילים, ומשום כך שינה ל"עצביהם".⁸⁵ ← Schorch* 2000, 48, 77

ג שינויי לשון נקייה

תיקונים תיאולוגיים אחדים בכתבי היד דומים לתיקוני הסופרים⁺ שנעשו מטעמי לשון נקייה.⁸⁶ בעוד אלה האחרונים מייצגים מסורות פרשניות בלבד, הדוגמאות הבאות מתייחסות לשינויים שאכן הוכנסו כמקורות קדומים.

שמ"ב יב 9 נה"מ+ מדוע בזית את דבר יהוה = תה"ש
תה"ש-לוק' מדוע בזית את יהוה

גרסת תה"ש-לוק' (כי"י boc_2e_2)⁸⁷ כנראה משקפת את הנוסח המקורי של דברי נתן לדוד (← פס' 10: בותני), שהוגמש בנה"מ+ על ידי התוספת. ראו גם את הדוגמה הבאה.

שמ"ב יב 14 נה"מ+ (אפס כי נאץ נאצת) את איבי יהוה = תה"ש
את דבר יהוה 4QSam^a

לפי נה"מ, נתן מתייחס לחטאו של דוד שלקח את אשת אוריה החתי.⁸⁸ בהקשר זה נראה ששני הבדלי הגרסה העיקריים ממתנים את הגרסה המשוערת המקורית ("נאצת את ה"), שכן היא יכולה להיתפש כפוגעת בכבודו של אלהים: לפי גרסת המגילה אמר

82 הצלעות א', ב' של תה"ש משניות (כפלי תרגום).

83 ראו Tigay, *Deuteronomy*, 513–18; Rofé, *Deuteronomy*, 47–54.

84 F.M. Cross, "Notes on a Canaanite Psalm in the Old Testament", *BASOR* 117 (1950) 19–21; F.-L. Hossfeld, *Die Psalmen I* (ed. F.-L. Hossfeld & E. Zenger; NEchtB; Würzburg 1993) 184–185.

85 גיגרי*, 186 – 187 היה החוקר הראשון שהציע שגם השינוי של "אלהים" ל"אהלים" היה מכוון: שמ"ב ז 23 נה"מ ואלהיו / 4QSam^a, תה"ש ואהלים; שמ"ב כ 1 תיקון סופרים⁺ לאלהיו / נה"מ, תה"ש לאהליו; הוא הדין במל"א יב 16 // דה"ב י 16. ← Schorch* 2000, 46–47, 77.

86 כל השינויים מסוג זה מצויים באחד מעדי הנוסח, ולא באחרים. שינויים אחרים מסוג זה שמצויים ב(כמעט) כל המקורות נמנו על ידי Schorch* 2000, 85–214.

87 ייתכן שגרסה זאת משקפת את תה"ש המקורי⁺.

88 בפס' 13 דוד מודה באשמתו ("חטאתי לה" ופס' 14 מזכיר את עונשו ("גם הבן הילוד לך מות ימות").

נתן "נאצת] את דבר ה' ", ואילו לפי נה"מ+ הוא אמר "נאצת את איבי ה' ".⁸⁹ גרסה ממתנת דומה, אף היא ביחס לדוד, מופיעה בשמ"א כ 16, כה 22.⁹⁰

איוב ב 9 נה"מ ברכ אלהים ומת = ת, ו
תה"ש εἰπόν τι ῥῆμα εἰς κύριον (אמר דברמה לה')

מקובל לחשוב שאין להבין את הפועל בר"ך מילולית, לא כאן ולא במקומות דומים: איוב א 5, 11; ב 5; מל"א כא 10, 13 (כך ראב"ע על איוב א 5 'לשון כינוי ובהפך'). נראה שהנוסח המקורי של פסוק זה גרס 'קלל' (כך פ) וגרסה זאת תוקנה בשלב קדום בנה"מ והוגמשה בתה"ש.⁹¹

דוגמאות נוספות של לשון נקייה הן דב' כח 27, 30 (נה"מ^p ← עמ' 54).
נראה שגם הדוגמה הבאה משקפת לשון נקייה:

דב' כה 11 נה"מ והחזיקה במבשיו = ת"א, ת"י, ת"נ, ו
שומ' והחזיקה בבשרו (השוו שמ' כה 42)

גרסת נה"מ כנראה החליפה את המילה המפורשת המצויה בשומ', אבל לדעתו של Schorch* 2000, שתי הגרסאות משמשות כלשון נקייה.

7 שינויים נומיסטיים

ש' יפת, אמונות ודעות בספר דברי הימים ומקומן במחשבה המקראית (ירושלים 1973) 206 – 210
Mazor, "Nomistic"; Prijs, *Jüdische Tradition*, 62–7; Rofé, "Nomistic Correction" (1989); id., "Note sul testo ebraico e la tradizione greca dei libri di 'Giosuè' e 'Giudici': Correzioni nomistiche", *Annali di Scienze Religiose* 8 (2003a) 23–36; id., "The History of Israelite Religion and the Biblical Text: Corrections Due to the Unification of Worship", in Paul, *Emanuel* (2003b) 759–793; id., "The Scribal Concern for the Torah as Evidenced by the Textual Witnesses of the Hebrew Bible", in *Mishneh Todah: Studies in Deuteronomy and Its Cultural Environment in Honor of Jeffrey H. Tigay* (ed. N.S. Fox et al.; Winona Lake, IN 2009) 229–242

השפעת חוקי התורה על סופרי ספרי המקרא וקוראיו הלכה וגברה, למשל בשכתובו של בעל דברי הימים שמתאים פרטים בתיאורו ההיסטורי לתורה. ← יפת*. נטייה זאת, שכונתה לפעמים 'נומיסטית',⁹² משתקפת גם בשינויים טקסטואליים כמודגם בידי Prijs* ביחס לתה"ש ובידי Rofé* 1989–2003 ביחס לכלל עדי הנוסח. למעשה, גם השינויים בשמות תיאופוריים (תתסעיף i) יכולים

⁸⁹ שתי גרסאות אלה נדונו אצל McCarty*, 184–7; Schorch* 2000, 87
Ginsburg, *Introduction*, 101; S.R. Driver, *Samuel*, 225;

⁹⁰ ראו גם D.W. Parry, "The 'Word' or the 'Enemies' of the Lord? Revisiting the Euphemism in 2 Sam 12:14", in Paul, *Emanuel*, 367–78
המחבר המקראי בעצמו נקט לשון נקייה, כפי שהציעו ירון וענבר בהסתמך על ממצא ממזרים ומארי: R. Yaron, "The Coptos Decree and 2 Sam XII 14", *VT* 9 (1959) 89–91; M. Anbar, "Un euphémisme 'biblique' dans une lettre de Mari", *Orientalia* 48 (1979) 109–111
במקרה כזה גרסאות אלה אינן נוגעות לביקורת הנוסח.

⁹¹ לעומת זאת, אם המחברים עצמם נקטו "ברך" כלשון נקייה ← McCarthy*, 191–195, לא מדובר בתיקון של סופר.

⁹² 'נומוס' משמש כאקווילנט הנפוץ ביותר של "תורה" בתה"ש.

להיחשב נומיסטיים. להלן דוגמאות:

שמ' כד 4 נה"מ (ויבן מזבח תחת ההר ושתיים עשרה) מצבה (לשנים עשר שבטי ישראל) =

ת"א, ת"י, ת"נ, פ

אבנים = תה"ש λίθους שומ'

ייתכן שגרסה מקורית "מצבה" תוקנה על ידי שומ' או מקורו ל"אבנים" בעקבות הכתוב בדב' טז 22 האוסר על מצבות.

לפי Rofé* 1989, 252, מג' 4QSam^a מרבה בשינויים נומיסטיים, למשל:⁹³

שמ"א ב 16 נה"מ קטר יקטירון כיום החלב ≈ תה"ש, פ, ו

4QSam^a יקטר הכוהן כיום ה'חלב]

לפי נה"מ, האיש הזובח מאפשר לכל אחד להקטיר את החלב, ואילו לפי המגילה הכוהן צריך לבצע פעולה זאת (בהתאם לו' ז 31).

בטקסטים אחדים נוספו המילים 'תורה' או 'מצוה' בהתאם להתפתחויות ביהדות הבתר־מקראית. ← Rofé* 2009

יהו' א 7 נה"מ + לשמר לעשות ככל התורה אשר צוה משה עבדי

תה"ש לשמר לעשות כאשר צוה משה עבדי φυλάσσεσθαι και

ποιεῖν καθότι ἐνετείλατό σοι Μωϋσῆς ὁ παῖς μου

לפי הנוסח המשותף לנה"מ ולתה"ש, יהושע מתואר כמשרתו הנאמן של משה, אך נה"מ צועד צעד אחד נוסף בתארו את יהושע כמקיים את תורת משה. הוספות דומות נמצאות בדב' כד 8 תה"ש, שומ' בניגוד לנה"מ (השוו נה"מ בדב' יז 11); יר' מד 10 נה"מ בניגוד לתה"ש; דה"ב לא 4 נה"מ בניגוד לתה"ש.

מל"א יח 18 נה"מ + בעזבכם את מצות יהוה

תה"ש בעזבכם את יהוה אלהיכם ἐν τῷ καταλιμπάνειν ὑμᾶς τὸν

κύριον θεὸν ὑμῶν

לפי תה"ש, אליהו מגנה את אחאב על עזיבתו את ה'. ← פס' 21, 39. התיקון המשוער של נה"מ מוסיף את מצות ה' כמו בנה"מ + של דב' 17 ויר' לב 11 בניגוד לתה"ש.

קבוצה אחרת של תיקונים מראה רגישות ללגיטימיות של מקום הפולחן בישראל הקדומה, למשל ביהושע כד. לפי נה"מ + של פס' 1, יהושע כינס את העם בשכם, במקדש ("לפני האלהים"), אף כי אהל מועד היה עדיין בשילה לפי יח 1 נה"מ +, תה"ש. בהתאם לפסוק ההוא "שכם" של נה"מ + תוקן ל"שילה" במקור העברי של תה"ש בכד 1.⁹⁴ הניסוח ההֶבְרָאִיסְטִי של תוספת דומה של

⁹³ רופא גם הזכיר את שמ"א 24 [פר בן בקר] (שמ' כט 1; וי' ד 4); א 22; ב 14 (← תסייעי vi להלן); י 6 (הוספת "תנופות" לפני "לחם" בתה"ש, 4QSam^a), השוו וי' יג 15 – 21. ראו גם את התוספת במגילה של "לחם" בשמ"א א 24 (השוו ויק' ז 13).

⁹⁴ הבנה דומה ביחס לסדרם של מרכזי הפולחן הלגיטימיים משתקפת במשנה, זבחים יד, ד – ח.

מקום הפולחן בפס' 25 בתה"ש (ἐν ὧν τῆς σκατῆς τοῦ θεοῦ Ἰσραὴλ) = לפני משכן אלהי ישראל) תומך בהנחה שתיונים אלה מבוססים על מקור עברי.⁹⁵ ← דב' כז 4 (הערה 96).

ה הצטברות תיונים תיאולוגיים בנה"מ של שמואל

הגם שתיונים תיאולוגיים מצויים בכל עדי הנוסח, קשה לבסס את הנחת הקיום של תיונים כיתתיים או אנטיכיתתיים, יהיו אלה אֶסִּים (← עמ' 106, הערה 192), צדוקיים, אנטיצדוקיים, שומרוניים, או אנטישומרוניים.⁹⁶ עם זאת, ניכרת הצטברות של תיונים תיאולוגיים במקום אחר, בנה"מ של שמואל, יותר מאשר בעדי הנוסח האחרים של ספר זה,⁹⁷ ויותר מאשר בספרים האחרים בנה"מ.⁹⁸ ברי לנו שמדובר בהתרשמות בלבד, שכן חישובים סטטיסטיים לא יקדמו את הדיון, ודוגמאות מסוימות ניתנות להסברים חלופיים.⁹⁹ פרט לדוגמאות שנדונו בסעיפים (i), (ii), אנו עדים לסילוק פעולותיה הפולחניות של חנה בשמ"א א–ב או הכנסת שינויים בהן, שכן נחשבו בלתימתאימות לאישה:

א. פעמיים סילק נה"מ מן הכתוב את נוכחותה של חנה "לפני ה'", בעוד הזכרות דומות בהקשרים לא-פולחניים נשארו בעינן (א 12, 15).

שמ"א 9 נה"מ ותקם חנה אחרי אכלה בשלה ואחרי שתה = ת"י, ו
תה"ש + ותתיצב לפני יהוה + καὶ κατέστη ἐνώπιον κυρίου
≈ פ (השוו א 26; ג 10; י 23)

95 ההשטת המשוערת בנה"מ של מקום פולחן בלתי לגיטימי שזכר בתה"ש בשופ' ב 1 (בידאל) מצביעה באותו כיוון. ← Rofé* 1989, 249–50; id., 2003b, 781–782.

96 כדעת רבים, "עיבל" בנה"מ של דב' כז 4 אינה גרסה אנטישומרונית, אך משקפת גרסה קדומה. ← עמ' 84, הערה 140. לגבי דידו של גייגר*, 112, הגרסה הבאה משקפת נטייה אנטיצדוקית: מש' יד 32 נה"מ "ברעתו ידחה רשע וחסה במותו צדיק" = 1; תה"ש δίκαιος αὐτοῦ ἐν κακίᾳ αὐτοῦ. גרסת תה"ש, שמשקפת 'בתומו', נראית מקורית לדעתו של גייגר* וחוקרים אחרים. לפי דעה זאת, "במותו" של נה"מ מייצגת השקפה (גמול בעולם הבא), שלא הייתה מקובלת על הצדוקים. בדומה, לדעתו של רופא, "ראשית צמיחתן של הכיתות בימי בית שני (ראיות זנוחות מתרגום השבעים, ישעיהו השלישי, בן סירא ומלאכי)", קתדרה 49 (תשמ"ט) 13–22 (14), גם תה"ש לשמ"א 6 ז משקף נטייה אנטיצדוקית. ברם ככלל אין ממצא משכנע רב לטובת ההנחה של גרסאות צדוקיות או אנטיצדוקיות (ראו גם קה' ג 21 ותה' מט 12 בדיונו של גייגר*, 86).

97 מעט דוגמאות הובאו על ידי M. Meiser, "Samuelseptuaginta und Targum Jonathan als Zeugnis frühjüdischer Geistigkeit", in Karrer-Kraus, *Septuaginta*, 323–335.

98 דיונים טקסטואליים קודמים לא שמו לב לתכונה זו: Thenius (Löhr), *Bücher Samuels*; Well-hausen, *Bücher Samuels*; S.R. Driver, *Samuel*; McCarter, *Samuel*.

99 ספר שמואל אינו משמש קרקע פורייה לפרשנות תיאולוגית יותר מספרי המקרא. מפליא אפוא לראות שהדיון בגרסאות של לשון נקייה בספרות המקרא של 2000* Schorch מסתמך בעיקר על נה"מ לשמואל. ← תחסיף (iii). שינויים תיאולוגיים בספר שמואל נדונו על ידי D. Barthélemy, "La qualité du Texte Massorétique de Samuel", in Tov, *Samuel*, 1–44 (5–10); W. Dietrich, "Doch ein Text hinter den Texten? Vorläufige textkritische Einsichten eines Samuel-Kommentators", in *Archaeology of the Books of Samuel*, 133–59 (141–159); P. Hugo, "L'Archéologie textuelle du temple de Jérusalem: Étude textuelle et littéraire du motif théologique du temple en 2 Samuel", *ibid.*, 161–212; D.W. Parry, "Hannah in the Presence of the Lord", *ibid.*, 53–73 (70–72); Hutzli, *Hanna*, 145–6, 214–216.

שמ"א א 14 נה"מ + הסירי את יינך מעליך
 תה"ש + וצאי מלפני יהוה + καὶ πορεύου ἐκ προσώπου κυρίου
 (← בר' מא 46)

ב.

שמ"א א 25 נה"מ + וישחטו את הפר ויביאו את הנער אל עלי
 תה"ש וישחט את הפר ותבא חנה אם הנער אל עלי
 καὶ ἔσφαξεν τὸν μόσχον καὶ προσήγαγεν Αἰνὰ ἢ
 μῆτηρ τοῦ παιδαρίου πρὸς Ἡλ

לפי נה"מ, אנשים עלומי שם הביאו את הנער לעלי, ואילו לפי תה"ש חנה עצמה באה אל עלי. יש קושי בהקשר הדברים בתוך נה"מ, שכן פס' 26 המתייחס לשיחתה של חנה עם עלי, אינו מתקשר עם הפסוק הקודם, בעוד הקשר בין הפסוקים חלק בתה"ש. לא מן הנמנע שהניסוח הראשון שונה בנה"מ, כדי להמעיט מחשיבותה של חנה.

ג.

שמ"א א 28 נה"מ, ת"י 4QSam^a תה"ש
 וישתחו שם ליהוה ¹⁰⁰ ותעזב[ו] שם ותשתחו[ו] ליהוה >
 שמ"א א 11 נה"מ + 4QSam^a תה"ש
¹⁰¹ וילך אלקנה הרמתה על ביתו ? > ותעזבהו שם לפני ה' ותלך הרמתה

הפעולות העיקריות המתוארות בשמ"א א 28, ב 11, השארת שמואל במקדש וההשתחויה לפני ה', יוחסו לאנשים שונים בעדי הנוסח השונים או שכלל אינן באות לידי ביטוי (פעולת ההשתחויה אינה נזכרת בתה"ש). לפי מג' 4QSam^a חנה משתחוה בפסוק שלפני השירה, ובנקודה הזאת היא משאירה את שמואל במקדש (א 28). מצד שני, לפי תה"ש* חנה משאירה את שמואל במקדש אחר השירה (ב 11). אפשר לראות שתה"ש* והמגילה מציגים שני תרחישים שונים, וכל אחד מהם עקיב מבחינה פנימית. לעומת זאת, נה"מ + של א 28 מעביר לאלקנה, אף כי לא הוזכר מפורשות, תפקיד שיועד מלכתחילה לחנה (לפי תה"ש* והמגילה). ← Tov, "Hannah"

ד.

שמ"א ב 20 נה"מ (תחת השאלה) אשר שאל ליהוה = ת
 4QSam^a אשר השאיל[ה] ליהוה (DJD XV: השאיל[ת])
 תה"ש τῷ κυρίῳ οὐ ἔχρησας (ἀντὶ τοῦ χρέους) = ו

גרסת המגילה המשוחררת תואמת את מהלך הסיפור: חנה הבטיחה את שמואל לה', בדיוק במילים הללו (א 27 – 28). אף כי הניסוח של נה"מ משאיר מקום לספק, נראה שחנה הוחלפה באלקנה כמו במקרים הקודמים. תה"ש, פ, ו התאימו את הפועל להקשר ('השאלת').

¹⁰⁰ שחזור חלופי המתבסס על השחזור של תה"ש לשמ"א ב 11: ותנח[ו] (Wellhausen, Samuel, 42).
¹⁰¹ καὶ κατέλιπεν αὐτὸν ἐκεῖ ἐν ὄπτιον κυρίου καὶ ἀπῆλθεν εἰς Ἀρμαθαίμ. נוסח זה מבוסס על כ"י B. ← Tov, "Hannah", 435

ה. שמ"א א 23 נה"מ אך יקם יהוה את דברו = ת"י, ו
 4QSam^a [אך יקם יהוה] היוצא מפ"ך = תה"ש

נה"מ מתייחס לדבר ה', אך במגילה ובתה"ש נדרה של חנה עומד במרכז. הניסוח של נה"מ מוכר ממקומות שונים, למשל דב' כז 26 ומל"א ב 4, בעוד הצירוף החלופי מופיע בבמ' ל 3 בהקשר של נדרים: "לא יחל דברו ככל היצא מפיו יעשה". נראה לנו שגרסת המגילה ותה"ש תוקנה בנה"מ, ת"י, ו. הזכרת דבר ה' מכובדת יותר מנדרה של אישה. הבנה זאת תואמת את השינויים שתוארו לעיל.¹⁰²

(ב) שינויים לשוניים-סגנוניים

קוטשר, לשון; Sperber, *Grammar*, 476–636

רקעם הלשוני של הסופרים-מעתיקים משתקף בין היתר בתיקונייהם, שנעשו ביודעין ושלא ביודעין, במקורות הקדומים, למשל בשומ' (פרק 2, טבלאות 12, 13 [עמ' 80 – 81] ובמגילות קומראן רבות (שם, טבלה 22 [עמ' 102 – 103]). להלן דוגמאות נוספות:

מג' יש"א החליפה קצת מילים נדירות בשכיחות יותר, כמו שומ' (פרק 2, טבלה 12 [עמ' 80]) ובשלב מוקדם יותר נהג כך בעל דברי הימים.¹⁰³

יש' יג 10 נה"מ כי כוכבי השמים וכסיליהם לא יהלו אורם
 מג' יש"א יאירו

השורש הל"ל במשמע 'זרח' מופיע עוד במקרא בספר איוב בלבד (כט 3; לא 26; מא 10); מכאן רצונו של הסופר להחליפו בשורש שכיח יותר.

יש' מז 2 נה"מ גלי צמתך חשפי שְׁבֹל גלי שק
 מג' יש"א חשופי שולך

מילת 'שְׁבֹל' יחידאית במקרא וגם בלשון חז"ל אינה ידועה. לעומת זאת מילת 'שולים' שכיחה בהקשרים דומים (יר' יג 22, 26; איכה א 9; נח' ג 5). לצירוף השוו במיוחד יר' יג 26.

ראו גם הבדלים לשוניים בפרטים קטנים:

בר' י 13 נה"מ לודים
 דה"א א 11 נה"מ² לודיים, נה"מ² לודים
 דב' כא 7 נה"מ² ידינו לא שפכה (צורת פועל עתיקה)
 נה"מ² שפכו = שומ'

102 לחילופין, גרסת נה"מ, ת"י, ו ("דבר ה'") תוקנה על פי זו של המגילה ותה"ש, שכן "דבר ה' " לא הוזכר קודם לכן.

103 ראו ש' יפת, "חילופי שרשים בפועל בטקסטים המקבילים בספר דברי הימים", לשוננו לא (תשכ"ז) 165–179, 261–279.

שופ' ט 8 נה"מ² מלוכה (צורה ציווי עתיקה)
נה"מ² מלכה

(ג) יצירת גרסאות נרדפות

ש' טלמון, "לשאלת חילופי הגרסה במגילת ישעיה א'", ספר אורבך (ירושלים תשט"ו) 147 – 156
Talmon, "Synonymous Readings" (2010 [1961])

רבים מהבדלי הגרסה הם מילים המשמשות בתפקיד דומה או זהה במישור הספרותי, אף כי משמען אינו זהה בהכרח למילה שהן מחליפות. מכאן שמן, 'גרסאות נרדפות'. גרסאות אלה הוכנסו לכתביהיד כמילים חלופיות בכל שלבי המסירה, במודע או שלא במודע. הן מופיעות הן במקורות מקבילים של אותו טקסט, כמו בשתי הדוגמאות הראשונות, הן בכתבייד שונים של אותו הטקסט, כמו בדוגמאות הבאות. למשל, משמעותן הבסיסית של המילים 'כף' ו'יד' שונה, אך בכל זאת החליפו אותן באופן חפשי בעת יצירת הספרות, ובשלב מאוחר יותר גם במסירה הטקסטואלית, כפי שאפשר לראות בדוגמה הראשונה. קיומן של הגרסאות הנרדפות במישור הספרותי הצמיח גם כפלי גרסה⁺. ← Talmon*

מלבד הדוגמאות שנרשמו בפרק 2 טבלה 16 ביחס לחילופי נה"מ ושומ' ויש' לו 11 (עמ' 119) יודגמו המילים הנרדפות בכתובים מקבילים בנה"מ ובחילופי כתיב-קרי⁺.

ש"מ כב 1 נה"מ	ביום הציל ה' אתו מכף כל איביו ומכף שאול
תה' יח 1 נה"מ	ביום הציל ה' אתו מכף כל איביו ומיד שאול
ש"מ כב 5 נה"מ	כי אפני משברי מות = תה"ש
תה' יח 5 נה"מ	אפפוני חבלי מות = תה"ש
יש' לט 2 נה"מ	(...לא הראם חזקיהו בביתו ובכל) ממשלתו
מג' יש"א	ממלכתו
יש סב 1 נה"מ	(למען ציון לא) אחשה
מג' יש"א	אחריש

שני הפעלים נרדפים (← יש' מב 14) והם גם מופיעים במקומות אחרים בישעיה ('חשה' נז 11, סב 6, סד 11; 'חרש' לו 21, מא 1). ← Talmon, *Qumran*, 128

צורות חלופיות

בר' כז 3 נה"מ ²	צידה
נה"מ ²	ציד
יר' מב 6 נה"מ ²	אנו
נה"מ ²	אנחנו

(ד) הרמוניזציות

Eshel, "4QDeut" (1991); Hendel, *Genesis 1–11*, 37–42, 63–80; I. Kalimi, *Zur Geschichtsschreibung des Chronisten: Literarisch-historiographische Abweichungen der Chronik von ihren Paralleltexten in den Samuel- und Königsbüchern* (BZAW 226; Berlin/New York 1995) 57–79; K.-R. Kim, *Studies*; Koenig, *L'herméneutique analogique* (1982); E. Tov, "The Nature and Background of Harmonizations in Biblical Manuscripts", *JSOT* 31 (1985) 3–29; id., "Textual Harmonizations" (2008)

סופרים התאימו מילים רבות לפרטים אחרים באותו פסוק, בהקשר המידי או בהקשר דומה, באותו הספר או בכתובים מקבילים. התופעה כונתה 'הרמוניזציה' בידי רוב החוקרים, ו'אנלוגיה' בידי Koenig*. דוגמאות של הרמוניזציות מובהקות ניתנו לגבי קבוצת שומ' (פרק 2, טבלה 10 [עמ' 79]), כתביהיד של נה"מ מימה"ב (פרק 2, טבלה 4 [עמ' 32]). בטקסטים הידועים לנו הרמוניזציות בפרטים קטנים נעשו תכופות במצע העברי של תה"ש ובקבוצת שומ' (← עמ' 130, הערה 227), אף כי חוקרים רבים קושרים את התופעה עם שומ' בלבד.

בעל ס' דברי הימים התאים פרטים רבים שהיו שונים במקורו. ← Kalimi* רבות מהרמוניזציות אלה נעשו שלא מדעת (כתבייד של נה"מ מימה"ב), בעוד רובן נעשו מדעת (מצעו העברי של תה"ש ובקבוצת שומ').

דוגמאות נוספות:

יש' א 15 נה"מ + ידיכם דמים מלאו = תה"ש
מג' יש"א ידיכם דמים מלאו ואצבעותיכם בעאון
השוו יש' נט 3 נה"מ + כי כפיכם נגאלו בדם אצבעותיכם בעון = תה"ש
מג' יש"א כיא כפיכם נגאלו בדם ואצבעותיכם בעון
← הוספות דומות במג' יש"א: לד 4 (← מיכה א 4), נא 3 (← לה 10, נא 11), נא 6 (← מ 26), נב 12 (← נד 5).

יש' ס 4 נה"מ (ובנתיך על צד) תאמנה = מג' יש"א
מג' יש"ב תנשינה
השוו יש' סו 12 על צד תנשאו
יר' מח 45 נה"מ ולהבה מבין סיחון = ת"י, ו
2QJer ולהבה [מקריית] סיחון = פ
השוו במ' כא 28 להבה מקריית סיחון = תה"ש, ת, ו

(ה) הכנסת הערות מבהירות ופרשניות בתוך הטקסט

מ' אליעזרי (קנטרוביץ), "ביאורים למלים עתיקות קשות הבנה בגוף נוסח המקרא", הגות עברית באירופה (תל אביב 1969) 41–48; ע' טוב, "גלוסות, תחביות, וסוגים אחרים של הוספות מעתיקים בנוסח המקרא", המקרא בראי מפרשיו, ספר זיכרון לשרה קמין (בעריכת ש' יפת; ירושלים 1994) 38–57

Delitzsch, *Lese- und Schreibfehler*, 132–143; G.R. Driver, "Glosses" (1957); Fishbane, *Biblical Interpretation*, 38–43, 166–170; McCarter, *Textual Criticism*, 32–36; Klein, *Textual Criticism*, 32–6; J. Krecher, "Glossen: A. In sumerischen und akkadischen Texten", *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* (Berlin/New York 1957–1971) III.431–40; Reynolds–Wilson, *Scribes & Scholars*; J. Weingreen, "Rabbinic-Type Glosses in the Old Testament", *JSS* 2 (1957) 149–162

סוגים שונים של הערות מבהירות ופרשניות הוכנסו בטקסט בידי הסופרים מעתיקים הקדומים והמאוחרים וגם בידי קוראים. אנו לומדים על שיטות אלה מתולדות המסירה של טקסטים עתיקים אחרים מן העולם השומרי–אכדי והיווני–רומי, שכן המקורות העבריים (מגילות קומראן ממאה ג' לפני סה"נ ואילך) מאוחרים למדי.

שני הסוגים העיקריים של הערות מסוג זה נכתבו בשוליים, בין השיטין, או, במסורות נוסח של ספרות אחרות, בתוך הטקסט עצמו.¹⁰⁴

(1) גלוסות

הבהרות קצרות ('גלוסות') שנועדו להסביר מילים קשות, נוספו ככל הנראה במקורות עבריים קדומים בשולי המגילות או בין השיטין, כשהגלוסות אינן מכוונות להיכלל בתחביר המשפט. אין מידע לנוהג זה במקורות קדומים, אך סביר להניח שגלוסות אכן נכללו בטקסטים העבריים, כמו במקורות קדומים בשומרית, באכדית, ובאוגריתית. ← טוב* 1994. רק דוגמה אחת כזאת ידועה ממגילות קומראן:

יש' ז 25 נה"מ+ שמיר ושית = תה"ש
מג' יש"א ברזל שמיר ושית

המילה שנוספה במגילה מ'על 'שמיר' מסבירה את משמעה.¹⁰⁵

נוסח המקרא כולל אך מעט גלוסות ודאיות. עם זאת יש בסיס סביר לגלוסות משוערות אחדות הכוללות הסברי מילים קצרים שהוכנסו בכתוב עם סיום כתיבתו או בזמן מסירת הנוסח.¹⁰⁶

¹⁰⁴ במסורת הכתיבה השומרית–אכדית הרכיבים הנוספים הופרדו מן המילים שמסביבן בסימן הפרדה מיוחד. ← Krecher*, 433

¹⁰⁵ בלשון הדיבור של בית שני המשמעות המשנית של 'שמיר' הייתה 'ברזל'. ← ש' ליברמן, "הוראות נשכחות", לשוננו לב (תשכ"ח) 99 – 102; א' קימרן, "לנוסחה של מגילת ישעיהו", טקסטוס 12 (תשמ"ה) נט – ס.

¹⁰⁶ ראו טוב* 1994; G.R. Driver*, 124–126.

(2) תחיבות

תחיבות (הוספות פרשניות, אינטרפולציות) נוספו לטקסט בצורה הניכרת לעין או נבלעו בין מילות הטקסט.¹⁰⁷ כמו במקרה של הגלוסות, מגילות קומראן אינן משמרות דוגמאות של תחיבות הכתובות בין השיטין או בשולי הטקסט מלבד אולי הדוגמה הבאה:

יש' מד 3 נה"מ+ כי אצק מים על צמא ונזלים על יבשה אצק רוחי על זרעך
מג' יש"א כיא אצק מים על צמא ונזלים על יבשה¹⁰⁸ אצק רוחי על זרעכה

תחיבות רבות הוכנסו כנראה בנוסח שממנו נגזרו כל הטקסטים הידועים, ומשום כך הן כלולות היום בכל עדי הנוסח, או ברובם, כמו במקרה שלהלן. בדרך כלל חוקרים מכנים אותן בטעות בשם 'גלוסות'.

בר' יד 22 נה"מ ויאמר אברם אל מלך סדם הרימתי ידי אל יהוה אל עליון קנה שמים
וארץ = ת"א, ת"י, ת"נ, ו
תה"ש*, פ ומג' חיצונית לבראשית, טור XXII, 21 מחסירים את "יהוה"
שומ' אלהים

הניסוח המקורי המשוער של פסוק זה, המשתקף בנוסח הקצר של תה"ש*, פ, והמג' החיצונית לבראשית, התייחס לאלוהים בתור 'עליון', כינוי המופיע גם בטקסטים כנעניים, שבהם הוא מתואר בתור 'קנה' (= 'בורא'), כמו כאן.¹⁰⁸ בהוסיפם את המילה "יהוה", נה"מ, ת"א, ת"י, ת"נ, ו מזהים את "עליון" עם אלהי ישראל, כאילו אברם פנה אליו. הנוסח המקורי של פס' 22 נשתמר גם בפס' 19 "ברוך אברם לאל עליון קנה שמים וארץ".

← מל"א ח 2 (עמ' 259) והתוספת בתה"ש בשמ"א ב 9 על פי יר' ט 22 – 23 (עמ' 238).

(ו) שינויים והוספות בדרך המדרש

שינויים טקסטואליים אחדים דומים לפרשנות המדרש.

שמ"א א 22 נה"מ+ וישב שם עד עולם = תה"ש

4QSam^a + ונת' תיהו נזיר עד עולם כול ימי [חיוו] +

מפס' 11 מסתבר ששמואל מיועד להיות נזיר (כך בן סירא מו 13 ומשנה, נזיר ט, ה) וכך מתאשר מן התוספת בתה"ש לפסוק זה ('ויין ומשקה קְשֶׁכָּר לא ישתה'), אך המונח 'נזיר' אינו מופיע בנה"מ ובתה"ש (← במ' ו; שופ' יג 5, 7). במסורת הנוסח של שמואל

107 מדברי החוקרים לפעמים נוצר הרושם שספרי יחזקאל ויהושע משופעים בתחיבות ← טוב* 1994, אבל רושם זה מוטעה, שכן יש להסביר את התחיבות המשוערות באופן חלופי. ← פרק 27, 3.

108 לרקען של שתי המילים ראו ב' מזר, "בעל שמם ואל קונה ארץ", ארץ ישראל טז (ירושלים תשמ"ב) Niehr, "Der höchste Gott", BZAW 190 (1990) 119–140; 134 – 132

מונח זה מופיע רק במג' 4QSam^a כחלק מתוך תוספת ארוכה.¹⁰⁹

שמ"א ב 14 נה"מ + כל אשר יעלה המזלג יקח = תה"ש
 4QSam^a [כו] ל אשר יעלה המזלג יקח אם [רע הוא ואם] טוב לבד מח' זה
 התנופה ושו]ק הימין

המגילה הרחיבה את תיאור תפקידיו של הכוהן בהתאם לוי' ז 30 – 34, ובכך
 הגדילה את חטאיהם של בני עלי. ← עמ' 243 – 245

לפי "Midrashic Traits", Rofé, גרסאות נוספות במגילה זאת נושאות אופי מדרשי
 (למשל שמ"ב כד 16 – 17; שמ"א יא ← פרק 10ב7) ובהתאם לזה הוא מכנה מגילה
 זאת בשם 4QMidrash Samuel.¹¹⁰ לגבי דידו של רופא, שינויים נומיסטיים הם סוג של
 שינויים מדרשיים. ← עמ' 243 – 245

ההוספה של 'שירת מרים' במג' 6c 4QRP^c (4Q365) 6aaii; נושאת גם אופי מדרשי.
 ← פרק 23ב7

שינויים מדרשיים אחדים נוגעים לתחום ההלכה,¹¹¹ במיוחד בהוספות
 הרמוניסטיות.¹¹²

109 ראו M. Tsevat, "Was Samuel a Nazirite?", in Fishbane, *Sha'arei Talmon*, 199–204
 110 כך גם הנ"ל, "ספר שמואל או מדרש שמואל? העלאת הארון לירושלים במגילת 4Q51", מגילות ה-ו
 (תשס"ה) 237 – 243.

111 ראו Prijs, *Jüdische Tradition*, 1–19; A. Teeter, "You Shall Not Seethe a Kid in Its
 Mother's Milk': The Text and the Law in Light of Early Witnesses", *Textus* 24 (2009)
 37–63; L.H. Schiffman, "The Septuagint and the Temple Scroll: Shared 'Halakhic'
 Variants", in id., *The Courtyard of the House of the Lord: Studies on the Temple Scroll*
 (STDJ 75; Leiden/Boston 2008) 85–98

112 ראו עמ' 130, הערה 227. לוינסון מנתח בהרחבה את התוספת ההרמוניסטית לנה"מ של דב' יג 7
 בשומ', תה"ש, ובמגילות 4QDeut^c, 11QT^a.

תיאוריה ומעשה בביקורת הנוסח

טורסיני, כתבי המקרא

Barthélemy, *Études* (1978) 365–81; id., *Interim Report* (1979–1980); Brooke, “Demise”; Childs, *Introduction*, 84–106; F.M. Cross, “Problems of Method in the Textual Criticism of the Hebrew Bible”, in O’Flaherty, *Critical Study*, 31–54; Deist, *Text*; id., *Witnesses*; Fischer, *Text*, 185–204; M.H. Goshen-Gottstein, “The Textual Criticism of the Old Testament: Rise, Decline, Rebirth”, *JBL* 102 (1983) 365–99; Jepsen, “Aufgaben”; E.J. Kenney, “History, Textual Criticism”, *The New EncBrit, Macropaedia* (15th ed.; Chicago 1985) 20.676–685; Kittel, *Notwendigkeit*; van der Kooij, “Textual Criticism”; Maas, *Textual Criticism* (1958); Margolis, “Scope”; Noth, *Old Testament World*, 358–363; O’Flaherty, *Critical Study*; H.M. Orlinsky, “The Textual Criticism of the Old Testament”, in *Essays in Honor of W.F. Albright*, 140–169; Payne, “Old Testament Textual Criticism”; J.P. Postgate, “Textual Criticism”, *EncBrit* (1929) 14.708–715; Reynolds–Wilson, *Scribes & Scholars*, 207–241; J.A. Thompson, “Textual Criticism, Old Testament”, *IDBSup*, 886–891; J. Thorpe, *Principles of Textual Criticism* (San Marino, CA 1972); Volz, “Arbeitsplan” (1936); B.K. Waltke, “Aims of Old Testament Textual Criticism”, *WTJ* 51 (1989) 93–108; Wegner, *Textual Criticism*, 23–43; Würthwein, *Text*

בפרקים הקודמים תוארו עדי הנוסח (פרק 2), תולדות נוסח המקרא (פרק 3) ומסירת הנוסח (פרק 4). בפרק זה נעסוק בקצרה בשאלה מה יש לעשות עם המידע העשיר האצור בעדי הנוסח. אף שלעתים קרובות הפירושים והמבואות מתעלמים מתוכני עדי הנוסח הלא-מסורתיים, ובהם מגילות מדבר יהודה ותה”ש ← עמ’ 154 – 155, נראה כי ראוי להשתמש בנתונים אלה בתהליך הפרשני. ואולם בעת בחינת הנתונים הטקסטואליים מצטברות בעיות כה רבות עד שחוקרים אחדים נרתעים מלהשתמש בהם. בעיות אלה ניכרות גם ברמה התיאורטית (כללים לשימוש בנתונים טקסטואליים) וגם ברמה המעשית (באלו הבדלי גרסה⁺ על הפרשנים להשתמש וכיצד?). בשתי הרמות אין תשובות מוצקות ואין פתרונות המקובלים על הכול. הדיון בצורת נוסח המקרא בתקופות הקדומות (פרק 3ב) חשוב ביותר לניתוח זה.

א. תיאוריית ביקורת הנוסח

הדיון בהיבטים המעשיים של ביקורת הנוסח בפרקים הבאים (פרקים 6, 8, 9) תלוי בניתוח של מהותה ומטרותיה.

לשם הבנה טובה יותר של טבעה של ביקורת נוסח המקרא, יהיה זה לתועלת אם נוכל לעמת דיסציפלינה זו עם ניתוח טקסטואלי של חיבורים אחרים. למשל, באחד מן הדיונים המתודולוגיים החשובים בתחום זה כותב Maas* 1958, 1:

עניינה של ביקורת הנוסח הוא ליצור טקסט קרוב עד כמה שאפשר למקור (*constitutio textus*).

Postgate* (709 [1929] *EncBrit*) הציע הגדרה רחבה יותר:

ניתן להגדיר את מטרתו של חוקר הנוסח כשחזור של הנוסח קרוב, עד כמה שאפשר, לצורתו המקורית, אם כוונתנו ב'צורה מקורית' היא לצורה המשקפת את כוונתו של המחבר.

כאשר מיישמים הגדרות אלה על המקרא, עולות נקודות אחדות:

• שתי ההגדרות מציינות את הצורה המקורית של הנוסח ולא את זו של החיבור הכלול בטקסט. Maas* וכן Postgate* היו ערים כנראה לעובדה שלעיתים הצורה הסופית של הנוסח שונה משלבי התפתחות קדומים יותר של החיבור. לפיכך אפשר ליישם את ההגדרות הנזכרות מעלה על המקרא בדרך זו: ככלל, ביקורת נוסח המקרא אינה מכוונת לחיבורים שנכתבו בידי המחברים המקראיים או לשלבים מוקדמים יותר שבעל-פה, אם היו כאלה, אלא רק לשלב(ים) של החיבור(ים) המתועד(ים) בעדי הנוסח. עצם ההנחה בדבר קיומם של שלבים מוקדמים מבוססת רק על מסקנות הגיוניות ואי אפשר להוכיחן. ← עמ' 161, 275 – 277

בהתאם להגדרות שהוצעו בפרק 3, אחת ממטרות ביקורת הנוסח היא ללמוד על פרטים בצורתם או בצורותיהם ה'מקוריות' או המחייבות של ספרי המקרא. חוקרים אחדים טוענים כי עלינו לשחזר צורה זו (צורות אלה). אחדים מרחיקים לכת ומציינים איזה שלב משוער בהתפתחות הספרים עלינו לשחזר וחוקרים אחדים מציינים מאות מסוימות.

הדבקים באסכולת המסירה בעל-פה נאלצים בהכרח לעבוד עם הגדרה רחבה יותר של מטרותיה של ביקורת הנוסח. לפי השקפתם,¹ ספרי המקרא מעולם לא התקיימו בצורה כתובה מקורית אחת, אלא רק בניסוחים מקבילים שבעל-פה.

• בעיה אחרת העולה מהגדרת מטרותיה של ביקורת הנוסח נוגעת להיבטים המעשיים של הניתוח הטקסטואלי. שני החוקרים שזכרו לעיל סבורים שבאופן כללי מטרתה של ביקורת הנוסח היא לקבוע נוסח. מאמירה זו משתמע כי חוקרי הנוסח מבקשים ליצור מהדורה ביקורתית על ידי בחירת הגרסאות² מתוך הנוסחים, שלפי המשווער נכללו ב'נוסח המקורי'. בעת הצורך, החוקרים גם משחזרים רכיבים של נוסח מקורי זה באמצעות הצעות תיקון.³

1 Nyberg, "Problem"; J. van der Ploeg, "Le rôle de la tradition orale dans la transmission du texte de l'Ancien Testament", *RB* 54 (1947) 5–41; Bentzen, *Introduction*, I.92 and Appendix, p. 6; R.B. Coote, "The Application of Oral Theory to Biblical Hebrew Literature", *Semeia* 5 (1976) 60–62

הגדרות אלה מראות שביקורת נוסח המקרא שונה מביקורת הנוסח של חיבורים אחרים, שכן נעשו רק ניסיונות מעטים יחסית לשחזר את הנוסח המקורי של ספר מקראי, בשל סיבות תיאורטיות ומעשיות כאחת. ← עמ' 353 – 357. רוב המהדורות הביקורתיות הקיימות הן מהדורות של נה"מ המתעדות הבדלי גרסה באפֶּרֶט⁺ ביקורתי נלווה, ואילו האפרטים של סדרת BH מכילים גם הצעות תיקון⁺.

הבעיות שביקורת הנוסח מתמודדת עמן אינן מוגבלות לחקר המקרא שכן ספרויות אחרות, כגון כמה חיבורים אכדיים, התפתחו אף הן בדרך דומה בשלבים מורכבים של עריכה ספרותית ומסירה טקסטואלית. ← עמ' 277, הערה 6. בדומה לזאת, האיליאדה והאודיסאה להומרוס עברו כמה שלבים של עריכות טקסטואליות. ← עמ' 159, הערה 23. נראה שביקורת הנוסח של שתי ספרויות אלה מעלה בעיות קשות במיוחד, אולי משום שהן נשתמרו טוב יותר מרוב הספרויות האחרות, וכך אנו מתוודעים לתהפוכות הרבות שעברו על הטקסטים.

לאור דיון זה, אפשר עתה לנסח את מטרותיה ואת שיטתה של ביקורת נוסח המקרא. חקר נוסח המקרא עוסק בחקירת התפתחותו, העתקתו ומסירתו וכן בהיווצרותן של גרסאות במהלך המאות. במהלך תהליך זה חוקרי הנוסח אוספים מתוך הנוסחים העבריים והמתורגמים את כל הפרטים (הגרסאות) שבהם נוסחים אלה שונים זה מזה. כמה מגרסאות אלה נוצרו במהלך מסירת הנוסח, ואילו אחרות נולדו בשלב מוקדם יותר, זה של הצמיחה הספרותית. חוקרים מנסים לבדוד ולהעריך את הגרסאות שנוצרו במהלך מסירת הנוסח על ידי השוואתן לנתונים טקסטואליים אחרים, במיוחד נה"מ, בעודם מטפלים בגרסאות שנוצרו בשלבים מוקדמים (גרסאות ספרותיות) באופן שונה. ← פרק 7. הקושי בהבחנה בין גרסאות משני סוגים אלה מקשה על ההערכה הטקסטואלית⁺ עד כדי כך שחוקרים אחדים נמנעים מהערכה טקסטואלית לחלוטין. ← עמ' 156. רוב החוקרים סבורים שהערכה זו כרוכה בשחזור רכיבים שנכללו בנוסח(ים) המקורי(ים) או המחייב(ים) של המקרא, כפי שהוגדרו בעמ' 161. בעזרת תהליך זה, חוקרים יוצרים כלים לפרשנות.

ב. פעולת ביקורת הנוסח

פעולת ביקורת הנוסח מורכבת מניתוח של הנתונים הטקסטואליים ושל שימושם בפרשנות המקרא וכוללת שתי מערכות של נתונים: (1) נוסח המקרא כפי שהוא נמצא במקורות עבריים ומשתקף בתרגומים העתיקים; (2) הצעת התיקון⁺ של נוסח המקרא המופעלת כאשר כתביהיד העבריים והתרגומים העתיקים אינם משמרים תיעוד משביע רצון. ← פרק 8. את התחום הראשון אפשר לכנות הגרעין של ביקורת נוסח, ואילו התחום השני נספח לו.²

2 Barthelemy* 1978, 368 כינה את התחום הראשון 'ביקורת נוסח פנימית' (*critique textuelle in-terne*) ואת השני 'ביקורת נוסח חיצונית' (*critique textuelle externe*).

ביקורת הנוסח נחלקת לשני שלבים: (1) איסוף גרסאות עבריות ושחזורן מתוך התרגומים העתיקים (פרקים 2, 4, 7); (2) הערכת הגרסאות האלה (פרק 6). תהליך זה כולל את כל הפרטים (הגרסאות) העבריים והמשוחזרים השונים מצורה מקובלת של נה"מ, היינו ייתורים, חיסורים, הבדלים באותיות, במילים, ובסדר המילים וכן הבדלים בניקוד³, חלוקת מילים⁺ וחלוקה לפרשיות⁺. נה"מ (בדרך כלל כ"י ל) נחשב לנקודות המוצא בתיאור הבדלי הגרסה, מאחר שהוא הפך ל'נוסח המקובל' (textus receptus) של המקרא, אך בתהליך זה אין משום העדפת תוכנו. במהלך השוואה זו עלינו לזכור שהמקורות הקדומים ביותר של נוסח המקרא אבדו. לפיכך אף שגרסאות בעדי הנוסח הקדומים, למשל תה"ש, מושוות לנה"מ, אפשר שהיו כמה שלבי ביניים בין מקור זה ובין נה"מ, אך אין בסיבוכ זה כדי לבטל את התהליך עצמו. כל הפרטים בכתביהיד נחשבים לגרסאות, והגרסאות השונות מנה"מ מכונות 'הבדלי גרסה'.³

ככלל, ליקוט הבדלי הגרסה העבריים מכתבייד מקראיים פשוט יחסית, כל עוד החוקרים מסכימים שטקסט מסוים הוא אכן נוסח מקראי. מסובך יותר הוא שחזורם של הבדלי הגרסה מתוך התרגומים העתיקים. ← עמ' 117 – 121. איסופם של הבדלי גרסה ממובאות במקורות שאינם מקראיים ומנוסח המקרא כפי שתומצת ושוכתב בימי קדם מסובך במידה שווה. ← עמ' 110

לאחר איסוף הבדלי הגרסה מנוסחים עבריים ומתורגמים, חוקרים משווים אותם בדרך כלל עם מקבילותיהם בנה"מ בךמזם שגרסה א עשויה להיות עדיפה על כל הגרסאות האחרות, ולעתים בניסוח המניח שכל שאר הגרסאות עשויות היו להיוולד מתוכה. ← עמ' 271 – 273. אם מניחים השתבשות של גרסה א לגרסאות אחרות, מטרתה של השוואה זו היא לבחור את הגרסה האחת שלפי המשוער נכללה בצורה המקורית של הנוסח, כפי שהוגדרה בעמ' 161 – 163. גם חוקרים המניחים קיום של יותר מצורה מקורית או מחייבת אחת יפעלו לפי תהליך זה במקרה שמניחים שיבוש טקסטואלי, ובהכרח הם נזקקים להנחה בדבר נוסח מקורי אחד לפחות במקרה של גרסאות תולדות⁺. בשל תהפוכות המסירה הטקסטואלית, עשוי נה"מ להכיל, בכל פסוק שהוא, גרסה מקורית בפרט אחד, בעוד הגרסה המקורית של פרט אחר עשויה להימצא במקור אחר כגון תה"ש.

ההערכה המשווה של הבדלי גרסה המתוארת בפרק 6 בהכרח סובייקטיבית. תהליך זה מוגבל לגרסאות שנוצרו בעת מסירת הטקסט, ואינו כולל את הגרסאות שנוצרו במשך צמיחתו הספרותית של הספר, אף שהן כלולות בעדי הנוסח. לעולם יהיה קשה להחליט באילו גרסאות יש להיעזר בניתוח טקסטואלי ועל אילו גרסאות אין להפעיל שיפוט טקסטואלי. ואולם אפשרות אחרונה זאת חדשה במחקר, וגם אם שני חוקרים מסכימים עקרונית שיש להימנע מלהעריך טקסטואלית הבדלי גרסה מסוימים, לעתים קרובות הם חלוקים באשר לפרטים.

3 לעומת זאת, חוקרים אחדים נוקטים את המונח 'הבדלי גרסה' באותה צורה נייטרלית שבה אנו נוקטים את המונח 'גרסאות' בספר זה. ← Westcott-Hort, NT, II.3

← עמ' 348 – 350. כעזר להבהרת הנושאים הנדונים, מדור ג להלן מדגים את הסוגים השונים של הגרסאות שלדעתנו יש לנתח בכלי ביקורת הנוסח או שיש להתעלם מהם.

ג. סוגי גרסאות

בסעיף זה יודגמו סוגי גרסאות שונים, כאלה שיעברו תהליך של הערכה טקסטואלית (1), וכאלה שלא יטופלו בכלים של ביקורת הנוסח (2). המונחים הנקוטים בסעיף זה הוסברו בעמ' 161 – 163 וב'הסבר המונחים' בעמ' 367 – 375.

פרשנות המתרגמים (אין מניחים גרסאות)

שם' לב 26 ← עמ' 115

יהו' ד 14 ← עמ' 115

1. גרסאות המיועדות להערכה טקסטואלית (גרסאות תולדיות)⁴

(א) גרסאות כתיב⁴

בר' כד 21	נה"מ	נקי
	שומ'	נקיא ← עמ' 86
בר' מט 17	נה"מ	שפיפן
	שומ'	שפפון ← עמ' 86
יש' סא 2	נה"מ	אבלים
	מג' יש"א	אבילים ← עמ' 98

(ב) גרסאות לשוניות⁵

בר' מט 4	נה"מ	אל תותר (צורה מקוצרת)
	שומ'	אל תותר (צורה רגילה) ← עמ' 83
יש' לג 1	נה"מ	יבגדו בכ' (צורה רגילה)
	מג' יש"א	יבגודו בכ' (צורת הפסק)
יש' מז 2	נה"מ	שובל
	מג' יש"א	שולין ← עמ' 247

4 גרסאות כתיב, שיש בהן משום השמטה או הוספה של אמותקריאה, הן סוג של גרסאות תולדיות, שכן הן משנות את כתיב האותיות. גרסאות כתיב הינן גרסאות לכל דבר.

5 גרסאות לשוניות בדרך כלל משנות צורה לשונית אחת לצורתה, לעתים בהתאם להתפתחויות לשוניות, ובמקרה כזה אכן מדובר בהתפתחות תולדית. חוקרים שונים מתייחסים באופן שונה למונח 'לשוני'. למשל, קרוס רואה בצורות המוארכות כגון "הואה" ו"מאודה" (← עמ' 98) וכן בצורת "ונתתיהו" (מג' 4QSam^a) במקום נה"מ "ונתתיו" (DJD XVII, 9) עניין של כתיב, ולא של לשון.

(ג) גרסאות תוכן

(1) מסירה טקסטואלית (הבדלים לא־מכוונים)			
ש"מ"א א 24	נה"מ	בְּפָרִים שְׁלֹשָׁה	
	4QSam ^a	[בפר בן] בקר משלש ← עמ' 228	
יר' כט 26	נה"מ	(ה' נתנך כהן ... להיות) פְּקָדִים בית ה'	
	תה"ש	פְּקִיד בבית ה' = פ, ו; ≈ ת"י ← עמ' 230	
יר' מח 45	נה"מ	ולהבה מבין סיחון = ת"י, ו	
	2QJer	ולהבה] מְקִרִית[סיחון = פ ← עמ' 249	
(2) פעילות הסופרים (הבדלים מכוונים)			
בר' ב 2	נה"מ	ויכל אלהים ביום השביעי (מלאכתו אשר עשה) ← עמ' 236	
	שומ'	ויכל אלהים ביום הששי (מלאכתו אשר עשה) = תה"ש	
ש"מ"א ב 16	נה"מ	קטר יקטירון כיום החלב	
	4QSam ^a	יקטר הכוהן כיום ה[חלב] ← עמ' 244	

2. גרסאות שאינן מיועדות להערכה טקסטואלית (גרסאות לא־תולדותיות)⁶

(א) גרסאות נדרפות ⁶			
ש"מ"ב 10	נה"מ	הילד	
	שומ'	הנער ← עמ' 83	
במ' כא 5	נה"מ	העליתנו	
	שומ'	הוצאתנו ← עמ' 84	
יש' לט 2	נה"מ	ממשלתו	
	מג' יש"א	ממלכתו ← עמ' 248	
יש' סב 1	נה"מ	אחשה	
	מג' יש"א	אחריש ← עמ' 248	

(ב) גרסאות שנוצרו בעת הצמיחה הספרותית

(1) הבדלים מקיפים (מודגם מתוך תה"ש לספרי ירמיה ויחזקאל)

יר' כז 19	← עמ' 318
יר' כז 22	← עמ' 318

⁶ יש חוקרים הסוברים שהיו קיימים פעם ניסוחים מקראיים קדומים בעלי מעמד שווה שכללו גרסאות נדרפות. לפיכך באפרט הביקורתי של OHB⁺ יש מקום לגרסאות מסוג זה. כך יוסטן אצל Crawford–Joosten–Ulrich, OHB, 359 (באשר לגרסה "אלהי", המשוחזרת מן הפשיטתא, שמוחזקת כבעלת מעמד שווה לגרסת נה"מ "שקץ" במל"א יא 5).

י' כט 16 – 20 ← עמ' 318

יח' א 27 ← עמ' 318

BHQ יצר רישום חדש (lit[erary]) שבא במקום הערכה טקסטואלית (להלן עמ' 349 – 350, תתסעיפים כא, ל). באופן כזה BHQ הציג הבדלים מקיפים בין נה"מ ומקורות אחרים בתור lit ללא הערות נוספות: א' 1, ג' 13, ד' 17, ה' 1, ח' 12, י' 3 ביחס להרחבות של תה"ש ותה"ש A-Text; עז' ב' 25, 28, 31, 47; נחמ' ח' 6 ביחס לעזרא החיצוני כשזה נבדל מנה"מ בעזרא-נחמיה.

(2) הבדלים משמעותיים בפרטים קטנים

מל"א ח' 2 נה"מ + ויקהלו אל המלך שלמה כל איש ישראל בירח האתנים
{ בחג הוא החדש השביעי }

תה"ש מחסיר את המילים המוקפות

המילים החסרות בתה"ש (או שנוספו בנה"מ) כוללות את ההזכרה הראשונה של ה'חג' (חג הסוכות) בספרים ההיסטוריים; השוו נחמ' ח' 14.

מל"א טז 34 חסר בתה"ש-לויק' ← פרק 7ב25

דב' לב 43 בנה"מ. ← פרק 4, טבלה 8 (עמ' 241)

הערכת הגרסאות

"הרע מכול בהיעדר שיקול דעת הוא שאין חשים בהיעדרו."

M. Manilius, *Astrono-* בהקדמה למהדורתו של A.E. Housman
(*micon* [London 1903] xxxi)

B. Albrektson, "Difficilior Lectio Probabilior", in id., *Text*, 73–86; G.L. Archer, *A Survey of Old Testament Introduction* (Chicago 1964) 50–53; Barth–Steck, *Exegese*, 37–44; Barthélemy, *Interim Report* (1974–1980); Brooke, "Demise"; S. Davidson, *A Treatise on Biblical Criticism, Exhibiting a Systematic View of That Science* (Boston 1853 = Edinburgh 1854) 382–387; A.E. Housman, "The Application of Thought to Textual Criticism", *Proceedings of the Classical Association* 18 (1922) 67–84 = *Collected Poems and Selected Prose* (ed. C. Ricks; London 1988) 325–339; Klein, *Textual Criticism*, 69–75; Noth, *Old Testament World*, 358–363; Payne, "Old Testament Textual Criticism"; J.R. Royse, "Scribal Tendencies in the Transmission of the Text of the New Testament", in *The Text of the New Testament in Contemporary Research: Essays on the Status Quaestionis* (ed. B.D. Ehrman & M.W. Holmes; Grand Rapids, MI 1995) 239–252; M. Silva, "Internal Evidence in the Text-Critical Use of the LXX", in *La Septuaginta en la investigacion contemporanea* (ed. N. Fernández Marcos; TECC 34; Madrid 1985) 151–167; H.P. Smith, *Samuel* (ICC; New York 1899; repr. Edinburgh 1969) 395–402; Steck, *Exegesis*, 39–47; J.A. Thompson, "Textual Criticism, Old Testament", *IDBSup*, 888–891; Walton, *Prolegomena*, 136–37; Volz, "Arbeitsplan" (1936); Wegner, *Textual Criticism*, 120–139

א. הרקע

בהמשך לתיאור פעולתה של ביקורת הנוסח בפרק 5–ג, אנו פונים עתה להערכת הגרסאות. רוב החוקרים מצהירים שכוונתם היא לבחור גרסה אחת מבין כל הבדלי הגרסה שנכללה כנראה בנוסח המקורי⁺, או הגרסה שיכולה להסביר כיצד הגרסאות האחרות נוצרו מתוכה. ← עמ' 272. חוקרים שמסיבות שונות מתנגדים לקביעת הגרסה המקורית (למשל, Brooke*), בכל זאת מקיימים תהליך הערכה כלשהו, שכן הם מסכימים שכל המקורות העתיקים, ובהם נה"מ, מכילים גרסאות משובשות. ← עמ' 8 – 10 ; Brooke*. לדעתנו אין צורך לכלול בהערכה הטקסטואלית גרסאות שנוצרו בשלב הצמיחה הספרותית של הספר,

כשצורות סמכותיות שונות של אותו ספר התקיימו זו בצד זו (ראו פרק 7ג לניתוח ופרק 5ג לדוגמאות).
פרק זה דן בתהליך החשיבה שביסוד הערכת הגרסאות.

ב. כללים טקסטואליים

חוקרי המקרא עושים שימוש תכוף בכללים טקסטואליים לשם הערכת גרסאות, אף כי ספק אם יש קריטריונים קבועים או אובייקטיביים כלשהם. בסקירתנו הביקורתית את הכללים האלה בעמודים הבאים אנו מפתחים השקפה שלילית למדי אשר לתוקפם ולמעשייתם. ← עמ' 271 – 272. הצעתנו היא כי הקו המנחה העיקרי של חוקר הנוסח בנסותו לאתר את הגרסה ההולמת ביותר את ההקשר צריך להיות שכל ישר. בה בעת, כללים מופשטים עשויים לפעמים להיות לעזר.

מאז מאה י"ז, תוארו הכללים לשם ניתוח טקסטואלי של המקרא,¹ בתחילה לשם 'תיקון' נה"מ, למשל, במאה י"ז בידי Walton, *Prolegomena*, במאה י"ח בידי אוביגן וגלסיוס,² במאה י"ט בידי דה רוסי, פורטר, דוידסון, דה וטח, לואסי, קנדי, סמית' ותניוס,³ ובמאה כ' בידי שטורנבל, קופנס, פנצן, נות, ארצ'ר, פין, קליין, תומפסון, ברת-שטק, דייסט, וירתיין, ברתלמי, הייז ואחדים נוספים.⁴

1 רשימת הכללים הראשונה שהוצעה להשוואת גרסאות במקרא היא זו של Walton* בשנת 1657 (פורסמה שנית בידי 332–6). כללים אחרים לתיקון של נה"מ או לגילוי שיגאות הוצעו בידי 299–314 (1650) J. Le Clerc ובידי Cappellus, *Critica Sacra* (1650) 299–314. בתחום זה, חוקרי המקרא נהגו כבדיסציפלינות אחרות, במיוחד לימודים קלסיים וחקר הברית החדשה. לדוגמה, קפלס, מחברו של הדיון הביקורתי המקיף הראשון בנוסח המקרא ותרגומיו, ציטט רבות מדינו הטקסטואלי של H. Estienne בקיקרו: *Castigationes in Marci Tullii Ciceronis quamplurimos locos* (Paris 1577) vi–xii.
2 Houbigant, *Notae criticae* (1777) cxvi–cxxiv; Glassius, *Philologia* (1795) 454–8.
3 J.B. de Rossi, *Introduzione alla sacra Scrittura* (Parma 1817) 99–100; J.S. Porter, *Principles of Textual Criticism: With Their Application to the Old and New Testaments* (London 1848); Davidson* 1853, 382–387; W.M.L. de Wette, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apokryphischen Bücher des Alten Testaments* (8th ed.; Berlin 1869) 233–240; A. Loisy, *Histoire critique du texte et des versions de la Bible* (Amiens 1892) 1.239 ff.; J. Kennedy, *An Aid to the Textual Amendment of the Old Testament* (Edinburgh 1928) 189–231; Smith* 1899; Thenius (Löhr), *Bücher Samuels* (1898) xc–xcii.
4 Steuernagel, *Einleitung* (1912) 72–73; J. Coppens, "La critique du texte hébreu de l'ancien Testament", *Bib* 25 (1944) 9–49; Bentzen, *Introduction*, 1.94–98; Noth, *Old Testament World*, 358–363; Archer*, 50–53; Payne, "Old Testament Textual Criticism", 99–112; Klein, *Textual Criticism*, 69–75; Thompson*; Barth-Steck*, 37–44; Deist, *Text*, 243–247; Würthwein, *Text*, 130–132; id., *Text (English)* 118–119; Barthélemy*, v–xxxii; Hayes, *Introduction*, 80–81. החדשה ראו Royse*.

חוקרים אחדים הבחינו במגבלות בשימוש בכללים טקסטואליים. לדוגמה, Davidson*, 383, כתב:

חוקרים רבים ניסו ליצור מסגרת של הנחיות כלליות, שבאמצעותן אפשר להעריך במדויק גרסאות שונות. אך אנו משוכנעים שכללים כגון אלה שהוצעו, אין בהם תועלת. איש אינו מודרך על ידיהם הלכה למעשה, ואין בכוחם להבטיח שיפוט מדויק בכל המקרים.

למרות זאת, דוידסון עצמו הציע רשימה ארוכה ביותר של כללים כאלה.⁵ חוקרים אחרים סבורים שיישומם של כללים נכונים ביסודם הוא המפתח להערכה אובייקטיבית. למשל, 107 (1936) "Arbeitsplan", Volz, האמין ביעילותו של ספר כללים (Regelbuch), שאכן חובר בינתיים. ← Barthélemy, *Interim Report* (1974–1980)

כללים שהם בהכרח מופשטים יכולים להפוך למקובלים יותר ולאובייקטיביים לכאורה באמצעות שימוש בדוגמאות מוחשיות. ואולם העובדה שכללים אלה מוצגים בדרך כלל ללא דוגמאות ממחישות,⁶ מעידה כנראה על חוסר רצונם של החוקרים להתחייב בהצעת הדוגמאות. הואיל ואפשר להסביר את רוב הדוגמאות בדרכים חלופיות, קשה להציע דוגמאות שמוכיחות חד-משמעית את נכונותן של כלל כלשהו.

אנו פונים עתה לקריטריונים שהוצעו בספרות. לעתים קרובות מבחינים בין קריטריונים (שיקולים) חיצוניים ופנימיים הנוגעים להערכת הגרסאות. קריטריונים חיצוניים נוגעים לתעודה שבה הגרסה מצויה, ואילו קריטריונים פנימיים נוגעים לערך הפנימי של הגרסה עצמה. ההזדקקות התכופה לשיקולים חיצוניים מקורה בביקורת הנוסח של הברית החדשה, שם השתמשו בקריטריונים אלה ככללים טקסטואליים ממאה י"ז ואילך.⁷ הקריטריונים החיצוניים שלהלן נוגעים להערכת הגרסאות בביקורת הנוסח של המקרא.⁸

5 שם, עמ' 382 – 387. להערות דומות ראו Hayes, *Introduction*, 80.

6 להוציא "Old Testament Textual Criticism", Payne.

7 לפרטים ראו "Textual Criticism, New Testament", id., 125–129; Epp, *Perspectives*, 891–895 (1976) *IDBSup*. קריטריונים אלה סוכמו בידי Epp, *Perspectives*, 158 כלהלן:

- "היסמכותה של גרסה על כתביהיד הקדומים ביותר או על כתבייד שלבטח משמרים את הנוסחים הקדומים ביותר.
- היסמכותה של גרסה בכתביהיד 'האיכותיים' על יותר' >קריטריון זה מציג למעשה שיקולים פנימיים וחיצוניים כאחד.
- היסמכותה של גרסה על כתביהיד בעלי התפוצה הגיאוגרפית הרחבה ביותר.
- היסמכותה של גרסה על קבוצה מבוססת או על קבוצות מבוססות של כתבי-יד שקדמותם, אופיים ואולי מיקומם מוכרים, כלומר אלה הנחשבים 'איכותיים ביותר'."

8 החוקר הראשון שהשתמש בקריטריונים חיצוניים כקבוצה נפרדת היה כנראה Davidson*. חלקם של קריטריונים אלה שימש עוד לפניו; ראו למשל Walton*.

1. קריטריונים חיצוניים

(א) מעמד בלתי שווה של מקורות טקסטואליים

Klein, *Textual Criticism*, 74 כתב:

גרסה המופיעה במגילות ים המלח, התורה השומרונית או תה"ש תזכה כנראה לתשומת לב גדולה יותר מגרסה המופיעה בתרגום ארמי או באחד מתרגומי המשנה של תה"ש.

לפי קו טיעון דומה, גרסאות בטקסטים מסוימים מקומראן ובשומ' נחשבות לעתים קרובות נחותות בשל העובדה שטקסטים אלה מכילים גרסאות משניות רבות.⁹ ואולם כל הטיעונים המבוססים על מעמד בלתי שווה של טקסטים הם מוטלים בספק. בעיקרון, לכל הגרסאות הקדומות מעמד שווה, בלי קשר לכתביהיד או לתרגום¹⁰ שבו נמצאו. אף שיש תוקף סטטיסטי כלשהו להעדפתם של עדי נוסח מסוימים על פני אחרים, שיפוט זה אל לו להשפיע על הערכתן של גרסאות ספציפיות. מידע סטטיסטי הוא בלתי רלוונטי בהערכת נתונים.¹¹ ההשקפה המובעת כאן משקפת גישה טקסטואלית 'שמרנית' שאינה מושפעת מן היחס בין הטקסטים ובין אופיים, ושנוסחה בידי de Lagarde, *Anmerkungen*, 3, n. 1 בנוגע לכתביהיד של תה"ש:

ich glaube ... dass keine hds der LXX so gut ist, dass sie nicht oft genug schlechte lesarten, keine so schlecht dass sie nicht mitunter ein gutes körnchen böte [אני סבור ... ששום כתביד של תה"ש הוא כה טוב עד שאין בו לפעמים גרסאות רעות וששום כתביד כה רע עד שאין למצוא בו פנינה מזדמנת].

החריג העיקרי מהבנה זאת נוגע לכתביד עבריים מימה"ב, שכן רוב גרסאותיהם נוצרו בשלב מאוחר, לעתים קרובות ממש בימה"ב. ← עמ' 36 – 37. לפיכך יש להביא בחשבון בתהליך ההערכה מידה מסוימת של דעה קדומה.

(ב) העדפת נה"מ

אצל חוקרים רבים מוצאים הצהרות כגון "בהיות כל שאר העניינים שווים, יש להעדיף את גרסת נה"מ". הואיל וניסוח זה רומז לאופיים הבלתי שווה של עדי הניסוח, הוא מציג ניסוח שונה של הכלל הקודם. לדוגמה, וירתויין מזהיר:¹²

9 למשל, ראו עמ' 178 ופרק 2, טבלאות 10 – 13, 21 – 22.
10 שחזורן של גרסאות מתוך התרגומים העתיקים אינו וודאי ← עמ' 117 – 121, אך עם העברתן האמינה חזרה לעברית, הבדלי גרסה משוחזרים אלה וגרסאות עבריות מקוריים במידה שווה. לפיכך אין להתייחס לגרסאות משוחזרות אחרת בשל מעמד התרגום שבו הן מצויות.

11 בעקבות זאת, ההערכות הקצרות של עדיהנוסח בכל אחד מספרי המקרא שנעשו בידי Mc-Carter, *Textual Criticism*, 87–94 יש להן בהכרח ערך מוגבל והן עלולות לגרום לאיבהנות.

12 Würthwein, *Text*, 131; id., *Text (English)*, 116

באופן כללי יש להעדיף את נה"מ על פני כל המסורות האחרות כאשר אין למצוא בו מתום מבחינה לשונית או תוכנית, אלא אם במקרים מסוימים יש סיבה טובה להעדיף מסורת אחרת.¹³

אמנם כן הוא, גרסאות של נה"מ עדיפות לעתים קרובות על אלה המצויות בטקסטים אחרים, אך מידע סטטיסטי זה אינו צריך להשפיע על החלטות במקרים ספציפיים, שכן אין לחזות מראש את היוצאים מכלל זה.¹⁴ כשמדובר בהערכות שיפוטיות מידע סטטיסטי צריך להיחשב פחות רלוונטי, אף שהוא ודאי משפיע על חוקרים בתת-מודע. יתר על כן, נה"מ אינו אמין יותר מתה"ש או מטקסטים מסוימים מקומראן. יישומו של כלל זה משקף העדפה בלתי הולמת של נה"מ.

יש לציין שקריטריונים א רב, אף שהם לכאורה משקפים קריטריונים חיצוניים, למעשה משלבים עדויות פנימיות וחיצוניות.¹⁵

(ג) תיעוד רחב

לעתים קרובות נטען שמהימנותה של גרסה קשורה ישירות להיקף התיעוד שלה.¹⁶ לעתים חוקר ידגיש את התפוצה הגיאוגרפית הרחבה (← Archer*, 52), או במקרים אחרים, את התפוצה הגיאוגרפית הצרה, כדוגמת ברתלמי ואחרים:

אם הבדל נוסח מופיע במסורת אחת בלבד, למשל, בתרגום הארמי, בפשיטתא או בוולגטה, נוטים פחות לראותו כמקורי מאשר אם הוא מופיע ביותר ממסורת אחת.¹⁷

¹³ לטיעון דומה ראו סגל, מבוא המקרא, כרך ד', עמ' 883 וכן: Thenius (Löhr), *Bücher Samuels*, xci; J. Méritan, *La version grecque des livres de Samuel, précédée d'une introduction sur la critique textuelle* (Paris 1898) 58; Noth*, 359; Thompson*, 888; Barth-Steck*, 41.

¹⁴ כך גם Wellhausen, *Bücher Samuelis*, passim; P. Katz, "Septuagintal Studies in the Mid-Century: Their Links with the Past and Their Present Tendencies", in *The Background of the New Testament and Its Eschatology* (ed. W.W. Davies & D. Daube; Cambridge 1956) 199. בדומה לכך, דברי Smith*, 399 בתגובה לתגיוס (הערה 13): "במקרים שבהם נה"מ מציגים הבדלי גרסה הניתנים להבנה מבחינה דקדוקית, הם ראויים לכאורה למידה שווה של תשומת לב, וההכרעה ביניהם חייבת להיעשות על סמך סבירות פנימית".

¹⁵ העדפה לרכיבים רבים בטקסט מסוים, המבוססת על שיקולים פנימיים, מובילה בדרך של גזרה שווה להעדפה כללית לאותו טקסט. העדפה זו מניבה קריטריון חיצוני המשמש במקרים ספציפיים בדרך של היקף.

¹⁶ החוקר הראשון שטען טענה זו היה כנראה: Walton*, I.37 (Wingham, *Prolegomena*, I.334): "Quae lectio cum pluribus et melioris notae codicibus congruit praeferenda est ei, quae paucioribus vel non ita accuratè scriptis codicibus nititur" (גרסה הנתמכת על ידי כתבי-יד מרובים ובעלי ערך עדיפה על זו הנתמכת על ידי כתבי-יד מועטים ובלתי מדויקים).

¹⁷ Barthélemy*, ix. ואולם בחיבורו *Report* הוא מוסיף: "עם זאת, בטיפול בעדויות טקסטואליות אין סופרים מסורות טקסט אלא שוקלים אותן". כמו כן, 'גורם 2' בדיונו של ברתלמי מזהיר מפני בסיס רחב מטעה.

ואולם הישענות על תיעוד נרחב של עדויות טקסטואליות אין בה רווח לא במקרה של כתבייד עבריים מימה"ב ולא במקרה של התרגומים העתיקים, שכן תיעוד זה יכול להיווצר בצירוף מקרים היסטורי. זה מכבר הוכר כי יש לשקול את ערכם של כתבייד ולא את מספרם (בעמ' 37, הערה 34 מיושם כלל זה בכתבייד עבריים מימה"ב). אותו טיעון משמש גם במקרה של התרגומים העתיקים. כמה מהם עשויים להיות תלויים זה בזה, כבמקרה של ההישענות של הירונימוס (הוולגטה⁺) על תה"ש וזו של סומכוס⁺ ועקילס⁺ על קאיגה-תאודוטיון⁺. עמ' 138, 146. יש לשפוט גרסאות על סמך ערכן הפנימי, ובעקבות זאת אפילו גרסאות מיעוט עשויות להיות עדיפות על גרסאות מתועדות היטב. ביקורת הנוסח אינה פועלת על פי חוקים דמוקרטיים.

(ד) גילם של עדי הנוסח

עדי נוסח קדומים יותר מוצגים בדרך כלל כעדיפים על עדי נוסח מאוחרים,¹⁸ שכן "סביר להניח כי הקדום יותר היה חשוף פחות לשיבושים טקסטואליים מאשר המאוחר" (Deist, *Text*, 232). לכן מבטלים לעתים את נה"מ בתור "die jüngste und schlechteste Form des Bibeltextes" (= המאוחר והגרוע בנוסחי המקרא [Nyberg, "Problem", 242]).

היסמכות על גילן של התעודות רצוי לכאורה, שכן ככל שהתעודה קרובה לזמנו של הנוסח המקורי⁺ (האוטוגרף⁺), כך סביר יותר ששימרה את הניסוח של טקסט זה. ואולם כמה מעתיקים שימרו את המקור שלהם טוב יותר מאחרים. למשל, החוגים שמסרו את נה"מ מדור לדור הותירו את הטקסט המקראי על כנו במשך כאלפיים שנה מאז נכתבו הטקסטים הקדם-מסורתיים⁺ ממדבר יהודה ← עמ' 27, ואילו מגילות קומראן רבות (למשל, אלה שנכתבו על ידי אס"ק⁺) שינו תכופות את הכתיב, את תורת הצורות ואת תוכן הטקסט. לפיכך מג' יש"א ממאה א' לפני סה"נ מרוחקת מן הנוסח המקורי המשוער של ישעיה יותר מאשר כתבייד מסורתי שנכתב במאה י' לסה"נ. לנוכח מקרים מיוחדים אלה, האשליה שבהיסמכות על גילם של עדי הנוסח הוכרה זה מכבר.¹⁹

¹⁸ "Quae ex Walton*, I.37 (Wrangham, *Prolegomena*, I.334) codicibus antiquioribus elicatur lectio, 'ceteris paribus', praeferrere debet ei quae ex recentioribus colligitur" (בדרך כלל גרסה שנבחרה מתוך כתבייד קדומים עדיפה על גרסה הכלולה בכתבייד מאוחרים).

¹⁹ למשל, במאה י"ח, J.S. Semler, *Hermeneutische Vorbereitung* (Halle 1765) 3/1.88. הראה שכימה כתבייד מאוחרים של הברית החדשה מכילים גרסאות הקרובות יותר לנוסח המקורי מאשר אלה של טקסטים קדומים יותר, ובהתאם לכך התחשב בקדמותם הפנימית והחיצונית של כתביהיד. גם במחקר המודרני הישענות על גילן של תעודות זכתה לביקורת רבה, בייחוד בידי G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo* (2nd ed.; Florence 1971) 41–108 (בפרק שכותרתו Recentiores non deteriores = תעודות מאוחרות אינן [בהכרח] גרועות [מן הקדומות יותר]).

נוסף על הקריטריונים החיצוניים שנדונו לעיל, מוצאה הגיאוגרפי של גרסה משמש לעתים קריטריון למקורות,²⁰ על פי רוב במקושר לקריטריון אחר.

2. קריטריונים פנימיים

הדיון שלעיל הוכיח שקריטריונים חיצוניים אינם תקפים דרך כלל במקרה של המקרא. אנו פונים עתה לקריטריונים פנימיים הנוגעים לערכן הפנימי של הגרסאות ולתוכן.²¹

הקריטריונים הפנימיים המשמשים בביקורת נוסח המקרא רשומים באופן ממצה אצל LXXXV–XCIV (2004) "General Introduction", Schenker. להלן הקריטריונים הנפוצים ביותר.

Lectio Difficilior Praeferenda/Praevalet/Praestat (א)

הכלל ('הגרסה הקשה עדיפה')²² נוסח בדרכים שונות. למשל:

כאשר טקסט מסוים היה קשה במיוחד, נטייתם של סופרים ומתרגמים קדומים הייתה לפשט את הטקסט על ידי שימוש בצורות לקסיקליות, דקדוקיות וסגנוניות המתאימות יותר להקשר (שינויים אלה מתוארים לעתים קרובות כ'מקלים').²³

כאשר נתקלים בהבדלי גרסה, אחת הגרסאות מוגדרת לעתים כ'קשה' והאחר(ו)ת כ'קלה(ות)', כשלגרסה ה'קשה' ניתן מעמד מועדף (מקורי). כלל זה הגיוני, כיוון שכמה גרסאות 'קשות' אמנם הומרו בידי הסופרים בגרסאות פשוטות (קלות) יותר. למשל, בבר' ב 2 (עמ' 236 – 237), "ביום השביעי", בנה"מ, ת"א, ת"י, ת"נ, ו, היא הגרסה הקשה יותר (מבחינה תיאולוגית) בניגוד ל"ביום הששי", בשומ', תה"ש, פ וספר היובלים ב 16. כך הוא גם כאשר למילה הנדירה "שָׁבַל" בנה"מ ביש' מז 2, שהומרה במג' יש"א במילת "שוליק". ← עמ' 247

20 בייחוד אצל אותם חוקרים הדוגלים בתיאוריה של נוסחים (רצנויות) מקומיים. ← עמ' 167 – 168; Klein, *Textual Criticism*

21 בביקורת הנוסח של הברית החדשה מבחינים דרך כלל בין שני טיפוסים של ראיות פנימיות (סוגי סבירות), שנוסחו בידי B.M. Metzger & B.D. Ehrman, *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration* (4th ed.; Oxford 2005) 302–303. כך: (א) "סבירויות העתקה", כגון "הגרסה הקשה עדיפה", "הגרסה הקצרה עדיפה"; (ב) "סבירויות פנימיות", כגון "הסגנון", אוצר המילים והתיאולוגיה של המחבר לאורך הספר, "ההקשר המידי" ו"תיאום עם דברי המחבר במקומות אחרים". הבחנה זו נעשתה כבר בידי Westcott–Hort, *NT*, II.19–30. בביקורת נוסח המקרא הבחנה זו לרוב אינה קיימת.

22 303 Cappellus, *Critica Sacra* (1650) הזכיר כלל זה לראשונה. בחקר הברית החדשה היה הכלל בשימוש מאז J.A. Bengel (בלשונו: "proclivi lectioni praestat ardua") "גרסה קשה עדיפה על גרסה קלה" (בפרסום המקדים, *Prodromus* (1725) של ספרו *Gnomon Novi Testamenti* (Tübingen 1742).

23 Bentzen, *Introduction*, I.97; Klein, *Text*, להגדרות דומות ראו Barthélemy*, xi ("factor 4") *tual Criticism*, 75; Deist, *Text*, 244–245; idem, *Witnesses*, 203; Barth–Steck*, 41

אף שאין להכחיש את תוקפו הבסיסי של כלל זה, חוקרים רבים מכירים בבעייתיות²⁴ ובחוסר המעשיות של הכלל, שכן אין הוא מתחשב בשגיאות סופרים פשוטות.²⁵ בהגדרה, שגיאת סופרים יוצרת לעתים קרובות 'גרסה קשה'. אילו הייתה הסכמה רחבה באשר לזיהוין של שגיאות סופרים אלה, היה הכלל מעשי יותר, אך הואיל ולעתים קרובות אין זה ברור אם גרסה מסוימת משקפת שגיאת סופרים, אי אפשר ליישם את כלל ה'גרסה הקשה' ביעילות. שגיאות סופרים מצויות בכל עדי הנוסח ← עמ' 8 – 10, 216 – 228, והדעות חלוקות אשר לזיהוין, כפי שיובהר בשתי דוגמאות:

יר' כג 33 נה"מ (וכי ישאלך העם הזה או הנביא או כהן לאמר מה משא ה' ואמרת אליהם) אָתָּה מֶה מִשָּׂא – השור ת"י, פ

פסוקית המושא האחרונה קשה מבחינת ההקשר היות שהשימוש ב'את' חסר תקדים. היא משקפת 'גרסה קשה' בהשוואה לגרסה ההולמת את ההקשר של תה"ש:

תה"ש ו = ὑμεῖς ἐστε τὸ λῆμμα

= אתם המשא <גרסה עדיפה>

מרבית החוקרים מסכימים שגרסת נה"מ משקפת חלוקת מילים⁺ שגויה, ככל הנראה בהשפעת הופעתן של המילים "מה משא" בפס' 33, בעוד תה"ש והוולגטה משקפים את הגרסה המקורית. ואולם החוקרים אינם בדעה אחת באשר לגרסה זו, כפי שמתברר ממחקרים שיצאו להגנתו של נה"מ.²⁶

יר' מא 9 נה"מ + (והבור אשר השליך שם ישמעאל את כל פגרי האנשים אשר

הכה) ביד גדליהו הוא אשר עשה המלך אסא

תה"ש φρέαρ μέγα τοῦτο ἐστὶν ὃ ἐποίησεν ὁ βασιλεὺς Ἀσά

= בור גדל הוא אשר עשה המלך אסא <גרסה עדיפה>

בפסוק זה "ביד גדליהו" שבנה"מ + משקף לדעתנו גרסה שאין להסבירה מבחינת ההקשר (גדליהו היה אחד החללים; החללים לא הומתו בידיו), בעוד הגרסה המקורית המשווערת, "בור גדל הוא", משתקפת בתה"ש. גם במקרה זה יצא חוקר להגנת נה"מ.²⁷

אם שתי הגרסאות בנה"מ נולדו משגיאות סופרים, כפי שסביר להניח, כלל 'הגרסה הקשה' אינו תקף לגביהן.

24 חרף סיבוכים אלה, McCarter, *Textual Criticism*, 21 רואה בכלל זה את 'הכלל הגדול מכולם' להערכה טקסטואלית. על פי הגדרתו של מק-קרטר כלל זה אמור בגרסה 'הייחודית' לעומת הגרסה 'הרגילה'.

25 כן Bentzen, *Introduction*, I.97; Steuernagel, *Einleitung*, 97; Albrektson* 25

26 N. Walker, "The Masoretic Pointing of Jeremiah's Pun", *VT* 7 (1957) 413

ראו W. McKane, "Massa" in Jeremiah 23 33–40, in *Prophecy: Essays Presented to*

Georg Fohrer on His Sixty-Fifth Birthday, 6 September 1980 (ed. J.A. Emerton; BZAW

35–54; Berlin/New York 1980) 150. אין זה סביר שיש לשחזר את המצב של תה"ש כצורה

הפחות רגילה 'אתמה', כפי שהוצע בידי P. Wernberg-Møller, "The Pronoun 'tmh and

Jeremiah's Pun", *VT* 6 (1956) 315–316

M.J. Dahood, "Hebrew-Ugaritic Lexicography I", *Bib* 44 (1963) 302–303 27

יתרה מזו, במקרים רבים יישמו כלל זה באורח כה סובייקטיבי עד שקשה לכוונתו כלל טקסטואלי. שכן מה שנראה לחוקר אחד כגרסה קשה מבחינה לשונית או מבחינת ההקשר לא בהכרח ייראה קשה לחוקר אחר. זאת ועוד, לעתים קרובות עשויות שתי גרסאות להיות קשות במידה שווה ושתי גרסאות אחרות עשויות להיות קלות במידה שווה.

המקרים שלהלן מדגימים קשיים נוספים באשר לכלל זה:

שמ"א א 23 נה"מ (אך יקם) יהוה את דברו = ת"י, ו
4QSam^a [אך יקם יהו] ה' היוצא מפ"ך = תה"ש

בדוגמה זו, שנדונה בעמ' 247, אין שיקולים חיצוניים או פנימיים משכנעים לטובת אחת הגרסאות או לרעתה. שתי הגרסאות אפשריות מבחינת ההקשר.

שמ"א א 24 נה"מ + ותעלהו עמה
4QSam^a ותעל אותו
תה"ש καὶ ἀνέβη μετ' αὐτοῦ = ותעל אתו

גרסאות 4QSam^a ותה"ש נולדו שתייהן מ"אתו", שהובנה כ'אותו' או 'אתו'. שתי הגרסאות, וכן זו של נה"מ +, אפשריות מבחינת ההקשר.

זיהוין של גרסאות שהן קשות במידה שווה הוא אכן סובייקטיבי. למשל,

שמ"א כ 30 נה"מ בן נְעוּת־הַמְּרָדוֹת
תה"ש οὐκ ἐκορασίωεν αὐτομολούτων
4QSam^b (?) = בן נערות המרדת

לדעתנו, גרסת נה"מ קשה כזו של תה"ש, 4QSam^b. גרסת נה"מ (= 'שאינו ישר מבחינת המרדנות') קשה לשונית שכן ככל הנראה "נְעוּת" ו"הַמְּרָדוֹת" מביעות אותו רעיון.²⁸ הגרסה (גרסאות) של תה"ש ומג' 4QSam^b קשה (קשות) מבחינות אחרות. תה"ש רומז שיונתן הוא בן של יותר מנערה אחת, דבר בלתי אפשרי. נראה שמג' 4QSam^b משקפת אותה גרסה אף שמילת "המרדת" חסרה בשתי הברותיה, דבר שאינו בלתי רגיל במגילה קדומה זו. ← עמ' 206. כל אחת משתי גרסאות אלה (או אולי גרסה שלישית)²⁹ עשויה לשקף את הנוסח המקורי.

Lectio Brevior (Brevis) Potior (ב)

ההיגיון שביסוד הכלל lectio brevior (brevis) potior ('הגרסה הקצרה עדיפה') הוא שהסופרים הקדומים נטו יותר להוסיף פרטים מאשר להשמיטם.³⁰

28 כך S.R. Driver, *Samuel*, 170 וכן Wellhausen, *Bücher Samuelis*, 119 וכן S.R. Driver, *Samuel*, 171 מעדיפים את הגרסה "בן נערת המרדות" ביחידה.

29 Klein, *Textual Criticism*, 75: "אם אין עדות ברורה להומויוֹטֶלֶאוֹטוֹן או לצורה אחרת של הפלוגרפיה, כנראה שנוסח קצר יותר הוא טוב יותר. האנשים שהעתיקו כתבייד הרחיבו את הטקסט

בדוגמאות שלהלן סביר יותר שרכיב כלשהו הוסף בתור הסבר משהושמט כרכיב מיותר.

שמ"א א 24	נה"מ +	בפרים שלשה —	← עמ' 228
		[בקר משלש ולחם ≈ תה"ש	4QSam ^a
שמ"א ב 21	נה"מ +	ויגדל הנער שמואל עם יהוה = תה"ש וכן ג 1 נה"מ +, תה"ש	
		ויגדל שם שמ[ואל] לפני י[הוה] = פ	4QSam ^a
שמ"א ב 22	נה"מ +	ועלי זקן מאד — — — = תה"ש	
		ועלי זקן מאד בן תשעים שנה]	4QSam ^a
← נה"מ בשמ"ב יב 9 (עמ' 242).			

כלל זה נראה הגיוני, ובכל זאת חוקרים רבים חלקו על זכות קיומו. למעשה, אי אפשר להחליט אוטומטית שהגרסה הקצרה עדיפה לא בברית החדשה³¹ ולא במקרא. יתר על כן, הכלל אינו חל על השמטות סופרים (הפלוגרפיה⁺, הומויוטלאוטון⁺ והומויוארקטון⁺). היה זה יעיל אילו יכולנו לזהות מקורות שנוטים להוסיף או להשמיט פרטים, אך ידועים רק מקורות בודדים כאלה.³² לפיכך כלל זה אינו מעשי, כפי שנראה בדוגמה שלהלן:

דה"א יא 31	נה"מ	מגבעת בני בנימן (= פ, ו וש"מ ב כג 29)
תה"ש	תה"ש	t = ἐκ βουνοῦ Βενιαμιν
	=	מגבעת בנימן

הגרסה הקצרה יותר של תה"ש ות"י עשויה להיות מקורית (השוו שמ"א יג 15, יד 16), ואם כך הגרסה של נה"מ, פ, ו, נולדה על ידי דיטוגרפיה⁺. לחילופין, הגרסה של תה"ש ות"י נוצרה על ידי הפלוגרפיה⁺.³³ שני ההסברים מניחים מראש כי אירעו שגיאות סופרים בכתב־יד עברי. ואולם ייתכן גם שהמילה "בני" נשמטה או הוספה מסיבות הקשורות או שאירע שיבוש פנים־תרגומי בתה"ש ות"י.

שני הכללים שנזכרו לעיל, היינו 'הגרסה הקשה עדיפה' ו'הגרסה הקצרה עדיפה', ניתנים ליישום רק בחלק קטן של הגרסאות שיש להעריך. עם זאת, הם

בכמה דרכים: הם הוסיפו נושא ומושא במשפטים כשבנוסחם המקורי היה רק רמז לכך; הם הוסיפו גלוסות או הערות להבהרת מילים או רעיונות קשים; ולנוכח מציאותן של גרסאות חלופיות בשני כתבי־יד או יותר שהעתיקו, הם כללו את שתי הגרסאות (בדרך של קונפליציה) בניסיון כן לשמר את המקור". בדומה לכך 52, Archer*.

31 ראו דיונו של J.R. Royse, "Scribal Habits in the Transmission of New Testament Texts", in O'Flaherty*, 139–161 (well).

32 E.C. Col- ושל A.C. Clark הקודמים של "Is the Shorter Reading Better? Haplography in the First Book of Chronicles", in Paul, Emanuel, 687–698 סבורים שתה"ש לדברי הימים נוטה להפלוגרפיה.

33 אותם חילופים בין נה"מ לתה"ש מצויים בשמ"א ב 31, ט 1.

הכללים העיקריים הנזכרים בספרי עזר לביקורת הנוסח ובדיונים מתודולוגיים, והוצעו רק מעט כללים נוספים:

(ג) התאמה לקטעים מקבילים (הרמוניזציה)

קריטריון זה נוסח בידי xi, Barthélemy*, כלהלן:

הבדלי גרסה מסוימים נוצרו משום שעורכים, סופרים או מתרגמים קדומים גרמו להידמות של קטע אחד לניסוח של קטע דומה או סמוך, לרוב במגמה ברורה של השגת עקיבות גדולה יותר.

אפשר לראות בקריטריון זה קטגוריית משנה של קריטריון 'הגרסה הקשה עדיפה', שכן הגרסה שהותאמה היא ה'קלה' מן השתיים והאחרת היא ה'קשה' יותר. לפיכך כאשר בשני טקסטים שונים כתבייד מסוימים של טקסט א' מסכימים עם טקסט ב', בעוד כתבייד אחרים של טקסט א' שונים מטקסט ב', יש מקום לחשוד כי קבוצת כתבייד הראשונה של טקסט א' הותאמה לטקסט ב'. ← עמ' 78 – 79, 249. הידמות לקטעים מקבילים היא כלל תגף להערכה, אך הוא נוגע למספר קטן של מקרים.

(ד) שינויים פרשניים

בניסוחו של xii, Barthélemy*:

בכמה מקרים צורת הטקסט יכולה להראות כמשקפת פרשנות. כלומר, עורכים, סופרים או מתרגמים קדומים עשויים היו לחשוב שהטקסט המונח לפנייהם דורש שינוי או הרחבה כך שיתאים להשקפות מסוימות, בעיקר בתחום התיאולוגיה. לעתים נראה שרצונם היה שהטקסט יביע משמעות מסוימת שלא הייתה לגמרי ברורה בניסוח המקורי. הבדלי גרסה כאלה שעשויים היו להיווצר בשלבים מאוחרים של התפתחות הנוסח אינם יכולים להיחשב לחלופות בעלות תוקף.

גם בכלל זה אפשר לראות קטגוריית משנה של 'הגרסה הקשה עדיפה'. למותר לציין כי יישום הכלל הזה כה סובייקטיבי עד שהוא בלתי מעשי כהנחיה טקסטואלית. לרוב אין משתמשים בכלל זה, אפילו לא Barthélemy*.

סיכום. כללים אלה שנרשמו וסוכמו בידי Bar-Volz, "Arbeitsplan"; Bar-thélemy*, Payne, "Old Testament Textual Criticism", Schenker, "General Introduction" מייצגים את הגישה המקובלת לכללים טקסטואליים. להלן יסוכמו המגרעות של כללים אלה.

• ההיגיון העומד ביסודם של כללים מסוימים מוטל בספק ('הגרסה הקשה עדיפה', 'הגרסה הקצרה עדיפה').

- יישומם של כללים מופשטים אין בו כדי להפוך את הערכת הגרסאות לאובייקטיבית.
- אפשר ליישם את הכללים הטקסטואליים רק על חלק קטן מן הגרסאות שיש להעריך.
- כללים טקסטואליים מוגבלים לקריטריונים פנימיים. בביקורת נוסח המקרא אין כל כלל חיצוני תקף או מקובל על הכול.

דברי ביקורת אלה נוגעים רק ליישום הכללים הטקסטואליים. אין בהם חריצת דין בדבר אי נכונותם או משום ויתור עליהם, אלא אמירה שיש להשתמש בהם מעט ובהכרח שלמה באופיים הסובייקטיבי.³⁴ כללים חיצוניים עשויים להיות לעזר בהערכת המסירה בכתב של כמה עדי נוסח, כגון תה"ש והפשיטתא. ואולם השימוש בכללים כאלה מוגבל ביותר להשוואת גרסאות עבריות ולהשוואת גרסאות עבריות לגרסאות משוחזרות מתוך התרגומים העתיקים. יתר על כן, גם אם יש לכללים אלה היבטים אובייקטיביים, עצם בחירתו של כלל מסוים היא סובייקטיבית. למשל, אפשר להגדיר גרסה מסוימת כ'גרסה קשה', כשגיאת העתקה או כרכיב פרשני. כל אחת מאפשרויות הערכה אלה תוביל למסקנה שונה.

טענה זו מובילה להרהורים כלליים על אודות טבעה של ההערכה הטקסטואלית והשימוש בכללים במסגרת זו. במרכז ההערכה הטקסטואלית עומדת הבחירה בגרסה ההולמת ביותר את ההקשר. בתהליך הבחירה יש למושג ה'הקשר' מובן רחב, הנוגע ללשון, לסגנון ולתוכן של ההקשר המידי ושל היחידה הספרותית שבה מצויה הגרסה האמורה. תהליך זה מעניק לחוקר בהכרח חירות רבה, אך בה בעת מעמיס עליו את מטלת פילוס הדרך במבוך של נתונים ושיקולים. הואיל וההקשר נתפס במובנו הרחב, על החוקרים להתייחס לנתונים ולטיעונים הנוגעים להיבטים שונים של הטקסט, ולפיכך לדיסציפלינות שונות: הלשון ואוצר המילים של היחידות הספרותיות ושל המקרא בכלל; פירוש הפסוקים, הפרקים והספרים; והתוכן הכללי והרעיונות שביחידה המסוימת או בספר. נוסף על אלה, על החוקר להיות מודע לסיבוכים שיש במסירה בכתב, ובמיוחד לסוגי השגיאות שנעשות במהלכה.

לעתים נאמר כי יש להחשיב בתור מקורית את הגרסה המסבירה את מקורן של גרסאות אחרות בדרך הטבעית ביותר או את הגרסה שממנה התפתחו כל הגרסאות האחרות.³⁵ ניסוח זה מקובל עלינו, אך בדרך שבה הוצג אין לראות בו

34 Epp, *Perspectives*, 647–648 מכיר בהיבטים הבעייתיים של השימוש המכני בקריטריונים אלה בחקר הברית החדשה, והוא מעדיף לשוב למונח המשמש את 20–22 Westcott–Hort, *NT* (1896) היינו 'סבירויות'. ראו גם הערה 21 לעיל.

35 כן Davidson*, 385; Steuernagel, *Einleitung*, 73; Bentzen, *Introduction*, I.97; Greenberg, "Ancient Versions", 148

כלל מעשי עבור חוקר הנוסח, שכן הוא כללי עד כדי חוסר תועלת. בין השאר, הוא מתייחס לבחירתן של גרסאות מקוריות בניגוד לשגיאות סופרים, תחיבות, שינויים מכוונים והשמטות. הוא גם מתייחס לצורות לשוניות בלתי רגילות אך מקוריות בניגוד לאלה המתקנות, ולהפך, הוא מתייחס לצורות לשון נכונות בניגוד לצורות משובשות.

מסקנת דיון זה אפוא היא שהערכה טקסטואלית במידה רבה אינה יכולה להיות כבולה על ידי כללים נוקשים. זוהי אמנות במלוא מובן המילה, מומחיות שיכולה להתפתח, המודרכת על ידי אינטואיציה המבוססת על ניסיון רב. זוהי אמנות הגדרת הבעיות ומציאת הטיעונים בעד ונגד מקוריותן של גרסאות. ניסוחם של טיעונים אלה ושקילתם מרכזיים ביותר לביקורת הנוסח. חוקרים מציעים לעתים קרובות טיעונים שאי אפשר להשוותם כלל, כגון סגנונה של יחידה ספרותית מסוימת, לשונה, תורת הצורות של לשון המקרא וההגיגון של כתוב מסוים או רצפו הקולח. בתוך הערכה סובייקטיבית זו יש מקום לריבוי דעות. הדעה שמציגה את הטיעונים המשכנעים ביותר היא ככל הנראה הנכונה ביותר. ואולם לטיעונים רבים יש השפעה שונה על חוקרים ולעתים קרובות אי אפשר להכריע, כמו למשל במקרה של גרסאות נרדפות³⁶, נוסחים ארוכים וקצרים, או גרסאות שמידת הלימתן להקשר שווה. ← עמ' 258 – 259. אין בקשיים אלה כדי להטיל ספק בהליך ההערכה הטקסטואלית, שכן זהו טבעה של משימה זו.

משום כך, תפקידה העיקרי של ביקורת הנוסח הוא ברירת הגרסה ההולמת ביותר את ההקשר³⁶ (לדוגמאות, ראו את הגרסאות המסומנות בפרק 4 כ'עדיפות'). תהליך זה הוא סובייקטיבי ביותר. שכל ישר, ולא תיאוריות טקסטואליות, הוא המנחה העיקרי³⁷, אף שלעתים יש תועלת בחוקים מופשטים. בעת המודרנית, חוקרים נמנעים לעתים קרובות מלהודות בטבעה הסובייקטיבי של ההערכה הטקסטואלית, ולפיכך נעשה לעתים קרובות ניסיון, במודע או שלא

36 לדעת Borbone, *Osea*, 26–32, קו מנחה זה הוא 'כלל' טקסטואלי, למשל כלל 6 (Lectio, quae cum stylo scriptoris convenit, melior est) וכלל 7 (Ea lectio vera et genuina esse nequit, quae nullo modo contextui apta aut consilio scriptoris prorsus contraria est).

37 עם זאת, בספרי עזר משתמעת בדרך כלל השקפה אופטימית בדבר היעילות וההישגים האפשריים של הכללים שנוכרו לעיל. למשל, בספרו רב ההשפעה של Würthwein, *Text (English)*, 76 (1995), המבוסס על המהדורה הגרמנית החמישית, נאמר: "לביקורת נוסח המקרא אין כל מתודה מוגדרת בדיוק. יתר על כן, ספק אם הדבר אפשרי, שכן המסירה הטקסטואלית כה מגוונת עד שהליך יעיל לפתרון בעיה כלשהי אינו הולם בעיה אחרת. אולם יש עקרונות יסודיים הידועים לכול, לפחות באופן תיאורטי אם לא מעשי, שמטרתם להעמיד את ביקורת הנוסח על בסיס איתן ולמנוע את הפרזה בשרירותיות ובסובייקטיביות" (ההדגשה שלי, ע"ט). אותה נימה אופטימית נשמעת אצל Eissfeldt, *Introduction*, 721, אשר בדברו על "הערכת התיעוד הרלוונטי לביקורת הנוסח" פשוט מפנה ל-BH ולוורתיין ואינו דן בנושא בעצמו. O. Kaiser & W.G. Kümmel, *Exegetical Method, A Student's Handbook, New Revised Edition* (New York 1981) 5–11 מתארים את תהליך ביקורת הנוסח וההערכה הטקסטואלית כאילו התלמיד והחוקר יכולים לעסוק בהם בקלות בסיוע ספרי עזר. כך גם Volz, "Arbeitsplan" (1936) 107.

במודע, ליצור מימד אובייקטיבי מלאכותי על ידי היישום התדיר של כללים מופשטים.

ג. גרסאות עדיפות

התוצאה המעשית של תהליך ההערכה המתואר בפרק זה היא שמביעים דעות על גרסאות המשוות לנה"מ. בתהליך זה רוב החוקרים מדברים על גרסאות עדיפות, טובות יותר או מקוריות, ואילו אחרים מנסים לזהות את הגרסה שממנה נולדו שאר הגרסאות. בסיועו של תהליך זה יוצרים החוקרים כלים לפרשנות המקרא בהתייחסם לגרסאות מקוריות וכן לגרסאות שהתפתחו אחר כך. שני סוגי הגרסאות נלקחים בחשבון במלאכת הפרשנות. ← עמ' 233, הערה 65

גרסאות רבות מוצגות בפרקים אחרים בספר זה בלוויית ההערכה שלנו. כך, בניתוח של שינויים הרמוניסטיים קטנים בשומ' ← פרק 2, טבלה 10 (עמ' 79), אנו מציגים את נתוני ההשוואה יחד עם השקפתנו שהגרסאות של שומ' הן משניות בהשוואה לנה"מ+, שהרי הרמוניזציות הן משניות בהגדרה. עניין זה נוגע גם לתיקונים לשוניים בשומ' (פרק 3, טבלאות 11 – 13) ולשינויים בהקשר במג' יש"א (פרק 2, טבלה 22 [עמ' 102 – 103]). כמו כן, רוב התופעות הטקסטואליות המתוארות בפרק 4 מבוססות על הערכת התיעוד: השמטות אקראיות, הפלוגרפיה⁺, הומויוטלאוטון⁺, הומויוארקטון⁺, דיטוגרפיה⁺, כפלי גרסה⁺, שינויים פרשניים ותוספות לגוף הטקסט, בעיקר גלוסות⁺ ותחיבות⁺ וכיוצא בהם.

בדומה לזה, להצגת גרסאות רבות אנו מצרפים טיעונים סובייקטיביים באשר לתוכן. בו בזמן דוגמאות אחדות בפרק 4 המסומנות 'עדיפות' אינן מלוות בטיעונים כלשהם. למשל, שמ' ב 9 (עמ' 228); יש' לט 1 (עמ' 224).

בכל קבוצות הגרסאות המתוארות בפרק 7 כגרסאות שנוצרו במשך אחד משלבי הצמיחה הספרותית של הספר, לא מובעת כל העדפה טקסטואלית באשר לקבוצה בכללותה או באשר לגרסאות מסוימות. גישה זו אינה מקובלת על כל החוקרים, שכן חלקם מביעים את העדפתם לקבוצת גרסאות או לגרסאות מסוימות גם במקרים אלה. ← פרק ג7

ביקורת הנוסח והביקורת הספרותית

ע' טוב, "כתיבה ושכתוב במגילות קומראן: השלכות על הביקורת הספרותית של המקרא", מגילות ג (2005) 191 – 204; רופא, "החשיבות ההיסטורית"

D. Barthélemy, "L'enchevêtrement de l'histoire textuelle et de l'histoire littéraire dans les relations entre la Septante et le Texte Massorétique", in *De Septuaginta*, 21–40; *Border Line*; Brooke, "Demise"; Cogan, "Assyriological Perspective"; N.C. Habel, *Literary Criticism of the Old Testament* (GBS, Old Testament Series; Philadelphia 1971); A. van der Kooij, "Zum Verhältnis von Textkritik und Literarkritik: Überlegungen anhand einiger Beispiele", *VTSup* 66 (Leiden 1997) 185–202; id., "Textual Criticism" (2003); Kreuzer, "Text", 147–149; A. Schenker, *Earliest Text* (2003); id., "Ursprung" (2007); Stipp, "Textkritik"; id., "Textkritik–Literarkritik–Textentwicklung: Überlegungen zur exegetischen Aspektsystematik", *ETL* 66 (1990) 143–159; Z. Talshir, "The Contribution of Diverging Traditions Preserved in the Septuagint to Literary Criticism of the Bible", in Greenspoon–Munnich, *VIII Congress*, 21–41; van der Toorn, *Scribal Culture*; Tov, *TCU* (1997) 293–306; id., "Deuteronomists" (= 2008); Trebelle Barrera, *Biblia*, 412–427; Ulrich, "Double Literary Editions of Biblical Narratives and Reflections on Determining the Form to be Translated", in id., *DSS* (1999) 34–50; id., "Pluriformity in the Biblical Text, Text Groups, and Questions of Canon", *ibid.*, 79–98

א. הרקע

ביקורת הנוסח עוסקת בחקר עדי הנוסח ומסירתם. ואולם בחינתם של טקסטים אלה מובילה גם לדיסציפלינות אחרות, בעיקר פרשנות וביקורת ספרותית.¹ במבט ראשון נראה שביקורת ספרותית מרוחקת מן הנושאים שביקורת הנוסח נדרשת אליהם בדרך כלל, אך התעניינותם של החוקרים בדיסציפלינה זו גוברת והולכת שכן עדי הנוסח משמרים מידע רלוונטי רב.

חוקרים מודרניים נדרשים לסוג חדש של ממצא בעת שהם טוענים כי לא כל ההבדלים בין עדי הנוסח נוצרו בידי סופרים מעתיקים מאוחרים יותר, אלא שחלק מהם ודאי נוצרו בשלב קדום יותר בידי מחברים מעתיקים ועורכים

1 ביקורת ספרותית עוסקת ברוב השאלות הנוגעות לספרי המקרא (מקור, תיארוך, מבנה, חיבור, אותנטיות ורבדים ספרותיים), ובהן ניתוח השלבים הראשונים המשוערים של התפתחותם. Habel* ←

מעתיקים (להבחנה ביניהם, ראו עמ' 232). סופרים-מעתיקים יצרו את הבדלי הגרסה הקטנים המוצגים בפרק 4ג, ואילו מחברים-מעתיקים ועורכים-מעתיקים יצרו את ההבדלים הגדולים המתוארים במדור ב להלן. ההבחנה בין שני סוגי עדויות אלה מבוססת על ההנחה שסופרים-מעתיקים לא היו מעורבים בשינויי תוכן בהיקף גדול. הסבר סובייקטיבי זה מוביל להשערה נוספת והיא שהפרטים המתוארים במדור ב נוצרו בשלב האחרון של הצמיחה הספרותית של ספרי המקרא. בעבר שינויים אלה תוארו לעתים קרובות כשינויים בידי סופרים, גלוסות ותחיכות – פרק 4ג, אך עתה הם משויכים לשלב קודם בתולדותיהם המשוערות של ספרי המקרא וכתבי-היד שלו. הם מתוארים כאן כהבדלי גרסה ספרותיים, בהנחה כי הם מעידים על קיומם של שלבים שונים בהתפתחות הספרותית של הספרים. במקרים מסוימים אפשר לקרוא לשלבים אלה מהדורות קדומות של ספרי המקרא (← ב 1–5), ואילו באחרים התערבות העורכים מוגבלת יותר.

אלה הם המאפיינים של הנתונים המוצגים במדור ב:

- הנתונים במדור ב נוגעים ברובם להבדלים גדולים בין עדי הנוסח באשר לתופעות המפוזרות בספר מסוים, כגון אלה שבתת-סעיפים 1–5, 7, 15, 16, ולתופעות המרוכזות בפרשות או בפרקים מסוימים, כגון אלה שבתת-סעיפים 4א–ב, 13, 14.

- הממצא מתייחס רק לחיבורים עבריים-ארמיים או לתרגומים עתיקים המבוססים על מקור עברי-ארמי.

- הנתונים הקשורים להבדלים ספרותיים (עריכתיים) הכלולים במדור ב נובעים מהשוואה פנימית של נה"מ+, תה"ש* ושומ', ושל מגילות קומראן אחדות. איננו כוללים את ההבדלים המקיפים הכלולים בחיבורי 'המקרא המשוכתב' מקומראן וממקומות אחרים וטקסטים מקראיים מקוצרים, היות שהם מייצגים חיבורים חדשים ולא שלבים בצמיחה הספרותית של ספרי המקרא.² ← עמ' 184

- העדות נוגעת לשלבים ספרותיים של ספרי המקרא שקדמו לנה"מ (למשל רוב הנתונים בתת-סעיפים 1–4), שלבים שאירעו אחרי נה"מ (העדויות בתה"ש במדור ב, סעיפים 7א, 15א–ב, 16, ושומ' בסעיף 21) וכן הבדלים ספרותיים (עריכתיים) שאי אפשר להגדיר את יחסם המדויק לנה"מ (כגון סעיף 5). במילים אחרות, מדור ב אינו קשור להתפתחות הקנון המשתקף בנה"מ שכן אוסף כתבי הקודש הקיף יותר מן הספרים שנכללו בנה"מ.³ ← עמ' 19

- עורכים-מעתיקים לא הכניסו שינויי תוכן בעותקים המוקדמים עצמם, אבל יצרו

2 מסיבה זו הסטיות המקיפות מנה"מ במגילת המקדש, ס' חנוך, ספר היובלים ורוב מגילות תהלים אינן כלולות בדיון.

3 השקפתנו על נקודה חשובה זו התפתחה מאז TCHB², 315–317. התפתחויות ספרותיות שבאו אחר נה"מ+ לא נלקחו בחשבון במהדורה הנוכחית.

מגילות חדשות על מנת להביע את מחשבותיהם. — טוב* 2005.⁴ הצעה זו מבוססת על המידע על הכנת מגילות קומראן: לאחר שהמגילה נכתבה היה בלתי אפשרי מבחינה טכנית להכניס תוספת של ממש לתוך הטקסט או למחוק או לכתוב מחדש קטעים גדולים ממילים בודדות או משורה.

• בהערכת הממצא המתואר במדור ב, ניתנת תשומת לב רבה לקריטריונים ספרותיים וטקסטואליים כאחד. הדוגמאות מוסיפות להיות רלוונטיות לביקורת הנוסח, שכן הן נמצאות בעדי הנוסח, ואילו הערכתם נעשית באמצעות כלים ספרותיים.⁵

• הנתונים במדור ב סובייקטיביים יותר מאלה שבפרק 2. אף שהכותרות מנוסחות ניטרלית, כגון כותרת סעיף 1 'שתי שכבות ספרותיות של ירמיה: מג' 4QJer^{b,d} ותה"ש* כנגד נה"מ+', הפרשנות (מג' 4QJer^{b,d} ותה"ש* קדמו לנה"מ+) מייצגת את השקפתנו. שחזור רכיבים במצע העברי של תה"ש* מוסיף לדיון רכיב סובייקטיבי נוסף.

להנחה בדבר קיומם של הבדלים ספרותיים בין עדי נוסח כאלה המודגמים במדור ב נלווה ניסיון להסביר את קיומם. נכונותו של ההסבר אינה חלק הכרחי בתיאור הנתונים עצמם. בעמ' 161 – 163 הוצע שהניסוחים הספרותיים השונים התקיימו זה בצד זה בישראל הקדומה משום שהניסוחים הקדומים לא נמחקו. הצעות דומות לזו הוצעו כאשר לחיבורים אכדיים.⁶

זיהוין של גרסאות ספרותיות הוא בבחינת התפתחות 'מודרנית' במחקר שכן הוא התפתח במיוחד מאז גילוי מגילות מדבר יהודה, שיש בהן מספר ניכר של גרסאות כאלה (תת-סעיפים ב1, 2, 4, 9–13, 18, 23). ממצאים אלה סייעו לחוקרים לזהות גרסאות ספרותיות גם בתה"ש, אף שתוכנו של תרגום זה היה ידוע מזה זמן רב.⁷ המספר הגדול ביותר של גרסאות ספרותיות מצוי בתה"ש, ובעמ' 134 – 135 נעשה ניסיון להסביר ממצא מיוחד זה.

הממצא שלהלן מייצג אוסף של פסקאות, חלקי ספרים וספרים המשמרים מקצת מן השלב האחרון בהתפתחות הספרים. למרות הסכנה שבהצגת טיעון מעגלי, נציין שכמה מן הדוגמאות נוגעות לגרסאות קצרות בתה"ש* בניגוד לגרסאות ארוכות בנה"מ+ (יהושע, שמ"א טז – יח, ירמיה, יחזקאל).

4 ראו גם van der Toorn, *Scribal Culture*, 125: "להוציא הערות שנרשמו בשוליים, שדרך כלל מכונות 'גלוסות', הרחבות בדרך כלל חייבו את הסופר להכין עותק חדש של הטקסט". כמו כן: "אם כן, סביר ביותר להסביר הרחבה כפעילות בהקשר של מהדורה חדשה" (עמ' 126).

5 A. van der Kooij, "The Textual Criticism of the Hebrew Bible before and after the Qumran Discoveries", in *The Bible as Book*, 167–177 (175) הרחיק לכת וטען כי "אפשר לראות בביקורת הנוסח בתקופה שאחרי תגליות קומראן חלק מ'ביקורת גבוהה'". נראית לי יותר דעתו של Brooke*, 41, שבתגובה לזן קז', הציע שיש עתה לראות בשתי הדיסציפלינות מסכת הוליסטית אחת.

6 *Cogan ו-Tigay הראו כיצד גרסאות שונות של אותן יצירות אכדיות, המשקפות רצויות שונות, התקיימו זו בצד זו במשך תקופה ארוכה. כוגן עסק בכתובות האנאלים של אשורבניפל שהוכנו לפחות בשמונה מהדורות במשך 27 שנים במאה ז' לפני סה"נ (עמ' 2), ואילו טיגאי ניתח את המהדורות הרבות של האפוס גילגמש.

7 הרבה לפני גיליון של מגילות מדבר יהודה, Wellhausen, *Bücher Samuelis*, xi, הכיר בחשיבות הגרסאות בתה"ש לשמואל לניתוח הספרות.

ב. הממצא

1. שתי שכבות ספרותיות של ירמיה: מג' 4QJer^{b,d} ותה"ש * כנגד נה"מ+

ע' טוב, "אפיון הרובד העודף של נוסח המסורה בספר ירמיהו", ארץ-ישראל כו (1999) 55–63; א' רופא, "ביקורת הנוסח כחלק מן הלימוד הפילולוגיה-היסטורי: לשאלת שני הנוסחים של ספר ירמיה", תרביץ עח (תשס"ט) 5–25

A. Aejmelaeus, "Jeremiah at the Turning-Point of History: The Function of Jer. XXV 1–14 in the Book of Jeremiah", *VT* 52 (2002) 459–482; P.-M. Bogaert, "De Baruch à Jérémie: Les deux rédactions conservées du livre de Jérémie", in *Le livre de Jérémie* (ed. P.-M. Bogaert; BETL 54; Leuven 1981) 168–173; id., "Relecture et déplacement de l'oracle contre les Philistins: Pour une datation de la rédaction longue (TM) du livre de Jérémie", in *La vie de la Parole ... Études ... offertes à Pierre Grelot* (Paris 1987) 139–150; id., "La libération de Jérémie et le meurtre de Godolias: le texte court (LXX) et la rédaction longue (TM)", in *Studien zur Septuaginta: Robert Hanhart zu Ehren* (ed. D. Fraenkel et al.; MSU 20; Göttingen 1990) 312–322; id., "Les trois formes de Jérémie 52 (TM, LXX et VL)", in *Tradition of the Text*, 1–17; id., "Le livre de Jérémie en perspective: les deux rédactions antiques selon les travaux en cours", *RB* 101 (1994) 363–406; G. Fischer S.J., "Die Diskussion um den Jeremiatext", in Karrer–Kraus, *Septuaginta* (2008) 612–629; Y. Goldman, *Prophétie et royauté au retour de l'exil: Les origines littéraires de la forme massorétique du livre de Jérémie* (OBO 118; Freiburg/Göttingen 1992); B. Gosse, "La malédiction contre Babylone de Jérémie 51, 59–64 et les rédactions du livre de Jérémie", *ZAW* 98 (1986) 383–399; J.G. Janzen, *Studies in the Text of Jeremiah* (HSM 6; Cambridge, MA 1973); J. Joosten, "L'Excédent Massorétique du livre de Jérémie et l'Hébreu post-classique", in *Conservatism and Innovation in the Hebrew Language of the Hellenistic Period: Proceedings of a Fourth International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls & Ben Sira* (ed. J. Joosten & J.-S. Rey; STDJ 73; Leiden/Boston 2008) 93–108; Lange, *Handbuch*, 300–324; J.R. Lundblom, "Haplography in the Hebrew Vorlage of LXX Jeremiah", *HS* 46 (2005) 301–320; J. Lust, "The Diverse Text Forms of Jeremiah and History Writing with Jer 33 as a Test Case", *JNSL* 20 (1994) 31–48; A. Rofé, "Not Exile but Annihilation for Zedekiah's People: The Purport of Jeremiah 52 in the Septuagint", in Greenspoon–Munnich, *VIII Congress* (1992) 165–70; Saley, "4QJer^b"; Schenker, "Multiplacit" (2007); S. Soderlund, *The Greek Text of Jeremiah: A Revised Hypothesis* (JSOTSup 47; Sheffield 1985) 193–248; H.-J. Stipp, *Das Masoretische und alexandrinische Sondergut des Jeremiabuches: Textgeschichtlicher Rang, Eigenarten, Triebkräfte* (OBO 136; Freiburg/Göttingen 1994); id., "Linguistic Peculiarities in the Masoretic Edition of the Book of Jeremiah: An Updated Index", *JNSL* 23 (1997) 181–202; id., "Zur aktuellen Diskussion um das Verhältnis der Textformen des Jeremiabuches", in Karrer–Kraus, *Septuaginta* (2008) 630–653; L. Stulman, "Some Theological and Lexical Differences between the Old Greek and the MT of the Jeremiah Prose Discourses", *HS* 25 (1984) 18–23; id., *The Other Text of Jeremiah: A Reconstruction of the Hebrew Text Underlying the Greek Version of the Prose Sections of Jeremiah with English Translation* (Lanham, MD/London 1985); E. Tov, "The Literary History of the Book of Jeremiah in the Light of Its Textual History", in Tigay, *Models* (1985) 211–237; J.W. Watts, "Text and Redaction in Jeremiah's Oracles against the Nations", *CBQ* 54 (1992) 432–447; Weis, "Jeremiah" (2006); R.D. Wells, "Indications of Late Reinterpretation of the Jeremianic Tradition from the LXX of Jer 21 1–23 8", *ZAW* 96 (1984) 405–420.

אורינגס (4. *ad Afric.*) ציין את אופיו המיוחד של תה"ש לירמיה, שבו הוא מצא סטיות רבות מן הנוסח העברי שהיה מוכר לו. בשתי המאות האחרונות הסטיות של תה"ש * לירמיה מנה"מ+ בנושאים מרכזיים זכו גם לעניין רב מצד החוקרים (← סקירותיהם של 2006 Weis*; 1994 Bogaert*; 1985 Stulman*). השאלה

שהעסיקה חוקרים היא אם המתרגם שינה את המצע שעמד לפניו או שהיה לו נוסח עברי שונה של הספר שהיה לפניו. עם גיליון של המגילות 4QJer^{b,d}, שלמרות היותן מקוטעות משקפות שני מאפיינים עריכתיים עיקריים של תה"ש*, נפתרה שאלה זו, במיוחד במחקריהם של Janzen*, Tov* 1985–1999 וכן Bogaert* 1981–1994. סביר ביותר שתה"ש תורגם מנוסח עברי שהיה קרוב מאד לשתי מגילות אלה. ← עמ' 105

ההבדלים בין תה"מ+ מכאן ותה"ש* 4QJer^{b,d} מכאן ניכרים בשני תחומים עיקריים, המעמידים טקסטים אלה כשתי מהדורות ספרותיות שונות:⁸

• א ו ר ך . תה"ש* קצר בשישית מנה"מ+. ← טבלה 1. חסרים בו מילים, ביטויים, משפטים וקטעים שלמים המצויים בנה"מ+. מאפיין זה משתקף גם במגילות 4QJer^{b,d}.
← טבלאות 1, 2

• ס י ד ו ר ה ט ק ס ט. תה"ש* שונה מסדרו של תה"מ+ בכמה חטיבות ופרקים. למשל, כג 7 – 8 בנה"מ נמצאים בתה"ש* אחרי כג 40 ← סעיף ב8, והסידור הפנימי של י 5 – 12 בתה"ש* ומג' 4QJer^b שונה מזה של תה"מ+. ← טבלה 2. ההבדל הבולט ביותר מבחינה זו נוגע לפרקים המכילים את הנבואות על הגויים, שבנה"מ+ נמצאים בסוף הספר בפרקים מו – נא, לפני ה'נספח' ההיסטורי, פרק נב, ואילו בתה"ש* הם מופיעים באמצע, אחרי כה 13. פסוק זה משמש כמבוא לנבואות אלה: "והבאתי על הארץ ההיא את כל דברי אשר דברתי עליה את כל הכתוב בספר הזה – אשר נבא ירמיהו על כל הגוים".⁹ ← Watts*; Aejmelaeus*

בקיומו המשוער של נוסח עברי קצר שעמד בבסיסו של תה"ש* תומכות גם ההסכמות בין הנוסח הקצר של תה"ש*, במיוחד בשמות עצם פריטים, ובין תה"מ+ של מל"ב כד – כה, בניגוד לנוסח הארוך של הפרק המקביל, ירמיה נב, בנה"מ+. זאת ועוד, טכניקת התרגום המשתקפת בירמיה מילולית למדי ולכן אין זה סביר שהמתרגם קיצר את מקורו העברי.

לדעת Tov* 1985–1999, תה"ש* משקף מהדורה ספרותית ראשונה וקצרה של

8 מצב זה הסתבך בשל העובדה שברוך א 1 – ג 8 נכלל במצעו העברי של המתרגם היווני המקורי לירמיה שגם תרגם פרקים אלה. ← Tov, *Jeremiah–Baruch*

9 חלוקת הטקסט של תה"ש מייצגת כנראה את כוונתו המקורית של ההקשר. הפסוקית "אשר נבא ירמיה על כל הגוים" חוזרת בנה"מ בימו 1 ומהווה את ההקדמה לנבואות על הגוים בנה"מ+. לעתים קרובות מיקומן של הנבואות על הגוים בתה"ש נתפש כמקורי בשל הקשר ההדוק בין כה 13, הנבואה על כוס החמקה (כה 15 – 26) והנבואות על הגוים הבאות אחריה. בה בעת קשה להבין מדוע הועברו הנבואות במהדורת תה"מ לסוף הספר. (ואולם על פי Goldman*, 235 ו-377 Bogaert* 1994, הסמיכות בפרק כה בין הרשעת הגויים ושהיית יהודה מכוס החמקה (פס' 18) בנה"מ+ מעידה על תכנון ברור). בהתאם לזאת, A. Rofé, "The Arrangement of the Book of Jeremiah", ZAW 101 (1989) 390–398 וכן G. Fischer, "Jer 25 und die Fremdvölkersprüche: Unterschiede", Bib 72 (1991) 474–499, zwischen hebräischem und griechischem Text", מציינים טיעונים חזקים לטובת אופיו המשני של הסידור של תה"ש. אחד הטענות העיקריים במחקרים אלה הוא הקשר הרופף למדי בין הענשת יהודה באחד עשר הפסוקים הראשונים של פרק כה, הענשת בבל בפס' 12 והנבואות על כל הגוים הבאות אחריהן. עם זאת, ייתכן שהשינוי במיקום הנבואות במהדורת תה"מ+ נעשה לאחר יצירתה של אותה מהדורה, ואם כך אין לעניין זה קשר לקביעת סדרן של שתי המהדורות. ← Holladay, *Jeremiah*, II.7

ס' ירמיה, 'מהדורה א', השונה מן המהדורה המורחבת הכלולה בנה"מ+, 'מהדורה ב'. במהדורה ב' הוכנסו שינויים בסדר הפסוקים ובניסוח, אך לעתים קרובות יותר נוספו אלמנטים שונים: חטיבות המופיעות עתה פעמיים (לדוגמה השוו את ח 10 – 12 לפסוקים ו 13 – 15, את יז 3 – 4 לפס' טו 13 – 14, ואת ל 10 – 11 לפס' מז 27 – 28); פסוקים חדשים וחטיבות חדשות, שהגדולות שבהן הן לג 14 – 26 ונא 44 – 49; פרטים חדשים; הסברים קצרים, במיוחד הרחבות של שמות עצם פרטיים;¹⁰ הרחבות על בסיס ההקשר; הרחבות של נוסחאות וכו'. הרחבות מעין אלה מוצגות בטבלה 1 בהקשרן בפרק כז. ראויים לתשומת לב מיוחדת פס' 19 – 22 בפרק זה, שבהם התוספות בנה"מ+ אינן תואמות את ההקשר (הן נוגדות את דברי הנביא ומשמשות כנבואות שבידיעבד) ומסגירות את זמנה הבתרגולות של מהדורה ב' (דוגמאות נוספות לתוספות בתרגולות במהדורה ב' מצויות בפסוקים כה 14, כז 7, כט 6).¹¹ על פי Tov* 1999, מהדורה ב' הדגישה, בין היתר, את אשמת העם (לדוגמה יא 7 – 8, כט 16 – 20) ואת מרכזיותו של אלהים (לדוגמה י 6 – 8, 11) והוסיפה הערות מעדכנות (התוספות הבתרגולות שנוכרו לעיל). מחקריהם של Stipp* 1994–2008 ושל Joosten* מספקים דוגמאות לייחודה הלשוני של מהדורה ב', שלעתים קרובות מצביעות על איחורה היחסי בהשוואה ליתר הטקסט של נה"מ. השינויים העריכתיים נעשו באופן שווה בכל שלושת רובדי החיבור של ירמיה, המכונים במחקר A, B, C, ולכן סביר להניח שתהליך זה התרחש בשלב מאוחר יחסית של התפתחות הספר.¹²

את תהליך ההתפתחות המדויק ממהדורה א' למהדורה ב' אי אפשר לשחזר היות שהטקסט שעמד ביסודה של מהדורה ב', אף שדמה מאוד לזה של מהדורה א', לא היה זהה לו.¹³ משום כך מהדורה ב' לעתים מעט קצרה יותר ממהדורה א'. לפי תרחיש אחר, אפשר שנוסף על ההרחבה בנה"מ+ אירעה גם גריעה. כך לדעת Rofé* 1995, 166 באשר לקטעים בפרק נב (= מל"ב כה). נוסף על כך, אין ספק שגרסאות קצרות אחדות נוצרו על ידי תקלות טקסטואליות,¹⁴ כגון הומויוֹטָטְאוֹטוֹן¹⁵ ביר' כז 13 – 14.

10 לגרסה הקצרה יותר של השמות בפרקים ההיסטוריים יש לעתים קרובות דפוס קבוע ולפיו בהיקרותו הראשונה השם מופיע במלואו ואחר כך מופיעות צורות מקוצרות, כבמקרה של "ישמעאל בן נתניה בן אלישמע" המופיע בשלמותו בפרק מא פס' 1 במהדורה א' ובפסוקים הבאים מקוצר ל"ישמעאל".
Tov* 1985, 375 ←

11 שחזור דומה לזה המוצג בטבלה 1 מצוי אצל Stulman* לכל חטיבות הפרווה שבספר. על אופיו של הרובד הנוסף במהדורה ב' ראו Bogaert* 1981–1994, Wells*, Stulman*, Tov* 1985–1999, לדעת Gosse*, Goldman*, Lust* 2006, 270. ההשקפה בדבר שתי מהדורות של ירמיה מוסכמת עתה על רוב החוקרים.

12 למשל, יז 1 – 2, ל 15, נא 44 – 49 (כולם: A); לט 4 – 13 (B); יא 7 – 8, כט 16 – 20 (C). ואולם מהדורה ב' לא נוצרה בשלב כה מאוחר כסוף מאה ג' או תחילת מאה ב' לפני סה"נ, לאחר השלמתו של התרגום היווני, כהצעתו של Schenker* 2007, אלא בשלב מוקדם יותר. במשך מאות אחדות התקיימו שתי המהדורות בישראל הקדומה זו בצד זו.

13 על מעמדם המיוחד של פרקים כז – כט, ראו עמ' 183, הערה 83.

14 ואולם הסבר זה תקף רק לאחר קטן ביותר של הגרסאות הקצרות, ולא ל-64% כפי שהוצע בידי Lundblom, Jeremiah; id., "Haplography in the Hebrew Vorlage of LXX Jeremiah", HS 46 (2005) 301–320

15 הצעתו של Soderlund* שהיא עמדת ביניים בין ההנחה כי המתרגם קיצר את המצע שעמד לפניו ובין ההנחה בדבר טקסט עברי קצר יותר, הופרכה בידי Janzen, "A Critique of Sven Soderlund's

טבלה 1

הבדלים בין נה"מ + למצע העברי המשוחזר של תה"ש* בירמיה כז

טבלה זו מציגה את ירמיה כז בשורות מקבילות: המקור העברי המשוחזר של תה"ש* בשורה הראשונה ונה"מ בשורה השנייה באותיות מוטות.

תה"ש* 1

נה"מ 1 בראשית ממלכת יהויקים בן יאשיהו מלך יהודה היה הדבר הזה אל

2 כה אמר ה' עשה (?) מוסרות ומטות ונתתם

ירמיה מאת ה' לאמר 2 כה אמר ה' אלי עשה לך מוסרות ומטות ונתתם

על צוארך 3 ושלחתם אל מלך אדום ואל מלך מואב ואל מלך בני עמון ואל
על צוארך 3 ושלחתם אל מלך אדום ואל מלך מואב ואל מלך בני עמון ואל

מלך צר ואל מלך צידון ביד מלאכים הבאים לקראתם ירושלם אל צדקיהו
מלך צר ואל מלך צידון ביד מלאכים הבאים ירושלם אל צדקיהו

מלך יהודה 4 וצוית אתם אל אדניהם לאמר כה אמר יהוה אלהי ישראל
מלך יהודה 4 וצוית אתם אל אדניהם לאמר כה אמר יהוה צבאות אלהי ישראל

כה תאמרו אל אדניכם 5 אנכי עשיתי את הארץ
כה תאמרו אל אדניכם 5 אנכי עשיתי את הארץ את האדם ואת הבהמה אשר

בכחי הגדול ובזרועי הנטויה ונתתיה לאשר ישר בעיני 6
על פני הארץ בכחי הגדול ובזרועי הנטויה ונתתיה לאשר ישר בעיני 6 ועתה

(?) נתתי את הארצות ביד נבוכדנאצר מלך בבל
אנכי נתתי את כל הארצות האלה ביד נבוכדנאצר מלך בבל

לעבדו וגם את חית השדה לעבדו 7
עבדי וגם את חית השדה נתתי לו לעבדו 7 ועבדו אתו כל הגוים ואת

כנו ואת כן בנו עד בא עת ארצו גם הוא ועבדו בו גוים רבים ומלכים

8 הגוי והממלכה אשר

גדלים 8 והיה הגוי והממלכה אשר לא יעבדו אתו את נבוכדנאצר מלך בבל ואת

לא יתן את צוארו בעל מלך בבל בחרב וברעב אפקד עליהם
אשר לא יתן את צוארו בעל מלך בבל בחרב וברעב ובדבר אפקד על הגוי ההוא

נאם יהוה עד תמי אתם בידו 9 ואתם אל תשמעו אל נביאיכם ואל
נאם יהוה עד תמי אתם בידו 9 ואתם אל תשמעו אל נביאיכם ואל

קסמיכם ואל חלמיכם ואל ענניכם ואל כשפיקם אשר הם אמרים
קסמיכם ואל חלמיכם ואל ענניכם ואל כשפיקם אשר הם אמרים אליכם

לא תעבדו את מלך בבל 10 כי שקר הם נבאים לכם למען הרחיק אתכם
לאמר לא תעבדו את מלך בבל 10 כי שקר הם נבאים לכם למען הרחיק אתכם

מעל אדמתכם 11 והגוי אשר יביא את צוארו בעל מלך
מעל אדמתכם והדחתי אתכם ואבדתם 11 והגוי אשר יביא את צוארו בעל מלך

בבל ועבדו והנחתיו על אדמתו ועבדה וישב בה 12 ואל
בבל ועבדו והנחתיו על אדמתו נאם יהוה ועבדה וישב בה 12 ואל

צדקיה מלך יהודה דברתי ככל הדברים האלה לאמר הביאו את צואריכם
צדקיה מלך יהודה דברתי ככל הדברים האלה לאמר הביאו את צואריכם

ועבדו 13
בעל מלך בבל ועבדו אתו ועמו וחיו 13 למה תמותו אתה ועמך בחרב

ברעב וכדבר כאשר דבר יהוה אל הגוי אשר לא יעבד את מלך בבל

14
את מלך בבל
14 ואל תשמעו אל דברי הנבאים האמרים אליכם לאמר לא תעבדו את מלך בבל

כי שקר הם נבאים לכם 15 כי לא שלחתים נאם יהוה והם נבאים בשמי לשקר
כי שקר הם נבאים לכם 15 כי לא שלחתים נאם יהוה והם נבאים בשמי לשקר

למען הדיחי אתכם ואבדתם אתם והנבאים הנבאים לכם (ל)שקר שקר לכם
למען הדיחי אתכם ואבדתם אתם והנבאים הנבאים לכם

16 ואל כל העם הזה ואל הכהנים דברתי לאמר כה אמר יהוה אל תשמעו אל
16 ואל הכהנים ואל כל העם הזה דברתי לאמר כה אמר יהוה אל תשמעו אל

דברי נביאיכם הנבאים לכם לאמר הנה כלי בית יהוה מושבים מבבלה
דברי נביאיכם הנבאים לכם לאמר הנה כלי בית יהוה מושבים מבבלה עתה

כי שקר המה נבאים לכם 17

מהרה כי שקר המה נבאים לכם 17 אל תשמעו אליהם עבדו את מלך בבל

לא שלחתים 18 ואם נבאים הם ואם יש

וחיו למה תהיה העיר הזאת חרבה 18 ואם נבאים הם ואם יש

דבר יהוה אתם יפגעו נא בי

דבר יהוה אתם יפגעו נא ביהוה צבאות לבלתי באו הכלים הנותרים בבית יהוה

19 כי כה אמר יהוה

ובית מלך יהודה ובירושלם בבלה 19 כי כה אמר יהוה צבאות אל העמדים

על (?) יתר הכלים 20 אשר

ועל הים ועל המכנות ועל יתר הכלים הנותרים בעיר הזאת 20 אשר

לא לקחם מלך בבל בגלותו את יכוניה

לא לקחם נבוכדנאצר מלך בבל בגלותו את יכוניה בן יהויקים מלך יהודה

מירושלם

מירושלם בבלה ואת כל חרי יהודה וירושלם 21 כי כה אמר יהוה צבאות

22

אלהי ישראל על הכלים הנותרים בית יהוה ובית מלך יהודה וירושלם 22

נאם ה'

בבלה יובאו

בבלה יובאו ושמה יהיו עד יום פקדי אתם נאם ה' והעליתים והשיבתים אל המקום הזה

מאפייניו של תה"ש* מצויים גם במגילות 4QJer^{b,d} בפרקים ט – י, מג. להלן מובא הטקסט של ירמיה ט 21 – י 21 בנה"מ.

טבלה 2

מגילות 4QJer^{b,d} ביחסן לתה"ש* ולנה"מ + בירמיה

א. 4QJer^b : יר' ט 21 – י 21¹⁶

- 1 [דבר כה נאם יהוה ונפלה נבלת האדם כדמן על פני השדה וכעמיר מאחרי הקצר ואין מאסף ²²כה אמר יהוה אל יתהלל חכם בח[כמתו ואל יתהלל[ל]]
- 2 [הגבור בגבורתו אל יתהלל עשיר בעשרו ²³כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידע אומי כי אני יהוה עשה חסד משפ[ט] וצדקה בארץ כי
- 3 [באלה חפצתי נאם יהוה ²⁴הנה ימים באים נאם יהוה ופקדתי על כל מול בערלה ²⁵על מצרים ועל יהודה ועל אדום ועל בני עמון ועל מואב ועל כל [קצוצ' פלאה הישב[י]ס]
- 4 [במדבר כי כל הגוים ערלים וכל בית ישראל ערלי לב ¹שמעו את הדבר אשר דבר יהוה עליכם בית ישראל ²כה אמר יהוה [אל דרך הגוים
- 5 [אל תלמדו ומאמות השמים אל תחתו כי יחתו ³הגוים מהמה ³כי חקות העמים הבל הוא כי עץ מיער כרתו מעשה ידי חרש במעצד ⁴בכסף ובז[הב] ייפהו במקבות
- 6 [ובמסמרות יחזקום ולא יפיק ⁵כתמר מקשה המה לא ידברו ⁹כסף מרקע מתרשיש יובא וזהב מאופז וידי צורף מעשה חכמים כלם? [תכלת וארגמן
- 7 [לבושם ²⁵נשוא ינשוא כי לא יצעדו אל תיראו מהם כי לא ירעו וגם היטיב אין אותם ¹¹כדנה תאמרון להום אלהיא די שמיא וארקא לא עבדו [יאבדו מן ארעא
- 8 [ומן תחות שמיא אלה ¹²עשה ארץ בכחו מכין תבל בחכמתו ובתבונתו נטה שמים ¹³לְקוֹל תַּחַן תַּחַן המון מים בשמים ויעלה נשאים מק[צה] ארץ ברקים
- 9 [למטר עשה ויוצא רוח מאצרתיו ¹⁴נבער כל אדם מדעת הביש כל צורף מפסל כי שקר נסכו ולא רוח בס ¹⁵הבל המה מעשה תעתעים [בעת פקדתיים
- 10 [יאבדו ¹⁶לא כאלה חלק יעקב כי יוצר הכל הוא וישראל שבת נחלתו יהוה עבאואת שמו ¹⁷אספי מארץ כנעתך יושבת במצור ¹⁸כי כה אמר יהוה הנני קו[ל]ע[ע] את ישב
- 11 [הארץ כפעם הזאת והצרותי להם למען ימצאו ¹⁹אוי לי על שברי נחלה מכותי ואני אמרתי אך זה חלי ואשאנו ²⁰אהלי שדד וכל מיתרי נתקו בני יצא[י]

12] ²¹

[דרשו]

נראה שהפסוקים י 6 – 8, 10 חסרים במגילה זו כפי שהם חסרים בתה"ש*. למרות מצבה המקוטע של המגילה, 173 Tov, *DJD XV* (1997) וכן Saley* 2010, הראו שסדר הפסוקים במג' 4QJer^b אינו ניתן לשחזור אלא בדרכו של תה"ש*, היינו, 3, 4, 5, 9, 11. הפסוקים 6 – 8, 10, החסרים במג' 4QJer^b ובתה"ש*, בעלי אופי אחיד: הם מהללים את אלוהי ישראל ואילו שאר

16 שחזור הטקסט בסוגריים מרובעים תואם את תה"ש* ומשנית גם את נה"מ. סדר הפסוקים תואם את תה"ש*. סטיות מנה"מ בפרטים קטנים מסומנות באותיות מוטות. השורות של קטע זה מקומראן ארוכות מאד.

הפסוקים לועגים לפסילים של עובדי האלילים. נראה שהדופסולוגיה⁺ בפסוקים אלה הוספה במהדורה ב'.¹⁷

להלן מובא הטקסט של יר' מג 2 – 10 לפי מג' 4QJer^d.

ב. 4QJer^d: יר' מג 2 – 10

- 1 [אלהינו לאמר לא־תבאו מצרים לגור ש]ע³ ב[רוד] מִסֵּ'ית אתך בנ[י] [ל]מ[ע]ן תת אתנו]
- 2 [ביד הכשדים להמית אתנו ולהגלות] אֲתָנוּ ב[ל] 4 [ו]לא ש[מע] יוחנן וכל שרי הח[י]לם וכל
- 3 [העם בקול יהוה לשבת בארץ יהודה vac] 5 [ח יו] חנן [וכל ש]יִי [ח] ילם את כל שארית
- 4 [יהודה אשר שבו מכל הגוים אש]ר [נדרו] שֵׁם 6 אֶת־הַגְּבֻרִים [ו]אֶת־הַנְּשִׁים ואת הטף ואת בנות
- 5 [המלך ואת כל הנפש אשר הני]ח נבזראדן את גדליהו בן אחיקם ואת ירמיהו הנביא
- 6 [ואת ברוך בן נריהו 7 ויבאו א]רץ מצרים כי לא שמעו בקול יהוה [ו]בִּבְאוּ עד תחפחס
- 7 [8 ויהי דבר יהוה אל ירמיהו] בתחפחס לאמר 9 קח בידך אבנים גדולות וטמנתם
- 8 [אשר בפתח בתחפחס לעיני אנשים יהודים vac]
- 9 [10 ואמרת אליהם כה אמר יהוה צבאות אלהי ישראל הנני שלח ולקחתי את נבוכדנאצר מ]ל[ך]

מג' 4QJer^d משקפת את אותו טקסט קצר ביר' מג 2 – 10 כתה"ש* (10:2–50:2 לפי תה"ש), במיוחד בשמות פרטיים, כפי שמודגם בהשוואה המופיעה מטה. בטור הימני החיסורים של תה"ש לעומת נה"מ + מודפסים בתוך סוגריים זוויתיים.

מג 4, 5 4QJer ^d תה"ש* יוחנן	נה"מ + יוחנן { בן קָרַח }
6 4QJer ^d תה"ש* נבזראדן	נה"מ + נבזראדן { רב טבחים }
6 4QJer ^d תה"ש* גדליהו	נה"מ + גדליהו בן אחיקם { בן שפן } בן אחיקם

2. שתי שכבות ספרותיות של יהושע: תה"ש* ונה"מ +

מזור, תה"ש (1994); א' רופא, "סיומו של ספר יהושע לפי תרגום השבעים", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ב (1977) 217 – 227; הנ"ל, "שיטת הביקורת הספרותית-היסטורית מודגמת ביהושע כ", בתוך: א' רופא וי' זקוביץ, עורכים, ספר יצחק אריה זליגמן (ירושלים 1983) 137 – 150

A.G. Auld, "Textual and Literary Studies in the Book of Joshua", ZAW 90 (1978) 412–417; id., "The 'Levitical Cities': Texts and History", ZAW 91 (1979) 194–206; id., "The Cities in Joshua 21: The Contribution of Textual Criticism", Textus 15 (1990) 141–152; M. Fishbane, "Biblical Colophons, Textual Criticism and Legal Analogies", CBQ 42 (1980) 438–449; Gaster, "Buch Josua" (1908); id., "The Samaritan Book of Joshua and the Septuagint", PSBA 31 (1909) 115–127, 149–153; S. Holmes, The Hebrew and Greek Texts of Joshua (Cambridge 1914); Mazor, "Origin" (1988); ead., "Nomistic" (1995); van der Meer, Formation (2004); H.M. Orlinsky, "The Hebrew Vorlage of the Septuagint of the Book of

17 י' בן־דב, "אוצרות אור", על קו התפר, 155 – 162 מציג ניתוח ספרותי של השכבות השונות בפרק זה.

Joshua", *VTSup* 17 (1969) 187–195; H.N. Rösel, "Die Überlieferungen vom Josua- ins Richterbuch", *VT* 30 (1980) 342–350 (348–349); M. Rösel, "Die Septuaginta-Version des Josuabuches", *Brennpunkt* (2001) 197–211 = *SJOT* 16 (2002) 5–23 (Eng.); E. Tov, "The Growth of the Book of Joshua in the Light of the Evidence of the LXX Translation", in id., *Greek-Hebrew Bible* (1999) 385–396; id., "Deuteronomists" (2008); id., "Literary Development" (2012); Ulrich, "Joshua" (1994)

התרגום היווני של יהושע מכיל חומר יוצא דופן מבחינת העניין הספרותי שהוא מעורר. חלק מן הרכיבים שלו קצר יותר מנה"מ+ (← תתסעיף א), אחרים ארוכים יותר (← תתסעיף ב) ואחרים מציגים סדר שונה (← תתסעיף ג). רופא* 1977 – 1983 וכן, Holmes* 1914, Auld* 1978–1990, Tov* 1999, Mazor* 1988–1995, הציעו שנה"מ+ ותה"ש* משקפים שתי שכבות ספרותיות שונות, ושתה"ש* מייצג ככל הנראה את השכבה הקדומה יותר. תה"ש* ליהושע מכיל גם חומר מאוחר.¹⁸

בגלל מיעוט הקריטריונים החיצוניים ששופכים אור על טבעו של תה"ש, עלינו לפנות לאופיו של התרגום עצמו. אף שהתרגום של יהושע אינו מילולי כזה של ירמיה ← סעיף 1, החופש היחסי של תרגום זה אינו מתיר לנו להסיק את המסקנה שהמתרגם הכניס שינויים אלה. ← מזור* 1994, 27 – 73. עמדה זו נתמכת בקיומו של נוסח קצר יותר של יהושע ח 14 – 18 הדומה לתה"ש* במג' 4QJosh^a, קטע 18. ראוי לשים לב להבדלים⁺ בייתורים של תה"ש*, כגון טז 10, יט 48, כד 31, וראו Ulrich* 1994.

(א) הנוסח הקצר של תה"ש* לעומת הנוסח הארוך של נה"מ+

הנוסח של תה"ש* חסר רכיבים שונים המצויים בנה"מ+, סך הכול 4–5 אחוזים של הספר בקירוב. לרוב נה"מ+ כולל רכיבים מאוחרים: הבהרות קצרות, תוספות הרמוניסטיות והקשריות, תיקונים תיאולוגיים וביטויים דבטרו-נומיסטיים⁺. ← Tov* 1999, 2011. אף שאין לבטל לחלוטין את האפשרות שהמתרגם קיצר את הנוסח, העדות הטקסטואלית בכללותה מורה כי סביר להניח שנה"מ+ מציג בפרטים קטנים אלו שכבה ספרותית מורחבת. אם כן, יש להבין את החיסורים של תה"ש* בדוגמאות שלהלן כייתורים של נה"מ+.

יהו' א 1	נה"מ+	ויהי אחרי מות משה {עבר ה'}
	תה"ש*	ויהי אחרי מות משה

18 4QJosh^a מייצג מקור שלישי. ← סעיף 13. עם זאת, van der Meer* 2004 מתריע נגד גישה זו, בטענה שההבדלים הגדולים בין שלושת מקורות אלה נגזרים מן הדינמיקה הפנימית של המגילה ומאופיו של תה"ש.

אותה נוסחה חסרה גם בתה"ש* לפסוקים א 15 (להלן), כב 14. ביטויים דבטרונומיסטיים* אחרים חסרים בתה"ש* בפסוקים א 11, ד 10, ח 31, 34, כד 17. ←¹⁹ 2008 *Tov

יהו' ב 15 נה"מ+ ותורדם בחבל בעד החלון { כי ביתה בקיר החומה ובחומה היא יושבת }

תה"ש* ותורדם בחבל בעד החלון

הנוסח הארוך של נה"מ+ הוא משני, היות שביתה של רחב עמד על כנו בפרק ו פס' 22, לאחר נפילת החומות, ולכן לא ייתכן כי היה "בקיר החומה". ← 1999, 393 *Tov

חלק מן התוספות מנוסחות כב מ ש ב ה ש נ י ה.

יהו' א 15 נה"מ+ ושבתם לארץ ירושתכם { וירשתם אותה } אשר משה { עבד ה' } נתן לכם

תה"ש* ושבתם לארץ ירושתכם אשר משה נתן לכם

הקטע הראשון החסר בתה"ש* אינו תואם את התחביר של נה"מ.

יהו' ד 10 נה"מ+ והכהנים נשאי הארון עמדים בתוך הירדן עד תם כל הדבר אשר צוה ה' את יהושע לדבר אל העם { ככל אשר צוה משה את יהושע }

תה"ש* והכהנים נשאי הארון עמדים בתוך הירדן עד תם כל הדבר אשר צוה ה' את יהושע לדבר אל העם

על פי הניסוח הקצר של תה"ש*, פעולותיו של יהושע מילאו בקפידה אחר הנחיותיו של אלוהים, ואילו התוספת בנה"מ+, שמוצאה אולי בפס' 12, יא 15 או דב' ג 8, מדגישה שהציווי ניתן על ידי משה.

הגרסה הקצרה בתה"ש* לפרק כ ראויה לשימת לב מיוחדת. בפרק זה יהושע מצווה לייעד ערי מקלט בהתאם לציווי מוקדם יותר שניתן למשה; ראו את החוקים במקור הכהני (במ' לה 9 – 34) ובדב' יט 1 – 13 (ראו מטה). תה"ש* וספר יהושע השומרוני⁺ משקפים נוסח קצר יותר. ← 1908–1909 *Gaster

19 טוב* 2008 הציע שהחיסורים, הייתורים והשינויים בתה"ש התואמים את הניסוחים הדבטרונומיסטיים אינם מצדיקים את ההשערה בדבר שכבה דבטרונומיסטית שנייה ביהושע. אפשר להסביר את כל המקרים כשינויי סופרים שהושפעו על ידי הצירופים הדבטרונומיסטיים התכופים.

טבלה 3

חיסורים של תה"ש* ביהו' כ 1 – 6

הטקסט שלהלן מייצג את נה"מ, שבו החיסורים של תה"ש*, המוצגים באותיות מוטות, מובאים בסוגריים זוויתיים, ואילו התוספות של תה"ש* (השוו במדבר לה) מוצגות באותיות קטנות יותר.

¹וידבר יהוה אל יהושע לאמר ²דבר אל בני ישראל לאמר תנו לכם את-ערי המקלט אשר דברתי אליכם ביד-משה ³לנוס {שמה} רוצח מכה נפש בשגגה {בבלי דעת} והיו לכם +הערים+ למקלט +ולא ימות הרוצח+ מגאל הדם {⁴ונס אל אחת מהערים האלה ועמד פתח שער העיר ודבר באזני זקני העיר והיא את דבריו ואספו אתו העירה אליהם ונתנו לו מקום וישב עמם ⁵וכי ירדף גאל הדם אחריו ולא יסגרו את הרוצח בידו כי בבלי דעת הכה את-דעהו ולא שנה הוא לו מתמול שלשום ⁶וישב בעיר ההיא} עד עמדו לפני העדה למשפט {עד מות הכהן הגדול אשר יהיה בימים ההם או ישוב הרוצח וכא אל עירו ואל ביתו אל העיר אשר נס משם}

השוואת שני הנוסחים מראה שהם משקפים מהדורות ספרותיות שונות, כשהמהדורה הארוכה התפתחה מן הקצרה. נה"מ+ ליהושע כ כתוב בשני סגנונות שונים: בקווים כלליים, הקטע החסר בתה"ש* (חלק הארי של פס' 4 – 6 והצירוף "בבלי דעת" בפס' 3) משקף את תוכנו וסגנונו של ספר דברים, בעוד שאר הפרק (נה"מ+, תה"ש*) משקף את סגנונו ותוכנו של במדבר לה (המקור הכהני). למשל, השוו "בשגגה" (פס' 3) המצוי בבמ' לה 11 עם הצירוף הסמוך לו "בבלי דעת", המצוי גם בדב' יט 4 (צירוף זה מופיע במקרא רק בדברים וביהו' כ 3). לדיון מפורט באוצר המילים של קטע זה ראו רופא* 1983 וכן Fishbane*.

מוצע בזאת שהנוסח הקצר המשתקף בתה"ש* והמנוסח על פי במדבר לה משקף כנראה רובד ספרותי מוקדם של פרק זה. השערה זו מבוססת על המתח הפנימי בין רובד זה ובין רובד התוספות בנוסח הארוך של נה"מ+. רובד התוספות של נה"מ+ ביהושע מכיל מילים וקטעים מתוך דברים יט שמטרתם הייתה להתאים את הרובד הקדום לס' דברים, הנחה שאינה מפתיעה לגבי ספר יהושע, שצורתו הנוכחית מציגה עיבוד דבטרונומיסטי⁺ במקומות אחרים בספר. התוספות בפרק כ גורמות לסתירה פנימית: בפס' 4 (הייתור שבנה"מ+), הרוצח מתקבל בעיר המקלט כמי שמוקר כרוצח בשגגה ולפיכך הופך לפליט חוקי. קבלתו לעיר המקלט נתונה לשיקול דעתם של זקני העיר, ששמעו את גרסתו לאירוע (פס' 4 – 5). ואולם על פי המשך הכתוב בפס' 6 (נה"מ+, תה"ש*), הרוצח לא הובא עדיין למשפט ("עד עמדו לפני העדה למשפט"). בנוסח הקצר של תה"ש*, שבו חסרים פס' 4 – 5, מתח זה אינו קיים.

(ב) כמה רכיבים ארוכים בתה"ש* השונים מנה"מ+ ולרוב קדומים מנה"מ

אף שתה"ש* ליהושע מציג לעתים קרובות נוסח קצר יותר מנה"מ+, הוא מכיל גם ייתורים חשובים ביחס לנה"מ+ הנושאים סימנים של טקסט עברי, וניכרים בסגנונם ההבראיסטי²⁶. כמה ייתורים ארוכים מכילים צירופים וחלקי פסוקים המופיעים במקומות אחרים ביהושע–שופטים או במלכים א. חלקם משקף נוסחים עבריים הקודמים לנה"מ, בעוד אחרים משקפים תוספות מדרשיות⁺ למהדורת נה"מ. לעתים קרובות קשה להבחין בין שתי אפשרויות אלה; למשל, אין זה ברור אם המסורת אשר ל'חרבות הצרים' ש'נלקחו' בידי יהושע ונקברו בקברו (תה"ש כא 42, כד 31) מייצגת מסורת מקורית שנמחקה בידי נה"מ+ או תוספת מדרשית לסיפור. ראו תה"ש יהו' יט 47 – 48, כא 42-ד, כד 31 (← 2011 *Tov) וכן:

• ו 26 א התגשמותה של קללת יהושע על הבונה מחדש את יריחו בתה"ש* ו 26 א זהה פחות או יותר למל"א טז 34 נה"מ+, תה"ש* (לנוסח תה"ש* ראו סעיף 24). התוספת בתה"ש ליהושע לא הושפעה מן הכתוב המקביל בתה"ש למל"א, ²⁰ אלא מנוסח עברי שונה במידת־מה. ייתור זה מקביל לחזון הנבואי של הבונה מחדש במג' 4QapocrJoshb (4Q379) קטע 22 טור ב 7 – 15 ובמג' 4QTest (4Q175) 21 – 30. אפשר לשחזר את תולדות המסורת בדבר בניית יריחו מחדש כלהלן. במקור הגשמתה של הקללה לא נכללה בכתוב, כפי שנראה לעין בעיבוד הלוקיאני⁺ של תה"ש (כתבי-יד b2e2 borc) במל"א טז 34 המחסיר אותה. ← עמ' 316. בשלב שני (נה"מ+) וכל התרגומים העתיקים פרט לעיבוד הלוקיאני של תה"ש) תוספת דברונומיסטית⁺ במל"א טז 34, שאינה קשורה לפסוקים שסביבה, דיווחה על הגשמת הנבואה. שלב שלישי, מדרשי, בהתפתחות משתקף במקור העברי של תה"ש ליהו' ו 26.

• טז 10 א בתיאור נחלת יוסף, בהזכירו את גזר, תה"ש* מוסיף סיפור ולפיו פרעה העניק עיר זו במתנה לבתו. סיפור זה הועתק ממלכים א, שם הוא מתאים יותר, בפרק ט 16 (נה"מ+) או אחרי ה 14 (תה"ש*). שני הניסוחים היווניים נבדלים זה מזה בכמה פרטים, עובדה המבטלת את האפשרות שהכתוב בתה"ש למל"א ה 14 הועבר לתה"ש ליהושע. הייתור בתה"ש ליהושע מרחיב את אזכורה של גזר בדרך מדרשית.

• כד 33 א – ב (המעבר בין יהושע ושופטים). הייתור הארוך בתה"ש* לאחר יהו' כד 33 משקף כנראה שלב מוקדם בהתפתחות הספר העברי.

(a) ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ λαβόντες οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ τὴν κιβωτὸν τοῦ θεοῦ περιεφέρουσιν ἐν ἑαυτοῖς, καὶ Φινεὺς ἱεράτευσεν ἀντὶ Ἐλεάζαρ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ὥς ἀπέθανεν καὶ κατωρύγη ἐν Γαβαθ τῇ ἑαυτοῦ. (b) οἱ δὲ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἀπήλθουσιν ἕκαστος εἰς τὸν τόπον αὐτῶν καὶ εἰς τὴν ἑαυτῶν πόλιν, καὶ

ἐσέβοντο οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ τὴν Ἀστάρτην καὶ Ἀσταρωθ καὶ τοὺς θεοὺς τῶν ἔθνων τῶν κύκλῳ αὐτῶν. καὶ παρέδωκεν αὐτοὺς κύριος εἰς χεῖρας Ἑγλων τῷ βασιλεῖ Μωαβ, καὶ ἐκυρίευσεν αὐτῶν ἑπτὰ δέκα ὀκτώ.

הסגנון ההֶבראִיסטי+ של קטע זה מאפשר שחזור אמין יחסית של הטקסט העברי שעמד ביסוד תה"ש. פרטים בעייתיים מסומנים בכוכבית:

ביום ההוא לקחו בני ישראל את ארון האלהים ויסבו (או: וישאו) בתוכם*. ויכהן* פנחס תחת אלעזר אביו עד מותו* ויקבר (או: ויקברו אתו) בגבעה אשר לו. וילכו* בני ישראל איש למקומו ולעירו. ויעברו בני ישראל את העשתרת ואת העשתרות ואת אלהי העמים אשר סביבותיהם. ויתנם ה' ביד עגלון מלך מואב וימשל במ שמנה עשרה שנה*

הנוסח של נה"מ+ ביהושע כד אינו מכיל מקבילה רצופה לקטע זה, אבל אפשר למצוא את רכיביו במקומות אחדים: לפסוקית ^{b33} השוו את יהו' כד ³³, שופ' ב 9; לפסוקית ³³ השוו את שופ' ב 6, 11 – 14, ג 12, 14. נראה שנוסח זה עמד בפני מחבר ס' ברית דמשק (CD V 1–5).

רופא* 1977 הראה כי קטע זה היה קיים פעם בניסוח עברי באחד מן השלבים המוקדמים של ס' יהושע–שופטים המאוחד. ההיבט הייחודי ביותר של הפסוק הנוסף יהו' כד 33 הוא שהפסוקית האחרונה בו מזכירה את תחילת סיפור אהוד בשופ' ג 12 – 30. התוספת של תה"ש* משמרת אפוא מסורת עתיקה של ספר יהושע–שופטים המאוחד. אפשר לשחזר את הרצף של תה"ש* כלהלן (לפי סדר הפרקים של נה"מ+): יהושע כד, הייתור בתה"ש*, סיפור אהוד (שופ' ג 12 – 30), ושאר ספר שופטים.²¹ נראה שהקטע שעתה הוא ייתור בתה"ש* אחרי יהו' כד 33 הושמט בנה"מ+, אולי מטעמים אידאולוגיים (רופא*). השקפה זו לא נתקבלה על דעתו של H.N. Rösel, הסבור שתוספת זו של תה"ש* היא משנית.

(ג) הרצף השונה בפרקים ח – ט בתה"ש* ובנה"מ+

בפרקים ח – ט הרצף בתה"ש* שונה בהרבה מנה"מ+. סדר האירועים בתה"ש* הוא כדלהלן:

1. כיבוש העי (ח 1 – 29).
2. הערה מסכמת (ט 1 – 2): "ויהי כשמע כל המלכים אשר בעבר הירדן בהר ובשפלה ובכל חוף הים הגדול אל מול הלבנון, החתי והאמרי הכנעני הפרזי החוי והיבוסים,² ויתקבצו יחדו להלחם עם יהושע ועם ישראל פה אחד".

²¹ כתימוכין להשערה זו, טען רופא* שכל החטיבה הכוללת את שופ' א 1 – ג 11 היא משנית בכל עדי הנוסח. היא מכילה (א) אוסף של סיפורים על אודות כיבוש הארץ ועל הכישרון להוריש את יושביה (פרק א) המקבילים ליהושע, (ב) הקדמה עריכתית מאוחרת לספר שופטים (ב 1 – ג 6), (ג) סיפורו של השופט עתניאל (ג 7 – 11) שדמותו כשופט אינה מתוארת בבהירות. נראה כי החטיבה שופ' א 1 – ג 11 הוספה לס' שופטים לאחר שהספר המקורי הופרד לספרי יהושע ושופטים.

3. בניית המזבח (ח 30 – 35).

4. עֲרַמַּת הַגִּבְעוֹנִים (ט 3 – 27).

אפשר להציג את אייהתאמות בין שתי המסורות גם כהבדלים ספרותיים (עריכתיים) במיקום הסיפור על אודות בניין המזבח (ח 30 – 35). קטע זה הוא משני בהקשרו שכן אין לו קשר ברור לפסוקים שסביבו. "אז" בפסוק ח 30 היא אך קישור חיצוני: הקטע כולו מבוסס על דברים כז וגם המינוח מבוסס על ספר זה. לפיכך ייתכן שקטע זה הוסף בשלב מאוחר יותר במקומות שונים בעריכה הדברונומיסטית¹ של יהושע: בנה"מ + לפני ט 1 – 2 ובתה"ש* אחרי פסוקים אלה. אף שאין הבדל בסיסי בין שתי מסורות אלה, נראה שמיקומם של ט 1 – 2 בתה"ש* הוא הסביר יותר, היות שכאן הם בבחינת תוצאה של הפעולה הקודמת להם (כיבוש העי, ח 1 – 29) ← 4QJosh^a בסעיף 13. להבדלי רצף אחרים ראו סעיף 8.

(ד) שינויים תיאולוגיים ואידאולוגיים

מזור* 1994, עמ' 381 – 387 וכן Mazor* 1995 תיארה כמה שינויים תיאולוגיים בתה"ש* הנובעים כנראה ממצעו העברי, ובמיוחד שינויים נומיסטיים+ (יהו' ו 1 – 20, כב 23, 29, כד 1, 25). ראו גם M. Rösel* 2001, 208–111

3. שתי שכבות ספרותיות ביחזקאל: תה"ש* ונה"מ +

L.C. Allen, "Some Types of Textual Adaptation in Ezekiel", *ETL* 71 (1995) 5–29; P.-M. Bogaert, "Les deux rédactions conservées (LXX et TM) d'Ezéchiel 7", in Lust, *Ezekiel*, 21–47; K.S. Freedy, "The Glosses in Ezekiel i–xxiv", *VT* 20 (1970) 129–52; J. Lust, "Ezekiel 36–40 in the Oldest Greek Manuscript", *CBQ* 43 (1981) 517–533; id., "The Use of Textual Witnesses for the Establishment of the Text: The Shorter and Longer Texts of Ezekiel, An Example: Ez 7", in Lust, *Ezekiel*, 7–20; id., "Major Divergences between LXX and MT in Ezekiel", in Schenker, *Earliest Text* (2003) 83–92; id., "The Ezekiel Text", in *Sôfer Mahîr* (2006) 153–167; T.P. Mackie, *Expanding Ezekiel: The Hermeneutics of Scribal Addition in the Ancient Text Witnesses of the Book of Ezekiel*, Ph.D. diss., University of Wisconsin, Madison, 2010; H.-J. Stipp, "Der prämasoretische Idiolekt des Buches Ezekiel und seine Beziehungen zum Jeremiabuch", in *From Qumran to Aleppo*, 141–155; E. Tov, "Recensional Differences between the MT and LXX of Ezekiel", in id., *Greek-Hebrew Bible* (1999) 397–410; Treballe Barrera, *Biblia*, 420–421

תה"ש* ליחזקאל משקף נוסח קצר במקצת (4 – 5 אחוזים בקירוב) מנה"מ + והוא מכיל שכבה דקה של הבדלים ספרותיים ביחס לנה"מ + בפרק ז 3 – 9. ← Bogaert*; Lust* 1981–2006

תה"ש* ליחזקאל מילולי יחסית, עובדה המובילה להנחה שההבדלים ברצף שלו והחיסורים לעומת נה"מ + משקפים מקור עברי קצר. נוסח קצר זה הורחב מעט בנה"מ + על ידי אלמנטים מסוגים שונים: פרשנות, הרמוניזציה, הדגשת התוכן, מילים

מקבילות וחומר חדש ← *Mackie; *Tov, כפי שיודגם מטה.²² רוב האלמנטים הנוספים הם מבהירים-פרשניים, לדוגמה:

יח' א 22	נה"מ +	כעין הקרח { הנורא }
	תה"ש *	כעין הקרח
יח' ג 18	נה"מ	להזהיר רשע מדרכו { הרשעה } (= ת"י, ו)
	תה"ש *	להזהיר רשע מדרכו
יח' ח 3	נה"מ +	אל פתח שער { הפנימית }
	תה"ש *	אל פתח השער ²³

חוקרים מציגים לעתים קרובות את הרכיבים שהם ייתור בנה"מ + ביחזקאל כגלוסות (תחביות) הוא מונח מתאים יותר).²⁴ ואולם השקפה זו אינה סבירה בגלל מספרם הרב של רכיבים אלה ובשל היקרותם של רכיבים מקבילים ומילים נרדפות בייתורים של נה"מ + (כבשלוש הדוגמאות הראשונות) ומציאותו של חומר חדש בהם (שתי הדוגמאות האחרונות). למשל:

יח' ה 14	נה"מ +	ואתנך לחרבה { ולחרפה } בגוים אשר סביבותיך
	תה"ש *	ואתנך לחרבה בגוים אשר סביבותיך

להקשר דומה ראו יר' מט 13 כי לשמה לחרפה { ולחרב } ... המילה בסוגריים זווייתיים חסרה בתה"ש*.

יח' ה 15	נה"מ +	בעשותי בכ שפטים { באף ובחמה } ובתכחות חמה ²⁵
	תה"ש *	בעשותי בכ שפטים ובתכחות חמה
יח' ו 6	נה"מ +	... מזבחתיכם ונשברו { ונשבתו } גלולכם
	תה"ש *	... מזבחתיכם ונשברו גלולכם

חומר חדש:

יח' טז 13	נה"מ +	ותיפי במאד מאד { ותצלחי למלוכה }
	תה"ש *	ותיפי במאד מאד
יח' כ 28	נה"מ +	ויראו כל גבעה רמה וכל עץ עבת ויזבחו שם את זבחיהם { ויתנו שם כעס קרבנם }
	תה"ש *	ויראו כל גבעה רמה וכל עץ עבת ויזבחו שם את זבחיהם

22 Stipp* הצביע על כמה מילים וצירופים בייתורים שבנה"מ המאפיינים אך ורק את השכבה שהוספה, למשל טמאת, קנים.

23 התוספת בנה"מ + אינה במקומה בהקשרה. "היא מקדימה את זמנה מבחינת תכנית הסיוור האלוהית כפי שהיא מוצגת בשלב זה של הסיפור" (Freedy*, 138).

24 ראו P. Rost, "Miszellen, I. Ein Schreibgebrauch bei den Sopherim und seine Bedeutung für die alttestamentliche Textkritik", *OLZ* 6 (1903) 403–407, 443–446; 7 (1904) 390–393, 479–483; J. Herrmann, "Stichwortglossen im Buches Ezechiel", *OLZ* 11 (1908) 280–282; id., "Stichwortglossen im Alten Testament", *OLZ* 14 (1911) 200–204; G. Fohrer, "Die Glossen im Buche Ezechiel", *ZAW* 63 (1951) 33–53 = *BZAW* 99 (1967) 204–221; Freedy*; M. Dijkstra, "The Glosses in Ezekiel Reconsidered: Aspects of Textual Transmission in Ezekiel 10", in Lust, *Ezekiel*, 55–77; Allen* 251–250 עמ' 251 – 250. השור דב' כט 27, שם מופיע הביטוי "באף ובחמה" בהקשר דומה.

יש לראות ברכיבי הייתור בנה"מ+ בכללותם נציגים של רובד ספרותי, שהוסף למהדורה מוקדמת יותר כפי שהיא מיוצגת על ידי תה"ש*.

יתרה מזו, שתי חטיבות קצרות (יב 12 – 28; לב 25 – 26) של תה"ש* ואחת גדולה (לו 23 – 38) חסרות בפפירוס צ'סטר ביטי (P.Chester-Beatty 967) ממאה ב' או ראשית מאה ג' לסה"נ, והחטיבה הגדולה חסרה גם בַּטוּס לטינה (VL^{Wire}). לדעת לוסט,²⁶ חסרו ככל הנראה כל שלוש החטיבות הן בתרגום היווני העתיק⁺ הן במקורו העברי.

4. שכבות ספרותיות שונות בשמ"א: נה"מ+, תה"ש* ומג' 4QSam^a

נה"מ+ ותה"ש נבדלים זה מזה בפרטים גדולים וקטנים בספר שמואל, ובהם שתי מערכות נתונים שבהן הם משקפים שכבות ספרותיות שונות. ← סעיף 10 ועמ' 245 – 247

(א) שתי שכבות ספרותיות בשמ"א טז – יח בתה"ש* ובנה"מ+

א' רופא, "מלחמת דוד בגלית: אגדה, תיאולוגיה ואסכולוגיה", אשל באר שבע ג (1986) 55 – 89
A.G. Auld, "The Story of David and Goliath: A Test Case for Synchrony plus Diachrony", *David und Saul im Widerstreit: Diachronie und Synchronie im Wettstreit. Beiträge zur Auslegung des ersten Samuelbuches* (ed. W. Dietrich; OBO 206; Fribourg/Göttingen 2004) 118–128; D. Barthélemy, D.W. Gooding, J. Lust, E. Tov, *The Story of David and Goliath, Textual and Literary Criticism* (OBO 73; Fribourg/Göttingen 1986); Hendel, "Samuel"; Lange, *Handbuch*, 227–247; J. Lust, "The Story of David and Goliath in Hebrew and Greek", *ETL* 59 (1983) 5–25; Pisano, *Additions or Omissions*, 78–86; E. Tov, "The Composition of 1 Samuel 16–18 in the Light of the Septuagint Version", in id., *Greek-Hebrew Bible* (1999) 333–360; J. Trebolle Barrera, "The Story of David and Goliath (1 Sam 17–18): Textual Variants and Literary Composition", *BIOSCS* 23 (1990) 16–30; id., *Biblia*, 416–417

בשמ"א טז – יח, המכילים בעיקר את סיפור דוד וגלית, ניכרות שתי שכבות ספרותיות בתה"ש* ובנה"מ+ המשקפות נטיות ותיאולוגיות שונות.

סיפור דוד וגלית בתה"ש* קצר בהרבה מזה שבנה"מ+: חסרים בו 39 מתוך 88 הפסוקים (44 אחוזים מן הסיפור כולו), ובהם חטיבות ארוכות: יז 12 – 31, 41, 48, 50, 55 – 58, יח 1 – 6, 10 – 11, 12, 17 – 19, 21, 29 – 30. בעוד חלק מן החוקרים טוענים שהמתרגם השמיט חטיבות אלה במגמה לפתור בעיות בנוסח העברי,

26 Lust* 1981, 2003; P.-M. Bogaert, "Le témoignage de la Vetus Latina dans l'étude de la tradition des Septante: Ezéchiel et Daniel dans le papyrus 967", *Bib* 59 (1978) 384–395. לוסט הניח כי החיסורים בפסוקים יב 26 – 28, לב 25 – 26 עשויים היו להיווצר בגלל השמטת סופר, אך לדעתו ההנחה בדבר נוסח קצר סבירה יותר. בכל שלושת המקרים כתביהיד העיקריים של תה"ש מכילים נוסח ארוך, כמו נה"מ+; הנוסח הארוך הוא משני, לדעת לוסט, אשר הבחין בסימני איחור בטקסט העיקרי של יב 26 – 28, לו 23 – 38. לוסט הבחין גם ברכיבים אֶסְכְּטוֹלוֹגִיִּים ואֶפּוֹקְלִיפְטִיִּים בקטעים שהוספו בנה"מ+ ובתה"ש.

אחרים סבורים שהיה לפניו נוסח קצר של הסיפור המייצג מהדורה ספרותית שונה מנה"מ+.

הואיל ואין תיעוד חיצוני (כגון טקסטים עבריים קדומים) התומכים בקיומו המשוער של נוסח עברי קצר קדום, אפשר להסביר את טבעו של תה"ש* אך ורק על בסיס ניתוח של אופי התרגום שלו. לדעת 1999 *Tov, יחידת תרגום זו משקפת שיטת תרגום מילולית, ולפיכך אי אפשר לייחס למתרגם את הכוונה לקצר את מקורו במידה כה גדולה, כפי שטען 1984 *Pisano.

לדעתם של רופא* 1986, Gooding* 1986, Barthélemy* 1986, נוסח עברי קצר זה, שתורגם בנאמנות בידי המתרגם, נוצר בשלב מוקדם בתור קיצור של נוסח עברי ארוך הדומה לנה"מ+.

לעומת זאת, לפי השקפתם של 1986 *Lust, 1986–1999 *Tov, תה"ש* משקף גרסה קצרה של הסיפור על אודות המפגש בין דוד לגלית. גרסה קצרה זו, המצויה הן בתה"ש* הן בנה"מ+ והמכונה כאן מהדורה א', 'הגיונית' יותר מנה"מ+ שכן אינה מכילה את הכפילויות שבנה"מ+. מהדורה ב' (הפסוקים הנוספים שבנה"מ+) נוספה לסיפור של מהדורה א' (Auld*) מציע הצעה דומה לזו). שתי גרסאות הסיפור על דוד וגלית מכילות רכיבים מקבילים (כפולים) אחדים שאינם נרמזים במה שאנו מכנים 'הפניות פנימיות': דוד מוצג בפני שאל (פעימם 17 – 23, יז 55 – 58), פעמיים הוא ממונה לקצין בצבא שאל (יח 5, 13) ובשתי הזדמנויות מציע שאל לדוד את אחת מבנותיו (מרב, יח 17 – 19; מיכל, יח 20 – 27). שני הסיפורים אינם מקבילים לחלוטין, שכן מהדורה א' שלמה יותר ממהדורה ב'.

טבלה 4

שתי גרסאות של סיפור דוד וגלית

מהדורה א' (תה"ש* ונה"מ+)	מהדורה ב' (נה"מ+ בלבד)
טז 17 – 23	דוד מוצג בפני שאל כאיש המטיב לנגן ומתמנה לאחד מנושאי כליו.
יז 1 – 11	הכנות פלשתיות לקרב. גלית מציע דרקרב עם אחד הישראלים.
יז 12 – 31	דוד נשלח בידי אביו להביא מזון לאֶחיו בחזית, שומע את גלית ומבקש להתעמת אתו בדרקרב.
יז 32 – 39	דוד מתנדב להילחם בגלית.
יז 40 – 54	הדר־קרב. לאחר נפילתו הנסית תיאור קצר של הקרב (פס' 41, של גלית, הפלשתים נסוגים. 48, 50).

שאל שואל מיהו דוד. אבנר מציג את דוד בפני שאל.	יז 55 – 58
דוד ויונתן כורתים ברית.	יח 1 – 4
דוד מתמנה לקצין בצבא שאל.	יח 5 – 6 א
תהילתו של דוד. שנאתו של שאל לדוד.	6 – 9
שאל מנסה לשווא להרוג את דוד.	יח 10 – 11
הצלחותיו של דוד.	יח 12 א, 13 – 16
שאל מציג לדוד את בתו הבכורה, מרב.	יח 17 – 19
שאל מציג לדוד את בתו מיכל.	יח 20 – 21 א
שאל פוחד מדוד.	22 – 29 א
שנאתו של שאל לדוד. הצלחותיו של דוד.	יח 29 – 30

העורך של נה"מ+, שצירף את מהדורה ב' למהדורה א' כנראה במגמה לשמר סיפור מקביל קדום, לא נתן דעתו לאי-ההתאמות שנוצרו על ידי צירוף הסיפורים. החשובה ביותר מבין המסורות הכפולות היא זו המצויה בפסוקים יז 55 – 58. בקטע זה שאל מבקש לדעת את זהותו של דוד, אף שהלה כבר הוצג בפניו בסוף הפרק הקודם (← טז 21: "ויאבהו <שאל> מאד ויהי לו נשא כלים"). שתי השכבות משקפות הבדלים תיאולוגיים. ← עמ' 234 – 247

(ב) שתיים או שלוש שכבות ספרותיות בשמ"א ב בנה"מ+, תה"ש* ובמג' 4QSam^a

A. Aejmelaeus, "Hannah's Psalm in 4QSam^a", in *Archaeology of the Books of Samuel* (2010) 23–37; Hutzli, *Hanna* (2007); Thenius (Löhr), *Bücher Samuels*, IX–LXVIII, LXXV; Tov, "Hannah" (1999); E. Ulrich, "A Qualitative Assessment of the Textual Profile of 4QSam^a", in *Flores Florentino*, 147–161; Walters, "Hannah and Anna"

בשירת חנה (שמ"א ב 1 – 10) שתי מהדורות מקבילות בנה"מ+ ובתה"ש* וכנראה מהדורה שלישית במג' 4QSam^a, מציגות הבדלים מקיפים, ייתורים וחסורים בפס' 1, 2, 8, 9, 10. לפרטים ראו Aejme- Thenius*, Tov* 1999, Aejme- laeus* 2010, 37

בצורתה המקורית המשוחזרת שירת חנה משקפת המנון תודה, הנאמר מפי אדם פרטי המתייחס למצבים שונים שבהם הוא ניצל מאסון. מזמור זה מדגיש את הכוח המיוחד שמאפשר לאלוהים לגרום לשינויים, במיוחד שינויים לטובה או לרעה. הדגש החזק ביותר במזמור זה מושם על השינוי לטובה, והמשורר מודה לאלוהים על שיפור גורלו.

הרעיון המרכזי של צורתה המקורית המשווה של השירה התפרש בשני כיוונים שונים בנוסחים שנשמרו, ולפיכך מדובר בשתי מהדורות שונות של השירה ושל מסגרתה הסיפורית.²⁷ שינויים אלה מתועדים בשלושת המקורות הטקסטואליים העיקריים שנשמרו, באחד מעדי הנוסח או בשניים מהם ללא עקיבות.²⁸ כל אחד מעדי נוסח אלה הופך את שירת חנה לרלווטי יותר להקשרו או לנטיות מסוימות בתיאולוגיה המקראית. למשל, פס' 8, ("כי לה' מצקי ארץ וישת עליהם תבל"), החסר בתה"ש*, נוסף בנה"מ+ ובמג' 4QSam^a כדי להדגיש את כוחו האוניברסלי של אלוהים, בעוד ההקשר עוסק בכוחו של אלוהים בקביעת גורלו של הפרט. גם פס' 10 מתייחס לכוח אוניברסלי זה, במקרה זה בהתאמה להקשר. זאת ועוד: הנוסח הקדום יותר המשווה של ב 8 – 9 מורכב מפס' 8, 9, בלבד. ואולם נוסח קצר זה התבאר בדרכים שונות בנה"מ ובמצע של תה"ש.²⁹ פס' ב 9, המשותף לנה"מ+ ולמג' 4QSam^a והחסר בתה"ש* ("רגלי חסידיו ישמר ורשעים בחשך ידמו"), מייצג פירוש תיאולוגי של הנושא העיקרי של שירת חנה. לפי פסוק זה, אדם נאמן לאלוהים יזכה לשינוי לטובה, והרשעים (כלומר אלה שאינם נאמנים לאלוהים) ייגמלו בשינוי לרעה. לעומת זאת, תה"ש* ומג' 4QSam^a מציגים פירוש אחר לנוסח המקורי השונה לחלוטין מנה"מ+: "נתן נדר לנודר ויברך שני/שנות צדיק" (פס' 9, [= ניסוח מקביל לפס' 9]).³⁰ נוסף על כך, נה"מ+ ייחס את פעולותיה של חנה בסיפור הביקור השלישי בשילה לאלקנה. ← עמ' 245 – 247

5. שתי מהדורות ספרותיות של משלי: תה"ש* ונה"מ+

R.J. Clifford, "Observations on the Text and Versions of Proverbs", in *Wisdom, You Are My Sister: Studies in Honor of Roland E. Murphy, O. Carm., on the Occasion of His Eightieth Birthday* (ed. M.L. Barré, S.S.; CBQMS 29 [1997]) 47–61; J. Cook, "The Greek of Proverbs: Evidence of a Recensionally Deviating Hebrew Text?", in Paul, *Emanuel* (2003) 605–618; id., "The Text-Critical Value of the Septuagint of Proverbs", in *Wisdom of the Ancients* (2005) 407–419; id., "Relationship" (2009); T. Forti & Z. Talshir, "Proverbs 7 in MT and LXX: Form and Content", *Textus* 22 (2006) 129–167; M.V. Fox, "LXX-Proverbs as a Text-critical Resource", *Textus* 22 (2005) 95–128; F.H. Polak, "The Place of the *Dikaiaos*: Creative Translation and Verse Order in the Septuagint of Proverbs", *Textus* 24 (2009) 133–152; E. Tov, "Recensional Differences between the Masoretic Text and the Septuagint of Proverbs", in id., *Greek-Hebrew Bible* (1999) 419–431

27 Ulrich* 2007, 160 סבור שההבדלים בין הנוסחים "אינם מייצגים מהדורות ספרותיות חלופיות שנוצרו בכונה תחילה".

28 לעתים השינוי מתועד בנה"מ+ ולעתים בתה"ש*, ומגילת 4QSam^a מצטרפת לאחד מהם מדי פעם בפעם.

29 מג' 4QSam^a מייצגת גרסה מעורבת של שתי הגישות.

30 לאחר אזכור הקטגוריות השונות של השינוי מרע לטוב ולהפך, ולאחר האמירה בדבר כוחו של אלוהים בגרימתם של שינויים אלה, מחליש אזכור היענותו של אלוהים לאדם הנודר נדר בפס' 9, את הטעון. כוחו של אלוהים משתקף בקטגוריות כה רבות עד כי ההיענות לנדר נראית פרט שולי שהוסף במחשבה שנייה. הואיל ופס' 9 אינו מצוי בנה"מ+, אפשר לחשוב בו כי הוא משני, שכן הוא משקף את מצבה המיוחד של חנה. פסוק זה משקף ניסיון להתאים את השירה למצבה של חנה. לפרטים ראו Tov* 1999.

נוסף על חופשיותו של תה"ש למשלי,³¹ תרגום זה משקף תכונות ספרותיות בשינויי סדר, חיסורים וייתורים השונים מנה"מ. + 1999 Tov* הציע ששתי קבוצות הטקסטים מייצגות מהדורות ספרותיות שונות, אך קשה לקבוע את היחס המדויק ביניהן. רצף הפתגמים ברבים מן הפרקים רופף, והיות שכל פתגם או קבוצת פתגמים עצמאית/פחות או יותר ייתכן שנפוצו שתי מסורות עריכה מקבילות.

השינוי העיקרי בסדר נוגע לפרקים כד – לא, המופיעים בתה"ש* ברצף שלהלן, המסומן על פי המספור של נה"מ.

כב 17 – כד 22	("דברי חכמים" [כב 17])
ל 1 – 14	("דברי אגור" – חלק א')
כד 23 – 34	("גם אלה לחכמים")
ל 15 – 33	("דברי אגור" – חלק ב')
לא 1 – 9	("דברי למואל" – חלק א')
כה – כט	("גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה [כה 1])
לא 10 – 31	("דברי למואל" – חלק ב')

פסוקים רבים, כגון ד 7, ח 33, טז 1, 3, כ 14 – 19, חסרים בתה"ש*. בדומה לכך, נוספו פסוקים רבים, חלקם מבוססים על מקור עברי שונה. נוסף על כך, פסוקים רבים הועברו בתה"ש* למקום אחר; ראוי לשים לב להעתקת מקומם של כמה פסוקים בפרק טז בנה"מ+ לסוף פרק טו בתה"ש* (תה"ש טו a_{27} = נה"מ טז 6; תה"ש טו a_{28} = נה"מ טז 7; תה"ש טו a_{29} = נה"מ טז 8 – 9) ולשינוי במיקומו של טז 4. לתופעות אלה מצטרף חיסורם של טו 31, טז 1, 3 באותם פרקים והחלפתם של טז 6 – 8 בנה"מ בשני פסוקים יווניים שונים (שמוספרו טז 7 – 8 בידי Rahlfs–Hanhart). הוא הדין בפרקים יז, כ, לא, שרצפם שונה לחלוטין מזה שבנה"מ+. ← 1999, Clifford* Tov* 55–6. גם Fox* וכן Forti–Talshir*³² מכירים בעובדה שתה"ש* משקף מצע אחר.³³

31 A.J. Baumgartner, *Étude critique sur l'état du texte du livre des Proverbes d'après les principales traductions anciennes* (Leipzig 1890); G. Mezzacasa, *Il libro dei Proverbi di Salomone: Studio critico sulle aggiunte greco-alessandrine* (Rome 1913); G. Gerleman, *Studies in the Septuagint, III: Proverbs* (LUÅ NF 52.3; Lund 1956); J. Cook, *The Septuagint of Proverbs, Jewish and/or Hellenistic Colouring of LXX Proverbs* (VTSup 69; Leiden 1997)

32 שתי חוקרות אלה מודעות לשינויים הפרשניים של המתרגם, אך לטענתן המתרגם לא היה מכניס שינויים כה נרחבים כאלה שתוארו לעיל.

33 השקפה שונה מוצגת בידי 2003–2009 Cook*, שמייחס את הרצף הסוטה של תה"ש למתרגם עצמו. אכן, התרגום חופשי ולעתים קרובות פרפרסטי ויש בו מספר גדול יותר של כפילויות תרגום מאשר בשאר הספרים בתה"ש. ← 1999 Tov*. יחד עם זאת, לעתים קרובות אפשר להבחין בהבדלי גרסה העומדים מאחורי ההרחבות הפרשניות שהיו ככל הנראה מבוססות על מצע עברי מרחיב ופרשני הנבדל מנה"מ+. Polak*, המחזיק בעמדת ביניים בין Tov* ובין Cook*, מציע שהמתרגם עשוי היה לשנות את רצף הפסוקים, אבל לא את רצף הפרקים.

6. שיטות כרונולוגיות שונות בבראשית ה-ו-יא: נה"מ+, שומ' ותה"ש*

C. Hayes, *A Dissertation on the Chronology of the Septuagint with an Appendix Shewing that the Chaldean and Egyptian Antiquities, Hitherto Esteem'd Fabulous, Are Perfectly Consistent with the Computations of That Most Ancient Version of the Holy Scriptures* (London 1741); Hendel, *Genesis 1–11*, 49–62; R.W. Klein, "Archaic Chronologies and the Textual History of the Old Testament", *HTR* 67 (1974) 255–263; A. Klostermann, *NKZ* 5 (1894) 208–47 = *Der Pentateuch* (2nd ed.; Leipzig 1907); G. Larsson, "The Chronology of the Pentateuch: A Comparison of MT and LXX", *JBL* 102 (1983) 401–9; J. Skinner, *Genesis* (ICC; 2nd ed.; Edinburgh 1930) 134, 167, 233; E. Tov, "The Genealogical Lists in Genesis 5 and 11 in Three Different Versions", *From Author to Copyist: Composition, Redaction and Transmission of the Hebrew Bible*, Fs. Z. Talshir, forthcoming, 2013

בספר בראשית שומ' ותה"ש* (למרות ההבדלים ביניהם) שונים לגמרי מנה"מ+ בהצגת הנתונים הכרונולוגיים ברשימות היחס בפרקים ה-ו-יא. איהתאמות אלה נובעות בסופו של דבר מהבדלי השקפה בין המקורות העבריים והמצע של תה"ש*.³⁴ הנתונים המוצגים בטבלאות של Skinner* ושל Hendel* נידונים בידי Klein*, Larsson*, Hendel*. לדעת קליין והנדל, שיטותיהם של נה"מ+, תה"ש* ושומ' הן תולדת מסורת קדומה אשר שונתה בכל שלושת המקורות. לעומתו הגן Larsson* על עדיפותו של נה"מ+ ואילו קודם לכן הגנו הן Hayes* הן Klostermann* על העדיפות של תה"ש*, אשר לדעת קלוסטרמן התבסס על מקור עברי. 2013 Tov* תיאר בהרחבה את הקווים העריכתיים המשתקפים בשינויים שערכו תה"ש* ושומ' בניסוח הראשוני שהיה דומה לנה"מ.

7. ספר מלכים בתה"ש* (מלכויות ג – ד)

(א) הבדלים ספרותיים (עריכתיים) בין תה"ש* ונה"מ+ במלכים א

צ' טלשיר, "דמותה של מהדורת ספר מלכים המשתקפת בתרגום השבעים: הערכות כלליות וניתוח פרק הצללים במלכות שלמה (מל"א יא)", תרביץ נט (תש"ן) 302–249

Gooding, "Text and Midrash"; id., *Relics*; van Keulen, *Two Versions*; I. Hooykaas, *Iets over de grieksche vertaling van het Oude Testament* (Rotterdam 1888); Hugo, *Élie* (2005); id., "Le grec ancien" (2006); Schenker, *Septante* (2000); id., *Älteste Textgeschichte der Königsbücher: Die hebräische Vorlage der ursprünglichen Septuaginta als älteste Textform der Königsbücher* (OBO 199; Freiburg/Göttingen 2004); Z. Talshir, *The Alternative Story of the Division of the Kingdom: 3 Kingdoms 12:24a-z* (Jerusalem Biblical Studies 6; Jerusalem 1993); ead., "1 Kings and 3 Kingdoms: Origin and Revision, Case Study: The Sins of Solomon (1 Kgs 11)", *Textus* 21 (2002) 71–105; E. Tov, "3 Kingdoms Compared with Similar Rewritten Compositions", in *Flores Florentino* (2007) 345–366; id., "Three Strange Books" (2008); J.C. Treballe Barrera, *Salomón y Jeroboán: Historia de la recension de 1 Reyes 2–12; 14* (Bibliotheca Salmanticensis, Dissertationes 3; Salamanca/Jerusalem 1980); id., "Redaction, Recension, and Midrash in the Books of Kings", *BIOSCS* 15 (1982) 12–35; id., "The Text-Critical Use of the Septuagint in the Books of Kings", in Cox, *VII Congress*

34 מנגד, E. Preuss, *Die Zeitrechnung der Septuaginta vor dem vierten Jahr Salomo's* (Berlin 1859), ייחס הבדלים אלה למתרגם היווני.

(1991) 285–299; A.S. Turkanik, *Of Kings and Reigns: A Study of Translation Technique in the Gamma/Gamma Section of 3 Reigns (1 Kings)* (FAT 30; Tübingen 2008)

ס' מלכויות ג (= מל"א בנה"מ) מהווה אתגר גדול יותר לחוקר מס' מלכויות א–ב, ד (שמואל א–ב ומל"ב בנה"מ), וסטיותיו מנה"מ+ הן בין הגדולות ביותר בתה"ש. הואיל והתרגום מילולי יחסית ואת הייתורים היווניים אפשר להמיר לעברית בקלות יחסית, אי־ההתאמות האלה נובעות כנראה ממצעו העברי השונה מנה"מ, ולא מידי המתרגם. נוסף על כמות הייתורים הרבה, החיסורים והשינויים מנה"מ+, תרגום זה משקף כמה וכמה תכונות בעלות צביון מיוחד:

• תוספת בפרק ב של שני סיכומים תימטיים ארוכים (שכוננו בעבר 'תוספות' או 'שונות') המתמקדים בחכמת שלמה (תה"ש למל"א ב ב^{a-35}, ^{a-146}). סיכומים אלה מכילים קטעים שונים המופיעים במקומות אחרים בספר. אמצעי זה אינו משמש במקום אחר בנה"מ+ או בתה"ש.

• חזרות על קטעים כחלק מתהליך השכתוב. הטקסט המשוכתב של מלכויות ג חוזר על מל"א כב 41 – 51 (תיאור פעילויותיו של יהושפט) במלכויות ג טז ^{a-h-28} ועל מל"א ט 24 בפס' ^{a-9} באותו פרק. אמצעי החזרה על קטעים אינו משמש עוד בנה"מ+ או בתה"ש.

• הכללת גרסה חלופית. חלופה ארוכה של תולדותיו של ירבעם, המצויה רק במלכויות ג יב ^{a-z-24}, מציגה סיפור מתחרה העומד בצד הסיפור המקורי המצוי בכל המקורות הטקסטואליים, כולל תה"ש (מל"א יא, יב, יד). טכניקת העמדתן של שתי גרסאות של אותו סיפור זו בצד זו שימשה בחיבור המקרא מאז ומתמיד. ואולם להוציא יוצא דופן יחיד (שמ"א טז – יח; ← סעיף 4א), אין כל מקבילה להעמדת שתי גרסאות חלופיות זו בצד זו בעד נוסח אחד אך לא ביתר.

• העתקת פסוקים לסביבות אחרות בהתאמה לנטייתו של המעבד, ובמיוחד שיטות הכרונולוגיות: למשל, מל"א ג 1, ט 16 – 17 ^a מוקמו במלכויות ג ה 14 ^b; מל"א ה 7 – 8 מוקמו במלכויות ג ה 1; מל"א ה 31 – 32 ומל"א ו 37 – 38 הועברו למלכויות ג ו 1 ^{a-d}; מל"א ח 12 – 13 ממוקמים במלכויות ג ח 53 ^a; פסוקים מתוך פרק ט 15 – 22 מוקמו בפס' י ^{a-c-22}; וכו'. טכניקה זו מתועדת גם במקומות אחרים בנה"מ+ ובתה"ש.

יש לראות בשינויים בתה"ש שכתוב של טקסט קדום כגון נה"מ, בשיטה הדומה לשכתוב בשומ' ולחיבורים המשוכתבים מקומראן. ← Tov* 2008 וסעיפים 18, 21, 23 להלן. בין היתר, הנוסח המשוכתב שנכלל במקורו של תה"ש מציג את ה'חוטאים' שלמה, ירבעם ואחאב באורח חיובי יותר מנה"מ+, מוסיף 'סיכומים תימטיים', מסדר מחדש את רצף הסיפורים ומארגן מחדש את הכרונולוגיה של הספר. פרקים ב, ה, ו, יא בתה"ש מדגישים את חכמת שלמה במגמה לפאר את אישיותו. ← Talshir* 2002. בצורתם היוונית, וכנראה גם בצורתם העברית הקדומה שממנה תורגמו, יחידות אלה נחשבו סמכותיות בנה"מ+. ראוי לשים לב גם לסדרם השונה של פרקים כ – כא בתה"ש*.

← סעיף 8. אין זה ידוע מדוע רק התרגום היווני העתיק³⁵ של מלכויות ג שוכתב בתוך מלכויות א – ד, אך נראה שהתרגום היווני העתיק תורגם באופן מקרי מתוך מגילה עברית מעובדת לחלק זה של מלכויות א – ד. ← “Coincidental Textual Nature”, 156–60

מנגד, לדעת Trebolle Barrera* 1982, 1991; Schenker* 2000; 2004, 173; Hugo* 2005, תה"ש משקף שלב בהתפתחות הספר שקדם לנה"מ+. Schenker* 2000 מציע שמהדורת נה"מ+ שינתה את המהדורה הקדומה יותר המשתקפת בתה"ש³⁵. השקפה חלופית נוספת, ולפיה ספר מלכויות ג משקף עיבוד מדרשי של מל"א בנה"מ, הוצעה בידי Gooding*, Turkanik*.

(ב) שיטות כרונולוגיות שונות בתה"ש* (מלכויות ג) ובנה"מ בספר מלכים א

ח' תדמור, "כרונולוגיה", א"מ כרך ד (ירושלים תשכ"ג) 245–310 (262–252)

Burney, *Kings*, xli–xliv; R.W. Klein, "Archaic Chronologies and the Textual History of the Old Testament", *HTR* 67 (1974) 255–63; Shenkel, *Chronology*; E.R. Thiele, *The Mysterious Numbers of the Hebrew Kings* (Chicago 1951)

נה"מ+ ותה"ש* במלכים א–ב שונים שיטתית בכרונולוגיה שלהם. ההבדלים הכרונולוגיים הרבים בין נה"מ+ ובין תה"ש* בספר מלכים בכל האמור לסניכרניזמים ולמניין השנים של הממלכה המפולגת, שנרשמו בידי Burney* ותדמור*, נדונו בפירוט בידי Thiele*, Shenkel*. ההבדלים נוגעים בעיקר לתקופות שבין עמרי ויורם, מלכי ישראל, ויהושפט ואחזיה, מלכי יהודה, אך הם החלו בתיאור תקופה קדומה יותר. לדעת שנקל וחוקרים אחדים נוספים,³⁶ השיטה הכרונולוגית שעמדה ביסודו של תה"ש* שונתה לזו המשתקפת כעת בנה"מ+, וההבדלים בין שיטות אלה נעוצים בהבנה השונה של הרקע של מל"ב ג (כך 87–111, Shenkel*). מנגד, תדמור* 255 וכן Thiele*, סבורים שתה"ש* שינה את הנוסח הקדום יותר, בעיקר באותם פרקים שמכילים נתונים כרונולוגיים סותרים.

³⁵ Schenker* 2000, 36–7, 152–3 מתארך את מהדורת נה"מ לתקופה שבין 250 ו-130 לפני סה"נ, ככל הנראה לסופה של תקופה זו, בהתבססו, בין היתר, על מלכויות ג ב 35. על פי נה"מ+ שלמה מינה את "צדוק הכהן" במקומו של אביתר, ואילו על פי תה"ש צדוק מונה ל"כהן הראש". שנקר ראה בתה"ש את הגרסה הקדומה יותר, המשתקפת את מינוים של כוהנים ראשיים בידי המלכים, בעוד נה"מ+ משקף מציאות מאוחרת יותר שהחל בה שמעון המקבי בשנת 140 לפני סה"נ, כאשר מלכים לא יכלו עוד למנות אישים למשרות כאלה. לדעת 144–6, Schenker* 2000, נה"מ דיכא את הניסוח הקדום יותר במקרה זה וכן במל"א יב 31 ובמל"ב יז 29, 32.

³⁶ Shenkel, *Chronology*; J.M. Miller, "The Elisha Cycle and the Accounts of the Early Divided Monarchy", *JBL* 85 (1966) 441–454; id., "Another Look at the Chronology of the Early Divided Monarchy", *JBL* 86 (1967) 267–288; Klein, *Textual Criticism*, 36–46; W.R. Wifall, Jr., "The Chronology of the Divided Monarchy", *ZAW* 80 (1968) 319–337; S.J. De Vries, "Chronology, Old Testament", *IDBSup*, 161–166

(ג) כרונולוגיות שונות ושכבות עריכה במל"ב בתה"ש* ובנה"מ+

כפי שצוין בסעיף (ב), מלכויות ד (מל"ב בנה"מ) סוטה מנה"מ באותם פרטים כרונולוגיים כמלכויות ג (מל"א). 'תה"ש' למל"ב – המשקף את עיבודו של קאניגה-תיאודוטיון³⁷ – מכיל תרגום מילולי מאד של נוסח דומה לנה"מ+, ואילו התרגום היווני העתיק³⁸ בספר זה נכלל כנראה בכתבייד הלוקיאניים³⁹. כתבייד אלה הם מקור חשוב לניתוח הטקסטואלי והפרשני של המקרא שכן הם משקפים מסורות עריכתיות ייחודיות.³⁷

(ד) חלוקה שונה של שמואל–מלכים בתה"ש בעיבוד הלוקיאני, בנה"מ+ ובתה"ש

Bogaert, "Septante", 596; Thackeray, *The Septuagint and Jewish Worship*, 19; J. Treballe Barrera, "Samuel/Kings and Chronicles: Book Division and Text Composition", in *Studies in the Hebrew Bible, Qumran and the Septuagint Presented to Eugene Ulrich* (ed. P.W. Flint et al.; VTSup 101; Leiden 2006) 96–108

העיבוד הלוקיאני³⁹ של תה"ש, יוסף בן מתתיהו, קדמוניות ח ופירושו של תיאודוטיון פותחים את ס' מלכויות ג (מל"א) במל"א ב 12 אחרי מות דוד. ← Thackeray*. תפיסה זו של חלוקת ספרי שמואל ומלכים אפשר שהובעה כבר בתרגום היווני העתיק³⁹ ואולי אף במגילה העברית ששימשה את המתרגם.

8. הבדלי רצף בין תה"ש* לנה"מ+

E. Tov, "Some Sequence Differences between the MT and LXX and Their Ramifications for the Literary Criticism of the Bible", in id., *Greek-Hebrew Bible* (1999) 57–70

הבדלים גדולים ברצף בין נה"מ+ ובין תה"ש* נזכרו לעיל באשר לירמיה (סעיף 1), יהושע (2), יחזקאל (3), משלי (5) ומל"א (7א, 7ד). הבדלים כאלה עשויים להצביע על הבדלים ספרותיים (עריכתיים) במקרים אלה ואחרים נוספים. הבדלי רצף נוגעים לעתים קרובות לחטיבות, שמיקומן טרם נקבע במסורות הטקסטואליות בשל אופיין המשני. ← Tov 1999*.³⁸ איוראות זו נוגעת לחטיבות שנזכרו לעיל ולאלה שלהלן.

37 J.C. Treballe Barrera, *Jehú y Joás. Texto y composición literaria de 2 Reyes 9–11* (Institución San Jerónimo 17; Valencia 1984); id., "From the 'Old Latin' through the 'Old Greek' to the 'Old Hebrew' (2 Kings 10,23–25)", *Textus* 11 (1984) 17–36; id., "La primitiva confesión de fe yahvista (1 Re 18,36–37): De la crítica textual a la teología bíblica", *Salmanticensis* 31 (1984) 181–205; id., "Old Latin, Old Greek and Old Hebrew in the Book of Kings (1 Ki. 18:27 and 2 Ki. 20:11)", *Textus* 13 (1986) 85–94; id., "Le texte de 2 Rois 7,20–8,5 à la lumière des découvertes de Qumrân (6Q4 15)", *RevQ* 13 (1988) 561–568

38 עם השלמת הכתיבה לא היה עוד מקום בטורים, בשוליים או בכל מקום אחר במגילה עבור תוספת כלשהי שהייתה ארוכה מפסוק אחד. ← Tov*, "Early Scrolls"

- ב'מ' י 34 – 36. בתה"ש* סדרם של פסוקים אלה שונה מזה שבנה"מ+ (34, 36, 35). אם לא מצוין אחרת, תה"ש תואם את נה"מ+ בפרטים, אך לא ברצף:
- 35 ויהי בנסע הארץ ויאמר משה: קומה ה', ויפצו איביך, וינסו כ ל (תה"ש) משנאיך מפניך
- 36 ובנחה יאמר: שובה ה' רבבות אלפי ישראל
- 34 וה ענן (תה"ש) עליהם יומם בנסעם מן המחנה.

הרצף של תה"ש*, שבו פס' 35, האמור בארון ה', בא מיד אחרי פס' 33, שגם בו נזכר הארון, הגיוני יותר כנראה, ואילו בנה"מ+ פס' 34 מפריד בין השניים. הרצפים השונים נוצרו על ידי התוספת המאוחרת של 'שירת הארון' (פס' 35 – 36) במקומות שונים, שלא נכללה לכתחילה במיקומה הנוכחי. למעמדה המשני של חטיבה זו במסורת של נה"מ ראו הנו"נן ההפוכות³⁹ לפני פסוקים אלה ואחריהם. ← עמ' 48.

- ב'ר' ל א 46 – 48 מופיעים בתה"ש* ברצף 46, 48, 47. בפס' 45 – 46 יעקב וקרוביו מקימים מצבה וגל אבנים. על פי תה"ש* לבן הכריז כי גל זה יהיה עֵד בינו ובין יעקב (פס' 48), ואחר כך הם קראו למקום "גל עד" (47). נה"מ+ מזכיר את השמות, הארמי והעברי, (פס' 47) לפני הכרזתו של לבן (פס' 48). מתן השם כנראה מייצג תוספת מאוחרת שמוקמה במקומות שונים בנה"מ+ ובתה"ש*.³⁹

• ב'ר' כ' של מ'ה בחנוכת המקדש (מל"א ח 12 – 13) מופיעה בתה"ש* אחרי פס' 53, אחרי ברכת שלמה בפרווה (פס' 14 – 21) ותפילתו (פס' 22 – 53), שתיהן תוספות דבטרונומיסטיות.⁴⁰

- מל"א כ – כא מופיעים בתה"ש* בסדר הפוך. סדר זה נובע אולי מאופיו המשני של פרק כא (הסיפור על כרם נבות).⁴⁰ ייתכן גם ששינוי הסדר משקף את שכתוב מצעו של הספר בידי תה"ש* (כך סבור D.W. Gooding, "Ahab According to the Sep-tuagint", ZAW 76 [1964] 269–80). ← סעיף 7א

• י'ר' כ ג 7 – 8 מופיעים בתה"ש* לאחר היחידה המכילה את פס' 9 – 40, שעוסקת בנביאים; ראוי לשים לב לכותרת היחידה בפס' כ ג 9, "לנבאים". מיקומה של יחידה זו כנראה לא היה קבוע.

9. מהדורות ספרותיות שונות של מל"ב כ // ישעיה לח ?

Van der Kooij, "Textual Criticism" (2003) 735–736; J. Stromberg, "The Role of Redaction Criticism in the Evaluation of a Textual Variant: Another Look at 1QIsa^a XXXII 14 (38:21–22)", *DSD* 16 (2009) 155–189; Talmon, "New Outlook", 328–332; Ulrich, "Developmental Composition" (2001); Y. Zakovitch, "Assimilation in Biblical Narratives", in Tigay, *Models*, 175–196

39 הנושא מסובך יותר שכן פס' 46, 48, 47, 51, 52, 49, 50, 52 וכן פס' 18, 26 – 27, 32 – 35 בתה"ש* שונים מנה"מ+ גם בפרטים אחרים. "LXX und MT in Gen 31, 44–53", H. Seebass, *BN* 34 (1986) 30–38 (36) רואה בתה"ש "רצנויה" קדומה יותר מנה"מ.

40 כך א' רופא, "כרם נבות – מקור הסיפור ומגמתו", בית מקרא לג (תשמ"ח) 432 – 466.

מג' יש"א עשויה לשקף שלבים שונים בהתפתחותו של סיפור הידוע משני טקסטים מקבילים, כאמור מטה.

בסדר האירועים במל"ב כ 1 – 11 בנה"מ+ ובתה"ש* אפשר להבחין במגרעת: בפס' 1 – 6 חזקיה נופל למשכב וישעיה מוסר לו הבטחה מאת אלוהים (פס' 5): "הנני רפא לך; ביום השלישי תעלה בית ה'". בהמשך שואל חזקיה (פס' 8):

"מה אות כי ירפא ה' לי ועליתי ביום השלישי בית ה'?"

על פי פס' 8 חזקיה עדיין לא נרפא, בעוד פס' 7 מדווח שהוא כבר החלים:

"ויאמר ישעיהו: 'קחו דבלת תאנים'. ויקחו וישימו על השחין, ויחי".

ישנן גם סיבות אחרות מדוע פס' 7 אינו מתאים בהקשר.⁴¹ לפיכך נראה כי פס' 7 הוסף במלכים,⁴² כנראה כדי להתאים סיפור זה לסיפורים הנבואיים האחרים, ובמיוחד אלה ממחזור סיפורי אלישע.

אף שאין מקבילה למל"ב כ 7 בסיפור המקביל בישעיה (לח 1 – 8), פס' 7 – 8 של מלכים ממוקמים בסוף הפרק בישעיה. לפיכך המסקנה המתבקשת היא שהפסוקים הבעייתיים 7 – 8 הועברו ממלכים לישעיה, שבו הם מופיעים בניסוח מעט שונה בסוף הסיפור (ישעיה לח 21 – 22). השאלה בפס' 22 ("מה אות כי אעלה בית ה'?"), שאין לה מענה, מסגירה את אופייה המשני. פסוק זה צריך היה להופיע בישעיה לפני פס' 7, כבמלכים. אין זה בלתי אפשרי שפס' 21 – 22 הושמו במקומם הנוכחי בשל היקרות הביטוי "בית ה'" בפס' 20 (ובשנית בפס' 22).

ניתוח טקסטואלי מספק חומר רקע לניתוח התוכן של שני פרקים אלה. אפשר להבחין בעובדה שיש' לח 21 – 22 הם תוספת במג' יש"א, שבה הוספו שני פסוקים אלה ביד אחרת בשטח ריק בסוף השורה ואל תוך השוליים.⁴³ מגילה זו משמרת אפוא שני שלבים בהתפתחותו של הספר: הטקסט הבסיסי, המכיל את הנוסח המקורי הקצר, והתוספת שנכתבה על פי הסיפור המקביל במלכים, אמנם במיקום לא ראוי, כבעדי הנוסח האחרים. אם ניתוח זה נכון,⁴⁴ התוספת במג' יש"א, ככל הנראה מס' מלכים וביד אחרת, מעידה על קיומם של עותקים שונים של הספר, המשקפים את השלבים השונים בצמיחת ספר ישעיה.⁴⁵

41 תיאור הריפוי ותוכנו של הסיפור שונים מאלה שבסיפורים נבואיים אחרים, ואזכור מחלת העור סותר את הנאמר בראש הסיפור על מחלתו האנושה של חזקיה. ← Zakovitch*

42 יש לתהות אם הסיפור יכול היה להתקיים ללא סיומת כגון פס' 7 ויש' לח 9. אם פס' 7 מוסר ממקומו הנוכחי, הקורא יכול להבין שהחלמתו של המלך נרמזה, הגם שאינה מצוינת במפורש.

43 קוטשר, לשון, 444 הוסיף טיעונים לשוניים לאיחורו של קטע זה.

44 Zakovitch* מזכיר פירושים הרמוניים של הקשיים בישעיה.

45 עם זאת, הנוסח הקצר (מידו של הסופר הראשון של המגילה) יכול לשקף השמטה בדרך של הומויולאטון⁴ (מן ההיקרות הראשונה של "בית ה'" להיקרות השנייה של הצירוף), ואם כך ההתאמה בין נתונים טקסטואליים וספרותיים היא מקרית (כך van der Kooij*, Stromberg*); למקרה אחר של השמטת קטע בסביבה הקרובה במגילה, ראו יש' מ 7 – 8.

10. הנוסח הארוך והקצר של שמ"א יא: מג' 4QSam^a ונה"מ+, תה"ש

א' רופא, "נחש מלך בני עמון על פי מגילת שמואל מקומראן", בית מקרא ל' (1985) 456 – 462

Barthélemy, *Critique textuelle* 1982, 166–172; A. Catastini, "4QSam^a: II. Nahash il 'Serpente'", *Henoch* 10 (1988) 17–42; F.M. Cross, "The Ammonite Oppression of the Tribes of Gad and Reuben: Missing Verses from 1 Samuel 11 Found in 4QSamuel^a", in Tov, *Samuel* (1980) 105–20 = *History, Historiography and Interpretation* (ed. H. Tadmor & M. Weinfeld; Jerusalem 1983) 148–158; Lange, *Handbuch*, 219–220; Pisano, *Additions or Omissions*, 91–98

הנוסח המקורי והארוך של שמ"א יא נשמר כנראה במג' 4QSam^a (DJD XVII), ואילו הנוסח של נה"מ+, המבוסס על טעות סופרים, מחסיר חטיבה שלמה. לפי השקפה זו, מג' 4QSam^a אינה משמרת שלב מוקדם יותר בצמיחת הספר לעומת כל שאר עדי הנוסח, אלא את מה שמסתמן כנוסח המקורי ששובש אחר כך. הייתור במגילת קומראן מכיל את ההקדמה לסיפור בנה"מ+, שמובנת יותר כעת. לאחר המילים "ולא הביאו לו מנחה" בסוף פרק י בנה"מ+ ואחרי פרשה פתוחה⁺, מגילת 4QSam^a מוסיפה חטיבה המוצגת בטבלה 5. המילים "ויהי כמחריש" של נה"מ+ בפרק י פס' 27 מופיעות במג' 4QSam^a בסוף החטיבה המוספת, אם כי בצורה שונה (שורה 9, מעל השורה).

טבלה 5

תוספת ארוכה במג' 4QSam^a בשמ"א יא

6	[ונ]חש מלך בני עמון הוא לחץ את בני גד ואת בני ראובן בחזקה ונקר להם כ[ול]
7	[ע]יץ ימין ונתן אץ [מושי] ע[ל] ישראל ולוא נשאר איש בבני ישראל אשר בע[ל] הירדן
8	[אש] ר[א] ווא נ[ק]ר לו נח[ש] מלך בני ע[ל] מון כול עין ימין ו[ה]ן שבעת אלפים איש
9	מעל השורה ויהי כמו חדש 11:1 יעל נחש העמוני ויחן על יבש
9	[נצלו מיד] בנ[י] עמון ויבאו אל [י]בש גלעד ויאמרו כול אנשי יבש אל נחש מ[לך]
10	[בני עמון כרת] ל[נו] ברית ונעבדך ויאמר א[ל]יה[ם] נחש [העמוני בזאת אכרת לכם]

שורות 6 – 8 הן התוספת לנה"מ+ שבמג' 4QSam^a. שאר השורות מייצגות את הטקסט של נה"מ. התוספת בין השיטין (מידי אותו סופר) מעל שורה 9 נרשמה לאחר הומויוטלואטון⁺ שאירע קודם לכן מ"יבש גלעד" ל"יבש".

על פי נה"מ+ התנאי שהציב נחש לכריתת הברית עם אנשי יבש גלעד הוא ניקור עיניהם הימניות. פעולה זו נראית אכזרית ביותר בהקשר של הברית בנה"מ+, אך מובנת הרבה יותר בעקבות הייתור במג' 4QSam^a. הנוסח הארוך של 4QSam^a מוסיף לפני התנאי קבוצת פסוקים המספרת כיצד נחש הטיל מום באנשי גד וראובן על ידי ניקור עיניהם – עונש זה לאויבים מרים או לבוגדים ידוע היטב ממסמכים אשוריים. ← 1980, 114 Cross*. לאור נוסח ארוך זה מובן מדוע נחש דרש לנהוג בדרך זו באנשי יבש גלעד, שנמלטו מעונש קודם לכן.

להלן טיעונים לטובת מקוריותו של הייתור במג' 4QSam^a. ← Cross* 1980; McCarter, *I Samuel*, 199

• אכזריות גישתו של נחש בנה"מ+ נראית שלא במקומה בנוסח זה ללא כל אמירה מקדימה.

• בתחילת הייתור במג' 4QSam^a מוצג המלך כ"נחש מלך בני עמון" (שורות 6, 8) בתוארו המלא ובהמשך בשמו המקוצר "נחש העמוני" (שורה 9 = יא 1 בנה"מ+, וגם בפסוקים הבאים). זהו נוהג מקובל בסיפורי המקרא. ← טבלה 2ב (עמ' 285); Cross* 1980, 111

• הצירוף "ויהי כמו חדש", בשורה 9, מעל לשורה, משתקף גם אצל יוסף בן מתתיהו, קדמוניות ו 68, ובתה"ש בפרק י"א 1 במקום הנוסח הדומה מבחינה גרפית "ויהי כמחריש" בנה"מ+. צירוף זה מתאים להקשר של 4QSam^a,⁴⁶ ואילו הגרסה של נה"מ+ קשה מבחינת ההקשר, אף כי לא בלתי אפשרית (אפשר לצפות ל"ויהי מחריש"). הבדלי הנוסח משקפים שוני בחלוקת המילים⁴⁷ וחילופי אותיות⁴⁸ דל"ת / רי"ש.

• הייתור היה ידוע ליוסף בן מתתיהו (קדמוניות ו 68 – 71) בשינוי קל בסדר האירועים. בדומה לזאת, גם במקומות אחרים משקף יוסף בן מתתיהו נוסח זהה לזה של מג' 4QSam^a.⁴⁷

הייתור של 4QSam^a הושמט בשגגה בשלב מוקדם ביותר, כפי שעולה מהשתמרותו רק בעד נוסח ישיר אחד. השמטת פסקה זו נובעת כנראה מהיותה יחידת תוכן שמתחילה לאחר פרשה פתוחה⁴⁸ (כך במג' 4QSam^a, שורה 5) ומסתיימת בפרשה פתוחה באמצע שורה 9 בקטע שלפנינו. עם זאת, חוקרים אחדים מסבירים את הייתור של 4QSam^a כתוספת מדרשית⁴⁸.

11. שתי מהדורות ספרותיות של שופ' ו במג' 4QJudg^a כנגד נה"מ+ ותה"ש?

א' רופא, "חקירת נוסח המקרא לאור הביקורת הספרותית-היסטורית: תוכחת 'איש נביא' בשופטים ו' 7 – 10", בתוך קו התפר (2005) 33 – 44

N. Fernández Marcos, "The Hebrew and Greek Texts of Judges", in Schenker, *Earliest Texts* (2003) 1–16; R.S. Hess, "The Dead Sea Scrolls and Higher Criticism of the Hebrew Bible: The Case of 4QJudg^a", in *The Scrolls and the Scriptures: Qumran Fifty Years After* (ed. S.E. Porter & C.A. Evans; JSPSup 26; Sheffield 1997) 122–128; J. Trebolle Barrera, "Textual

46 משמעות "ויהי כמו חדש" היא 'לאחר חודש' (השוו בר' יט 15), ואולם 'ויהי כמחדש' (השוו בר' לח 24) הוא ניסוח מתאים יותר.

47 כך Ulrich, *Josephus*, 165–191

48 רופא* 2011, 1985 וכן Barthelemy* 1982, Pisano* 1984, Catastini* 1988, Lange* 2009 סבורים כי התוספת במג' 4QSam^a מבהירה פרטים שאינם ברורים בהקשר בהתבססה על רעיונות המופיעים במקומות אחרים במקרא.

Variants in 4QJudg^a and the Textual and Editorial History of the Book of Judges", *RevQ* 14 (1989) 229–245; id., *DJD* XIV (1995) 161–169

חטיבה שלמה המצויה בנה"מ+ ובתה"ש – שופ' ו 7 – 10 – חסרה במג' 4QJudg^a, כפי שמוצג בטבלה 8. ← Trebolle Barrera*. אם מוצאו של חיסור זה אינו בטעות סופרים, כמו השמטת פסקה שלמה,⁴⁹ הוא עשוי לשקף גרסה ספרותית קדומה של הספר, שבה חלק מן המסגרת הדברונומיסטית⁺, המצויה כאן בפרק ו 7 – 10, לא הייתה בנמצא עדיין.

טבלה 6

ההיעדרות של שופ' ו 7 – 10 ממג' 4QJudg^a

הטקסט של פס' 6 – 11 שלהלן מייצג את נה"מ. המילים המוטות בסוגריים זוויתיים (פס' 7 – 10) חסרות במג' 4QJudg^a.

וירדל ישראל מאד מפני מדין ויזעקו בני ישראל אל יהוה { ויהי כי זעקו בני ישראל אל יהוה על אדות מדין }⁸ וישלח יהוה איש נביא אל בני ישראל ויאמר להם כה אמר יהוה אלהי ישראל אנכי העליתי אתכם ממצרים ואציא אתכם מבית עבדים⁹ ואצל אתכם מיד מצרים ומיד כל לחציכם ואגרש אותם מפניכם ואתנה לכם את ארצם¹⁰ ואמרה לכם אני יהוה אלהיכם לא תיראו את אלהי האמרי אשר אתם יושבים בארצם ולא שמעתם בקולי {¹¹ ויבא מלאך יהוה וישב תחת האלה אשר בעפרה אשר ליואש אבי העזרי וגדעון בנו חבט חטים בגת להניס מפני מדין

12. שתי מהדורות ספרותיות של דברים ה במג' 4QPhyl A, B, J כנגד נה"מ+ ותה"ש?

Rofé, *Deuteronomy*, 25–36

הנוסח של שלוש תפילין שונות, 4QPhyl A, B, J, כפי ששוחזר בידי Rofé*, חסר את דברים ה 29 – 30 (32 – 33). נוסחן הקצר, אשר מיליק (J.T. Milik, *DJD* VI, 48–53, 64–67) רואה בו הומויוטלאוטון⁺, מוסבר על ידי רופא כנוסח המקורי של הפרק המשקף שלב קדום יותר מכל עדי הנוסח האחרים. בנוסח קדום זה, ההמשך ההגיוני של ה 28 (31) הוא ו 1, וכעת הוא נקטע על ידי אזהרה לשמור את מצוות אלוהים בפס' 29 – 30 (32 – 33); השוו יא 32 בהקשר דומה.

49 אפשר שהיחידה, שכנראה נפתחה והסתיימה בפרשה פתוחה⁺ כבנה"מ, נשמטה בשגגה, אף שבמסורת הטקסטואלית של 4QJudg^a זהו טקסט רציף. 2003, Fernández Marcos* 1997, Hess* ורופא* 2005 מחזיקים בדעה כי אין זה סביר שטקסט כה מאוחר יחסית כמגילת 4QJudg^a משמר את הניסוח המקורי של פרק זה.

13. מהדורות ספרותיות שונות של יהושע: 4QJosh^a, נה"מ + ותה"ש

מזור, תה"ש (1994)

H. Debel, "A Quest for Appropriate Terminology: The Joshua Texts as a Case in Point", in *The Book of Joshua* (ed. E. Noort; BETL 250; Leuven/Paris/Dudley, MA; 2012) 51–63; F. García Martínez, "Light on the Joshua Books from the Dead Sea Scrolls", in *After Qumran: Old and New Editions of Biblical Texts. The Historical Books* (ed. H. Ausloos et al.; BETL 246; Leuven/Paris/Dudley, MA), 145–159; E. Noort, "4QJosh^a and the History of Tradition in the Book of Joshua", *JNSL* 24 (1998) 127–144; A. Rofé, "The Editing of the Book of Joshua in the Light of 4QJosh^a", in Brooke, *New Qumran Texts* (1994) 73–80; Tov, "Literary Development" (2012); Ulrich, "Joshua" (1994); id., *DJD* XIV (1995) 143–152

מג' 4QJosh^a (פורסמה בידי Ulrich* 1995) עצמאית בפרטים קטנים אבל בדרך כלל מתאימה לנה"מ + בפרטים הגדולים, להוציא חטיבות אלה:

• טור א 1 – 14 מכיל צירוף של פסוקים מפרקים ח, ד, ה, בסדר זה, וכן רכיבים נוספים שאינם מצויים בנה"מ +, תה"ש. זאת ועוד, יהו' ד 19 – ה 1 בנה"מ +, תה"ש אינו מיוצג במג' 4QJosh^a. ← טבלה 7

• חלק הארי של ח 11 – 13 אינו כלול במג' 4QJosh^a ובתה"ש*. ← עמ' 286

• על היעדרם האפשרי של ח 14 – 17 ראו Tov* 2012.

טבלה 7

מג' 4QJosh^a טור א 1 – 4 (= יהו' ח 34 – 35, ד 18 – ה 2 [7 – 1])⁵⁰

1	נ ³⁴ [בספר] הַתּוֹרָה לֹא הָיָה דָּבָר מִכָּל צִוְּה מֹשֶׁה אֶת [יה] וְשָׁמַע אֲשֶׁר לֹא קָרָא יְהֹשֻׁעַ נֹגַד כָּל
2	[יִשְׂרָאֵל בְּעַבְרִי] אֶת הַיָּדָד [ג] וְהִנֵּשִׁים וְהַטָּף וְהַגָּד [ר] הַהוּלָךְ בִּקְרָבָם ד ¹⁸ אֲחֵר אֲשֶׁר נִתְקַן []
3	[] ל[] אֶת סֵפֶר הַתּוֹרָה אֲחֵר כֵּן [] לֹא נִשְׁאֵי הָאֲרִזִּין []
4	[] נ ² [בַּעַת] הָיָה אֲמַר יְהוָה אֱלֹהִים אֱלִיהֶש[ע] ש[ה] לֹךְ חֲרֻבּוֹת צָרִים

שלוש הסטיות הנזכרות מנה"מ, שאפשר להסביר כל אחת מהן בצורה שונה, עשויות להצביע על מאפיינים ספרותיים של מגילה זו הנבדלים מנה"מ. אף שהמגילה משקפת כמה אלמנטים קדומים, הסטייה העיקרית של 4QJosh^a טור א 1 – 4 מנה"מ משקפת כנראה נוסח משוכתב של הסיפור המקראי:⁵¹

טור א, שורות 4 – 11, מציג את הטקסט הרציף של יהו' ה 2 ואילך. סביר להניח

⁵⁰ רכיבים השונים מנה"מ + מצוינים בתעתיק באותיות מוטות.

⁵¹ כמה רכיבים מקבילים למג' 4Q379 (4QJosh^b) 22 ii 7–15 וליהושע השומרוני; ראו Tov* 2012. ספר יהושע השומרוני נכתב במאה י"ד אך התבסס על מקורות קדומים יותר, ראו P. Stenhouse, "Samaritan Chronicles", in *The Samaritans* (ed. A.D. Crown; Tübingen 1989) 218–65; A.D. Crown, "New Light on the Interrelationships of Samaritan Chronicles from Some Manuscripts in the John Rylands Library of Manchester, I-II", *TCHB*², 346 *BJRL* 54/2 (Manchester 1972) 1–32, 33–58 (33, 52). דיונונו הנוכחי שונה מן *TCHB*², 346.

שהשורות הקודמות לאלה תצגנה את הטקסט עד ליהו' ה 2. לדעתנו אמנם כך הוא, אם כי בלוויית כמה סטיות ראויות לציון מנה"מ +:

• ד 19 – ה 1 (שבעה פסוקים) חסרים בתיאור זה. ראו מטה.

• טור א 1 – 3 מתאר את חציית הירדן (= יהושע ד), ובתיאור זה שולב ח 34 – 35 (קריאת יהושע את התורה בעת חציית הירדן).

• הרכיבים החדשים מצויים בשורות 2 – 3 וכנראה בתחילת שורה 4. שורות אלה הן גרסה משוכתבת של יהו' ד 18.

ההקשר המשוכתב מציג את סיפור יהושע אחרת מנה"מ + ותה"ש ובסדר זה, על פי הופעתו בנה"מ +: ח 34 – 35 (קריאת התורה בעת הקמת המזבח, מפורשת מחדש כמתרחשת בעת חציית הירדן), ד 18 (השלב האחרון בחציית הירדן, מפורש מחדש), ה 2 – 9 (טקס המילה). מגילת 4QJosh^a שכתבה כנראה פסוקים אחדים מנה"מ +, תה"ש, בשלבה שני אירועים שונים, חציית הירדן (פרקים ג – ד) וקריאת התורה (ח 34 – 35).⁵²

חוקרים אחרים רואים במגילה זו מהדורה חלופית קדומה של יהושע.

← 2011 García Martínez*, 1994–1995 Ulrich*, ראו גם 2012 Debel*.

14. מהדורות ספרותיות שונות של שמות לה – מ: תה"ש* כנגד נה"מ +, שומ'

Aejmelaeus, *Trail*, 107–21; P.-M. Bogaert, "L'importance de la Septante et du "Monacensis" de la *Vetus Latina* pour l'exégèse du livre de l'Exode (chap. 35–40)", in *Studies in the Book of Exodus. Redaction–Reception–Interpretation* (ed. M. Vervenne; BETL 126; Leuven 1996) 399–428; A.H. Finn, "The Tabernacle Chapters", *JTS* 16 (1914–1915) 449–482; D.W. Gooding, *The Account of the Tabernacle* (TS, NS VI; Cambridge 1959); R.D. Nelson, *Studies in the Development of the Text of the Tabernacle Account*, Ph.D. diss., Harvard University (Cambridge, MA 1986); J. Popper, *Der biblische Bericht über die Stiftshütte: Ein Beitrag zur Geschichte der Composition und Diaskeue des Pentateuch* (Leipzig 1862); W. Robertson Smith, *The Old Testament in the Jewish Church* (2nd ed.; London 1908) 124–125

אף שבין תה"ש*, נה"מ + ושומ' יש הסכמה ניכרת בסיפור הראשון של הבנייה, הריהוט של אוהל מועד ובגדי הכהונה (שמ' כה – לא), הם נבדלים עד מאוד בסיפור המקביל בפרקים לה – מ, במיוחד באשר לסדר הפנימי של הנושאים. ההבדל העיקרי נוגע לפרשת בגדי הכהונה (פרק לט נה"מ +), שבתה"ש*

⁵² חוקרים פירשו שורות אלה במג' 4QJosh^a בדרכים שונות. בהתעלם מהיבטים מסוימים, הם לא תמיד פירשו את הקשר העיקרי של 4QJosh^a נכונה, בהניחם כי כל יהו' ח 30 – 35 נכלל בנקודה זאת במגילה. לדעתנו, תחילת טור א אינה משקפת את פרק ח אלא גרסה משוכתבת של סוף פרק ד המשתמשת בפרק ח 34 – 35. בנוסח משוכתב זה ניתן מקום נכבד לרכיבים של ד 18, אף אם בסדר שונה. נראה כי קריאת התורה הוכנסה לתוך ההקשר של חציית הירדן במהלך השכתוב המקיף של קטע זה במגילה. מבחינות רבות התיאור של יהושע במקרא מכיל מקבילות אחדות למשה, ובהן חציית הירדן, ויש לראות את התוספת בדבר קריאת התורה בעת החצייה לאור עובדה זו. קריאת התורה ביהו' ח 35 הותאמה בידי המגילה להקשר של חציית הירדן כדי להגיש את הדמיון בין משה ויהושע. ← 2012 Tov* (כולל דיון בספרות והשערות בדבר המילים החסרות בשורה 3).

מקדימה את שאר הנושאים.⁵³ נוסף על כך, תה"ש* חסר כמה חטיבות ובכמה מקומות מוסיף פירוט. Popper*, Robertson Smith*, Swete* סבורים כי תה"ש* מבוסס על נוסח עברי השונה מנה"מ+. בהמשיכה בקו מחקרי זה, הצביעה 116–121 Aejmelaeus* על כיוון נכון למציאת הפתרון בעזרת הבדלי הגרסה העבריים ששחזרה במצעו של המתרגם אחרי בדיקה מדוקדקת של טכניקת התרגום. תה"ש* משקף כנראה נוסח עברי שעריכתו שונה משל נה"מ+. ⁵⁴

לעומת זאת, Finn* ו-Gooding* הציעו שהמתרגם או מעבד מאוחר של תה"ש* סידר מחדש את הנוסח היווני בלא התחשבות בטקסט העברי.⁵⁵ Nelson* משקף עמדת ביניים.⁵⁶

15. מהדורות ספרותיות שונות של אסתר: תה"ש* ונה"מ+

Tov, "Three Strange Books" (= 2008a); id., "The LXX translation of Esther: A Paraphrastic Translation of MT or a Free Translation of a Rewritten Version?", *Empsychoi Logoi: Religious Innovations in Antiquity: Studies in Honour of Pieter Willem van der Horst* (ed. A. Houtman et al.; Ancient Judaism and Early Christianity 73; Leiden 2008 = 2008b) 507–526

הנובלה ההיסטורית, אסתר, נוקטת אפקטים דרמטיים ומתח. בצורתה המקורית, הדומה לנה"מ+, הסיפור חסר לעתים תכופות נתוני רקע שכן הוא מתמקד בפעולותיהם של הגיבורים. תה"ש* לאסתר הוא תרגום של חיבור ששיכתב נוסח הדומה לנה"מ+. חיבור עברי משוכתב זה סיפק כמה מנתוני הרקע הללו. בהשוואה לנה"מ+, תה"ש* מוסיף פרטים מבהירים, משמיט צירופים שעשויים היו להיחשב מיותרים או חשובים פחות (לדוגמה ג 12, 13, ה 6) ומשנה פרטים קטנים רבים ופסוקים שלמים כאחד. הוא גם מוסיף שש חטיבות גדולות, המכונות באופן מסורתי 'תוספות א' – ו', אך היות שהירונימוס+ מיקמן בסוף הספר, הן בדרך כלל – ובאורח מטעה – נידונות בנפרד. ואולם ייתורים גדולים אלה הם חלק בלתי נפרד של התרגום, ולכן מוטב לתארן כ'הרחבות סיפוריות א' – ו'. הרחבות גדולות אלה, המאריכות את הספר היווני ביותר מחמישים אחוזים, הוכנסו בנקודות מפתח בסיפור: א ו'ו בהתחלה ובסוף ('חלום מרדכי' ו'פתרון') ; ג ('תפילות מרדכי ואסתר') ; ד ('קבלת אסתר אצל

53 לפרטים ראו הטבלה אצל A. Kuenen, *A Historico-Critical Inquiry into the Origin and Composition of the Hexateuch* (London 1886) 76–77 Swete, *Introduction*, 231–2, 234–6 ←

וכן מהדורת BHS בשמ' לו 8

54 לדעתי אייזהתאמות בין תה"ש* ונה"מ+ בפרקים אלה מהוות את האתגר הגדול ביותר לחוקרי תה"ש, יותר מאלה במל"א, אסתר ודניאל (סעיפים 7, 15, 16), כשהנושאים הטכניים של שמות לה – מ מקשים על הניתוח.

55 D.W. Gooding, "On the Use of the LXX for Dating Midrashic Elements in the Targums", *JTS* 25 (1974) 1–11; Jellicoe, *SMS*, 273–276

56 Bogaert* הציע שקודקס Monacensis של התרגום הלטיני העתיק*, שחוקרים אחרים מתעלמים ממנו, משקף מקור שלישי הקודם לנה"מ+ ותה"ש*.

המלך) אחרי פרק ד; ב (אחרי ד 17) רה (אחרי ה 1) מכילים את שני הצווים של המלך. התכונה המאפיינת ביותר את תה"ש היא הוספת רקע דתי לספר ששם האל נעדר ממנו בנה"מ.⁵⁷ תה"ש לאסתר מתאים אפוא לשאר המקרא בהסבירו את האירועים בתולדות ישראל כנקבעים בידי אלוהים.

תה"ש לאסתר קשה לניתוח בגלל שיטת תרגומו החופשי והיותו פרפרסטי לעתים קרובות. כמה מן הפרפרזות נבעו מאי הבנת המתרגם את המקור העברי, אך לעתים קרובות אפשר להבחין בו בהבדלי גרסה עבריים בפרטים קטנים (לדוגמה א 1, 2, ט 12). לשונן המקורית של 'הרחבות' א, ג, ד, ו בתה"ש הייתה עברית. ← Tov* 2008a-b

15.1. מהדורות ספרותיות שונות של אסתר: תה"ש A-Text ונה"מ+

Clines, *Esther*, K. De Troyer, *The End of the Alpha Text of Esther: Translation and Narrative Technique in MT 8:1-17, LXX 8:1-17, and AT 7:14-41* (SBLSCS 48; Atlanta 2000); Fox, *Esther*; Jobes, *Esther*; E. Tov, "The 'Lucianic' Text of the Canonical and the Apocryphal Sections of Esther: A Rewritten Biblical Book", in id., *Greek-Hebrew Bible* (1999) 535-548

התרגום היווני של אסתר המכונה A-Text⁵⁸ מבוסס על תה"ש אך מתקן אותו לנוסח עברי בלתי ידוע השונה מנה"מ+ וממקורו העברי של תה"ש. הוא אכן מבוסס על מצע עברי. ← Tov* 1999, 538-9. הישרדותו של טקסט זה יחד עם תה"ש מספקים לנו אפוא גישה לשני שכתובים שונים של מגילת אסתר. Clines* ו-Fox* מרחיקים לכת בהניחם שמסורת A-Text של תה"ש משקפת נוסח קדום שמסייע לנו בשחזור התפתחותו של הספר העברי המקורי.⁵⁹ גם Jobes* סבורה שמסורת A-Text של תה"ש מבוססת על מקור עברי שהיה קצר בהרבה מנה"מ+, אך דומה לו מאד במקומות שבהם הם חופפים. מצד אחר, De Troyer* סבורה שמסורת A-Text של תה"ש מציגה עיבוד פנימי-יווני שאינו מבוסס על מצע עברי שונה.⁶⁰ מסורת A-Text משקפת לעתים מדרשים על אסתר שבתרגומים ובקובצי המדרשים.

57 לדוגמה, ב 20, ד 8, ו 13; בדומה לזה, שם אלוהים נזכר לעתים קרובות במדרש. דאגתה של אסתר לחוקי הכשרות ב'הרחבה' ג, 27 – 28, מקבילה לבבלי, מגילה יג ע"א ולתרגום שני ב, ז; לתה"ש לאס' ב 7: 'הוא אימן אותה לו לאישה' (נה"מ: "לקחה > את אסתר < מרדכי לו לבת"), השוו בבלי, מגילה יג ע"א: 'תנא משום רבי מאיר: "אל תקרי 'לבת' אלא 'לבית' > = לאישה <".

58 נוסח זה מכונה בדרך כלל 'לוקיאני', אף שיש לו אך מעט משותף עם המסורת הלוקיאנית⁺ בשאר ספרי תה"ש. ← R. Hanhart, *Esther, Septuaginta, Vetus Testamentum graecum, etc.*, VIII, 3 (Göttingen 1966) 87-95

59 אילו הייתה דעה זו נכונה, הייתה לנוסח A-Text של תה"ש חשיבות גדולה לניתוח הספרותי של ספר זה. Clines*, למשל, סבור שהספר המקורי הסתיים בפס' ח 17 (ז 17 בנוסח A-Text).

60 פרסום מקורי: (Leuven 1997) *Het einde van de Alpha-tekst van Ester*

16. מהדורות ספרותיות שונות של דניאל: תה"ש* ונה"מ+

T. McLay, "The Old Greek Translation of Daniel IV–VI and the Formation of the Book of Daniel", VT 55 (2005) 304–323; Tov, "Three Strange Books" (2008)

קשה לעמוד על היחסים בין פרטים רבים בנה"מ+ ובין תה"ש לדניאל ד – ו. בכל זאת, רוב החוקרים סבורים כי תה"ש משקף עיבוד מאוחר של ספר הדומה לנה"מ+, אף שלעתים תה"ש* משקף צורה קדומה יותר.⁶¹

תה"ש* שינה, הוסיף והשמיט פרטים רבים בפרק ד. בין השאר, הוא ממקם את פסוקי הפתיחה של פרק ד (ג 31 – 33 בנה"מ+) מאוחר יותר בפרק, בצורה מורחבת מאד, כפס' 34. הסיפור בנה"מ+ פותח בפסוקים אלה, המספרים על אודות הודאת המלך באשמה ובהכרתו בגדולת אלוהים, ואילו בתה"ש* הם מהווים סיומו של הסיפור בצורה של דוכסולוגיה,⁶² כבפרק ו 26 – 27 ובמקומות נוספים.

נה"מ+ נוטה לשנות פרטים בניסוח החלום בפרק ד, כך שיתאים לתיאור פתרונו. תה"ש* מרחיק עוד יותר ומדווח על פתרון החלום בתוך החלום עצמו, בפסוק המוסף 14a (17a). פסוק ארוך זה, החוזר על ניסוח הפסוקים הקודמים, מדווח על כריתת העץ ועל שינוי צורתו לבעל חיים, בסמלו עתה את המלך: "הוא אכל דשא עם חיות השרה ... (לניסוח השוו פס' 12).

לפני תחילת פרק ה (המשתה של המלך בלשאצר והכתובת על הקיר), תה"ש* מוסיף סיכום של הפרק שאין דומה לו בנה"מ+ או בעיבוד של תיאודוטיון.⁶³ בסיכום זה מופיע תעתיק הכתובת שנכתבה על הקיר (פס' 25), שאינו מופיע בתה"ש*. הסיכום כופל חלקית את תוכן הפרק; כך הוא פותח באותן מילים כבפס' 1, המציג את משתה המלך. תוספת זו, השונה בפרטים מנה"מ+ ותה"ש* ומתורגמת מארמית,⁶² ודאי סיכמה צורה מעט שונה של הפרק.⁶³

לדעת חוקרים אחרים המצע העברי של תה"ש לדניאל, השונה בצורה ניכרת בנה"מ+ במיוחד בפרקים ד – ו, קדם לנה"מ+. ⁶⁴ פפירוס צ'סטר בייטי (P. Chester-Beatty 967) של תה"ש מציג את הפרקים בסדר שונה (א – ד, ז, ח, ו, ט – יב, יג, שושנה), וייתכן שהוא משקף מהדורה ספרותית מוקדמת יותר. מצד אחר, McLay* 309 סבור שפפירוס 967 משקף מסורת משנית.

61 למשל, בפרק ד 3 – 6, נה"מ+ מתאר תחרות בין דניאל ובין החרטומים שאינה מצויה בתה"ש. נה"מ+ בעייתי, שכן על פי גרסתו החרטומים אינם מסוגלים לפענח חלום לפני שתוכנו נזכר.

62 כך. R. Grelot, "La chapitre V de Daniel dans la Septante", Sem 24 (1974) 45–66; J. Collins, A Commentary on the Book of Daniel (Hermeneia; Minneapolis 1994) 241

63 אפשר להשוות את הסיכום לסיכומים התימטיים בתה"ש של מלכויות ג ב (מל"א ב). ← סעיף 7א. שני הסיכומים נוקטים טכניקות שונות, היות שהסיכום בדניאל מסכם את האירועים המסופרים בפרק ואילו מלכויות ג ב כולל שרשרת של כפילי פסוקים סביב נושא משותף.

64 O. Munnich, "Texte Massorétique et Septante dans le livre de Daniel", in Schenker, Earliest Text, 93–120; R. Albertz, Der Gott des Daniel, Untersuchungen zu Daniel 4–6 in der Septuagintafassung sowie zu Komposition und Theologie des aramäischen Danielbuches (SBS 131; Stuttgart 1988); גרלו מניח דגם עריכתי שונה בפרק ד, R. Grelot, "La Septante de Daniel IV et son substrat sémitique", RB 81 (1974) 5–23 Ulrich, DSS, 34–50 (40–44), המהדורות של נה"מ+ ותה"ש משקפות הרחבות מעובדות של מהדורה קדומה יותר.

17. עזרא–נחמיה: תה"ש * ונה"מ +

צ' טלשיר, "גישות סינכרוניות ומסקנות דיאכרוניות בחקר מהדורות מקבילות: מגמות חדשות במחקר עזרא החיצוני", בתוך: קו התפר, 77 – 97

D. Böhler, "On the Relationship between Textual and Literary Criticism: Two Recensions of the Book of Ezra: Ezra–Neh (MT) and 1 Esdras (LXX)", in Schenker, *Earliest Text* (2003) 35–50; id., "Literarischer Machtkampf: Drei Ausgaben des Esrabuches im Streit um das wahre Israel und die Legitimation von Herrschaft", in *Juda und Jerusalem in der Seleukidenzeit: Herrschaft–Widerstand–Identität: Festschrift für Heinz-Josef Fabry* (ed. U. Dahmen & J. Schnocks; BBB 159; Bonn 2010) 125–145; K.-F. Pohlmann, *Studien zum dritten Esra: Ein Beitrag zur Frage nach dem Schloss des chronistischen Geschichtswerkes* (FRLANT 104; Göttingen 1970)

לדעת Pohlmann* ו-Böhler* הצורה הספרותית של כמה פרקים בעזרא החיצוני (1 Esdras) קדומה מן הפרקים המקבילים להם בנה"מ של עזרא–נחמיה ודברי הימים. בזהלר מתאר כיצד עזרא החיצוני מתאר את המצב בירושלים אחת מאשר עזרא–נחמיה. בעזרא החיצוני ירושלים יושבה בשנית בימי זרובבל ועזרא, ואילו בעזרא–נחמיה תהליך זה אירע מאוחר יותר, בזמנו של נחמיה.⁶⁵ בשקפו עמדה זו, האפרט של BHQ מצטט לעתים קרובות את עזרא החיצוני במהדורה של ספר עזרא.⁶⁶

ברוח זו רשימת תושבי ירושלים בתה"ש בנחמיה יא קצרה בצורה ניכרת מזו שבפס' 25–35 בנה"מ+, ואולי מקורית יותר. רשימות אלה מציגות שני שלבים שונים בהתפתחות הרשימה, ושניהם שונים מן הרשימה המקבילה בדה"א ט.⁶⁷

18. חיבורים דמויי מקרא

U. Dahmen, *Psalm- und Psalter-Rezeption im Frühjudentum: Rekonstruktion, Textbestand, Struktur und Pragmatik der Psalmenrolle 11QPs^a aus Qumran* (STDJ 49; Leiden/Boston 2003); P.W. Flint, *The Dead Sea Psalms Scrolls and the Book of Psalms* (STDJ 17; Leiden 1997); Lange, *Handbuch*, 415–450; J.A. Sanders, *DJD IV* (1965); E. Tov, "Excerpted and Abbreviated Biblical Texts from Qumran", in id., *HB, GB, and Qumran* (2008) 27–41; G.H. Wilson, "The Qumran Psalms Manuscripts and the Consecutive Arrangement of Psalms in the Hebrew Psalter", *CBQ* 45 (1983) 377–388; id., *The Editing of the Hebrew Psalter* (SBLDS 76; Chico, CA 1985)

מספר גדול של מגילות קומראן מכילות טקסטים מקראיים שהוכנו למטרות ליטורגיות או לשימוש אישי (מגילות מקראיות חלקיות ומקוצרות). הואיל ואינן

65 דעות שונות, שנסקרו בשנת 1991 בידי A. Schenker, "La relation d'Esdras A' au texte massorétique d'Esdras-Néhémie", in *Tradition of the Text*, 218–249 (246–248) באשר ליחס בין עזרא החיצוני לספרים הקנוניים. לדעת שנקר עצמו, ספר זה מכיל אלמנטים מדרשיים, ולפיכך מאוחרים.

66 דאו R. Marcus, "How BHQ Differs from BHS in the Book of Ezra–Nehemiah", in *Sôfer Mahir* (2006) 169–176

67 דאו G.N. Knoppers, "Sources, Revisions, and Editions: The Lists of Jerusalem's Residents in MT and LXX Nehemiah 11 and 1 Chronicles 9", *Textus* 20 (2000) 141–168

מגילות מקראיות במובן הרגיל של המילה, סטיותיהן המקיפות מנה"מ+ ותה"ש* אינן צריכות להילקח בחשבון בדיון הטקסטואליספרותי, בעוד הבדלים קטנים עשויים להיות רלוונטיים לביקורת הנוסח. הכללתן של מגילות אלה בפרק זה מאפשרת לקוראים לגבש עמדה עצמאית באשר לרלוונטיות שלהן לניתוח הטקסטואליספרותי; לדעתנו הן אינן רלוונטיות לתחום זה.

• מגילות ליטורגיות. כמה מגילות מקומראן המכילות מזמורים קנוניים וחיצוניים+ כאחד מכילות את הרכיב Ps(alms) בשמן. שם זה רומז שהחיבור מכיל גרסה של ספר תהלים המקראי, שלעתים קרובות שונה מאד מנה"מ+ ותה"ש*. ברם לכל הפחות, חמש היחידות שלהלן שונות מן המזמורים הידועים בתוספת של מזמורים שאינם קנוניים וכן בהשמטה ובשינוי הסדר של המזמורים הקנוניים,⁶⁸ בייחוד בשני ספרי המזמורים האחרונים (תה' צ – קנ): (1) סדרה הפנימי ותוכנה של מג' 11QPs^a (← לוח 8*) משתקפים גם במג' 4QPs^e ובמג' 1QPs^b; (2) 4QPs^a ומג' 4QPs^q; (3) 4QPs^b; (4) 4QPs^d; (5) 4QPs^f (לפרטים על אלה ראו Flint* וכן Lange*). חוקרים אחדים מציגים מגילות מזמורים אלה כטקסטים מקראיים ולדעתם הם מציגים תמונה שונה לגמרי מזו של ספר תהלים. ← Sanders* וכן Wilson* באשר למג' 11QPs^a וראו את Flint* באשר למג' 11QPs^a ומגילות מערה 4. בדומה לסאנדרס* ווילסון*, הציע פלינט* שחלקו הראשון של אוסף המזמורים (הספרים א – ג של ס' תה': תה' א – פט) התקדש לפני חלקו השני (הספרים ד, ה: תה' צ – קנ), ושהבדלים העיקריים בין קובצי המזמורים מקומראן משקפים גיבושים שונים של הספר המקראי. לדעת סאנדרס, השוואה בין נה"מ ובין 11QPs^a מראה שאוספי מזמורים חלופיים נפוצו לפני מאה א' לסה"נ, ו-Flint* הרחיב סברה זו כך שתחול גם על מגילות מערה 4. ואולם יש להעדיף את סברתם של חוקרים אחרים שמגילות אלה הן ליטורגיות.⁶⁹ שלוש מגילות תהלים קיט (להלן) היו כנראה גם הן ליטורגיות.

• מגילות מקראיות מקוצרות וחלקיות. כמה מגילות המכילות רק חלקי ספרים מקראיים נועדו ככל הנראה לשימוש אישי. ← Tov* 2008:
4QExod^d המכילה את שמ' יג 15 – 16 ושם' טו 1, ומשמיטה את החלקים הסיפוריים יג 17 – 22 ופרק יד;
4QCant^a החסרה את שה"ש ד 7 – 11 ומג' 4QCant^b החסרה את שה"ש ג 6 – 8, ד 4 – 7.

ייתכן שהטקסטים שלהלן ליטורגיים:

4QDeut^{k1} המכילה רק את הפרשיות המופיעות בתפילין;
4QDeut^q המכילה כנראה רק את דברים לב;
4QPs^g, 4QPs^h, 5QPs (כולן: תהלים קיט).

68 למשל, מגילת 4QPs^a ומגילת 4QPs^q משמיטות את תה' לב, ומגילת 4QPs^a משקפת את הסדר: לח, עא; הסדר במג' 4QPs^d הוא: קמז, קד, ואילו במג' 4QPs^e הסדר הוא: קיח, קד וכן קה, קמו. ← Lange, *Handbuch*, 583

69 כך 313–18; Dahmen*, 36; Tov* 2008, שניהם בליווי ביבליוגרפיה.

19. מהדורות ספרותיות שונות של דברי הימים בתה"ש* ונה"מ+?

L.C. Allen, *The Greek Chronicles: The Relation of the Septuagint of I and II Chronicles to the Masoretic Text*, I-II (VTSup 25, 27; Leiden 1974) I.213–216

תה"ש לדה"ב לה – לו מכיל שינויים סינופטיים אחדים בהשוואה לנה"מ: דה"ב לה 19 חסר, לה 19^{a-d} (= מל"ב כג 24 – 27) נוסף, לה 20^{a-c} חסר, לו 2^{a-c} (= מל"ב כג 31, 32) נוסף, לו 4 שונה, לו 4^a (= מל"ב כג 35) נוסף, לו 4^{a-d} (= מל"ב כד 1 – 4) נוסף. הפסוקים הנוספים עוסקים ברפורמה של יאשיהו ואינם מנוסחים כמו 'תה"ש' למל"ב (= קאיגה-תיאודוטיון⁷⁰). במקרים אלה תה"ש* לדברי הימים עשוי לשקף מהדורה ספרותית שונה. Allen* ←⁷¹

20. מהדורות ספרותיות שונות של במדבר בתה"ש* ובנה"מ+?

בתה"ש לבמדבר יש ייתורים קטנים: ב 7, 14, 20, 22, 29 (אותו ייתור בכל הפסוקים), ג 10, ז 88, י 6^a, יד 23 = דב' א 39, כג 3^b (= 4QNum^b) = כג 3^a, כג 7 = כד 2, כד 23, לב 30 = הקשר, לו 1 = כז 1. בפרק ט 22 – 23 יש לתה"ש נוסח קצר יותר (נה"מ+ מוסיף פרטים מפס' 21 – 22, יג 33, טו 35). שתי המסורות שונות בשני פרטים חשובים בסדר. במפקד בפרק א, במצע של תה"ש*, גד (נה"מ+ פס' 24 – 26) מופיע אחרי מנשה (34 – 35). מיקומו של גד בנה"מ+ הולם פחות, אחרי ראובן (20 – 21) ושמעון (22 – 23), והושפע כנראה על ידי הסדר בפרק ב 10 – 16 (ראובן, שמעון, גד). אותו שינוי אירע גם בפרק כו בתה"ש, שבו גד הוסר משלישיית ראובן – שמעון – גד (פס' 5 – 18) ושובץ בפס' 24 – 27, אחרי יששכר. למיקומה השונה של 'שירת הארון' (במ' י 35 – 36 בנה"מ+) בשתי המסורות ראו סעיף 8.⁷²

21. מהדורות ספרותיות שונות של שומ' כנגד נה"מ+ ותה"ש

Lemmelijn, *Plagues Narrative*

התערבויות העורכים של קבוצת השומ' בנוסח דומה לנה"מ+ הופכות את הנוסח של קבוצה זו למהדורה ספרותית חדשה של נוסח המקרא. מעמדו אפוא

⁷⁰ מספור הפסוקים היתרים עוקב אחר Rahlfs–Hanhart, *Septuaginta*.

⁷¹ מצד אחר, השמטתם של דה"א א 10 – 16, 17 – 23 נובעת כנראה מטעות טקסטואלית (הומיו-טלאוטון⁷²), אף שרודולף סבור כי נה"מ+ הוא תוספת מאוחרת: W. Rudolph, *Chronikbücher* (HAT I, 21; Tübingen 1955) 6–7.

⁷² נוסף על כך, I. Kislev, "The Vocabulary of the Septuagint and Literary Criticism: The Case of Numbers 27, 15–23", *Bib* 90 (2009) 59–67. מצביעים על רבדים עריכתיים שונים בנה"מ+ ובתה"ש בבמ' כז 15 – 23.

דומה לזה של תה"ש במל"א, אסתר ודניאל (סעיפים 7, 15, 16). השינויים הספרותיים העיקריים הם בהוספת קטעים מתוך נאום הסיכום של משה בדברים א – ג בספרי שמות ובמדבר ובעריכה המרחיבה של שמות ז – יא. ← עמ' 77

22. מהדורות ספרותיות שונות של תהלים קנא: תה"ש ומג' 11QPs^a

H. Debel, "The Lord Looks at the Heart" (1 Sam 16,7): 11QPs^a 151A-B as a 'Variant Literary Edition' of Ps 151 LXX", *RevQ* 23 (2008) 459–473; M. Segal, "The Literary Development of Psalm 151: A New Look at the Septuagint Version", *Textus* 21 (2002) 139–158

מצעו העברי של תה"ש לתה' קנא ומג' 11QPs^a טור כח מציגים שתי חלופות ספרותיות (עריכתיות) של אותו מזמור.⁷³ ← Segal* ר-Debel. ייתכן כי תה"ש לתה' קנא הסיר את שבחו של אלוהים בפי דוד מן הגרסה הקדומה יותר של 11QPs^a משום שהוא שונה בנקודות מפתח מתיאור דוד בשמ"א טז בנה"מ+ ותה"ש.⁷⁴

23. מהדורה פרשנית של התורה במגילות 4QRP^{a-e}

טוב, "עיונים" (2008)

E. Tov, "From 4QReworked Pentateuch to 4QPentateuch (?)", in *Authoritative Scriptures in Ancient Judaism* (ed. M. Popovic; JSJSup 141; Leiden/Boston 2010) 73–91; M.M. Zahn, "The Problem of Characterizing the 4QReworked Pentateuch Manuscripts: Bible, Rewritten Bible, or None of the Above?", *DSD* 15 (2008) 314–339; ead., "Rewritten Scripture" (2010)

חמשת כתביהיד המקראיים המכונים (4Q158, 364–367) 4QRP^{a-e} מציגים עדות מוצקה לקיומן של מהדורות פרשניות שונות של התורה המבוססות על נוסחים כגון נה"מ+ ושומ'.⁷⁵ נוסחים אלה, שיש לראות בהם חמישה מקורות שונים, מציגים טקסטים מקראיים רצופים, בעודם מסדרים מחדש כמה מפרשיות התורה,⁷⁶ מחדירים שינויים קטנים רבים ומוסיפים כמה וכמה תוספות

⁷³ מזמור קנא בתה"ש כלול בסקירה זו שכן הגיבושים הקנוניים של נה"מ ותה"ש חשובים באותה מידה לניתוח הטקסטואליספרותי. ← עמ' 19

⁷⁴ ראו J.A. Sanders, *DJD* IV, 54–64

⁷⁵ תחילה פורסמו טקסטים אלה בתור טקסטים לא־מקראיים : מג' 4Q158 פורסמה בשם 4QBiblical (DJD V) Paraphrase והמגילות 4Q364–367 פורסמו בשם "4QReworked Pentateuch" (DJD XIII). עד שנת 2009 טקסטים אלה לא נכללו ברשימות של כתבייד מקראיים כגון אלה שבכרך 39 בסדרת *DJD*. לשינוי בגישה ראו טוב* 2008; 2010. מעמדה של מגילות אלה כמייצגות נוסחי מקרא מודגש אצל Zahn* 2008; Lange, *Handbuch*, 37–43.

⁷⁶ דרך משל, דיני חג הסוכות של במ' כט 32 – ל 1 ודב' טז 13 – 14 שולבו במגילת 4QRP^b 23a–b i (4Q364).

פרשניות מקיפות. הדוגמאות הבולטות ביותר הן 'שירת מרים' המורחבת⁷⁷ במג' 4QRP^c (4Q365) 6a, c, רשימת החגים המורחבת במג' 23 4QRP^c (4Q365) 23, וכנראה 14 4QRP^a (4Q158). בהרחבות מקיפות אלה דומות חמש מגילות 4QRP^{a-e} לחיבורים העבריים שביסוד תה"ש למל"א, אסתר ודניאל. ← סעיפים 7א, 15א-ב, 16. לדיון במעמד הסמכותי של מגילות אלה ראו במיוחד Zahn* 2010.

24. הבדלים ספרותיים קטנים

כמו ההבדלים המקיפים בין עדי הנוסח שתוארו בסעיפים 1 – 23, אפשר למצוא אותו סוג של הבדלים ספרותיים גם בפרטים קטנים, הן בספרים שבהם נמצאו הבדלים מקיפים (במיוחד תה"ש ביהושע, שמואל, ירמיה ויחזקאל) הן בספרים אחרים. למשל:

שמ"א כג 23 נה"מ+ וראו ודעו {מכל המחבאים אשר יתחבא שם ושבתם אלי אל נכון} והלכתי אתכם
 תה"ש* καὶ ἴδετε καὶ γινώτε καὶ πορευσόμεθα μεθ' ὑμῶν
 ראו ודעו והלכנו אתכם

הקטע החסר בתה"ש*, שסומן בסוגריים בנוסח של נה"מ, אפשר שהוסף לנה"מ בשלב מאוחר בהתפתחותו של ספר שמואל. בקטע זה נותן שאול הוראות ספציפיות למצוא את מקומות המסתור של דוד ולדווח לו.

מל"א טז 34 חסר במסורת הלוקיאנית⁺ של תה"ש (כי"י² boc₂e₂):
 בימיו בנה חיהאל בית האלי את יריחה. באבירם בכרו
 יסדה ובשגיב צעירו הציב דלתיה, כדבר ה' אשר דבר
 ביד יהושע בן נון

פסוק זה, המופיע בכל המסורות הטקסטואליות להוציא המסורת הלוקיאנית של תה"ש, אינו קשור לשום פרט בהקשר; ראוי לשים לב לקישור הכללי באמצעות הביטוי "בימיו". נוסף על כך, פסוק זה מפריד בין הדבקים: לפס' 34 קודם סיפור חטאיו של אחאב (עד לפס' 33) ואחריו בא סיפור הבצורת (יז 1), שהוא עונש על חטאי אחאב. נראה כי פס' 34 הוסף בידי העורך הדבטרונומיסטי⁺ של הספר, שביקש להדגיש שקללתו של יהושע התגשמה כנבואות רבות אחרות, בניגוד לכתוב בספר יהושע.⁷⁸

שינויים רבי משמעות אחרים בפרטים קטנים מצויים במג' 4QDeut9 בדב' לב 43 (← עמ' 241 – 242) ובתה"ש במל"א ח 2 (← עמ' 259).

⁷⁷ ההרחבה של נוסח המקרא מכילה לפחות שבע שורות, ובהן רק פסוק אחד (שמ' טו 21) של הנוסח הקנוני. היצירה החדשה מבוססת על פסוק זה ועל נוסחה של שירת הים.

⁷⁸ תוספת זו מופיעה גם כיתור בתה"ש ליהו' ו 26 לנוסח של נה"מ+, שם היא משקפת ייתור הרמוניסטי בתה"ש או את הנוסח העברי המקורי (כך (Mazor, "Origin"), ← עמ' 291.

ג. הערכת הנתונים

תהליך הערכת הנתונים (← פרק שישי) מבוסס על ההנחה שגרסאות נוצרו במשך מסירת הנוסח ושיש להעריך בהתאם להיגיון הפנימי של הדיסציפלינה של ביקורת הנוסח. ואולם נראה שהנתונים המוצגים בפרק זה נוצרו בשלב מוקדם יותר, בעת הצמיחה הספרותית של ספרי המקרא. לפיכך אי אפשר לבצע הערכה טקסטואלית שלהם.

משום כך יש לנתח את הגרסאות המתוארות בפרק זה על פי קריטריונים ספרותיים השונים מאלה המשמשים בביקורת הנוסח. בניתוח מסורות ספרותיות אין מדברים על העדפות: כשם שאין מעדיפים שלב אחד בהתפתחות הספרותית על פני משנהו, אין מעדיפים גרסאות המתוארות בפרק זה על פני גרסאות אחרות. למשל, חוקרים המבחינים בין שלב קדם־דבטרונומיסטי⁴ ובין העריכה הדבטרונומיסטית של הספרים ההיסטוריים אינם מספקים הערכות כגון אלה הנהוגות בביקורת הנוסח. בקיצור, במקרים של ניסוחים ספרותיים שונים יש לנתח את ההבדלים מבחינה ספרותית ולהימנע מלשפוט אותם מבחינה הנוסח.

השקפה זו נוגעת לכל הדוגמאות המוצגות במדור ב ולרבות נוספות. BHQ מאמצת כעת גישה זו לקבוצה של הבדלי גרסה הנרשמים באפרט בתור "lit(erary)". גישה זו מבטיחה כיוון חדש לביקורת הנוסח. ← פרק 139

ואולם הבעיה העיקרית ביישום רישום זה ב-BHQ היא הסובייקטיביות בהבחנה בין רכיבים טקסטואליים וספרותיים. יתר על כן, לעתים קרובות הנתונים אינם מורכבים מגוש רציף של פרטים (כבסעיף 4א), אלא מפרטים רבים המופיעים במקומות שונים בפרק או בספר. פיזורם של רכיבים אלה מסבך את ההכרה בהם כנדבך אחד של מסורת. המכנה המשותף של קבוצות גרסאות אלה הוא היותן משקפות מאפיין משותף או נטייה משותפת, כגון:

• הנוסח הקצר של תה"ש* ביהושע, שמ"א טז – יח, ירמיה, יחזקאל (סעיפים 1 – 3, 4א);

• נטיות עריכה של שומ' ברכיבים מוספים, בעיקר בס' שמות ז – יא ובספרי שמות ובמדבר המכילים קטעים מספר דברים א – ג (סעיף 21);

• הרחבות גדולות של תה"ש* במל"א, אסתר, דניאל (סעיפים 15 – 16);

• מגמות תיאולוגיות ב'שירת חנה' ואי הזכרת חנה בשמ"א א – ב בנה"מ+ (סעיף 4ב ← עמ' 245 – 247);

• הבדלים כרונולוגיים בין מקורות טקסטואליים בבראשית ובספרי מלכים (סעיפים 6 – 7).

אין לדון בגרסאות אלה בנפרד אלא כנדבך של גרסאות שאין צורך להעריכן. ואולם חוקרים רבים מבודדים גרסאות מסוימות מן הנדבכים הגדולים, כפי

שנדרונו במדור ב, ומעריכים אותן מבחינה טקסטואלית. לפיכך גרסאות מסוימות המשתייכות לקבוצת פרטים טיפולוגיים בנוסחים הקצרים של תה"ש לירמיה וליחזקאל מוערכות לעתים קרובות (ומועדפות על פני נה"מ+), אף שלדעתנו תהליך זה אינו רלוונטי. המקרים ש-BHS ופירושים ביקורתיים העירו עליהם מסיבה כלשהי הנם אופייניים למהדורות הספרותיות הקצרות של ירמיה ויחזקאל ולפיכך אין להעריכם בנפרד. ← טבלה 8

טבלה 8

הערכות טקסטואליות של הבדלים ספרותיים

יר' כז 19	נה"מ כי כה אמר ה' { צבאות אל העמדים ועל הים ועל המכנות } ⁷⁹	BHS	← טבלה 1 [עמ' 281 – 283]
יר' כז 22	נה"מ { ושמה יהיו עד יום פקדי אתם }	BHS	← טבלה 1 [עמ' 281 – 283]
יר' כט 16 – 20	נה"מ { חסרים בתה"ש }	BHS	← טבלה 1 [עמ' 281 – 283]
יר' א 11	נה"מ { ופניהם } וכנפיהם	BHS	← טבלה 1 [עמ' 281 – 283]
יר' א 27	נה"מ וארא כעין חשמל { כמראה אש בית לה סביב }	BHS	← טבלה 1 [עמ' 281 – 283]
יר' ז 6 – 7	נה"מ קץ בא בא הקץ { הקיץ אליך הנה באה ⁷ באה הצפירה }	BHS	← טבלה 1 [עמ' 281 – 283]

ה ש ל כ ו ת מ ע ש י ו ת. אף שההערכה היא חלק הכרחי של תהליך ביקורת הנוסח, הקשיים שתוארו לעיל גורמים לאיבהירות. זאת משום שלגבי פרטים קטנים רבים כגון אלה שנזכרו בסעיף 24, לאמתו של דבר אי אפשר לוודא באיזה שלב הם נוצרו. אם גרסאות כאלה הן עריכתיות, יש להימנע מהערכה טקסטואלית, אך אם נוצרו בעת מסירת הנוסח, ההערכה הכרחית. אף שיהיו מי שיטענו שהבחנה זו מלאכותית ושסופרים מעתיקים נהגו כעורכים מעתיקים בכל השלבים, ודאי עד למאה ג' לפני סה"נ (← *van der Toorn, Scribal Culture*), חוקרי הנוסח והספרות צריכים לנסות להגיע לידי החלטה. ← עמ' 161 – 163

79 פרטים בסוגריים זויתיים חסרים בתה"ש*.

הצעות תיקון

שום חלק של התיאוריה של ביקורת הנוסח לא סבל מאי הבנה יותר
מהצעות תיקון (Enc-) E.J. Kenney, "History, Textual Criticism",
(Brit, Macropaedia [15th ed.; Chicago 1985] 20.679

Y. Avishur, *Stylistic Studies of Word-Pairs in Biblical and Ancient Semitic Literatures* (AOAT 210; Neukirchen/Vluyn 1984); Barthélemy, *Études*, 365–81; G.R. Driver, "Hebrew Scrolls", *JTS* n.s. 2 (1951) 17–30; D.N. Freedman, "Problems of Textual Criticism in the Book of Hosea", in O'Flaherty, *Critical Study*, 55–76; H.L. Ginsberg, "Some Emendations in Isaiah", *JBL* 69 (1950) 51–60; Hall, *Companion*, 150–98; Maas, *Textual Criticism*, 10–21; Margolis, "Scope"; J. Reider, "The Present State of Textual Criticism of the Old Testament", *HUCA* 7 (1930) 285–315 (296–307); Sperber, *Grammar*, 31–104; Y. Zakovitch, "Implied Synonyms and Antonyms: Textual Criticism vs. the Literary Approach", in Paul, *Emanuel* (2003) 833–49.

כלים ממוחשבים: אפשר לערוך חיפושים של הצעות תיקון באפרט של מודולת¹ BHS באקורדנס², BibleWorks, SESB ו-Logos באמצעות מונחי מפתח כגון 'c', 'l' ← פרק 9, טבלה 2 (עמ' 345)

א. ה ר ק ע

במסגרת הניתוח הטקסטואלי חוקרים שוקלים את ערכן של הגרסאות ולעתים קרובות מעדיפים גרסה מסוימת, לעתים את גרסת נה"מ ולעתים גרסה המצויה במגילה מקומראן, בתה"ש או במקור אחר. השוואה זו אינה הצעת תיקון. טעות נפוצה היא, אפילו בקרב חוקרים מנוסים, לראות בכל גרסה מועדפת המצויה מחוץ לנה"מ הצעת תיקון.¹ במבט ראשון מינוח זה נראה נכון הואיל

1 לדוגמה, המינוח הנקוט על ידי NJPS, עמ' xix, מבחין בין הצעות תיקון (emendations), הנחשבות 'העדפות' בספר זה, ובין הצעות תיקון משוערות (conjectural emendations) המתוארות בפרק זה כהצעות תיקון. שימוש זה במונח emendation ריוח במאה י"ט ובראשית מאה כ', למשל: H. Oort, *Textus hebraici emendationes quibus in Vetere Testamento Neerlandice vertendo uti sunt A. Kuenen, I. Hooykaas, W.H. Kusters, H. Oort* (Leiden 1900) ספר זה מכיל את כל הגרסאות השונות מנה"מ שאומצו בתרגום ההולנדי המרכזי של A. Kuenen et al., *Het Oude Testament opnieuw uit den grondtekst overgezet* (Leiden 1899). במאה כ"א נחשב מינוח זה

ונה"מ הוא הטקסט העיקרי של המקרא, ועדי הנוסח האחרים מושווים אליו. ואולם שיטת השוואה זאת אינה אלא מוסכמה של עולם המחקר. לפיכך התהליך המכונה בפי חוקרים רבים 'הצעת תיקון' אינו אלא ציון העדפה לגרסה שונה מנה"מ. – פרק 5

המונח 'הצעת תיקון' ([conjectural] emendation) לנוסח המקרא אמור בתהליך אחר, דהיינו, הצעה של גרסאות חדשות שאינן מתועדות בעדי הנוסח. אפשר לתאר את ההיגיון המנחה תהליך זה כך: בשלב הסופי של ניתוח הטקסט, מושוות כל הגרסאות במטרה לאסוף מידע על נוסח המקרא המשתנה, בין היתר באשר לצורתו המקורית המשוערת, כפי שהיא מוגדרת בעמ' 161 – 163. אם במקרה מסוים, אין החוקרים מצליחים למצוא בין עדי הנוסח הרבים גרסה שלדעתם מתאימה להקשר, הם פונים לעתים קרובות לשיטה חלופית. במקרה כזה עשוי החוקר להציע שגרסה מסוימת, שלא נודעה עד כה, נכללה בצורה (ה)מקורית של נוסח המקרא. גרסה מוצעת זו נקראת 'תיקון' (התהליך של הצעת התיקונים מכונה לעתים קרובות במונח הלטיני *divinatio*, 'השערה'). תיקון הוא גרסה שהומצאה, שממנה התפתחו שאר הגרסאות – לפי המשוער – או לפחות אחת מהן. למותר לציין כי התהליך של הצעת תיקונים נוגע לכל עדי הנוסח ולא רק לנה"מ.

תיקון הוא תמיד גרסה שאינה מתועדת בנוסחים הידועים. ואולם לעתים חוקרים הציעו גרסה, שאחר כך נתגלתה באחד מעדי הנוסח שלא היו ידועים בשעתו. – טבלה 1. כאשר גרסה מוצעת כזו מתגלה באחד המקורות העתיקים היא אינה יכולה להיחשב תיקון, והופכת להבדל גרסה שנמסר באחד המקורות. חוקרים מודעים לעובדה, שהצעות תיקון הן משוערות, ולפיכך מועלות לעתים הצעות חלופיות אחדות לתיקון הנוסח. – סעיף ב. חוקרים גם מבינים כי לעתים שום תיקון אינו הולם את ההקשר, ובמקרים כאלה הם מציינים כי הנוסח 'משובש' (*crux interpretum* בלשון המחקר).

ההצדקה לתהליך הצעת התיקון נובעת, בראש ובראשונה, מן ההכרה בליקויים שבממצא הטקסטואלי: ידוע לנו אך מעט מזער מן הגרסאות שנוצרו ונמסרו במשך דורות רבים של מסירת הנוסח. גרסאות רבות אבדו, ובהן אלה שהיו בעותקים הראשונים. הואיל והעדויות שנשמרה היא מקרית מנקודת מבט טקסטואלית – *'Coincidence'*, *Tov**, אפשר לנסות להגיע לנוסחים הקדומים גם בדרך של שחזור.

אפשר להדגים עד כמה אקראיות העדות שנשתמרה מתגליות קומראן. – טבלה 1. אלמלא נתגלו מגילות קומראן היו הצעות התיקון המתוארות

בלתי הולם, אך הוא עדיין ננקט לעתים קרובות, לדוגמה, בשימוש התכופ בקיצור 'cj' (conjecture) במילון HALOT, לציון גרסאות מועדפות.

בטבלה 1 נותרות בגדר הצעות תיקון. לפיכך אם בעתיד יתגלו טקסטים קדומים נוספים כגון אלה מקומראן הצורך בהצעות תיקון יפחת.

טבלה 1

גרסאות במגילות קומראן שהוצעו בעבר כתיקונים

שופ' ו 3 נה"מ	ועלה מדין ועמלק ובני קדם ועלו עליו = תה"ש, ת"י, פ
4QJudg ^a	ועלה מדין ועמלק ובני קדם – – (מהדורת BHS הציעה למחוק את שתי המילים האחרונות = ו)
יש' לג 8 נה"מ +	מָאָס עָרִים
מג' יש"א	מאס עדים (= BHS ; הוצע כתיקון בידי : Duhm, Jesaja, 211)
יש' מט 7 נה"מ	לבזה נפש
מג' יש"א	לבזוי נפש (הוצע כתיקון בידי : Duhm, Jesaja, 334)

הצעות תיקון נוגעות לשינוי, השמטה או הוספה של אות, מילה או אפילו פסוקה,² וכן לשינויים בסדר המילים ובחלוקתן.³ הנחת קיומה של גלוסה⁴ או תחיבה⁵ שאינה נתמכת בממצא טקסטואלי מהווה סוג נוסף של הצעת תיקון, אך לרוב אין נוקטים מונח זה לציון תופעה כזו. ← עמ' 249 – 251

כמה חוקרים משתמשים במונח 'הצעת תיקון' גם לפרטים שאינם מיוצגים בנוסח הכתוב של המקרא כפי שנמסר בימי בית ראשון ובית שני, אך היו לחלק בלתי נפרד ממנו בצורת מסורת הקריאה של נה"מ (הניקוד). ← עמ' 37 – 45.

הצעות תיקון למסורת הקריאה של נה"מ נעשות בדיוק כהצעות תיקון לאותיות, לדוגמה, תה' פד 7. ← עמ' 325. הצעות תיקון דומות הועלו באשר ליחס התחבירי בין מילים, בניגוד לעדות הטעמים⁶ ולהבנתם של המתרגמים הקדומים.

הצעות תיקון חייבות להיות סבירות מנקודת המבט של מסירת הנוסח,³ אך אין זאת אומרת שהן חלק בלתי נפרד ממנה. על פי רוב חוקרים אינם שוקלים העלאת הצעות תיקון עד הגיעם לשלב הערכת הממצא הטקסטואלי הכולל. ← פרק 6. הצעות תיקון מבוססות על שיקולים שמעבר לתחום ביקורת הנוסח, כגון פרשנות הכתוב, חקירה לשונית, ביקורת ספרותית וכיוצא באלה. הצעות

2 חוקרים אחדים הציעו שפסקה או טור נשמטו לעתים בטעות או הועברו למקום אחר. ← V.A. Dearing, "A New Explanation for the Discontinuities in the Text of Isaiah 1–10", in O'Flaherty*, 77–93 ; א' רופא, "שאלת חיבורה של פרשת 'וילך' (דברים לא) לאור השערה בדבר חילופי עמודות בנוסח המקרא", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ג (תשל"ג) 59–76.

3 על הצעת התיקון להיות מבוססת על תופעות טקסטואליות שעשויות היו לקרות בעת מסירת הנוסח, כגון חילופי אותיות דומות⁴, השמטת אותיות, הוספתן או שיפולן⁵, וכיוצא באלה. על כן, הצעות תיקון המניחות מראש חילופים גרפיים או פונולוגיים של אותיות בלתי דומות פחות מתקבלות על הדעת.

תיקון נגזרות אפוא מפרשנות המקרא במובן הרחב של המילה ומהערכת גרסאות כחלק מן התהליך של ביקורת הנוסח. ← Margolis*, 19
תהליך תיקון נוסח המקרא הוא ההיבט הסובייקטיבי ביותר של ביקורת הנוסח. באופן כללי, במהלך המאות האחרונות הועלו יותר מדי הצעות תיקון, והיום רובן בחזקת מיותרות.⁴ רוב החוקרים מסכימים שעל תיקון נוסח להיות המוצא האחרון בפתרון בעיות נוסח.⁵ ואולם לעולם לא תהיה הסכמה רחבה באשר למהותו של הסבר מתקבל על הדעת. מידה סבירה של ביקורת עצמית דרושה בכל הנוגע לגבולות ידיעותינו, בייחוד בתחום הלשון. ← סעיף ב2.
בדומה לכך, יש להכיר באפשרות שמחבר מקראי נקט מילה ההולמת את ההקשר פחות מזו שיכול החוקר להציע בדרך של הצעת תיקון. ← עמ' 163, הערה ז

במהלך מאה י"ז וי"ח הועלו הצעות תיקון רבות בידי חוקרים כפֶּלֶוס, קֶלְרִיקוּס, אוֹפִיגֶן, גֶלְסִיוֹס ומִיכָאֵלִיס.⁶ בשלב מאוחר יותר הצעות תיקון אלה נכללו בפירושים ביקורתיים, במיוחד אלה שנכתבו בגרמנית, וגם לעתים נדירות בתרגומים מודרניים. מבחר הצעות תיקון כאלה מצוי אצל Perles, *Analekten*; Delitzsch, *Lese- und Schreibfehler*, ובסדרת BH⁺.
שלושת הסוגים העיקריים של הצעות תיקון מודגמים מטה.

ב. סוגים שונים של הצעות תיקון

1. הצעות תיקון לפי ההקשר

הסוג השכיח ביותר של הצעות תיקון⁷ נובע מהבנה מסוימת של ההקשר. רוב החוקרים מקבלים את שלוש הצעות התיקון הראשונות שלהלן.

עמ' 12 ו' נה"מ (הִירְצוֹן בְּסֻלַּע סוּסִים) אִם יִחְרֹשׁ בְּבִקְרִים
הצעת תיקון אִם יִחְרֹשׁ בְּבִקְרִי יָם (כך BH ; BHS: בְּבִקְרִי)
שתי הצלעות⁺ של פס' 12 בנה"מ אינן מתאימות זו לזו, והצלע הראשונה "הִירְצוֹן

4 כדברי מילרד: 'הפסקאות הקודמות <במאמר זה> מעידות כי המעתיקים הקדומים לא היו כל כך רשלנים. אם כך, הצעות תיקון הנוסח צריכות להפוך לנדירות'. A.R. Millard, "In Praise of Ancient Scribes", BA 45 (1982) 143–153 (152). בדומה לכך, 2003 *Zakovitch מתריע מפני הצעות תיקון נמהרות במקרים שגרסה הנראית בעייתית מתאימה היטב להקשר אם היא מוסברת על ידי תוכנות ביקורתיות ספרותיות טובות.

5 תחילה יש לבדוק אם בין עדי הנוסח הרבים יש גרסה שתהלוך את ההקשר.
6 Cappellus, *Critica Sacra* (1650); Houbigant, *Notae criticae* (1777); Glassius, *Philologia Sacra* (1795); J.D. Michaelis, *Deutsche Übersetzung des Alten Testaments mit Anmerkungen für Ungelehrte* (Göttingen 1773–1786)

7 כמעט כל המילים שהחוקרים העלו הצעות תיקון לגביהן נחשבות לקשות בדרך כלשהי, ויש לשער כי היו קשות גם למתרגמים הקדומים. כאשר ברור כי המתרגמים התקשו במילים אלה, תרגומיהם אינם נזכרים כאן.

בפסלע סוסים" הולמת היטב את ההקשר של פס' 12: "כי הפכתם לראש משפט ופרי צדקה ללענה". כל המשפטים האלה מתארים מצבים בלתי הגיוניים. הבעיה הפרשנית ממוקדת אפוא בצלע השנייה של פס' 12 (לעיל) המתארת פעילות צפויה. הקושי נשאר בעינו אם מפרשים את "בִּבְקָרִים" כצורת הרבים של בִּקָּר (ת"י, פ, ו), שאינה מתועדת בצורה זו ('בִּבְקָרִים' בדה"ב ד 3 מוקשית), או כ"בִּבְקָר". בגלל קושי הקשרי זה הציע מיכאליס⁸ לפני זמן רב לחלק את "בבִּבְקָרִים" לשתי מילים: "בִּבְקָר", "ים" ולשנות את הניקוד של המילה "יִחְרוֹשׁ" ל"יִחְרֹשׁ", כולל מחיקת אם הקריאה⁹. תיקון זה תואם את התקבולת ומשלים את משמעותה:

הִירְצוּן בִּפְלַע סוּסִים // אִם יִחְרֹשׁ בִּבְקָר יָם

הצעת התיקון נובעת משיקולים פרשניים, והיא משקפת תופעה טקסטואלית ידועה, חלוקת מילים¹⁰ שונה.

יח' ג 12 נה"מ (ותשאני רוח ואשמע אחרי קול רעש גדול) בְּרוּךְ (כבוד ה' ממקומו)

= תה"ש

בְּרוּם (BH, BHS)

הצעת תיקון

כוונת נה"מ היא כנראה לאמירה או לשירה של נוסחה כגון "ברוך כבוד ה' ממקומו". עם זאת, מובנה של נוסחה כזו אינו ברור מבחינת ההקשר, היות שלא נאמר מי אומר את המילים ואין כל נוסחת פתיחה כגון 'לאמר', שנוספה בת"י. כמו כן, קשה לעמוד על מובנה של המילה "ממקומו", שייתכן כי היא מתייחסת לשמים (— מיכה א 3). הצעתו של שד"ל⁹ לגרוס כאן "בְּרוּם" סבירה. הצעת תיקון זו נתמכת בחילופים השכיחים של האותיות הדומות כ"ף ומ"ם.¹⁰ — עמ' 225. השוו גם את המשפט "וַיֵּרָם כבוד ה' מעל הכרוב" ביח' י 4, וכן שם, פס' 16, 19.

יש' יא 15 נה"מ (והניף ידו על הנהר) בְּעֵצִים ורוח

בְּעֵצִים ורוח

הצעת תיקון

מובנה של המילה "בְּעֵצִים" בנה"מ אינו ברור (שד"ל, ישעיה, 165: "מלה שאין לה אח ואף לא שום הוראה ברורה בשאר לשונות"). חוקרים אחדים מפרשים אותה בתור

8 ראו הערה 6, במקומו. לניתוח ולהצעות תיקון נוספות לפסוק זה, ראו: A. Szabó, "Textual Problems in Amos and Hosea", VT 25 (1975) 506–507; H.W. Wolff, *Joel and Amos* (Hermeneia; Philadelphia 1977) 284–5; M. Dahood, "Can One Plow without Oxen? (Amos 6:12): A Study of BA- and 'AL", in *The Bible World: Essays in Honor of Cyrus H. Gordon* (ed. G. Rendsburg; New York 1980) 14, 23; A. Cooper, "The Absurdity of Amos 6:12a", JBL 107 (1988) 725–727; O. Loretz, "Amos VI 12", VT 39 (1989) 240–241.

9 שד"ל (— עמ' 222, הערה 55) סבור שחילוף זה אירע בכתב העברי⁺, ומביא לראיה דוגמאות לחילופים דומים.

10 גייגר, המקרא ותרגומו, 205 סבור כי גרסת נה"מ משקפת שינוי מגמתי, בדומה לתיקוני הסופרים⁺, שכוונתו למנוע פגיעה בכבוד האל.

'חום' על בסיס הערבית, בעוד אחרים הציגו לקרוא "בעצם רוחו".¹¹ הצעת תיקון זו הועלתה לראשונה בידי Gesenius, *Thesaurus*, 1017 ו"שד"ל, ישעיה, 165 על בסיס חילופי האותיות הדומות יו"ד וצד"י בכתב העברי. ← עמ' 222

מש' כב 20 נה"מ¹² (הלא כתבתי לך) שלשום (במועצת ודעת)
נה"מ¹³ שְׁלִישִׁים/שְׁלֹשָׁם
הצעת תיקון שְׁלִישִׁים (BH, BHS)

בהכירם בקשיים שבנה"מ, רוב החוקרים מקבלים הצעת תיקון המבוססת על החיבור המצרי 'הוראת אֶמֶן-אֶפֶן' (ת), בית 30 ("ראה לך את שלושים הבתים האלו: מענגים הם ומלמדים").¹² ← BHS. קובץ המשלים השלישי בספר משלי (כב 17 – כד 22) מושפע ביותר מתוכן החיבור המצרי גם בפרטים נוספים. הצעת התיקון משנה את ניקוד הקרי⁺.

להצעת תיקון נוספת שיש לה תמיכה חלקית ראה שמ"א י 27. ← עמ' 304 – 305.

בפסוקים קשים במיוחד מועלות כמה הצעות תיקון: לדוגמה בשופ' יח 7 (← עמ' 330) וכן בדוגמאות שלהלן המובאות ב-BH, BHS ובמקומות נוספים:¹³

הושע ד 4

נה"מ	וְעַמְּךָ	קָמְרִי	כֹּהֵן
הצעות תיקון:			
וְעַמִּי	קָמְרוּ בְּנֵי	כֹּהֲנֵנוּ	(BH)
וְעַם	פָּקְדוֹ וְנָבִיא	כֹּהֵן	(BH)
(וְ)עַמְּךָ	רִיבִי	(ה)כֹּהֵן	(BHS, BH)
עַמִּי	קָמוּךְ	כֹּהֵן	(BH)
וְעַמְּךָ	אֲנִי רֵב	(ה)כֹּהֵן	(BHS)

בפסוקים אחרים הועלו הצעות תיקון כמעט לכל מילה, כגון במהדורת BH (לא במהדורת BHS) בתה' פד 7:

¹¹ השו' 464 H. Wildberger, *Jesaja* (BK X/1; Neukirchen/Vluyn 1980). ואולם ייתכן שגרסה כזו כבר משתקפת בתה"ש πνεύματι βλα(ω), 'ברוח חזקה' ובפשיטתא ('באוחדנא דרוחא', 'בעצמת רוחו') = וולגטה in fortitudine spiritus sui. אם עדי נוסח אלה אמנם משקפים "בעצם", גרסה משוחזרת זו מייחסת את הצעת התיקון. בדומה לכך, אם מפרשים את "בְּעֵינִים" במונח שאבד, אין צורך בהצעת תיקון. א' אשל הסבירה שנה"מ אמור בנהר הפרת: E. Eshel, "Isaiah 11:15: A New Interpretation Based on the Genesis Apocryphon", *DSD* 13 (2006) 38–45. פיתח א' דמסקי: A. Demsky, "B'ym (Isa 11:15) = (Bit)Bahian: Resolving an Ancient Crux", *DSD* 16 (2008) 248–252.

¹² J.A. Wilson in: טורים 559–560; ראו ש' אחיטוב, 'משלי, ספר משלי', א"מ (ירושלים תשכ"ח), ה, טורים 559–560; J.A. Wilson in: *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (ed. J.B. Pritchard 1950) 421.

¹³ ראו H.W. Wolff, *Dodekapropheton 1: Hosea* (Hermeneia; Philadelphia 1974) 70.

נה"מ	עברי בעמק הכנא מעין ישיבהו גם ברכות יעטה מורה	
תה' פד 7	נה"מ הצעות תיקון	
	עברי עברי, יעברו	
	בעמק —	
	הכנא הכנאים (נה"מ נוצר כנראה על ידי הפלוגרפיה [†])	
מעין	מעין	השוו גם תה"ש τóποι (המשקף כנראה מעין)
	פ =	
	ישיבהו ישתו	(נה"מ נוצר כנראה על ידי דיטוגרפיה [†])
	גם אגמי	
	ברכות ברכות	
	יעטה עטפים	
	מורה מורה	
שתיים מהצעות התיקון הללו נוגעות רק לניקוד: מעין/מעין, ברכות/ברכות.		
הצעות תיקון אחדות הועלו על בסיס הצלע [†] המקבילה בתקבולת נרדפת או ניגודית. Avishur*, 669 – 698 ←		
תה' כב 16	נה"מ +	יבש כחרש פחי // (ולשוני מדבק מלקוחי) = תה"ש
	הצעת תיקון	חכי (BHS, BH)
התופעה הטקסטואלית המשוערת: שיכול אותיות [†] . להיקרויות של 'חך' ו'לשון' בתקבולת ראו איוב ו 30, כ 12 – 13 (בסדר הפוך).		
תה' מט 14	נה"מ +	(זה דרכם כסל למו) // וְאֶתְרִיקֶם (בפיהם ירצו) = תה"ש
	הצעת תיקון	וְאֶתְחִיתֶם (BHS, BH)
צמד המילים המקבילות 'דרך' ו'ארח' מופיע לעתים תכופות במקרא (למשל בר' מט 17, תה' כה 4, כז 11). התופעה הטקסטואלית המשוערת: שיכול אותיות [†] .		
תה' עב 9	נה"מ	לפניו יכרעו צינים // (ואיביו עפר ילחנו)
	הצעת תיקון	צרים (BHS) או צרי (BHS, BH)
התקבולת 'אויב' // 'צר' מתועדת רבות, הן במקרא הן בכתבי אוגרית. ראו Avishur*, 344–346. התופעה הטקסטואלית המשוערת: חילופי יו"ד ורי"ש.		
תה' עג 1	נה"מ +	(אך טוב) לְיִשְׂרָאֵל // (אלהים לברי לבב) = תה"ש
	הצעת תיקון	לְיִשְׂרָאֵל (BHS, BH)
הצעת תיקון זו מבוססת על צמדי המילים המקבילות יִשָּׁר // בָּר – השוו תה' יט 9 – וכן אֵל // אלהים. Avishur*, 683 ←. הצעת התיקון הולמת את ההקשר, הואיל והמזמור חסר מסגרת לאומית. התופעה הטקסטואלית המשוערת: תפישות שונות של חלוקת מילים [†] .		

2. הצעות תיקון לשוניות

(א) דקדוק

צורות בלתי רגילות זכו להצעות תיקון רבות המתבססות על גישה דקדוקית פורמלית. בהסתמכו על אוסף מרשים של דוגמאות, Sperber, *Grammar*, תוקף בצדק הצעות תיקון דקדוקיות מסוג זה,¹⁴ בטענה שלרוב הן מבוססות על 'דקדוק בית הספר'.

שמ"א יג 6 נה"מ (ואיש ישראל) ראו (כי צר לו)
הצעת תיקון ראה

מהדורת BH התאימה את הנושא לנושא. ואולם אם הנושא הוא שם עצם קיבוצי יכול הנושא להופיע לעתים קרובות בצורת הרבים. ← Sperber, *Grammar*, 91–92; Gesenius–Kautzsch, §145

מל"א כב 24 נה"מ (לדבר) אֹתָךְ
הצעת תיקון אָתָךְ
יח' ב 1 נה"מ (ואדבר) אֹתָךְ
הצעת תיקון אָתָךְ

באופן שיטתי למדי, מהד' BH מתקנת "אות/את" לניקוד "את" בצירופים עם הפעלים דב"ר, שכ"ב, עש"ה, דר"ש ועם שמות עצם כגון ברית. Sperber, *Grammar*, 63–65 הראה שתיונים אלה מיותרים.

יח' ב 6 נה"מ וְאֵל (עקרים אתה יושב)
הצעת תיקון וְעַל (BH)

לעורכי מהד' BH הייתה תפישה מאובנת באשר לשימוש במילות היחס אֵל ו-עַל ולעתים קרובות תיקנו את הנוסח בהתאם לתפישה זו. תיונים אלו אינם נחוצים. ראו Sperber, *Grammar*, 59 – 63.

יח' יא 13 נה"מ (ואמר אהה אדני יהוה) כלה (אתה עשה את שארית ישראל)
הצעת תיקון הַכֹּלָה (BHS, BH)

הצעת תיקון זו, בהניחה הפלוגרפיה⁺, משנה את מבנה המשפט למשפט שאלה.¹⁵

14 רוב הצעות התיקון ששפרבר מביא מצוטטות ממהדורת BH ומפירושים ביקורתיים רבים; ראוי לציין שרובן אינן חוזרות ב-BHS.

15 כך Zimmerli, *Ezekiel*, 200; K.-F. Pohlmann, *Der Prophet Hesekiel, Kapitel 1–19*, ATD 127, 165 (Göttingen 1996). 22. הצעת תיקון זו, עם אחרות דומות לה, הזכיר H.G. Mitchell "The Omission of the Interrogative Particle", in *Old Testament and Semitic Studies in*

איוב כ 26	נה"מ	(תאכלהו אֶשׁ לא) נִפְחָה
	הצעת תיקון	נִפְחָה (BH) או: נִפְחָה (BHS, BH)
<p>‘אֶשׁ’ מתנהגת בדרך כלל כשם עצם ממין נקבה, אך לא תמיד, כפי שמודגם בפסוק הנדון וביר' מח 45, תה' קד 4. מהד' BH מתקנת את נה"מ לצורת הנקבה גם ביר' מח 45. ראו את הערת הסבירי¹⁵ על יר' מח 45. ← עמ' 56</p>		
השוו גם תיקונים אלה:		
שמ"ב א 22	נה"מ	(קשת יהונתן לא) נשוג
	הצעת תיקון	נשוגָה, תְּשׁוּגָה (BH)
איוב א 19	נה"מ	רוח גדולה באה ... ויגע
	הצעת תיקון	וַתִּגַּע (BH)

(ב) מקבילות בשפות הקרובות, בייחוד באוגריתית

ש' טלמון, "יגיד עליו רעו" – ביאורי כתובים ותיקוני נוסח על סמך מקבילות בספרות אוגרית", ארץ ישראל יד (תשל"ח) 117 – 124

J. Barr, *Comparative Philology* (1987); id., "Philology and Exegesis: Some General Remarks, with Illustrations from Job", in Brekelmans, *Questions*, 39–61, 209–210 (1989); J. Coppens, *La critique du texte hébreu de l'Ancien Testament, Introduction à l'étude historique de l'Ancien Testament*, III (Louvain [n.d.]) = *Bib* 25 (1944) 28–30; M. Dahood, "The Value of Ugaritic for Textual Criticism", *Bib* 40 (1959) 160–170; T.L. Fenton, "Comparative Evidence in Textual Study: M. Dahood on 2 Sam i 21 and CTA 19 (1 Aqht)", *VT* 29 (1979) 162–170; H.L. Ginsberg, "The Ugaritic Texts and Textual Criticism", *JBL* 62 (1943) 109–115; Goodwin, *Text-Restoration*, 45–136; L.L. Grabbe, *Comparative Philology and the Text of Job: A Study in Methodology* (SBLDS 34; Missoula, MT 1977); S. Segert, "The Ugaritic Texts and the Textual Criticism of the Hebrew Bible", in *Near Eastern Studies in Honor of W.F. Albright* (ed. H. Goedicke; Baltimore/London 1971) 413–20; Talmon, *Text*, 273–94

בעוד הגישה הטקסטואלית (← Grabbe* 1987*; Barr) מעלה הצעות תיקון במקרים של קשיים הקשורים, הגישה הפילולוגית או הלסקסיקוגרפית (← Coppens*) מנסה לפתור את הבעיה בעזרת הממצא מן השפות הקרובות. גישה זו נובעת מן ההכרה שידיעותינו על הלשון העברית הקדומה מוגבלות, ויש לבחון את השפות הקרובות לפני העלאת הצעות תיקון.¹⁶ השוואת מילים עבריות לשפות הקרובות, בייחוד לאוגריתית ופניקית, עשויה לפטור מן הצורך בהצעות תיקון. מבחינה זו, הגישה הפילולוגית נוגעת רק באופן מוגבל לדיון הנוכחי. עם זאת, תימוכין מן השפות הקרובות מניבים

(117) I.113–119 *Memory of W.R. Harper* (Chicago 1908). רובן של הצעות התיקון הללו, שנזכרו גם אצל 1 Gesenius–Kautzsch, § 150a, n. 1, התקבלו על דעת עורכי מהדורת BH. 16 למרות הגנתו על הגישה הפילולוגית, הזהיר 1989 Barr* מפני שימוש מוגזם במקבילות בשפות השמיות ומפני הנחה של אבדן משמעים עבריים במקרים רבים מדי.

צורה כלשהי של הצעות תיקון, כלומר, תיקון של הניקוד אף שאינו משתנה בכל מקרה ומקרה. אף שגישה זו עשויה, אולי, להראות שולית לביקורת הנוסח, כותרות המחקרים הרשומים בביבליוגרפיה מראות שהמחברים המובילים בתחום זה סבורים כי דיוניהם נוגעים לדיסציפלינה זו; דהוד אף נוקט את המונח 'הצעת תיקון' בקשר להסבריו יוצאי הדופן למילות נה"מ על סמך האוגריתית והפניקית.¹⁷

חוקרים הנזקקים לעתים קרובות לכתבי אוגרית מן האלף השני לפני סה"נ עושים זאת בהנחה שלשון המקרא הייתה קרובה לאוגריתית. לפי תפישה זו, כתבי אוגרית משמרים צירופי לשון ותופעות לשוניות קדומים שלא תמיד הובנו נכונה על ידי האנשים שהעתיקו וניקדו את נוסח המקרא בתקופה מאוחרת יותר. נובע מכך (לדעתם) שיש לנסות להעמיק בחקירת המובן המקורי של לשון המקרא בהתעלם, לעתים, מן הניקוד של נה"מ. נתיב גישה זה לכתבי אוגרית פותח בייחוד בידי Ginsberg* 1943, ובאופן קיצוני בידי Dahood* הן במחקרים תיאורטיים הן ביישום השיטה בספרי המקרא.¹⁸ תלמידיו של דהוד הוסיפו לפתח את גישתו.¹⁹

מ"ם אַנקליטית, הנוספת כסופית למילים אוגריתיות לשם הדגשה או מסיבות סגנוניות, היא אחת המאפיינים המרכזיים של האוגריתית שחוקרים מזהים בנה"מ,²⁰ למרות שיבושה בגלל השינויים בחלוקת מילים ובניקוד.

17 M. Dahood, *Proverbs and Northwest Semitic Philology* (Scripta Pontificii Institutii Bibli-
ci 113; Rome 1963) 71

18 M. Dahood, "Qoheleth and Northwest Semitic Philology", *Bib* 43 (1962) 349–365; *Pro-
verbs* (→ n. 17); *Psalms*, I–III (AB; Garden City, NY 1966, 1968, 1970); "Northwest
Semitic Texts and Textual Criticism of the Hebrew Bible", in Brekelmans, *Questions,
Hebrew-Ugaritic Index to the* 11–37. ההצעות הרבות שהעלה דהוד לפני 1967 כונסו בחיבור
Writings of Mitchell J. Dahood (ed. E.R. Martinez; Scripta Pontificii Institutii Bibli-
ci 116; Rome 1967); vol. II (*SubBi* 4; Rome 1981)

19 A.C.M. Blommerde, *Northwest Semitic Grammar and Job* (BibOr 22; Rome 1969); K.J.
Cathcart, *Nahum in the Light of Northwest Semitic* (Rome 1973); W. Kuhnigk, *Nord-
westsemitische Studien zum Hoseabuch* (BibOr 27; Rome 1974); R. Althann, *A Philolo-
gical Analysis of Jeremiah 4–6 in the Light of Northwest Semitic* (BibOr 38; Rome
1983); W.L. Michel, *Job in the Light of Northwest Semitic* (BibOr 42; Rome 1987)

20 Hummel, "Enclitic Mem", ולפניו א"ד זינגר, "הבעת הפנייה באוגריתית", ידיעות יד (תש"ח–
תש"ט) 98 – 108 וכן *JCS* 5 (1951) 123–128. M. Pope, "Ugaritic Enclitic –m", *JCS* 5 (1951) 123–128. כבר אבן
ג'נאח ב'ספר הרקמה' (מ' וילנסקי [מהדיר], ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח,
בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, ברלין תרפ"ט, מהדורה שנייה: ירושלים תשכ"ד, עמ' רל"ה,
שם) התייחס לייחוס של המ"ם הזו במילים אחדות במקרא. עם זאת, הוא לא ייחס לה את המשמעות
המיוחדת שמייחסים לה חוקרים מודרניים. לדיון בחקר רכיב דקדוקי זה, ראו C. Cohen, "Jewish
Medieval Commentary on the Book of Genesis and Modern Biblical Philology. Part I:
Gen 1–18", *JQR* 81 (1990) 1–11 (7–8). עצם קיומה של המ"ם האנקליטית בלשון המקרא הוטל
בספק על ידי J.A. Emerton, "Are There Examples of Enclitic Mem in the Hebrew Bible?"
in Texts, Temples, and Traditions: A Tribute to Menahem Haran (ed. M.V. Fox et al.;
Winona Lake, IN 1996) 321–338

- יש' ה 23 נה"מ (מצדיקי רשע עקב שחד וצדקת) צִדִּיקִים (יסירו ממנו)
'הצעת תיקון' צִדִּיק + מ' = תה"ש, פ, ו
- צורת הרבים "צדיקים" אינה תואמת את כינוי הגוף החבור ליחיד של "ממנו"
בנה"מ, עובדה שהובילה להצעתו של Ginsberg* 1950, 54, שמילה זאת מייצגת
למעשה את צורת היחיד בתוספת מ"ם אנקליטית. הצעה זאת נתמכת על ידי הופעתו של
"רשע" בצלע המקבילה בצורת היחיד.
- תה' כט 1 נה"מ (הבו לה' בני) אלים // (הבו לה' כבוד ועז)
'הצעת תיקון' אל + מ'
- לדעת Hummel, "Enclitic Mem", 101, כתוב זה מדבר ב'בני אל' היושבים באספת
האלים, ככתה' פט 7; ← דב' לב 8 בעמ' 241 – 242. לפי הסבר זה, בנוסח המקורי
דובר ב'אל', בתוספת מ"ם אנקליטית.
- תה' כט 6 נה"מ וַיִּקְרָא (כמו עגל)
'הצעת תיקון' וירקד + מ'
- מילת וַיִּקְרָא הובנה בידי Ginsberg* 1943, 115 כ'וירקד'. המ"ם הסופית,
שבעלי המסורה הבינוה ככינוי גוף חבור, הוסברה בידי גינזברג כמ"ם אנקליטית. ←
Barr* 1987, 32–3
- תובנה דקדוקית נוספת נוגעת לשימוש בלמ"ד כיחסת הפְּנִיָּה באוגריתית,²¹
תובנה שבעקבותיה זוהה שימוש זה בפסוקים אחדים במקרא.
- תה' קמ 7 נה"מ + אמרתי לה' (אלי אתה האזינה ה' קול תחנוני)
אמרתי: ה'²²
- גישה דומה פותחה כאשר לאוצר המילים. הראשונה בדוגמאות שלהלן
מבוססת על חבשית ועל ערבית.
- מש' ל 17 נה"מ (עין תלעג לאב ותבוז) לִיקְהָת אם
'הצעת תיקון' לִיקְהָת או לִיקְהָת
- על פי ד.ו. תומס,²³ יש לתקן את לִיקְהָת בנה"מ למילים *לִיקְהָת- או *לִיקְהָת
(שיכול אותיות). *לִיקְהָת אינה מתועדת בעברית, אבל הוראתה המשווערת 'שִׁיבָה'
מבוססת על השורש הקרוב לה"ק בחבשית, 'להיות זקן', ובערבית, 'להיות לבן',
המתייחס, בין השאר, לשער. לדעת ד.ו. תומס, הבנה זו הייתה בעיני רוחו של מתרגם
תה"ש (γῆρας).²⁴ הצעת תיקון חלופית, לִיקְהָת, גם היא מבוססת על תה"ש (ת, פ),
הוזכרה על ידי BH ו-BHS.

21 ראו A.D. Singer, "The Vocative in Ugaritic", *JCS* 2 (1948) 1–10
22 M. Dahood, "Vocative Lamedh in the Psalter", *VT* 16 (1966) 299 – 311 (309); id., ראו
Psalms III (101–150) (AB; Garden City, NY 1970) 302
23 D.W. Thomas, "A Note on liqahat in Proverbs XXX.17", *JTS* 42 (1941) 154
24 משמעות דומה יוחסה בידי ד.ו. תומס ואחרים לשמ"א יט 20: את לִיקְהָת הנביאים נָאִים. ← Barr* 1987, 25

שופ' יח 7 נה"מ (ואין) מְכָלִים (דבר בארץ)
 הצעות תיקון מְחִסּוֹר כָּל- או: מְכָלָא
 אי אפשר להסביר את המילה "מְכָלִים" לפי הוראתו הרגילה של השורש במקרא (לבייש'), ומכאן הצעות תיקון שונות. הצעת התיקון "מְחִסּוֹר" מבוססת על פס' 10: "אין שם מחסור כל דבר אשר בארץ", בעוד הצעה אחרת, "מְכָלָא" (מי שְׁשָׁם במאסר'), מבוססת כנראה על דמיון גרפי. מצד אחר, Barr* 1987, 14–15 דחה את הצעות התיקון שהועלו, והציע להסביר את המילה במובן אחר של השורש כל"ם. לפי השקפתו, בעבר מובנו של שורש זה, או של שורש הומוגרפי, היה 'לדבר' כבערבית והוא הובן נכונה על ידי תה"ש כ"י A: $\lambda\alpha\lambda\eta\sigma\alpha\iota$.

מל"ב ד 42 נה"מ (ויבא ... לחם בכורים עשרים לחם שערים וכרמל) בְּצֻקְלָנוּ
 הצעת תיקון בְּקֻלְעָתוּ

לפני גילויים של כתבי אוגרית, הבינו חוקרים את המילה בְּצֻקְלָנוּ כשם עצם "צֻקְלָן" בתוספת אות היחס "ב-", ובדרך כלל הובנה המילה כ'שק' או 'תיק' בהתאם לשורש הערבי הקרוב ולפי ההקשר. בו בזמן הועלתה הצעת התיקון בְּקֻלְעָתוּ (← Barr* 1987, 26). ואולם על בסיס אחד מלוחות אוגרית, אֶקֶהֶת יט 62 (KTU 1.19, II 13), מוסכם על הרוב שהבי"ת שייכת למעשה לשורש המילה 'בְּצֻקְלָן' במובן 'גבעולים מבשילים' או 'חיטה (ירוקה)', ולפיכך אין צורך לתקן את נה"מ.²⁵

3. הצעות תיקון מטעמי משקל

חוקרים אחדים פיתחו תיאוריות על אודות הדגשות, אורכן ומספרן של הצלעות, ספירת הברות, קיומן של בתים ופזמונים חוזרים, קצב ומשקל (מספר קבוע של תנועות ארוכות וקצרות או של הברות מוטעמות ובלתי מוטעמות) בשירת המקרא.²⁶ תיאוריות אלה שימשו בסיס ל'הצעות תיקון מטעמי משקל', כלומר הצעות תיקון של פרטים בכתוב שלא תאמו את הבנתו של החוקר את המשקל או את השירה.²⁷ רוב החוקרים סבורים כי הצעות תיקון מסוג זה הן בלתי מוצדקות. להלן כמה דוגמאות:

25 לדיון ראו: M. Cogan & H. Tadmor, *II Kings: A New Translation with Introduction and Commentary* (AB; New York 1988) 59

26 ראו סקירות של התיאוריות הללו אצל Kugel*, 287–304; Eissfeldt*, ובספרות הנוספת הנוכחת אצל קוגל, עמ' 292, הערה 17; "Metrum", E. König, Gray, *Hebrew Poetry* (1915) 201–204; JBL 46 (1927) 331–343; D.N. Freedman, "Prolegomenon" (1972) to Gray, *Hebrew Poetry*, xli–lii; M. O'Connor, *Hebrew Verse Structure* (Winona Lake, IN 1980); D.N. Freedman, *Pottery, Poetry and Prophecy, Collected Essays on Hebrew Poetry* (Winona Lake, IN 1980); W.G.E. Watson, *Classical Hebrew Poetry: A Guide to Its Techniques* (JSOTSup 26; Sheffield 1984); A. Berlin, *The Dynamics of Biblical Parallelism* (Bloomington 1985)

27 הטענה הכללית לטובת הצעות תיקון כאלה, ההיגיון השאול מחקירת השירה היוונית והלטינית, נוגע בדרך כלל לאחד מפרטי המבנה השירי שנוכרו לעיל, ולא דווקא למקצב לבדו.

בר' מט 2 נה"מ+ הקבצו ושמעו בני יעקב // ושמעו אלי-ישראל אביכם
הצעת תיקון הקבצו — בני יעקב // ושמעו אלי-ישראל אביכם

הצעת תיקון זו, שהועלתה בידי 367, 404 Sievers*, BH-ו, מבוססת על הופעתו
המשוערת של מספר זהה של יחידות בשתי הצלעות (3:3) ועל ההימנעות מן החזרה על
המילה "שמעו".

בר' מט 7 נה"מ+ ארור אפם כי עז // — ועברתם כי קשתה
הצעת תיקון ארור אפם כי עז // וארורה עברתם כי קשת[ת]ה

הצעת תיקון זו (הוספה של מילה) מאת 406 Sievers*, המבוססת על ההנחה שעל
שתי הצלעות להיות זהות (4:4), גרמה למתקן לחזור על המילה "ארור(ה)", ולעניין זה
השוו גם דב' כח 16.

שמ' טו 2 נה"מ זה אלי ואנוהו // אלהי אבי וארממנהו
שחזור ז אל וארממנה // אלה אב ואנוה

שחזור הצורה הקדומה של השירה בידי Cross-Freedman, *Studies*, 55 כלל היפוך
מקומן של "ואנוהו" ו"וארממנהו", הואיל ולדעת חוקרים אלו "בצורתו הנוכחית של
נה"מ הטור השני ארוך בצורה משמעותית מן הראשון". מטרת הצעת התיקון הייתה
לתקן את הצורה הפואטית יוצאת הדופן כביכול: 'הפתרון הפשוט ביותר לחוסר האיזון
במקצב הוא להחליף בין הפעלים; מעשה זה יוצר את הסימטריה הרצויה'.

מהדורות המקרא

ביקורת אינה קיימת בנפרד מפרשנות; ו'מהדורה ביקורתית' הוא הכינוי ההולם פחות מכול את הדבר שהיא מייצגת, מהדורה שבה העורך רשאי להטיח את דעותיו בפניו של הקורא מבלי לתת דין וחשבון באשר לסיבותיו (ההקדמה של A.E. Housman למהדורתו של (M. Manilius, *Astronomicon* [London 1903] I.xxxiii

Cohen, "Introduction"; Goshen-Gottstein, "Editions" (1992); B. Hall, "Biblical Scholarship: Editions and Commentaries", in *The Cambridge History of the Bible: The West from the Reformation to the Present Day* (ed. S.L. Greenslade; Cambridge/New York 1963) 38–93; B.M. Metzger & B.D. Ehrman, *The Text of the New Testament, Its Transmission, Corruption, and Restoration* (4th ed.; New York/Oxford 2005); D.C. Parker, *An Introduction to the New Testament Manuscripts and Their Texts* (Cambridge 2008) 191–223; Roberts, "Hebrew Bible"; Tov, "Place" (2002); M.L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique Applicable to Greek and Latin Texts* (Stuttgart 1973)

א . ה ר ק ע

אחת הדילמות המרכזיות בהכנת מהדורה של המקרא היא הבחירה בצורת טקסט או בכתב(י) יד שיעמדו בבסיס המהדורה. במקרים רבים, ובהם מהדורות שמציגות את נה"מ, לא ברור איזה כתב־יד או אילו כתבי־יד עומדים ביסוד המהדורה. בעיה אחרת נעוצה בעובדה שמהדורות של נה"מ אינן מייצגות את הקשת השלמה של עדי נוסח המקרא. שהרי 'נוסח המקרא' הוא יחידה מופשטת שאין למצאה במקור אחד אלא בסך כל עדי הנוסח העתיקים. ← פרק 2. לרוב מתעלמים מעדי הנוסח הלא־מסורתיים ב'פנים' של המהדורות, בניגוד לנוהג שלפיו פועלים בכל מהדורות הברית החדשה.¹ מהדורות הברית החדשה האלה

1 המהדורה המודפסת הראשונה של הברית החדשה, שפורסמה בידי אָרסמוס (1469 – 1536) בשנת 1516, הייתה לבסיסן של כל המהדורות שיצאו אחריה עד לסוף מאה י"ח, כאשר הוכנו המהדורות 'המודרניות' הראשונות. הנוסח של ארסמוס, שחובר בשיטה אֶקְלֵטִית מכמה כתבי־יד מאוחרים, היה מוזר ולעתים שגוי, אך בכל זאת התקבל על הכול כ'נוסח המקובל'. לפרטים ראו דיוניהם של

מציגות שיטה אקלקטית² והן מתעדכנות תדירות כך שתתאמנה להשקפותיהם של חוקרי הנוסח המובילים.³ מלאכה זו זוכה לברכתם של חוקרי הברית החדשה ושל הציבור הרחב כאחד. אמנם, מקורות הברית החדשה השונים מגוונים פחות מאשר עדי הנוסח של המקרא, אך הם בכל זאת נבדלים זה מזה בפרטים קטנים רבים. משום מכך כל מהדורות Nestle–Aland שונות זו מזו בפרטים גדולים וקטנים. העיקרון האקלקטי המנחה את מהדורות הברית החדשה ואת מהדורותיהן של יצירות אחדות נוספות התקבל רק בקבוצה קטנה של מהדורות אקלקטיות⁴ מקראיות ← סעיף 3, בעוד רוב מהדורות המקרא מייצגות מקור אחד, נה"מ.

הבחנה בין מהדורות מדעיות למהדורות בלתי-מדעיות. הואיל וכל המהדורות מציגות את נה"מ בצורה זו או אחרת, אנו פונים עתה לתיאורן. בהתמקדו בנה"מ יש לערוך המודרני אפשרויות אחדות להצגת הטקסט. על העורך להחליט אם המרכיב העיקרי של המהדורה הוא מסורת (יצירת מהדורה בלתי-מדעית בהמשך לקו של מק"ג-2⁺) או דְּבָקוֹת בעקרונות מדעיים. עם זאת, ההבחנה בין מהדורות בלתי-מדעיות למהדורות מדעיות אינה ברורה דיה ואינה זהה להבחנה בין מהדורות מדויקות למהדורות בלתי-מדויקות. מהדורות מכונות 'מדעיות' אם הן מייצגות כתביד יחיד או מוסיפות טקסט אפרט של הבדלי גרסה,⁴ או אם הן נוהגות בשתי הדרכים גם יחד. ואולם מהדורות מדעיות עשויות להיות בלתי-מדויקות, ומהדורות בלתי-מדעיות עשויות להיות מדויקות מבחינות מסוימות. מהדורות מדעיות מכונות גם 'ביקורתיות' בגלל תוספת האפרט הביקורתי⁵, אך מהדורות דיפלומטיות⁶ (המבוססות על כתביד יחיד, בעיקר כתביד ל⁺ וכתביד א⁺), שאין בהן אפרט כזה, גם כן דְּבָקוֹת בעקרונות מדעיים.

עקרונות העריכה המובילים של מהדורה קובעים את אופייה. רוב המהדורות אינן מדעיות שכן הן דְּבָקוֹת במסורת בהציגן את מק"ג-2⁺ או גרסה משופרת שלה. אף לא אחת מן המהדורות המסורתיות האלה דְּבָקָה בעקרונות מדעיים בבחירת התוכן, שכן החל מן המהדורות המודפסות הראשונות ואילך אין הן מציינות את המקור בכ"י של הגרסאות שנבחרו. כל מהדורה שמציגה נאמנה מקור יחיד, בעיקר כ"י ל⁺ או א⁺,

Metzger–Ehrman*, 137–164; D.A. Carson, *The King James Version Debate: A Plea for Realism* (Grand Rapids, MI 1980) 33–37; J.L.H. Kraus, *Beyond What Is Written: Erasmus and Beza as Conjectural Critics of the New Testament*, Ph.D. diss., Vrije Universiteit, Amsterdam, 2004

2 רק מהדורות אחדות מבוססות על כתביד אחד, ראו Metzger–Ehrman*, 222–226; Parker*, 194–196; *Perspectives*, מכיל כמה מחקרים על אודות הנוהג בביקורת הנוסח של הברית החדשה.

3 המהדורות המובילות בשנת תשע"ג הן *Novum Testamentum graece: Based on the Work of Eberhard and Erwin Nestle* (ed. B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini et al.; 28th ed.; Stuttgart 2012); *The Greek New Testament* (ed. B. Aland, K. Aland, et al.; 4th ed.; Stuttgart 2001)

4 אפרט כזה משקף את ההשקפה שעיסוק רציני בחקר המקרא צריך להתבסס על מגוון של מקורות טקסטואליים ועל התרגומים הקדומים, שלעתים קרובות משקפים נוסח השונה מנוסח המקרא ה'מרכזי' של נה"מ.

נחשבת למדעית היות שנוסחה הדיפלומטי מייצג היטב את מסורת בן-אשר⁵ שהייתה למרכזית ביהדות. בהתאם לזאת, מהדורות דותן הן מדעיות אף שאינן מכילות אפרט של הבדלי גרסה. ← עדי 1973 ודותן 2001.⁵ מהדורה מדויקת אחרת היא כהן, מקראות גדולות, שכן היא מייצגת את הטקסט של כ"י א, אף שהיא משקפת את הגישה של מק"ג-2 שאותה היא משפרת. לעומת זאת, מהדורותיהם של ברויאר וכתר ירושלים הן במעמד ביניים בין מהדורה בלתימדעית למדעית. ← עמ' 70, הערה 117

בנספח למהדורה השלישית באנגלית של ספר זה (עמ' 367 – 376) אנו סוקרים סוג מיוחד של מהדורה, היינו תרגומים מודרניים המציגים מהדורה ביקורתית שאינה ידועה.

מהדורות מודפסות עשויות להמשיך את מסורת כתבי-היד שעליהם הן מבוססות, או ליצור טקסט חדש באמצעות שילוב התכנים של כתבי-יד אחדים או רבים. מהדורות מקרא ממשיכות את הנטייה להציג את נה"מ כ'מקרא'. אפשר היה לחזות מצב זה שכן המהדורות הראשונות הוכנו בידי יהודים או יהודים מומרים, ונה"מ היה מקורם היחיד. ← עמ' 66 – 70

מי שעוקב אחרי מצב הנוסח בימי קדם רואה בבירור כי המהדורות המודפסות מציגות את עדי נוסח המקרא הקדום בצורה מצומצמת שאינה מייצגת את המגוון הטקסטואלי שאפיין את התקופות הקדומות. ראו עמ' 180 – 182. המהדורות המדעיות המכילות אפרט ביקורתי⁶ מייצגות ניסיון מקובל לתקן מצב זה, אך רחוקות מלספק תמונה מקיפה של מגוון העדויות הקדומות. ככל שהאופק הטקסטואלי שלנו יורחב מעבר לנה"מ כך תגבר מודעותנו למגוון טקסטואלי זה, ולפיכך יגדלו אפשרויות החקירה שלנו.

אפשר לחלק את מהדורות המקרא הקיימות לשלוש קבוצות:

(א) נה"מ לבדו: כל המהדורות (המסורתיות) הבלתימדעיות וכן כמה מהדורות דיפלומטיות⁷ של כתבי-יד יחיד. ← עמ' 66 – 70

(ב) נה"מ בצירוף הבדלי גרסה והצעות תיקון⁸ באפרט ביקורתי⁹: סדרת BH וממ"ה. ← תתיסעיפים ב1 – 2

(ג) נה"מ בצירוף הבדלי גרסה והצעות תיקון¹⁰ ב'פנים' עצמו: מהדורות אקלקטיות¹¹. ← תתיסעיף ב3

פרק זה מתמקד בצורות שונות של מהדורות מקרא, מתוך הכרה כי קיימות מהדורות מקרא נוספות.¹²

⁵ מהדורות שפרטיון הביבליוגרפיים אינם נזכרים בפרק זה רשומות בעמ' כ – כא לעיל.

⁶ מהדורות של מגילות מקרא מקוטעות ממדבר יהודה ושל שומ'. ← עמ' 74, 96. מהדורות של תה"ש, ו, פ נחשבות לכתבי קודש בקהילות נוצריות מסוימות. ← עמ' 19

טבלה 1

מקורותיהן של מהדורות המקרא העיקריות

טבלה זו מציגת את הבסיס הטקסטואלי של מהדורות המקרא המרכזיות. כוכביות **' מסמנות קיומו של מידע על נוסח הבסיס של המהדורה בעמוד השער או במבוא. כל הקיצורים הביבליוגרפיים מפנים לעמ' כ – כא, כג – נ

1. מקורות שונים

מהדורת הפוליגלוטה⁺ מקומפלוטום, ספרד (1514 – 1517) ← עמ' 67, הערה 104
Walton, *Polyglotta* (1657)

וכל שאר המהדורות הפוליגלוטות ← עמ' 67

מק"ג-1 (מקראות גדולות 1516 – 1517) ← עמ' 68, הערה 108

מק"ג-2 (מקראות גדולות 1524 – 1525) ← עמ' 68, הערה 109

2. מק"ג-2 במישרין או בעקיפין

Kennicott 1776–1780 וכל המהדורות הקודמות למהדורת לָטְרִיס 1852
לטריס 1852

גינצבורג ** 1894 – 1937

BH** מהדורה ראשונה ושנייה, 1906, 1909 – 1913

סיני 1949: מק"ג-2?

קורן 1962

ברויאר, תנ"ך ישראל (ירושלים/תל אביב 1962) = הנ"ל, תורה נביאים כתובים
(ירושלים/תל אביב 1965): מק"ג-2?

3. כ"י ל בשינויים מסוימים

BH**, מהדורה שלישית 1929 – 1937
עדי

BHS, 1967 – 1977: ראו XII–XIX Prolegomena,

דוּתֶן ** 2001 = עיבוד של עדי (← שם, עמ' 1229 – 1237)

NJPS** (מהדורה שנייה, 1999 ← עמ' xiii – xii); ← עמ' מ לעיל

BHQ**, 2004 ואילך: ראו XVIII–XX, Schenker, "General Introduction",

4. כ"י א

ברויאר ** 1977 – 1982: כ"י א, כתבייד טברניים ומקורות אחרים; ← המבואות
לשלושת הכרכים ולעיל, עמ' 70, הערה 118

ברויאר, חורב ** 1997 וסדרת הפירוש דעת מקרא (ירושלים, 1970 – 1989): כ"י א,
כתבייד טברניים ומקורות אחרים; ראו הנספח לחורב * 1997, עמ' [3] – [65] המונה
סטיות מכ"י א

כהן, מקראות גדולות 'הכתר' ** 1992 – 2007: כ"י א וכתבי-יד קרובים בחלקים

שלא נשתמרו בכ"א; ראו הנ"ל, "מבוא", 69 – 71 וכן: תכנית "הכתר" – מאגר התנ"ך ממ"ה*: כ"א עם שינויים מעטים מאד ועם השלמות מכ"א ל בחלקים שלא נשתמרו בכ"א: ראו המבוא של גושן, ישעיה, 19 – 20; טוב–טלמון–רבין, ירמיהו, 13 – 14; יחזקאל, 14 – 15
כתר ירושלים** 2000

5. מעורב

קאסוטו ('תנ"ך ירושלים')** 1953: 'בן אשר' ← עמ' 69, הערה 115
סנייט' 1958: ← עמ' 70, הערה 119
תנ"ך סימנים*: כ"א עם השלמות מכ"א ל

מאות מהדורות המקרא הנמנות על שתי הקבוצות הראשונות הן פחות או יותר זהות, שכן הן משקפות את נה"מ, אך הן שונות זו מזו בפרטים גדולים וקטנים רבים. עם זאת, למרות הבדלים אלה, כל המקורות האלה ידועים בתור 'המקרא'. הקורא יכול בקלות לתאר מהדורות אלה במונח 'המקרא', היות שבקבוצה (ב) בעמ' 335 אי-ההתאמות הגדולות בתוכן מופיעות באפרט ולא בטקסט עצמו. השקפות העורכים. מאחורי רוב המהדורות עומד עורך (לעתים נדירות, עורכים) הקובע את המאפיינים של המהדורה. בדרך כלל שמו של עורך כזה נזכר בעמוד השער, אך לעתים העורך פועל מאחורי הקלעים, ובמקרה כזה המהדורה ידועה על פי שם בית הדפוס או על פי מקום ההוצאה. ההבדלים בין המהדורות נוגעים לתחומים אלה:

1. הנוסח המונח ביסוד המהדורה, לעתים שילוב של כתבייד, ובמקרה אחד תצוגות שונות של אותו כתבייד (כ"א ל מוצג בהבדלים קטנים במהדורות שונות; ← טבלה 1). ההכרעה העיקרית של העורך נוגעת לבחירת נוסח הבסיס, שעשוי להיות כתבייד יחיד, קבוצה של כתבייד או ה'מסורת', שמשמעותה דבקות במק"ג-2 בדרך זו או אחרת.

הבדלים בין מהדורות נוגעים למילים, אותיות, ניקוד, טעמים והערות המסורה⁺, ובהן הבדלי כתיב וקרי⁺. הבדלים מסוג זה משמעותיים, ואילו ההבדלים האחרים בין המהדורות בדרך כלל חשובים פחות. הבדלים בחלוקה לפסוקים (ובהתאם לזאת במספור הפסוקים) חשובים לתוכן במידה שווה לחשיבותם של הבדלי כתיב-קרי. הבדלים בין מהדורות אקלקטיות⁺ עשויים להיות מקיפים מאד. ← סעיף ב.3. נוסף להבדלים אלה, רוב המהדורות כוללות טעויות כלשהן וטעויות דפוס. ← עמ' 7 – 8

2. תצוגת הטקסט, המשקפת חלקית את התיעוד בכתבייד: סידור הטקסט בפרוזה או בשירה (בסדרת BH הסידור לפעמים מנוגד לכ"א ל), סדר הספרים, החלוקה לפרקים⁺ ופרשיות פתוחות וסגורות⁺. ← עמ' 4 – 7

3. עקרונות עריכה הנוגעים להחלטות כבדות משקל וגם לפרטים קטנים בטקסט: הכללת פירושי המקרא המסורתיים, תרגומים עתיקים ומודרניים ואפרט ביקורתי⁺ במהדורות מדעיות. עקרונות עריכה משתקפים גם בחירויות שנוטלים לעצמם

העורכים בעריכת שינויים קטנים בנוסח הבסיס. כמה מתפיסות אלה קשורות לקוראים המיועדים (מאמינים/חוקרים). החלטתו העיקרית של עורך נשאת בחירת נוסח הבסיס. – לעיל 1. רוב ההחלטות הללו אמורות גם באשר למהדורות ממוחשבות.⁷

עקרון קבלת נוסח בסיס מסוג כלשהו נחשב לשמרני בהשוואה למהדורות האקלקטיות⁸ המבוססות על מספר בלתי מוגבל של מקורות והצעות תיקון⁹ (– סעיף 3). הואיל ורוב המהדורות הן יהודיות–נוצריות–כלליות או מדעיות, האינטואיציה הראשונית היא להניח שהבדל בין שתי קטגוריות אלה הוא שמהדורות יהודיות–נוצריות–כלליות דבקות במסורת והמדעיות דבקות בעקרונות המחקר המאפשרים גם תצוגה דיפלומטית¹⁰ של מקור יחיד. באשר לקבלת מקור יחיד, מהדורות משני הסוגים (ובהן שתי המהדורות הראשונות של BH) משקפות את מק"ג-2, וכמה מהדורות ישראליות חדשות מבוססות על כתביד יחיד: שתי המהדורות של דותן מבוססות על כ"י ל (עדי 1973 ודוהן 2001), וכמה מהדורות אחרות מבוססות במישרין או בעקיפין על כ"י א. – טבלה 1

כתוצאה מאי־התאמות אלה אין שתי מהדורות שמסכימות בכל פרטיהן. הדפסות המשך של רוב המהדורות שונות מן ההדפסות הראשונות (שלעיתים הן בגדר מהדורות שונות), מבלי ליידע את הקורא בפרטים. הדבר נוגע למהדורות כגון גינצבורג, לטריס, קורן, עדי, BH, BHS. מהדורות צילום מציגות טקסטים זהים, ואילו מהדורות המבוססות על אותו טקסט ממוחשב הן כמעט זהות להוציא פרטים קטנים המשקפים את תפיסות עורכיהן. גרסאות ממוחשבות כאלה של המקרא, שבדרך כלל מלוות בניתוח מורפולוגי¹¹ של כל מילות הטקסט, מבוססות על כ"י ל, כ"י א או BHS, המבוססת על ל. – עמ' 22

תרגומים מודרניים נבדלים זה מזה בכמה מן הפרמטרים שנזכרו לעיל ועוד יותר. תרגומים אלה משקפים בדרך כלל את נה"מ בתוספת מבחר גרסאות ממקורות אחרים. לדיון ראו הנספח לפרק זה במהדורה האנגלית השלישית של ספר זה (עמ' 369 – 376).

התפתחותן של תפיסות העורכים.⁷ תפיסות העורכים השתנו במהלך המאות. להלן מוצגות גישות שונות, פחות או יותר בסדר כרונולוגי.⁸

א. היעדר ציון מדויק של המקור. למעשה כל המהדורות של המקרא, להוציא המהדורות האקלקטיות⁹, מבוססות במישרין או בעקיפין על כתבי-יד של נה"מ, וביתר דיוק על נוסח המסורה הטברני. הואיל וכתבי־היד המסורתיים היו שונים זה מזה, העורכים והמדפיסים הראשונים החליטו מה יהיה נוסח הבסיס של המהדורות. התפיסה שעל מהדורה להתבסס על כתב-יד יחיד, מוטב הקדום ביותר או הטוב ביותר, וההבנה שבחירת הגרסאות מבין כמה כתבי-יד דורשת ציון מקורה של כל גרסה, עדיין לא התפתחו אז. כאשר הוכנו המהדורות הראשונות הן התבססו על מספר כתבי־יד מסורתיים מאוחרים יחסית, ללא ציון המקור(ות). – עמ' 67 – 68

7 עקרונות המהדורות השונות נזכרים לעיתים בהקדמה כמצוין בכוכביות *** בטבלה 1. עופר, "כתר ירושלים", 181, הערה 1 סוקר כמה מהקדמות אלה ומעיר על חסרונן של אחרות.

8 אי אפשר להפריד גישות אלה זו מזו לחלוטין; למשל, עורכים עשויים לדבוק במסורת כן־אשר⁹ ובו בזמן להעדיף כתביד יחיד.

ב. דבקות במהדורה שנייה של מקראות גדולות (מק"ג-2⁺). הואיל והמסורה, התרגומים והפירושים היהודיים המסורתיים נכללו במק"ג-2, ראו במהדורה זו את המהדורה היהודית המובהקת של המקרא. לפיכך רוב המהדורות שפורסמו אחר כך, להוציא כמה מהדורות מדעיות שיצאו לאור במחצית השנייה של מאה כ', משקפות מהדורה זו. ← עמ' 68. דבקות במק"ג-2 הפכה אפוא לעיקרון מוביל בהכנת מהדורות המקרא.

ג. דבקות במסורת בן-אשר. מאז הענף הטברני של שיטת בן-אשר⁺ שבנה"מ הפך לנוסח המחייב במסורת היהודית, דבקות במסורת בן-אשר הפכה אף היא לעיקרון מוביל במהדורות המקרא. ← עמ' 68 – 70

ד. הצגת כתב-יד יחיד. איתור כתב-יד הטוב ביותר של מסורת בן-אשר (עיקרון ג) טומן בחובו את הבחירה בכתב-יד יחיד כנגד שילוב של מקורות. עיקרון זה משקף את אחד הרעיונות המובילים בטכניקת הההדרה, היינו הפקתה של מהדורה דיפלומטית⁺ של כתב-יד יחיד, ללא 'שיפור' באמצעות גרסאות ממקורות אחרים. במאה כ' ההדרת מהדורות דיפלומטיות הפכה לעיקרון המוביל עבור המקרא, כמו במקרים של כמה מהדורות של שומ', תה"ש, הפשיטתא והתרגומים. הצגת כתב-יד יחיד (מוטב, כתב-יד הטוב ביותר), לעומת הצגת שילוב של כתב-יד, נחשבת כאמצעי להשגת דיוק למהדורה. ← עמ' 74, 129, 141 – 144

ה. תוספת של אפרט ביקורתי. דרישת ההצגה המדויקת של מקור יחיד (במקרה זה: כתב-יד יחיד של בן-אשר) לותה לעתים קרובות בהצגת אפרט ביקורתי⁺ המכיל הבדלי גרסה פנים-מסורתיים ואחרים. מהדורת קניקוט⁺ הייתה הראשונה שעשתה זאת, והשיטה הורחבה במהדורת גינצבורג המציגה גרסאות מכתב-יד וממהדורות מודפסות של נה"מ וכן מעט תיעוד של התרגומים העתיקים (← עמ' 69). טכניקת הההדרה שופרה בסדרת BH ובממ"ה (מהדורת מפעל המקרא). עם זאת, הוספת האפרט הביקורתי⁺ והבחירה בכתב-יד יחיד אינן תמיד קשורות זו לזו, שהרי כ"י ל במהדורות דותן (עדי 1973 ודוהן 2001) אינו מלווה באפרט כזה.

האפרטים הביקורתיים הללו הפכו לנקודת המוקד של המהדורות המדעיות היות שהם נתנו לקורא את הרושם שיש לו גישה לגרסאות החשובות ביותר. הדבר נכון באשר לממ"ה ול-BHQ אשר מציגות מבחר טוב של הבדלי גרסה מוכרים, אך אינו נכון אשר ל-BH ול-BHS. בה בעת, אחת המגרעות של שיטה זו היא העובדה שיהיו האפרטים הללו טובים ככל שיהיו, המבנה של מהדורה המתמקדת בנה"מ מנציח את מרכזיותו של נה"מ ← סעיף 4, המודגשת על ידי הצגת המסורה של כ"י ל או א בממ"ה ובסדרת BH.

אפרט ביקורתי מספק מבחר של הבדלי גרסה, ויחד עם נוסח הפנים הם אמורים לאפשר לקורא לנצל במלואם את הנתונים הטקסטואליים. כמובן, האפרט הביקורתי מספק רק אוסף של גרסאות, ואם איסופן נעשה בשום שכל, כמו ב-BHQ ובממ"ה, האפרט מספק כלי טוב למדי. ואולם אוסף הגרסאות ב-BH וב-BHS רחוק מלהשביע רצון.

ו. מהדורות אקלקטיות. הומצאה שיטה להעברת המידע המקוטע והמבלבל לעתים קרובות של האפרט הביקורתי⁺ לטקסט עצמו במהדורה אקלקטית⁺. ← סעיף 33

ב. מהדורות מדעיות (ביקורתיות)

חוקר המבקש לבחון את הממצא הטקסטואלי של המקרא יגלה כי קשה לאסוף את הנתונים הרלוונטיים מעדי הנוסח הרבים, שכן החומר מפוזר באינספור מקורות. יתר על כן, לא כולם בקיאים בלשוניותיהם של התרגומים העתיקים ולא לכולם יש די ניסיון וידע הדרושים להערכת העדויות. לפיכך חוקרים ותלמידים מעריכים את ההדרכה באיתור הממצא ובהערכת מידת הרלוונטיות שלו למילה, לפסוק ולפרק הנדונים. מסיבה זו נאספו העדויות הטקסטואליות הרלוונטיות בכמה מונוגרפיות שיוחדו לנושאים בתחום ביקורת הנוסח וכן בכמה פירושים של ספרי המקרא, ובמיוחד בסדרות הפירושים ICC, BK ו-Hermeneia. יש גם כמה פירושים בתוך סדרות אלה ומחוץ להן שמעניקים תשומת לב מיוחדת לביקורת הנוסח.⁹ בה בעת, רוב הנתונים הטקסטואליים כלולים בצורה מרוכזת ונוחה יותר במהדורות המדעיות (הביקורתיות) של המקרא.

שלוש קבוצות של מהדורות מדעיות מקיפות את המקרא בשלמותו,¹⁰ והן סדרת BH, ממ"ה והמהדורות האקלקטיות. הערך המוסף של שלוש הקבוצות האלה, הנדונות בסעיפים 1 – 3 להלן, ניכר בשני תחומים:

9 על פי סדר ספרי המקרא: A. Dillmann, *Die Genesis* (KeH; 5th ed.; Leipzig 1886); G.J. Spurrell, *Notes on the Text of the Book of Genesis* (Oxford 1896); A. Dillmann, *Die Bücher Numeri, Deuteronomium und Josua* (Leipzig 1886); G.A. Cooke, *The Book of Joshua in the Revised Version with Introduction and Notes* (CB; Cambridge 1918); Burney, *Judges*; Thenius, *Bücher Samuels*; Wellhausen, *Bücher Samuelis*; S.R. Driver, *Samuel*; A. Fernández Truysols, *I Sam. 1–15, crítica textual* (Rome, 1917); McCarter, *I–II Samuel*; Burney, *Kings*; J.A. Montgomery, *Kings* (ICC; Edinburgh 1951); van der Kooij, *Textzeugen*; P. Volz, *Studien zum Text des Jeremia* (BWANT 25; Leipzig 1920); McKane, *Jeremiah*; Cornill, *Ezekiel*; G.A. Cooke, *Ezekiel* (ICC; Edinburgh 1936); Zimmerli, *Ezekiel* (1969) = id., *Ezekiel* (1979, 1983); J. Taylor, *The Massoretic Text and the Ancient Versions of the Book of Micah* (London/Edinburgh 1891); J. Lachmann, *Das Buch Habakkuk: Eine textkritische Studie* (Aussig 1932); S. Zandstra, *The Witness of the Vulgate, Peshitta and Septuagint to the Text of Zephaniah* (Contributions to Oriental History and Philology IV; New York 1909); F. Wutz, *Die Psalmen, Textkritische Untersuchung* (Munich 1925); M. Scott, *Textual Discoveries in Proverbs, Psalms, and Isaiah* (London 1927); G. Beer, *Der Text des Buches Hiob* (Marburg 1897); M.Th. Houtsma, *Textkritische Studien zum Alten Testament, I: Das Buch Hiob* (Leiden 1925); G. Richter, *Textstudien zum Buche Hiob* (BWANT 3.7; Stuttgart 1927); E. Dhorme, *Job* (EBib; Paris 1926; repr. Nashville 1984); J.A. Montgomery, *Daniel* (ICC; Edinburgh 1927); J. Collins, *A Commentary on the Book of Daniel* (Hermeneia; Minneapolis 1994); B. Albrektson, *Studies in the Text and Theology of the Book of Lamentations* (Lund 1963); J.A. Bewer, *Der Text des Buches Ezra 1* (FRLANT n.s. 14; Göttingen 1922); H. Gotthard, *Der Text des Buches Nehemia* (Wiesbaden 1958) Davidson, *הפניית ביבליוגרפיות נוספות ראו: König, Einleitung*, 133. על כל ספרי המקרא ראו, *Hebrew Text*; Barthélemy, *Interim Report*; id., *Critique textuelle*, 1982, 1986, 1992, 2005.

10 נוסף על כך, Ulrich, *BQS* (2010) מכיל מהדורה חלקית, המקיפה את כל כתביהיד המקראיים מקומראן יחד עם רשימת הבדלי הנוסח העיקריים, ללא הערכה.

• הנוסח הנבחר לבסיס המהדורה. רוב המהדורות המדעיות אינן בוחרות כנוסח הבסיס את מק"ג-2,¹¹ אשר מוצג בצורה זו או אחרת ברוב המהדורות, היות שטיב הנוסח שלו (כנראה קבוצה של כתבייד) אינו ברור. במקום זאת הן מציגות מקור ספציפי אחד, שלדעת החוקרים משקף בצורה הטובה ביותר את נוסח המקרא. בהכרח, הדבר אמור בנוסח מנוקד של נה"מ כפי שהוא מופיע במסורת נה"מ המרכזית, היינו בניקוד הטברני לפי שיטת בן-אשר.¹² עיקרון זה משתקף במהדורות בכ"י ל בסדרת BH ובכ"י א בממ"ה. בעוד כ"י א מציג שיטת ניקוד זו באופן המדויק ביותר אין הוא שלם. לפרטים ראו עמ' 42 – 43. כ"י ל הוא המקור השלם ביותר אשר קרוב ביותר לשיטת בן-אשר. בניגוד לבחירה בכתבייד יחיד למהדורות, מהדורות אקלקטיות¹³ יוצרות בסיס חדש למהדורה שאינו מצוי בכתבייד. ← סעיף 3

• אפרט ביקורת¹⁴ המכיל גרסאות המצויות במקורות עבריים קדומים ומימה"ב ובתרגומים העתיקים. נוסף על כך, סדרת BH והמהדורות האקלקטיות מכילות גם הצעות תיקון.¹⁵ ההיגיון המנחה את הוספת האפרט הביקורתי הוא שנוסח הבסיס (כ"י ל או א), יחד עם פרטי האפרט, מספקים הבנה טובה של סך כל העדויות הטקסטואליות העומדות לרשותנו. איכות המהדורה נקבעת על ידי הזהירות הנקוטה בבחירת פרטים אלה; ככל שאיכות המהדורה טובה יותר כך גדולה יותר הבנת המשתמשים, המושגת מן ההתבוננות בעדויות הקדומות.

בדרך כלל אין מסבירים את הכללתם או אי-הכללתם של פרטים באפרט, אך הביאור ב-BHQ מספק רקע כלשהו להכרעות הטקסטואליות. כפי שהאוסמן, המצוטט בעמ' 333, אומר בצדק, המשתמש במהדורה ביקורתית זוכה להתוודע רק להכרעות הביקורתיות של העורכים ולא לנימוקיהם, אף שלעיתים קרובות הוא ירצה לדעת מהם הטיעונים שהובילו להכרעות אלה.

אחת המהדורות שקדמה למהדורות הביקורתיות היא מהדורת נה"מ של גינצבורג משנת 1926 (עמ' כ). מהדורה זו מכילה אפרט ביקורתי שיש בו מבחר טוב של גרסאות מכתבייד, ממהדורות עבריות מודפסות ומן התרגומים העתיקים. הודות לכל מערכות נתונים אלה יכולה מהדורה זו להיחשב למהדורה מדעית; עם זאת, נוסח הבסיס שלה אינו כתבייד יחיד, אלא מהדורת מק"ג-2 שחסרה דיוק מדעי; יתר על כן, הציטוטים מן התרגומים העתיקים, תמיד בלבוש עברי משוחזר, אינם מדויקים. חלוצה אחרת של המהדורות המדעיות היא סדרת המהדורות האקלקטיות (1893–1904) Haupt, *Critical Edition* והמשכה האנגלי, Haupt, *Polychrome Bible*. ← עמ' 355. סדרה זו סיפקה מהדורה מקראית שלמה, שלעיתים קרובות משנה את הנוסח ואת סדר יחידות הטקסט בצורה ניכרת. ר' קיטל, יוזם סדרת המהדורות המדעיות הרצינית הראשונה, BH, ציין מפורשות (1901) שהמפעל החדש שלו נולד בתגובה למהדורת האופט, אשר באמצעות שילוב של נתונים טקסטואליים ועקרונות ספרותיים בתוספת

11 שתי המהדורות הראשונות של BH, המבוססות על מק"ג-2, יוצאות מן הכלל. ← טבלה 1 (עמ' 336)

מספר בלתי סביר של תיקונים⁺, שינה את הטקסט בצורה קיצונית. ← עמ' 355. כוונתו של קיטל הייתה להציג לתלמיד 'מהדורה ביקורתית מזוקקת של נוסח המקרא' המתמקדת בנה"מ ואינה סוטה ממנו באופן דרסטי בהעדפות הטקסטואליות בשתי המהדורות הראשונות של BH¹². BH ו-BHS למעשה אינן מכילות כל הערות מקדימות בדבר שיטת המהדורות, בעוד רוב ההערות במבוא עוסקות בהצגת נה"מ. לעומת זאת, הפירוש של BHQ מתאר בפרוטרוט את בחירת הגרסאות ואת ההערות באפרט.

1. סדרת ה-Biblia Hebraica

ע' טוב, "ביבליה הבראיקה מהדורת שטרטגרט החדשה", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ד (1980) 172 – 180; א' לוי, טכניקה ביבליה הבראיקה (חיפה 1977); מ' צפור, מדרין לשמוש בביבליה הבראיקה (רמתגן תשנ"א)

Deist, *Text*, 87–96 (1981); id., *Witnesses*, 72–83 (1988); Goshen-Gottstein, "Editions", 228–33; Kittel, *Notwendigkeit*; C. McCarthy, "What's New in BHQ? Reflections on BHQ Deuteronomy", *PIBA* 30 (2007) 54–69; D. Marcus, "How BHQ Differs from BHS in the Book of Ezra–Nehemiah", in *Söfer Mahir* (2006) 169–176; H.M. Orlinsky, "The Textual Criticism of the Old Testament", in *Essays in Honor of W.F. Albright*, 140–169; T.C. Römer & J.-D. Macchi, *Guide de la Bible hébraïque: La critique textuelle dans la Biblia Hebraica Stuttgartensia* (Geneva 1994); H.P. Rüger, *An English Key to the Latin Words and Abbreviations and the Symbols of Biblia Hebraica Stuttgartensia* (Stuttgart 1981); Sanders, "HUB and BHQ"; W.R. Scott, *A Simplified Guide to BHS: Critical Apparatus, Masora, Accents, Unusual Letters & Other Markings* (Berkeley, CA 1987; 2nd ed., 1990); Sperber, *Grammar*, 46–104; Tov, "Hebrew Scripture Editions" (2008); G.E. Weil, "La nouvelle édition de la Massorah (BHK IV) et l'histoire de la Massorah", *VTSup* 9 (1963) 266–284; id., *Massorah Gedolah ... Leningrad* (1971); Wonneberger, *Understanding BHS*; id., *Leitfaden zur Biblia Hebraica Stuttgartensia* (Göttingen 1984); R.D. Weis, "Biblia Hebraica Quinta and the Making of Critical Editions of the Hebrew Bible", *TC* 7 (2002): <http://purl.org/TC>; Würthwein, *Text*; id., "Jeremiah" (2006); I. Yeivin, "The New Edition of the Biblia Hebraica: Its Text and Massorah", *Textus* 7 (1969) 114–123

כלים ממוחשבים: אפשר לערוך חיפושים באפרט של BHS במודולות באקורדנס, BibleWorks ו-SES. באפרט של BHQ אפשר לערוך חיפושים במודולת SESB 2 ו-3.

המהדורה המדעית של המקרא שנעשה בה השימוש הרחב ביותר – ובשלב זה היא גם המהדורה השלמה היחידה – היא סדרת ביבליה הבראיקה (BH)¹³. ← לוח 27*. גרסאות מעובדות של המהדורות הראשונות הן ביבליה הבראיקה שטוטגרטנציה (Biblia Hebraica Stuttgartensia) ← לוח 28* וביבליה

12 J.B. de Rossi, *Compendio di critica sacra dei difetti e delle emendazioni del Sacro Testo e piano d'una nuova edizione* (Parma 1811). Kittel, *Notwendigkeit*, 2–3, 34

13 בסדרת BH עצמה משמש השם ביבליה הבראיקה בשתי דרכים, כצורת נקבה, 'יחידה' (מקרא עברי) במהדורה השלישית של BH (עמ' XX, XVII), וכצורת ריבוי סתמי ('ספרים עבריים') בהקדמה למהדורה השנייה של BH (1909 – 1913) ובעמוד השער של BHS, המהדורה הרביעית של סדרת BH (שימו לב לצורה Stuttgartensia, ולא Stuttgartensis). בדיבור המודרני מוכן השם בדרך כלל כצורת נקבה, 'יחידה', 'המקרא העברי'. ראו 52, n. 60, Fischer, *Text*. ביבליה הבראיקה הוא גם שמן של כמה מהדורות שקדמו לסדרת BH, כגון זו של דודרליין (עמ' 36).

הבראיקה קווינטה (Biblia Hebraica Quinta). ← לוח 29*. בתיאור מפורט של הרקע התיאורטי של המהדורה המדעית החדשה,¹⁴ הציע Kittel* את שיטת תיעוד הגרסאות באפרט (עמ' 77). הואיל ומהדורה זו נולדה מתוך ביקורת על התיקונים הקיצוניים בסדרה של Haupt, Critical Edition (1893–1904), התיקונים לנה"מ המוצעים בסדרת BH ראויים להיחשב כמתונים ביותר. ואולם בעיני הציבור סדרה זו נחשבת לנועזת שכן בדרך כלל אין מכירים את מהדורות של האופט. עד עתה הופיעו המהדורות האלה:

• מהדורה ראשונה (Leipzig 1906), מבוססת על מק"ג-2* ('הנוסח המקובל') וערוכה בידי ר' קיטל – כל המהדורות של BH עד לשנת 1951 נקראו BHK על שם העורך הראשון.

• מהדורה שנייה (Leipzig 1909–1913), כנ"ל.

• מהדורה שלישית (Stuttgart 1929–1937) ערוכה בידי ר' קיטל ופ' קאהלה; גרסת המשך למהדורה זו (המכונה באופן מטעה 'השביעית') פורסמה בשטוטגרט בשנת 1951.¹⁵ ביוזמתו של קאהלה, החל מן המהדורה השלישית ואילך כל המהדורות בסדרת BH מבוססות על כ"ל.

• המהדורה המתוקנת הראשונה, BHS, הנחשבת למהדורה הרביעית בסדרת BH, הכניסה שיפורים ניכרים, אך כללה קשת קטנה יותר של הבדלי גרסה מאשר BH (Stuttgart 1967–1977, ed. W. Rudolph & K. Elliger; *Biblia Hebraica Stuttgartensia*). הדפסה אחרונה עד היום: 1997.

בגרסאות השונות של המהדורה השלישית של BH, העדויות מחולקות לשני אפרטים: אפרט ראשון המכיל עדויות 'פחות חשובות' ואפרט שני המכיל נתונים 'חשובים יותר'. הנתונים החשובים פחות משקפים רק את הממצא, ואילו הנתונים החשובים יותר גם מוערכים, אם כי לעתים ההבחנה בין שני האפרטים טושטשה. בגרסה משנת 1951 של המהדורה השלישית הוסף אפרט שלישי המכיל פרטים מכמה מגילות קומראן. BHS ו-BHQ לעומת זאת, משלבים את כל העדויות באפרט אחד, כפי שנעשה בשתי המהדורות הראשונות של BH.

• המהדורה המתוקנת השנייה של BH, הנחשבת למהדורה החמישית בסדרת BH היא BHQ = Stuttgart (ed. A. Schenker; *Biblia Hebraica Quinta*).

¹⁴ בשחזור את הנוסח המקורי של המקרא הדגיש 76, Kittel* את מעמדו של נה"מ כמרכזי הרבה יותר מאשר התרגומים הקדומים, ובהתאם לזה הוא תיאר בפירוט רב ביותר את פרטיו של נוסח זה (עמ' 47 – 67). הוא ייחד תשומת לב מרובה לניקוד ולטעמים, תחומים שבהם מומחיותו של פ' קאהלה תגלתה מאוחר יותר כיצילה ביותר. הוא הדגיש באריכות (עמ' 78 – 84) כי יש לכלול את הטעמים ותיאר בפירוט רב את שחזורו של מקצבה של שירת המקרא (עמ' 67 – 76). ← עמ' 330 – 331.

¹⁵ למספור המבלבל של המהדורות ראו עמ' XXXIX ועמוד השער: *editionem tertiam denuo elaboratam ad finem perduxerunt, editionem septimam auxerunt et emendaverunt A. Alt et O. Eissfeldt* ("א" אלט וא" איספלד השלימו את המהדורה השלישית המעובדת והרחיבו ושיפרו את המהדורה השביעית"). המונח 'מהדורה שביעית', המכוון כנראה לגרסה השביעית של המהדורה השלישית, מטעה שכן BHS נחשבת למהדורה הרביעית ו-BHQ לחמישית.

(2004–¹⁶ כמו המהדורות השלישית והרביעית בסדרת BH, BHQ מבוססת על כ"ל, ומעתיקה את שגיאותיו, כפי שנמנו בידי 1229–1237 Dotan 2001, 55 ; McCarthy*¹⁷ : המאפיינים שלהלן משותפים ל-BH ול-BHS:¹⁷

א. בחירת הגרסאות הסובייקטיבית מתוך עדי נוסח ומבחר של הצעות תיקון⁺ שהוצעו במשך הדורות.

ב. הערכה של חלק מן הגרסאות ומהצעות התיקון⁺. גרסאות ותיקונים רבים מוצגים יחד עם הצעת העורך, למשל l(ege), "קרא!" ; dl = delendum, "מחק!" ; ins(ere), "הכנס!" ; pr(aemitte), "שים לפני!" . באמצעות מינוח זה מורים העורכים לקורא שיש לשנות את נה"מ באורח מסוים.

ג. נוסח המקרא המוצג בסדרת BH החל מן המהדורה השלישית ואילך הוא זה של כ"ל, ואילו היבטים אחרים, כגון הצגתו כשירה או כפרוזה, משקפים את דעות העורכים. לפיכך יותר מכל מהדורה חדשה אחרת, סדרת BH מציגה טקסטים כשירה, כגון שיר למך (בר' ד 23 – 24).¹⁸ ← עמ' 5

בהשוואה ל-BH, מהדורת BHS מתייחדת בחידושים שלהלן:

ד. איחודם של שלושה אפרטים (גרסאות "חשובות" ו"בלתי חשובות", מגילות קומראן) לאחד.

ה. רישום נרחב מתוך המסורה הקטנה⁺ (המוצג בשוליים החיצוניים של נוסח הפנים המציג את כ"ל) ומתוך המסורה הגדולה⁺. שתי המהדורות הראשונות של BH לא כללו מסורה כלל, ואילו השלישית כללה רק את המסורה הקטנה. תוכני המסורה הגדולה ב-BHS נזכרים בקצרה באפרט של מספרים המתייחסים לרשימות שרוכזו בכרך נלווה בידי 1971 Weil*¹⁹ ← תתסעיף טז

ו. רישום שלם יותר של הממצא מגניזת קהיר⁺ וממגילות קומראן, אמנם ללא ציון מדויק של המקורות.¹⁹ ← תתסעיפים יז, כח

ז. סמל כללי (ללא פירוט) המציין הבדלים בין נה"מ ובין התרגומים העתיקים בכמה קטגוריות דקדוקיות, כגון "om suff<ix>" (= מחסיר את הסופית, למשל, שמ"ב כב 28). ההיגיון של סימונים אלה, שהוצעו לראשונה בממ"ה ← עמ' 351, הוא שאי אפשר למדוד את התופעה המסומנת מבחינת ערכה הטקסטואלי. ← תת-

16 עד עתה הופיעו חלקים אלה: חלק ה: דברים (בעריכת כ' מק'רתי, 2007); חלק ז: שופטים (בעריכת נ' פרננדזמרקוס, 2011); חלק יג: תרי עשר (בעריכת א' ג'לסטון, 2010); חלק יז: משלי (בעריכת י' דה ווארד, 2008); חלק יח: מבוא כללי ומגילות (בעריכת פ"ב דירקסן ואחרים, 2004); חלק כ: עזרא ונחמיה (בעריכת ד' מרכוס, 2006).

17 השיטות הנקוטות במהדורות אלה אינן מתוארות במבואות ויש להסיק מן האפרטים עצמם. בעניין זה קדמה לסדרת BH מהדורת האופט, Haupt, Critical Edition (← עמ' 355); ראו למשל את קטע השירה יר' ט 20 – 21 המוקף בקטעי פרוזה במהדורת האופט.

19 הבדלי הגרסה הכלולים בתוך מג' 4QDeut⁹ (למשל, דב' לב 43) רשומים דרך כלל בתור Q וכך גם אלה הכלולים בתוך מג' 11QPsa, טורים א – ד (למשל תה' קמה 5), אבל הבדלי גרסה מפורטים אחרים אינם נכללים. מגילות יש"א ויש"ב מובדלות זו מזו, בעוד 4QSam^a ו-4QSam^b אינן (ראו למשל את הציטוטים ממג' 4QSam^a בשמ"א א ואלה ממג' 4QSam^b משמ"א יד, המסומנים כולם בתור Q).

סעיף יט

ח. פרטים שנכללו מתוך התרגומים העתיקים מוצגים בדיוק רב יותר.²⁰
ט. ננקטה זהירות גדולה יותר באשר להצעות תיקון. מספרם הגדול של תיקונים כאלה במהדורת BH (← עמ' 327 – 330) הופחת במידה ניכרת במהדורת BHS.

י. BHS הכניסה סוג חדש של ציון, 'תה"ש*', אמנם באי-עקיבות גדולה, בציינם את הצורה המקורית של אותו תרגום (תה"ש העתיק[†]), לדוגמה ביר' כה 38, ל 18. ציון זה הכניס רכיב של דיוק בתיעוד כאשר כתבי-היד המאוחרים יותר של תה"ש תיקנו אותו לכיוון נה"מ.

שיטת הרישום באפרט הביקורתי של BH-BHS והסמלים הנקוטים במהדורה מוסברים בפרוטרוט בידי לוין 1977 ; 1981, Rüger* 1981, Deist* 1981, Wonneberger* 1981, Scott* 1987, Würthwein* 1988, Römer-Macchi* 1994 וצפור* תשנ"א. בטבלה 2 מוצגים הקיצורים העיקריים והמילים המשמשות תדירות, כולל אלה שבמהדורת BHQ.

טבלה 2

קיצורים וסימנים נפוצים ב-BH-BHS-BHQ		
ad		אל, ל
add	additum, addit, addunt	תוספת, מוסיף(ים)
al	alii, -ae, -a, etc.	אחרים
al loc	aliis locis	במקומות אחרים (במקרא)
c	cum	עם (בהתבסס על...)
cet	ceteri	האחרים
c ast	cum asterisco	מסומן בכוכבית
cf	confer	השווה
cj	conjunge, -it, etc.	חבר, !, מחבר
cod(d)	codex, codices	כתב(י)-יד
conjec	conjectura	הצעת תיקון [†]
crp	corruptum	משובש

20 אף ש-BH מצטטת את הגרסה העדיפה מנה"מ של יח' מד 28, "והיתה להם לנחלה" (prbl l c v) ולא תהיה להם נחלה, BHS זהירה יותר ומצטטת את ו בלטינית, בליווי שחזור: non erit v? crp? ולא תהיה להם נחלה = eis autem eis hereditas. לדוגמאות דומות של BH בהשוואה ל-BHS, ראו תה' ד 3, י 8, קא 5.

dl	dele(ndum)	מחק !, מוחק
dub	dubium	מסופק
Ed(d)	editio(nes)	מהדורה(ות)
et		...ו
frt	fortasse	ייתכן, אולי
gloss	glossa(tum), etc.	גלוסה, הערת גליון
hab	habet, -ent	יש (לו, להם)
init	initium, -ii, etc.	התחלה
ins	insere, -it	הכנס !, מכניס
interv	intervallum	רווח בין מילים או פסוקים
ita		כך, לפיכך
l	lege(ndum)	קרא !
leg	legit, -unt	קורא(ים)
mg	marginalis, in margine	(ב)שוליים
m(u)lt	multi, -ae, -a, etc.	הרבה, רבים
m(tr) c(s)	metri causa	משיקולי משקל
nonn	nonnulli, etc.	אחדים
om	omittit, -unt	משמיט(ים)
pass	passim	במקומות רבים
p(au)c	pauci, etc.	מעטים
pl(ur)	plures, pluralis	(גוף/לשון) רבים
pr(aem)	praemittit, unt, -e	שם (שמים) לפני, שים לפני !
prim man	prima manu	היד הראשונה (של כ"י)
pr(o)b	probabiliter	כנראה
prp(on)	proponit, -unt	מציע(ים)
prps	propositum, -o, etc.	מוצע
rel	reliqui	הנותרים
s (sq, seq)	sequens	הבא אחריו
sec	secundum	על פי
semel		פעם אחת

sim(il)	similiter	באופן דומה
s(in)g	singularis	(גוף/לשון) יחיד
ss (sq)	sequentes	והבאים אחריו
super		על, מעל
tr(an)sp	transpone(ndum), it, -unt	העביר, מעביר(ים)
v, vv	versus	פסוק(ים)
v(r)b	verbum, -a, etc.	מילה(ים)
vrs(s)	versiones	תרגומ(ים)
vid	vide(n)tur	נראה(ים)
+		מוסיפ(ים)
>		חסר
*		צורה משוחזרת:

א. *מילה = מילה משוחזרת;

ב. כ"י = היד הראשונה של כתב־היד לפני התיקון;

ג. תה"ש = הגרסה המקורית של תה"ש;

ד. גרסאות ההכספלה, כגון α^* = גרסה משוחזרת של עקילס.

הערכת BHS

BHS שיפרה את שיטתה של BH באופן ניכר, אך היבטים אחדים נותרו בעייתיים. טענות רבות הוטחו נגד BHS בגלל מבחר הגרסאות הבלתי־הולם שלה, אי־דיוק וחוסר העקיבות ותשומת לב בלתי־מספקת למגילות קומראן. (← Deist* 1980, 2008; Tov*)

יא. כל אוסף של גרסאות באפרט ביקורתי משקף מבחר, אך לרוב BHS מציגה פחות נתונים מאשר BH,²¹ במלאה את האפרט בגרסאות מימי הביניים מאוסף קניקוט (1776 – 1780) ומגניזת קהיר⁺, החשובות פחות לניתוח נוסח המקרא הקדום, למשל ביהושע, שמואל א–ב, מלכים א–ב, ירמיה ואסתר. ← תת־סעיפים יב, טו, כג ועמ' 36 – 37

יב. למרות הביקורות שהושמעו נגד מהדורת BH המוקדמת יותר, מספרם של כתב־היד העבריים המכילים גרסה מסוימת עדיין נלקח בחשבון ב-BHS בהערות כגון "pc Mss", "nonn Mss", "mlt Mss". ← לדוגמה שמ"א ח – ט ועמ' 36 לעיל

21 למשל, בישעיה מספר הערות BHS קטן ב-54% מאלה של BH, וביהושע מספר הערות BHS קטן ב-29% מאלה של BH. לעומת זאת, ל-BHS יש יותר הערות בדברים ובשמואל.

יג. חוסר העקיבות בגישה בספרים השונים ניכרת לעין כמעט בכל מקום.²²
 יד. נתוני התרגומים מוצגים לעתים קרובות כבלתי קשורים להצעות BHS לתיקון
 נה"מ, ולפיכך נראים כהצעות תיקון לאלה שאינם בקיאים בלשונות העתיקות.²³
 טו. BHS מכילה הרבה פחות הבדלי גרסה ממגילות קומראן ממה שאפשר
 היה לצפות ממהדורה שפורסמה בין השנים 1967 – 1977.

מהדורת BHQ

מהדורת BHQ משופרת מאד ביחס ל-BHS. ← Schenker, "General Introduction", XIII
 BHQ עשירה יותר בנתונים ושקולה וזהירה יותר מקודמותיה, והיא
 מציגה את החידושים האלה:

טז. מסורה גדולה. מ"ג מוצגת בשלמותה מתחת לטקסט המודפס, בניגוד לאפרט
 של מספרים המופיע ב-BHS. ← תתסעיף ה
 יז. הטקסטים ממדבר יהודה נרשמים כולם להוציא גרסאות כתיב ולשון.²⁴
 ← תתסעיף כח

יח. העיקרון להכללת פרטים באפרט לפי Schenker, "General Intro-
 duction", XIII הוא היותם "חשובים לביקורת הנוסח" והיותם "עשויים להיות חשובים
 לתרגום או לפרשנות". ← תתסעיף כח

יט. הסברים נוסחתיים. האפרט מכיל סדרה ארוכה של הסברים נוסחתיים
 באשר לרקען של סטיות התרגומים מנה"מ, המבוארות כתופעות פנים-תרגומיות ולא
 כהבדלי גרסה.²⁵ ← תתסעיף כט

כ. התרגומים העתיקים. התייעוד מלא יותר מאשר ב-BHS. התרגומים
 המשניים שנעשו מתוך תה"ש כגון התרגום הלטיני העתיק⁺ מצוטטים רק כשהם שונים
 מן התרגום היווני המקורי⁺.

22 ראו לשים לב להיעדרן של הערכות והצעות תיקון באפרט של ס' שמואל בניגוד למדיניותה של BHS
 בספרים האחרים. בס' דברים האפרט מספק מידע הרבה יותר מפורט באשר לכהי"י של תה"ש מאשר
 במקומות אחרים אף שמסירת הנוסח של תה"ש בספר זה אינה מורכבת יותר מאשר בשאר הספרים.

23 שיטה מטעה זו נובעת מגישתם הזהירה מדי של עורכי BHS, שהעדיפו להימנע מהבעת קשר ישיר בין
 הנוסח של תרגום מסוים ובין הגרסה העברית המשוחזרת מאותו תרגום כב-BH:
 יר' יג 12 ^aאלהם את הדבר הזה ^bכה אמר יהוה אלהי ישראל^b

BH ^{a-a} I c & ^{b-b} > &, אל העם הזה ^{a-a} I c & ^{b-b} > &

BHS אל העם הזה I c & ^{a-a} I c & ^{b-b} > & * πρὸς τὸν λαὸν τοῦτον, I c & ^{a-a} I c & ^{b-b} > &
 במקרה זה ובדומי הרבים מציגה BHS את הגרסה העדיפה (המסומנת בתור [I|ege]) כאילו הייתה
 הצעת תיקון⁺, שכן הגרסה עצמה אינה קשורה לתה"ש. ← תתסעיף לא

24 אפשר להשתמש ב-BHQ ביעילות בתור מקור למידע בדבר הבדלי גרסה תוכניים במגילות. בה בעת,
 סטיות המגילות מנה"מ בדבר חלוקת הטקסט ליחידות (פרשיות) אינן מוצאות ביטוי במהדורה.
 ← Schenker, "General Introduction", XIV. כך בשה"ש ג 8, ד 3 אין הערה ב-BHQ על
 הפרשיות הסתומות והפתוחות השונות במג' 4QCant.

25 לדוגמה, לשון הפשיטתא "ואמרת לה" ברות ג 14 במקום "ויאמר" בנה"מ מוסברת באפרט בתור
 "assim-ctext" (הידמות למילים שבהקשר).

כא. ביקורת הנוסח וביקורת ספרותית. BHQ משקפת שינוי חשוב בגישה לנתונים הטקסטואליים אשר על פי העורכים יש להעריך בכלים ספרותיים ולא טקסטואליים, שכן יש בהם נתונים שעשויים לשקף מהדורות ספרותיות או רבדים של ספר מקראי השונים מאלה של נה"מ. – פרק 7. BHQ מסמנת את הגרסאות הספרותיות בתור (erary) lit ללא תוספת שיפוט. – תתסעיף ל

כב. כתבייד מימה"ב. בעקבות ממצאיו של Goshen-Gottstein, "Biblical Manuscripts", מהדורת BHQ רושמת פרטים מתוך שמונה כתבייד מסורתיים קדומים שנרשמו אצל XX-XXV, "General Introduction", Schenker. – תתסעיף יב

כג. פירוש טקסטואלי. BHQ מצרפת פירוש טקסטואלי מפורט שבו נדונות גרסאות קשות והצעות תיקון²⁴.

כד. גישה שמרנית להערכות. הערכות טקסטואליות ב-BHQ הן שמרניות בהשוואה למהדורות מוקדמות יותר בסדרת BH²⁶.

כה. שחזורים זהירים. האפרט מכיל אוסף מלא למדי של העדויות השונות מנה"מ (לפי כ"ל), המוצגות ב-BHQ וב-BHS ביונית, ארמית, סורית ולטינית. – תתסעיף לא. מספר השחזורים לעברית הוא קטן, ואף על פי כן שחזורים מסוגים אחרים כן כלולים באפרט, שכן יש להם מעמד שונה ב-BHQ²⁷.

כו. מהדורה ידידותית פחות למשתמש? BHQ עשירה יותר בנתונים, ומצב זה מצריך הערות מורכבות שכמעט בהכרח הופכות מהדורה זו לידידותית פחות למשתמש. – תתסעיף כט

הערכת BHQ²⁸

כח. שפע של מידע על אודות מגילות מדבר יהודה. – תתסעיף יז. הקורא מוצף בהרבה גרסאות משניות כגון שגיאות הכלולות במגילות. לנוחיותו של הקורא ראוי לציין גרסאות כאלה בנפרד.

כט. הערות נוסחיות. העקרונות המנחים של שיטת רישום זו, שחלקם נשאלו מממ"ה (כך § 16, Weis* 2002), משפרים את המהדורה אך הופכים אותה לידידותית פחות. הסברים אלה משמשים לעתים נדירות למדי ובאיעקבות. – תתסעיף יט

26 כך, בשיר השירים, בעוד BHS מעדיפה 32 גרסאות על פני אלה של נה"מ, BHQ מציעה רק שלוש הצעות כאלה (המנוסחות באמצעות המינוח "pref") בשה"ש ד 12, ז 10, הדבר אמור גם במגילות רות ואיכה.

27 הוא מכיל: (1) גרסאות המשקפות נוסח קצר יותר מנה"מ באחד התרגומים מוצגות באמצעות > או abbrev (קיצור). למשל, אס' 20: א > 20 א > J כי רבה היא.

(2) תרגומים אטימולוגיים לפי תבנית שונה מנה"מ ("via ...") אינם נחשבים ב-BHQ לגרסאות משוחזרות. למשל, התרגום של "כתימרות" – ὡς ὁμοφωστis אצל עקילס ו-LaEp (התרגום הלטיני העתיק) בשה"ש 6 מוסבר באפרט כך: "כתמונת via".

28 לפרטים ראו מחקריי: "The Principles behind Modern Editions of Hebrew Scripture", in *The New Cambridge History of the Bible: From the Beginnings to 600 C.E.* (ed. J.N.B. Carleton Paget & J.L.W. Schaper; Cambridge, 2013) 365-385

ל. ביקורת הנוסח וביקורת ספרותית. ← תתסעיף כב. הפרדתם של רכיבים טקסטואליים וספרותיים ("lit") ב-BHQ היא שיפור ברור. ← Weis, "Jeremiah" (2006). עם זאת, קשה לדעת אם יש ליישם שיטה זו על כל הפרטים ברכדים הספרותיים כגון אלה שנדונו בפרק 7, להוציא גרסאות שנוצרו בעת המסירה בכתב.

לא. הערכה זהירה. BHQ מציגה גרסאות משוחזרות מן התרגומים בזהירות גדולה יותר מבעבר, אך נמנעת מלקשור ישירות בין גרסה משוחזרת המועדפת בעיני העורכים ובין נוסח התרגום. במהדורת BHQ השחזור (המוזכר ראשון) וגרסת התרגום קשורים זה לזה על ידי ההערה "see", שמותירה חלל רב לאיביטחון ואינה משקפת את היחסים האמיתיים בין שני הרכיבים.²⁹ ← תתסעיף כו

לב. BHQ כוללת הבדלי גרסה המשתקפים במובאות מקראיות מן הברית החדשה, ספרות קומראן ומקורות קדומים אחרים, אולם רק כשהם אינם מלזים בעדויות נוספות (Schenker, "General Introduction", XIV). איהכללתו של חומר זה במקרים אחרים, יחד עם אי הכללת מסורת הקריאה השומרונית כפי שהיא מתועדת, למשל, אצל Tal-Florentin, *Samaritan Version*, מתעלמת מגופי מידע חשובים.

לג. הכללת פרטים באפרט. עקרון הכללתו של כל הבדל גרסה ש"עשוי להיות חשוב לתרגום או לפרשנות" (← תתסעיף יח) גורר את תיעודן של גרסאות "בלתי חשובות" רבות מן התרגומים וממגילות קומראן שמסיחות את דעת הקורא ממטרתו העיקרית של האפרט.

2. מהדורת מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית

Goshen-Gottstein, "Editions", 233–240; A. van der Kooij, "The Hebrew University Bible: The Book of Ezekiel", *DSD* 13 (2006) 367–371; J. Lust, "The Book of Ezekiel", in *Mo'ed, Annual for Jewish Studies* 15 (2005) 54–58; Sanders, "HUB and BHQ"; Tov, "Hebrew Scripture Editions"

כ ר כ י ם שפורסמו עד כה: גושן-גוטשטיין, ישעיהו (1995); טוב-טלמון-רבין, ירמיהו (1997); גושן-טלמון, יחזקאל (2004). שיטת המהדורה הוצגה לראשונה בידי גושן-גוטשטיין, דוגמה (1965).

עבור מהדורת מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית (ממ"ה) "...שחזור 'הנוסח המקורי' אינו המטרה העליונה של מהדורה מדעית של המקרא".³⁰

²⁹ BHQ מדגימה רישום זה בהערת המבוא שכותרתה "Figure 1" (עמ' LXXIII):

למנאצי דבר יהוה יר 23:17
 ὁ τοῖς ἀποθουμένοις τὸν λόγον κυρίου
 see ὁ (=) למנאצי דבר יהוה pref

במקרה זה ובדומיו הרבים, BHQ מציגה את הגרסה העדיפה ("pref") כמעט כהצעת תיקון⁺, שכן ההפניה לתה"ש (המנוסחת בתור "see") אינה מציינת במפורש שהגרסה העדיפה מבוססת למעשה על תה"ש.

³⁰ גושן-טלמון*, יחזקאל, 11; וכך כבר מ' גושן-גוטשטיין, דוגמה, י. הואיל ויחזקאל הוא הכרך האחרון שפורסם, אנו מצטטים בעיקר מן המבוא לכרך זה, ולא ממבואות הכרכים המוקדמים יותר. כרכים אלה, שפורסמו בידי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית מלזים במבואות נרחבים.

← לוח 30*. בהשוואה לסדרת BH ממ"ה היא בבחינת מהדורה ביקורתית מורחבת, אף שהיא חסרה את הפירוש הטקסטואלי הנלווה ל-BHQ. שיטתה של ממ"ה שונה בכמה היבטים חשובים מזו של סדרת BH, שבה כל העדויות מובאות יחדיו באפרט יחיד. בממ"ה העדויות מחולקות לארבעה אפרטים המשקפים תקופות שונות במסירת הנוסח. לדברי העורכים אפרט III משקף את "פעולת הסופרים" בלבד, בעוד "שני האפראטים הראשונים כוללים הבדלים גם מסוגים אחרים, כגון גרסאות המשקפות מסורות נוסח נבדלות או מילים נרדפות" (גושן-טלמון*, יחזקאל, 13). בסך הכול, האפרטים הללו משקפים "את תולדות נוסח המקרא במשך קרוב אלפיים שנה", החל ממגילות מדבר יהודה ועד למק"ג-2⁺ (גושן-טלמון*, שם, שם).

מהדורות ממ"ה מאופיינות בתכונות אלה:

א. ממ"ה מחלקת את העדויות לארבעה אפרטים נפרדים ונוסף להם אפרט של הערות:

I. התרגומים העתיקים, תה"ש, ו, ת, פ, המוצגים בסדר זה.

II. טקסטים עבריים מתקופת בית שני: ספרות חז"ל והטקסטים ממדבר יהודה.

III. מבחר של מקורות מימה"ב: כתבייד של נה"מ (קניקוט⁺ 30, 89, 93, 96, 150 ← גושן-טלמון*, יחזקאל, 13 ולוח 23* להלן), קטעים מגניזת קהיר⁺ וגרסאות משוקעות בפירושי ימה"ב.

IV. מבחר כתבי-יד מימה"ב המכילים הבדלים בכתוב, בניקוד ובטעמים, תחומים שאין להם ביטוי באפרט III. אחת ממטרות התייעוד באפרט IV היא לאסוף מידע על אודות "מסורות לא־טברניות, או מסורות טברניות לא־מקובלות", וכן כתבייד מאוחרים הנבדלים בפרטים שונים" (גושן-טלמון*, יחזקאל, 37).

V. אפרט של הערות הנוגעות בעיקר לאפרט I. באפרט זה מוארות בקצרה הסטיות הניכרות של התרגומים העתיקים מנה"מ (לדוגמה, "condens", "parall", "exeg"). הסברים קצרים מתארים את מצב העדויות התרגומיות או את מצב נה"מ (לדוגמה, "dupl", "gloss").

ב. ממ"ה אינה מכילה הצעות תיקון⁺ שכן היא רק מתעדת את עדי הנוסח הנמסרים.

ג. ממ"ה אינה מביעה עמדה בדבר ערכן היחסי של הגרסאות. יש שרואים בעיקרון זה יתרון ויש שרואים בו חיסרון.³¹

ד. בכמה קטגוריות דקדוקיות, ממ"ה אינה נוקטת עמדה באשר לערכן הטקסטואלי של סטיות מנה"מ בתרגומים העתיקים, משום שהיא סבורה שלעולם לא

31 אי אפשר לנטרל את רכיבי ההערכה לחלוטין שכן עצם ההחלטה לכלול גרסה מסוימת או לא לכלול אותה, יש בה שיפוט ערכי; גרסה שנחשבת לגרסת כתיב משנית ושאינה נכללת בהערותיו של חוקר אחד, עשויה להיחשב גרסה טובה יותר בעיני חוקר אחר. מלבד זאת, במקרים מסוימים, ממ"ה בכל זאת נוקטת שיפוט ערכי. ← תתסיף יג

יהיה אפשרי לשפוט אותן.³² סטיות בקטגוריות אלה מצוינות בקיצורים, כגון num(erus) עבור חילופי יחיד/רבים ו-pers(on) עבור שינויים בגוף בצורות פועל, וכו'.
← Tov, TCU, 154–62

ה. ממ"ה היא המהדורה הראשונה המתעדת שיטתית מובאות מקראיות בספרות חז"ל והבדלי גרסה מגניזת קהיר³³ (מן התקופה שלפני שנת 1000).

ו. ממ"ה מכילה את הרישום הטוב ביותר של ההבדלים בחלוקה לפרשיות+ (מסומנים בסימן §) שבכתביהיד מימה"ב ובמגילות קומראן, המתועדים באפרט II ו-III. נוסף על כך, היא מתעדת את פרטי החלוקה לפרשיות במקורות העתיקים (פרשיות פתוחות+ וסתומות+) בנספח למבוא (גושן-טלמון*, יחזקאל, xlxi–lxi).

ז. ממ"ה היא המהדורה הראשונה המבחינה שיטתית בין הנוסח המקורי המשוחזר של תה"ש (המסומן Ⓢ³⁴) ובין גרסאות מאוחרות יותר (המסומנות Ⓢ_{var}).

ה ע ר כ ת מ מ " ה

ממ"ה היא כלי מחקר מצוין, אבל בלתי שלם.

ח. חלוקת החומר לאפרטים שונים מועילה ומעצימה את המשך המחקר. הפניות מקורות בין האפרטים מספקות קישורים בין סוגים שונים של נתונים, למשל, בין גרסה בתרגום עתיק ובין כ"י מקומראן. ואולם חלוקה זו לאפרטים, המבוססת על עקרונות כרונולוגיים, בעייתית לעתים.³⁴

ט. השילוב באפרט II בין הגרסאות מספרות חז"ל ובין מגילות מדבר יהודה בעייתי בגלל אופיין ותקופות הזמן השונות של שתי הקבוצות.³⁵

י. מהדורה ידידותית למשתמש. כמו BHQ, ממ"ה לעתים קרובות אינה ידידותית למשתמש הלא־מנוסה. ← תתסעיף כז לעיל

יא. רוב החומר הרלוונטי כלול במהדורה, אך בה בעת המהדורה מתמקדת במקורות יהודיים וחז"ליים. מיקוד זה אינו מאוזן על ידי תשומת לב זהה למובאות מקראיות במקורות נוצריים קדומים, בספרות החיצונית ובמקורות שומרוניים. ← BHQ, תתסעיף לב. עם זאת, יחזקאל, הכרך השלישי שפורסם, דווקא מכסה חיבורים מקומראן שאינם מקראיים.

יב. שיפוטיותם ערכיים. באופן כללי ממ"ה אינה מספקת שיפוטיות ערכיים על

32 שיטה זו, שחידש מ' גושן-גוטשטיין, השפיעה גם על BHQ–BHS ועל OHB.

33 המיוצג על ידי הטקסט המודפס והאפרט של מהדורות גטינגן³⁴ של תה"ש.

34 למשל, ו, ת, פ, המופיעים באפרט I, מאוחרים יותר מרוב החומר באפרט II. כמו כן, קיומה של גרסה באפרט II (בעיקר במגילות קומראן) מהווה לעתים קרובות הבסיס לשחזור של גרסה בתה"ש המתועדת בהערות.

35 מגילות מדבר יהודה קרובות יותר לתרגומים העתיקים מאשר לספרות חז"ל. בדומה לכך, הבדלי הגרסה המקראיים בספרות חז"ל שייכים יחד עם כתביהיד מימה"ב לאפרט III היות שדרך כלל שתי הקבוצות משקפות את נה"מ+.

הגרסאות, אך בכל זאת לעתים היא עושה כן בניגוד לשיטתה.³⁶

3. מהדורות אקלקטיות

Crawford-Joosten-Ulrich, *OHB* (2008); R. Hendel, "A New Edition of the Hebrew Bible", in *The Bible and the Dead Sea Scrolls, Vol. One, Scripture and the Scrolls* (ed. J.H. Charlesworth; Waco, TX 2006) 149–165; id., "Samuel" (2007); id., "Prologue" (2008); Hognesius, 2 *Chronicles 1–16*; K. Lachmann, *Kleinere Schriften* (ed. J. Vahlen; Berlin 1876) 250–72; Timpanaro, *Genesis*; Tov, "Hebrew Scripture Editions" (2008); id., "Eclectic Text Editions of Hebrew Scripture", in *'Go Out and Study the Land' (Judges 18:2): Archaeological, Historical and Textual Studies in Honor of Hanan Eshel* (ed. A. Maeir et al.; JSJSup 148; Leiden 2012) 323–333; H.G.M. Williamson, "Do We Need A New Bible? Reflections on the Proposed Oxford Hebrew Bible", *Bib* 90 (2009) 153–175

על פי ההשערה בדבר קיום נוסח מקורי של המקרא – פרק 3ב, נוסח זה שוחזר בכמה מהדורות 'אקלקטיות' ('בוררות') לפני שנוצרו המהדורות הדיפלומטיות. – עמ' 354, הערה 39. נוסף על כך, במהלך החקירה הביקורתית של המקרא לעתים קרובות הורגש כי אין די בשילוב בין נוסח בסיס דיפלומטי⁺ (כ"י ל⁺ או א⁺) ובין אפרט ביקורתי לשם שימוש זהיר בנתונים הטקסטואליים. בדיקת נה"מ לבדו אין בה די שכן אין הוא אלא אחד מני נוסחי המקרא הרבים. כמו כן, מכירים בעובדה שהשימוש באפרט מכביד שכן הוא כרוך בתרגיל חשיבה מסובך שבמהלכו לעתים קרובות אין מגיעים להחלטה. האפרט דורש את מיקומן של הגרסאות בקופסאות מדומיינות (וירטואליות) שבעיני רוחו של המשתמש עשויות להמיר את הגרסאות של נה"מ. הואיל וכל חוקר מעריך אחרת את הנתונים, קוראים שונים יוצרים בעיני רוחם נוסח (מקורי) משוחזר שונה. במילים אחרות, המשתמש בסדרת BH עובד בקביעות עם שתי מערכות נתונים – מהדורה אמיתית (נה"מ), העומדת לפני המשתמש, ומהדורה וירטואלית, הנוצרת תוך ברירת גרסאות מן האפרט ושונה אצל כל משתמש.

על רקע זה אין זה מפתיע שהומצאה שיטה להעביר את המידע המקוטע והמבלבל לעתים קרובות של האפרט הביקורתי אל הטקסט עצמו בלבוש של מהדורה אקלקטית⁺.³⁷ בעזרתו של כלי זה אין יותר צורך להחליף בעיני רוחנו

36 הנוסח הקצר של תה"ש ביחזקאל עשוי לשקף או שלא לשקף רובד ספרותי קדום יותר, אך אפשרות זו צריכה לכל הפחות להישאר פתוחה. – פרק 3ב7. אם הנוסח הארוך של נה"מ+ מכונה כפל גרסה⁺ כבמ"מ או אם תה"ש מתואר כנוסח שתומצת, האפשרות שתה"ש משקף רובד ספרותי קצר אינה תקפה עוד. למשל, יח' ה 11 נה"מ "בכל שקוציך ובכל תועבתיך". ממ"ה מצטטת את תה"ש εὐ πᾶσι τοῖς βδελύγμασί σου ומוסיפה הערה זאת: H p dupl., vid app 7:20. הערות דומות נמצאות באפרט של יח' ה 15, 6, 13 (פעמיים), 20.

37 עורכי OHB מכנים מהדורות אלה 'ביקורתיות' (למשל, כותרת המשנה של 1–11 Hendel, *Genesis*). היא 'מחקרים טקסטואליים ומהדורה ביקורתית', אך המונח בעייתי שכן המהדורות החלופיות מכונות גם הן ביקורתיות.

כך, בנה"מ+ בבר" א 9 אחרי הציווי "יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד ותראה היבשה" בא תיאור קצר של מימוש, "ויהי כן". ואולם במהדורה האקלקטית של Hendel, *Genesis 1–11*, 120–121 מימוש של הצו כלול בטקסט עצמו ("ויקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד ותראה היבשה") על בסיס עדות ממג' 4QGen³⁸ ותה"ש. חוקרים אחדים עשויים לראות בתוספת זו לנה"מ+ ייתור הרמוניסטי ומשני, אך לדעת הַנְדֵּל זו גרסה ראשונית שהייתה חלק מן הנוסח המקורי ולכן הוא מציב אותה בנוסח המקורי המשוחזר. מהדורה מסוג זה מספקת דרך נוחה ביותר לשימוש בנתונים הטקסטואליים יחד עם הערכה בידי מומחה. שיטה זו רווחת בחקר הטקסטים הקלאסיים ובחקר הכרית החדשה,³⁸ ויש לה גם יתרונות לגבי מהדורות המקרא. לפיכך מספר גדול למדי של מהדורות אקלקטיות של ספרי המקרא או חלקים שלהם פורסמו החל משנות התשעים של מאה י"ט.³⁹ החל במהדורתו של קורניל ליחזקאל בשנת

המנוגוניות שלהן (המסודרות בסדר כרונולוגי) מציגות שחזור חלקי או שלם בעברית (חלקים של) ספרי המקרא: ב' מזר, <הגיבורים אשר לדויד>, עז לדרור (ירושלים תשכ"ד) = 267–248 = כנען וישראל (ירושלים 1974) 207–183 <שמ"א כג // דה"א יא>; מ' נאור, "שמות א"ט–י": שיחזור הנוסח, ספר שמואל ייבין (ירושלים תש"ל) = 282–242; Cornill, *Ezechiel*; G. Bickell, *Das Buch Job nach Anleitung der Strophik und der Septuaginta auf seine ursprüngliche Form zurückgeführt und in Versmasse des Urtextes übersetzt* (Vienna 1894); J. Meinhold, *Die Jesajaerzählungen Jesaja 36–39* (Göttingen 1898); N. Peters, *Beiträge zur Text- und Literaturkritik sowie zur Erklärung der Bücher Samuel* (Freiburg i. Breisgau 1899) 58–62; C.H. Cornill, *Die metrischen Stücke des Buches Jeremia* (Leipzig 1901); F. Giesebrecht, *Jeremias Metrik am Texte dargestellt* (Göttingen 1905); D.H. Müller, *Komposition und Strophenbau* (Alte und Neue Beiträge, XIV Jahresbericht der Isr.-Theol. Lehranstalt in Wien; Vienna 1907); P. Haupt, "Critical Notes on Esther", *Old Testament and Semitic Studies in Memory of W.R. Harper* (Chicago 1908) II.194–204; J. Begrich, *Der Psalm des Hiskia* (FRLANT 25; Göttingen 1926); C.C. Torrey, "The Archetype of Psalms 14 and 53", *JBL* 46 (1927) 186–192; K. Budde, "Psalm 14 und 53", *JBL* 47 (1928) 160–183; P. Ruben, *Recensio und Restitutio* (London 1936); F.X. Wutz, *Systematische Wege von der Septuaginta zum hebräischen Urtext* (Stuttgart 1937); W.F. Albright, "The Psalm of Habakkuk", in *Studies in Old Testament Prophecy* (ed. H.H. Rowley; Edinburgh 1950) 1–18; Cross-Freedman, *Studies*; F.M. Cross, "The Song of Miriam", *JNES* 14 (1955) 237–50; id., "A Royal Song of Thanksgiving II Samuel 22 = Psalm 18", *JBL* 72 (1953) 15–34; L.A.F. Le Mat, *Textual Criticism and Exegesis of Psalm XXXVI, A Contribution to the Study of the Hebrew Book of Psalms* (Studia Theol. Rheno-Traiectina 3; Utrecht 1957); P.D. Hanson, *The Dawn of Apocalyptic* (Philadelphia 1975) 46–86 < Isaiah 57–64>; A. Gelston, "Isaiah 52:13–53:12: An Eclectic Text and a Supplementary Note on the Hebrew Manuscript Kennicott 96", *JSS* 35 (1990) 187–211; Hognessius, *2 Chronicles 1–16* (2003) *Dissertation* אתוך 13–208 (2003) 68 SEÅ. השוו המחקר המוקדם יותר של קניקוט <השוו Kennicott 96> <נוסח אלקטי Part the First compares I CHRON. XI with 2 SAM. V and XXIII>

1886. ⁴⁰ שיטתו של Lachmann* ליצירת מהדורות אקלקטיות וקביעת היחסים בין כתב־היד ← Timpanaro*, המיושמת בטקסטים קלאסיים, בספרות גרמנית ובברית החדשה, השפיעה רבות גם על התפתחותן של מהדורות אקלקטיות של המקרא. זמן קצר לאחר הופעתן של מהדורות אקלקטיות אלה נוצר סוג חדש של מהדורה ביקורתית, היינו המהדורות הראשונות בסדרת BH שבהן ההערות הביקורתיות נכללו באפרט ולא בטקסט עצמו. ← סעיף א. המהדורות האקלקטיות השפיעו על המחקר פחות מאשר סדרת BH וממ"ה, אך אין להקל ראש בהשפעתן לאור הכללתם של תרגומים אקלקטיים בפירושים מדעיים.

דוגמה טובה של הגישה האקלקטית היא סדרת *Critical Edition* הערוכה בידי האופט (1893 – 1904) והמשכה האנגלי, Haupt, *Polychrome Bible* (1897–1899). מהדורות אלה קיצוניות בגישתן שכן הן משנות בחופשיות את רצף הפרקים והפסוקים לפי תובנותיו הספרותיות של העורך.⁴¹

מהדורות אקלקטיות של פרקים וספרים נבחרים פורסמו החל מן העשורים האחרונים של מאה י"ט, ובעת המודרנית במיוחד במחקר האיטלקי.⁴² מהדורת מקרא שלמה לפי אותה שיטה הולכת ונכתבת (Oxford Hebrew Bible = OHB), והיא מוצגת במבוא פרוגרמטי של Hendel* 2008.⁴³

שיטת המהדורות האקלקטיות

המהדורות האקלקטיות שפורסמו במאות י"ט וכ' תיארו את הרקע התיאורטי של השיטה האקלקטית בצורה מצומצמת ביותר (כך Haupt, *Critical Edition*). היה זה מובן מאליו שחוקרים הכינו מהדורות אקלקטיות כהמשך למסורת ארוכה של מהדורות

40 איני יודע מתי פורסמה המהדורה האקלקטית הראשונה של המקרא או של חלקו; המהדורה הראשונה המוכרת לי היא Cornill, *Ezechiel*. ברם מהדורה זו מבוססת על שיטת מחקר מפותחת ולפיכך קשה להניח כי לא קדמו לה מהדורות אחרות.

41 כך למשל ספר ירמיה שנערך בסדרה זו בידי קורניל (1895) מסודר מחדש כרונולוגית בהתאם לתאריכי החיבור המשווערים של רכיביו. הספר הראשון של ירמיה, שנערך בידי ברוך בשנת ארבע ליהויקים מכיל את פרקים א – ב, ג 1 – 4, 19 – 25, ד 1, ואחרים ג 6 – 16, יא, יב 1 – 6, יח 7 – 8, ט 14 – 21, י 17 – 24, כה, מו, וכו'. אוסף הנבואות והסיפורים הבא יוחסו למועדים מאוחרים יותר, ואחרים אוסף שנערך לאחר מות הנביא (פרקים יט, כ, כו, לו, מה, כז, כח וכו'). גישתו הביקורתית הבלתי-מרוסנת של קורניל אינה מבוססת על תיעוד כלשהו בכתבי-היד. לדוגמה, בירמיה כז הוא מציג שחזור עברי של נוסח קצר של אותו פרק, התואם רק חלקית את תה"ש (ראו עמ' 70 – 71 שם). בדומה לכך, מהדורת ש"א א – ב (K. Budde, 1894) מכילה גרסאות רבות של תה"ש יחד עם הצעות התקן⁴ של העורך (לדוגמה, השמטת א 6).

42 Borbone, *Osea*; G. Garbini, *Cantico dei Cantici: Testo, tradizione, note e commento* (Brescia 1992); את מחקרו של A. Catastini, *Storia di Giuseppe (Genesi 37–50)* (Venice 1994) יש לבחון יחד עם ניתוחו הטקסטואלי המפורט *L'itinerario di Giuseppe: Studio sulla tradizione di Genesi 37–50* (Studi Semitici, N. S. 13; Rome 1995).

43 להלן מהדורות הדוגמה שפורסמו עד היום: A. Hendel, *Genesis 1–11* (1998); H. van Rooy, "A New Critical Edition of the Hebrew Bible", *JNSL* 30 (2004) 139–150; S. White Crawford, "Textual Criticism of the Book of Deuteronomy and the Oxford Hebrew Bible Project", in *Wisdom of the Ancients*, 315–26; M.V. Fox, "Editing Proverbs: The Challenge of the Oxford Hebrew Bible", *JNSL* 32 (2006) 1–22; Hendel* 2007; Crawford–Joosten–Ulrich*. מחקרים אלה מתמקדים בספרים ובפרקים הבאים: יחזקאל א; דברים; משלי; ש"א א; דברים לב; מל"א יא; ירמיה כז.

כאלה בתחומי הלימודים הקלאסיים והברית החדשה.

ואולם אצל Hendel* 2008 מוצג מחדש, הפעם באריכות, הרקע התיאורטי של התהליך האקלקטי של OHB, מתוך כוונה להצדיק את הכללת הגרסאות העדיפות בטקסט עצמו, ולא באפרט כבסדרת BH. הפרטים הטכניים של שיטת הרישום של OHB הוסברו בידי Hendel* 1998, 109–18. התהליך של OHB שונה אך במקצת מזה של המהדורות האקלקטיות המוקדמות יותר, להוציא העובדה שאלה האחרונות אינן מכילות תמיד אפרט של הגרסאות כמו OHB. מהדורה זו מציגה (ב) נוסח משוחזר ביקורתי ('הנוסח הביקורתי'), המלווה ב-(ג) אפרט של גרסאות ('גרסאות משניות'), הכולל גרסאות של נה"מ, השונה מן 'הנוסח הביקורתי', ו-(ג) הצעות תיקון⁴⁴ (המכונות על ידי Hendel, *Genesis 1–11*, 116, 'שחזורים' והמצוינות בטקסט בכוכבית) ו-(ד) סדרת הערות טקסטואליות קצרות התומכות בהכרעות העורכים.

א. מטרות המהדורות האקלקטיות נוסחו בצורה הטובה ביותר בידי הנדל תוך דרישה מתמיד עם מבקריו. "המטרה המעשית של OHB היא להתקרב בעזרת 'הנוסח הביקורתי' ל'אבטיפוס' הטקסטואלי, כלומר, למצב הטקסטואלי הקדום ביותר שאפשר לחדור אליו".⁴⁴

ב. סובייקטיביות. עורכת/מערך OHB עשויה לכלול ייתור ארוך מטקסט מקומראן, והוא/היא עשויה להשמיט פסוק של נה"מ או לשנות את הניסוח, השפה והכתיב. החלטות אלה הן סובייקטיביות כמו אלה המשתקפות בסדרת BH, אך ההבדל בין שתי המהדורות הוא שהאוחז בידו ב-BHS או ב-BHQ ממשיך להשתמש בנוסח המקובל (נה"מ) יחד עם נוסח משוחזר בעיני רוחו כפי שמתועד באפרט. ואילו במקרה של מהדורות אקלקטיות יש להשתמש בנוסח המשוחזר ואפשר להיוועץ בנוסח המקובל המופיע בתחתית העמוד.

ג. מהדורות ספרותיות מוקדמות שונות. כאשר השתמרו מהדורות ספרותיות מוקדמות שונות, כגון במקרה של הנוסח הארוך והקצר של ירמיה – פרק 1ב7, OHB (2011) מיישמת תהליך מתקדם יותר מאשר זה המופיע אצל Hendel* 1999. הבדלי הנוסח הספרותיים אינם מוצגים יותר באפרט, אלא כמהדורות שלמות בטורים מקבילים. באמצעות שיטה זו, OHB מבקשת לספק לקוראים כלי שיאפשר להם לראות בעיני רוחם שני שלבים ספרותיים ויותר בהתפתחות הספר, מבלי ללחוץ על הקורא לבחור אחד מהם. התקדמות זו בטכניקת העריכה משקפת את הבנתנו שלנו אשר להתפתחות הספרים הקדומים. – פרק 7. כך, אולריך בתוך Crawford–Joosten–Ulrich* (2008) 363–6 מציג שחזור של המצע העברי של תה"ש ליר' כז 1 – 10 כמהדורה א' הקדומה יותר בצד נה"מ שמגלמת את מהדורה ב' המאוחרת יותר. בדומה לזה, בהצגתן של שתי המהדורות של מל"א יא 1 – 8, יוסטון, שם, עמ' 257 – 358, הציג את נה"מ כמהדורה א' הקדומה ואת תה"ש כמהדורה ב' המאוחרת (כך גם לעיל, פרק 7ב7). – תת-סעיף ה

44 שם, 329 – 330. עמדתו של הנדל מבוססת על E.J. Kenney, "Textual Criticism", *Encyclopaedia Britannica* (15th ed.; Chicago 1984) 18.191

ד. דרגת הסטייה מנה"מ. מהדורות מסוימות סוטות אך במעט מנה"מ,⁴⁵
בעוד אחרות סוטות ממנו בהרבה.⁴⁶

הערכת OHB (בהסתמך על הפרסומים עד שנת 2012)

להערכה מפורטת ראו 2008, 2011 ו-Tov* ו-Williamson* (עמ' 353).

ה. למרות הבעיות שנתקלו בהן – תתסעיף א, עורכי OHB סבורים שאכן היה נוסח מקורי (או במקרים מסוימים שניים – תתסעיף ג), שאם לא כן לא היו משחזרים ישות כזו. ואולם עכשיו יותר מתמיד נראה שמעולם לא היה 'אבטיפוס' או 'נוסח מקורי' של רוב ספרי המקרא. – עמ' 159 – 163. באשר לרוב ספרי המקרא חוקרים מניחים שחלו בהם שינויים עריכתיים במהלך הדורות והמאות. אם הנחה זו נכונה, מעולם לא היה נוסח אחד שאפשר לראות בו את הנוסח המקורי עבור ביקורת הנוסח; עלינו להניח שלבי חיבור שונים, שכל אחד מהם היה אמור להיות בעל סמכות. לעומת זאת, נקודת המוצא של OHB היא ההנחה שהייתה מהדורה יחידה כזו, או במקרים מסוימים, שתי מהדורות, שאפשר לשחזרן. סדרת BH, ובמיוחד BHQ, נאבקה באותם קשיים – תתסעיפים כב, ל, אך במהדורה זו הקשיים פחותים שכן היא תמיד מציגה את נה"מ.

ו. אם העיקרון של OHB בשחזור מהדורה מקורית המבוססת על הממצא ועל תיקוני נוסח⁴⁷ מתקבל, עדיין קשה להחליט איזה שלב בחיבור המתמשך יש לשחזר.⁴⁷

ז. הצגת 'מהדורות' שונות בטורים מקבילים היא צעד חשוב קדימה – תתסעיף ג, אך הקשיים בהצגת המהדורות המקבילות (מל"א יא בנה"מ ובתה"ש ויר' כו בנה"מ ובתה"ש אצל Crawford-Joosten-Ulrich*; שמ"א יז אצל Hendel* 2007) מעמידים את עצם קיומן של מהדורות אלה בסכנה. – Tov* 2011, 360

ח. הצגת הכתיב בנוסח המקורי המשוחזר מעמידה קושי שכמעט אין להתגבר עליו, כפי שכבר נטען בידי Cornill, Ezechiel (1886) וחזר על הדברים Williamson*. הַנְדֵל היה ער לבעיה זו והחליט לדבוק בכתיב של כ"י ק 3 (Hendel* 1999, 116–118) או ל (Hendel* 2008, 343–346) יחד עם הניקוד והטעמים שלהם. מילים השונות מנה"מ הנכללות במהדורה האקלקטית מוצגות ללא שתי מערכות נתונים אלה, אך המצע המשוחזר של תה"ש במל"א יא, כשהוא זהה לנה"מ, משוחזר יחד עם התנועות והטעמים של נה"מ.

ט. אינספור בעיות מעשיות בשחזור המצע העברי של התרגומים העתיקים

45 N. Fernández Marcos, "The Genuine Text of Judges", in *Sôfer Mahîr*, 33–45 מציג שמהדורה אקלקטית של שופטים תהיה שונה אך במעט מנה"מ, ושלפיכך שיטת OHB רצויה מאד בספר זה.

46 הנוסח המשוחזר של בראשית בתוך Hendel, *Genesis 1–11* סוטה מנה"מ ב-43 מתוך 284 ההבדלים בין הנוסח הביקורתי ובין עדיהנוסח שמתועדים באפרט (15% של הסטיות, לא של הנוסח האקלקטי עצמו).

47 עורך OHB עשוי להחליט להשמיט את המנון חנה (שמ"א ב 1 – 10) ואת המנון יונה (יונה ב) המשניים. בה בעת, יכולה מהדורת OHB להשמיט את בר' יב 6 "והכנענים אז בארץ", הנחשב למשני על ידי כל החוקרים הביקורתיים.

ובהערכת הגרסאות מונעות את שחזור הנוסח העברי המקורי של כל יחידות הטקסט.⁴⁸

4. כל המהדורות הקיימות

כל המהדורות הקיימות בעייתיות במידת־מה.

• מרכזיותו של נה"מ. למרות האמור בדיונים שונים, כל המהדורות המדעיות והבלתי־מדעיות של המקרא סובבות סביב נה"מ,⁴⁹ והוא מרכזי מתמיד במחשבתם של הכול. ← עמ' 154 – 155 ודבריו של 2002, 236–9. מהדורות בלתי־מדעיות מציגות את נה"מ, או ליתר דיוק את נוסח המסורה לפי מסורת הניקוד הטברני, בעוד כל המהדורות המדעיות מציגות את נה"מ עם או בלי אפרט. המהדורות האקלקטיות הן המרוחקות ביותר מנה"מ, אך אפילו הן משתמשות בנה"מ כמסגרת והן מנקדות שחזורים מתוך תה"ש לפי שיטת הניקוד של נה". המהדורות המדעיות האחרות (סדרת BH וממ"ה) מציגות בקפידה את כתבי־היד הטובים ביותר של כן־אשר⁺, כולל המסורה והחלוקה לפרשיות שלהם. דיוק זה אשר לנה"מ הכרחי לחלוטין לחקר העברית הטברנית ולחקר תולדות נה"מ, אך בגלל ההתמקדות ברובד של נה"מ מימה"ב, יקשה על הקוראים להתרכז בחומר העתיק החשוב ביותר שבתה"ש ובמגילות קומראן. גרסאות ממקורות אלה נזכרות – במובן מסוים, בהסתר – באפרט הצמוד לנה"מ, ואינן מופיעות בצדו או במקומו. ההחלטה לעצב מהדורות סביב נה"מ טבעית; ככלות הכול, נה"מ הוא הנוסח המרכזי ביהדות, וחוקרים מעריכים אותו עד מאד. מלבד זאת, המגילות מקוטעות ותה"ש הוא ביוונית. אף על פי כן, התפישה שעל פיה כל המהדורות מתמקדות בנה"מ היא בעייתית. על אף ריבוי הנתונים בממ"ה ובסדרת BH, גם מהדורות אלה מנציחות את התפישה שנה"מ הוא הנציג העיקרי של המקרא שנפוץ בימי קדם. נראה שהשיטות הנקוטות במהדורות הנוכחיות אינן מחנכות את הדורות הבאים לקראת גישה שוויונית לכל הממצא הטקסטואלי.⁵⁰

לחוקרים ידוע כי המהדורות המודפסות אינן מכילות את המקרא אלא רק מסורת טקסטואלית אחת, אך בכל זאת לעתים קרובות מתייחסים לנה"מ כאילו

48 למשל, הסקת מסקנה סבירה באשר לנוסח המקורי בשמ"א א 22 – 28 ושמ"א ב 3, 8 – 11 נראית כמעט בלתי־אפשרית. אפשר שעדיין הנוסח העתיקים משמרים שתיים או שלוש גרסאות מקבילות של שמ"א א – ב (← פרק 47 ומפתח הכתובים), אך הבעיות אינן מתמעטות אם הנוסחים מוצגים בטורים מקבילים לעומת נוסח אחד. יש לזכור שהספר היחיד ב-BHS שאינו מכיל הערכות הוא שמואל א – ב (בעריכת P.A.H. de Boer).

49 Kittel, *Notwendigkeit*, מדגיש נקודה זו בהציגו את המהדורה הראשונה של BH.
50 2002, 236–9. הצביע על כך שספרי פירוש ביקורתיים ומבואות רבים מבוססים בעיקר על נה"מ. לפרטים הקשורים למבואותיהם של ס"ר דרייבר, אייספלד וצ'נגר ולפירושיהם של גונקל, דהוד, נות, וסטרמן, צימלר, מילגרם ולוין, ראו טוב, שם. הערות ותאוריות חשובות של חוקרים אלה התבססו רק על נה"מ, אף שכולם היו מודעים לקיומם של הבדלי נוסח בתה"ש ובשאר המקורות החשובים.

זה המקרא. ואולם נוסח המקרא כלול בקבוצה גדולה של מקורות, החל בנה"מ, עבור דרך מגילות מדבר יהודה וכלה בתה"ש. לפיכך המהדורה הידועה בשם Biblia Hebraica⁵¹ אינה ראויה להיקרא בכינוי המקיף 'המקרא העברי', אלא היא צריכה לשאת שם צנוע יותר כגון 'המקרא לפי נוסח המסורה' (Biblia Ma-soretica). השם Biblia Hebraica יתאים רק אם נראה בפרטים באפרט של סדרת BH נציגים של המקורות בשלמותם.

• ביאורים באפרט. במשך מחצית המאה האחרונה, מהדורות מדעיות התפתחו תוך אינטראקציה מתמדת זו עם זו. מהדורות אלה מתעדות עתה באפרט קבוצות רבות של גרסאות במטרה לאפשר לקוראים לגבש דעה על מעמדם הראשוני והמשני של הגרסאות העבריות והתרגומיות העיקריות. גרסאות משניות חשובות גם כן שכן הן משקפות לעתים את פרשנותם של דורות של סופרים וקוראים (← עמ' 233, הערה 65), אך חוקרים מסכימים כנראה שהאפרטים של ממ"ה ושל סדרת BH מכילים לעתים קרובות מידע שחשוב פחות לפרשנות. במובן מסוים, מצב זה בלתי נמנע היות שעורכים אינם יודעים אלו פרטים הם משניים או בלתי חשובים. ואולם דבר אחד ודאי, המטרה העיקרית של האפרט, אספקת המידע על מסורות לא-מסורתיות לשימוש בפרשנות המקרא, היטשטשה בשל ריבוי הפרטים האלה. הערה זו מובילה לנקודה הבאה:

• נתונים חשובים. קשה להתמקד בגרסאות החשובות באפרט שכן הן מוקפות ברבות שאינן חשובות. למשל, הפרטים החשובים מן המהדורות הספרותיות הקדומות של ירמיה ויחזקאל בתה"ש ובמגילות קומראן תועדו באפרט של ממ"ה, ויימצאו ב-BHQ, לכשתושלם, אך הקורא אינו יכול לזהותם בקלות. לפיכך הבדלי גרסה חשובים אלה אינם יכולים לשמש את הפרשנים בנוחיות. השימוש בהם קל יותר ב-OHB, אך מהדורה זו בעייתית מסיבות שונות. ← עמ' 357

5. מהדורות חלופיות בעתיד?

האפשרות של מהדורה רב-טורית נדונה בקצרה בידי 266–269, 2008, Tov*. מטרתה של מהדורה כזו, מודפסת או ממוחשבת, היא לחנך את המשתמשים לקראת גישה שוויונית לעדי הנוסח, שאינה יכולה להיות מושגת בכלים הנוכחיים.⁵² המהדורה תציג את נה"מ, תה"ש, שומ' וכמה טקסטים מקומראן על בסיס שוויוני בטורים מקבילים, עם הערות על נוסח-האב המשוחרר של תה"ש, ואולי עם תרגום אנגלי של טורים אחדים. הצגת הטקסט בטורים

51 ראו הערה 13 בנוגע לבלבול אשר למשמעות הכותרת Biblia Hebraica.

52 לפתרון מסוג אחד ראו את מהדורת Biblia Qumranica, שממנה הופיע כרך אחד עד לשנת 2013.

מקבילים תציג בצורה גרפית את היחסים בין רכיבי ייתור וחסור ותאפשר ניתוח ספרותי, פרשנות וניתוח טקסטואלי.
מהדורה דיפלומטית⁺ ואקלקטית⁺ משולבת תציג את שני סוגי המהדורות באותו עמוד בטורים מקבילים או זה אחר זה, ותשלב בזאת את הטוב שבשתי השיטות.⁵³

53 הוצע בידי נ' ברק בעבודה סמינריונית שהוגשה באוניברסיטה העברית.

כלים ממוחשבים לחקר ביקורת הנוסח

Andersen–Forbes, *Spelling* (1986); eid., *The Vocabulary of the Old Testament* (Rome 1989); F.H. Polak & G. Marquis, *A Classified Index of the Minuses of the Septuagint, Part I: Introduction; Part II: The Pentateuch* (CATSS Basic Tools 4, 5; Stellenbosch 2002); E. Tov, “A Computerized Database for Septuagint Research”, in id., *Greek-Hebrew Bible* (1999) 31–51

כלים ממוחשבים: Tov, “Electronic Resources” 2003, 2008; Worth, *Biblical Studies* 2008

מאז הרבע האחרון של מאה כ' נעזר חקר ביקורת הנוסח רבות בכלים וחקירות ממוחשבים. על כלים אלה נמנים מאגרי נתונים גמישים ואינטראקטיביים וכן חקירות המתבצעות בעזרת מחשב. המאגרים מסייעים בידי החוקר להשיג ולנתח מידע, ובגלל היותם אינטראקטיביים הם שומרים על מידה זו או אחרת של גמישות. מצד אחר, חוקרים גם מפרסמים את תוצאות מחקריהם שהתבצעו בעזרת חקירות ממוחשבות, אבל אלה אינן גמישות, שכן החוקרים מגישים רק את תוצאות מחקריהם ולא את הנתונים האלקטרוניים עצמם.¹ פרק זה לא ידון בסוג אחרון זה של מחקרים. במאה כ"א מתבקש לנהל מחקר בביקורת הנוסח בסיוע כלים ממוחשבים, אבל לא בכל תחום קיימים נתונים ממוחשבים מספיקים; מחקרים מעולים נכתבים על יסוד מהדורות מודפסות ונתונים לא־ממוחשבים. קיומם של מספר הולך וגדל של מאגרים ממוחשבים מאפשר לנו להגיע לנתונים שאי אפשר להגיע אליהם באמצעים המקובלים. בפרק זה ימצא הקורא תיאור קצר של הכלים הממוחשבים העומדים לרשותנו, אבל יש לזכור שהנתונים משתנים כל העת.

1 לרעיון, מחקריהם החשובים של Andersen–Forbes* 1986, 1989. ← Tov, “Electronic Resources”, 2008

א. הכלים הקיימים

בפרקים הקודמים הזכרנו בכל סעיף את הכלים הממוחשבים הקיימים בתכנות מסחריות ולא־מסחריות, ברשת ובתקליטורים (CD-Rom, DVD).² מקורות אלה נזכרו בפרקים הקודמים בסעיפים נפרדים תחת הכותרת 'כלים ממוחשבים' אחרי סעיפי הביבליוגרפיה. Tov* 2003, 2008 סקר את המודולות,³ התכנות והכלים שהיו קיימים בעת כתיבת המחקרים. רוב המודולות של טקסטים כוללות ניתוח מורפולוגי⁴ של כל המילים,⁵ המאפשר חיפושם לפי מילים ולפי קטגוריות דקדוקיות,⁶ והמאפשר גם יצירת קונקורדנציות של כל יחידת טקסט במקרא. בשלב זה אפשר לערוך את החיפוש הבאים במודולות:

נה"מ (לפי כתביד ל' או א', ללא הבדלי נוסח בכתביד אחרים מימה"ב). מודולות של נה"מ מאפשרות עריכת חיפושם של מילים או חלקי מילים, דגמי ניקוד, פרשיות פתוחות וסתומות,⁷ גרסאות כתיב וקרי', טעמים⁸ ושל המ"ק ו-מ"ג.⁹

שומ' (מהדורת טל 1994 ללא הבדלי נוסח). תכנת אקורדנס מסמנת את כל ההבדלים בין שומ' לנה"מ ומאפשרת את כל חיפוש המילים והקטגוריות הדקדוקיות בתוך שומ'.

מגילות מקראיות ממדבר יהודה, או קבוצות של מגילות, כגון המגילות הטרומ-שומרוניות.¹⁰ נוסף על אפשרויות החיפוש של מילים וקטגוריות דקדוקיות, תכנת אקורדנס מסמנת גם את כל ההבדלים בין המגילות לנה"מ.

תה"ש (מהדורת Rahlfs-Hanhart, *Septuaginta*; סדרת ג'טינג'ן).¹¹ מודולת CATSS של תה"ש מסמנת הבדלים בהשוואה לנה"מ, משחזרת פרטים במקורו העברי, ומסמנת תופעות בטכניקת תרגום.¹² מודולת תה"ש מאפשרת חיפושם בתוך

2 בסקירה זאת לא נכללים סריקות של מקורות, שכן אלה אינן גמישות, ומאגרים שאינם נמצאים ברשות הרבים. ← Tov* 2003, 2008; Worth, *Biblical Studies*

3 מודולה היא טקסט, למשל נה"מ, שאפשר לעיין בו באמצעות אחת מתכנות המחשב (למשל, אקורדנס, BibleWorks) ושאפשר לערוך בו חיפוש מילים וצורות. ככל שהתכנה מתוחכמת יותר, כך אפשר לנתח את הטקסט ביתר יעילות.

4 המפתח לכל התכנות המופעלות על הטקסטים המקראיים הוא קיומו של ניתוח מורפולוגי ברקע. למשל, בניתוח כזה, מילת "ויאמר" מסומנת בתור "ו" (מילית, מילת חיבור) וצורת "יאמר" (פועל, בניין קל, עתיד, גוף שלישי יחיד) הגזורה מן השורש אמ"ר.

5 בדוגמה הנזכרת בהערה הקודמת, אפשר לערוך חיפושם בכל הקטגוריות הדקדוקיות הנזכרות. למשל, אפשר לחפש את כל הצורות של בניין 'קל' בפועל זה או בכל הפעלים, את כל ההיקריות של גוף שלישי זכר יחיד, את כל הצורות של בניין 'הפעיל', וכיוצא בהן. באופן כזה אפשר לאתר גם את כל סוגי שמות העצם, מילות היחס, ומילות החיבור בכל המקרא, בספר מסוים, או בכל 'טווח חיפוש' אחר.

6 את רוב סוגי החיפוש אפשר לערוך ברוב תכנות המחשב, אבל תכנת "מאגר התנ"ך" שהוכנה באוניברסיטת בראילן מתאימה יותר מן האחרות לאיתור דגמי ניקוד. ← Tov* 2003, 2008

7 המודולת של מהדורת ראהלפס-הנהרט בתכנת SESB כוללת את הבדלי הגרסה של מהדורה זאת, ומהדורת גטינג'ן בתכנת Logos כוללת את האפרט המלא של מהדורה זאת.

8 למשל, הבדלים בין תה"ש ונה"מ במספר, גוף, והוספה/החסרה של מילת "כל". הרישום גם כולל הערות על תעתיקים⁹ וכפלי גרסה¹⁰ בתה"ש, על חילופי אותיות¹¹ בין שני הטקסטים ועל היחס בין תה"ש וגרסאות כתיב וקרי' של נה"מ.

התרגום היווני, בעוד מודולת CATSS⁺ גם מסמנת אקוויולנטים עבריים-יווניים. ת, ס, ו (בדרך כלל ללא הבדלי גרסה, בעוד המודולה של הוולגטה בתכנת SESB כוללת מידע זה). המודולות מאפשרות חיפוש פנים-תרגומיים. מהדורת BHS. המודולה של האפרט מאפשרת חיפוש על פרטי הרישום.⁹

גם אם הכלים הממוחשבים מתפתחים מהר, בשנת 2013 הממצא מצומצם למדי, כך שאפשרויות החקירה הממוחשבת עדיין מוגבלות. מכאן שלרוב יש להיעזר בצירוף של חקירות ממוחשבות ושימוש בספרים.

סובייקטיביות וזהירות. יש להתייחס בזהירות לכלים ממוחשבים כמו אל כל המקורות המודפסים. מאחר שרוב הכלים האלקטרוניים הוכנו ידנית, הם עלולים לכלול פרטים מוטעים ולשקף שיקול דעת מוטעה.¹⁰ הערכת הגרסאות מבוססת חלקית על נתונים שנאספו באמצעות כלים ממוחשבים שהם בחלקם אובייקטיביים, אך תהליך ההערכה עצמו כולל סובייקטיבי. ← פרק 6. ככלל, בשימוש בכלים ממוחשבים אין משום ויתור על שיפוט תוכני ושיקול דעת.

ב. קטגוריות של מידע

הרישום האלקטרוני של טקסטים נוגע לא רק לביקורת הנוסח, כי אם גם לדיסציפלינות אחרות כגון לשון, פרשנות, אמונות ודעות, גיאוגרפיה, היסטוריה, כרונולוגיה ומיתולוגיה, וכן לכל הסוגות הספרותיות (למשל, חכמה, נבואה, שירת המזמורים, קינות, סיפורת). בדיון בכל הדיסציפלינות והתחומים הללו ניכרת חשיבות רבה לגרסאות של נה"מ ושל כל עדי הנוסח האחרים. ברם, בשלב זה אי אפשר לדלות את הגרסאות הרלוונטיות מתוך המודולות בהתאם לסוג המידע. הסיבה לכך היא שהגרסאות הרלוונטיות לא סומנו בתור כאלה במודולות ובמאגרי המידע. דרך משל, אי אפשר לדלות פרטים גיאוגרפיים, היסטוריים או כרונולוגיים, שכן הם לא סומנו באופן מיוחד. בשלב זה, התחומים היחידים שבהם ניתן להפיק תועלת מכלים ממוחשבים הינם נוסח המקרא ולשונו.

⁹ המודולה הממוחשבת של האפרט של BHS אינה משביעת רצון לצרכי חקירה. ← עמ' 342. לעומתה, האפרט של BHQ, לכשתושלם, יהיה מועיל מאוד. ← עמ' 350 – 353. לכשיושלם, גם האפרט של מהדורת מפעל המקרא יהיה יעיל מאוד. עם זאת שלוש מהדורות אלה כוללות רק מבחר מצומצם של גרסאות, ואינן יכולות לשמש תחליף לחקירות מקיפות.

¹⁰ שיקול דעת משתקף, למשל, בבחירת כתביד או מהדורה מודפסת העומדים ביסוד מהדורה ממוחשבת, רישום גרסאות כתיב/קרי', סימון הפסוקים, וכיו"ב. היבט סובייקטיבי זה בא לידי ביטוי במיוחד בהצגת מגילות מדבר יהודה בגלל אופיין המקוטע. גם הרישום המורפולוגי של המילים סובייקטיבי והוא משפיע על חיפוש המילים המבוססים על ניתוח זה. כמו כן, שחזור המקור העברי המשווער של תה"ש בתוך CATSS⁺ נושא אופי סובייקטיבי מאוד.

אם נרצה לדלות מידע ממוחשב בתחומים האחרים יש לסמנו באופן מיוחד במאגרי המידע ובמודולות. עם זאת, גם היום אפשר להפיק סוגי מידע אחדים שלא סומנו כגון מספר האותיות, המילים, והפסוקים, תפוצת מילים או צירופי מילים במקרא כולו, בספר, או בפרק מסוים. בין היתר, אפשר לקבוע את המילה העברית או היוונית או האקוויולנט העברי/יווני השכיחים או הנדירים ביותר ביחידת טקסט מסוימת, דגמי שימוש בשמות האלוהות, וכיוצא בהם.

מלבד הפרטים הנזכרים בפסקה הקודמת אין המשתמש יכול להפיק מתוך מודולת טקסט מידע שלא סומן קודם לכן בקידוד מיוחד.¹¹ כל קידוד של מידע מרחיב מיד את אפשרויות החיפוש. מכלול של מידע כזה, שאפשר לקרוא לו 'מידע שסומן מראש', משמש מקור מידע חשוב לפירוש המקרא ולכתיבת מחקרים.

ג. מידע שסומן מראש

בשנת 2013 המידע שסומן מראש כולל אך ורק את הנתונים המורפולוגיים* והתחביריים של נה"מ וקצת תכונות של תה"ש:

• ניתוח מורפולוגי, תחבירי וסגנוני של נה"מ;¹²

• ניתוח מורפולוגי של שומ', מגילות מדבר יהודה, תה"ש, ת, ס, ו;

• סימון תופעות אחדות בטכניקת התרגום של תה"ש וסימון היחס בין תה"ש ונה"מ בתוך מודולת CATSS ← הערה 8

לטובת פיתוח המחקר יהיה זה מועיל אם מערכות נתונים דוגמת אלה הנזכרות בסעיף ב יוכנסו במאגרי מידע. למשל, הוספת פרטים היסטוריים במאגרי מידע דוגמת מודולת CATSS⁺ או מודולה של נה"מ, תאפשר את שליפתם האוטומטית.¹³ באותה מידה סימון של כל ההבדלים התיאולוגיים בין עדי הנוסח היה מועיל לחוקר. ברי שרישום כזה יישא אופי סובייקטיבי, אבל הוא יוכל לשמש בסיס להמשך המחקר. למשל, נראה שנה"מ של ספר שמואל

11 למשל, אי אפשר להפיק את רשימות מלכי ישראל ויהודה, מספרם, גילם, או נשותיהם; שמותיהם של בני יעקב; הערים בתחום שבט אשר; רשימת נביאי אמת ונביאי שקר; השוואת נבואותיהם של ישעיהו, ירמיהו ויחזקאל על הגויים וכיוצא בהם.

12 הניתוחים המורפולוגיים והתחביריים הקיימים נמנו אצל 2003, 2008. Tov*. נתונים תחביריים כלולים בתוך SESB ובמאגר הנתונים של Andersen-Forbes, שניהם במסגרת תכנת המחשב Logos.

13 למשל, נתונים גיאוגרפיים יכללו את הבדלי הגרסה הרבים לשמות שברשימות השבטים ביהושע טו – יט ובכתובים אחרים (למשל שמ"א ט 4 נה"מ "בארץ שעלים", תה"ש-לוק"י "גדי של העיר שעלים"). בהוספת הפרטים יש להפעיל שיפוט, למשל בהכללת הגרסאות היווניות, ברישום שמות חלופיים לאותם מקומות ("תמנת חרס" בשופ' ב 9 כנגד "תמנת סרח" ביהו' יט 50, כד 30), וברישום מיוחד של שמות מקומות המופיעים בשתי נחלות בעת ובעונה אחת. למשל, ירושלים מופיעה בנחלת בנימין בשופ' א 21 ובנחלת יהודה ביהו' טו 63; שופ' א 8.

מכיל יותר תיקונים תיאולוגיים מאשר יתר ספרי המקרא בנה"מ, אבל התרשמות זאת צריכה לעבור את מבחן הבדיקה של כל ספרי המקרא. ← עמ' 245 – 247
נרכז כאן בשני תחומים:

• ניתוח טקסטואלי. יש לקוות שמאגרי העתיד של כל עדי הנוסח ירשמו הבדלי נוסח והערות על קטגוריות של טכניקת תרגום בדומה לאלה של CATSS⁺ וכן הערות על תופעות טקסטואליות, כגון הרמוניזציות, הוספות והחסרות ← *Polak-Marquis, הסכמות בלעדיות בין שני תרגומים בניגוד לנה"מ וסוגי מידע כגון אלה המתוארים במדור ב לעיל.
החקירה הממוחשבת של חילופי האותיות הדומות⁺ מראה דגמי תפרוסת מסוימים והיא גם מגלה את האותיות שהוחלפו בתדירות הגבוהה ביותר.
← עמ' 222

• ניתוח לשוני. התחום המיוצג בצורה הטובה ביותר במודולות המחשב הינו הניתוח המורפולוגי. ניתוח זה מאפשר את חיפושי המילים על סמך צורות היסוד של כל מילות הטקסט ועל סמך קטגוריות לשוניות.

הסבר מונחים ומושגים

א	כתר ארם צובא של נה"מ שנוקד והוטעם בידי אהרן בן אשר ← עמ' 42
אוטוגרף	כתב־יד המקורי של חיבור
אונקיאלי	כתב־יד יווני הכתוב באותיות רבתי (uncialis) ← עמ' 126
אורתוגרפיה	← כתיב
אותיות סופיות	צורות סופיות של אותיות מנצפ"ך בכתב המרובע ← עמ' 193
אכלה ואכלה	אחד מחיבורי המסורה ⁺ ← עמ' 65
אלוהיסט	← מזמורים אלוהיסטיים
אֲמוֹת־קריאה	אותיות אהו"י שנוספו לתשתית האותיות של נוסח המקרא להקלת הקריאה ← עמ' 203
אסכולת סופרים	קבוצת סופרים מיומנים שכתבו מגילות וכתבי־יד לפי כללים קבועים. לפי ההנחה המובעת בעמ' 96 – 101, 'אסכולת סופרים קומראנית' (אס"ק) כתבה מגילות רבות שנתגלו בקומראן
אס"ק	אסכולת סופרים קומראנית (ר' בערך הקודם)
אֶפְרָט ביקורתי	אוסף של הערות המתלווה למהדורה מודפסת של טקסט ובו לקט של הברלי גרסה ⁺ לנוסח המודפס של הטקסט ← לוחות 18*, 21*, 27* – 30*
אֶקוֹרְדָנְס	תכנת מחשב (Accordance)
אֶקוֹיִלָנְט	מילה או מילים בתרגום המייצגת (מייצגות) מילה או מילים במקור העברי של התרגום (equivalent) ← עמ' 118
ארבע נקודות	ארבע נקודות לסימון שם הוי"ה במגילות קומראן אחדות (tetrapuncta) ← עמ' 99

בלתי־משויך	טקסט שאינו קרוב בלעדית לנה"מ, שומ', תה"ש או לכל מקור אחר, אלא שומר על מעמד עצמאי ← עמ' 106
בן אשר	שיטת ניקוד ⁺ וטעמים ⁺ של נה"מ שפותחה בידי משפחת בן אשר, שפעלה בתוך הענף הטברני של נוסח המסורה ← עמ' 41
בן נפתלי	שיטת ניקוד ⁺ וטעמים ⁺ של נה"מ שפותחה בידי משפחת בן נפתלי, שפעלה בתוך הענף הטברני של נוסח המסורה ← עמ' 41
בעלי המסורה	הסופרים שפיתחו וכתבו את מנגנון המסורה ⁺ ← עמ' 62
גלוסה	הערה קצרה המסבירה מילה קשה ← עמ' 250
גניזה	מקום אחסון בבית הכנסת לכתבים שבלו או שנזכר בהם שם אלוהות
גניזת קהיר	הגניזה ⁺ בבית הכנסת העתיק של פוסטט (בקהיר העתיקה) ← עמ' 31
געיה	סימון להטעמת משנה ← עמ' 59
גרסאות נרדפות	מילים בעלות משמעות או תפקיד דומה המופיעות במקור אחד או בעדי נוסח שונים ← עמ' 248
גרסאות ספרותיות	קבוצת גרסאות ⁺ שנוצרו בשלב הצמיחה הספרותית של ספרי המקרא ← עמ' 275 – 277
גרסה	פרט בכתב־יד ← עמ' 256
גרסה מקורית	גרסה שלפי המשוער הייתה כלולה בנוסח ה'מקורי', בניגוד לגרסאות מאוחרות ששוננו או שובשו ← עמ' 255
'גרסה קצרה'	אחד ה'כללים' המשמשים בהערכת גרסאות ⁺ (lectio brevior) ← עמ' 269
'גרסה קשה'	אחד ה'כללים' המשמשים בהערכת גרסאות ⁺ (lectio difficilior) ← עמ' 267
גרסה תולדית	גרסה ⁺ שנוצרה באופן תולדי מתוך גרסה אחרת ← עמ' 159
דְּבִטְרוֹנוֹמִיסט	עיבוד משוער של ספרי מקרא רבים ברוח ספר דברים (Deuteronomist)
דָּה רוֹסִי	חוקר זה ליקט בחיבורו (1784–1788) הבדלי גרסה ⁺ מכתבי היד של נוסח המסורה ⁺ ← עמ' 35
דופסולוגיה	דברי שבח (doxa) לאלהים

דיטוגרפיה	הכפלה בטעות של אות(יות), מילה או מילים ← עמ' 219
דמוינה"מ	טקסט מקומראן הקרוב לנה"מ של ימה"ב, אך מרוחק ממנו מעט יותר מן המגילות הקדם-מסורתיות ⁺ ← עמ' 105
הבדל גרסה	הבדל בין פרטים בכתבייד של אותה יצירה; במקרה של נה"מ, סטייה מנה"מ ← עמ' 256
הַבְּרָאִיסם	רכיבים לא טבעיים בלשון התרגום שמקורם בייצוג מילולי של לשון המקור ← עמ' 117
הומויוֹאֲרִקטוֹן	השמטה בטעות של כמה מילים או קטע שהרכיב הראשון שבהם זהה לסוף הקטע הקודם (השמטה בגלל 'התחלה שווה') ← עמ' 217
הומויוֹטָלֹאוֹטוֹן	השמטה בטעות של כמה מילים או קטע שהרכיב האחרון שבהם זהה לסוף הקטע הקודם (השמטה בגלל 'סיום שווה') ← עמ' 217
הירונימוס	אב הכנסייה שתרגם את המקרא ללטינית (הוולגטה) בשנים 390 – 405 ← עמ' 146
הטעמה	← טעמים
הַכְּסָפָּלָה	מהדורה בת שישה טורים של נוסח המקרא ותרגומו היווניים שנערכה בידי אב הכנסייה אוֹרִיגֵנֶס (אמצע מאה ג' לסה"נ) ← עמ' 139
הפלוגרפיה	השמטה בטעות של אחד משני אלמנטים (אות[יות], מילים) ← עמ' 217
הערכת גרסאות	השוואת ערכם של הבדלי גרסה ⁺ ← עמ' 261 – 262
הצעת תיקון	תיקון נוסח המוצע להמרת גרסה ⁺ (גרסאות) קיימ(ו)ת בגרסה אחרת שאינה מתועדת מתוך הנחה שהיא משקפת את הנוסח המקורי ← עמ' 320
הרמוניזציה	התאמה לפרט אחר בטקסט ← עמ' 249
חומש שומרוני	התורה של העדה השומרנית ← קבוצת שומ' ⁺
חיבורי המסורה	חיבורים מאת בעלי המסורה ⁺ המסדרים את הערות המסורה ⁺ באופנים שונים ← עמ' 64
חילוף אותיות	המרת אות בזולתה בגלל דמיון גרפי או פוֹנֵטִי ← עמ' 221

חיצוני	← ספרים חיצוניים ⁺
חלוקה לפרקים	חלוקת ספרי המקרא לפרקים המבוססת על שיטתו של סטפן לנגטון (Stephen Langton) שנערכה בשנים 1204 – 1205
	← עמ' 47
חלוקת מילים	חלוקת שונות של רצף האותיות למילים ← עמ' 192
טעמים	מערכת של הוראות מוסיקליות-חבריות לקריאת המקרא
	← עמ' 59
טרוס-שומרוני	מגילות מקומראן הקרובות מאוד לחומש השומרוני ⁺ של התורה (שומ') ← עמ' 87
יָתֵד	כינוי עצמי של חבורת האנשים שהתגוררה בקומראן ושכחזקתם היו המגילות שנודעו כ'מגילות קומראן'
נלים ממוחשבים	הסעיפים בספר זה המתארים כלים ממוחשבים לחקר המקרא
	← עמ' 361 – 362
כפל גרסה	סוג מיוחד של ייתור, שנוצר על ידי צירוף של שתיים או יותר גרסאות שונות ← עמ' 219
כפל תרגום	צירוף של שניים או יותר תרגומים שונים של אותה מילה עברית
כתב עברי	הכתב העברי (הקדום) שנהגו לכתוב בו לפני הכתיבה בכתב המרובע ⁺ ← עמ' 202
כתב מרובע	הכתב שכתבו בו אחרי מועד מסוים בימי בית שני (מכונה גם: 'כתב ארמי') ← עמ' 202
כתב שומרוני	גרסה של הכתב העברי ⁺ הנמצאת בשימוש בעדה השומרונית
	← עמ' 70
כתיב	סימון קריאת האותיות (אורתוגרפיה) בעזרת אמות-קריאה ⁺
	← עמ' 203
כתיב (כ')	גרסה (גרסת ה'כתיב') בנה"מ שהומרה בגרסת ה'קרי' (נרשמה במ"ק ⁺) ← עמ' 52
קֶתֶף-הַנּוֹם	אתר בירושלים שבו נתגלו שתי לוחיות זעירות המכילות את ברכת הכהנים ← עמ' 107
כתר ארם צובא	← א ⁺

ל	כתביד לניגרד B19 ^A של נה"מ ← עמ' 42
לוקיאנוס	← מסורת לוקיאנית
מ"ג	מנגנון של הערות, המכונה 'מסורה גדולה', המפרט את ההערות הנזכרות בדרך קיצור בתוך המ"ק ⁺ ← עמ' 63
	מגילות מדבר יהודה טקסטים מקראיים ולא־מקראיים בעברית, בארמית וביוונית שנמצאו במדבר יהודה, במיוחד בקומראן ← עמ' 91
	מהדורה אַקְלֶקְטִית מהדורה המשחזרת את הנוסח המקורי המשוער של חיבור תוך ברירת גרסאות ממקורות שונים ← עמ' 353
	מהדורה מדעית מהדורה מדעית (ביקורתית) של חיבור או כתביד, בדרך כלל בליווי אַפְרָט ביקורתית ⁺ ← עמ' 340
	מהדורת גְּטִינְגֶן מהדורה ביקורתית (אַקְלֶקְטִית ⁺) של תרגום השבעים ← עמ' 129
	מהדורה דיפלומטית מהדורה המציגה את הטקסט של מקור (כ"י) מסוים ללא שינויים מהדורת קמברידג' מהדורה ביקורתית (דיפלומטית ⁺) של תרגום השבעים ← עמ' 129
מודולה	יחידת טקסט שאפשר לעיין בה במחשב ולנתחו בעזרת תכנת מחשב ← עמ' 362
מורפולוגיה	תורת הצורות, חלק מן הניתוח הדקדוקי
מזמורים	קבוצת מזמורים (מב–פט [פג]) שבה רוב ההופעות של שם הוי"ה
אלוהיסטיים	הוחלפו ב"אלהים" ← עמ' 15
מיוסקולוס	כתביד יווני הכתוב באותיות רבתי (majusculus) ← עמ' 126
מינוסקולוס	כתביד יווני מימה"ב הכתוב באותיות קטנות (כתיבה רהוטה) (minusculus) ← עמ' 127
מלכויות א – ד	ספרי שמואל (= ספרי מלכויות א – ב) ומלכים (= ספרי מלכויות ג – ד) בתה"ש
מנחת שי	אחד מחיבורי המסורה ⁺ הרושם הבדלים בין כתביד ממשפחת נה"מ ← עמ' 35
מנצפ"ך	האותיות מ, נ, צ, פ, כ, הנכתבות אחרת בסופי מילים בכתב המרובע ⁺ ← עמ' 193
מסורה	מנגנון של הערות לכתיבת כ"י של המקרא ולקריאתם ← עמ' 63

מסורת לוקיאנית	קבוצת כתבייד של תה"ש המשקפים עיבוד של תה"ש שיוחס ללוקיאנוס (בערך 300 לסה"נ) ← עמ' 140
מצחף	ספר (codex) המורכב מדפים נפרדים שחוברו (נתפרו), כך שאפשר לפתוח אותו בכל מקום בטקסט, להבדיל ממגילה
מצע עברי	המקור העברי המשוער שמתוכו נעשה תרגום ← עמ' 118
מ"ק	מנגנון ההערות העיקרי של הערות המסורה ⁺ , המכונה 'מסורה קטנה' ← עמ' 63
מק"ג-1	מהדורת מקראות גדולות 1516 – 1517 ← עמ' 68
מק"ג-2	מהדורת מקראות גדולות 1524 – 1525 ← עמ' 68
משכתב המקרא	← שכתוב המקרא
נְאוּפִיטִי	← תרגום נְאוּפִיטִי
נֶשׁ (פפירוס נֶשׁ)	פפירוס קדום של עשרת הדיברות ← עמ' 107
נומיסטי	תיקון נומיסטי: שינוי בטקסט המבוסס על חוקי התורה ← עמ' 243
נו"נין הפוכות	סימני סופרים הדומים לנו"נין הפוכות ← עמ' 48
נוסח המסורה	הנוסח המקודש ביהדות מאז ימי הביניים הממשיך את המסורת הקדם-מסורתית ⁺ ← עמ' 23
ניקוד	מערכת סימנים שהוצמדו לאותיות להקלת הקריאה ← עמ' 38
ניקוד מלמעלה ומלמטה	ניקוד מעל לאותיות ומתחתיהן שנרשם במ"ק ⁺ ← עמ' 49
נקודות מבטלות	ניקוד מלמעלה ו/או מלמטה לשם ביטול אותיות או מילים הכתובות במגילות קדומות ← עמ' 198
נקודות מנחות	נקודות המסומנות בשולי מגילות לפני התחלות השורות בטור הראשון ביריעה ואחרי השורות בטור האחרון להנחיית השרטוט ⁺
'סופרים'	לפי המסורת, ה'סופרים' שהעתיקו ומסרו מדור לדור את נוסח המסורה ← עמ' 24
סדרת BH	סדרת מהדורות ביקורתיות ⁺ של המקרא (BH, BHS, BHQ) ← עמ' 342
סומכוס	עיבוד קדם-הפספלי ⁺ של תה"ש (בערך 200 לסה"נ) ← עמ' 138

סידור הטקסט	סידור הטקסט בגושי מלים המציגים את הצלעות ביחידות שרירות על ידי רווח ביניהן ← עמ' 194
בצלעות	סימונים לציון תופעות שונות שהוכנסו לטקסט על ידי המעתיקים ← עמ' 200
סימני סופרים	ספר תורה שהיה מצוי בעזרה שבבית המקדש ← עמ' 171
ספר העֶזְרָה	הספר המקראי היחיד מלבד התורה המקובל על השומרונים
ספר יהושע	השומרוני
ספרים חיצונים	חיבורים יהודיים מימי בית שני, שלשונם המקורית הייתה עברית, ארמית או יוונית ושנכללו באסופת כתבי הקודש היוונית ('תה"ש') ← עמ' 124
עִיבוּדִים של תה"ש	העיבודים (רביזיות) של תה"ש שקירבו את תה"ש לנוסח הקדם-מסורתי ⁺ ← עמ' 135
עִקְלָס	עיבוד קדם-הפספֶּלְרִי ⁺ של תה"ש (בערך 125 לסה"נ) ← עמ' 138
פּוֹלִיגְלוּטוֹת	מהדורות פוליגלוטות (= רב-לשוניות) המייצגות את המקרא ותרגומיו הקדומים בטורים מקבילים ← עמ' 67
פסקא באמצע פסוק	סימון פרשה ⁺ (פתוחה, סתומה) באמצע הפסוק ← עמ' 48
פרשה סתומה	← פרשיות
פרשה פתוחה	← פרשיות
פרשיות	חלוקת הטקסט ליחידות המכונות 'פרשה פתוחה' (יחידה גדולה) ו'פרשה סתומה' (יחידה קטנה) בנה"מ ← עמ' 195
פֶּרֶגְרַפּוֹס	קו אנכי מפריד בין השיטין בהתחלת השורה, לסימון פסקה חדשה (παράγραφος, פרגרפוס) ← עמ' 195
פשיטתא	תרגום סורי של המקרא (פ) ← עמ' 144
צלע	יחידה בפסוק שירי
קְאִיגָה-תיאודוטיון	עיבוד עלום שם של תה"ש כנראה ממאה א' לפני סה"נ, שיוחס מאוחר יותר לתיאודוטיון (kaige-Theodotion) ← עמ' 136
קבוצת נה"מ	העדות של כלל העדים של נה"מ ⁺ יחד עם ת, פ, ו ← עמ' 27
קבוצת שומ'	הנוסח של שומ' ⁺ יחד עם המגילות הטרומ-שומרוניות ⁺ מקומראן

קדם-מסורתי	טקסטים קדומים, במיוחד מאתרים במדבר יהודה מלבד קומראן, הכוללים מסורת נוסח כמעט זהה לנה"מ מימה"ב ← עמ' 27
קולופון	הערת סופר הכוללת מידע אוטוביוגרפי
קנוניזציה	תהליך התקדשות הספרים
קנ'קוט	חוקר זה ליקט בחיבורו (1776–1780) הבדלי גרסה ⁺ מכתבי היד של נוסח המסורה ⁺ ← עמ' 35
קרי (גרסת 'קרי')	גרסה המחליפה את גרסת ה'כתיב' ⁺ (גרשמה במ"ק ⁺) ← עמ' 51
שומ'	התורה השומרונית ← עמ' 70
שיכול אותיות	החלפת סידרן של שתי אותיות סמוכות ← עמ' 226
שכתוב המקרא	התהליך של שכתוב ספרי המקרא בימי בית שני
שם הוי"ה	שם האלוהות יהוה
שרטוט	סימון קווים אופקיים ('שיטין', שורות) בידי סופרים לפני שהוחל בכתיבה עצמה
תה"ש המקורי	הנוסח המקורי (העתיק) המשוער של תה"ש המכונה Old Greek; בספרים אחדים נוסח זה אינו כלול ב'תה"ש' ← עמ' 125
תה"ש-לוק'	← המסורת הלוקיאנית של תה"ש
תורת הצורות	← מורפולוגיה
תורה משוכתבת	אחד החיבורים שנמצאו בקומראן ← שכתוב המקרא
תחיבה	תוספת פרשנית שהוכנסה בגוף הטקסט (אינטרפולציה) ← עמ' 251
תיאודוטיון	← קאינה-תיאודוטיון
תיאופורי	מרכיב של שם אלוהות ('יהו-', 'בעל-' וכיו"ב) הכלול בשמות פרטיים
תיקון	← הצעת תיקון
תיקוני הסופרים	קבוצת תיקונים של מילים בנה"מ בידי הסופרים ⁺ המוזכרת במ"ג ⁺ ← עמ' 56
תעתיק	ייצוג מילה באותיות של שפה אחרת
תרגום אונקלוס	תרגום ארמי של התורה ← עמ' 143
תרגום לטיני עתיק	תרגום לטיני שנעשה מתוך תה"ש ← עמ' 128

תרגום ארץ־ישראל הכלול בכתב־יד של התרגום הארמי שנתגלה בוותיקן ← עמ' 143	תרגום גאופיטי
תרגומים שנעשו מתוך תרגומי המקרא (תרגומים משניים) ← עמ' 128	תרגומי בת
תרגומי מקרא עתיקים המבוססים על מקורות עבריים שונים ← עמ' 111 – 147	תרגומים עתיקים
← סדרת BH	Biblia Hebraica
תכנת מחשב	BibleWorks
מודולה ⁺ הכלולה בתכנות מחשב אחדות המציגה השוואה מפורטת של נה"מ ותה"ש ← עמ' 362	CATSS
סדרת הפרסומים הרשמית של מגילות מדבר יהודה ← עמ' 96	DJD
תכנת מחשב	Logos
מהדורה אֶקְלֶקְטִית ⁺ של המקרא (Oxford Hebrew Bible) ← עמ' 356	OHB
גרסה של הכתב העברי ⁺ (הקדום) שהייתה בשימוש במאות האחרונות לפני סה"נ ובמאות הראשונות לסה"נ	paleo-Hebrew

מפתח הכתובים

251	יד 22		
49	טז 5		מקרא
58	יח 5		נוסח המסורה
49	יח 9		בראשית
58	יח 22		
85	יט 29	64	א 1
216, 49	יט 33	47	א 1 – ב 3
223	כב 13	29	א 1 – ד 11
65	כד 25	194, 8	א 5
54	כד 33	354	א 9
86	כד 41	194	א 13
83	כד 42	32	א 14
215	כד 65	194	א 19
85	כה 9	194	א 23
46	כה 14 – 15	80	א 24
109	כה 33	194, 109	א 31
109	כז 2	258, 236, 157, 82	ב 2
248	כז 3	51	ב 4
212	כז 22	74	ב 11
109	כז 27	85	ב 14
196	כח 10 – לב 4	109	ג 21
65	כט 3	114	ד 7
81, 51	ל 42	216, 48	ד 8
232	ל 43	5	ד 22 – 23
101	לא 6	298	ה
80	לא 39	79	ז 2
227	לא 40	54	ח 17
302	לא 46 – 48	80	ט 20
227	לא 49	206	ט 21
65	לא 51	11	י 1 – 29
49	לג 4	15	י 4
48	לה 22	80	י 8
194	לו 3	247	י 13
110	לו 10	15	י 28
223	לו 22	298	יא
223	לו 39	49	יא 32
49	לז 12	81	יג 6
215	לח 14	6	יד 1
54	לט 20	223, 82	יד 14

81	טו 16	196	מא 1 – מד 18
316	טו 21	80	מב 11
60	יז 9	80	מו 3
81	יז 12	222	מו 16
115	יח 7	82	מז 21
81	יח 20	42	מח 19
77	יח 21	331	מט 2
79	יח 26	86	מט 3 – 26
116	יט 3	257, 83	מט 4
5	כ 12	331, 85, 82	מט 7
84	כ 24 (21)	3	מט 10
47	כא 37 – כב 3	80	מט 11
80	כב 4	56	מט 13
81	כב 6	83, 81	מט 15
61	כב 12	257	מט 17
115	כב 26	227	מט 19 – 20
244	כד 4	81	מט 20
171, 61	כד 5	54	נ 26
116	כד 10		שמות
85	כה 26		
257	לב 26	120	א 12
190	לב 32	228	ב 9
175	לד 1	258, 83	ב 10
308	לה – מ	121	ג 18
	ויקרא	80	ד 9
84	ה 5	116	ד 24
244	ז 31	115	ו 12
27	ט 2	115	ו 30
27	ט 3	83	ז 14
27	ט 9	81	ח 13 – 14
32	י 1	83	ח 14
27	י 17	79	ח 20
27	יא 6	61	ט 19
55	יא 21	101	יג 16
51	יא 42	222	יד 2
51	יג 33	59	טו 1 – 18
199	כ 23 – 24	206	טו 1
217	כו 19	331	טו 2
		206, 82	טו 3
	במדבר	206	טו 4
50, 49	ג 39	227	טו 10
212	ג 40	42	טו 13

243	כה 11	81	ט 6
54	כח 27	49	ט 10
54	כח 30	302	י 34 – 36
292,51	כט 27	48	י 35 – 36
49	כט 28	211	יא 11
118	לא 1	57	יא 15
197	לב	117	יב 8
59	לב 1 – 43	58,57	יב 12
240	לב 8	229	טו 24
85	לב 21	89	כ 12
231	לב 35	115	כ 19
63	לב 39	258,84	כא 5
259,241	לב 43	249	כא 28
118	לב 45	49	כא 30
228	לג 2	85	כד 6
81	לג 16	82	כד 17
171	לג 27	51	כה 12
		51	כו 5
	יהושע	79	כו 8
286	א 1	314	כו 15 – 23
244	א 7	212	כח 13
287	א 15	49	כט 15
287	ב 15	79	לה 25
33	ג 3,4		
55	ג 16		דברים
287	ד 10	77	א 13
115	ד 14	89	ג 24 – 27
308,55	ד 18	47	ד 44
308,307	ד 19 – ה 1	6	ה 7
225	ה 1	5	ה 17
33	ו 6,9	306	ה 29 – 30
52	ו 13	86	י 1,3
221	ז 21	77	י 6 – 7
290	ח – ט	47	יא 31 – 32
307	ח 11 – 13	238	יב 11
308	ח 34 – 35	47	טז 21 – יז 1
39	י 1	244	יז 11
211	י 24	81	יט 11
224	יא 2	247	כא 7
59	יב 9 – 24	64	כב 14
224,55	טו 47	6	כג 2
225	יט 2	115	כג 13

57	ג 13	118	יט 51, 49
220	ד 21 – 22	288	כ 1 – 6
54	ה 6 – 12	218	כא 35 – 38
54	ו 4, 5	225	כא 38
364	ט 4	244	כד 1
210	ט 13	175	כד 26
210	ט 22	290	כד 33
304	יא		
237	יא 9		שופטים
9	יג 1	290	א 1 – ג 11
326	יג 6	210	א 19, 20
237	יד 18	364	א 21
293	טז – יח	364	ב 9
48	טז 2	59	ה 2 – 31
206	טז 7	321	ו 3
357	יז	306	ו 7 – 10
217	יז 23	248	ט 8
269, 206	כ 30	222	ט 31
120	כא 8	10	טז 2
206	כ 38	54	טז 21, 25
120	כב 9	330	יח 7
120	כב 18	50	יח 30
316	כג 23	231	יט 18
6	ל 30	53	כ 13
	שמואל ב		שמואל א
327	א 22	245	א 9
55	ג 25	246	א 14
232	ה 13	230	א 17
242	ה 21	251	א 22
48	ז 4	103	א 22 – 28
242	ז 23	269, 247	א 23
53	ח 3	270, 258, 244, 228	א 24
227, 210	י 16	246	א 25
210	י 17	238	ב 10
242	יב 9	252	ב 14
242	יב 14	258, 244	ב 16
53	יג 33	237	ב 18
225	יג 37	119	ב 20
65	טז 10	270	ב 21
227	יז 7	237	ב 22 – 23
49	יט 20	270	ב 22

326	כב 24	242	כ 1
299	כב 41 – 51	222	כ 9
		226	כ 12
	מלכים ב	248	כב 1
300	ג	248	כב 5
224	ג 24	223	כב 43
65	ד 7	226	כב 46
330	ד 42	52	כב 51
224	ה 12	208	כג
33	ה 16	55	כג 13
220	יא 13	230	כג 25
221	טו 16	230	כג 27
55	טז 6	15	כג 28 – 29
229, 210	טז 7, 10	226	כג 31
73	יז 24 – 34	222	כג 35
300	יז 29, 32		
220	יט 9		מלכים א
52	כ 4	227	א 18
303	כ 7	299	ג 1
224	כ 12	299	ה 7 – 8
225	כב 4	299	ה 31 – 32
177	כב 8	299	ו 37 – 38
279	כד – כה	226	ז 45
16	כה 6	259	ח 2
220	כה 30	299	ח 12 – 13
		218	ח 16
	ישעיה	211	ח 44
31	א 1	299	ט 15 – 22
102	א 1 – 8	299	ט 16 – 17
36, 31	א 3	299	ט 24
61	א 9	210	י 18, 19
249	א 15	356	יא 1 – 8
32	א 18	33	יא 20
100	א 23	224	יב 2
61	ג 11	33	יב 12
199	ג 17	242, 57	יב 16
199	ג 18	227	יב 18
329	ה 23	300	יב 31
116	ו 1	316, 289, 259	טז 34
250	ז 25	244	יח 18
47	ט 1 – י 4	302	כ – כא
193	ט 6	224	כב 20

29	מח 17 – מט 21	39	ט 7
321	מט 7	223	ט 8
221	נא 9	221	ט 12
100	נא 19	115	ט 13
234	נו 6	234	ט 16
249	נט 3	226	ט 18
249	ס 4	323	יא 15
257	סא 2	199	יב 6
258, 248	סב 1	247	יג 10
249	סו 12	54	יג 16
		226	יג 19
	ירמיה	234	יד 2
57	ב 11	100	יד 30
223	ב 20	198	יט 5
54	ג 2	199	כא 1
44	ג 12	120	כד 3
231	ו 11	39	כד 23
238	ז 3, 7	211	כח 12
283	ט 21 – י 21	219	לא 6
6	יא 2	257	לג 1
280	יא 7 – 8	321	לג 8
36	יד 14	190	לד 4
280	יז 1 – 2	101	לד 16
302, 279	כג 7 – 8	234	לה 6
120, 119	כג 9	198	לה 10
39	כג 17	199	לו 7
279	כה 13	119	לו 11
280	כה 14	221	לו 19
345	כה 38	220	לז 9
64	כו 1	116	לח 11
357, 281	כז	303	לח 21 – 22
183	כז – כט	224	לט 1
281, 64	כז 1, 10	258, 248	לט 2
356	כז 1 – 10	116	מ 5
281	כז 2 – 6	218	מ 7 – 8
281, 280	כז 7	228	מ 12
281	כז 8	251	מד 3
282	כז 9	49	מד 9
282	כז 10 – 16	229	מה 2
283	כז 17 – 18	234	מה 7
318, 283	כז 19	100	מו 11
280	כז 19 – 22	257, 247	מז 2

326,6	ב 1	283	כז 20 – 21
190	ב 9	318,283	כז 22
190	ג 1	64	כח 1
323	ג 12	280	כט 6
292	ג 18	318,280	כט 16 – 20
292	ה 14,15	101	כט 25
292	ו 6	258,230	כט 26
16	ו 14	32	ל 4
132	ז 3 – 9	280	ל 15
36	ז 5	345	ל 18
318	ז 6 – 7	4	ל 25
292	ח 3	211	לא 34
57	ח 17	44	לב 7
326	יא 13	101	לג 8
101	יג 11	233	לו
101	יג 20	190	לו 2 – 6
5	יד 1	175	לו 23
292	טז 13	190	לו 28
292	כ 28	175,161	לו 32
210	כ 34,41	280	לט 4 – 13
101	כג 48,49	16	לט 5
210	לב 23 – 30	248	מב 6
101	לד 17	285	מג 4 – 6
101	מ 16	244	מד 10
212	מ 21	279	מו 1
49	מא 20	223	מח 21
210	מב 8	258,249,56	מח 45
228,210	מב 9	225	מט 19
210	מב 14	64	מט 34
238	מג 7	212	נ 21
49	מו 22	225	נ 44
		219	נא 3
	הושע	210	נא 24,35
324	ד 4	280	נא 44 – 49
		189	נא 61
	עמוס	279	נב
101	ד 3	220	נב 34
322	ו 12		יחזקאל
	יונה	318	א 11
231	א 9	292	א 22
215	ג 6	318	א 27

211	קב 5		חבקוק
120	קד 17	57	א 12
57	קו 20	32	א 13
48	קז 23 – 28		
313, 197	קיט		חגי
209	קכב 5	229	א 1
329	קמ 7	229	א 12
	משלי		זכריה
297	ד 7	57	ב 12
6	ה 16	54	יד 2
297	ה 33		
245	יד 32		מלאכי
37	טו 20	57	א 13
297	טו 31		
297	טז 1 – 9		תהלים
223	יז 27	13, 11	יד
297	יח 14 – 19	11	יח
55	יח 21	248, 5	יח 1
324	יכב 17 – כד 22	44	יח 34
324	יכב 20	223	יח 43
329	ל 17	226	יח 46
210	ל 29	325	כב 16
	איוב	49	כז 13
327	א 19	329	כט 1
211	א 21	329	כט 6
243	ב 9	230, 44	לא 3
57	ז 20	114	לד 10
230	ח 8	44	לו 1
33	יז 10	190	מ 8
327	כ 26	238	מב 3
228	לח 12	325	מט 14
50	לח 13, 15	13, 11	נג
		230	עא 3
	שיר השירים	325	עב 9
348	ג 8	325	עג 1
348	ד 3	50	פ 14
		240	פב
	רות	324, 321	פד 7
196	ב 1	44	פט 39
210	ב 3 – 5	313	צ – קג
196	ג 1	46	צו 8 – 9

46	א 30	195	ד 18
223	א 39		
223	א 50		קהלת
44	א 53	212	א 6
145	ב 47 – 49	41	ב 7 – ד 4
48	ה 1	51	יב 13
211	ה 30		
40	ו 40		אסתר
225	ט 11	259	א 1
226	יא 14, 21	259	ג 13
208	יא 24 – 28	259	ד 17
230	יא 27, 29	259	ה 1
15	יא 30	259	ח 12
270	יא 31	59	ט 6 – 9
222	יא 37	259	י 3
230	יא 39		
232	יד 3	311	דניאל
242	יד 12	311	ד – ו
46	טז 29	199	ד 3 – 6
227	יט 16		ח 1
	דברי הימים ב		עזרא
211	ב 16	225	ב 2
218	ו 5 – 6	259, 217	ב 25
224	י 2	259	ב 28 – 47
242	י 16	203	ז 6
227	י 18	222	ח 31
224	יח 19		
220	כג 12	193	נחמיה
244	לא 4	11	ב 13
225	לד 9	225	ז 6 – 72
177	לד 15	194, 60	ז 7
		28	ח 8
	טקסטים מקראיים ממדבר יהודה	225	ח 15
		312	יא 11
	קומראן	211	יא 25 – 35
			יג 16
	מג' יש"א, 30, 92, 95, 100, 101, 180, 188, 191, 195, 302, 321		דברי הימים א
102	א 1 – 8	11	א 4 – 23
98	א 4	15	א 7
249	א 15	247	א 11
98	א 17	15	א 22

172,167	מג' ייש"ב	100	א 23
29	מז 17 – מט 21	199	ג 17 – 18
249	ס 4	98	ו 4
94	1QpaleoLev	250,200	ז 25
94	1QpaleoNum	234	ט 16
		226	ט 18
183, 101, 100	1QDeut ^a	199	יב 6
118	1QDeut ^b	247	יג 10
101	2QExod ^a	226	יג 19
101	2QExod ^b	234	יד 2
		100	יד 30
192,94	2QpaleoLev	198	יט 5
151	2QDeut ^c	223	יט 8
101,100	2QJer	199	כא 1
29	4QGen ^b	98	ל 31
191	4QGen ^d	219	לא 6
		98	לד 11
77	4QGen ^k	234	לה 6
197,94	4QpaleoGen-Exod ^l	198	לה 10
94	4QpaleoGen ^m	199	לו 7
197,93	4QGen-Exod ^a	219	לו 11
93	4QExod ^b	220	לז 9
		98	לה 1
81	4QExod ^c	248	לט 2
313,92	4QExod ^d	98	מ 5
191	4QExod ^e	218	מ 7
192	4QpaleoExod ^l	228	מ 12
		251	מד 3
,105,94,87,83,81	4QpaleoExod ^m	50	מד 9
195,152		229	מה 2
105,95,93,87,85	4QExod-Lev ^f	234	מה 7
79	4QLev ^c	100	מו 11
87	4QLev ^d	247	מז 2
		98	מט 7
93	4QLev-Num ^a	100	נא 19
,101,100,89,87,85,78	4QNum ^b	193	נב 11
183,105		234	נו 6
181	4QDeut ^h	249	נט 3
		98	סא 2
240,191,101,93	4QDeut ^j	194	סא 10 – סב 9
313,106,101	4QDeut ^{k1}	248	סב 1
183,101,100	4QDeut ^{k2}	98	סו 8

96	4QDan ^{c,e}	183, 101, 100	4QDeut ^m
92	4QChron	191, 108	4QDeut ⁿ
191	5QDeut	313, 241, 191, 106, 105	4QDeut ^q
151	5QKings	94	4QpaleoDeut ^r
313	5QPs	94	4QpaleoDeut ^s
94	6QpaleoGen	307, 174, 162, 154	4QJosh ^a
192, 94	6QpaleoLev	321, 306	4QJudg ^a
199, 153, 94	11QpaleoLev ^a	, 131, 128, 119, 106, 103	4QSam ^a
344, 313, 195	11QPs ^a	, 295, 293, 257, 238, 235, 151	
ואדי מרבעאת		304	
192	MurGen	206, 152, 95	4QSam ^b
192	MurExod	188, 101, 100	4QSam ^c
192	MurNum	218	4QKings
172	MurIsa	207	4QIsa ^{a,e}
נחל חבר		101, 100	4QIsa ^c
		162, 134	4QJer ^a
137	מג' תרי עשר	, 284, 279, 278, 277, 162, 135	4QJer ^b
27	5/6HevPs	285	
מצדה		174, 168, 162	4QJer ^{b,d}
		207, 162	4QJer ^c
27	MasGen	285, 284, 279, 278, 277, 135	4QJer ^d
27	MasLev ^a	191	4QEzek ^b
27	MasLev ^b	95	4QXII ^a
46	MasEzek	197, 93	4QXII ^{b,g}
התורה השומרונית		111, 101, 100	4QXII ^c
בראשית		195	4QPs ^b
		313	4QPs ^e
78	א 14	313	4QPs ^f
80	א 24	313, 92	4QPs ^g
236, 82	ב 2	313, 92	4QPs ^h
85	ב 14	94	4QpaleoJob ^c
79	ג 20	92	4QCant ^{a,b}
216	ד 8	313, 178, 106	4QCant ^b
79	ז 2	101	4QLam
80	ט 20	101, 97, 95	4QQoh ^a
80	י 8		
79	י 19		

88,19	ט 5	79	יא 11 – 25
88	י 2	81	יג 6
78	יד 12	223,82	יד 14
82	טו 3	251	יד 22
227	טו 10	85	יט 29
81	טו 16	216	יט 33
81	יז 12	81	כ 13
81	יח 20	223	כב 13
77	יח 24 – 25	86	כד 41
71	יט 9	83	כד 42
77	כ 17	215	כד 65
84	כ 24 (21)	85	כה 9
80	כב 4	78	ל 36
81	כב 6	81	ל 42
81	כב 8	80	לא 39
244	כד 4	227	לא 40, 49
78	כו 35 – 37	81	לא 53
85	כח 26	81	לה 7
78	כט 28	215	לה 14
88	לב 10	80	מב 11
308	לה – מ	78	מב 16
76	לט 9	80	מו 3
		82	מז 21
	ויקרא	86	מט 3 – 26
84	ה 5	83	מט 4
		85,82	מט 7
	במדבר	80	מט 11
119	ג 21	83,81	מט 15
78	יג 16	81	מט 20
89	כ 12 – 13		
84	כא 5		שמות
89	כא 12		
89	כא 20 – 21	119	א 22
50	כא 30	83	ב 10
85	כד 6	119	ב 21
82	כד 17	80	ד 9
79	כז 8	78	ו 9
89	כז 23	77	ז – יא
79	לה 25	83,29,18	ז 14
		81	ח 13 – 14
	דברים	83	ח 14
77	א – ג	88	ח 19
77	א 9 – 18	79,26	ח 20

240	לב 8	77	ב 7
241	לב 43	86	י 1, 3
118	לב 45	84, 18	יב 11
		81	יט 11
	יהושע	244	כד 8
286	א 1	243	כה 11
244	א 7	84	כז 4
287	א 15	85	לב 21
287	ב 15	231	לב 35
287	ד 10	81	לג 16
115	ד 14	79	לד 1 – 3
289	ו 26		
290	ח – ט		התרגומים העתיקים
224	יא 2		
225	יט 2		תרגום השבעים
289	יט 47 – 48		
118, 51	יט 49		בראשית
288	כ 1 – 6	251	יד 22
225	כא 38	232	ל 43
289	כא 42	222	מו 16
244	כד 1	227	מט 19 – 20
	שופטים		שמות
245	ב 1	120	א 12
231	יט 18	121	ג 18
		116	ד 24
	שמואל א	115, 30	ו 12
245	א 9	61	ט 19
246, 25	א 14	222	יד 2
247	א 23	116	טו 1 – 18
228	א 24	115	יח 7
238	ב 10	116	יט 3
246, 119	ב 20	61	כב 12
245	ז 6	115	כב 26
77	ט 3	116	כד 10
305	י"א 1	308	ל – מ
237	יד 18		
294, 293	טז – יח		במדבר
316	כג 23	117	יב 8
	שמואל ב		דברים
242	ז 23	130	טז 8
242	יב 9	118	לא 1

	יחזקאל	242	כ 1
292	א 22	222	כ 9
292	ג 18		מלכים א
292, 15	ה 14		
292	ו 6	299	ב 35
132	ז 3 – 9	299	ב 46
292	ח 3	289	ה 14
292	טז 13	121	ח 12
292	כ 28	357	יא
		244	יח 18
	יונה	77	יח 36
231	א 9		ישעיה
	תהלים	61	ג 11
120	קד 17	39	ט 7
315	קנא	115	ט 13
		116	יא 3
	משלי	199	יב 6
245	יד 32	199	כא 1
297	טו 27 – 29	120	כד 3
297	כד – לא	39	כד 23
		116	ל 27
	איוב	116	לג 17
243	ב 9	119	לו 11
	דניאל	116	לח 11
311	ד – ו	116	מ 5
199	ח 1	116	מ 6
		116	נב 14
	עזרא	116	נג 2
217	ב 25		ירמיה
222, 31	ח 21		
		231	ו 11
	דברי הימים ב	284	ט 21 – י 21
314	לה – לו	279	כג 7 – 8
		120, 119	כג 9
	תרגומים יווניים קדומים	39	כג 17
126	4QLXXLev ^a	357, 281	כז
		281	כז 1
127, 126	4QpapLXXLev ^b	230	כט 29
196	8HevXII gr	285	מג (ב) 4 – 6
139	Pap. Antinoopolis 8	244	מד 10
196, 139	Pap. Rylands Gk. 458	220	נב 34

60	עמלק א		פשיטתא
61	נזיקין יב	228	שמ' ב 9
	ספרי במדבר		
49	סט		תרגומים ארמיים
57	פד	142	4QtgJob
	ספרי דברים	142	4QtgLev
32	א		ספרות חז"ל
32	ו		
32	כח		
28	קס	225	משנה
31	שט	190	שבת יב, ה
	מסכת סופרים	46	מגילה ב, ב
135, 123	א, ז	171	מגילה ד, ד
195	א, טו	251	ידים ג, ה
201	ב, א	244	נזיר ט, ה
188	ב, ג, ה, כ		זבחים יד, ד – ח
198	ג – ה		תוספתא
188	ג, ט	144	שבת יג ב
200, 188	ג, י	203	סנהדרין ה, ז
199	ה, א		תלמוד ירושלמי
171	ו, ד		
53	ו, ח, ט		שבת
52	ז	144	טו ע"ג
228	ז, ה		פסחים
51	ט, א – ז	49	ט, לו ע"ד
54	ט, ח		תענית
191	מסכת ספר תורה	171, 170	ד, סח ע"א
			מגילה
	בראשית רבה	203	א, עא ע"ב – ג
31	יג, א	214	א, עא ע"ג
52	לד, ח	202, 200, 193, 190, 188	א, עא ע"ד
60, 46	לו, ח	60	ד, כח ע"ב
58	מט, ז		עבודה זרה
60	פ, ו	60	ג, מא ע"ג
	פסיקתא דרב כהנא		מדרשים ומסכתות קטנות
32	ד, י		מכילתא
32	כה, א	57	שירתא 6

מדרש תנחומא		
בשלח, טז	57	קו ע"א
שמות רבה		
יג, א	57	ס ע"א
בראשית רבתי		
	109	לז ע"א
		לז ע"ב
	212	לז ע"ב – לח ע"א
מדרש חסר ויתר		
מדרש קרי ולא כתיב		
	52	יב ע"ב
		כ ע"א
אבות דרבי נתן		
א, לד	49	יג ע"ב
		יד ע"ב – טו ע"א
תלמוד בבלי		
ברכות		קט ע"ב
יט ע"א	61	סנהדרין
ס ע"א	61	כא ע"ב
סד ע"א	53	כב ע"א
שבת		מנחות
קג ע"ב	222, 195	כט ע"ב
קטו ע"א	144	לב ע"ב
קטו ע"ב	49	פסחים
עירובין		קיב ע"א
יג ע"ב	138	
כו ע"א	52	
יומא		
כא ע"ב	52	
נא ע"א – ע"ב	60	
סוכה		
ו ע"ב	28	
מגילה		
ג ע"א	143, 138, 60, 46	
ט ע"א	203	
יג ע"א	310	
יח ע"ב	214, 108	
כה ע"ב	54	
חגיגה		
ו ע"ב	61	
קידושין		
ל ע"א	194, 62, 51, 50	
סו ע"ב	51	
כתובות		
		גיטין
		ס ע"א
		נדרים
		לז ע"א
		לז ע"ב
		לז ע"ב – לח ע"א
		סוטה
		יב ע"ב
		כ ע"א
		בבא בתרא
		יג ע"ב
		יד ע"ב – טו ע"א
		קט ע"ב
		סנהדרין
		כא ע"ב
		כב ע"א
		מנחות
		כט ע"ב
		לב ע"ב
		פסחים
		קיב ע"א
טקסטים לא־מקראיים ממדבר יהודה		
קומראן		
מג' הנחושת	189	
מגילת ההודיות	196	
1QS	188	
1QSa	188	
4QCommGen A (4Q252)	88	
4QTest	289, 88, 87, 78	
4QNon-Can. Psalms A–B	110	
ואדי מרבעאת		
תעודה 42	97	
מצדה		
MasShirShabb	97	

136	יוסטיניאנוס, נובלה 146			כתובות
	יוסף בן מתתיהו, על המלחמה היהודית	205		כתובת השילוח
109	ז 150	205		כתובת מישע
	יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים	205		לוח גזר
305	ו 68	205, 189, 107		לוחיות כסף מכתף הנום
301	ח	97		מצדה, 449
73	יא, 340 – 345			מקורות נוספים
171	מק"א א 56 – 58			איגרת אריסטאס
171	מק"ב ב 14 – 15	125, 123		אכלה ואכלה, רשימה 97
178	ספר המתים המצרי	53		אכלה ואכלה, רשימה 98
	רמב"מ, משנה תורה, ב, הלכות ספר תורה	53		אכלה ואכלה, רשימה 168
46, 42	ה, ד	57		אָקֶהֶת יֵט 62
190, 178, 108	פפירוס נש	330		בן סירא מו 13
310	תרגום שני אס' ב, ז	251		ברוך א 1 – ג 8
240	KTU 1.4, VI.46	279, 131		הוראת אָמֶנ-אָפֶ(ת), בית 30
290	CD V 1 – 5	324		

מפתח האישים

תנאים ואמוראים

285	בן־דב י'	203	מר זוטרא
214, 42	בנודיד א'	203	מר עוקבא
87, 86, 85, 73, 72, 70, 62	בן־חיים ז'	143, 137	ר' אליעזר
66	בן חיים יעקב	143, 57	ר' יהושע
70	בן־צבי י'	28	ר' ישמעאל
35	בצר צ'	174, 138, 109, 108	ר' מאיר
189	בר־אילן מ'	193	ר' מתיה בן חרש
59	ברויאר י'	170, 138	ר' עקיבא
62, 59, 53, 51, 42, 22	ברויאר מ'	28	ר' שמעון
107	ברקאי ג'		
108	גורן ש'		
350, 144, 68, 43, 42, 32	גושן מ'		

פרשני ימי הביניים

352, 351	גזניוס ו'	63, 62, 53, 51, 38	אליהו בחור
1	גייגר א',	212, 65	אבן ג'נאח
238, 236, 234, 221, 56	גלצר מ'	226	ידידיה שלמה מנורצי
323, 245, 242, 239	גרינץ י"מ	65, 35	משה הדרשן
189, 187, 70, 42, 22	דותן א'	109	ראב"ע
51, 1	דמסקי א'	243, 240, 206, 61	רב סעדיה גאון
59, 42	הברמן א"מ	147	רד"ק
187	היגר מ'	67	רמב"ם
187, 108, 66, 22	הרן מ'	46, 42	רמב"ן
187	ויס ר'	61	רש"י
189, 28	זהרי מ'	67, 61	שד"ל
225, 141, 78, 70	זוסמן י'	324, 238, 75	
226	זינגר א"ד		
90	זליגמן י"א		
328	חמיאל ח'		
234, 122	טוב ע' 24, 51, 90, 96, 104, 122, 249,		
52, 51, 45	טוב ע' 24, 51, 90, 96, 104, 122, 249,		
342, 315, 287, 278, 275, 250	טור־סיני נ"ה		
350	טיגאי י'		
226, 201, 52	טל א'		
213, 108	טלמון ש'		
362, 82, 75, 74, 72	טלשיר צ'		
350, 327, 248, 96, 68, 32			
312, 298, 90			

כללי

201	אביגד נ'
106	אולריק י'
324, 205	אחיטוב ש'
221	אלדר א'
249	אליועני (קנטרוביץ) מ'
84	אשל ח'
201	בית־אריה מ'

229, 200, 167, 101, 96, 86	קוטשר י'	108	ידין י'
303, 247		48, 42, 38, 37, 33, 31, 22	ייבין י',
141	קומלוש י'	191, 99, 62, 61, 59, 56, 51, 49	
250, 222	קימרון א'	98	ילון ח'
75	קירכהיים ר'	32	ילין ד'
350, 66, 42, 37, 22	רבין ח'	52	ילינק א'
32	רוזנטל ד'	247, 243	יפת ש'
31	רוזנפלד ש'	201, 32	ירדני ע'
278, 275, 252, 245, 233	רופא א'	62, 59, 42, 37, 30, 24, 22	כהן מנחם
293, 290, 288, 286, 285, 281		70, 68, 66, 64	
321, 305, 304, 302, 294		54, 53, 51	כהן מימון
142	רידר ד'	201, 141, 51, 45	כשר מ'
37	רייני א"פ	48	כשר ר'
42	שמוש א'	53, 51	לזין ש'
141	שנאן א'	108	לזינגר ד"ש
51	שניצר ש'	63	ליאנס ד'
300	תדמור ח'	167, 56, 49, 48, 29, 28	ליברמן ש'
		250	
		144, 24	מאורי י'
29	Abegg, M.G	69, 59	מדן מ'
278, 117, 111	Aejmelaeus, A	223, 41, 40, 37	מורג ש'
30, 308, 295, 279		307, 291, 286, 285	מזור ל'
334	Aland, B	251	מזר ב'
334	Aland, K	75	מטל ז'
311	Albertz, R	56	מלמד ע"צ
173, 172, 170, 168	Albrektson, B	201	נאה ש'
340, 268, 261		201	נוה י'
168, 167, 163, 107	Albright, W.F	108	נחמן ד'
354, 206		187, 1	סגל מ"צ
144, 143, 141	Alexander, P.S	32	סיראט ק'
314, 291	Allen, L.C	48	סנדלר פ'
328	Althann, R	70, 69, 62, 53, 51, 46, 42	עופר י'
37	Altmann, A	47	פ' פינפר
243	Anbar, M	82, 75, 74, 72	פלורנטין מ'
209, 208, 203, 51, 24	Andersen, F.I	66, 37, 24	פנקובר י'
361, 229, 213, 212, 211		98	פסברג ש'
169, 1	Ap-Thomas, D.R	45	פרנקל י'
31	Aptowitzer, V	74	צדקה א' ור'
270, 265, 262, 261	Archer, G.L	74	צדקה י'
293, 286, 285	Auld, A.G	345, 342, 1	צפור מ'
325, 319	Avishur, Y	203	צרפתי גב"ע
62	Bacher, W	59	קוגוט ש'

95	Bonani, G	69	Baer, S
355, 273, 155	Borbone, P.G	108, 71, 70	Baillet, M
70	Braulik, G	47	Banning J.H.A. van, S.J
328	Brekelmans, C	187	Bar-Ilan, M
66	Breuer, M	58, 56	Barnes, W.E
, 129, 122, 114, 111	Brock, S.P	, 54, 53, 51, 44, 43, 40	Barr, J
144, 140, 139		, 212, 211, 210, 208, 203, 111	
44	Brønno, E	329, 327	
129	Brooke, A.E	267, 265, 262, 261	Barth, H
, 110, 108, 106, 92	Brooke, G.J	, 42, 29, 22, 18, 1	Barthélemy, D
275, 261		, 126, 122, 108, 90, 62, 56, 46	
1	Brotzman, E.R	, 158, 155, 140, 138, 137, 136	
110	Brownlee, W.H	, 261, 255, 253, 245, 236, 172	
354, 14	Budde, K	, 275, 271, 267, 265, 263, 262	
165	Buhl, F	319, 340, 304, 294, 293,	
340, 300	Burney, C.F	297, 146	Baumgartner, A.J
141, 140, 138	Busto Saiz, J.R	28	Beckwith, R.T
49	Butin, R	225	Beegle, D.M
97	Campbell, J	340	Beer, G
128	Cantera, J	354	Begrich, J
, 214, 166, 39, 18, 1	Cappellus, L	213, 189, 23, 22	Beit-Arié, M
267, 262		92	Ben-Dov, J
87	Caquot, A	267	Bengel, J.A
334, 111	Carson, D.A	70	Ben-Hayyim, Z
51	Cassuto, P	, 268, 267, 262, 254	Bentzen, A
53	Cassuto, U	272	
355, 305, 304	Catastini, A	330	Berlin, A
328	Cathcart, K.J	340	Bewer, J.A
178	Černý, J	122	Bickerman, E
, 163, 153, 149, 34	Chiesa, B	7	Bidermannus, J.G
165, 164		203, 201, 32	Birnbaum, S.A
, 169, 156, 155, 18	Childs, B.S	189	Birt, T
253		56	Black, M
270	Clark, A.C	, 66, 62, 49, 48, 46, 45	Blau, L
262	Clericus, J	195, 189, 69	
297, 296	Clifford, R.J	328	Blommerde, A.C.M
310	Clines, D.J.A	128	Blondheim, D.S
277, 275, 177, 159	Cogan, M	183	de Boer, P.A.H
74, 72	Coggins, R.J	, 136, 128, 122	Bogaert, P.-M
328	Cohen, C	, 308, 293, 291, 280, 279, 278	
333, 35	Cohen, M	309	
70, 69, 61, 59, 7	Cohen, M.B	312	Böhler, D

324 ,187	Demsky, A	108 ,97	Cohn, Y.B
128	den Boeft, J	340 ,311	Collins, J
214	Dennefeld, L	297 ,296 ,97	Cook, J
147	Derenbourg, J	107	Cook, S.A
87 ,84 ,73 ,72 ,70	Dexinger, F	340	Cooke, G.A
340	Dhorme, E	323	Cooper, A
38	Dietrich, M	254 ,159 ,155	Coote, R.B
245	Dietrich, W	327 ,262	Coppens, J
143 ,22	Díez Macho, A	357 ,355 ,354 ,340	Cornill, C.H
142 ,38 ,34	Díez Merino, L	132	Cox, C.E
292	Dijkstra, M	,353 ,258 ,163	Crawford, S.W
340	Dillmann, A	357 ,356 ,355	
31	Dimant, D	,96 ,95 ,90 ,88 ,44	Cross, F.M
201	Diringer, D	,167 ,163 ,151 ,140 ,99 ,97	
145 ,144	Dirksen, P.B	,204 ,203 ,202 ,201 ,172 ,170	
36	Döderlein, J.C	,331 ,304 ,253 ,208 ,206 ,205	
129 ,122	Dogniez, C	354	
204	Donner, H	,74 ,73 ,72 ,71 ,70	Crown, A.D
130 ,122	Dorival, G	213 ,189	
,62 ,59 ,42 ,41 ,37 ,22	Dotan, A.	313 ,312	Dahmen, U
344		,328 ,327 ,323 ,268	Dahood, M
95	Doudna, G	329	
319 ,250 ,231 ,107	Driver, G.R	52	Daley, S.C
,192 ,183 ,156 ,111	Driver, S.R	265	Daube, D
340 ,269 ,245 ,243 ,228		,263 ,262 ,261 ,214	Davidson, S
31	Ducan, M	340 ,272	
321	Duhm, B	99	Davies, P.R
154	Sellin, E	265	Davies, W.W
334 ,333 ,267 ,234	Ehrman, B	31	Davis, M.C
,164 ,155 ,28 ,1	Eichhorn, J.G	151	de Dieu, L
231 ,214		264 ,150 ,147 ,141	de Lagarde, P
,189 ,170 ,154 ,1	Eissfeldt, O	362 ,342 ,35 ,18	de Rossi, J.B
273		310	De Troyer, K
90	Elgvin, T	172	de Vaux, R
343	Elliger, K	300	De Vries, S.J
268	Emerton, J.A	321	Dearing, V.A
263	Epp, E	307 ,163 ,104 ,90	Debel, H
32	Esh, S	,262 ,253 ,160 ,156 ,1	Deist, F.E
,107 ,87 ,78 ,74 ,72 ,70	Eshel, E	347 ,345 ,342 ,267 ,266	
324 ,249 ,108		145	Delekat, L
87 ,74 ,72	Eshel, H	,228 ,221 ,214 ,69	Delitzsch, F
126	Fabry, H.-J	322 ,250	

- 354 Giesebrecht, F
 132 Gillmayr-Bucher, S
 328, 327, 319 Ginsberg, H.L
 ,46,45,33,22,7 Ginsburg, C.D
 ,67,66,57,56,49,48,47
 ,211,203,192,187,169,111
 336,243,231,228
 74 Giron Blanc, L.F
 322,262,166,164 Glassius, S
 141 Glessmer, U
 327 Goedicke, H
 280,279,278,163 Goldman, Y
 66 Goldschmidt, L
 138 González Luis, J
 ,294,293,149 Gooding, D.W
 309,308,302,300,298
 327,205,203 Goodwin, D.W
 163,56,55,54,53,51 Gordis, R
 ,24,22 Goshen-Gottstein, M.H
 ,98,69,68,67,66,37,31
 ,165,163,158,144,117,111
 350,349,342,333,253
 280,278 Gosse, B
 340 Gotthard, H
 327,138,43 Grabbe, L.L
 139 Grafton, A
 146 Graves, M
 330 Gray, G.B
 143,141 Gray, J
 ,158,157,155,29 Greenberg, M
 272,171,170,168
 137,136 Greenspoon, L
 32 Greenstein, E.L
 1 Greetham, D.C
 311 Grelot, R
 141 Grossfeld, B
 151 Grotius, H
 128 Gryson, R
 275 Habel, N.C
 128 Haelewyck, J.-C
 333 Hall, B
 319,250,187 Hall, F.W
 126 Faulkenberry Miller, J.B
 327 Fenton, T.L
 ,128,122 Fernández Marcos, N
 ,306,305,261,144,141,140
 357
 66,38 Fernández Tejero, E
 340 Fernández Truyols, A
 140 Field, F
 309,308 Finn, A.H
 279,278 Fischer S.J., G
 342,253,1 Fischer, A.A
 128 Fischer, B
 ,285,250,234,231 Fishbane, M
 288
 90 Fitzmyer, J
 142,90 Fitzmyer, J.A
 313,312 Flint, P.W
 292,156,154,150 Fohrer, G
 ,209,208,203,51 Forbes, A.D
 361,229,213,212,211
 297,296 Forti, T
 355,310,297,296 Fox, M.V
 278,126 Fraenkel, D
 70,69,7 Freedman, D.B
 ,94,73,48,24 Freedman, D.N
 ,203,202,187,154,96,95
 ,270,209,208,206,205,204
 354,331,330,319
 292,291 Freedy, K.S
 65 Frensdorff, S
 138 Friedmann, M
 179 Fuller, R.E
 355,29 Garbini, G
 307,90 García Martínez, F
 287,285,72,71 Gaster, M
 168,166,138,56 Geiger, A.
 354,144 Gelston, A
 137,136,1 Gentry, P.J
 297,167,163 Gerleman, G
 ,151,70,38,37 Gesenius, W
 327,324,216
 128 Gesche, B

139	Johnson, B	239	Hamilton, G.J
,353 ,280 ,278 ,238	Joosten, J	362 ,314 ,310	Hanhart, R
357 ,356 ,355		354	Hanson, P.D
95	Jull, A.J.T	201 ,73	Hanson, R.S
226	Junker, H	189 ,187 ,177	Haran, M
,69 ,67 ,44 ,38 ,37 ,31	Kahle, P	122	Harl, M
,169 ,166 ,158 ,155 ,149 ,147		132	Hatch, E
178 ,170		355 ,354 ,344 ,343 ,341	Haupt, P
273	Kaiser, O	298	Hayes, C
249 ,16	Kalimi, I	263 ,262	Hayes, J.H
146	Kamesar, A	181	Hempel, C
122	Karrer, M	214 ,31	Hempel, J
87 ,84 ,76 ,73 ,70	Kartveit, M	,130 ,104 ,78 ,62 ,1	Hendel, R.S
265	Katz, P	,298 ,293 ,249 ,214 ,163 ,158	
327 ,216 ,38 ,37	Kautzsch, E	357 ,356 ,355 ,354 ,353	
147 ,146	Kedar-Kopfstein, B	123 ,122	Hengel, M
18	Keil, K.F	292	Herrmann, J
64 ,62	Kelley, P.G	306 ,305	Hess, R.S
262 ,221 ,214	Kennedy, J	73	Hjelm, I
356 ,319 ,253	Kenney, E.J	354 ,353	Hognesius, K
,68 ,35 ,18 ,16 ,7	Kennicott, B	279 ,238	Holladay, W.L
336 ,231 ,214		129	Holmes, R
128	Kessels, A.H.M	286 ,285	Holmes, S
43	Khan, G	298	Hooykaas, I
123	Kim, H	267 ,256	Hort, F.J.A
136	Kim, J.-H	242	Hossfeld, F.-L
249 ,130 ,78	Kim, K.-R	151	Hottingerus, J.H
,160 ,156 ,155 ,149	Kittel, R	322 ,262	Houbigant, A.F
358 ,343 ,342 ,253 ,162		261	Housman, A.E
142	Klein, M.L	340	Houtsma, M.Th
,261 ,250 ,149 ,1	Klein, R.W	,298 ,245 ,137 ,136 ,128	Hugo, P
300 ,298 ,269 ,267 ,264 ,262		300	
163	Klijn, A.F.J	328	Hummel, H.D
298	Klostermann, A	245	Hutzli, J
312	Knoppers, G.N	138	Hyvärinen, K
249 ,234 ,233	Koenig, J	162 ,60 ,59	Jansma, T
340 ,330 ,165 ,163 ,18	König, E	280 ,279 ,278	Janzen, J.G
,106 ,60 ,59 ,1	Kooij, A. van der	154	Japhet, S
,277 ,275 ,233 ,184 ,138 ,137		122	Jellicoe, S
350 ,340 ,303 ,302		144	Jenner, K.D
137	Kraft, R.A	253 ,156 ,155	Jepsen, A
18	Kraus, H.J	310	Jobes, K.H

97	Lübbe, J	334	Kraus, J.L.H
145	Lund, J.A	122	Kraus, W
280, 278	Lundblom, J.R	189, 29	Krauss, S
, 291, 280, 278, 124, 122	Lust, J	250	Krecher, J
350, 294, 293		171, 168, 104, 1	Kreuzer, S
222	Luzzatto, S.D	319, 309	Kuenen, A
319, 254, 253	Maas, P	273	Kümmel, W.G
345, 342	Macchi, J.-D	197	Kugel, J
73	Macdonald, J	328	Kuhnigk, W
132	Macintosh, A.A	108	Kuhn, K.G
292, 291	Mackie, T.P	44	Kutscher, E.Y
165	Macpherson, J	138	Labendz, J
221, 85, 83, 70, 45	Macuch, R	340	Lachmann, J
95	Magness, J	353, 165	Lachmann, K
37	Malone, J.L	145	Lamsa, G.M
261	Manilius, M	47	Landgraf, A
86	Mansoor, M	, 104, 97, 92, 90, 29, 24	Lange, A
144, 31	Maori, Y	, 170, 169, 168, 126, 110, 105	
342, 312	Marcus, D	313, 312, 304, 293, 278, 171	
84, 70	Margain, J	46	Langlamet, F
, 319, 253, 111	Margolis, M.L	189	Lansing Hicks, R
322		18	Laplanche, F
365, 361	Marquis, G	298	Larsson, G
155	Martin, G.D	139	Law, T.M
198, 191, 187, 96, 46	Martin, M	354	Le Mat, L.A.F
, 96, 73, 94, 48	Mathews, K.A	145	Lee, S
203, 202, 187, 154, 153		171, 48	Leiman, S.Z
316, 286, 285, 243	Mazor, L	28	Leipoldt, J
, 245, 168, 10, 1	McCarter, P.K	190, 189	Lemaire, A
340, 305, 268, 264, 250		202	Lemke, W.E
, 234, 62, 56-58, 50	McCarthy, C	314, 156, 155, 87	Lemmelijn, B
344, 342, 243, 239, 238, 236		336	Letteris, M.H
340, 268, 56	McKane, W	154	Levine, B
137	McLay, T	141	Levine, E
202	McLean, M.D	171	Lewis, J.P
129	McLean, N	179	Lieberman, S
141	McNamara, M	144	Lieu, J.M
286, 285	Meer, M.N. van der	42	Lipschütz, L
354	Meinhold, J	66	Loewinger, D.S
245, 146	Meiser, M	177	Lohfink, N
36	Meisner, J.H	262	Loisy, A
140	Mercati, G	323	Loretz, O

,139,66,55,51	Orlinsky, H.M	265	Méritan, J
342,285,253		334,333,267	Metzger, B.M
87	Owen, E	297	Mezzacasa, G
214,16	Owen, H	270	Miano, D
333	Parker, D.C	322	Michaelis, J.D
245,243,206,90	Parry, D.W	328	Michel, W.L
129	Parsons, J	34	Miletto, G
266	Pasquali, G	154	Milgrom, J
90	Paul, A	306,152,108	Milik, J.T
270	Paul, S	322,206,203,192	Millard, A.R
,263,262,261,253	Payne, D.F	300	Miller, J.M
271		326	Mitchell, H.G
47,43,37,24,5	Penkower, J.S	110	Molin, G
73,43	Pérez Castro, F	340	Montgomery, J.A
322,231,221,214	Perles, F	161,47,46	Moore, G.F
194,47,46	Perrot, C	98,45,43,41,38	Morag, S
354,107	Peters, N	28	Morenz, S
156	Pfeiffer, R.H	108	Morgenstern, M
87	Philonenko, M	166,56,51,18	Morinus, J
66	Pick, B	96	Muchowski, P
132,127	Pietersma, A	,66,46,37,22,1	Mulder, M.J
,293,214,183,1	Pisano, S.J., S	187,146 – 141,122,111,67	
304		354	Müller, D.H
254	Ploeg, J. van der	311,137,122	Munnich, O
326,312	Pohlmann, K.-F	213,203	Murtonen, A
365,361,297,296	Polak, F.H	202,192	Naveh, J
189	Poole, J	309,308	Nelson, R.D
309,308	Popper, J	251	Niehr, H
262	Porter, J.S	307	Noort, E
254,253	Postgate, J.P	,262,261,253,162,1	Noth, M
298	Preuss, E	265	
61,3	Prijs, L	146	Nowack, W
324	Pritchard, J.B	266,254,167,150	Nyberg, H.S
106	Pulikottil, P	67	O'Connell, S
84,74,70	Pummer, R	330	O'Connor, M
85,73,70	Purvis, J.D	,196,193,191,46	Oesch, J.M
99,98,96	Qimron, E	197	
128	Quispel, G	270,253	O'Flaherty, W.D
172	Rabin, C	338,35	Ofer, Y
,314,212,204,126	Rahlf, A	137,122	Olofsson, S
362		165,163,155,150	Olshausen, J
31	Rappaport, U	319	Oort, H

137	Schmitt, A	41	Ratzabi, Y
42	Schneider, B	189	Reed, R
98	Schniedewind, W.M	319, 136	Reider, J
, 76, 72, 70, 54, 39, 37	Schorch, S	214	Reinke, L
, 243, 242, 239, 234, 82, 81		323	Rendsburg, G
245		192, 191, 38, 34	Revell, E.J
128	Schulz-Flügel, E	253, 250, 187, 1	Reynolds, L.D
73	Schur, N	340	Richter, G
340	Scott, M	261	Ricks, C
345, 342	Scott, W.R	, 66, 62, 51, 38, 1	Roberts, B.J
302	Seebass, H	333, 170, 169, 156, 69	
126	Seeligmann, I.L	, 245, 244, 243, 242, 237	Rofé, A
, 108, 104, 90, 76, 71	Segal, M	307, 306, 280, 279, 278, 252	
315, 236		309, 308	Robertson Smith, W
171, 168	Segal, M.Z	204	Röllig, W
327	Segert, S	345, 342	Römer, T.C
151	Seldenus, J	290, 286	Rösel, H.N
156, 150	Sellin, E	, 154, 130, 127, 121	Rösel, M
266	Semler, J.S	291, 286	
72	Shehadeh, H	355	Rooy, H. van
300	Shenkel, J.D	31	Rosenfeld, S
143, 141	Shepherd, D	164, 18	Rosenmüller, E.F.C
, 193, 187, 109, 108	Siegel, J.P	52	Rosenzweig, A
202		292	Rost, P
331	Sievers, E	70	Rothschild, J.-P
261	Silva, M	354	Rowley, H.H
138	Silverstone, A.E	270, 262, 261	Royse, J.R
69	Simon, L	354	Ruben, P
18	Simon, R	234, 100, 64, 62	Rubinstein, A
52, 51	Simonis, J	343	Rudolph, W
329	Singer, A.D	345, 342	Rüger, H.P
172, 152, 90	Skehan, P.W	168, 31	Saebø, M
298	Skinner, J	278, 206	Saley, R.J
47	Smalley, B	139, 138	Salvesen, A
156	Smend, R	, 315, 313, 312, 236	Sanders, J.A
265, 261	Smith, H.P	350, 342	
262	Smith, J	87, 70	Sanderson, J.E
337, 70	Snaith, N.H	170	Sarna, N.M
280, 278	Soderlund, S	84	Schattner-Rieser, U
, 117, 111	Soisalon-Soininen, I	, 267, 163, 140, 22	Schenker, A
139		, 336, 312, 300, 298, 278, 275	
144	Sokoloff, M	350, 349, 348	

- 97, 96 Tigchelaar, E.J.C
 355, 353, 68 Timpanaro, S
 ,277, 275, 233 Toorn, K. van der
 318
 354, 14 Torrey, C.C
 ,96, 95, 90, 87, 78, 76, 71 Tov, E
 ,126, 122, 117, 116, 111, 105
 ,183, 172, 140, 131, 130, 127
 ,275, 249, 246, 221, 214, 197
 ,297, 294, 286, 280, 279, 278
 ,350, 342, 333, 315, 312, 310
 361, 358, 357, 353
 ,170, 168, 1 Trebolle Barrera, J
 ,300, 298, 293, 291, 275, 171
 306, 305, 301
 252, 239 Tsevat, M
 300, 299 Turkanik, A.S
 136 Turner, N
 ,97, 94, 92, 91, 27, 24 Ulrich, E
 ,173, 168, 163, 128, 126, 104
 ,296, 295, 286, 275, 258, 180
 ,353, 340, 311, 307, 305, 302
 355
 174, 171 Van Seters, J
 88 VanderKam, J.C
 214 Vannutelli, P
 123, 122 Veltri, G
 221 Vodel, F
 340, 273, 271, 263, 253 Volz, P
 74 von Gall, A.F
 144 Vööbus, A
 268 Walker, N
 31 Wallenstein, M
 295, 158, 157 Walters, S.D
 253 Waltke, B.K
 ,262, 261, 166, 66 Walton, B
 266, 265, 263
 91 Washburn, D.L
 330 Watson, W.G.E
 279, 278 Watts, J.W
 146 Weber, R
 95 Webster, B
 229 Southwood, C.H
 ,52, 51, 49, 46, 44, 22 Sperber, A
 ,204, 167, 142, 83, 70, 64, 62
 342, 326, 319, 247, 221, 214
 140 Spottorno, M.V
 340 Spurrell, G.J
 212 Stade, B
 267, 265, 262, 261 Steck, O.H
 192, 189 Steinschneider, M
 71 Stenhouse, P
 ,262, 154, 38, 1 Steuernagel, C
 272, 268
 ,280, 278, 275, 155 Stipp, H.-J
 292, 291
 111 Strack, H.L
 303 Stromberg, J
 280, 278 Stulman, L
 146 Stummer, F
 124 Sundberg, A
 309, 126, 124, 122 Swete, H.B
 323 Szabó, A
 142, 71 Tal, A
 ,90, 84, 53, 48, 46, 1 Talmon, S
 ,155, 153, 152, 149, 111, 92
 ,219, 171, 170, 165, 163, 158
 327, 302, 248, 221
 ,297, 296, 275, 219 Talshir, Z
 299, 298
 42 Tawil, H
 141, 140 Taylor, B.A
 340 Taylor, J
 252, 76 Teeter, A
 145, 144 ter Haar Romeny, B
 129 Thackeray, H.St.J
 ,262, 245, 183, 150 Thenius, O
 340, 295, 265
 300 Thiele, E.R
 329, 201 Thomas, D.W
 65 – 261, 253, 1 Thompson, J.A
 253 Thorpe, J
 ,240, 239, 154, 76, 71 Tigay, J.H
 277, 242

253, 250, 187, 1	Wilson, N.G	258, 1	Wegner, P.D
190, 189	Wise, M.O	,66, 62, 60, 59, 51	Weil, G.E
95	Wölfl, W	344, 342	
324, 323	Wolff, H.W	204	Weinberg, W
,342, 64, 62, 8	Wonneberger, R	250, 156, 1	Weingreen, J
345		349, 342, 280, 278	Weis, R.D
361	Worth, Jr., R.H	144	Weiss, R
,171, 168	Woude, A.S. van der	145, 144	Weitzman, M.P
173		,245, 166, 150	Wellhausen, J
266, 265, 262, 166	Wrangham, F	340, 269, 265, 246	
,262, 253, 162, 1	Würthwein, E	280, 278	Wells, R.D
345, 342, 273, 264		268, 99	Wernberg-Møller, P
354, 340	Wutz, F.X	354, 333	West, M.L
95	Yardeni, A	272, 267, 256	Westcott, B.F
243	Yaron, R	262	Wette, W.M.L de
342, 58, 7	Yeivin, I	127	Wevers, J.W
,168, 104, 79, 27, 24	Young, I	99	White, R.T
204, 170		167	Wiener, H.M
315, 87, 76, 71	Zahn, M.M	300	Wifall, Jr., W.R
303, 302	Zakovitch, Y	324	Wildberger, H
340	Zandstra, S	139	Williams, M
204	Zevit, Z	,353, 111	Williamson, H.G.M
132, 131, 111	Ziegler, J	357	
340, 326	Zimmerli, W	224	Willis, T.M
57, 56	Zipor, M.A	313, 312, 191	Wilson, G.H
71	Zsengeller, J	324	Wilson, J.A

מפתח העניינים

אוגריתית, 329, 328	דבטרנומיסט, 125, 160, 175, 286,
אונקיאלי, 127	287, 288, 289, 291, 302, 316,
אוריגנס, 136, 139	317
אכדית, 159, 177, 250, 304	דמוינה"מ
ספרות אכדית, 255, 277	ר' נוסח המסורה
אכלה ואכלה, 53, 65	דקדוקי הטעמים, 65, 69
אלוהיסט, 15, 183	הבדלי גרסה, 6, 102, 103, 214-252
אס"ק	גלוסות, 117, 168, 250, 251, 274,
ר' קומראן, אסכולת סופרים קומראנית	321, 292, 276
אסיים, 91, 245	גרסאות כתיב
אקורדנס, 22, 46, 51, 71, 87, 342,	ר' כתיב-קרי
362	גרסאות לא תולדות, 258
ביקורת הנוסח	גרסאות לשוניות
גורם המקריות, 152, 153, 154, 169,	ר' הבדלי גרסה, שינויי תוכן
300, 184, 182, 176, 174	גרסאות מגמתיות, 291
גישה חדשה, 16, 152, 277	גרסאות נרדפות, 83, 84, 158, 248,
הגדרה, 1, 254	258
וביקורת ספרותית, 275-317	גרסאות ספרותיות, 176, 180, 255,
חקירה ביקורתית, 18	318-275, 259, 258
כלים ממוחשבים, 361-365	הערכה, 317, 261-274
מהות, 253	גרסאות עדיפות, 256, 273
מינוח, 150	גרסאות פונטיות, 14, 85, 223, 226
צורך לעסוק בה, 2-8	גרסאות קרי
ר' הערכת הגרסאות, הצעות תיקון, כלים	ר' כתיב-קרי
ממוחשבים, נוסח המקרא,	גרסאות תוכן, 258
סובייקטיביות, תרגומים עתיקים	גרסאות תולדות, 14, 159, 162, 257
ביקורת ספרותית, 134, 349, 275-317,	הוספות
363	ר' תופעות טקסטואליות
שומ', 76	הערכה, 261, 266, 317, 349
בעלי המסורה, 22, 33, 34, 39, 40,	גילם של טקסטים, 266
64, 62, 61, 46, 44	גרסאות עדיפות, 273
בן אשר, 22, 41, 42, 43, 64, 66, 69,	גרסה קצרה, 269
337	גרסה קשה, 267, 268, 269, 270,
בן נפתלי, 41, 42, 43, 64	272, 271
גישה פילולוגית, 327	כלים ממוחשבים, 363
גרסה קשה	כלים, 261-274
ר' הבדלי נוסח, הערכה	סובייקטיביות, 273

פרשה פתוחה, 46, 188, 195, 196,	קריטריונים חיצוניים, 264
305, 304	קריטריונים פנימיים, 267
פרשות, 47	שינויים פרשניים, 271
פרשיות, 46, 195	סוגי גרסאות, 257
טיפוס טקסט, 149, 150, 151, 152,	שינויי תוכן, 79, 232, 271
182, 153	הערות פרשניות, 250
טעמים, 23, 24, 35, 59, 60, 61, 64,	לשון נקייה, 242
67, 68, 72, 191, 194	שינויים בדרך המדרש, 251
טקסטים בלתי־משויכים, 104, 105,	שינויים לשוניים, 81, 247, 257
106, 154	שינויים נומיסטיים, 243
כלים ממוחשבים, 38, 51, 59, 62, 66,	שינויים תיאולוגיים, 50, 76, 115,
365-361, 342, 319, 214, 87, 71	247-234, 184, 179, 131
כתב, 201-203	תורה שומרונית, 70-90
כתב מרובע, 8, 203, 222	תחיבות, 238, 251, 276, 292, 321
כתב עברי, 202, 222	תרגומים עתיקים, 117
שינוי הכתב, 202	הבראסם, 117, 146, 286, 289, 290
כתיב, 178, 203-213	הומרוס, 58, 159, 255
אל"ף נחה, 229	הירונימוס, 44, 45, 138, 146, 147
אמות־קריאה, 6, 25, 38, 204,	הכספלה, 25, 31, 44, 126, 136,
205, 208, 211, 228	137, 138, 139
מגילות קומראן, 97-99	הצעות תיקון, 319-331
נוסח המסורה, 207-213	בזיקה למגילות מדבר יהודה, 320
שומ', 79, 85	בזיקה לתופעות טקסטואליות, 321
שיטות כתיב, 205	לפי ההקשר, 322
כתיבה, 199-201	לפי שפות קרובות, 327
אותיות סופיות, 99, 187, 188,	מטעמי משקל, 330
193, 214, 230	תיקונים לשוניים, 326
כתיבה רצופה, 192	הרמוניזציה
מגילות, 187	ר' תופעות טקסטואליות
שבירת מילים, 201	וולגטה, 25, 27, 31, 39, 47, 112,
כתיב-קרי, 7, 52, 56-61, 79, 337	145, 146
אל תקרי, 32, 52	וטוס לטינה, 122, 128, 146, 293
כתיב ולא קרי, 53	חיבורים דמויי מקרא, 184, 312
קרי ולא כתיב, 53	חלוקת הטקסט
קרי תמידי, 53	חלוקת מילים, 192, 227
בר' כז 3, 248	מזמורים, 196
דב' כא 7, 247	סידור הטקסט בצלעות, 5, 194,
דב' לג 2, 228	197, 196
יהו' טו 47, 224	פסוקים, 5, 46, 194
שופ' ט 8, 248	פסקא באמצע פסוק, 48, 195,
שמ"א יז 23, 217	פרקים, 4, 47
שמ"ב יג 37, 225	פרשה סתומה, 46, 195, 196

נחל ערוגות, 207, 173	שמ"ב יז 7, 227
נחל צאלים, 207, 173, 95	שמ"ב כב 15, 217
ר' קומראן	מל"א ז 45, 226
מגילת סנרוס, 178, 108, 30	מל"ב ג 24, 224
מדינחאי, 33	מל"ב ה 12, 224
מהדורות	יש' ט 6, 193
ר' מקרא	יר' ב 20, 223
מודולה, 364, 363, 122, 91, 71, 22	יר' מב 6, 248
מורפולוגיה, 178, 123, 98, 97, 71	יר' נא 3, 219
364, 362, 204	יח' ז 21–22, 217
ניתוח מורפולוגי, 362	יח' מב 9, 228
מזוחות, 214, 213, 108	מש' יז 27, 223
מינוסקולים, 140, 127	איוב לח 12, 228
מנחת שי, 65, 49, 35	נחמ' ב 13, 193
מסורה, 66–62, 34, 7	ר' סופרים
חיבורי המסורה, 64	כתף הגומ, 205, 189, 107
מהדורות, 65	לשון, 102, 98
מסורה גדולה, 64, 63, 62, 57, 49	כלים ממוחשבים, 365
מסורה סופית, 64	שומ', 83, 82, 81
מסורה קטנה, 64, 63, 53, 52, 48	שינויי לשון
ר' אכלה ואכלה; דקדוקי הטעמים; נוסח המסורה	ר' הבדלי גרסה, שינויי תוכן
מסורת סייג לתורה, 65	מ"ם אנקליטית, 329, 328
מסירת הנוסח, 262–214	מאגר התנ"ך, 337, 66, 62, 59, 38, 22
עקיבות, 177	362
תהליכים, 214	מגוון טקסטואלי
תורה, 183	ר' עדי נוסח
מערכאי, 33	מגילות, 191–187
מערכת, 64	בעלות, 185
מצחף, 213, 207, 192, 191, 24	היקף, 190
מקדש, 171, 35	חומרים, 189
הפקדת ספרים, 179, 177, 171, 170	תפוצה, 184
מקרא	ר' כתיבה; מקרא; סופרים
תורה, 184, 183, 150, 130, 20	מגילות מדבר יהודה, 108–90, 27, 16, 2
בראשית ה, יא, 298	173, 151
יהושע, 307	בזיקה להצעות תיקון, 321
שמואל–מלכים, 301	ואדי מרבעאת, 181, 173, 172, 95
שמ"א ב, 295	207
שמ"א יא, 304	ואדי סדיר, 207, 173
שמ"א טז – יח, 293	כלים ממוחשבים, 362
מל"א, 299	ממצא, 94, 92
מל"ב, 301	מצדה, 207, 181, 173
	נחל חבר, 207, 181, 173, 95

קאסוט, 4, 5, 69, 337	ירמיה, 278
קורן, 4, 5, 336	יחזקאל, 291
ר' חלוקת הטקסט	משלי, 297
מקרא משוכתב, 110, 132, 180, 184	דניאל, 311
סדר הספרים, 4, 124	נחמיה, 312
ספרי אמ"ת, 4, 5, 58, 60	דברי הימים, 167
עזרא, 312	כתובים מקבילים, 11
עשרת הדיברות, 6, 84, 190, 213	מגילות קומראן
פרשנות, 2, 17, 232, 233, 250	מגילות ליטורגיות, 106, 313
364, 274, 255	מגילות מקוצרות, 184, 313
בזיקה להצעות תיקון, 321	מהדורות, 3, 66-70, 333-360
טעמים, 61	אפרט ביקורתי, 339, 341-360
כלים ממוחשבים, 363	363
תרגומים עתיקים, 113-117	ביבליה הבראיקה, 342-362
שירת מרים, 316	ברויאר, 4, 5, 6, 33
פופולריות, 183	גינצבורג, 4, 5, 336, 338, 339
נו"נין הפוכות, 48, 199	341
נוסח המסורה, 22-70, 150, 167	הבדלי ניקוד וטעמים, 6
אותיות מיוחדות, 51	הבדלים, 4, 6
אותיות תלויות, 50	טעויות דפוס, 7, 149
הבדלים בין כתבייד, 32, 36	כ"י א, 67, 336, 338
העדפה?, 265	כ"י ל, 67, 338
התאמה לנוסח המסורה, 135, 172	כלים ממוחשבים, 363
התפתחות, 175	לטרים, 4, 5, 338
התפתחות נוסח האותיות, 25	מהדורה אקלקטית, 74, 129, 338
טקסטים דמויי-נה"מ, 105	339, 341, 355-358
טקסטים קדם-מסורתיים, 23, 24, 134	מהדורה ביקורתית
171	ר' מהדורה מדעית
ייצוב הנוסח?, 169	מהדורה בלתי-מדעית, 334
כ"י מימה"ב, 349	מהדורה מדעית, 334, 340-360
כ"י א, 42, 70, 335	מהדורת מפעל המקרא, 339, 350
כ"י ל, 31, 41, 43, 69, 173, 334	מסורה, 7, 337
357	מק"ג, 4, 42, 47, 64, 65, 67, 68
כ"י ק, 3, 43, 357	339, 336, 142, 70, 69
כלים ממוחשבים, 362	מקורות, 336
מהדורות, 66-70	סדר הספרים, 4
ממוחשבות, 70	סידור הטקסט, 5
מעמד מרכזי, 154, 358	סיני, 4
נה"מ+, 31	סניית, 4, 7, 69, 70, 337
נו"נין הפוכות, 48, 302	עדי, 4, 5
נוסחים דמויי-נה"מ, 104, 173, 179	עריכה, 334, 337
182, 181	פוליגלוטות, 18, 35, 67, 336

- עורכים-מעתיקים, 178, 180, 232,
 318, 276, 233
 שיבושים, 8
 ר' כתב; כתיב; תופעות
 טקסטואליות
 תיקוני סופרים, 57
 סְנוּרֹס, 30, 109, 227
 סמכות
 ר' עדי נוסח, טקסטים סמכותיים
 ספר בבלי, 111
 ספר הללי, 111
 ספר העֶזְרָה, 26, 28, 109, 170, 182
 ספר זנבוקי, 111
 ספר ירושלמי, 111
 ספר יריחו, 111
 ספר מוגה, 111, 172
 ספר סיני, 111
 ספרים חיצוניים, 124
 פֶּל, שושנה, 311
 ברוך, 279
 הרחבות לאסתר, 309
 מזמורים חיצוניים, 313
 עזרא החיצוני, 312
 תה' קנא, 20, 132, 236, 315
 עדי נוסח, 3
 בלתי-משויכים
 ר' טקסטים בלתי-משויכים
 חלוקה משולשת, 152, 153, 154
 טקסטים סמכותיים, 20, 153, 177,
 178, 179, 180, 181, 184
 יחס ביניהם, 3, 149
 מאפיינים טיפולוגיים, 27, 72, 89,
 106, 131, 153, 154, 182, 206,
 318
 מגוון טקסטואלי, 152, 166, 173,
 180, 181, 335
 מובאות מקראיות, 110
 מקורות שאבדו, 111
 נוסח עממי, 158, 166, 167
 עדי נוסח עבריים, 21-111
 תפוצת המגילות, 177
- ניקוד מלמעלה ומלמטה, 49
 סימנים וסימונים בטקסט, 45-59
 קבוצת נוסח המסורה, 27, 31
 שמואל, 183
 תיעוד, 35
 ר' חלוקת הטקסט; מסורה; מקרא,
 מהדורות; סופרים; פרשיות; תופעות
 טקסטואליות
 נוסח המקרא
 התפתחות, 174
 התפתחות נוסח האותיות, 163
 ייצוב נוסח המקרא, 169
 נוסח מקורי, 9, 10, 155-163, 254
 הגדרה, 161
 נוסח תקני, 169, 170, 173
 סמכות, 198, 206, 299, 316
 קדושת הנוסח, 19, 180, 183
 ר' הצעות תיקון; נוסח המסורה
 ניקוד, 34, 37-45, 230, 238, 256,
 321, 325, 326, 328
 הבדלים בין מהדורות, 6
 שיטות, 40
 ניקוד ארץ-ישראלי, 40
 ניקוד בבלי, 40
 ניקוד טברני, 43
 ניקוד מלמעלה ומלמטה
 ר' נוסח המסורה
 נש, פפירוס נש, 108, 178, 190
 סובייקטיביות, 20, 215, 216, 256,
 269, 273, 277, 317, 356, 363,
 364
 סופרים
 גישה חופשית, 178
 גישה קפדנית, 179
 גישות, 178
 מחברים-מעתיקים, 178, 232, 233,
 276
 מנהגי סופרים, 99, 191, 213
 סופרים-מעתיקים, 178, 184, 192,
 198, 216, 232, 233, 235, 247,
 250, 275, 318
 סימני סופרים, 99, 200

- דיטוגרפיה, 215, 219, 270, 274, 325
הבדלי סדר, 232
הומיוארקטון, 270, 274
הומיוטלאוטון, 217, 270
הוספות, 200, 219, 250
הפלוגרפיה, 217, 270
הרמוניזציה, 37, 76-80, 90, 108
130, 134, 143, 153, 168, 178
183, 249, 271, 274, 287, 291
354, 365
חיבורי אותיות, 225
חילופי אותיות דומות, 9, 55-221
228, 365
חיסורים, 216
כפלי גרסה, 219-221
קיצורים?, 231
ר' הבדלי גרסה; מסורה
תורה שומרונית, 70-90, 149, 150
הבדלים ספרותיים, 76, 314
הסרת צורות חריגות, 80
התאמות דקדוקיות, 81
טקסטים טרום-שומרוניים, 21, 76-87
90, 105, 153, 182, 207, 362
כלים ממוחשבים, 362, 364
כתב, 203
כתבייד ומהדורות, 74
מגילת אבישע, 73, 74
מהות הנוסח, 75-86
פופולריות, 182
רקע, 71
שומרונים, 245
שינויים אידאולוגיים, 84
תאריך ומוצא, 73
תיקון כתיבים, 79
תחיבות
ר' הבדלי גרסה
תיאולוגיה
ר' הבדלי גרסה, שינויי תוכן
תיאוריות טקסטואליות, 164-168
דגם של תה"ש?, 134
- ר' ביקורת נוסח; הבדלי נוסח; הערכה;
טקסטים בלתי-משויכים; מגילות;
תיאוריות טקסטואליות
עיטורי סופרים, 58
פסקא באמצע פסוק, 48
ר' חלוקת הטקסט
פרשה סתומה
ר' חלוקת הטקסט
פרשה פתוחה
ר' חלוקת הטקסט
פשיטתא, 27, 31, 39, 112, 145
צדוקים, 91, 94, 245
קומראן, 90-108
אסכולת סופרים קומראנית, 45, 86
96-101, 104, 106, 178, 183
193, 200, 207, 209, 213, 266
מגילות קומראן, 29, 91, 151, 173
אופי טקסטואלי, 104
ותרגום השבעים, 105
מגוון טקסטואלי, 181, 182
מגילות לא-מקראיות, 110
ר' טקסטים בלתי-משויכים; כתב;
כתיב; מגילות, 173
פרסום, 96
תאריך, 95
תרומה לחקר המקרא, 107
עדת היחד, 32, 91, 92, 97, 180
181, 184
קומראן, מגילות קומראן
מגילות דמויות-נה"מ, 173
קנון, 19, 20, 171, 181, 276, 313
315
רצנויה, 149, 150, 152, 153, 165
167
שמות אלוהות, 201
ארבע נקודות, 201
כתב עברי, 201
כתיב-קרי, 53
תופעות טקסטואליות, 8, 214-252
אות תלויה, 50
בזיקה להצעות תיקון, 321

- מהדורות ספרותיות חלופיות, 168, 356, 177
 משפחות נוסח מקומיות, 168, 167
 נוסח מקורי, 165-155
 נוסחים מקבילים, 166
 ר' עדי נוסח, חלוקה משולשת
 תיקון, שיטות תיקון, 178, 198-200
 גירוד, 200
 הוספה בין השיטין, 200, 172, 50
 העברת קו, 199
 מחיקה, 178, 172
 נקודות מבטלות, 198, 99, 49
 סוגריים, 199, 48
 ר' כתיב; הבדלי גרסה, שינויי תוכן
 תיקון שגיאות, 172
 תיקוני סופרים, 58-56, 94
 תפילין, 214, 213, 108
 תקון
 תיקון שגיאות, 198
 תרגום השבעים, 150, 123
 ביקורת ספרותית, 136-130
 היקף, 124
 הרמוניזציות, 178
 והנצרות, 174
 והתורה השומרונית, 154, 151
 ומגילות קומראן, 105
 כלים ממוחשבים, 362
 מהדורות, 128
 נוסח מקורי, 125, 171, 301
 סדר הספרים, 124
 49 *ἀντίστιγμα*
 122, 87, 71, 51, 22 BibleWorks
 362, 319
 364, 363, 130, 129, 118 CATSS
 362, 319, 123, 87, 51, 22 Logos
 364
 195 παράγραφος
- עיבודים, 141-135, 171
 לוקיאנוס, 127, 136, 140, 289, 316, 310, 301
 סומכוס, 139, 138, 136, 31, 25, 126
 עקילס, 126, 114, 39, 27, 25, 138, 136
 קאיקה-תיאודוטיון, 127, 125, 39, 314, 301, 139, 137, 136
 ערך טקסטואלי, 129
 פרשנות, 113
 רקע מצרי, 168
 שם ואופי, 123
 תיעוד, 126
 תרגומי משנה, 128, 17
 תרגום ערבי של רס"ג, 147
 תרגומים ארמיים, 144-141
 אונקלוס, 143
 ערך טקסטואלי, 142
 תרגום איוב, 144
 תרגום הפרגמנטיים, 143
 תרגום התורה המיוחס ליונתן, 143
 תרגום יונתן לנביאים, 144
 תרגום ניאופיטי, 143
 תרגומים עתיקים, 147-111
 פרשנות, 117-113
 שחזור המקור העברי, 121-117, 112
 תופעות פנים-תרגומיות, 117, 113
- 146 Psalterium Gallicanum
 146 Psalterium Romanum
 362, 319, 123, 87, 51 SESB
 49 σίγμα

לוחות
